Jelle Haemers

"Ende hevet tvolc goede cause jeghens hemlieden te rysene"

Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)

Band II

Proefschrift ingediend tot het behalen van de graad van doctor in de geschiedenis
Universiteit Gent (2006)
Promotor: Prof. dr. M. Boone

III. DE VLAAMSE OPSTAND TEGEN MAXIMILIAAN VAN OOSTENRIJK (1482-1492)

'*Tout le temps qu'il avoit esté par decha,*
il disoit qu'il n'avoit jamais eu de jour ne de nuyt
une heure plaisir ne repos es pays de par decha'.[1]

Te Deum laudamus. Om tien uur 's morgens op 16 mei 1488 zette een processie op de Brugse Burg aan. Na een misviering in de kerk van Sint-Donatiaan droegen Brugse clerici de relikwieën van Sint-Donatiaan, van het Heilige Kruis en het Heilige Bloed naar het voormalige huis van Jean Gros in de Sint-Jakobsstraat, de verblijfplaats van Rooms-koning Maximiliaan van Oostenrijk.[2] De geestelijken werden gevolgd door Vlaamse edelen, vertegenwoordigers van Gent, Brugge en Ieper en tenslotte de deken en het bestuur van elk Brugs ambacht. Vertegenwoordigers van de Staten-Generaal (enkel uit Brabant, Holland en Zeeland) namen tussen de Vlaamse edelen en de vertegenwoordigers van de Drie Leden plaats toen Maximiliaan, te voet, samen met enkele '*heeren van den bloede*', waaronder Vliesridders Adolf van Kleef en Filips van Bourgondië-Beveren, de stoet vervoegden. Fakkels, klokgelui en muziek begeleidden de processie naar de Grote Markt. Daar besteeg Maximiliaan, die sinds 1 februari in de stad opgesloten was, samen met leden van het hof het balkon op het huis 'Cranenburg' waar hij twee maand tevoren de terechtstelling van zijn hofmeester en schout Pieter Lanchals had aanzien. Op een tribune voor de 'Cranenburg', waarop ook een altaar en een troon was getimmerd, namen de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal, inclusief van de Drie Leden, op versierde banken plaats. De Brugse magistraat en de dekenen van de ambachten verzochten de gedeputeerden van de Staten-Generaal '*met vele scone ende zoete woorden*' of zij bij de Habsburgse vorst om vergiffenis wilden vragen voor de gebeurtenissen van de voorbije maanden. De gedeputeerden stemden in met het verzoek en ze smeekten op hun knieën om vergiffenis voor de Bruggelingen. De genereuze keizerszoon verleende onmiddellijk gratie, '*twelcke zo compasselic was om hooren* […] *dat een steenen harte, indien dat moghelic ware, gheweent zoude hebben*'.[3]

Daarna verliet Maximiliaan het balkon van de 'Cranenburg' en betrad hij de Grote Markt om de met gouden en rood fluweel bekleedde troon te bestijgen. Terwijl het *Te Deum* weerklonk, viel hij op de knieën voor het altaar waarop de Brugse relikwieën rustten. De zoon van de Duitse Keizer zwoer plechtig op de relieken de 'Akte van Eenheid' van 12 mei en de Vrede van Brugge van 16 mei '*ghestadelick, vastelick ende omverbrekelick*' te onderhouden en alle overtreders zwaar te straffen.[4] Hij vergaf de Bruggelingen nogmaals alle zonden en

[1] Maximiliaan van Oostenrijk beklaagt zich voor de Staten-Generaal te Gent in april 1482 over de moeilijke tijd die hij sinds zijn aankomst in de Nederlanden gekend heeft (Gachard, *Analectes historiques, 8e série*, 315).
[2] De ceremonie van 16 mei wordt uitvoerig beschreven door *'t Boeck van al 't gene*, 222-4; *Dits die Excellente Cronike*, 246r; Molinet, *Chroniques*, II, 10; Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 403-5 en Jan Steelant, de vertegenwoordiger van Ieper die in de processie meestapte (Diegerick, *Correspondance des magistrats*, 213-8); zie ook Blockmans, *Um 1488*, 279-80; Wellens, *La révolte brugeoise*, 50-2 en Gilliodts-Van Severen, *La captivité de Maximilien*, 419-20. Het huis van Jean Gros was door de Brugse opstandelingen in 1483 geconfisqueerd en aan de tolheer van Brugge, Jacob van Savoye, heer van Romont en graaf van Sint-Pol, geschonken. In 1485 confisqueerde Maximiliaan het huis en schonk hij het aan Filips van Kleef, als onderdeel van de bruidschat die Filips ontving toen hij eind 1487 met de schoonzus van Jacob van Savoye, Françoise van Luxemburg, dochter van Pieter van Luxemburg, huwde (Haemers, *Philippe de Clèves*).
[3] Diegerick, *Correspondance des magistrats*, 215.
[4] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 404. Maximiliaan beloofde '*int woort van den princhе ende als coninck up ons trauwe ende eere nemmermeer daer yegens te commene, te doen commene, of te laten doen commene of ghedooghen, ghecommen of ghedaen te zijne, directelick of indirectelic, in wat manieren dat sij, naer onsen*

nadat de Vrede van Brugge voorgelezen was, hechtte Maximiliaan het zegel van zijn zoon Filips de Schone aan de oorkonde. Dit verdrag ontnam de vorst het regentschap over de minderjarige graaf en legde het in de schoot van een zogenaamde regentschapsraad die adellijke verwanten van de graaf en vertegenwoordigers van de Drie Leden van Vlaanderen zou bevatten, net als enkele jaren voorheen. Tot slot zwoeren ook de aanwezige edelen, de vertegenwoordigers van de Staten en de Drie Leden van Vlaanderen de Vrede van Brugge te onderhouden. Het stadsbestuur liet van op het balkon van het Belfort geld rondstrooien en alle klokken in de stad luiden. Om twee uur 's middags liep de ceremonie op zijn eind. Tijdens een gemeenschappelijk diner bereikte ook Filips van Kleef, de zoon van Vliesridder Adolf, de stad. Na intensieve onderhandelingen was Filips in de Vrede van Brugge als gijzelaar aangeduid. In ruil voor de vrijlating van Maximiliaan werd hij aan Gent uitgeleverd en Filips was zelfs verplicht de wapens op te nemen tegen elke overtreder van de Vrede. In een tweede misviering in de kerk van Sint-Donatiaan, na het diner, zwoer Filips de Vrede na te leven. Samen met Filips van Bourgondië-Beveren begeleidde hij Maximiliaan naar de Kruispoort waar de moegetergde vorst de stad verliet.[5] Aan de leiding van troepen die kort tevoren bij Brugge aangekomen waren, reisde Maximiliaan naar zijn vader te Leuven.[6]

De ceremonie van 16 mei 1488 was zwanger van symboliek, en had één centrale boodschap. Voortaan zouden de Drie Leden en enkele edelen in naam van graaf Filips de Schone in een regentschapsraad opnieuw het graafschap besturen. De net geen tien jaar oude Filips (geboren te Brugge op 22 juni 1478) verbleef op dat moment te Mechelen, maar Filips van Kleef zou reeds kort na de Vrede als stadhouder-generaal van Vlaanderen aan het hoofd van de regentschapsraad de minderjarige graaf vervangen.[7] Maximiliaan van Oostenrijk was als het ware het 'lijdend voorwerp' van de ceremonie van 16 mei en hij had machteloos moeten toezien hoe de Drie Leden van Vlaanderen de voorbije maanden het bestuur in het graafschap gemonopoliseerd hadden. Sinds de dood van Maria van Bourgondië had haar echtgenoot geen legitieme achtergrond meer om het bestuur van het graafschap te claimen. Enkel als regent over zijn minderjarige zoon had Maximiliaan een kans om als vorst van de Nederlanden erkend te worden. Het testament van Maria van Bourgondië van 24 maart 1482 kende haar gemaal de voogdij over hun kinderen toe, maar het huwelijkscontract van 18 augustus 1477 stipuleerde dat Maximiliaan geen aanspraak op de Bourgondische erfenis kon maken indien er kinderen uit hun verbintenis geboren werden.[8] Op 17 september 1477 had het hof deze clausule echter al ongedaan gemaakt.[9] De Vlaamse opstandelingen weigerden, gezien hun verzuurde relatie met de aartshertog, na de dood van de vorstin deze akte, noch het testament te valideren. In tegenstelling tot Maximiliaan, hielden ze zich aan de bepalingen van het huwelijkscontract. Pas eind 1492, ruim tien jaar na het overlijden van Maria van Bourgondië, slaagde Maximiliaan erin de contestatie van zijn regentschap te onderdrukken.

Dit was moeizaam, en slecht in verschillende etappes gelukt.[10] Van 27 maart 1482, het overlijden van Maria van Bourgondië, tot 25 juni 1483 had een periode van politieke

---

vermoghen al naer inhouden, voorme ende tenuere van der lettere van desen voorseiden paeyse, eendrachtichede, unye ende allianchie, ontslaende als nu die van Vlaendren van den eeden die si ons als voocht ende momboor van onsen beminden sone ghedaen hebben' (*Dits die Excellente Cronike*, 252v).

[5] Te Brugge bleven Vijt van Volkenstein en de graaf van Hanau als gijzelaars achter (De Fouw, *Philips van Kleef*, 139-40).

[6] Heinig, *Ein bitter-freudiges familientreffen*, 183-4 en Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, 218-20.

[7] Haemers, *Philippe de Clèves* en Cauchies, *Philippe le Beau*, 8-15.

[8] Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 264. Het contract werd uitgegeven door Dumont, *Corps universel diplomatique*, III (2), 9-10 en Delepierre, *Chronique des faits*, 446-9. Een gedeeltelijke uitgave van het testament van Maria van Bourgondië: Cazaux, *Marie de Bourgogne*, 347-9.

[9] Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, 134; Debris, *"Tu, felix Austria, nube"*, 199 en Dauchy, *De processen in beroep*, 186-7.

[10] We baseren ons op Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 262-307; Wellens, *Les Etats-Généraux*, 186-234; Cauchies, *Philippe le Beau*, 32-40; Boone, *La justice politique*, 205-18 en Haemers, *Philippe de Clèves*, *passim*.

onduidelijkheid het graafschap geregeerd. De Drie Leden van Vlaanderen herwonnen sinds de dood van de hertogin de autonomie die ze bij de toekenning van de privileges van 1477 hadden gekend. Ze palmden het bestuur van het graafschap in. Gent pleitte van meet af aan voor de installatie van een regentschapsraad, maar Brugge en Ieper waren, mits strenge voorwaarden bereid Maximiliaan als regent te aanvaarden. Op 10 januari 1483 huldigde Gent Filips de Schone uiteindelijk als haar graaf. In samenwerking met enkele edelen stelde Gent toen een regentschapsraad samen die voortaan, zonder inmenging van Maximiliaan het graafschap zou besturen. Brugge en Ieper erkenden deze regentschapsraad in juli 1483, nadat Maximiliaan op 25 juni 1483 hetzelfde had gedaan. Reeds in november 1483 schafte de aartshertog de raad af, maar deze regeerde het graafschap voort tot 28 juni 1485, toen na de verovering van Vlaanderen de (eerste) Vrede van Brugge aan de Drie Leden werd opgelegd. Voortaan was Maximiliaan regent van zijn zoon, tot Gent in november 1487 de vorst opnieuw als regent vervallen verklaarde. Brugge volgde het Gentse voorbeeld in februari 1488 met de opsluiting van de keizerszoon, die in maart 1486 te Frankfürt tot Rooms-koning gekroond was. De (tweede) Vrede van Brugge van 16 mei 1488 stelde het graafschap opnieuw onder leiding van een regentschapsraad, ditmaal echter zonder de fysieke aanwezigheid van haar graaf. Filips van Kleef trad gedurende deze periode als stadhouder op. Op 30 oktober 1489 maakte de Vrede van Montilz-lèz-Tours een einde aan deze situatie. Maximiliaan werd opnieuw als regent erkend, maar Gent en Filips van Kleef weigerden deze vernederende Vrede te aanvaarden. In juni 1490 kozen ze opnieuw voor de weg van het verzet. Met steun van de Franse koning werd Filips van Kleef opnieuw stadhouder-generaal, en in augustus 1490 zwoer ook Brugge hem gehoorzaamheid. Maar met de Vrede van Damme op 29 november 1490 capituleerde Brugge voor Albrecht van Saksen, die door de in Hongarije verblijvende Maximiliaan als stadhouder-generaal van Filips de Schone was aangesteld. Na een lange uitputtingsslag gaf ook Gent, op 29 juli 1492, zich over (de Vrede van Cadzand). Filips van Kleef hield echter stand te Sluis. Met de Vrede van Sluis van 12 oktober 1492 erkende ook hij uiteindelijk Maximiliaan als regent. Eind 1494 tenslotte vatte een lange cyclus aan van Blijde Intreden en inaugurale ceremonies aan waarmee Filips de Schone als (meerderjarige en 'regentloze') vorst in alle 'Bourgondische' landen gevierd werd.[11]

De Vlaamse Opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk, met respectievelijk 27 maart 1482 en 12 oktober 1492 als begin- en einddatum, wordt hier ingedeeld in vijf fasen. In twee fasen kenden de Drie Leden van Vlaanderen, al dan niet in een regentschapsraad, bestuurlijke autonomie, namelijk van 27 maart 1482 tot 28 juni 1485, en van 16 mei 1488 tot 30 oktober 1489. De eerste fase vatte aan met een korte overgangsperiode (de 'prelude' van de regentschapsraad) waarin de politieke discussie over de uitoefening van het regentschap centraal stond, maar voor het overige beheerde een regentschapsraad in beide fasen het graafschap. Een derde periode beslaat het regentschap van Maximiliaan, van 28 juni 1485 tot 31 januari 1488. Zijn gevangenschap te Brugge luidde een vierde fase in, die van de Brugse opstand (van 1 februari tot en met de ceremonie van 16 mei 1488). De Vlaamse Opstand sluit af met een vijfde fase (van 30 oktober 1489 tot 12 oktober 1492), een woelig tijdvak vol politieke verwarring, waarin oorlog en onderhandelingen uiteindelijk over het lot van het regentschap over Filips de Schone beslisten. De afbakening van deze vijf perioden zijn uiteraard kunstmatig, in die zin dat in een fase waarin bijvoorbeeld de regentschapsraad zetelde, het niet betekent dat het hele graafschap onder haar controle stond. Het betekent wel dat zij op dat moment in voege was en de steun genoot van de leidende elites in Brugge en Gent. Zoals in de inleiding gesteld, concentreren we ons in wat volgt op de eerste en de tweede fase van de Vlaamse Opstand.

[11] Cauchies, *De la "régenterie" à l'autonomie*, behandelt deze problematiek in detail.

A. De Vlaamse regentschapsraad

'... bij den welken, metsgaders der gratie ende hulpen van Gode van hemelrijcke, wij alleenlic leven ende onderhouden onsen staet ...'[12]

1. De prelude. Politieke onduidelijkheid over het regentschap van Filips de Schone (1482-1483)

1.1 Groeiende autonomie van de Drie Leden

Eind april 1482 riep Maximiliaan de Staten-Generaal van de Nederlanden samen.[13] Zoals gewoonlijk bij een troonsopvolging, getuige 1477, legden de verzamelde staten op hun vergadering een klachtenlijst aan de dynastie voor. Volgens de vergadering hing de aanvaarding van het regentschap van Maximiliaan af van diens bereidwilligheid om de privileges van de Staten te respecteren en om in samenspraak met de Staten-Generaal de oorlog tegen de Fransen te beëindigen. Bovendien hielden de Brabantse Staten een opvallend pleidooi om, zoals in 1477, alle Bourgondische landen te verenigen om, '*par une vraye union et accord*', de overtreders van privileges en de Franse invaller te weerstaan.[14] Willem Rijm, de Gentse vertegenwoordiger van de Vlaamse Staten, maakte zich deze eisen eigen. Bovendien hield hij een uitvoerig pleidooi om de Staten-Generaal te overtuigen dat Maximiliaan geen juridische grond had om het regentschap over zijn zoontje op te eisen.[15] Vlaanderen was op de Staten-Generaal het enige gewest dat grote reserve betoonde ten opzichte van een regentschap door de aartshertog. Zelf indien Maximiliaan bereid was de privileges van 1477 te erkennen, dan nog schrok het beleid dat de aartshertog de voorbije jaren gevoerd had, de Gentenaar te veel af. Ook op een Statenvergadering te Aalst in mei 1482 raakte de impasse niet opgelost.[16] De Vlaamse vertegenwoordiging stond niet weigerachtig tegenover enige invloed die Maximiliaan in het graafschap zou verwerven, noch tegenover diens regentschap over de jonge graaf. Maar over de omvang van die invloed en de precieze titel van de aartshertog raakten de statenvergaderingen het niet eens. Willem Rijm liet op de Staten-Generaal te Gent weten dat de Drie Leden de aartshertog enkel als '*chef*' van het land zouden aanvaarden.[17] Maar deze titel hield voorlopig weinig concreets in.

Na de dood van de hertogin maten de Drie Leden van Vlaanderen zich immers een grote autonomie aan, zoals na de toekenning van de privileges van 1477. De Drie Leden intervenieerden zowel in de buitenlandse als de binnenlandse politiek van het graafschap. Eind mei stuurde het graafschap een vredesdelegatie naar de Franse koning, op diens verzoek, om over een stopzetting van de oorlog te onderhandelen.[18] Zoals op de Staten-Generaal te Gent afgesproken, had deze onderhandelingsronde een eventueel huwelijk tussen de

[12] Graaf Filips de Schone over zijn Vlaamse onderdanen in augustus 1484 (SAB: CA, 12, 43r).
[13] Een gedetailleerde analyse van de debatten op deze Staten-Generaal bij Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 262-8 en Wellens, *Les Etats-Généraux*, 186-90.
[14] Citaat uit een verslag van de vergadering van de Staten-Generaal van een afgevaardigde uit het graafschap Namen (Gachard, *Analectes historiques, 8e série*, 318).
[15] De kern van het pleidooi luidde als volgt: '*et n'estoit mon dit seigneur* [Maximiliaan] *plus seigneur du pays, mais en estoient ses dits enffans seigneurs*' (*ibidem*, 319).
[16] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 222-4.
[17] '*Ilz le tenoient pour chief du pays*' (Gachard, *Analectes historiques, 8e série*, 320).
[18] Blockmans, *La position du comté*, 80.

tweejarige dochter van Maximiliaan en Maria, Margaretha van Oostenrijk, en de elfjarige Franse kroonprins, Charles, als onderwerp.[19] Voorlopig bleef deze poging zonder resultaat omdat de Franse koning een te hoge bruidschat eiste, met name de definitieve afstand door Maximiliaan van het graafschap Artesië, het vrijgraafschap Bourgogne en zelfs de kasselrijen Lille, Douai en Orchies.[20] In juni geboden de Drie Leden de kapiteins van de garnizoenen die in het zuiden van het graafschap gelegerd waren, hun vijandelijkheden tegen Franse troepen in Artesië te staken.[21] Dit staakt-het-vuren kan erop wijzen dat een akkoord op komst was, maar de Franse koning haakte uiteindelijk af. Hij verhoogde de druk op de ketel door in de zomer een nieuw tegenoffensief te lanceren, met de enige bedoeling Maximiliaan een zo hoog mogelijke prijs voor de vrede te laten betalen.

Ook op binnenlands vlak trokken de Drie Leden het politieke initiatief naar zich toe. Na het overlijden van de hertogin waren de Drie Leden met het initiatief gestart om de stedelijke magistraten en het overheidspersoneel te vervangen, zoals in 1477. Of, zoals ze zelf verwoordden, de Drie Leden stelden alles in het werk om het land '*te stellene in justicie ende in goeder pollicie*'.[22] De dood van de hertogin had de publieke ambten in het graafschap immers vacant gemaakt. De Gentse en de Ieperse magistraat bleven aan, zij het om verschillende redenen. In Gent had de 'opstandige' elite reeds de schepenbank in handen. De politieke 'cluster' rond Willem Rijm, Daneel Onredene, Adriaan Vilain en de tweeling Jan en Frans van Coppenhole behield haar macht in de stad. En door de selectieve aanstelling van magistraten in omliggende dorpen en steden, breidde ze haar invloed over het kwartier uit.[23] Te Ieper daarentegen bleef de magistraat aan. Zij was op de Statenvergaderingen tijdens de jaarwisseling een trouwe bondgenoot van de aartshertog en zijn medestanders geweest. In tegenstelling tot in 1477 waren de Ieperse ambachten niet in staat om van het machtsvacuüm aan de top van de dynastie gebruik te maken om politieke en economische eisen door te drukken. Daarvoor was de repressie van 1477 te efficiënt geweest en de politieke chaos in Vlaanderen niet van die aard als in 1477.

Te Brugge waren de gevolgen van de dood van de hertogin niet min. Plots verloor de aanhang van Maximiliaan haar politieke houvast. Ondanks de verzoening tussen de partij rond Willem Moreel en de aartshertog enkele weken voor het overlijden van Maria van Bourgondië, verdreef de partij de vorstelijke bondgenoten uit de schepenbank. In april 1482 palmde ze de belangrijkste politieke functies in de stad opnieuw in. Op 19 april werd de Brugse schepenbank vervangen, een week later die van het Brugse Vrije.[24] Gezien de omstandigheden werd de partij rond Willem Moreel een bondgenoot van de Gentse elite, zonder echter de situatie op de spits te drijven. De partij rond Willem Moreel zou de komende maanden voorstander blijven van het regentschap door Maximiliaan, maar toch zou ze opnieuw de bestuurlijke autonomie van Brugge blijven aanhangen. Niet enkel te Gent vond de partij politieke bondgenoten voor een 'politieke model' waarbij de steden de politiek in het graafschap domineerden, ook in de stad zocht ze weer aansluiting bij de Brugse ambachten. De politieke coalitie die Brugge tijdens de jaren 1477-1481 had bestuurd, herleefde. Jan van Nieuwenhove fs. Klaas werd de Brugse burgemeester van schepenen, Jan de Vleeschauwere

[19] Jean d'Auffay pleitte reeds voor dit huwelijk op de Staten-Generaal te Gent (Gachard, *Analectes historiques, 8e série*, 329 en Cauchies, *Maximilien d'Autriche*, 149).
[20] Favier, *Louis XI*, 763-773.
[21] Ze dienden de troepen '*paisivelic ende onghemoeyt*' te laten. De brief werd gestuurd door de '*scepenen ende raed van der stede van Ghend ende de ghedeputeerde van den andren twee leden slants van Vlaendren aldaer vergadert*' (ADN: B, 17742, 'Flamand').
[22] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 213.
[23] Zoals bijvoorbeeld te Oudenaarde (Van Lerberghe & Ronsse, *Audenaerdsche mengelingen*, II, 212).
[24] Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, 170-1.

burgemeester van de raadslieden.[25] De jurist en voormalige ontvanger van het Brugse Vrije, Filips Wielant, die tevens op 17 mei 1482 door de Drie Leden tot raadsheer in de Raad van Vlaanderen werd benoemd, werd burgemeester van de schepenen van het Brugse Vrije.[26] Willem Moreel zelf bleef als financieel commissaris in vorstelijke dienst – daarover later meer – maar, meer dan ooit, zou hij deze functie als '*power broker*' voor de Brugse elite gebruiken. Ook al stond Maximiliaan politiek erg zwak in Vlaanderen, een vertegenwoordiging van de partij rond Willem Moreel in de overheidsadministratie bleef voor het Brugse handelsmilieu een handig middel om het beleid van de overheid in de mate van het mogelijke te beïnvloeden. Aangezien het er in het voorjaar van 1482 niet naar uitzag dat er een andere valabele regent dan Maximiliaan de voogdij over Filips de Schone zou uitoefenen, behield de partij rond Willem Moreel haar steun in het regentschap van Maximiliaan. Maar ze behield daarbij dus, via Willem Moreel, een stem in het overheidsapparaat.

De Brugse elite verving ook de baljuw en de schout, normaal een vorstelijk prerogatief. Dat Karel van Halewyn, een lid uit de vorstgezinde partij uit het Brugse Vrije, baljuw werd, toont aan dat Brugge de tegenstellingen niet op de spits wou drijven en dat Maximiliaan vermoedelijk zijn toestemming aan deze benoeming had verleend.[27] In april 1482 bepaalden de Drie Leden dat Jan van Gruuthuze, de naar het Franse hof uitgeweken zoon van Lodewijk, de nieuwe Brugse schout zou worden. Waarschijnlijk had Lodewijk van Gruuthuze bij de Drie Leden voor deze benoeming gepleit. De Brugse edelman beschouwde het vermoedelijk als een persoonlijke overwinning dat hij Antoon van der Vichte, die in 1479 tegen Lodewijks wil, maar met de steun van Maximiliaan, tot schout was benoemd, door zijn zoon kon vervangen. Maar Jan van Gruuthuze bedankte voor de eer en liet de functie afkopen. Op 20 april 1482 bepaalden de Drie Leden, met goedkeuring van Maximiliaan, dat Brugge de komende tien jaar zijn schout zelf mocht kiezen, mits een betaling van 300 lb. gr. aan Jan van Gruuthuze.[28] De partij rond Willem Moreel had ondertussen al, met de goedkeuring van Maximiliaan, de politieke tweelingbroer van Willem Moreel, oud-burgemeester en voormalig superintendant Maarten Lem, als schout van Brugge aangesteld.[29] De benoemingsbrief van Maarten Lem bevatte wel de clausule dat hij zijn eed opnieuw zou afleggen binnen de twee weken nadat een regent van de minderjarige graaf zou zijn aangeduid.[30] Brugge overtrad met deze aanstelling wel één van haar eigen privileges, namelijk het verbod op de uitoefening van dit ambt door een Brugs poorter. Aan de Grote Raad van de stad werd gevraagd of ze kon instemmen met deze schending van het Brugse gewoonterecht. Na beraad van de vertegenwoordigers van de negen leden met hun achterban, verleende de Grote Raad haar goedkeuring.[31] Mits inspraak waren de negen leden dus bereid privileges te overtreden.

---

[25] Jan de Vleeschauwere was een Brugse handelaar en gehuwd met een telg uit de familie Despars (Bethune, *Méreaux des familles*, 554 en Mus, *De compagnie Despars*, 27-8).

[26] Priem, *Documents extraits, 2e série*, VII, 166; RAB: BVR, 219, 1r; Buntinx, *Wielant (Filips)*, 1009-10; Wielant, *Corte instructie*, 13-4 en Dumolyn, *staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, *Filips Wielant*.

[27] De voormalige baljuw, Roeland van Halewyn, werd verbannen (Despars, *Chronyke van den lande*, IV, 222).

[28] SAB: SR, 1481-82, 175v. De som werd in drie termijnen, jaarlijks 100 lb. gr., uitbetaald (SAB: SR, 1482-83, 171v en SR, 1483-84, 179v).

[29] ARA: Rk., 13781, 33r.

[30] De benoemingsbrief van 17 april 1482 verhaalt hoe sinds de dood van Maria '*alle de staten ende officien van denzelven lande van Vlaendren vachieren ende ledichstaen*'. Omdat '*daer in nood es te voorziene, ende want onslieder ervachteghe heere ende natuerlic prince onder zinen jaren es ende niet voorzien van regente over hem ende zine landen, so eist dat wij* [de Drie Leden]*, bij advise ende consente van harde hooghen ende moghenden prince den hertoghe Maximiliaen van Oostrijc als vader van den voornoemden onzen jonghen heere ende prince*' Maarten Lem benoemd hebben, '*behouden ooc dat hij veertien daghen naer dat de voornoemden regent ghecoren zal zijn ghehouden werdt zijnen eed te vernieuwene*' (SAB: CA, 2, 310v).

[31] SAB: CA, 14, 318v. De Grote Raad vroeg het stadsbestuur te polsen bij de aartshertog om een '*opene lettre*' te verkrijgen die deze overtreding toeliet.

De leidende elites van Gent en Brugge bemanden niet enkel de politieke instellingen in de eigen stad, maar ook deze in het kwartier. De Drie Leden benoemden daartoe in april 1482 een commissie van de wetsvernieuwing die de magistraat van ondergeschikte steden diende te vervangen.[32] Zowat alle kleine steden in het graafschap kregen deze commissie op bezoek.[33] Een uitgebreid onderzoek naar de maatschappelijke achtergrond van deze bestuurswisseling in de kleine steden zou kunnen uitwijzen of de politieke ommekeer er ook een sociale verandering teweeg bracht. Voor de Drie Leden primeerde alvast de politieke volgzaamheid van de 'nieuwe' bestuurlijke elites die de instellingen van de kleinere steden voortaan bemanden. Toen de Drie Leden ook het financiële overheidspersoneel van het graafschap wilden vervangen en de rekeningen van de algemeen-ontvanger van Vlaanderen wensten te controleren, weigerde de administratie van de vorst echter elke medewerking.[34] In juni gingen de Drie Leden nog een stap verder en eisten ze van de Rekenkamer dat ze de opdracht gaf de '*boistes de la monnaie*' van het graafschap opnieuw te openen opdat de Vlaamse muntmeesters weer met de muntslag konden aanvatten.[35] Op 17 mei 1482 slaagden de Drie Leden er wel in enkele raadsheren in de Raad van Vlaanderen te vervangen. Maximiliaan verleende nogmaals noodgedwongen zijn goedkeuring aan deze gewijzigde personeelsbezetting.[36] In juli 1482 vervingen de Drie Leden ook Thomas Malet als rekenmeester in de Rekenkamer van Rijsel door Bertelemy Trotin, de '*garde des chartes de Flandres*'.[37] Deze voormalige algemeen ontvanger van alle financiën en erna van de Vlaamse beden van Karel de Stoute zou in de komende jaren een trouwe medestander worden van de Drie Leden.[38]

Eerder hadden de Drie Leden, weliswaar nog steeds in samenspraak met Maximiliaan, een nieuwe zegelbewaarder-audiencier aangesteld. De aanleiding hiervoor was de nood aan een nieuw grafelijk zegel na de dood van de Vlaamse gravin. Maximiliaans naaste vertrouweling en audiencier Nicolas de Ruter, die overigens in maart 1482 door Gent verbannen was, vervingen de Drie Leden in april 1482 door Jan van de Kethulle.[39] Deze Gentse edelman en zoon van een raadsheer uit de Raad van Vlaanderen was de zwager van de Gentse politicus Daneel Onredene en tevens secretaris van de Gentse schepenbank van de Keure in de jaren 1481-1483.[40] In zijn functie kreeg hij het gezelschap van Bruggeling

[32] Deze commissie bestond uit ridder Jan van Nieuwenhove fs. Klaas, raadsheer Joost van Sint-Omaars en de Gentse edelen Adriaan Vilain van Rassegem en Filips van der Zickelen; Antoon Spillaert was secretaris – in het Brugse kwartier nam Jan de Keyt deel aan de magistraatsvernieuwingen (RAB: AW, '1478').

[33] Zoals bijvoorbeeld te Eeklo (Neelemans, *Tijdrekenkundige naemlijst*, 55-6) en de kasselrij van Veurne-ambacht (Donche, *Schepenen-keurheren*, 150). Zie ook Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 338.

[34] *Ibidem*, 340. De Drie Leden deelden aan het personeel van de Rekenkamer mee dat ze hen wensten te vervangen '*up condicien dat diezelve nieuwe officiers ghehouden werden binnen .xv. daghen naer dat die regent van onsen voorseiden jonghen heere ende prinche ghecoren zoude wesen*' hun eed nogmaals zouden afleggen (ADN: B 17742, 'Flamand').

[35] Maar alweer strubbelde de Rekenkamer tegen (ADN: B 17742, 'Monnaie de Flandres').

[36] Paul de Baenst bleef president van de Raad. Acht nieuwe raadsheren vervoegden hem: Filips Wielant, Godevaart Hebbelin, Gaspard de Premecques, Pieter de Wale, Joost Blondeel, Jan van den Broucke, Jan Pieters en Jacob Loisir (KB: Ms. 20642-68, 169r).

[37] Op 27 juli 1482 benoemden de Drie Leden van Vlaanderen hem, na protest van de rekenkamer (ADN: B 17741, 'Mort de la duchesse'), tot rekenmeester (ADN: B 1611, 35v en Jean, *La chambre des comtes*, 344).

[38] Op 18 augustus bevestigden de Drie Leden hem in de functie van '*tresorier ende bewaerdere van den chartren van Vlaendren*' (ADN: B 33, 87r). Zie ook Cockshaw, *Le personnel des ducs*, 202 en Bartier, *Légistes et gens de finances*, 410.

[39] Gachard, *Inventaire de la chambre*, III, 344-5 en ARA: Rk., 20380.

[40] Jan van de Kethulle, heer van Asse en Volkegem, was gehuwd met Kateline Onredene fa. Raas. Zijn vader Jan was tot 1433 raadsheer in de Raad van Vlaanderen (Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, *Jan van de Kethulle* en ARA: FL, 470). Zijn dochter Kateline was met Jacob van Huele, heer van Lichtervelde gehuwd. Deze werd door Brugge als kapitein in het Brugse Vrije aangesteld in januari 1485 (RAB: BVR, 222, 153v) en

Antoon Spillaert. Deze voormalige secretaris van Maria van Bourgondië mocht, als secretaris van de Vlaamse commissie voor de wetsvernieuwing, eveneens het grafelijk zegel gebruiken.[41] Maar het zou uiteindelijk tot juni 1483 duren vooraleer de nieuwe graaf, Filips de Schone, over een eigen zegel zou beschikken (zie verder). Voorlopig zegelden de drie grote steden van het graafschap met hun eigen zegel, en Maximiliaan met zijn persoonlijk zegel of met dat van de Raad van Vlaanderen.[42] Langzaam maar zeker namen de Drie Leden dus de grafelijke instellingen in handen om politiek zelfbestuur in het graafschap te bekomen.

1.2 De reactie van Maximiliaan en de 'Akte van Eenheid'

Maximiliaan zag dus niet alleen zijn politieke invloed in de grote steden afbrokkelen, hij verloor langzaamaan ook de controle over de overheidsinstellingen. De aartshertog stond aan de zijlijn van de Vlaamse politiek, maar hij was niet bij machte hierin verandering te brengen. Tegen beter weten in, keurde hij de bestuurswisselingen door de Drie Leden goed. Een agressief optreden zou immers elke steun in het graafschap om hem als regent te laten erkennen, doen wegsmelten. In juni 1482 ging hij nog een stap verder in de meegaandheid met de Drie Leden, echter zonder een concrete overwinning te boeken in zijn erkenning als regent.[43] Op de Staten-Generaal te Antwerpen verklaarde hij zich akkoord met de Vlaamse initiatieven om de oorlog tegen de Franse invallers niet gewapenderhand maar via onderhandelingen stop te zetten. Maximiliaan en zijn directe entourage beseften maar al te goed dat hun politieke positie onhoudbaar werd indien ze de vredespolitiek van de Staten-Generaal bleven dwarsbomen. Op 18 juni stuurde de Vlaamse volksvertegenwoordiging opnieuw een delegatie naar de Franse koning, maar tevens startte ze interne onderhandelingen over een bede om, in geval van nood, het graafschap te kunnen verdedigen. Deze bede, die uiteindelijk in juli 1482 goedgekeurd werd, zouden de Drie Leden in eigen beheer heffen en uitgeven.[44] De Drie Leden bleven dus zweren bij een sterke autonomie zonder Maximiliaan concrete inspraak in het beleid van het graafschap te verlenen. De aartshertog zou daarop een actieve propaganda starten die Vlaanderen verder diende te isoleren. De Vlaamse statenvergadering, die in deze maanden bijna permanent vergaderde, ontving in augustus 1482 een pamflet van Maximiliaan waarin deze, als '*gouverneur et legitime administrateur*' het beheer van de goederen van zijn kinderen opeiste.[45]

Met dit pamflet wou Maximiliaan de eenheid van de Vlamingen breken. Op 12 juli 1482 hadden de Drie Leden immers een 'Akte van Eenheid' uitgevaardigd.[46] Deze akte wenste te verhelpen aan de vele inbreuken van de privileges die de overheid in de voorbije jaren begaan had. Om politieke twisten te vermijden, recht te laten zegevieren en de handel opnieuw te laten floreren, bonden de Drie Leden gezamenlijk de strijd aan met elkeen die, '*meer souckende haerlieder bate ende prouffit dan den ghemeenen orboor*' van het land en haar graaf, het gewoonterecht en de privileges van het graafschap en haar inwoners onrecht

---

opnieuw in februari 1488 (toen hij ook burgemeester van het Brugse Vrije werd) tot hij in mei 1488 als baljuw van Brugge aangesteld werd (RAB: BVR, 226, 90r en Haemers, *Middelburg na Pieter Bladelin*, 253).

[41] Gachard, *Inventaire de la chambre*, III, 345; Bartier, *Légistes et gens de finances*, 52 en ARA: Rk., 20379.

[42] Een voorbeeld van de bezegeling door de Drie Leden in Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 320; van Maximiliaan in SAB: PO, 1188 ('*zo es hieran, in meerdre auctorisatien ende versekertheden bij wetene ende consente van mijnen heere den hertoghe van Oostrijcke, als vadere van onzen voornoemden ervachteghen grave, gheghanghen den zeghel van den camere van der voorseide Rade* [de Raad van Vlaanderen]').

[43] Wellens, *Les Etats-Généraux*, 191-2.

[44] *Histoire des Païs-Bas*, 699 en Blockmans, *Handelingen van de leden*, 227.

[45] Uitgegeven door Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 323.

[46] *Ibidem*, 314-20 en Gilliodts-Van Severen, *Inventaire de la ville*, IV, 220-3.

zou aandoen.[47] Deze weinig gecamoufleerde aanval op het beleid van Maximiliaan van de voorbije jaren had als primair doel de tegenstanders van Maximiliaan te verenigen en, zoals de privileges van 1477, een autocratisch landsbestuur te verhinderen. De Drie Leden bevestigden in de akte hun verregaande autonomie die ze na de dood van de hertogin verworven hadden, en bovendien kon geen Vlaams Lid Maximiliaan als regent erkennen zonder de toestemming van de andere. Door de eenheid tussen de Drie Leden te benadrukken, hoopten de bestuurlijke elites van Brugge en Gent waarschijnlijk ook Ieper te overtuigen van de noodzaak tot gemeenschappelijk verzet tegen het regentschap van Maximiliaan. Tevens had de akte de bedoeling aanhang binnen en buiten het graafschap te winnen. Het is mogelijk dat de radicalere Gentse leiders en de meer gematigde Brugse elite interne oppositie te Brugge wilden counteren. De vorstelijke propaganda zou in de zomer van 1482 immers als gevolg hebben dat er te Brugge stemmen opdoken om Maximiliaan toch met het regentschap te belasten (daarover zo dadelijk meer).

Met de 'Akte van Eenheid' rechtvaardigden de Drie Leden tevens hun herwonnen autonomie. Zaken die het graafschap aanbelangden, dienden door de vergadering van de Drie Leden en sommige zelfs door de 'Grote Raden' in de steden beslist te worden.[48] Het zelfbestuur van de Drie Leden nam ondertussen steeds grotere proporties aan. Brugge en Gent palmden zowat alle openbare functies in hun kwartier in. De edelman Adriaan Vilain van Liedekerke werd baljuw van Aalst en Geraardsbergen; diens neef Colard Vilain baljuw van de Vier Ambachten.[49] Lodewijk van Massemen verving vanaf juni 1482 watergraaf en moermeester Jan van Nieuwenhove fs. Michiel (de zwager van Pieter Lanchals).[50] Jan de Keyt de jonge werd baljuw van Aardenburg, enzovoort.[51] De politieke benoeming van gelijkgezinden ging met een zuivering van tegenstanders gepaard. De Gentse coalitie die tijdens de regering van Maria van Bourgondië de stad bestuurde, had zijn vijanden reeds in 1481 verbannen. Het Brugse regime volgde in de zomer van 1482 dat voorbeeld. Oud-burgemeester van Brugge Joost van Varsenare, de oud-burgemeesters van het Brugse Vrije, Daneel van Praet en Cornelis van Boonem, Jan van Nieuwenhove fs. Michiel (zwager van Pieter Lanchals en de gewezen ontvanger van de Vlaamse beden), voormalig schout Antoon van der Vichte en griffier Jan de Taye werden verbannen omdat ze, aldus de aanklacht, tweedracht in het land hadden gezaaid.[52]

Specifieke aandacht van de Drie Leden ging uit naar het muntwezen. Ondanks het protest van de Rekenkamer waren de Gentenaars erin geslaagd de kisten met biljoen van de Vlaamse graaf vanuit Brugge naar hun stad te verhuizen en er met de muntslag in naam van graaf Filips aan te vangen.[53] Het grafelijk muntatelier werd bemand door prominente

---

[47] Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 317. De akte had als doel '*te obvierne ende elken die vrij es ende bij natueren behoort vrij te zijne, danof te bescuddene ende beschermene jeghen alle die hemlieden daerjeghen zouden willen contrarie doen*' (*ibidem*, 316).

[48] *Ibidem*, 318.

[49] ADN: B 33, 80v; ARA: Rk., 14333 en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 223.

[50] ADN: B 5348-50.

[51] ADN: B 33, 81r.

[52] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 224 en volgende. Daneel van Praet werd ook door Gent verbannen, omdat hij en zijn medestanders, '*jeghen ende contrarie den Drie Leden slands van Vlaendren* […] *vergaderinghen ghehouden hebben bij daghe ende nachte, practiserende, machinerende ende haerlieder beste doende omme dit goede land van Vlaendren te stellene in divisien ende orloghen ende deen stede jeghen dandere in ghescrifte ende onghenouchten omme bij dien te bet te commene te haerlieder quader meeninghe ende diverssche goede mannen die gheerne soucken zouden de welvaert ende eendrachticheden van den voorseiden lande te doen ontlivene ende te bedervene*' (SAG: 212, 1, 61r).

[53] De rekening van de Vlaamse munt '*die men tot Brugghe heeft ghehouden ende nu tot Ghend beghynnende*' van muntmeester Nicolas le Bungueteur ving aan op 18 juli 1482 (ARA: Rk., 18197, 1r). De verhuis van het grafelijk muntatelier vond dus niet in 1483 plaats (zoals Enno van Gelder beweert in *De rekeningen van de Vlaamse munt*, 158).

Gentenaars en de Brugse muntmeester van Maria van Bourgondië, Nicolas le Bungueteur. De Gentse edelman Filips van der Zickelen werd op 19 juli generaal muntmeester van Vlaanderen.[54] De radicale Gentse opstandeling Daneel Onredene werd '*waerdein*' van de Vlaamse munt.[55] Deze benoemingen stelden de Drie Leden, en Gent in het bijzonder, beter in staat de monetaire politiek in het graafschap bij te sturen. De verhuis van het grafelijk muntatelier en de benoeming van het muntpersoneel gingen dan ook gepaard met een nieuwe muntordonnantie die de agressieve muntpolitiek van Maximiliaan van de voorbije jaren ongedaan maakte. Op 10 juli 1482 verminderden de Drie Leden de heerlijke rechten op de munt met meer dan de helft.[56] Het diende de muntslag in het graafschap aan te zwengelen en uiteindelijk de handel te bevorderen. De Drie Leden beloofden op dezelfde dag nog eendrachtig deze akte te onderhouden en overtreders ervan zwaar te straffen.[57] Tevens legden ze de zogenaamde Lombarden die een tafel van lening in Vlaanderen hielden, een hogere jaarlijkse heffing op.[58]

Door een beslag te leggen op de muntslag trokken de Drie Leden een grafelijk prerogatief naar zich toe. De symboolwaarde, maar ook de politieke betekenis van deze daad liet weinig aan de verbeelding over. De Drie Leden beschouwden Maximiliaan als een illegitieme vorst die zich niet langer de grafelijke macht in Vlaanderen kon toeëigenen. Door zich over de muntslag te ontfermen, namen de Drie Leden het politieke initiatief. Voortaan oefenden ze *de facto* het regentschap over de jonge graaf uit. De weg naar de verzoening met Maximiliaan lag nog steeds open, maar langzaamaan werd duidelijk dat de vorst niet meer over dezelfde macht in het graafschap zou kunnen beschikken als voorheen. Ook al zouden de Drie Leden hem alsnog als regent erkennen, dan nog zouden zij zich niet van het politieke toneel laten verwijderen. Door bovendien tal van grafelijke functies in te palmen, voorkwamen de Drie Leden dat, indien Maximiliaan toch nog regent over zijn zoon zou worden, de kans zou krijgen opnieuw een autocratische politiek te voeren. De Drie Leden deden in het voorjaar van 1482 een greep naar de macht en het zag er niet naar uit dat ze zich, zonder slag of stoot, van deze macht zouden verwijderen. De strijd om het regentschap beloofde bitsig te worden.

Maximiliaan en zijn ambtenaren die nog in functie waren, keken met argwaan toe hoe de Vlamingen het bestuur in het graafschap monopoliseerden en hun bondgenoten verbanden.[59] Het hof startte daarop bovenvernoemde propagandaoffensief dat in augustus 1482 succes opleverde. Een vergadering van de Grote Raad te Brugge besliste het regentschap van de aartshertog over zijn zoon te aanvaarden.[60] Het is duidelijk dat de Grote Raad met deze beslissing een einde aan de politieke onzekerheid in het graafschap wilde maken. De Brugse

[54] ARA: Rk., 18197, 8r; ADN: B 33, 64r en B 17741, 'Minorité de Philippe le Beau'.
[55] ARA: Rk., 18197, 8r-v.
[56] Namelijk van zeven groten en zes miten naar drie groten en zes miten (ARA: Rk., 18197, 2r). Aan deze akte ging intensief politiek overleg vooraf (Blockmans, *Handelingen van de leden*, 229). Zie ook Blockmans, *La participation des sujets*, 128 en Enno van Gelder, *De rekeningen van de Vlaamse munt*, 158.
[57] Ze beloofden de muntordonnantie na te leven '*zonder eenichseins de voorseide munte in toecommenden tijden te hooghene noch te neerene of af te stellene, noch jeghens den ordonnancie van dien te gane, noch te doen, noch te laten gane of doene, of het en zij bij goeden accorde ende overeendraghene van ons drien, zonder dat deen ledt tandere vermeneghen zal moghen*' (SAB: PO 1186).
[58] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 339.
[59] De Rekenkamer reageerde paniekerig op de uitvaardiging van de muntordonnantie en de benoemingen van het politieke personeel in het graafschap door de Drie Leden. Ze liet aan Maximiliaan weten '*comment ilz* [*les membres de Flandre*] *se y auront a conduire et aussi dautres officiers en cas semblables comme de cappitaineries et autres de nouvel instituez par iceulx membres en deportant ceulx qui y estoient auparavant*' (ADN: B 17441, 'Minorité de Philippe le Beau').
[60] SAB: CA, 14, 320v-322r. Het verslag van de Brugse Grote Raad, die op 17 augustus 1488 tot deze conclusie kwam, werd uitgegeven door Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 334-6.

elite bevond zich immers in een lastig parket. Aangezien haar belangrijkste politieke prioriteit de stopzetting van de oorlog was, omdat deze de handel en dus de basis van de welvaart van de stad hypothekeerde, diende het bestuur een keuze te maken. Tot augustus 1482 koos ze, samen met Gent en Ieper, voor onderhandelingen met de Franse koning, maar aangezien deze niet het gewenste resultaat opleverden, groeiden de kansen van Maximiliaan om door Brugge als regent erkend te worden. Brugge besefte dat de afwijzing van Maximiliaan als regent waarschijnlijk even goed tot een oorlog tussen de vorst en zijn balorige graafschap kon leiden. Spijts de eenheidsakte van 12 juli en ten koste van de goede politieke relatie met Gent, verkoos Brugge begin augustus de Franse invaller *manu militari* te bestrijden. Op 27 juli waren Franse troepen onder leiding van Philippe le Crèvecoeur erin geslaagd het strategische Aire-sur-la-Lys te onderwerpen.[61] In samenwerking met Maximiliaan besloot Brugge, weliswaar onder strenge voorwaarden, om de Franse opmars te stoppen door een verdedigingslinie in het zuiden van het graafschap op te werpen.[62] Brugge en het Brugse Vrije beloofden in ruil de bede die ze in januari 1482 aan de aartshertog had toegekend, maar die nadien onderwerp van discussie was geworden, dan toch uit te betalen.[63] Bovendien keurden Brugge, het Brugse Vrije en Ieper in september 1482 een nieuwe bede goed, van 240.000 rijders, om de oorlog van financiën te voorzien.[64] De politieke pasmunt voor de verdediging van het graafschap betrof de erkenning van Maximiliaan als regent. Over de precieze bevoegdheid van de aartshertog was de Brugse Grote Raad het nog niet eens, maar ze had de bedoeling op een nieuwe statenvergadering te Ieper de andere Leden voor te stellen Maximiliaan te '*ontfanghene ende huldene*'.[65] In het Brugse voorstel zouden de Vlaamse Leden de verworven autonomie afkopen voor een maandelijks bedrag dat ze de aartshertog zouden betalen. Maar de Gentse elite lag dwars. Ze vertikte deel te nemen aan de statenvergadering te Ieper en aan andere vergaderingen die met dit onderwerp werden belegd. Maximiliaan was in september al te Brugge aangekomen, maar het Gentse verzet nekte uiteindelijk het Brugse initiatief.[66]

Dat de Brugse Grote Raad Maximiliaan als regent wenste te erkennen, is meer dan waarschijnlijk het gevolg van het gelobby van de partij rond Willem Moreel. Een aantal van haar leden zou bijvoorbeeld de stad Brugge vertegenwoordigen op de voorgestelde onderhandelingsronde te Ieper.[67] Om haar invloed in de financiële administratie van de aartshertog te behouden en een einde te maken aan de politieke patsstelling in het graafschap, die op lange termijn onhoudbaar was, heeft de partij rond Willem Moreel voor Maximiliaan als regent over Filips de Schone gekozen. Deze keuze was uiteraard voorwaardelijk. Maximiliaan zou zich aan de privileges van 1477 dienen te houden en bovendien eiste de Brugse elite nog steeds inspraak in de besteding van het aan de vorst toegestane geld. Dat kan onder andere de invloed die Willem Moreel had in de benoeming van Jan Papegaey als

[61] Blockmans, *La position du comté*, 80 en ADN: B 18824, 23744.
[62] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 234.
[63] Het geld diende om troepen in Sint-Omaars en Aire-sur-la-Lys van soldij te voorzien en forten in het zuiden van Vlaanderen te versterken. Brugge betaalde 3990 lb. gr. '*omme de beschermenesse van desen lande*' (SAB: SR, 1481-82, 178r – zie ook grafiek 10). Het geld was afkomstig uit de stadskas, maar belangrijke Brugse burgers schoten de stad in totaal 2800 lb. gr. voor. Burgemeester Jan van Nieuwenhove fs. Klaas leende 200 lb. gr., diens moeder, de gebroeders Willem en Lieven Moreel, Donaas de Moor, Jan van Riebeke en Willem Houtmarct leenden 100 lb. gr., enzovoort (SAB: SR, 1481-82, 180v-189v). De lening werd het daaropvolgende jaar reeds terugbetaald (SAB: SR, 1482-83, 48-50v). Een deel van de soldij werd rechtstreeks doorgesast naar de algemeen ontvanger van Maximiliaan die echter niet enkel troepen, maar ook personeel van het hof met deze bede betaalde (ADN: B 2127, 59r-v).
[64] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 617. Deze bede werd met een renteverkoop betaald (zie verder).
[65] Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 334.
[66] *Ibidem*, 274-5 en *idem*, *Handelingen van de leden*, 242-5.
[67] Met name burgemeester Jan van Nieuwenhove fs. Klaas, Jan van Riebeke en Jan de Boot (Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 334).

ontvanger van de (eertijds gecontesteerde) bede van januari 1482 in het Brugse kwartier, aantonen. Op dezelfde dag als de aanvaarding van Maximiliaan als regent door de Grote Raad, legde deze ontvanger de eed in handen van financieel commissarissen Willem Moreel en Pieter Lanchals af.[68] Deze vermelding volstaat niet als bewijs om aan te tonen dat Willem Moreel een hand had in de bestedingspolitiek van de aartshertog, maar ze toont wel aan dat Brugge in ruil voor de belofte de bede van januari 1482 uit te betalen, de controle over de besteding ervan verwierf. De porties van de ondergeschikte kasselrijen die Jan Papegaey ontving, werden immers voor de verdediging van het eigen kwartier en van het graafschap aangewend. Onder andere Filips van Bourgondië-Beveren ontving 440 lb. gr. om de Vlaamse zuidgrens te bewaken.[69] De partij rond Willem Moreel had dus haar eis naar een doelmatige besteding van het Brugse belastinggeld niet laten vallen. In de verzuchting naar een betrouwbare landsverdediging vond de partij, zoals in de voorbije jaren, politieke steun bij de vertegenwoordiging van de ambachten. Ook zij aanvaardden Maximiliaan niet onvoorwaardelijk als regent. Naast hun eis dat '*men tlandt bewaren zoude*', hoopten de negen leden van Brugge, als vanouds, dat het volledige graafschap zou bijdragen in deze verdediging.[70] Dat betekende dat ze geen middelen voor de oorlog zouden toekennen als de stad als enige deze oorlog zou dragen. De erkenning van Maximiliaan als regent zou voor de Brugse ambachten niet ten koste gaan van hun inspraak in de financiële politiek van de stad. Of Maximiliaan zich kon vinden in deze politieke voorwaarden is betwijfelbaar, maar de keizerszoon was in augustus 1482 bereid deze prijs voor het regentschap te betalen.

Aangezien de voornaamste bekommernis van Brugge en Ieper de stopzetting van de oorlog was, gokte Gent op geïntensifieerde onderhandelingen met de Franse koning. Een voortzetting van de oorlog maakte de Gentse weerbarstige positie in het graafschap immers onhoudbaar. Een vredesverdrag zou de steun voor haar politieke positie doen aangroeien omdat een landsverdediging – tegen de Franse opmars – in dat geval niet meer nodig was. Dan kon Maximiliaan zijn tegenstanders niet langer overtuigen om zijn partij te vervoegen door een allesbeslissende overwinning van de oorlog in het vooruitzicht te stellen. Het Franse hof had oren naar de Gentse verzoeningspoging. Deze '*realpolitik*' was voor haar eveneens een middel om invloed in het noorden te winnen. De Franse koning liet zijn eis om de kasselrijen Lille, Douai en Orchies in de bruidschat van Margaretha van Oostenrijk op te nemen, vallen en in oktober-november 1482 vergaderde een nieuwe Staten-Generaal te Aalst over dit voorstel.[71]

Gent boekte succes. Het plotse vooruitzicht van een vrede met Frankrijk overtuigde de partij rond Willem Moreel en de Brugse negen leden aan de Staten-Generaal te Aalst deel te nemen. De Grote Raad stuurde een delegatie naar Aalst, waaronder zich ook Willem Moreel bevond.[72] Te Aalst keurde Brugge het huwelijk van Margaretha van Oostenrijk en de Franse kroonprins goed. Tevens wensten de Drie Leden gezamenlijk een stabiele munt in de gehele Nederlanden te onderhouden en ze onderhandelden over een eventuele bede om de hofhouding van graaf Filips te bekostigen. Op de Staten-Generaal vonden Gent, Brugge en Ieper aanhang bij een vertegenwoordiging uit Brabant die een '*aliancye*' met Vlaanderen afsloot. In het verdwenen document beloofden beide landen elkaar politieke steun '*omme alle lasten van alle vijanden te wederstaen*'.[73] Over de uitoefening van het regentschap bereikten de Drie Leden echter geen akkoord. De oorlog tegen Frankrijk leek dan wel beëindigd, maar

[68] Willem Moreel en Pieter Lanchals verschijnen als '*raedt ende ghecommitteert up tstic van zijnen demainen ende financen mins voorseiden ghenadighen heeren*' (SAB: OR, 1, 2r).
[69] SAB: OR, 1, 4v.
[70] Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 333.
[71] Wellens, *Les Etats-Généraux*, 192-4 en Cauchies, *Maximilien d'Autriche*, 152-4.
[72] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 254 en SAB: CA, 14, 322v-323r (zie ook aldaar voor wat volgt).
[73] Citaat uit een kort verslag van de Staten-Generaal te Aalst (Meilink, *Berichten uit de Staten*, 339).

Brugge wenste geen dispuut over dit regentschap met Maximiliaan – een nieuwe oorlog kon hiervan immers het gevolg zijn. Waren Gent en Brugge het over deze kwestie nog steeds oneens, op politiek vlak bleven ze bij hun bestuurlijke autonomie zweren. Op 4 december 1482 bijvoorbeeld traden de Drie Leden opnieuw gezamenlijk op als een politieke beslissingsmacht in het graafschap. In naam van graaf Filips kenden de Drie Leden Brugge een nieuwe rentenverkoop op haar stad toe, weliswaar nog steeds met de toestemming van Maximiliaan van Oostenrijk.[74] De aartshertog behield dan nog wel een (zij het minieme) invloed in de bestuurszaken van het graafschap, hij zag het regentschap alweer uit handen glippen. Bovendien diende hij lijdzaam toe te zien hoe de Vlaamse vertegenwoordiging in de vredesonderhandelingen met de Franse koning de politieke toekomst van het graafschap uitstippelde.

1.3 De Vrede van Atrecht (23 december 1482)

Op 23 december 1482 ondertekende een delegatie van de Staten-Generaal en van de Franse koning de Vrede van Atrecht.[75] De Vrede was een samensmelting van twee verdragen, een vredesverdrag tussen de Franse koning en Maximiliaan enerzijds en een huwelijksverdrag tussen de Franse kroonprins en Margaretha van Oostenrijk anderzijds. Met de Vrede kwam de oorlog tussen de Bourgondische hertogen en Lodewijk XI, die sinds 1465 woedde, aan een eind. Beide vorsten beloofden de vijandelijkheden aan de grenzen te stoppen en hun troepen terug te trekken. Lodewijk XI zwoer zich niet meer te mengen in de oorlogen van Maximiliaan tegen Luik en Gelre en hij trok zich terug uit Luxemburg. De onderlinge gewelddaden die beide vorsten en hun onderdanen hadden begaan, werden vergeven en de handel tussen beide landen zou niet langer hinder ondervinden van krijgsgeweld. Maar de Vrede was meer dan een wapenstilstand omdat ze de invloed van de Franse koning over het graafschap Vlaanderen versterkte. Met de vrede erkende Maximiliaan officieel de rechtsmacht van het Parlement van Parijs over Vlaanderen, die overigens in de praktijk sinds 1477 hersteld was.[76] Nogmaals maakte de Vrede van Atrecht duidelijk dat de Franse koning de enige soevereine vorst was van het graafschap Vlaanderen. Dit was in zijn tijd een politieke evidentie, maar de nadruk die in het verdrag op de Franse soevereiniteit gelegd wordt, voorspelde een grotere inmenging van de Franse koning in staatszaken betreffende het graafschap.

---

[74] De '*scepenen ende raed van der stede van Ghendt, metgaders den tween anderen steden Brugghe ende Ypre, tsamen representerende de Drie Leden ende tghemeene lichame slands van Vlaendren*', kenden het octrooi voor de renteverkoop toe '*in de name van onzen eervachteghen heere den grave Phelips, mids dat hij noch onder zijne jaren es*'. Het charter werd bezegeld met het Gentse stadszegel en, '*bij wetene ende consente*' van Maximiliaan, met het zegel van de Raad van Vlaanderen (SAB: PO, 1188). Maximiliaan heeft waarschijnlijk zijn toestemming aan deze bezegeling verleend omdat de renteverkoop zou dienen om de bede die Brugge samen met Ieper en het Brugse Vrije in september 1482 had goedgekeurd, te betalen. Maximiliaan zou echter de opbrengst van deze rente nooit ontvangen. Al dan niet met voorbedachten rade inde de Brugse stadskas de opbrengst van de verkoop (4150 lb. gr.) voor eigen proffijt (SAB: SR, 1482-83, 43v).

[75] Philippe de Crèvecoeur en Jean de la Vacquerie waren de voornaamste Franse onderhandelaars (Dubois, *Autour du traité*, 138-41), voor Vlaanderen waren Gentenaars Willem Rijm, Jacob de Steenwerpere en voorschepen Joris van der Moere, Bruggelingen Jan van Nieuwenhove fs. Klaas en burgemeester Jan de Witte en voor Ieper schepen Gillis Ghiselin en pensionaris Jan Coene aanwezig (Cauchies, *Maximilien d'Autriche*, 161-2). Uitgave door Dumont, *Corps diplomatique universelle*, III, 2, 100-7; Lenglet du Fresnoy, *Mémoires de messire*, IV, 95-130 en Molinet, *Chroniques*, I, 378-406. De Vrede van Atrecht is niet de Vrede van 'Franchise' geworden. Na de verovering van de stad in 1477 had Lodewijk XI Atrecht zwaar gestraft voor haar voorafgaande onderdanigheid aan de Bourgondische hertog. In 1479 herdoopte hij Atrecht tot 'Franchise', maar de Vrede van Atrecht gaf de stad haar privileges en haar oude naam terug (Favier, *Louis XI*, 749-51).

[76] Dauchy, *De processen in beroep*, 189 en Boone, *La justice politique*, 204.

Enkele edelen werden expliciet in het vredesverdrag vermeld omdat Lodewijk XI hen als 'oorlogsslachtoffers' opnieuw in hun bezit herstelde. De graaf van Sint-Pol en Brugs tolheer Pieter van Luxemburg, die echter kort voor de Vrede overleed, kon opnieuw van de erfenis van zijn terechtgestelde vader genieten.[77] De schoonbroer van de Franse koning, Jacob van Savoye, graaf van Romont, werd ten gevolge van de Vrede van Atrecht één van de machtigste edellieden in het noorden van Frankrijk. Niet enkel werd hij in het bezit van het graafschap Romont en de heerlijkheid Vaux hersteld, door zijn huwelijk met de erfdochter van Pieter van Luxemburg werd hij graaf van Sint-Pol, van Marle en van Brienne, Brugs tolheer, burggraaf van Meaux, heer van Edingen en Gistel, enzovoort.[78] Jacob van Savoye zou de komende jaren, in nauwe samenwerking met de Bourgondische factie aan het Franse hof, die bestond uit de edelen Jan van Gruuthuze, Philippe de Crèvecoeur, Jacob van Luxemburg en Antoon van Bourgondië, één van de bezielers van de pro-Franse politiek in het graafschap Vlaanderen worden.

De Vrede van Atrecht was ook een huwelijksverdrag. De verbintenis tussen Margaretha van Oostenrijk en de toekomstige Karel VIII was een voorlopig hoogtepunt in de Franse drang naar annexatie van de gebieden aan de oost- en de noordgrens van het koninkrijk. Als bruidschat ontving Margaretha de graafschappen Bourgondië en Artesië, de heerlijkheden Mâcon, Auxerre, Salins, Bar-sur-Seine en Noyers. Lodewijk XI verzaakte daarentegen aan alle rechten die hij op de kasselrijen van Lille, Douai en Orchies kon hebben. Deze toegeving had overigens een grote symboolwaarde. Deze kasselrijen waren reeds lang een twistpunt tussen de Bourgondische hertogen en hun Franse koninklijke verwanten geweest. Het verdrag bepaalde voorts dat na het huwelijk, dat bij meerderjarigheid van beide kinderen voltrokken zou worden, de bruidschat definitief tot de Franse kroon behoorde. Indien het huwelijk niet plaatsvond omdat één van de partners vroegtijdig stierf of het huwelijk kinderloos bleef, dan keerde de bruidsgift, samen met Margaretha, terug naar haar broer, Filips de Schone. De Franse koning mocht echter al voor de voltrekking van het huwelijk over de bruidschat beschikken, in ruil diende hij de toekomstige koningin in haar levensonderhoud te voorzien. Indien echter Filips de Schone overleed en Margaretha de eerste erfgename bleef, dan zou laatstgenoemde, bij haar meerderjarigheid, over de volledige erfenis van haar broer mogen beschikken. Dit betekende dus dat, enkel in dat geval, het volledige Bourgondische landencomplex in de handen van de Franse koning kwam.

Kortom, Maximiliaan van Oostenrijk had de vrede met Frankrijk duur betaald. De Bourgondisch-Habsburgse dynastie leed een aanzienlijk gebiedsverlies en Maximiliaan diende niet enkel het regentschap van zijn zoon over Vlaanderen, maar ook van zijn dochter af te staan. De positie van de vorst was te zwak om te reageren. De partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen in Holland en de oorlog in Utrecht laaide weer op.[79] In Luik werd de pro-Bourgondische prins-bisschop Lodewijk van Bourbon vermoord en een nieuwe opstand onder leiding van Willem van der Marck werd slechts na een intensieve krijgstocht van Filips van Kleef bezworen.[80] Bovendien had de Engelse koning in september 1482 een vredesverdrag

[77] Dumont, *Corps diplomatique universelle*, III (2), 104 (ook Philippe de Croÿ, graaf van Porcien, Jean de Chalon, prins van Oranje, en andere edelen werden vermeld). Karel VIII herhaalde deze bepaling op 28 januari 1485 (*ibidem*, 140 en *Ordonnances des rois*, XIX, 458-61). Dit kostte de erfgenamen van Pieter van Luxemburg wel meerdere processen met Guyot Pot die door Lodewijk XI na de dood van Lodewijk van Luxemburg begunstigd was met enkele van diens heerlijkheden (BNF: MF, 15540, 80r).

[78] Een opsomming van zijn bezit in Potter, *The Luxembourg inheritance*, 26-7.

[79] Van Gent, *Pertijelike Saken*, 341-60.

[80] Zij het niet helemaal. In 1483 hervatte Willem van der Marck de strijd die tot juni 1485 zou duren (Harsin, *La principauté de Liège*, 129-66; De Fouw, *Philips van Kleef*, 51-3 en Cools, *Mannen met macht*, 134-6).

met de Franse koning gesloten.[81] Meer dan de banden aanhalen met zijn vroegere bondgenoten, kon Maximiliaan niet.[82] De keizerszoon berichtte de hertog van Bretagne en de koning van Castilië over de Vrede, maar hij hoopte dat hun bondgenootschap er niet onder leed. Ook het vrijgraafschap Bourgogne werd aangespoord de Vrede niet te ratificeren, maar tevergeefs. Tot slot stuurde de aartshertog begin 1483 nog een delegatie naar het Franse hof om de Franse koning te overtuigen van de volgens hem slechte bedoelingen die de Drie Leden bij de totstandkoming van de Vrede van Atrecht hadden, maar de Vlamingen waren de aartshertog voor.[83]

De Franse koning en de Drie Leden van Vlaanderen hadden de zwakte van Maximiliaan maximaal uitgebuit. De grote invloed die de Vlaamse volksvertegenwoordiging in de totstandkoming van de Vrede van Atrecht heeft gespeeld, valt duidelijk in het verdrag te lezen. Maximiliaan diende de soevereiniteit van de Franse koning over het graafschap Vlaanderen te erkennen, wat concreet betekende dat Filips de Schone als graaf gehuldigd zou worden. De Franse koning zou bovendien alle privileges die de Bourgondische hertogen aan het graafschap had toegekend, bekrachtigen. Lodewijk XI beloofde zich niet te mengen in het beleid van de graaf, die in een regentschapsraad het graafschap zou besturen. Indien de jonge graaf stierf en Margaretha van Oostenrijk bijgevolg gravin van Vlaanderen werd, bleef de regentschapsraad tot haar meerderjarigheid in voege. Kortom, Lodewijk XI bevestigde met de Vrede van Atrecht de verregaande bestuurlijke autonomie van de Drie Leden, maar hij had tevens van het verdrag gebruik gemaakt om, zoals bij voorgaande conflicten tussen de grote Vlaamse steden en hun graaf, zijn invloed in Vlaanderen uit te breiden.[84]

Op een gezamenlijke vergadering van de Drie Leden en de Staten van Brabant, die kort na de ondertekening van de Vrede van Atrecht heeft plaatsgevonden, had de vertegenwoordiging van beide staten de bezorgdheid over een de opvolging van Filips de Schone geuit. In het geval van de plotse dood van de jonge graaf zouden al diens heerlijkheden immers rechtstreeks aan de Franse koning toekomen. Vlaanderen en Brabant besloten op 16 januari 1483, kort na de huldiging te Gent van Filips de Schone als graaf van Vlaanderen (zie verder), een grote delegatie naar het Franse hof te sturen met het verzoek enkele bepalingen uit de Vrede van Atrecht te bekrachtigen.[85] De delegatie werd te Parijs ontvangen waar de Franse koning op 22 januari beloofde dat hij, in geval van het overlijden van Filips de Schone, het bestuur van diens landen tot aan de meerderjarigheid van

---

[81] Scofield, *The life and reign*, II, 353-4. De opvolgingsoorlog die na de dood van Edward IV in april 1483 in Engeland zou losbarsten, verslapte uiteraard de Engelse aandacht voor de Frans-Habsburgse tegenstellingen de daaropvolgende jaren.

[82] Voor wat volgt: ADN: B 361, 17765-70.

[83] De instructies van Maximiliaan aan zijn gezanten luidden als volgt. Hij wenste door de Franse koning als regent over zijn zoon erkend te worden, want het is volgens hem een gewoonterecht '*que le pere est et doit estre legitime administrateur des corps et biens de ses enfans*'. Bovendien trekt hij de goede bedoelingen van de Vlamingen in twijfel, deze zouden immers niet '*le bon droit*' volgen. Het document bevat echter een latere aanvulling die laat weten dat een Vlaamse delegatie reeds het hof had aangedaan om het initiatief van Maximiliaan te tackelen (ADN: B 360, 17782). Waarschijnlijk betreft het de delegatie van Vlaanderen en Brabant van 16 januari (zie verder). Op 16 maart 1483 heeft Maximiliaan uiteindelijk zijn verzet tegen de Vrede van Atrecht gestaakt. Toen gaf hij de edelen uit Henegouwen de opdracht de Vrede te ratificeren (Gachard, *Lettres inédites de Maximilien*, 303).

[84] In 1452 bijvoorbeeld ging de toenmalige Franse koning, Karel VII, in op de vraag van de opstandige Gentenaars om te bemiddelen in het conflict met Filips de Goede, maar deze inmenging had niet tot een situatie als 1482 geleid (Boone, *Diplomatie et violence*, 1-33 en Haemers, *De Gentse opstand*, 341-3).

[85] De vergadering hoopte dat Filips de Schone, '*wien God verleene goed lanck leven*', op een normale wijze de erfenis van Maria van Bourgondië kon doorgeven (ADN: B 1611, 39r-v). De Drie Leden werden vertegenwoordigd door Bruggeling Jan de Witte en de Gentenaars Willem Rijm en Joris van der Moere (Blockmans, *La position du comté*, 80-1; Gachard, *Lettres inédites de Maximilien*, I, 292 en Molinet, *Chroniques*, I, 417).

Margaretha niet zou aantasten.[86] De Vlaams-Brabantse delegatie is daarna naar Amboise gereisd waar ze de jonge kroonprins Karel dezelfde bepaling uit de Vrede van Atrecht liet bekrachtigen.[87] Op verzoek van de Gentenaars had de Franse koning op 22 januari ook het charter van Senlis bekrachtigd. Dat was het verdrag waarin de Franse koning Filips de Schone in 1301 de Gentse schepenbanken had hervormd.[88] Omdat dit verdrag door de Gentse drie leden vaak als een legitimatie van hun greep op het stadsbestuur werd beschouwd, was de koninklijke bekrachtiging in 1483 niet minder dan een uitzonderlijke rechtvaardiging van de politieke macht van deze drie leden in de Gentse politiek. Daarenboven had Lodewijk XI de stad, op haar verzoek, het recht verleend om zelf vorstelijke rechtsdienaars te benoemen.[89] Gent had, zoals gezien, zelf al het initiatief daartoe genomen, maar de akte had de bedoeling rechtskracht te verlenen aan de benoeming van gelijkgezinden in vorstelijke functies (zoals die van baljuw, onderbaljuw enzovoort). Kortom, de leidende Gentse elite rechtvaardigde in januari 1483 haar voorname politieke positie met de koninklijke bescherming van Lodewijk XI. Ook het toen door de koning aan de Drie Leden toegestane recht om de schepenbanken in het graafschap, in naam van graaf Filips, te vervangen, had enkel als doel de politieke autonomie van de Drie Leden te rechtvaardigen, want in april 1482 hadden de Drie Leden reeds een commissie belast met de wetsvernieuwingen in het graafschap.[90] Ieper zag in februari 1483 haar privilege van de lakenhandel bevestigd.[91] De koning ratificeerde tevens het mandament dat de Drie Leden in juli 1480 uitgevaardigd hadden in verband met de jurisdictie van geestelijke rechtbanken.[92] Tot slot ratificeerden, in de daaropvolgende maanden, alle staten van Frankrijk en tal van invloedrijke edelen aan het Franse hof de Vrede van Atrecht.[93]

De Drie Leden in het algemeen en Gent in het bijzonder hadden met de Vrede van Atrecht een grote overwinning geboekt in de strijd om de politieke macht in Vlaanderen. Het zelfbestuur dat de Drie Leden na de dood van Maria van Bourgondië verworven hadden, werd bevestigd door het verdrag. Het bestuur van het graafschap werd weliswaar onder het gezag van de Franse koning geplaatst, maar de autonomie van de Drie Leden werd niet aangetast omdat hij geen beslissingsmacht in het graafschap verwierf. De Vrede van Atrecht rechtvaardigde het beleid van de Drie Leden en ze legitimeerde dus de politieke positie van de Drie Leden – het verklaart het belang dat de Vlaamse volksvertegenwoordiging in de komende jaren aan deze Vrede zouden hechten. Te Brugge had de vrees voor een gewelddadig conflict met de aartshertog het niet gehaald van de wil om de handelsverstorende oorlog tegen Frankrijk stop te zetten. Maar steeds had ook Brugge voor een model van zelfbestuur door de Drie Leden gekozen. Voortaan volgde de stad de politieke optie van een regentschap door de Drie Leden, zonder echter de rancune van Maximiliaan uit het oog te verliezen. De Ieperse elite tenslotte volgde de overheersende strekking in de

[86] BNF: MC, 358, 251 (dit stuk is teruggekeerd naar ADN: B 360, 17745 – het werd uitgegeven in *Ordonnances des rois*, XIX, 91-2). Zie ook Gachard, *Lettres inédites de Maximilien*, I, 299-302.
[87] In het geval van overlijden van Filips de Schone, '[nous] *delaisserons le gouvernement des dits pays en l'estat et selon qu'il seroit trouvé, tant que notre dite cousine et future espouse fust venue en aage*' en '*nous laisserons le gouvernement d'iceulx pays a ceulx et ainsi qu'ilz ont esté et seront durant le mineur aage de notre dit cousin, en nous faisant ou dit cas par ceulx des dits pays ou nom de notre dit future espouse les devoirs telz qu'ilz doivent a leur seigneur*' (BNF: MC, 358, 253 – 26 januari 1483). De kroonprins bekrachtigde op dezelfde dag eveneens de clausule uit de Vrede van Atrecht waarin Margaretha van York in het bezit van haar '*douagerie*', wordt hersteld (ADN: B 431, 17750). Zijn vader had hem dat op 22 januari voorgedaan (ADN: B 360, 17758).
[88] Meer hierover in het hoofdstuk over Gent (B.2.1) en Boone, *Het charter van Senlis*, *passim*.
[89] Zie respectievelijk SAG: 94, 730 en BNF: MC, 358, 250.
[90] SAB: PO, 1190 (uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, *Inventaire de la ville*, VI, 228-9).
[91] Diegerick, *Inventaire des archives*, IV, 61 en *Ordonnances des rois de France*, XIX, 407-12.
[92] SAB: PO, 1189 (uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, *Coutume de la ville*, II, 119-21). De akte van juli 1480 was nog nooit door een hogere overheid bekrachtigd, hetgeen verklaart waarom de Drie Leden deze akte aan de Franse koning voorlegden (zie vroeger en Vleeschouwers-Van Melkebeek, *L'officialité de Tournai*, 235).
[93] ADN: B 351-9, *passim*.

Ledenvergadering. Een politiek van zelfbehoud zou de komende jaren haar houding ten opzichte van het conflict tussen Maximiliaan en diens entourage enerzijds en Gent en Brugge anderzijds bepalen. In Gent werd ondertussen alles in gereedheid gebracht om de vierjarige Filips de Schone als graaf van Vlaanderen te ontvangen.

Figuur 16: Filips de Schone als jongeling (in het zogenaamde 'Recueil d'Arras').

2. Het ontstaan van de eerste Vlaamse regentschapsraad

2.1 De huldiging van Filips de Schone

In het bijzijn van een vertegenwoordiging van de Franse koning huldigde de stad Gent Filips de Schone als graaf van Vlaanderen op 10 januari 1483. De jonge knaap zwoer '*in zeer grooter hoocheit ende magnificentie*' op de Gentse Vrijdagmarkt de privileges van het graafschap Vlaanderen tijdens zijn regering na te leven.[94] Er werden vier voogden over de jonge graaf aangeduid die het land in zijn naam zouden regeren, met name Adolf van Kleef, Wolfert van Borsele, Jacob van Savoye en Filips van Bourgondië-Beveren. Deze edelen '*van den bloede*' beloofden zich in hun bestuur te laten bijstaan door de Staten-Generaal en vertegenwoordigers van de Drie Leden.[95] Het is moeilijk te achterhalen wie het initiatief voor deze ceremonie genomen heeft. Adolf van Kleef beweerde in zijn verdediging op het proces voor het Gulden Vlies in 1491 dat Maximiliaan hem begin januari 1483 in Brussel de opdracht had gegeven zijn beide kinderen naar Gent te voeren. Weliswaar tegen zijn wil, aldus de edelman, voerde hij deze opdracht uit en stond hij Filips op 10 januari bij in de

[94] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 230; Cauchies, *Philippe le Beau*, 10 en SAG: 400, 28, 134r.
[95] Despars spreekt over '*voochden*' die werden aangesteld '*omme ghezamelick voortan tlandt te regierene, zoot behoorde, by den advijse nochtans van de Generale Staten ende de Drie Leden van Vlaenderen*'. Hij vervolgt: '*men can wel peynsen ende dincken hoe dese nieumare die eerdtshertoghe Maximiliaen greyen mochte, die welcke alsdoen met zijnder armeye voor Utrecht lach*' (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 230).

huldigingsceremonie te Gent.[96] Waarschijnlijker lijkt het dat de Drie Leden bij Maximiliaan (en misschien ook bij de hofadel) geijverd hebben om de jonge Filips naar Gent over te brengen om hem er als graaf te inaugureren. De machteloze Maximiliaan was, gezien de oorlog in Utrecht en Luik, gedwongen op dit verzoek in te gaan. Denkelijk heeft Adolf van Kleef minder weigerachtig dan achteraf beweerd deze taak op zich genomen – daarover zo dadelijk meer.

Symbolisch voor de onmacht van Maximiliaan is diens laatste bezoek aan Vlaanderen in het voorjaar van 1483.[97] Na de militaire overwinning van de aartshertog en zijn luitenant Filips van Kleef op de Luikenaars in Hollogne-sur-Geer[98], reisde hij eind januari 1483 aan het hoofd van een troepenmacht naar Brugge om de stad te 'bezoeken'. Het Brugse stadsbestuur vermoedde echter een bezetting en, bij monde van stedelijk ontvanger Frans van Bassevelde, weigerde ze de troepenmacht de stad in te laten. Daarop droop de vorst af naar Gent waar hij, weliswaar zonder soldaten, een gezantschap van de Franse koning ontving die er over de voorwaarden van het huwelijk tussen Margaretha van Oostenrijk en de Franse 'dauphin' onderhandelde.[99] In een plechtige mis in de Sint-Janskerk verplichtten de Gentenaars Maximiliaan een eeuwigdurende belofte af te leggen om de Vrede van Atrecht te onderhouden. Bovendien ontplooiden de Gentenaars enkele dagen later, tijdens het jaarlijkse auweet op halfvasten, voor de ogen van de aartshertog de militaire macht waarover de stedelijke ambachten beschikten. Maximiliaan diende in het voorjaar van 1483 lijdzaam toe te kijken hoe Brugge hem de toegang tot de stad ontzegde en hoe de Gentenaars zich meester maakten van de publieke ruimte in de stad, van de politiek in het graafschap en van het regentschap over zijn zoon.[100]

De Drie Leden voorzagen hun graaf in een eigen hofhouding, die waarschijnlijk betaald werd door de inkomsten van de algemeen ontvanger van Vlaanderen (daarover zo dadelijk meer). Filips de Schone kreeg twee hofmeesters toegewezen, met name Jean de Blois en Jacob de Gouy. Vermoedelijk hadden de Gentenaars, of de Drie Leden, een heden ten dage verdwenen hofordonnantie voor hun graaf opgesteld, waarin beide ridders als hofmeester werden aangesteld.[101] Beide edelen waren oudgedienden van de dynastie. Jean de Blois, heer van Trélong, verbleef reeds aan het hof van Filips de Goede en werd door Maximiliaan in diens hofhouding opgenomen in november 1477.[102] In juni 1481 had het vorstenpaar hem aangesteld tot baljuw van de Gentse Oudburg.[103] Jacob de Gouy, heer van Auby, was de zoon van Arnoud, die door Filips de Goede als hoogbaljuw van Gent was aangesteld na de slag bij Gavere.[104] In 1477 werd hij eveneens raadsheer van Maximiliaan, maar hij raakte nadien in Gents vaarwater. De leidende Gentse politici benoemden hem, weliswaar met goedkeuring van Maximiliaan, na de moord van hun hoogbaljuw Jan van Dadizeele, net als zijn vader,

[96] Uitgegeven door Sterchi, *Uber den Umgang*, 648.
[97] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 231-2.
[98] Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, 166; Harsin, *La principauté de Liège*, 115 en Haemers, *Philippe de Clèves*.
[99] Molinet, *Chroniques*, I, 413.
[100] Het was niet de laatste keer dat de keizerszoon een auweet kon aanschouwen. Ook in 1488 bleek deze rituele rondgang door gewapende ambachten een uitstekend middel om de politieke dominantie van de tegenstanders van Maximiliaan te veruiterlijken (Haemers & Lecuppre-Desjardin, *Conquérir et reconquérir*, ter perse). Gent investeerde tijdens Maximiliaans verblijf in 1483 en de daaropvolgende regering van de eerste regentschapsraad overigens meer financiële middelen dan ooit voordien in het jaarlijkse auweet (Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 130).
[101] Jean de Blois was '*raed ende hoofmeestre mijns gheduchs heeren*' (ADN: B 7554, akte van 8 april 1483) en Jacob de Gouy werd zelfs eerste hofmeester van Filips de Schone genoemd (ARA: Rk., AL, 51, akte van 8 augustus 1483 en ADN: B 17743, 'Chambres des comptes, serment des membres').
[102] Cools, *Mannen met macht*, 160.
[103] ARA: Rk., 14160.
[104] Haemers, *De Gentse opstand*, 396 en Fris, *Les grands baillis*, 410.

hoogbaljuw van de stad en kapitein van het grafelijk kasteel van Rupelmonde.[105] Beide functies zou hij tot aan zijn dood in oktober 1483 met die van hofmeester delen.[106]

De financiën van de persoonlijke kamer van Filips de Schone wezen de Drie Leden toe aan Andries Andries.[107] De nieuwe schatmeester leidde voordien de Duitse Kamer van Maximiliaan (zie vroeger), maar dat vormde voor de Drie Leden klaarblijkelijk geen bezwaar om hem de persoonlijke financiën van de graaf toe te vertrouwen. De Gentenaars huiverden er, zoals Maximiliaan, niet voor jonge 'parvenu's' in de administratie van de graaf op te nemen. De aartshertog had dergelijke parvenu's, zoals Roeland le Fevre, echter niet enkel administratieve, maar ook bestuurlijke bevoegdheden verleend. Dat botste tijdens de regering van Maria van Bourgondië op sterk protest van het overheidspersoneel en op ontevredenheid van de adel en de stedelijke vertegenwoordiging omdat deze vertrouwelingen van Maximiliaan wat al te makkelijk privileges overtraden. De politieke tegenstanders van de vorst daarentegen verleenden deze financiële specialisten echter amper gezagdragende functies. Ze plaatsten hen onder de auspiciën van gerenommeerde ambtenaren, of, vanaf juni 1483, onder de bevoegdheid van een regentschapsraad. Andries Andries kreeg begin 1483 Jan van der Scaghe, de nieuwe algemeen ontvanger van Vlaanderen boven zich.[108] Deze Gentenaar keerde dus terug in de functie die hem in 1480 door Maximiliaan ten voordele van Roeland Le Fevre ontnomen was.[109] De Drie Leden loodsten bijgevolg nog een tegenstander van Maximiliaans beleid binnen de grafelijke administratie, waardoor ze hun greep op de politiek in het graafschap opnieuw danig versterkten. De afgezette ontvanger-generaal werd te Brugge opgesloten en zijn rekeningen werden kort na de inhuldiging van graaf Filips door de Drie Leden in de Rekenkamer te Rijsel aan een strenge controle onderworpen.[110] Waarschijnlijk hadden de Drie Leden de bedoeling bij Roeland le Fevre de middelen te vinden voor de onkosten van de hofhouding van de graaf.

De Drie Leden zetten hun veroveringstocht in de grafelijke administratie voort. Ze benoemden, in naam van Filips de Schone, medestanders op kernfuncties in de administratie en daarenboven viseerden Gent en Brugge aanhangers van de gewraakte aartshertog. Thibaut Barradot, de voormalige tresorier van de persoonlijke Kamer van Maria van Bourgondië, kreeg een commissie van de Drie Leden op bezoek.[111] Brugge nam ook de ontvanger van de Vlaamse beden, Jan van Loo, gevangen met de bedoeling de inning van de gecontesteerde bede die de stad in februari 1482 had toegekend, onder controle te krijgen.[112] De rekeningen van de voormalige watergraaf, Jan van Nieuwenhove fs. Michiel, en van de Brugse schout Antoon van der Vichte werden in de maanden na de huldiging van de graaf ter controle aan de

[105] Op 20 december 1481 werd hij baljuw (ARA: Rk. 14118, 14r; RAG: RV, 34315, 27r en SAG: 20, 2, 19r).
[106] Hij stierf op 9 oktober 1483 (ARA: Rk., AL, 114, akte van 24 oktober 1483).
[107] Hij was '*raed ende meester van den penninghen*' van de graaf van diens huldiging tot juni 1485 (ADN: B 2129, 69129; B 17748, 'Le Scaghe' en Blockmans, *Handelingen van de leden*, 299). Er bleef een klein fragment van zijn rekening als penningmeester van Filips de Schone uit de eerste jaarhelft van 1483 bewaard (ADN: B 2131, 69174), een ander uit november 1483 werd uitgegeven (Derode, *Rôles de la maison*, 396-400).
[108] Andries Andries werd tevens klerk van de algemeen-ontvanger van Vlaanderen nadat Yeronimus Lauwerein in 1483 in ongenade gevallen was (ADN: B 17746, 'Andries Andries' en SAG: 20, 2, 7r). Andries Andries werd rond 1455 geboren (RAG: RV, 34315, 136v). In de aanvang van de zestiende eeuw werd Andries Andries rentmeester van Zeeland (Baete, De Decker & De Vleesschauwer, *Het Prinsenhof*, 38-46).
[109] In 1483 verschijnt Jan van der Schage weer als algemeen-ontvanger van Vlaanderen in de stadsrekeningen (SAB: SR82, 145r – waar in september 1482 nog Roeland le Fevre ontvanger is – en SAG: 400, 28, 254r). Zijn rekening van de '*recette générale de Flandre*' ging verloren.
[110] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 262 en 276. Ook de borgen die Roeland le Fevre bij zijn aanstelling als algemeen ontvanger had opgegeven, werden te Brugge gevangen genomen (ADN: B 17743, 'Le Fevre').
[111] Deze bestond uit Willem Moreel (als vertegenwoordiger van Brugge), Gillis Ghiselin (Ieper) en Gheerolf van der Haghe (Gent), met secretaris Antoon Spillaert (ADN: B 33, 83r en SAG: 93bis, 15, 7 – we bespraken eerder de resultaten van deze onderzoekscommissie – zie ook Blockmans, *Handelingen van de leden*, 271-2).
[112] Willem Moreel en Jan de Keyt voerden de taak uit. Jan van Loo was op 23 januari 1482 door Maximiliaan als ontvanger van de Vlaamse beden aangesteld (ADN: B 6773).

Rekenkamer opgevraagd.[113] Ook de Rekenkamer zelf ontving controle.[114] De Drie Leden verplichtten haar onder andere de grafelijke uitgaven aan aalmoezen 'correcter' te besteden. Deze beslissing symboliseert de politiek van de Drie Leden. In het verleden vloeiden de grafelijke gelden aan aalmoezen in hoofdzaak naar de Franstalige kasselrijen van Vlaanderen, maar de Drie Leden wensten ze voortaan paritair over de drie grote kwartieren te verdelen. De aan de kwartieren toegestane bedragen dienden voortaan aan de vertegenwoordigers van de drie steden overhandigd te worden, die ze dan zelf in het kwartier konden besteden.[115] De Drie Leden beperkten zich niet tot het recente verleden en ze vroegen in februari 1483 zelfs aan de Rekenkamer om de persoonlijke uitgaven van Filips de Goede en Karel de Stoute aan een onderzoek te onderwerpen.[116]

Opvallend is dat de voormalige superintendant van Maximiliaan, Willem Moreel, in deze 'onderzoeken' naar de centrale financiën van het graafschap een leidende rol vervulde. In april 1483 startte hij bijvoorbeeld samen met andere leden uit zijn partij een onderzoek naar achterstallige betalingen van beden in het Brugse kwartier.[117] Uiteraard beschikte Willem Moreel over de geschikte kwaliteiten en de nodige ervaring om de overheidsfinanciën door te lichten. Anderzijds toont de prominente aanwezigheid van Willem Moreel in de administratie van de regentschapsraad aan dat de Drie Leden, en in het bijzonder de Brugse handelselite, in toenemende mate de geldstromen aan het hof van de jonge graaf onder controle trachtten te krijgen. Zoals gesteld primeerde voor de partij rond Willem Moreel een verregaande invloed in de financiële en economische politiek van de overheid. Na de dood van Maria van Bourgondië was deze partij nog bereid Maximiliaan als regent te aanvaarden, maar de maanden vóór en na de Vrede van Atrecht lijken een kantelmoment. Aangezien Gent niet te overtuigen was Maximiliaan als regent te aanvaarden, en Brugge in geen geval een oorlog met Gent wou, restte er de Brugse coalitie tussen de partij rond Willem Moreel en de Brugse negen leden weinig keuze dan partij voor Gent te kiezen. Op 2 april besloot de Brugse Grote Raad de Vrede van Atrecht te ratificeren nadat Maximiliaan hiertoe in Gent de opdracht gegeven had.[118] Ze verklaarde zich dus akkoord met de vredesvoorwaarden met Frankrijk, maar tevens opende ze de weg voor een regentschap door de Drie Leden.

In een allerlaatste poging de Brugse Grote Raad in het algemeen, en de partij rond Willem Moreel in het bijzonder, te overtuigen toch zijn regentschap te aanvaarden reisde Maximiliaan kort daarop naar Brugge.[119] De aartshertog voelde zich waarschijnlijk gesterkt door politieke successen te Luik toen hij zijn komst te Brugge liet voorafgaan door een vorstelijke delegatie.[120] Deze eiste, tevergeefs, nogmaals het regentschap over de Vlaamse graaf op.[121] Gent had de vorst nochtans begin april voorgesteld om, zoals ze reeds een jaar tevoren op de Staten-Generaal had geopperd, een regentschapsraad van edelen en vertegenwoordigers van de Drie Leden in te richten. Het lijkt ernaar dat Gent om deze idee

[113] ADN: B 17743, 'Le Vichte' en 'Nieuwenhove'. Zie ook Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 339.
[114] ADN: B 17743, 'Wouters'.
[115] Gent ontving 40 % (400 lb. par.) van het budget voor grafelijke aalmoezen, Brugge een derde en Ieper een vijfde, de rest mocht de Rekenkamer in de Rijselse kasselrij verdelen (Prevenier, *En marge de l'assistance*, 109 en Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 340-1).
[116] ADN: B 17743, 'Dépense du duc Charles le Téméraire'.
[117] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 275 en volgende. Zie ook ADN: B 17743, *passim*.
[118] SAB: CA, 14, 324r-v.
[119] Op 5 april bevond hij zich nog te Gent (Gachard, *Lettres inédites de Maximilien*, I, 306).
[120] Op 10 april sloot generaal Filips van Kleef na een klinkende overwinning op de Luikse opstandelingen de Vrede van Hoei af met '*la cité ardente*' (Harsin, *La principauté de Liège*, 115 en 381).
[121] De instructie van de hertogelijke delegatie werd uitgegeven door Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 336.

door te drukken zelfs aanhang gezocht heeft in de Staten-Generaal.[122] Volgens de kroniek van Nicolas Despars stuurde Gent zelfs een dreigbrief naar Brugge om elke steun voor een regentschap door Maximiliaan de kop in te drukken.[123] Ook Maximiliaans persoonlijke beïnvloeding van leden van de partij rond Willem Moreel was een gevecht tegen de bierkaai. Op 15 april ging hij te Brugge nogmaals akkoord dat Willem Moreel samen met Jan Papegaey de bede van februari 1482 zou ontvangen.[124] Hij bevestigde hiermee de grote rol die de Brugse partij in de grafelijke administratie speelde. Enkele dagen later stond hij toe dat Jan van Nieuwenhove fs. Klaas uit deze bede een vergoeding voor de vele '*voiaigen ende vacacien*' zou ontvangen die de edelman in opdracht van de overheid sinds zijn aankomst in de Nederlanden had ondernomen.[125] Deze vermeldingen tonen enerzijds aan dat de partij rond Willem Moreel Maximiliaan nog wel te vriend wou houden, maar anderzijds dat de vorst enkel bij machte was de voorname rol die de partij in het voorbije jaar in de grafelijke financiën verworven had, te bekrachtigen. Het lukte hem niet het regentschap op te eisen.

Kort nadien verliet Maximiliaan Brugge. Hij reisde naar Utrecht in een poging om er de politieke en militaire impasse te doorbreken.[126] Maar onderweg getuigt een lugubere daad van de Habsburgse frustratie om het gemiste regentschap. Op 7 mei 1483 liet de aartshertog vijf voorname afgevaardigden van de Staten van Brabant te Mechelen gevangen nemen. Na een snel politiek proces te Vilvoorde werden drie van hen terechtgesteld omdat ze partij gekozen hadden voor het Vlaamse standpunt.[127] Waarschijnlijk zocht en vond Maximiliaan er de 'schuldigen' die op de statenvergadering van Aalst in november 1482 een 'alliantie' met de Drie Leden van Vlaanderen hadden aangegaan. Met de berechting van zijn Brabantse tegenstanders toonde tonen Maximiliaan op hardhandige wijze zijn visie op het Vlaamse conflict, maar hij hoopte tevens het Brabantse verzet tegen zijn regentschap, letterlijk, te onthoofden. Een dergelijke daad hardde de Drie Leden vermoedelijk in hun verzet tegen de keizerszoon. De partij rond Willem Moreel, dat in december 1481 het slachtoffer geworden was van een gelijkaardig politiek proces, maar met een minder bittere afloop, lijkt in deze omstandigheden definitief de kant van de oppositie te hebben gekozen. Willem Moreel verloor door deze beslissing zijn aanstelling als financieel commissaris in de hertogelijke administratie. Maar de voorname politieke rol die hij en andere leden van zijn partij in het graafschap hadden verworven, maakte het nog steeds mogelijk de politiek van de overheid te beïnvloeden – zij het dan enkel in Vlaanderen. Maar ook Maximiliaan blies alle bruggen op. Na een onderzoek naar de financiën van Willem Moreel sloeg de algemeen ontvanger van alle financiën van Maximiliaan, Louis Quarré, 3200 lb. par. aan van de voormalige superintendant.[128] Het toont aan hoe diep de kloof tussen Maximiliaan en de leidende elite in het graafschap geworden was.

---

[122] Op 26 april bezochten vertegenwoordigers van de Staten-Generaal de stad, nadat Maximiliaan hen hiertoe uitgenodigd had om over de financiering van zijn oorlogen te spreken (Wellens, *Les Etats-Généraux*, 195 en Gachard, *Lettres inédites de Maximilien*, I, 305-6).

[123] '*Afgrijselicke dreeghementen van die van Ghendt*' bereikten Brugge op 17 april 1483 (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 235).

[124] Op 15 april 1483 gaf Maximiliaan de opdracht aan Oostende, Gistel, Diksmuide en andere steden om hun portie in de bede van februari 1482 te betalen aan '*onse lieve ende ghetrauwe raedt ende tresorier van onsen financen Willem Moreel ende Jan Papegay, als van onsen weghen ghecommitteert omme tontfane dachterstellen van den .l^M. ende .lxxv^M. cronen, omme uwe rekeningen voor hemlieden te doene, ter presencie van mer Janne van Nieuwenhove*' (SAB: OR, 1, 6v-7r). Zie dienaangaande ook Blockmans, *Handelingen van de leden*, 275.

[125] SAB: OR, 1, 5v (21 april 1483).

[126] Van Gent, *Pertijelike Saken*, 361 en Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, 167.

[127] Met name burgemeester Jan Coelgensone en stadssecretaris Reinier Boydens uit Antwerpen en de Brusselse ridder Klaas van Heetvelde (Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 39-40).

[128] Het betrof een lening van Willem Moreel aan Maximiliaan en achterstallig loon dat de algemeen ontvanger niet meer wenste uit te betalen '*pour ce que depuis, et encore a present, le dit Guillaume Morel a tenu, et tient, party contraire a mon dit seigneur avec ses desobeissans de la conté de Flandres*' (ADN: B 2127, 61v).

De Drie Leden hadden zich in april 1483 definitief meester gemaakt van het regentschap over Filips de Schone. Om aanhang in het graafschap te winnen en eventuele oppositie tegen hun overwicht in de politiek van de graaf te stillen, ondernamen de Drie Leden meerdere initiatieven. In een later hoofdstuk wordt de propaganda van de Drie Leden behandeld, enkel de herdenking van de eerste verjaardag van de dood van Maria brengen we hier in herinnering. Op 26 en 27 maart vonden in de grafelijke Sint-Veerlekerk te Gent een misviering plaats voor het zielenheil van de overleden hertogin. In het koor was een met fluwelen laken versierde kopie van de Brugse graftombe van Maria van Bourgondië te bewonderen. De Kamer van de graaf betaalde lakens aan armen om zich in de rouwstoet te begeven, en tal van kaarsen belichtten het geheel.[129] De misviering, die overigens in het bijzijn van Maximiliaan plaatsgreep, propageerde uiteraard de opvolging van Maria van Bourgondië door Filips de Schone. Te Gent werd bovendien op 16 mei een ceremonie gehouden toen '*tghemeen volc den hertoghe Phelips eed dede*'.[130] Een ceremonie die, volgens Adolf van Kleef in 1491, een reactie was op de terechtstelling van Maximiliaans politieke tegenstanders te Brabant.[131] Het stadsbestuur wou door middel van tal van gelijkaardige initiatieven de stedelijke bevolking overtuigen dat Filips de Schone wel degelijk de nieuwe graaf van Vlaanderen was. Als een hecht front trachtte de Gentse 'opstandige coalitie' de Gentenaars te verenigen achter haar politiek en de aartshertog als een incompetente kandidaat voor het regentschap voor te stellen.

Niet enkel in de eigen stad voerden de leidende elites van de Drie Leden actieve propaganda. Ook ondergeschikte steden en kasselrijen probeerden de Drie Leden steeds te vriend te houden. Gent en Brugge gingen bijvoorbeeld gretig in op de vraag van Kortrijk, Geraardsbergen, Dendermonde, Oostende en Lombardsijde om lijfrenten op hun stad te verkopen of assizen in te richten met als doel hun stadsfinanciën te zuiveren.[132] Dit kwam uiteraard de inning van eventueel later goedgekeurde beden ten goede. Ook aan de wensen van Ieper werd voldaan. De stad kreeg de toelating enkele grafelijke functies ten voordele van de stadskas te verkopen om haar openbare schuld af te bouwen.[133] De Vlaamse adel werd eveneens door middel van een ceremonie overtuigd van de rechtskracht van de opvolging van de jonge graaf. De Drie Leden riepen in mei 1483 tal van Vlaamse edelen op hun leenverheffing te betalen en bij de nieuwe graaf hun '*eed van feoteytscip*' af te leggen.[134] Kortom, de Drie Leden probeerden aan het hele graafschap duidelijk te maken dat Filips de Schone als graaf van Vlaanderen erkend was en dat de Drie Leden de taken van een nog aan te duiden regent hadden overgenomen.

2.2 Het bondgenootschap van de Drie Leden met de adel en het Franse hof

Maximiliaan had in zijn onderhandelingen met Brugge in april 1483 drie edelen aangeduid die volgens hem in de regentschapsraad van zijn zoon dienden te zetelen, met name Vliesridders Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze en Filips van Bourgondië-Beveren.[135]

---

[129] Twee fragmenten van de onkostenrekening van de '*eerste jaerghetijde ghedaen in Sente Verheldekercke te Ghend*' berusten nog steeds in het archief van de Rekenkamer (ADN: B 2131, 69210 en B 7554).
[130] SAG: 400, 28, 139v. Dat was overigens dezelfde dag waarop Margaretha van Oostenrijk aan de Franse koning werd overgeleverd.
[131] Sterchi, *Uber den Umgang*, 649.
[132] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 265, 267 en 279.
[133] Diegerick, *Inventaire de la ville*, IV, 63 (11 april 1483).
[134] *Ibidem*, 279-80 en (citaat uit) ADN: B 2129, 69129.
[135] Maximiliaan liet weten dat, ondanks het feit '*que* […] *la dite requeste des diz de Gand soit inciville et desraisonnable, toutesfoiz mon dit seigneur* […] *sera content que monseigneur de Ravestein, mes diz seigneurs*

Dit was een logische keuze. Behoudens Lodewijk van Gruuthuze waren deze edelen op 10 januari 1483 te Gent reeds als voogden van de graaf aangeduid. Twee van hen waren verwant aan de graaf. Adolf van Kleef had Jan zonder Vrees als grootvader, bij Filips van Bourgondië-Beveren was dat Filips de Goede. Lodewijk van Gruuthuze was de voormalige hofmeester van Maria van Bourgondië, maar ook van haar kinderen. In die hoedanigheid had hij in juli 1482 nog een inventaris opgesteld van de grafelijke kroonjuwelen die zich te Gent bevonden.[136] Zoals in de eerste maanden na het overlijden van Karel de Stoute in 1477 traden Adolf van Kleef en Lodewijk van Gruuthuze ook in 1483 op als de beschermengelen van de Bourgondische dynastie. Zoals toen nam Adolf van Kleef het voortouw in de patronage van de dynastie. Op 16 mei 1483 wierp hij zich op als regent van Filips de Schone toen hij hoogst persoonlijk diens zus Margaretha van Oostenrijk te Hesdin aan een Franse delegatie onder leiding van zijn jeugdvriend en schoonzoon van de Franse koning, Pierre de Bourbon, overleverde.[137] Adolf werd vergezeld door zijn echtgenote, Anna van Bourgondië (een groottante van Filips de Schone), de andere voogden (Lodewijk van Gruuthuze, Filips van Bourgondië-Beveren en Wolfert van Borssele), vertegenwoordigers van de Staten van Vlaanderen (de clerus, de adel en de Drie Leden) en zelfs van de Staten-Generaal.[138]

Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze en Wolfert van Borssele hadden met het geplande huwelijk tussen Filips van Kleef en Anna van Borssele in het najaar van 1481 een soort van adellijke 'liga' gevormd. Het huwelijk verzamelde, zoals gezien, de adellijke onvrede over het beleid van Maximiliaan. Dit adellijke netwerk had toen niet de bedoeling als alternatief voor de grafelijke macht te fungeren, maar de politieke context was anderhalf jaar later wel grondig gewijzigd. Enerzijds was de politieke autoriteit van Maximiliaan geen zekerheid meer in het graafschap Vlaanderen. Het was bijna vanzelfsprekend dat de edelen deze leemte zouden invullen. Anderzijds had het huwelijk tussen Filips van Kleef en Anna van Borssele nooit plaatsgegrepen. In het najaar van 1481 hadden Wolfert van Borssele en Adolf van Kleef wel een huwelijkscontract tussen hun beider kinderen Anna en Filips gepland, maar tot een daadwerkelijk huwelijk is het nooit gekomen. Na de dood van Maria van Bourgondië had de ambitieuze krijgsman Filips van Kleef immers voor het kamp van Maximiliaan gekozen. In het leger van Maximiliaan kreeg de jongeling de kans om tot één van de belangrijkste legerleiders van zijn generatie uit te groeien. De aartshertog begunstigde de zoon van Adolf van Kleef met titels en geld, waarschijnlijk met de bedoeling hem uit de invloedssfeer van zijn vader te houden. Filips werd luitenant-generaal van Brabant, hij leidde de oorlog tegen Luik en als beloning ontving hij een forse geldsom en de voogdij over het kasteel van Hoei. Op 4 juni 1483, daags vooraleer hij de Vlaamse regentschapsraad zou erkennen, stelde Maximiliaan Filips van Kleef zelfs aan als luitenant-generaal van al zijn landen.[139] Vermoedelijk weigerde Wolfert van Borssele tegen die achtergrond zijn dochter uit te huwelijken aan een trouwe bondgenoot van Maximiliaan. Het huwelijk van Anna van Borssele werd in beraad gehouden, maar de adellijke liga tussen Adolf van Kleef, Lodewijk

---

de Bevres et de la Gruthuyse avec aucuns qui en semblable nombre seront deputez par les membres de Flandres, s'entremectent du regime et gouvernement du dit pays de Flandres' (Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 338).

[136] ADN: B 3495, 123691 (dit is een kopie uit 1485 van de inventaris van 21 juli 1482).

[137] ADN: B 2131, 69181 en 69246-7. In de Vrede van Atrecht was voorzien dat deze plechtigheid in Atrecht zou plaatsvinden. Maar op 27 april 1483 had Lodewijk XI geoorkond dat Hesdin hiervoor beter geschikt was, '*lequel lieu est plus bel et y est l'air meulx disposé*' (ADN: B 360, 17759). Op dezelfde dag bekrachtigde hij nogmaals het huwelijkscontract tussen zijn zoon en Margaretha (17772). Op 16 mei bevestigde Pierre de Bourbon in een plechtige oorkonde dat hij Margaretha uit de handen van Adolf van Kleef ontvangen had (17775). Adolf van Kleef leerde Pierre de Bourbon (heer van Beaujeu, die in 1488 hertog van Bourbon werd) aan het hof van Filips de Goede kennen (de la Marche, *Mémoires*, I, 258). Isabella van Portugal voedde beide jongelingen onder haar beschermende vleugels op (Sommé, *Isabelle de Portugal*, 68, 77 en 308).

[138] Molinet, *Chroniques*, I, 416 en Blockmans, *Handelingen van de leden*, 273-6.

[139] Haemers, *Philippe de Clèves*; De Fouw, *Philips van Kleef*, 90; Gachard, *Analectes historiques, 12e série*, 286.

van Gruuthuze en Wolfert van Borssele hield stand. Ze zou tot juni 1485 de ruggengraat van de Vlaamse regentschapsraad blijven.

In de loop van 1482 waren de vernoemde edelen en de keizerszoon verder uit elkaar gegroeid. In augustus 1482 had Maximiliaan Adolf van Kleef de functie van luitenant-generaal van Henegouwen ontnomen en aan diens rivaal Philippe de Croÿ geschonken.[140] Zoals gezien had Lodewijk van Gruuthuze in de eerste weken na de dood van Maria van Bourgondië van de politieke zwakte van Maximiliaan gebruik gemaakt om zijn zoon Jan opnieuw als schout van Brugge voor te stellen. De Brugse edelman nam in de loop van 1482 veelvuldig deel aan de vergaderingen van de Drie Leden die het regentschap van Maximiliaan ter discussie stelden.[141] Waarschijnlijk was hij een matigende stem op deze vergaderingen die zalfde tussen beide partijen – dat beweerde hij overigens ook op zijn verdediging op het proces voor het Gulden Vlies in 1491.[142] Maar toch is zijn aanwezigheid op deze vergaderingen niet onschuldig. Allicht hoopte de edelman de politieke invloed die hij in de voorbije jaren verloren had, terug te winnen. Als voormalige '*chevalier d'honneur*' van Maria van Bourgondië kweet hij zich in 1482-1483 overigens voortdurend met zijn taak als uitvoerder van haar testament.[143] Dat de Brugse edelman zich actief inzette voor de belangen van de dynastie, kan aantonen dat hij zichzelf opnieuw als rots in de branding voor de in moeilijkheden verkerende dynastie beschouwde, zoals in 1477.

Tijdens de totstandkoming van de regentschapsraad is de invloed die de Bourgondische factie aan het Franse hof op de keuze van de Bourgondische hofadel heeft gespeeld, niet te veronachtzamen. De zoon van Lodewijk van Gruuthuze, de vader van Filips van Bourgondië-Beveren en de zus van Jacob van Savoye verbleven in de nabije entourage van de Franse koning. Andere verwanten en vrienden van de voogden van Filips de Schone zouden in de komende jaren naar Vlaanderen reizen om de regentschapsraad bij te staan in haar beleid, zoals Philippe de Crèvecoeur en Lodewijk van Halewyn.[144] Zowel aan het hof van Filips de Schone als aan dat van Lodewijk XI had dus een sterk verweven groep van edelen politieke macht. Toen Lodewijk XI op 30 augustus 1483 na een slepende ziekte overleed, trad zelfs een aantal van de Bourgondische edelen toe tot de koninklijke raad die de dertienjarige Karel VIII en zijn toekomstige koningin Margaretha van Oostenrijk bijstonden in hun amper autonoom te noemen beleid.[145] Op zijn sterfbed had Lodewijk XI overigens zijn zus Anne de France en diens echtgenoot Pierre de Bourbon, de jeugdvriend van Adolf van Kleef, als regenten over zijn zoon aangeduid.[146] Kortom, de nauwe banden tussen de

[140] Gachard, *Notices des archives*, 198 (zie vroeger over diens rivaliteit met Philippe de Croÿ).
[141] SAB: SR, 1481-82, 161v, 164r en 166r. Brugge voorzag Lodewijk van Gruuthuze vanaf 19 mei 1482 van een permanente lijfwacht van twaalf personen (176r). De goede relatie tussen de edelman en het Brugse stadsbestuur blijkt ook uit de toelating van de stad Brugge aan Lodewijk van Gruuthuze om drie straten in de stad te overdekken, onder andere om zijn paleis met de O.L.V.-kerk te verbinden (SAB: CA, 14, 323v-324r).
[142] Uitgegeven door Sterchi, *Uber den Umgang*, 605-7.
[143] In november 1482 bijvoorbeeld verzocht hij aan de Brugse Grote Raad een resterende som voor de '*vulcomminghe*' van het testament van de hertogin (SAB: CA, 14, 323r).
[144] Lodewijk van Halewyn, heer van Piennes, was gehuwd met Isabella van Gistel, een nichtje van Lodewijk van Gruuthuze (Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, 235). Maria van Bourgondië had hem in maart 1477 in haar hofhouding opgenomen, maar na een misgelopen aanstelling als baljuw van Kassel (ADN: B 17725, 'Piennes') ging ook hij in op de 'avances' van de Franse koning. Tot aan zijn dood in 1516 oefende hij meerdere politieke en militaire functies uit in dienst van het Franse hof (Blockmans, *La position du comté*, 84 en Harsgor, *Recherches sur le personnel*, I, 1580-4). De eerste echtgenote van Jan van Gruuthuze (Marie d'Auxy) was de schoonzus van Philippe de Crèvecoeur, wiens dochter met Jean de Blois, de hofmeester van Filips de Schone in 1483, zou huwen (Dauchy, *De processen in beroep*, 203-4).
[145] Zowel Philippe de Crèvecoeur, Jan van Gruuthuze, Lodewijk van Halewyn als Antoon van Bourgondië maakten deel uit van de koninklijke raad in de periode 1483-1485 (Harsgor, *Recherches sur le personnel*, I, 280-349 en Valois, *Le conseil du roi*, 162).
[146] Favier, *Louis XI*, 901 en Pélicier, *Essai sur le gouvernement*, 198-215.

Bourgondische factie aan het Franse hof en de Vlaamse 'voogden' van Filips de Schone werden ten volle aangewend om het graafschap Vlaanderen mee uit Parijs te besturen.

Figuur 17: de akte waarin Maximiliaan de eerste regentschapsraad erkent, 5 juni 1483, gezegeld door Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze, Filips van Bourgondië-Beveren en Adriaan Vilain van Rassegem (ADN: B 1286, 17773).

Tegen de politieke overmacht van het bondgenootschap tussen de Drie Leden, adellijke opponenten en het Franse hof stond Maximiliaan machteloos. Om de oorlog in Gelre en Utrecht te kunnen trotseren, erkende de keizerszoon noodgedwongen het regentschap van de Drie Leden en zijn adellijke opponenten over de graaf van Vlaanderen op 5 juni 1483.[147] Hij duidde Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze en Filips van Bourgondië-Beveren aan om samen met vertegenwoordigers van de Drie Leden zijn zoon op te voeden, diens goederen te beheren en het graafschap te besturen. Maximiliaan hield echter nog één wapen achter de hand. Hij stond het bestuur van de regentschapsraad toe, 'zolang het hem zou behagen' ('*tant qu'il nous plaira*').[148] Bovendien heeft de aartshertog voor deze erkenning een financiële compensatie geëist. Vooral Brugge was tot de betaling hiervan bereid, in haar permanente verzuchting dat er geen '*oorloghe noch onghenouchte en quamen tusschen den hertoghe van Oistrijke ende den lande van Vlaendren*'.[149] Om zich de toorn van Maximiliaan niet op de hals te halen stond de regentschapsraad op 2 juli 1483 de aartshertog een eenmalige som van 4000 lb. gr. toe.[150] Deze afkoopsom zou het hele graafschap ophoesten en ze zou in twee termijnen uitbetaald worden, zolang Maximiliaan de regentschapsraad het graafschap liet besturen. Maar Maximiliaan heeft dit bedrag nooit ontvangen.[151]

[147] Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 280-1 en 340-1 (zie ook Cools, *Mannen met macht*, 121).
[148] Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 341. Eigenaardig aan de beide originelen die op 5 juni 1483 gezegeld werden, is wel dat Maximiliaan ze blanco heeft ondertekend (zie de afbeelding van beide documenten uit ADN: B 1286, 17773 en RAG: OV, 832).
[149] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 301. Zie ook SAB: CA, 14, 325r-v.
[150] Akte uitgegeven door Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 342-3.
[151] Gent weigerde bij te dragen, en op het moment dat Maximiliaan de helft van het bedrag zou ontvangen (Kerstmis 1483), had hij de regentschapsraad al eenzijdig afgeschaft (*ibidem*, 280-1).

3. De samenstelling van de eerste Vlaamse regentschapsraad

3.1 De relatie van de regentschapsraad met Maximiliaan

Een voorganger van de regentschapsraad, de zogenaamde 'voogdijraad', was in functie vanaf 10 januari 1483. Toen Maximiliaan op 5 juni 1483 afstand deed van het regentschap over zijn zoon, kunnen we van een 'regentschapsraad' spreken. Op 14 september 1483 schafte de aartshertog de raad weer af, maar ze hield uiteindelijk nog tot 28 juni 1485 stand. Nadat Maximiliaan begin september 1483 zijn tegenstanders te Utrecht onderworpen had[152], berichtte de keizerszoon op 14 september dat hij de Vlaamse regentschapsraad opdoekte. De regentschapsraad had volgens Maximiliaan geen bestaansrecht meer sinds de oorlog in de noordelijke gebieden beëindigd was.[153] De aartshertog wenste voortaan zelf het regentschap uit te oefenen en de goederen van zijn zoon te beheren. Elk verzet tegen deze beslissing was onwettig. Ze overtrad volgens de aartshertog de erkenningsakte van de regentschapsraad van 5 juni 1483 die stelde dat de raad maar zolang in functie zou blijven als het hem zou behagen. Bovendien, zo sneerde Maximiliaan, had de huidige regentschapsraad de bezittingen van zijn zoon gebrekkig beheerd. De goederen van Filips de Schone behoorden immers diens vader toe en hij wenste deze voortaan zelf te besturen.[154] De Drie Leden en de edelen die in de grafelijke raad zetelden, werden vriendelijk verzocht hun regentschap op te geven.[155]

De regentschapsraad weigerde. Ze antwoordde dat enkel Filips de Schone het graafschap mocht regeren. Dat de minderjarige graaf zich liet bijstaan door een vertegenwoordiging van het graafschap was een noodzaak en bovendien de plicht van haar onderdanen.[156] De toon van de correspondentie tussen beide partijen verbitterde de daaropvolgende maanden. Maximiliaan beschuldigde de regentschapsraad van politiek misbruik en onrechtmatige usurpatie van de goederen en de landen van zijn zoon.[157] De politieke patstelling tussen beide partijen leidde zelfs tot een proces voor het Parlement van Parijs. Nadat de Drie Leden eind 1483 het weduwengoed van Margaretha van York (de '*douagerie*', namelijk het vruchtgebruik van de heerlijkheden Mechelen, Dendermonde, Oudenaarde en van enkele kleinere domeinen in Henegouwen en Bourgondië) hadden aangeslagen, trok de stiefmoeder van Maria van Bourgondië, na de rechtsweigering van de

---

[152] Op 6 september 1483 deed Maximiliaan er zijn Blijde Intrede (Van Gent, *Pertijelike Saken*, 365).

[153] '*Also dat eenen yeghelijcken kundich es, zo dat ons nu van gheenen noode en es meer eeneghe te stellene oft te subrogneren ten regemente van onsen voorseiden zone noch toter expedicien van zijnen zaken in onse lande van Vlaendren noch elders maer zullen zelve daer toe moghen verstaen*' (RAG: RV, 34315, 18 – Brugs vidimus van 15 juli 1486 van de brief van 14 september 1483).

[154] '*Ooc omdat de voorseide onze ghecommiteerde ende subrogneerde toten voorseide regemente in onsen absencie hem anders dan zij sculdich waren te doene daerinne ghedraghen hebben, makende onderscheyt tusschen onze zaken ende de zaken van onsen voorseiden zone, twelc een onverscheyden werc es ende sculdich es te zijne, nemende ons onse juweelen, tapisseryen ende andere dinghen, aftreckende ende usurperende onse hoocheyt, heerlicheit ende justicie onder tdexel van onser voorseide commissien hem ghelatende ende maniere houdende, dit al te willen attribueren onsen voorseiden zone ende onder tschijn van desen te bescadeghen, te belasten ende tovervallen onse dienaers alzo als zij noch daghelicx doen*' (RAG: RV, 34315, 18).

[155] '*Doen te weten dat om dese redene ende andere redelicke redenen ons daertoe voerende willende ghebruuken onse mombour, voechdie ende vaderlijcke affectie die wij tot onsen lieven ende zeere gheminden zone hebben, alzo wij dat sculdich zijn te doene bij natuerlijcken ende alle andren rechten, hebben ontlast ende wederroupen, ontlasten ende wederroupen de voorseide heere van Ravestein, van Bevere, van den Gruuthuse, meester Pauwels de Baenst ende die voorseide drie leden van Vlaendren van den exercicien ende effecte van onser voorseide commissie met hueren toebehoorten*' (RAG: RV, 34315, 18).

[156] De regentschapsraad liet de regering van Vlaanderen over aan de graaf, '*lequel et nul autre nous tenons à prince et seigneur naturel*' (uitgegeven door Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre*, V, 527)

[157] '*Vous usurpates le dict gouvernement, ce qui ne vous appartenoit aulcunement*' (*ibidem*, 534).

Raad van Vlaanderen, naar het Parlement.[158] Het proces draaide uit op een juridisch gevecht omtrent de voogdij over graaf Filips, maar ze leidde evenmin tot een oplossing omdat het Parlement van Parijs, als rechterhand van de Franse koning, betrokken partij was. Om haar politieke positie te versterken had de regentschapsraad immers de banden met de Franse koning, en met de Bourgondische factie aan diens hof in het bijzonder, aangehaald. Na de dood van Lodewijk XI in augustus 1483 bijvoorbeeld riep de Franse regent over de minderjarige koning Karel VIII, Pierre de Bourbon, een Staten-Generaal van het Franse koninkrijk te Tours samen, waarheen logischerwijs ook een Vlaamse delegatie reisde.[159]

Ondertussen probeerde Maximiliaan de andere gewesten van de Nederlanden voor zijn zaak te winnen. De beïnvloedingspolitiek die Maximiliaan bijvoorbeeld in Henegouwen voerde, is goed gekend.[160] Aan de verschillende steden van Henegouwen zond de aartshertog meerdere brieven waarin hij zijn standpunt op het conflict kenbaar maakte. Maximiliaan benoemde een naaste vertrouweling, Jean de Ligne, tot kapitein van Henegouwen, met de bedoeling tegenstand tegen zijn aanvaarding als regent van het graafschap te onderdrukken; de zoon van de kanselier van Filips de Goede, Nicolas Rolin, werd hoogbaljuw van Henegouwen. Verschillende edelen in de hofraad van de keizerszoon (zoals Guillaume de Croÿ, Josse de Lalaing en anderen) waren van Henegouwse signatuur, hetgeen hem, makkelijker dan in Vlaanderen, de steun van de Henegouwse adel opleverde. In januari 1484 slaagde de aartshertog erin zich door de voornaamste steden van het graafschap als regent van Filips de Schone te laten huldigen. Zodra de inauguratie een feit was, vroeg hij vers geld aan de staten van Henegouwen om de oorlog tegen Luik te bekostigen. Ook in Brabant had Maximiliaan de tegenstand genekt (zie vroeger), en na de verovering van Utrecht en de begunstiging van de Hollandse adel[161], stond de vorst ook in zijn andere gewesten van de Nederlanden politiek sterk om fondsen voor de oorlog tegen Vlaanderen te werven. De steun die de aartshertog op deze wijze in de gewesten van de Nederlanden won, zou uiteindelijk de doodsteek van de Vlaamse regentschapsraad worden. Tegen de verhoogde financiële inzet van de aartshertog kon zij niet op.

In de loop van 1484 kwamen beide partijen uiteindelijk overeen een vergadering van het Gulden Vlies over de uitoefening van het regentschap te laten beslissen.[162] Aangezien ook de orde van het Gulden Vlies in twee kampen verdeeld was, leverde de vergadering te Dendermonde in mei en juni 1484 geen concrete resultaten op. Vliesridders Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze, Jacob van Savoye, Filips van Bourgondië-Beveren en Wolfert van Borssele maakten immers deel uit van de regentschapsraad, de andere ridders bleven Maximiliaan trouw. De vader van Filips van Bourgondië-Beveren, de 'Grote Bastaard' Antoon, nam als onderhandelaar aan deze vergadering deel. Als raadslid van de jonge Franse koning Karel VIII was hij echter betrokken partij. Dat de regentschapsraad hem als onderhandelaar had voorgesteld, toont aan de 'Vlaamse' Vliesridders van geen wijken wilden weten.[163] Op de vergadering verlangden de Drie Leden en de adellijke vertegenwoordigers van de regentschapsraad dat zij gemeenschappelijk, tot aan de meerderjarigheid van de graaf,

---

[158] Dauchy, *De processen in beroep*, 192-6 en *idem*, *Le douaire de Marguerite*, 55-63.
[159] Bulst, *Die französischen Generalstände*, 50 en Masselin, *Journal des Etats*, 322. Lancelot van Berlaymont, een luitenant van Maximiliaan van Oostenrijk, nam de Vlaamse afvaardiging onder leiding van Filips Wielant op haar tocht naar Frankrijk echter gevangen (Buntinx, *Wielant (Filips)*, 1011 en De Fouw, *Philips van Kleef*, 67).
[160] Gachard, *Analectes historiques*, *8e série*, 309-17 en Devillers, *Le Hainaut sous la régence* (1882), 327-44.
[161] Cools, *Aristocraten in de polder*, 179-81.
[162] De statuten van het Gulden Vlies vereisten overigens dat er in 1484 een vergadering zou georganiseerd worden (over wat volgt: Cools, *Mannen met macht*, 122-3 en Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 344-55).
[163] Ook Antoon van Bourgondië was niet van plan terug te keren naar het hof van Maximiliaan, ook al had de Habsburger hem hiertoe aangespoord in 1483 (ADN: B 18824, 23750). In mei en juni 1484 vertoefde de Grote Bastaard in Vlaanderen en Brussel, maar na de mislukte vergadering keerde hij terug naar Frankrijk (SAG: 400, 28, 345v en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 241-2).

het graafschap zouden blijven besturen. Ook Maximiliaan verzachtte zijn stelling niet; hij eiste nog steeds de volledige voogdij over de goederen van zijn zoon op. Beide partijen stonden politiek ongeveer even sterk en bijgevolg werd de patstelling niet doorbroken. De regentschapsraad stond haar bevoegdheden niet af en in tegenstelling tot wat soms wordt beweerd, trok Adolf van Kleef zich niet terug uit de regentschapsraad.[164]

In 1484 kantelde echter de machtsbalans. Maximiliaan kreeg langzaamaan de handen vrij in de andere gewesten. Tijdens de periode van haar ontstaan was de aartshertog te zwak om de regentschapsraad tegen te werken, in de tweede helft van 1484 beschikte hij daarentegen over de middelen om het graafschap op de knieën te dwingen. Maar ook de regentschapsraad wapende zich. Ze haalde de politieke band met de Bourgondisch-Vlaamse factie aan het Franse hof aan en een algemene mobilisatie van de weerbare krachten in het graafschap diende de Habsburgse dreiging het hoofd te bieden. Op 25 oktober 1484 verzekerden de Franse regenten Pierre de Bourbon en Anne de France dat ze de regentschapsraad bleven ondersteunen in hun voogdij van Filips de Schone. Ze beloofden als regenten van de Franse koning Karel VIII de privileges van het graafschap Vlaanderen na te leven en de regentschapsraad te verdedigen tegen elkeen die het regentschap over de minderjarige graaf uit handen van de raad wou lichten.[165] De Franse regenten bekrachtigden als bewijs enkele Vlaamse privileges en de Franse koning Karel VIII eiste in een persoonlijk schrijven aan Maximiliaan dat de aartshertog de regentschapsraad haar taken liet uitvoeren.[166] Op 27 december 1484 bevestigde de Franse koning het verdrag tussen zijn regenten en Vlaanderen.[167] Bovendien stuurde het Franse hof in februari 1485 een uitgebreide Franse troepenmacht onder leiding van maarschalk Philippe de Crèvecoeur naar Vlaanderen om het graafschap tegen de invasie van de legers van Maximiliaan te verdedigen.[168] De Vlaams-Bourgondische factie aan het Franse hof had dus bekomen dat, in ruil voor een eeuwigdurende Vlaamse trouw aan de Franse koning, de regentschapsraad militaire steun zou ontvangen.[169]

Toen de Franse troepen in februari 1485 Gent bereikten, had luitenant-generaal Filips van Kleef in opdracht van Maximiliaan echter al Dendermonde en Oudenaarde ingenomen.

---

[164] We gaan hier in tegen Pirenne, *Histoire de Belgique*, III, 40 en Cools, *Mannen met macht*, 123. De regentschapsraad eiste op de vergadering van het Gulden Vlies dat Adolf van Kleef aan het hoofd van de raad bleef (ADN: B 1286, 17779), hetgeen de edelman deed (vermeldingen van zijn aanwezigheid in de raad na juni 1484 in SAG: 94, 731-3). In februari 1485 probeerde Maximiliaan Adolf tevergeefs naar zijn hofhouding te lokken met de belofte diens achterstallige pensioenen uit te keren (Gachard, *Les archives royales*, 308). In april 1485 gaf de edelman, als hoofd van de regentschapsraad van graaf Filips, nog opdracht tot de mobilisatie van Vlaamse troepen toen Maximiliaan het graafschap binnenviel (RAG: FG, 131, 'Correspondance').

[165] Pierre de Bourbon en Anne de France stelden: '*nous avons prins et prenons avecques eulx vraye et bonne amitié, intelligence et confederation, ferme et estable alliance, et eulx avecques nous, pour ensemble servir et obeyr nostre dit seigneur le roy et le royaume*' (BNF: MC, 358, 254 en SAB: PO, 1202; uitgegeven door Dumont, *Corps diplomatique*, III (2), 137 en Gilliodts-Van Severen, *Inventaire de la ville*, VI, 244-5).

[166] Blockmans, *La position du comté*, 81-2. In maart 1485 beloofde Karel VIII de privileges van de stad Brugge na te leven en verleende hij de Bruggelingen bewegingsvrijheid in zijn koninkrijk (SAB: PO, 1204; gedeeltelijk uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, *Inventaire de la ville*, IV, 247-8). Ook privileges van de Ieperse draperie werden bekrachtigd (Diegerick, *Inventaire des chartes*, IV, 61-8).

[167] ADN: B 1286, 17760 (uitgegeven door Dumont, *Corps diplomatique*, III (2), 138-9).

[168] Molinet, *Chroniques*, I, 446-7 en 455-6.

[169] Op 5 februari bekrachtigde Karel VIII een door de regentschapsraad opgestelde akte waarin zij de Franse koning steun beloofde indien hij hen hulp aanbood om de vijanden van het graafschap te bestrijden. In de koninklijke raad die met dit verzoek instemde, zetelden onder andere Philippe de Crèvecoeur, Antoon van Bourgondië, Lodewijk van Halewyn en Jan van Gruuthuze (BNF: MC, 359, 256 en SAB: PO, 1201; uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, *Inventaire de la ville*, VI, 242-3; Dumont, *Corps diplomatique*, III (2), 141 en *Ordonnances des rois de France*, XIX, 468-9). Op 26 februari beloofde de regentschapsraad in ruil eeuwige trouw aan de Franse koning (Dumont, *Corps diplomatique*, III (2), 143-4). Over de factievorming aan het hof van Karel VIII, zie Labande-Mailfert, *Charles VIII*, 39-64.

De aartshertog genoot bijstand van de Staten-Generaal die hij in het najaar van 1484 te Antwerpen had samengeroepen. Bovendien kon de tegenaanval van de Vlaamse en Franse troepen in het hertogdom Brabant, als reactie op de inname van Dendermonde door Filips van Kleef, eind 1484 op weinig begrip in de Staten-Generaal rekenen.[170] Ondanks een nieuwe troepenmonstering in Vlaanderen, de aanwezigheid van een Franse strijdmacht en het verregaande financiële engagement van de Vlaamse steden, slaagde de regentschapsraad er niet in de opmars van Filips van Kleef in het oosten van Vlaanderen staande te houden.[171] Maximiliaan belegerde in mei 1485 ook Sluis van op zee. Eind mei gaven Brugge en enkele voorname edelen zich over. Philippe de Crèvecoeur trok zich terug in Frankrijk en in Gent legde een gewelddadige revolte van bondgenoten van Maximiliaan de Gentse bezielers van de regentschapsraad het zwijgen op. Op 28 juni 1485 dicteerde Maximiliaan aan het graafschap de Vrede van Brugge, waarin hij zichzelf als '*pere et mambour de monsieur le duc Philippe son fils*' aanduidde.[172] Na een lange en intensieve veroveringstocht was de aartshertog er dan uiteindelijk toch in geslaagd zijn gezag over het graafschap te herstellen.

3.2 De adel in de regentschapsraad

De op 10 januari 1483 gehuldigde voogdijraad van Filips de Schone bestond uit drie leden van de hofadel, maar ze hield daardoor amper rekening met de politieke realiteit in Vlaanderen. De Drie Leden beheersten het politieke leven in het graafschap en logischerwijs reserveerden de drie grote steden zich een plaatsje in de regentschapsraad. Focussen we eerst op de adellijke vertegenwoordiging in de raad. De edelen in de raad werden soms edelen '*van den bloede*' genoemd. De betekenis van deze 'bloedsymboliek' kan twee kanten uit. Soms doelde men op het grafelijke of 'Bourgondische' bloed, of, meer in de enge zin, het bloed van Filips de Schone.[173] In dat geval was de bedoelde edelman een bloedverwant van de graaf, zoals Adolf van Kleef en Filips van Bourgondië-Beveren. Soms spreken de bronnen ook over '*edel bloed*', wat betekent dat de persoon in kwestie van adel was, of 'blauw' bloed in de aderen had.[174] De regentschapsraad zelf wordt door de bronnen meestal aangeduid als de '*edelen rade*', '*groten raed*', '*hoghen raed*', of simpelweg als '*den rade*'.[175]

Tijdens de regering van de regentschapsraad patroneerden enkele leden van de hofadel Filips de Schone zoals ze in 1477 de onervaren Maria van Bourgondië onder hun vleugels hadden genomen. Adolf van Kleef trad in de regentschapsraad op als de belangrijkste edelman. In een grafelijke oorkonde uit juli 1483 werd hij bijvoorbeeld '*deerste ende doverste van onsen voorschrevene grooten rade*' genoemd.[176] Voor deze prominente politieke taak

[170] Wellens, *Les Etats-Généraux*, 196-7.
[171] Verbist, *Van Nancy tot Cadzand*, 85-6.
[172] '*Et en cette qualité luy laisseront le gouvernement de la personne de son dict fils et du dict pays* [Vlaanderen]' (Dumont, *Corps diplomatique*, III (2), 145).
[173] In juni 1484 hebben de Ieperse stadsrekeningen het bijvoorbeeld over de buitengewone vergadering van het Gulden Vlies waar '*de heeren van der ordene ende van den bloede van minen gheduchten heere ende prince* [Filips de Schone]' aanwezig waren (Blockmans, *Handelingen van de leden*, 332). De regentschapsraad omschreef zelf haar regering, in een ordonnantie uit augustus 1484 waarin Filips de Schone als oorkonder optrad, als een regering van de graaf '*bij advise van die van onzen bloede ende grooten raide wesende neffens ons, daertoe ghenomen ende ghecoren gheweist hebben ende zijn van den principaelsten prelaten, edelen ende notabelsten van den hooftsteden van onse voorseide lande ende graefscepe van Vlaendren als dat claerlic blijct bij der institutie van onsen voorseiden rade*' (SAB: CA, 12, 42r).
[174] De Brugse bronnen spreken over de '*heeren van den edelen bloede*' in augustus 1483 (Blockmans, *Handelingen van de leden*, 290).
[175] Zie respectievelijk *ibidem*, 290, 291, 298 en 302.
[176] In een akte waarin de graaf Jan de Beere tot audiencier aanstelde (uitgegeven door Lameere, *Documents inédits*, 157). In de kroniek van Molinet verschijnt Adolf van Kleef zelfs als enige regent – vermoedelijk maakt

verschaften de Drie Leden hem in juli 1483 een jaarlijks pensioen van 12.000 lb. par. uit de '*recette générale de Flandre*'.[177] Zoals Maximiliaan in zijn aanstellingsbrief van 5 juni 1483 had bepaald, namen ook Vliesridders Lodewijk van Gruuthuze en Filips van Bourgondië-Beveren plaats in de raad, tezamen met twee edelen die in januari 1483 als voogden van de graaf waren aangeduid, met name Wolfert van Borssele en Jacob van Savoye. Tot slot voegde Gent nog een zesde edelman, Adriaan Vilain van Rassegem, aan de raad toe. Hij was de enige edelman uit de regentschapsraad die niet tot de orde van het Gulden Vlies behoorde. De regentschapsraad verbleef van 10 januari 1483 tot 28 juni 1485 permanent bij de graaf in het Gentse prinsenhof, behoudens van 30 april tot 11 mei 1484 toen Filips de Schone en zijn raad Brugge aandeden om er de processie van het Heilige Bloed bij te wonen.[178]

De regentschapsraad fungeerde ook als 'Grote Raad' van graaf Filips. De regentschapsraad was dus tevens een opperste gerechtshof, althans zoals dat in de privileges van 1477 was bepaald. Misschien was Paul de Baenst in deze context in de regentschapsraad opgenomen. Alhoewel hij geen verwant was van de graaf, noch een lid van de hofadel, werd de getalenteerde jurist soms als edelman '*van den bloede*' aangeduid. Paul de Baenst was dan wel van adellijke afkomst en hij bezat een heerlijkheid (Voormezele), maar hij werd enkel als president van de Raad van Vlaanderen bij de vergaderingen van de regentschapsraad betrokken.[179] Dezelfde premisse geldt voor Jean d'Auffay en Filips Wielant. Zij maakten niet permanent deel uit van de regentschapsraad, maar enkele keren werden ze er wel in opgenomen. Aangezien beide juristen geen adellijke achtergrond hadden, en Jean d'Auffay, in tegenstelling tot Filips Wielant, zelfs geen heerlijke titel had[180], is hun aanwezigheid in de regentschapsraad enkel te verklaren door de aard van de materie waarover de raad vergaderde. Filips Wielant en Jean d'Auffay waren beide betrokken bij de raad wanneer ze bijvoorbeeld in september 1483 een nieuwe verordening voor de Raad van Vlaanderen opstelde.[181] Filips Wielant was raadsheer in de Raad van Vlaanderen (zie vroeger) en Jean d'Auffay was persoonlijk raadsheer van Filips de Schone. Dat betekende dat hij in opdracht van de regentschapsraad diplomatieke taken en juridische kwesties in verband met de graaf voor zijn rekening nam.[182] De samenstelling van de regentschapsraad wisselde dus naargelang de problematiek die ze behandelde. Toch maakten de heren '*van den bloede*', en in het bijzonder Adolf van Kleef, permanent lid uit van dit grafelijk adviesorgaan.

---

de kroniekschrijver zich het discours van Maximiliaan eigen toen die in 1491 Adolf van Kleef verweet de motor achter de regentschapsraad te zijn. Filips de Schone regeerde volgens Molinet '*soubz le regime de monseigneur Adolph de Clèves*' (Molinet, *Chroniques*, I, 455).

[177] Gachard, *Les archives royales*, 307. Daarbovenop betaalde het Brugse Vrije hem in 1483 1000 lb. par. '*up condicien daert zo ghebuerde dat hem boven zijn pensioen ordinaire bij den Drien Leden slands van Vlaendren eenighe andre sommen binnen desen jare bij maniere van gratuiteyt ofte andersseins toegheleyt worden, daerof dien van den Vryen huerlieder porcie zouden moeten betalen, dat hemlieden dan de voorgaende tiennehondert ponden parisis payment ende afslach zijn zouden van dies in die gratuiteyt ofte sommen zouden moeten ghelden*' (RAB: BVR, 221, 123r).

[178] SAB: SR, 1483-84, 168r-v en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 241.

[179] Buylaert, *Sociale mobiliteit*, 229.

[180] Filips Wielant was heer van Landegem en Everbeek (Buntinx, *Wielant (Filips)*, 1010 en *Corte instructie*, 18-20). Hij had nog een leen in het Rijselse (Cools, *Met raad en daad*, 255) en in Belle (ADN: B 17737, 'Wielant'). De jurist begaf zich wel in een adellijk milieu. Hij was de kleinzoon van Jan van de Kethulle en met de dochter van Jan van Halewyn gehuwd (Dumolyn, *De sociografie*, 46-7).

[181] Strubbe, *De verordening van 1483*, 161.

[182] Hij was '*raed ende meester van den requesten van mijns voorseide gheduchts heeren huuse*' in 1483-85 (ADN: B 2131, 69215 en B 17743, 'Chambres des comptes, serment des membres'). In de praktijk voerde hij juridische taken voor de regentschapsraad en de Drie Leden uit (SAG: 20, 3, 55r; ADN: B 2132, 69361 en Hennebert, *Auffay (Jean d')*, 544-5). Hij ontving hiervoor een jaarloon van 600 lb. par. uit de '*recette générale de Flandre*' (ADN: B 33, 98v).

Figuur 18: op dit paneel ('de bruiloft van Kana') laat Adolf van Kleef (onderaan, midden in beeld) zich afbeelden tijdens een denkbeeldig diner dat hij de Bourgondische dynastie in zijn kasteel te Wijnendale aanbiedt – Filips de Schone zit aan het uiteinde van de dis, naast Maximiliaan en Maria van Bourgondië. Het schilderij is een mooie voorstelling van de politieke rol die Adolf zich als edelman 'van den bloede' in de regentschapsraad van 1483-1485 aanmat.

Sommige edelen die in de regentschapsraad optraden, vervulden ook andere functies aan het Bourgondische hof. Adolf van Kleef, diens echtgenoot en Lodewijk van Gruuthuze stonden in voor de opvoeding van de jonge Filips.[183] Filips van Bourgondië-Beveren was kapitein-generaal van Vlaanderen in 1483-1484, maar na de vergadering van het Gulden Vlies in mei-juni 1484 verdween hij naar de achtergrond.[184] Wolfert van Borssele was admiraal van

[183] Zie bijvoorbeeld Wijsman, *Politique et biliophilie*, ter perse.
[184] RAG: V3, 7. Hier had Pirenne het waarschijnlijk wel bij het rechte eind (Pirenne, *Histoire de Belgique*, III, 40). We vonden geen sporen van de aanwezigheid van Filips van Bourgondië-Beveren in de regentschapsraad na juni 1484. Hij vervulde nog taken voor de raad, maar maakte ervan klaarblijkelijk geen deel meer uit. Hij was

Zeeland, Jacob van Savoye admiraal van Vlaanderen.[185] Laatstgenoemde nam in 1484 het opperbevel van de Vlaamse troepen over van Filips van Bourgondië-Beveren toen deze zich vermoedelijk uit de regentschapsraad terugtrok. Als kapitein-generaal en admiraal van Vlaanderen leidde hij de strijd tegen de binnenvallende troepen van Maximiliaan in 1484-1485.[186] Toen streed hij aan de zijde van Adriaan Vilain van Rassegem die de Gentse troepen aanvoerde.[187] Laatstgenoemde bekleedde ook een belangrijke functie in de hofhouding van Filips de Schone. De Gentenaar was tijdens de periode van de eerste regentschapsraad '*eerste camerlinc*' van de graaf.[188]

De edelen in de regentschapsraad hadden dus zowel in de raad als in andere overheidsfuncties politieke en militaire beslissingsmacht. Een dergelijke positie hadden ze niet in het overheidsapparaat van Maximiliaan, of ze was hen doorheen de regering van Maria van Bourgondië uit handen geglipt. Vermoedelijk hadden deze edelen dus een persoonlijke motivatie om in de regentschapsraad te zetelen en de kant van de oppositie tegen Maximiliaan te kiezen. Adriaan Vilain van Rassegem bijvoorbeeld bekleedde voor het eerst in zijn politieke loopbaan een publiek mandaat op regionaal niveau. De opstandige positie van Gent vóór het ontstaan van de regentschapsraad maakte een dergelijke functie voor hem onbereikbaar omdat Maximiliaan tegenstanders uit dergelijke mandaten weerde. Door zijn opname in de regentschapsraad beschikte ook Lodewijk van Gruuthuze in 1483 terug over de politieke macht die hem op het einde van de regering van Maria van Bourgondië ontnomen was. Wolfert van Borssele was in mei 1480 door Maximiliaan uit zijn functie van stadhouder van Holland ontslaan en de vorst had hem nadien in de Orde van het Gulden Vlies zwaar aangepakt. Voortaan maakte de edelman uit Zeeland opnieuw deel uit van het machtsapparaat – zij het dan in Vlaanderen en niet langer in Holland. Toch kunnen we vermoeden dat de admiraal van zijn nieuwe positie gebruik maakte om zijn politieke macht in Zeeland uit te breiden en te legitimeren. De edelen hadden met hun deelname aan de regentschapsraad dus niet zozeer de bedoeling het 'politieke programma' van zelfbestuur van de Vlaamse steden te ondersteunen. Hun visie op het bestuur van de graaf bestond erin dat de adel bij het beleid in het graafschap betrokken werd. Deze politieke opvatting inspireerde haar tijdens de regering van de eerste regentschapsraad om leidinggevende functies in het overheidsapparaat in te vullen.

3.3 De Drie Leden in de regentschapsraad

In de regentschapsraad zetelde ook een permanente vertegenwoordiging van de Drie Leden.[189] De samenstelling van deze vertegenwoordiging is moeilijk te achterhalen omdat de afgevaardigden van de Drie Leden zelden bij naam genoemd werden in de akten die de regentschapsraad uitvaardigde.[190] Slechts tweemaal verleent een akte inkijk in de precieze samenstelling van de vertegenwoordiging van de Drie Leden in de raad. Een eerste

---

wel nog kapitein van Sint-Omaars in 1485, in welke hoedanigheid hij in maart 1485 naar het Franse hof reisde in verband met de Franse troepenlichting in Vlaanderen (RAG: RV, 34315, 52r en ADN: B 2131, 69236).

[185] Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 38-41 en Degryse, *De admiraals*, 163 en 177.

[186] ARA: Rk., AL, 51, akte van 14 oktober 1484; SAG: 20, 3, 9r en Fris, *Romont (Jacques de)*, 934-5.

[187] SAG: 20, 3, 78r; Molinet, *Chroniques*, I, 449 en Fris, *Rasseghem (Adrien Vilain)*, 750

[188] SAB: PO, 1193 en SAG: 94, 731.

[189] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 137-41. Of zoals de regentschapsraad zelf schreef: ze regeerde '*bij der hulpe ende assistentie van onse goede ende ghetrauwe ondersaten, de lieden van den Drie Leden ons voorseide lands van Vlaendren*' (SAB: CA, 12, 42r).

[190] Een oorkonde van 16 april 1485 bijvoorbeeld werd toegekend '*bij mijnen heere de hertoghe, in zijnen raed, daer mijn heeren van Ravestein ende van Romont, de heeren van den Gruthuse, van Resseghem, de president van Vlaenderen ende andere waren*' (SAG: 94, 733 en SAB: PO, 1205).

'openhartige' document is de reeds vermelde verordening voor de Raad van Vlaanderen van 6 september 1483. Naast Adolf van Kleef, Adriaan Vilain van Rassegem, Paul de Baenst, Jean d'Auffay en Filips Wielant woonden zes vertegenwoordigers van de Drie Leden de vergadering bij. Gent had drie politici afgevaardigd, namelijk schepenen Thomas Heilinc en Jacob de Cooman en pensionaris Willem Rijm. Burgemeester Lodewijk Steylin en schepen Jan van den Eede vertegenwoordigden Brugge. Ieper had pensionaris Tristam Belle naar de raad gezonden. Toen de Franse koning Karel VIII op 3 augustus 1484 in een zeldzame aanvaring met de regentschapsraad nopens haar weigering gevolg te geven aan een koninklijk mandament in verband met de rechtszaak van Wouter van Houtheusden voor het Parlement van Parijs over de behandeling van de grafelijke kroonjuwelen (zie verder), de regentschapsraad aanmaande op te schieten met hun verweerschrift in deze rechtszaak, noemde hij de leden van de raad uitzonderlijk bij naam.[191] Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze, Wolfert van Borssele, Adriaan Vilain van Rassegem en Paul de Baenst hadden als edelen '*du sang*' aan deze vergadering deelgenomen. Zeven vertegenwoordigers van de Drie Leden vulden deze raad aan. Oud-burgemeester Joris van der Moere, pensionaris Willem Rijm en secretaris Jan van Coppenhole uit Gent, burgemeester Willem Moreel en schout Jan van Nieuwenhove fs. Klaas uit Brugge en Jasper van Premesques, voormalig voogd van de stad en raadsheer in de Raad van Vlaanderen, en pensionaris Tristam Belle uit Ieper vertegenwoordigden toen de Drie Leden.

Ook de samenstelling van de vertegenwoordiging van de Drie Leden wisselde dus voortdurend. Er zijn drie redenen te bedenken waarom de vertegenwoordiging van de Drie Leden van samenstelling wisselde, en ze verklaren tevens waarom de afvaardiging uit prominente personen bestond. Ten eerste bepaalde de specificiteit van de behandelde materie de samenstelling van de regentschapsraad. Bekijken we de zaak van de kroonjuwelen, dan valt op dat Willem Moreel, Jan van Nieuwenhove fs. Klaas en Willem Rijm reeds een financiële functie in hun stad of in het overheidsapparaat uitgeoefend hadden (zie vroeger). Bovendien hadden Brugge en Gent respectievelijk Jan van Nieuwenhove fs. Klaas en Adriaan Vilain van Rassegem aangesteld om in augustus 1483 de grafelijke kroonjuwelen van Brugge naar Gent te voeren, hetgeen hun aanwezigheid in een vergadering omtrent deze problematiek kan verklaren.[192]

Ten tweede vervulden de vertegenwoordigers van de Drie Leden zowel in september 1483 als in augustus 1484 leidinggevende functies in hun stad. Zoals te verwachten bestond de vertegenwoordiging van de Drie Leden in de regentschapsraad uit invloedrijke politici uit de drie steden, wat in de aangehaalde voorbeelden althans de belangrijke beslissingen in verband met de grafelijke kroonjuwelen en de Raad van Vlaanderen betrof. De delegatie van de Drie Leden telde in september 1483 een burgemeester, drie schepenen en twee pensionarissen. In augustus 1484 was dat een burgemeester, een schout en twee voormalige stedelijke topfunctionarissen. De overige vertegenwoordigers vervulden toen een administratieve functie in hun stad, maar dat belette niet dat zij aldaar een belangrijk politiek gewicht uitoefenden – dat maakte het onderzoek naar de rol van de 'politieke cluster' rond Gentenaars Willem Rijm en Jan van Coppenhole reeds duidelijk. Twee vertegenwoordigers van de Drie Leden oefenden zelfs een functie uit in het overheidsapparaat. Jasper van Premesques behoorde sinds mei 1482 tot de Raad van Vlaanderen. Jan van Nieuwenhove fs. Klaas was Brugs schout, kamerling van de graaf en lid van de commissie voor de vernieuwing van de Vlaamse magistraten.[193] Vermoedelijk was de aanwezigheid van stedelijke gezagsdragers in de vertegenwoordiging van de Drie Leden in de regentschapsraad een

[191] RAG: OV, 833.
[192] SAB: PO, 1193-4 (zie verder).
[193] In oktober 1483 bijvoorbeeld werd hij '*raed ende camerlijnc van onzen harde gheduchteghen heere ende prince*' genoemd (ADN: B 2131, 69179).

constante. Toen op 6 juli 1486 Filips de Schone te Brugge als graaf gehuldigd werd, nam de Brugse Grote Raad overigens een beslissing in die zin. De vergadering bepaalde dat voortaan de burgemeester van schepenen en een adellijk schepen vaste afgevaardigden zouden zijn in de regentschapsraad.[194] In augustus 1484 was dat alvast het geval, in september 1483 was de afgevaardigde schepen (Jan van den Eede) niet van adel.

Ten derde behoorden de zeven vertegenwoordigers van de Drie Leden tot de harde kern van de politieke voorstanders van de regentschapsraad. Logischerwijs wensten deze personen invloed bij beslissingen omtrent belangrijke staatszaken. Over welke personen hebben we het? Informatie over de achtergrond van de Ieperse afgevaardigden in beide aangehaalde akten is schaars. Vermoedelijk waren raadsheer Jasper van Premesques en pensionaris Tristam Belle medestanders van de Gentse en Brugse bezielers van de regentschapsraad. De regentschapsraad had hoe dan ook een stem in de aanstelling van de Ieperse magistraat tijdens haar regering. De commissie voor de magistraatsvernieuwing van de Vlaamse graaf, die in 1482 door de Drie Leden was aangesteld, controleerde immers ook de Ieperse wetsvernieuwingen in de jaren 1483-1485.[195] Of de ambachten te Ieper bij het stedelijke beleid betrokken waren, is onwaarschijnlijk. De staat van het Ieperse archief laat amper toe om de maatschappelijke achtergrond van het stadsbestuur in de jaren 1483-1485 na te trekken. Opvallend is dat de schepenbanken enkel leden van de Ieperse oligarchie bevatten die ook tijdens de regering van Karel de Stoute in functie waren (zoals de zonen van Pieter van de Letewe en Pieter Lansaem).[196] Het aantreden van de regentschapsraad in juni 1483 betekende dus niet dat de Ieperse opstandelingen van 1477 opnieuw aan invloed wonnen. De regentschapsraad stelde zich tevreden met een stabiel Iepers stadsbestuur dat volgzaam haar beleid naleefde. De traditionele vorstgezindheid van de Ieperse oligarchie belette uiteraard niet dat Jasper van Premesques en Tristam Belle politieke voorstanders van de regentschapsraad waren. Hun achtergrond is onbekend, maar opvallend is dat beide personen zowel tijdens de eerste als tijdens de regering van de tweede regentschapsraad belangrijke publieke mandaten bekleedden. Tristam Belle was immers de vaste secretaris van de Drie Leden tijdens de tweede regentschapsraad.[197] En na zijn afstelling als raadsheer in 1485, benoemden de Drie Leden Jasper van Premecques tot rekwestmeester van de Raad van Vlaanderen in mei 1488.[198]

In Gent en Brugge was het profiel van de gezagsdragers radicaler. Willem Rijm en Jan van Coppenhole vertegenwoordigden in de regentschapsraad niet enkel Gent in zijn geheel, maar ook de bestuurlijke coalitie van de elite en de ambachten die sinds 1477 aan de macht was, in het bijzonder. Zoals tijdens de regering van Maria van Bourgondië verdeelde de politieke cluster rond Willem Rijm, Daneel Onredene en Jan van Coppenhole in de jaren 1483-1485 de topmandaten in de stad. In 1483 werd Jacob de Grutere voorschepen van gedele. Hij was een verwant van Willem Rijm en met de zus (of de dochter) van Jan van der Scaghe, de algemeen ontvanger van Vlaanderen getrouwd.[199] Simon Borluut, de zoon van de

[194] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 140.
[195] KB: M 103, II.
[196] De gelijknamige zonen van Pieter van de Letewe en Pieter Lansaem waren respectievelijk raadslid in 1483, en schepen in 1484. Andere terugkerende schepenen uit de regering van Karel de Stoute, die bovendien door de opstandelingen van 1477 bestraft werden, waren Joris de Witte, Jan Colaert, Joos de Brievere, Frans van der Poorte enzovoort (KB: M 103, II).
[197] In juli 1489 was hij '*greffier ende secretaris van den drie leden slands*' (SAG: 20, 7, 218v). Hij ontving hiervoor een vast loon van de Drie Leden (Diegerick, *Inventaire des chartes*, IV, 166).
[198] RAG: RV, 7513, 5r en Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*, 53.
[199] Jacob de Grutere was de zoon van Jutta Rijm, die vermoedelijk verwant was aan Willem Rijm, want Jacob werd de voogd van diens kinderen in 1485 (de Herckenrode, *Nobiliaire des Pays-Bas*, I, 883 en RAG: RV, 2418, 77r). Hij was met Elisabet van der Scaghe gehuwd, de dochter (of de zus) van Jan van der Scaghe (De Herckenrode, *Nobiliaire des Pays-Bas*, I, 883 en Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 354)

gelijknamige vader die tot de opstandige coalitie van 1467 en 1477 behoorde, werd voorschepen van de keure in 1483.[200] In 1484 waren Daneel Onredene, grafelijk muntbewaarder, en edelman Filips van der Zickelen, generaal-muntmeester van Vlaanderen, respectievelijk voorschepenen van gedele en van de keure. Over de achtergrond van de Gentse overdekens tijdens de periode van de eerste regentschapsraad, Justaas Schietecatte, Jan van den Abeele, Arend de Cleerc en Maarten Lynezoone, is helaas weinig geweten.[201] Aangezien de Gentse voorschepenen uit de regering van de eerste regentschapsraad nauwe genealogische of politieke banden hadden met de politieke 'cluster' rond Willem Rijm, is het best mogelijk dat dat voor de overdekens ook het geval was. Ze zouden in ieder geval, net als die cluster, in juli 1485 ten prooi vallen aan de repressie van de vorstgezinden.

In Brugge deelde de partij rond Willem Moreel nog steeds de lakens uit. In september 1483 werd Willem Moreel burgemeester van schepenen en Lodewijk Steylin, die door de partij rond Willem Moreel reeds enkele politieke mandaten ontvangen had, burgemeester van de raadslieden.[202] In september 1484 vulden andere leden van deze partij, Jan van Riebeke en Cornelis Breydel, deze plaatsen op.[203] De partij rond Willem Moreel hanteerde dus dezelfde benoemingspolitiek als tijdens de regering van Maria van Bourgondië. Verwanten, zakenpartners en vrienden van het regime ontvingen politieke mandaten en schepenzetels.[204] Ook de administratieve ambten werden naar eigen goeddunken opgevuld. In juli 1482 werd bepaald dat deze stedelijke pensionarissen voor het leven hun functie konden uitoefenen.[205] De partij rond Willem Moreel veronachtzaamde uiteraard de wensen van zijn coalitiepartner, de Brugse ambachten, niet. Zoals het eerste stedelijk privilege van 1477 voorschreef, hadden de ambachten tijdens de periode van de eerste regentschapsraad grote invloed op de jaarlijkse schepenverkiezing.[206] De functie van Brugs schout tenslotte kwam tot 7 september 1483 Maarten Lem toe. '*Omme de occupacien ende affairen die dezelve Maertin in andere zaken daghelicx heift*', stelde de regentschapsraad toen diens zwager Jan van Nieuwenhove fs. Klaas aan als nieuwe schout.[207] Kortom, ook te Brugge palmden de tegenstanders van het autocratische bewind van Maximiliaan van Oostenrijk de voornaamste publieke mandaten in de stad in. Omdat Brugge ook politieke zeggenschap had over haar kasselrij, het Brugse Vrije, en de Brugse Grote Raad aan haar afvaardiging in de regentschapsraad een absolute volmacht

[200] Simon Borluut was gehuwd met Elisabeth de Grutere, misschien een verwante van de andere voorschepen (ARA: FL, 547).
[201] Jan van den Abeele volgde de overleden Jan van den Buendere op als overdeken der neringen in maart 1483 (zie vroeger), hij werd in 1484 opgevolgd door Justaas Schietecatte (SAG: 400, 28, 320v). Maarten Lynezoone volgde Arend de Cleerc op als overdeken der wevers in augustus 1483 (SAG: 400, 28, 325r).
[202] Lodewijk Steylin werd klerk van de deelmannen in april 1477 (SAB: SR, 1476-77, 43r) en toen ook in mei 1482 de partij rond Willem Moreel de schepenbank inpalmde, werd Lodewijk secretaris (SAB: SR, 1481-82, 57v en SR, 1482-83, 56v). In september 1484 werd hij stedelijk ontvanger (SAB: SR, 1484-85, 1r).
[203] Jan van Riebeke was verwant aan Willem Moreel (zie vroeger); hij was ontvanger in de schepenbank van 1483. Cornelis Breydel was een schoonbroer van Jan van Nieuwenhove fs. Klaas (SAB: PR, 1485, 98r).
[204] In 1484 bijvoorbeeld oefenden de broer van Willem Moreel (Lieven), de zoon van Maarten Lem (Karel) en de zoon van Jan van Riebeke (ook Jan genaamd) een functie als schepen of raadslid uit (SAB: RW, 1468-1501, 141v-142r). De continuïteit tussen de Brugse schepenen tijdens de regering van Maria van Bourgondië en de eerste regentschapsraad werd reeds opgemerkt door Blockmans, *Mutaties van het politiek personeel*, 98.
[205] SAB: CA, 14, 319v.
[206] Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, 172-3.
[207] Aldus de benoemingsbrief van Jan van Nieuwenhove fs. Klaas (ARA: Rk. 13781, 59r). Op 17 oktober 1483 legde hij de eed van schout af (ARA: AL, 114, akte van 17 oktober 1483 en ADN: B 33, 91r). Hij wou er na zes maanden al de brui aan geven. Daarop kwam hij met de regentschapsraad in april 1484 overeen voor zes jaar de functie uit te oefenen en jaarlijks een vaste som (1200 lb. par.) aan de ontvanger-generaal af te staan. De rest van de opbrengst van het schoutschap zou hem toekomen (ARA: Rk. 13781, 60r-61v en ARA: AL, 114, akte van 12 december 1483).

had verleend[208], reikte de invloed van de partij rond Willem Moreel ver buiten de stadsgrenzen. Deze Brugse partij had dus, zoals haar Gentse medestanders, een vaste stem verworven in de grafelijke besluitvorming. Ook tijdens de regering van Maria van Bourgondië had de partij rond Willem Moreel, met twee superintendanten in haar midden, invloed op het vorstelijke beleid. Het is dus een opmerkelijke constante dat één van de toonaangevende sociaal-economisch partijen uit het laatmiddeleeuwse Brugge politieke macht op het territoriale niveau wenste te verwerven.

Tot slot nog een woordje over de bureaucraten van de regentschapsraad. De graaf beschikte uiteraard over een audiencier, een Rekenkamer, een ontvanger van zijn Kamer, enzovoort. Over de aanstelling van deze functionarissen en hun bekostiging zo dadelijk meer. Maar naast dit 'grafelijke' administratieve niveau ontstond in de schoot van de regentschapsraad een 'nieuw', maar officieus administratief orgaan. Officieus, omdat we niet over een instelling kunnen spreken, maar eerder over een concentratie van bestuursleden uit de Drie Leden die min of meer permanent in de nabijheid van hun vertegenwoordiging in de regentschapsraad, dus te Gent, vertoefde. Enerzijds bekostigde Gent verschillende boodschappers en klerken die opdrachten ontvingen van de '*Drie Leden slands ende den lande van Vlaendren*'.[209] Anderzijds betaalden ook Brugge en Ieper stedelijk personeel dat zich te Gent bevond. Dit bureaucratisch personeel (klerken, boodschappers en pensionarissen) stond in voor de administratieve taken van haar stadsgenoten en ze werden door elk van de Drie Leden zelf van een salaris voorzien. Sommige klerken in Brugse loondienst (zoals Boudewijn Haghebaert, Lodewijk Hauweel en Willem Zoete) verbleven tijdens de regering van de regentschapsraad soms maanden te Gent om er de administratieve zaken van de Brugse vertegenwoordiging waar te nemen.[210] Ook financiële ambtenaren (zoals stedelijke ontvangers) van Ieper en Brugge, die instonden voor de onkosten van de vertegenwoordigers van Brugge en Ieper te Gent, maakten deel uit van dit administratieve niveau.[211] De beslissingsmacht van de Drie Leden lag uiteraard bij hun vertegenwoordiging in de regentschapsraad en op de Statenvergadering, de administrators kregen geen politieke bevoegdheden. Maar zonder over overheidsambtenaren te willen spreken (want de steden stonden nog steeds voor hun salaris in), is toch een administratief regeringsniveau waar te nemen. Niet toevallig zal de politieke repressie van Maximiliaan in 1485 hard inbeuken op dit administratief niveau.

De permanente aanwezigheid van een summier en select legertje ambtenaren van Ieper en Brugge te Gent versterkte vermoedelijk de cohesie tussen de Drie Leden. Het mooiste voorbeeld is dat van Willem Zoete. Deze Gentse jurist was stadspensionaris van Brugge in 1483-1484 en in deze functie nauw bij de administratie van de regentschapsraad betrokken.[212] Tijdens de regering van de tweede regentschapsraad wisselde Willem Zoete – symbolisch – van stad toen hij pensionaris van Gent werd.[213] Hij zou in de jaren 1488-1489 de spreekbuis van de Drie Leden worden. Deze uitstekende redenaar en pamfletschrijver vergezelde zelfs Filips van Kleef op zijn veroveringstocht te Brabant in de periode van september 1488 tot mei 1489 met de bedoeling de edelman administratief bij te staan, maar tevens onmiddellijk van

---

[208] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 140.
[209] SAG: 400, 29, 126r en Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 93-4 (voor een analyse van deze kosten).
[210] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 288-94 en SAB: SR, 1484-85, 139r-141r.
[211] Zie bijvoorbeeld Blockmans, *Handelingen van de leden*, 340-5.
[212] Hij werd door Brugge te Gent betaald '*omme aldaer daghelicx metten heeren van den bloede ende metten Grooten Rade ons gheduchts heeren ende princen, midsgaders den ghedeputeirden van den anderen tween Leden besich te zine ende te besoingierne van zaken den lande int generale anegaende*' (SAB: SR, 1482-83, 127r en SR, 1484-85, 140r). Zie ook Blockmans, *Handelingen van de leden*, 291-2. Over Willems afkomst is weinig bekend. Zijn halfzuster Jacoba van den Capelle huwde in april 1485 met een bastaardzoon van Wolfert van Borssele (RAG: RV, 955, 25r).
[213] Rogghé, *Trouw en verraad*, 138.

propaganda in de strijd te bedienen.[214] De politieke solidariteit tussen de Drie Leden, en tussen Gent en Brugge in het bijzonder, kreeg dus in een administratief regeringsniveau te Gent een persoonlijk gelaat. Inter-stedelijke conflicten waren in Vlaanderen tijdens de vijftiende eeuw schering en inslag, en ze hebben ervoor gezorgd dat de Bourgondische hertogen, door middel van het koningsmechanisme, hun centrale macht ten koste van de ruziënde steden hebben uitgebreid. Uiteraard wogen gemeenschappelijke belangen en de aanwezigheid van een gemeenschappelijke vijand (Maximiliaan en zijn entourage) zwaarder door op de politieke cohesie tussen de Drie Leden. Maar toch heeft een zekere mate van verbroedering tussen de ambtenaren van Brugge en Gent er waarschijnlijk toe bijgedragen dat tijdens de regering van de regentschapsraad, op enkele uitzonderingen na, politieke conflicten tussen de grote steden geen dagdagelijkse belemmering waren op de werking van die raad.

4. De uitbouw van drie stadsstaten

4.1 Het ommeland en de grafelijke instellingen

De Drie Leden hadden een vaste stek in de regentschapsraad. Zoals de adel wilden ze bij het grafelijke beleid betrokken zijn, maar de politieke ambitie van de Drie Leden reikte verder. Tijdens de regering van de eerste regentschapsraad kozen de gezagsdragers te Brugge en Gent radicaal voor een model van stedelijk zelfbestuur. Ieper volgde schoorvoetend. Niet enkel in de stad, maar ook in het eigen kwartier palmden de Drie Leden de belangrijkste publieke mandaten in.[215] De Drie Leden stelden verwanten en bondgenoten aan in overheidsfuncties, zoals die van baljuw, ontvanger van grafelijke belastingen, kapitein enzovoort. De stad Brugge bijvoorbeeld, en de partij rond Willem Moreel in het bijzonder, verwierf op deze manier controle over de belangrijkste grafelijke functies in haar kwartier. Het stelde deze partij in staat het politieke en economische beleid van de regentschapsraad uit te voeren en tegenstand te onderdrukken. Deze benoemingspolitiek had ook militair nut. Brugge bewapende in de periode van de eerste, maar ook van de tweede, regentschapsraad op eigen kosten, of op kosten van het Brugse Vrije, de grafelijke kastelen in haar kwartier. Meer dan eens kwam een Bruggeling aan het hoofd van een lokaal troepencontingent te staan.[216]

Enkele voorbeelden verduidelijken deze opmerkelijke benoemingspolitiek van de partij rond Willem Moreel. Aangezien de Brugse burgemeester een vaste stem had in de samenstelling van de schepenen van het Brugse Vrije, valt het te vermoeden dat het bestuur van deze kasselrij politieke gelijkgezinden bevatte. Cornelis Metteneye bijvoorbeeld, een neef van Jan van Nieuwenhove fs. Klaas, werd burgemeester van de schepenen van het Brugse Vrije in 1484; hij was tevens kapitein van deze kasselrij tijdens de regering van de eerste regentschapsraad.[217] Cornelis' broer, Denijs Metteneye, Brugs schepen in 1484, werd ontvanger van de Brugse spijker en van de Grote Brief in het Brugse kwartier.[218] De broer van Jan van Nieuwenhove fs. Klaas, Antoon, was tijdens de regering van de eerste regentschapsraad baljuw van het Houtse en tevens kapitein van het klein (grafelijk) kasteel in

[214] SAG: 20, 7, 183r-v en Gachard, *Lettres inédites, deuxième partie*, 422-3.
[215] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 341.
[216] Haemers, *Middelburg na Pieter Bladelin*, 247-8. Gent paste een gelijkaardige verdedigingstactiek toe (Verbist, *Van Nancy tot Cadzand*, 81-2), zoals tijdens de opstand van 1451-53 (Haemers, *De Gentse opstand*, 280-4).
[217] Haemers, *Middelburg na Pieter Bladelin*, 248. Eerlijkheidshalve moeten we hieraan toevoegen dat we niet over een prosopografie van de schepenen van het Brugse Vrije beschikken. Over hun achtergrond of verwantschap met het Brugse regime hebben we allerminst zekerheid.
[218] ADN: B 17742, 'Bruges. Espier' en ADN: B 33, 112v.

Sluis.[219] Diens neef, Adriaan Breydel, inde de ontvangsten van het vorstelijke domein in Sluis, en hij was, samen met Jan de Keyt, ontvanger van de grafelijke beden in het Brugse kwartier.[220] Brugge behield zijn zeg op het ommeland. Jan de Keyt was tevens sluismeester in de Blankenbergse watering, de grootste watering rond Brugge, en schout Maarten Lem was nog steeds opperduinherder van Vlaanderen (zie vroeger). Jan Heindrickx, een verwant van Willem Moreel, werd baljuw van Sluis; samen met zijn broer Boudewijn was hij tevens kapitein van het (grote) grafelijke kasteel in de kleine haven.[221] Bovendien zetelde schout Jan van Nieuwenhove fs. Klaas tijdens de periode van de eerste regentschapsraad in de commissie voor de vernieuwing van de Vlaamse wetten, een taak die hem in staat stelde controle uit te oefenen op de aanstelling van de ondergeschikte schepenbanken van het Brugse kwartier.[222] Tot slot was de schout ook kapitein en kasteelheer van het grafelijk kasteel van Male in 1484, een functie die hij overgenomen had van Maximiliaans vertrouweling Pieter Lanchals.[223] Kortom, de partij rond Willem Moreel had tijdens de regering van de eerste regentschapsraad een belangrijke controle verworven op de politieke en administratieve sleutelposities in het Brugse kwartier.

Naast het stedelijke bestuursniveau en dat van het kwartier bezetten de Drie Leden eveneens de grafelijke instellingen. In het voorjaar en de zomer van 1482 hadden de Drie Leden reeds een personeelswissel doorgevoerd in de Raad van Vlaanderen en in de Rekenkamer van Rijsel. In augustus 1483 bevestigde de regentschapsraad de gewijzigde personeelsbezetting van de Rekenkamer.[224] In september 1483 stelde de raad, zoals vermeld, een nieuwe verordening voor de Raad van Vlaanderen op. Zoals haar voorgangers (en opvolgers) legde deze instructie de bestuurstaken, bevoegdheden, dienstvoorschriften en politieke taken aan het personeel van de Raadkamer op.[225] In essentie wenste de regentschapsraad dat de Raad van Vlaanderen haar taak naar behoren uitvoerde, waarbij de instandhouding van de privileges de voornaamste bekommernis was. Dat betekende dat het Vlaams privilege van 1477 naar de letter diende te worden nagevolgd.[226] Een doorzichtige rechtspraak, een duidelijke procedure van de rechtsgang en een verbod op machtsmisbruik diende het vertrouwen in de werking van deze instelling in te boezemen. De verordening bevatte geen politieke beperkingen over de bevoegdheden van de Raad en ze was dus geen nieuwe stap terug in het centralisatiestreven van de Vlaamse graven. Het Vlaams privilege van 1477 had immers de functie en de bevoegdheden van de Raad bepaald en de regentschapsraad had niet de bedoeling de politieke rol van de Raad van Vlaanderen te

[219] ARA: Rk. 13710, 75r; RAG: RV, 7512, 240r en Haemers, *Middelburg na Pieter Bladelin*, 252.
[220] ADN: B 33, 83v; SAB: SR, 1483-84, 115v; RAG: RV, 34315, 52r en ADN: B 17745, 'De Keyt'. In de jaren 1483-84 was Adriaan Breydel (de zoon van Apoline van Nieuwenhove fs. Klaas) rekenmeester bij de infrastructuurwerken aan de grafelijke kastelen te Sluis (ADN: B 17745, 'l'Ecluse. Châteaux') en klerk van Brugge (SAB: SR, 1483-84, 60v).
[221] ADN: B 33, 96r en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 246. De achtergrond van Boudewijn Heindrickx kwam reeds aan bod.
[222] Zie vroeger; Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 338 en ARA: Rk., 203841 en 45984. In 1483 kreeg Jan van Nieuwenhove fs. Klaas in dit verband een som van het Brugse stadsbestuur omdat hij een kopie aan de stad overmaakte van een privilege '*vercreghen bij den Drien Leden van den conijnc van Vranckerijke. Te weten teen verclaersende dat zo wanneer een van den commissarissen van Vlaendren sterven zal, men als dan een ander zal moghen nemen uten zelven Lede daer hij uut ghestorven zal zijn, ende tandere inhoudende dat van nu voordan gheen gheestelic persoon commissaris van Vlaendren zal moghen wesen*' (SAB: SR, 1482-83, 172r). Deze kopieën bleven niet bewaard.
[223] ADN: B 17752, 'Male'.
[224] ADN: B 1611, 52v-53r en ARA: OV, II, 50, akte van 8 augustus 1483.
[225] Van Peteghem, *De verordening van 1483*, 342; *idem*, *De Raad van Vlaanderen*, 40 en Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*, 53 (uitgave van de verordening door Strubbe, *De verordening van 1483*, 164-82).
[226] De Raad van Vlaanderen diende te '*bescudden de rechten, previlegen ende costumen van den lande van Vlaendren*' (*ibidem*, 171).

wijzigen. Naar aanleiding van de verordening vervingen de Drie Leden nogmaals twee raadsheren van de Raad van Vlaanderen. De Bruggeling Jan de Witte en de Bourgondiër Pierre de Gorges werden vervangen door de voormalige Gentse voorschepen Geerolf van der Haghen en de voor het overige onbekende Joost Beysel.[227] Secretaris Joris Baert diende plaats te ruimen voor Gentenaar Denijs Heyman.[228] Voortaan was de Raad van Vlaanderen, zoals de Rekenkamer, voor de regentschapsraad een betrouwbaar instrument dat haar kon bijstaan in het bestuur van het graafschap, zoals ze dat ook voor de Bourgondische hertogen was geweest.

De Brugse en Gentse gezagsdragers stelden ook bondgenoten in andere grafelijke functies aan. Jan van Gruuthuze bijvoorbeeld werd '*upperjaghere*' van Vlaanderen en kapitein van Rijsel tijdens de regering van de eerste regentschapsraad.[229] De Drie Leden stelden in juni 1483 Jan Wouters aan als ontvanger van het zogenaamde '*jus notarii*' van de graaf in plaats van Mathieu de l'Espine.[230] Jan Wouters werd eveneens auditeur van de Rekenkamer van Rijsel in plaats van Mathieu de l'Espine.[231] De regentschapsraad behield aanvankelijk Jacob van Gistel, nochtans een vertrouweling van Maximiliaan, als souverein-baljuw. Maar in januari 1484 veroordeelde de Raad van Vlaanderen Jacob van Gistel omdat hij de stedelijke privileges in verband met verbanningen had overtreden.[232] De souverein-baljuw vluchtte daarop uit het graafschap. Een belangrijke dienaar van de souverein-baljuw werd te Brugge terechtgesteld en de regentschapsraad greep niet in toen een woedende menigte zijn kasteel te Dudzele plunderde en zelfs gedeeltelijk sloopte.[233] Aangezien de souverein-baljuw in de voorgaande decennia voor de Bourgondische hertogen het institutionele instrument bij uitstek was om het zelfbestuur van de Vlaamse steden te breken, was deze functie voor de Drie Leden in 1484 van weinig belang.[234] De post bleef vacant tot de regentschapsraad in november 1484 toestond dat Jan van Gistel, zoon van Jacob, zich met de titel van souverein-baljuw tooide.[235] Maar politieke macht of bestuurlijke bevoegdheden heeft deze figuur tijdens de regering van de eerste regentschapsraad niet gehad.

Op 10 juli 1483 werd meester Jan de Beere secretaris, zegelbewaarder en audiencier van Filips de Schone.[236] Hij verving de tandem Antoon Spillaert – Jan van de Kethulle die in het voorjaar van 1482 door de Drie Leden in samenwerking met Maximiliaan als

[227] KB: Ms 20642-68, 169v en ARA: OV, I, 2236. Geerolf van der Haghen was voorschepen van de Gentse schepenbank van gedele in 1478 en 1482 (zie diens fiche in bijlage). Zie ook Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, *Pieter de Gorges* en *Jan de Witte*.
[228] Van Peteghem, *De verordening van 1483*, 343. Denijs Heyman was voordien secretaris van de Gentse schepenbank van Gedele (Hancké, *Conflict en confiscatie*, II, 93).
[229] SAG: 400, 28, 66r; ADN: B 2131, 69238 en SAB: SR, 1483-84, 135v.
[230] ARA: Rk., AL, 51, akte van 30 juni 1483. Mathieu de l'Espine bleef wel griffier van de Rekenkamer (ADN: B 17743, 'Chambres des comptes, serment des membres' en Jean, *La chambre des comptes*, 323). De '*notaris ende ontfanghere van den notarien van Vlaendren*' had een sterke controle op de inning en het beheer van enkele grafelijke domeininkomsten én ze was tevens een grafelijk instrument om de financiële taken van de proost van Sint-Donatiaan te controleren (Soens & Tys, *Het jus notarii Flandriae*, 30-2).
[231] ADN: B 17743, 'Chambres des comptes, serment des membres'.
[232] RAG: RV, 7512, 63r en SAB: SV, 152v.
[233] Zijn hofmeester Jacob de Donckere werd te Brugge onthoofd op 5 maart 1484 (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 238). In 1502 startte Jacob van Gistel een proces voor de Raad van Vlaanderen om de schuldigen van de vernietiging van zijn kasteel te straffen (Galesloot, *Comment le château*, 302-3; Van Acker, *Verwikkelingen rond de sloping*, 130 en RAG: RV, 34315, 61r-153r).
[234] De fundamentele nederlaag van de steden in hun strijd om zelfbestuur in 1492 ontsloeg overigens ook de centrale overheid van de noodzaak om nog langer een nauwelijks aan controle gebonden, autocratisch optredende souverein baljuw in te schakelen (Boone, *De souverein baljuw*, 77-8).
[235] Proost, *Recherches historiques*, 296.
[236] ARA: Rk., 20381, 1r.

zegelbewaarders was aangesteld.[237] De nieuwe audiencier, Jan de Beere, was reeds door de Staten-Generaal en het hof als zegelbewaarder naar voren geschoven in maart 1477.[238] Nadien was hij persoonlijk secretaris van Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk.[239] Voortaan gebruikte de audiencier het nieuwe zegel van Filips de Schone dat de regentschapsraad had laten vervaardigen. Dit ridderzegel beeldde de jonge knaap af als volwaardig Vlaams graaf, in harnas, gezeten op het paard met geheven zwaard, zoals zijn voorvaders.[240] Het zegel veruiterlijkte dus een politiek programma. De regentschapsraad maakte immers met het zegel duidelijk dat Filips de Schone de wettige graaf was en dus de bestuurstraditie van de Vlaamse graven voortzette. Zoals het een audiencier betaamde, hield Jan de Beere ook een eigen register van de grafelijke Audiëntie bij.[241] Samen met een ander grafelijk secretaris, Jacob Heyman[242], titelde hij de oorkonden van Filips de Schone met '*Phelips van Oostrijck, bij der gracie Gods hertoghe van Bourgoingnen, van Lotharingen, van Brabant, van Lemburch ende van Luxemburch, grave van Vlaendren, van Henegauwen, van Holland, van Zeeland ende van Namen, marcgrave des Helichs Rijcx, heere van Vriesland ende van Mechelen*'.[243] Aan het einde van elke akte volgde telkens de vermelding dat de oorkonde in de regentschapsraad was opgesteld.[244]

Figuur 19: links het zegel van Filips de Schone dat de regentschapsraad hanteerde, rechts het zegel dat Maximiliaan liet vervaardigen.[245]

Maximiliaan heeft de aanstelling van Jan de Beere als audiencier echter nooit aanvaard omdat ook hij met het zegel van Filips de Schone zegelde. De aartshertog had een

[237] '*Betrauwende vulcommelic zynre ghetrauwicheit ende goede neersticheit*' werd Jan de Beere aangesteld (Lameere, *Documents inedits*, 156-8; zie ook Hénin, *La charge d'audiencier*, 29). Hij ontving een jaarlijks pensioen van 240 lb. par. uit de ontvangsten van de algemeen ontvanger van Vlaanderen (ADN: B 33, 94v). Jan de Beere huwde overigens in juli 1484 met Cornelia Veyse, de stiefdochter van de Gentse baljuw, die na de dood van Jan de Beere in 1495 zou hertrouwen met de zoon van Maarten Lem (RAG: RV, 955, 6v; ARA: Rk., 17412, 1r en Gailliard, *Bruges et le Franc*, II, 141).

[238] Hij bekleedde deze functie maar vier dagen (Arnould, *Les lendemains de Nancy*, 33).

[239] ADN: B 2121, 97v.

[240] Onghena, *De iconografie van Philips*, 323-4 en Laurent, *Les sceaux des princes (de1482 à 1794)*, 9-10.

[241] ADN: B 1704.

[242] Jacob Heyman was reeds grafelijk secretaris van Karel de Stoute en Maria van Bourgondië (Paravicini, *L'arsenal de pouvoir*, 148; ADN: B 3521, 124555 en RAG: 34323). In de periode van de eerste regentschapsraad maakte hij, samen met Jan de Beere, de akten van graaf Filips op (SAB: PO, 1195 en SR, 1483-84, 173v). Hij ontving hiervoor een loon van 240 lb. par. uit de '*recette générale de Flandre*' (ADN: B 33, 94v). Jacob Heyman was toen tevens '*controleur van der Audiencie*' van de graaf (RAB: BVR, 221, 121v).

[243] SAB: CA, 12, 42r (augustus 1484).

[244] In de hierboven geciteerde akte luidt het als volgt: '*bij mijnen heere den hertoghe, in zinen raed*' (26r).

[245] Afbeelding uit Laurent, *Les sceaux des princes (de1482 à 1794)*, platen 1 en 3.

'concurrerend' zegel voor de jonge graaf laten vervaardigen, waarmee hij als regent over zijn zoon oorkonden zegelde. Ook dit zegel symboliseerde een politiek standpunt. Op het zegel houdt de gekroonde Maximiliaan op een troon in zijn rechterhand een zwaard en in zijn linkerhand de hand van zijn kleiner afgebeelde zoon vast. Zoals op zijn eigen zegel nam de aartshertog ook de titels en het wapenschild van zijn zoon over.[246] Bij het gebruik van dit zegel had Maximiliaan nood aan een eigen zegelbewaarder en audiencier. Zijn naaste vertrouweling en eerste secretaris Nicolas de Ruter, die door de Drie Leden als zegelbewaarder na de dood van Maria van Bourgondië was afgesteld, keerde terug in functie.[247] In de korte periode van juli 1483 tot juli 1485 waren er dus twee zegelbewaarders van Filips de Schone werkzaam, zij het elk in een verschillende regio, met een andere opdrachtgever én met een verschillend zegel. Na zijn verovering van het graafschap in juli 1485 ontzette Maximiliaan Jan de Beere uit zijn functie, waardoor Nicolas de Ruter opnieuw de enige zegelbewaarder van Filips de Schone werd.[248]

4.2 De aanpak van politieke tegenstand

De talrijke politieke benoemingen in de steden, hun kwartier en het graafschap verstevigden de greep van de Drie Leden op de politieke besluitvorming in Vlaanderen. Twee andere middelen stonden de Drie Leden bij om hun pas verworven politieke positie te bestendigen, met name propaganda en repressie. In de beginmaanden van haar bestaan bijvoorbeeld propageerde de regentschapsraad haar aanstelling en verzamelde ze de nodige legitimiteit om haar gezag te laten gelden. Daarvoor stonden haar verschillende middelen ter beschikking, namelijk de eedaflegging van de onderdanen en het gebruik van het Nederlands als voertaal van de overheid. De regentschapsraad gaf in de zomermaanden na haar erkenning door Maximiliaan de Vlaamse baljuws en grafelijke ontvangers de opdracht te Gent hun eed van getrouwheid aan de Vlaamse graaf af te leggen.[249] Ook Vlaamse edelen werden aangespoord '*eed ende feoteytscip*' te doen aan Filips de Schone.[250] In de zomer van 1483 reisde een delegatie van de regentschapsraad samen met de Gentse overdekens en enkele schepenen rond in enkele steden van het graafschap (waaronder Brugge, Damme, Sluis en Eeklo) '*omme den goede lieden van der voorseide steden eedt te doen doene onzen jonghen erfvachtighen heere den grave Phelips*'.[251] Op 6 juli 1483 bijvoorbeeld zwoer Brugge, in een grootse ceremonie, trouw aan de jonge Vlaamse graaf (die echter niet was meegereisd).[252] De stad beloofde de graaf '*goed ende ghetrauwe*' te zijn en hem te verdedigen tegen al degene die de graaf en het land onrecht zouden aandoen.[253] In augustus 1483 stuurde het Brugse

[246] Laurent, *Le grand sceau*, 290-2; *idem*, *Les sceaux des princes (de1482 à 1794)*, 11-2 en Cauchies, *Philippe le Beau*, 27. De *intitulatio* van de door Maximiliaan uitgevaardigde oorkonden ving aan met '*Maximilien et Phillipe d'Autriche, ducs de Bourgoigne* [...], *contes de Flandre*', enzovoort (ADN: B 2129, 69087).
[247] Gachard, *Inventaire de la chambre*, III, 344-5.
[248] Hénin, *La charge d'audiencier*, 29.
[249] ADN: B 2129, 69129.
[250] Op 12 augustus 1483 stuurde de regentschapsraad een brief naar de heren van Praat, Maldegem, Dudzeele, Lichtervelde, Stade, Diksmuide en Merkem om binnen de twee weken graaf Filips '*eed ende feoteytscip te doene, zulck als zij hem sculdich zijn van doen ter cause van den leenen ende tenementen die zij van hem houdende zijn ter cause van zijnder graeflicheit van Vlaendren*' (ADN: B 2131, 69227).
[251] Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze, Filips van Bourgondië-Beveren en Adriaan Vilain van Rassegem reisden mee (SAG: 400, 28, 144v).
[252] Cauchies, *Philippe le Beau*, 10 en Blockmans, *Handelingen van de leden*, 304.
[253] '*Dat zweeren wij den hertooghe Pelips* [sic] *onsen ervachteghen grave van Vlaendren goed ende ghetrauwe te zine, zine heerlicheden, rechten ende seignourien tonderhoudene ende helpen onderhoudene, ende hem ende dit zijn goede land van Vlaendren te helpen bescuddene jeghens alle die dat zouden willen deeren met live ende met goede, alzo moet ons God helpen ende alle zine heleghen*' (SAB: CA, 14, 327r).

stadsbestuur de Brugse baljuw Karel van Halewyn, watergraaf Lodewijk van Massemen en griffier Adriaan van Tielt naar de ondergeschikte steden in het Brugse kwartier om in elke stad een gelijkaardige ceremonie te laten plaatsvinden.[254]

Meer nog dan in 1477 eisten de Drie Leden tijdens de regering van de regentschapsraad dat het Nederlands voortaan als voertaal van de overheid werd gebruikt. In het Vlaams privilege hadden de Drie Leden reeds hun bezorgdheid geuit over de dominante aanwezigheid van Franssprekende functionarissen in Vlaamse overheidsinstellingen. De klacht doelde toen meer op de functionaris, die van grove misbruiken tijdens de regering van Karel de Stoute verdacht werd, dan op zijn taalgebruik. De eis om het Nederlands als voertaal van de overheid te hanteren had tijdens de regering van Maria van Bourgondië slechts beperkte navolging gehad. In juli 1483 echter eisten de Drie Leden nogmaals van de grafelijke instellingen om de volkstaal te gebruiken in de correspondentie en administratie.[255] Voortaan stelde de regentschapsraad de grafelijke oorkonden en rekeningen in het Nederlands op en ook haar ondergeschikte functionarissen volgden dit voorbeeld. Het Nederlands overspoelde bijgevolg de rekeningen van de baljuws en ontvangers van de Vlaamse graaf in de zomer van 1483.[256] Ook de gebruikelijk Franstalige eed aan de graaf die het overheidspersoneel diende af te leggen, werd vertaald.[257] Het gebruik van de volkstaal in de administratie van de overheid diende het bestuur van het graafschap voor de onderdanen doorzichtiger te maken. De regentschapsraad wenste niet door de onderdaan betrapt te worden op een bestuur dat door het gebruik van een 'vreemde taal' verdacht zou klinken. Het gebruik van het Nederlands in de administratie van de overheid had geen zuivering van vreemdelingen als doel, laat staan een etnische bijklank. Het talige aspect van overheidsbestuur was voor de middeleeuwer een uiting naast andere van het vastleggen van een eigen, landelijke identiteit.[258] De regentschapsraad wenste een soort van gemeenschappelijke identiteit onder haar onderdanen aan te wakkeren, of zelfs te creëren, met als enig doel aanhang te winnen voor haar politieke positie. Het identiteitsbepalende karakter van taalgebruik was enkel een middel om voor- en tegenstanders te overtuigen van de vermeende juistheid van het beleid.

Indien propaganda haar doel miste, en tegenstanders van het regime aan invloed trachtten te winnen, dan restte er de regentschapsraad nog repressie. Baljuws waren uitstekend geplaatst om lokaal verzet tegen de bestuurlijke coalitie te breken. Zowel de Brugse schout, dat waren achtereenvolgens Maarten Lem en Jan van Nieuwenhove fs. Klaas, als de Gentse hoogbaljuw, dat waren achtereenvolgens Jacob de Gouy en Joris van Schoorisse[259], bestraften personen die het regime in gevaar brachten of de inwoners van beide steden poogden op te

---

[254] Om '*te ontfanghene den eed ghelijc die van Ghend ende van Brugghe onzen gheduchten ervachtighen heere ende prince grave Phelips ghedaen hadden*' (SAB: SR, 1482-83, 78r).

[255] Op 3 juli 1483 stuurde Gent een brief naar de Rekenkamer van Rijsel waarin ze liet weten dat de Drie Leden op 30 juni 1483 besloten hadden '*dat van nu voortan alle officien van den lande ende graefscepe van Vlaendren, zowel van justicien als van ontfanghe, huere rekeninghen ende acquyten maken ende overgheven zullen in vlaemscher taelen*'. Ook alle correspondentie zal voortaan in het Nederlands verlopen. De stad liet in de brief overigens weten dat ze zelf als eerste op deze regel zou zondigen want de Grote Brief en de rekening van de 'Redeninghe' waren nog vóór de totstandkoming van het besluit van de Drie Leden in het Frans opgesteld, en de Drie Leden waren niet van plan deze rekeningen opnieuw te vervaardigen (ADN: B 17743, 'Renenghes').

[256] Getuige bijvoorbeeld de domeinrekeningen in het Gentse kwartier: het Land van Waas, Wetteren, Dendermonde, Geraardsbergen, Kortrijk, Assenede, de Vier Ambachten, Deinze, Petegem enzovoort (ARA: Rk., 7947, 8132, 8150 etc.). En getuige de baljuwsrekeningen in het Brugse kwartier: Blankenberge, Brugge, Damme, Sluis, Male, Hoeke, Oostende, Oudenburg enzovoort (ARA: Rk., 13665, 13710, 13895 etc.).

[257] Het personeel van de Rekenkamer bijvoorbeeld legde in juli 1483 haar eed in het Nederlands af (ADN: B 17743, 'Serment des membres').

[258] Boone, *'Doen traitieren elken Vlaminc*', 117-8.

[259] Na de dood van Jacob de Gouy in oktober 1483 werd Joris van Schoorisse de nieuwe Gentse baljuw en kapitein van de stad (Fris, *Les grands baillis*, 410; ADN: B 33, 107r en SAG: 20, 3, 16v).

zetten tegen de bewindvoerders. De Gentse baljuw bijvoorbeeld veroordeelde Rogier Pijl in 1484 omdat hij, volgens de baljuwsrekening, een poging ondernomen had om de Gentse overdeken te vermoorden.[260] Ook in Brugge roerden tegenstanders van het regime zich. In juni 1482 bijvoorbeeld beboette schout Maarten Lem stadsklerk Jan de Taye omdat hij enkele ambachtsdekenen bedreigd had.[261] In januari 1484 verijdelde de schout, naar eigen zeggen, een moordcomplot op Jan van Riebeke, een lid van de partij rond Willem Moreel.[262]

Of deze moordaanslag had plaatsgevonden of niet, de Brugse burgemeester had de schrik op het lijf. Hij liet op 20 maart 1485 een grafkapel in de Brugse Sint-Jacobskerk inrichten en hij bestelde bij Hans Memling een altaartriptiek waarop zijn patroonheilige hem in bescherming neemt.[263] In de hoop zijn verblijf op aarde nog wat te verlengen, had Willem Moreel de Grote Raad enkele dagen tevoren (op 16 maart 1485) verzocht om van stadswege in een persoonlijke lijfwacht van de gezagsdragers te voorzien.[264] De burgemeester overtuigde de negen leden dat hij steeds het beste met de stad voor had, maar dat tegenstanders hem persoonlijk bedreigd hadden. Hij verwees in zijn exposé naar het proces dat de vorstelijke partij hem in 1482 had aangedaan. Ofschoon gebleken was dat dit proces '*zonder causen*' was aangegaan, ontving hij toch dagelijks bedreigingen van tegenstanders.[265] De Grote Raad betuigde uitgebreid haar steun aan de burgemeester en ze stond hem welwillend een persoonlijke lijfwacht toe die door de stad zou bekostigd worden. Ook de overige leden van het stadsbestuur konden over '*scadebeletters*' beschikken indien ze dit nodig achtten. Het Brugse bewind kon dus op ernstige tegenstand rekenen, maar de vertegenwoordigers van de negen leden steunden het regime in de onderdrukking van het verzet.

Het voorjaar van 1484 was overigens een periode waarin weinig tegenstanders van het Brugse regime veilig waren. Oud-burgemeester Jan Breydel en de voormalige hofmeester van Maximiliaan, Nicolas Daveluys, werden op de Brugse markt onthoofd. De stad controleerde opnieuw rekeningen van voormalige hoffunctionarissen en ze verbande verschillende leden uit de adellijke partij uit het Brugse Vrije dat in september 1481 de partij rond Willem Moreel uit de schepenbanken had verdreven, zoals bijvoorbeeld Paul van Overtvelt, Donaas de Moor, Jacob de Baenst, Antonis de Witte, Jan van Overschelde, Jacob de Voocht, Cornelis Metteneye fs. Jan, Jacob Dheere en de echtgenote van Joost van Varsenare.[266] Gent voegde nog Pieter Lanchals, Rijkaard Utenhove, Joris Baert en Joost Arends aan dit lijstje toe.[267] De

---

[260] ARA: Rk., 14118, 11r.

[261] Tegen zijn eed van stadsklerk in had Jan de Taye politieke geheimen doorverteld '*et en oultre avoit dit pluseurs parolles de menasses aux doyens des mestiers*' (ARA: Rk. 13781, 38r-v). Kort erna werd hij door de stad verbannen (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 224).

[262] *Ibidem*, 236. Zie ook aldaar voor wat volgt.

[263] Een detail hieruit vindt men op de kaft van band I van dit proefschrift. Dit paneel draagt het kenteken '1484', maar vermoedelijk is de bestelling van Willem Moreel in maart 1485 te dateren. Dat was in de paasstijl immers nog steeds het jaar '1484' (Janssens, *Willem Moreel*, 88-9; de stichtingsoorkonde voor de grafkapel is uitgegeven door Weale, *Généalogie de la famille Morel*, 185-7).

[264] SAB: CA, 14, 331r-v (uitgegeven door Janssens, *Willem Moreel*, 109-10).

[265] Willem Moreel overtuigde de Grote Raad '*hoe hij ende anderen tanderen tijden zoe scandelic ghevanghen gheweist hadden bij den vervolghe van eenighe nochtans zonder causen, alsoo twel ghebleken es. Want hij ende zine medeghesellen bij vonnesse ontsleghen ende gheabsolveirt gheweist hebben openbaerlicke van tguendt dies men hemlieden ten inghevene ende vervolghe van eenighe hueren quaetwilleghe ende vianden anlegghen was*'. Hij vervolgde: '*ende dit niet ghenouch zijnde, de voorseide quaetwilleghe, want zij hueren quaden willen ende meeninghen niet en hebben connen vulbringhen metten middelen die zij vooren hadden, vervoorderen hem daeghelics denzelven burchmeester ende andere te dreeghene. Ende, dat meer es, hebben lieden ghehuert ende last ghegheven omme hem ende andere doodt te slaene*' (SAB: CA, 14, 331r-v).

[266] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 233-46.

[267] Pieter Lanchals ontving deze straf omdat hij geweigerd had verantwoording van vroegere bestuursdaden af te leggen (SAG: 212, 1, 66r). Rijkaard Utenhove (gewezen raadsheer in de Raad van Vlaanderen) had een stadsgenoot verwond (65v). De griffier van de Raad van Vlaanderen, Joris Baert, had politieke obstructie gevoerd (71v). Joost Arends, pensionaris van het Brugse Vrije, tenslotte werd bestraft omdat hij '*daghelicx met*

Gentse schepenbank verbande in januari 1484 ook Ghyselbrecht de Lu, Hendrik van Hansbeke en Willem de Vos voor vijftig jaar uit Vlaanderen omdat ze laster over de stedelijke gezagsdragers hadden verspreid. Ze hadden brieven van '*quaetwillenden*' die niet in de stad verbleven, ontvangen en gekopieerd.[268] Maar door een harde repressieve politiek straften de Gentse en Brugse bewindvoerders persoonlijke rivalen en politieke opponenten. Op die manier verdwenen al dan niet vermeende tegenstanders van de regentschapsraad uit het land – als ze al niet uit eigen beweging gevlucht waren. Ook binnen de coalitie van stedelijke bewindvoerders rommelde het soms. De tweelingbroer van Jan van Coppenhole, Frans, werd in februari 1484 door de Gentse gezagsdragers verbannen omdat hij personen uit de gevangenis had laten ontsnappen. Met zijn exemplarische straf maakte het Gentse stadsbestuur duidelijk dat ze misbruiken van de privileges niet duldde. Frans van Coppenhole maakte echter deel uit van de Gentse elite en hij kon bijgevolg zonder problemen zijn verbanning kort erna afkopen.[269]

4.3 Besluit: de uitbouw van stadstaten in Vlaanderen

Bij wijze van besluit blikken we nog even terug op het bestuursmodel dat de adellijke vertegenwoordigers in de regentschapsraad en de Drie Leden tijdens de regering van deze raad ingericht hadden. In ruil voor inspraak in een centraal regeringsorgaan, steunden de van Maximiliaan afvallige edellieden Gent, Brugge en Ieper in de uitbouw van een autonome bestuursvorm van hun stad. Een aantal prominente edelen maakte van de regentschapsraad dus gebruik om hun verloren machtspositie te heroveren. Zij wensten dat de graaf in zijn beleid door een deel van de adel werd bijgestaan. De regentschapsraad bood voor enkele edellieden een geschikte kans om invloed op het beleid te verwerven, waarbij een aantal onder hen deze kans benutte om persoonlijke belangen te behartigen. Sommige edelen zouden misschien ook aan het hof van Maximiliaan een dergelijke kans gekregen hebben, maar de omstandigheden, verwantschappelijke banden of een persoonlijke rancune ten opzichte van Maximiliaan hadden hen in het kamp van de Drie Leden gedreven. Een staatsbestuur waarin een autocratisch vorst zonder adellijke inspraak het graafschap bestuurde, was voor de edelen uit de regentschapsraad hoe dan ook geen politieke optie. Indien Maximiliaan deze edelen voor zich wou winnen, diende hij hen politieke inspraak te verlenen.

De Drie Leden in het algemeen, en Brugge en Gent in het bijzonder, maakten van de regering van de regentschapsraad gebruik om de macht over hun kwartier te claimen. Op zowat alle bestuurlijke vlakken, financieel, juridisch, militair, economisch en politiek, palmden de Drie Leden leidinggevende functies in hun kwartier in. Daarmee vervulden de grote steden een belangrijke voorwaarde om voortaan als stadstaat in het omliggende platteland op te treden. Zoals in de eerste helft van de veertiende eeuw richtten Gent, Brugge en Ieper een aan de Italiaanse stadstaten gelijkaardige '*contado*' op rond hun stadsmuren.[270] Zoals in de inleiding gesteld, was, naast bestuurlijke autonomie, de aanwezigheid van een

---

upstellen van ghedinghen ende andersins zijn beste doet divisie ende gheschil te makene tusschen den leden ende die van den Vryen' (71v).

[268] '*Omme dat zij de copie van zekeren brieven ghemaect bij eenighen quaetwillenden van desen lande in scanden van eenighe dienaers van deser stede ende der stede van Ypre met vele diverssche lueghenen* [...] *ghecreghen hebben, ghecopiert ende in boucken ghestelt ghelijc of zij die hilden over goet, dieghdelic ende warachtich betoghende daermede wille*' en dit '*in contrarien van den regierders ende der welvaert van der stede*' (SAG: 212, 1, 73r). Later op het jaar ontving Ghyselbrecht de Lu gratie (SAG: 400, 28, 203v).

[269] Hij was verbannen '*omme dat hij onlancx bij waerloeshede ende quader besoerghsaemhede heeft laten uutbreken uter chastelette eene persoon die daer van deser weghe ghevanghen lach*' (SAG: 212, 1, 73r). Kort erna betaalde hij 4 lb. gr. aan de stad voor de gratie die hij ontvangen had (SAG: 400, 28, 202v).

[270] Prevenier & Boone, *De 'stadstaat'-droom*, *passim*.

dergelijk '*contado*' een noodzakelijke voorwaarde om een stad als 'stadstaat' te beschouwen. Echter, niet enkel de bestuursvorm, het institutionele kader, van de manier waarop steden hun omliggende platteland bestuurden, maar ook de 'bestuurswijze', het politieke beleid van de leidende elite, is een belangrijk criterium om steden voor stadsstaten te laten doorgaan. In een volgende paragraaf proberen we deze bestuurswijze te achterhalen.

Het graafschap Vlaanderen bestond tijdens de regering van de regentschapsraad allerminst uit politiek *onafhankelijke* stadstaten – daarin verschilt de politieke indeling van laatmiddeleeuwse Vlaanderen dus grondig van het gelijktijdige Noord-Italië. De unieke bestuursvorm die in Vlaanderen tijdens de periode 1483-1485 in voege was, had immers een centraal beslissingsniveau. Maar het beslag dat de Drie Leden op een aantal overheidsfuncties legden en de aanwezigheid van een permanente vertegenwoordiging in de regentschapsraad maakten het de stedelijke gezagsdragers mogelijk ook op grafelijk niveau het beleid te bepalen. De Vlaamse steden waren dus verenigd in een soort van 'stedenbond' die bestuurd werd door een met edellieden aangevulde stedelijke vertegenwoordiging. De overkoepelende regentschapsraad bezorgde de politieke dominantie van de Drie Leden over hun kwartier en het graafschap zelfs een rechtvaardigend aureool. Het beleid van de Drie Leden geschiedde in naam van de graaf en voor de 'algemene welvaart' van het gehele land. Voor de instandhouding van het model van stedelijk zelfbestuur was het bestaan van de regentschapsraad dus cruciaal. Een dergelijke houdgreep van de leidende kringen uit Brugge en Gent op de grafelijke instituties was onmogelijk in een bestuursmodel dat een autocratisch vorst aan het hoofd van het institutionele bestel plaatste. Het politieke bestuursorgaan van de regentschapsraad was in de gegeven omstandigheden de enige manier om stedelijk zelfbestuur en tevens adellijke inspraak in het grafelijke beleid van Vlaanderen te garanderen. Het verklaart de hevigheid waarmee de Vlaamse steden en de sympathiserende edellieden de regentschapsraad verdedigden.

5. Het beleid van de eerste Vlaamse regentschapsraad

Sinds de dood van Maria van Bourgondië hadden de Drie Leden van Vlaanderen een verregaande politieke autonomie verworven inzake het landsbestuur. De installatie van de voogdijraad van Filips de Schone in januari 1483 en van de regentschapsraad in juni 1483 versterkten de greep van de Drie Leden op het grafelijke beleid. Zoals de Staten in de Nederlandse Opstand, eigenden de Vlaamse Drie Leden zich in de Vlaamse Opstand het centrale landsbestuur toe.[271] De richtlijn voor het beleid van de Drie Leden was reeds in 1477 geschreven. Het Groot Privilege, het Vlaams Privilege en de drie stedelijke privileges (twee voor Brugge en één voor Gent) die de Drie Leden in dat opstandsjaar bekomen hadden, bevatten hun 'politieke programma'. Stedelijk zelfbestuur (in de stad en het kwartier), een dominante stem van de volksvertegenwoordiging in de bestuursaangelegenheden van het graafschap en in de aanstelling van grafelijke ambtenaren, het behoud van de bestuurlijke autonomie van stedelijke corporaties en een strikt respect voor bestaande rechten en gewoonten kenmerkten de politiek van de Drie Leden. De opvallende wetgevende activiteit die Gent, Brugge en Ieper tijdens de regering van de eerste regentschapsraad ontplooiden op militair, financieel en economisch vlak is de duidelijkste uiting van de politieke autonomie die de drie steden in de jaren 1483-1485 verworven hadden.[272] Ze verschaft een uitzonderlijke inkijk in de bestuursvisie van de voorstanders van een staatsmodel dat een grote autonomie verleent aan de vertegenwoordigers van de onderdanen.

[271] Koopmans, *De Staten van Holland*, 237-8.
[272] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 341 en 365.

5.1 De financiële, monetaire en militaire politiek van de Drie Leden

5.1.1 Geld en oorlog

In juli 1482 hadden de Drie Leden beslag gelegd op de grafelijke munt. De heerlijke rechten op de munt werden drastisch verlaagd en de Gentse tegenstanders van Maximiliaan hadden het grafelijk muntatelier naar hun stad verhuisd. De Drie Leden vervingen het muntpersoneel en ze hadden zich de muntslag van de graaf toegeëigend (zie vroeger). In de daaropvolgende jaren onderhielden de Drie Leden een stabiel muntregime omdat, aldus de Drie Leden, de oorlog en de muntmanipulatie van Maximiliaan in de voorgaande jaren nefast voor de handel in het graafschap waren gebleken. In het najaar van 1482 knoopte de Vlaamse volksvertegenwoordiging onderhandelingen met Brabant aan om te verhelpen aan de '*diversiteyt* […] *in tcours ende valuacie van de penninghen*' tussen beide landen.[273] De onderhandelingen bereikten echter niet het gewenste resultaat. De erosie van de Vlaamse munt en de latente bezorgdheid van de Drie Leden om in een grote muntcirculatie te voorzien, leidden in het voorjaar van 1484 tot een nieuwe muntordonnantie en maatregelen om valsmunterij tegen te gaan.[274] De voorwaarden voor de vervaardiging van voornamelijk kleinere munten werden nauwgezet vastgelegd, maar van een muntmanipulatie tijdens de regering van de eerste regentschapsraad was geen sprake.[275]

Aanvankelijk, in 1482, zetten de Vlaamse muntmeesters de aanmunting op naam van Maria van Bourgondië voort.[276] Aangezien de Drie Leden na de inhuldiging van graaf Filips in 1483 overgingen tot de vervaardiging van een nieuw zegel waarop Filips de Schone als graaf afgebeeld werd, valt het te vermoeden dat ze ook met een nieuwe muntslag hebben aangevat – maar munten uit deze jaren bleven, voor zover bekend, niet bewaard.[277] Zoals eveneens te verwachten heeft Maximiliaan in de Hollandse en Brabantse muntateliers eigen munten laten slaan waarop het Bourgondisch-Habsburgse wapenschild van Filips de Schone werd afgebeeld, met het (uit het Latijn vertaalde) omschrift 'Munten van de aartshertogen van Oostenrijk, hertogen van Bourgondië etc.'.[278] Zoals op het zegel van Filips de Schone dat Maximiliaan in 1483 had laten vervaardigen mat de keizerszoon zich op deze munten het regentschap over zijn zoon aan. De circulatie van de nieuwe munt propageerde de politieke stelling van Maximiliaan ten opzichte van het conflict met Vlaanderen. Of de Vlamingen gelijkaardige 'propaganda' gevoerd hebben, is dus niet te achterhalen.

De verhuis van de muntslag van Brugge naar Gent veroorzaakte in de zomer van 1483 onenigheid tussen de twee belangrijkste haarden van verzet tegen Maximiliaan, namelijk tussen het Brugse netwerk rond Willem Moreel en de Gentse politieke cluster rond Willem Rijm. Omdat de voogdijraad van de graaf in januari 1483 beslist had Filips de Schone in het Gentse prinsenhof op te voeden, en de Gentse tegenstanders van Maximiliaan de graaf angstvallig in hun bijzijn wilden huisvesten, was er op de Vlaamse statenvergadering een probleem gerezen omtrent de bewaring van de grafelijke schat. Aangezien de muntslag sinds 1482 te Gent geschiedde en de kroonjuwelen van de Vlaamse graaf, die traditioneel te Brugge

---

[273] Aldus de Brugse Grote Raad (Blockmans, *La participation des sujets*, 129). De onderhandelingen vonden plaats in het kader van de Staten-Generaal te Aalst (*idem*, *Handelingen van de leden*, 253).
[274] Blockmans, *La participation des sujets*, 129-30; SAB: CA, 14, 332r en Deschamps de Pas, *Essai sur l'histoire (1482-1556)*, 11-4. Aan deze ordonnantie gingen onderhandelingen met vertegenwoordigers van de Hanze te Brugge vooraf (Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 505-6).
[275] Enno van Gelder, *De rekeningen van de Vlaamse munt*, 158-9.
[276] *Ibidem*, 159-60 en *idem*, *De muntpolitiek van Philips*, 43-4.
[277] *Idem* & Hoc, *Les monnaies des Pays-Bas*, 31-3.
[278] Enno van Gelder, *De muntpolitiek van Philips*, 43 (met afbeelding).

bewaard werden, als onderpand voor deze muntslag dienden, eiste het Gentse stadsbestuur na de installatie van de regentschapsraad ook de verhuis van de kroonjuwelen van de dynastie. Begin augustus 1483 reisde een Gentse boodschapper, in opdracht van de algemeen ontvanger van Vlaanderen, Gentenaar Jan van der Scaghe, naar Brugge met de vraag om de grafelijke kroonjuwelen naar Gent over te brengen.[279] Deze eis leidde tot grote consternatie in de Brugse Grote Raad. De instelling argumenteerde dat de stad sinds eeuwen de grafelijke schat herbergde en ze was niet van plan dit gewoonterecht te overtreden. Een commissie onder leiding van Jan van Nieuwenhove fs. Klaas reisde naar Gent om over deze gewichtige zaak te onderhandelen, maar de Bruggelingen hebben uiteindelijk het hoofd moeten buigen.[280] De regentschapsraad bepaalde dat Adriaan Vilain van Rassegem en Jan van Nieuwenhove fs. Klaas met het eigenlijke transport belast werden. Op 22 augustus 1483 vond de verhuis van de verzegelde kisten met kroonjuwelen plaats.[281] Op vraag van de Brugse Grote Raad verleende de regentschapsraad enkele dagen later een '*lettre van versekerthede*' waarin graaf Filips '*in princelijken woorden*' de Bruggelingen verzekerde dat zijn vader eventuele schade aan de kroonjuwelen niet op Brugge zou verhalen.[282] Maximiliaan had immers eertijds bepaald dat enkel de bewaarder van de grafelijke kroonjuwelen, Wouter van Houtheusden, met de bewaring ervan was belast. Brugge wenste niet aansprakelijk te worden gesteld voor de verantwoordelijkheid van de verhuis.[283] Ook Gent en Ieper garandeerden Brugge dat, indien iemand de stad iets zou aanklagen omtrent de verhuis, beide Leden haar zusterstad zouden bijspringen om deze klacht te ontheffen.[284] Ondertussen liet Gent ook een inventaris van kroonjuwelen uit het grafelijke paleis te Rijsel opmaken[285] en startte ze, in samenwerking met de andere Leden, een proces voor de Raad van Vlaanderen tegen Pieter Lanchals omdat de financieel commissaris van Maximiliaan in de voorbije jaren kroonjuwelen van de graaf onrechtmatig zou hebben aangeslagen.[286]

Er zijn verschillende redenen aan te halen waarom Brugge geweigerd had de kroonjuwelen te verhuizen. Ten eerste had dit dossier een sterke symboolwaarde. Brugge herbergde van oudsher de grafelijke schat. Misschien speelde een vorm van stedelijke identiteit mee om de verhuis van de kroonjuwelen te weigeren. Ten tweede is het mogelijk dat Brugge de grafelijke schat niet uit haar stad wilde omdat de schat traditioneel als onderpand van de hertogen diende om leningen met handelaars af te sluiten, zoals bleek uit de bespreking van de financiële politiek van Maximiliaan tijdens de regering van Maria van Bourgondië. Ten derde vreesde het Brugse stadsbestuur represailles van Maximiliaan. Misschien had de grafelijke bewaarder van de kroonjuwelen, Bruggeling Wouter van Houtheusden, reeds eerder met juridische stappen gedreigd indien de verhuis van de grafelijke schat zou plaatsvinden. Daarvan zijn geen sporen bewaard. Maar in het najaar van 1483 klaagde Wouter van Houtheusden, met de steun van Maximiliaan, de edelen uit de regentschapsraad, vermoedelijk na haar herroeping door de aartshertog, aan voor het Parlement van Parijs omdat ze de grafelijke kroonjuwelen verhuisd hadden. Aanvankelijk had

[279] Een verslag van het dispuut over de kroonjuwelen vindt men in ADN: B 2131, 69226.
[280] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 290.
[281] ADN: B 2131, 69212.
[282] '*Indien men onsen voorseiden juweelen uut dezelve onse stede van Brugghe hiernaermaels eeneghe scade, cost of belet dede* […] *het zij, dat wij, in dien ghevalle, de voorseide onse stede ende de voorseide poorters ende inwonenden van diere, ende leken van hem bijzondere, van dezelve scade ende cost tontheffene ende vry, quicte ende scadeloos te houdene jeghens onsen voorseiden harde lieven heere ende vadere ende allen anderen*' (SAB: PO 1193).
[283] SAB: CA, 14, 328r-329r.
[284] '*Om de eendrachtichede van den Drien Leden die wij altoes begheeren tonderhoudene alzo wij tot noch toe ghedaen hebben*' (SAB: PO, 1194).
[285] ADN: B 33, 93v-94r.
[286] Boone, *La justice politique*, 212.

Karel VIII de raadsheren van het Parlement de opdracht gegeven deze klacht te seponeren, maar in november 1483 heropende het Parlement de zaak – die overigens chronologisch gelijkliep met het proces in verband met het weduwengoed van Margaretha van York voor het Parlement (zie vroeger). De Franse koning liet aan de aangeklaagde edelen (Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze, Wolfert van Borssele, Adriaan Vilain van Rassegem en Paul de Baenst) weten dat ze zich voor het Parlement dienden te verantwoorden.[287] De edelen hebben dit bevel blijkbaar genegeerd, want in januari 1484 maande de Franse koning hen nogmaals aan zich te verdedigen.[288] Nog weigerde de regentschapsraad tekst en uitleg, hetgeen in augustus 1484 tot een nieuw bevelschrift van de Franse koning leidde, alweer zonder resultaat.[289] Uiteindelijk is het nooit tot een uitspraak in deze zaak gekomen, omdat de positie van het Parlement van Parijs moeilijk neutraal te noemen is. Het Parlement van Parijs wou niet aan zijn plichten als opperste beroepshof van Vlaanderen verzaken en gaf waarschijnlijk daarom gehoor aan de klacht van Wouter van Houtheusden. Maar omdat de Franse koning radicaal partij koos voor de regentschapsraad in haar strijd om de voogdij van Filips de Schone tegen Maximiliaan, verzette ze zich amper tegen de obstructie van de rechtsgang die de regentschapsraad in het proces over de verhuis van de kroonjuwelen voerde.

Zoals op het gebied van de monetaire aangelegenheden monopoliseerden de Drie Leden tijdens de regering van de eerste regentschapsraad ook de fiscale politiek in het graafschap. Beden en stedelijke renten aan de vorst die vóór de totstandkoming van de raad waren goedgekeurd, werden sinds het voorjaar van 1483 doorgestort aan de algemeen ontvanger van Vlaanderen, Jan van der Scaghe – wiens rekeningen helaas verloren zijn.[290] De Drie Leden kenden in de eerste helft van 1483 geen nieuwe beden toe aan de vorst omdat (1) de oorlog tegen Frankrijk beëindigd was, (2) Maximiliaan niet bij machte was nieuwe beden aan te vragen voor oorlogen buiten Vlaanderen, (3) achterstallige betalingen van reeds aan de vorst toegestane beden volstonden voor het onderhoud van de jonge graaf, en omdat (4) de Drie Leden toen een opmerkelijke 'rustpauze' op fiscaal vlak inlasten. Het graafschap ging in de voorbije jaren immers gebukt onder erg hoge lasten. Voornamelijk Ieper en Brugge hadden tijdens de regering van Maria van Bourgondië een groot aantal beden op relatief korte termijn goedgekeurd. Ook de regering van Karel de Stoute werd gekenmerkt door een hoge belastingsdruk. Tegen die achtergrond is het niet verwonderlijk dat de Drie Leden er in 1483 voor kozen om de belastingdruk laag te houden. Het was van 1466, het jaar vóór de troonsbestijging van Karel de Stoute, geleden dat het belastingsniveau in het graafschap zo laag lag.[291] Pas in oktober en nogmaals in december 1483 stemden de Drie Leden met een bede in, twee toelages van respectievelijk 24.000 en 96.000 lb. par. werden aan graaf Filips de Schone toegekend. In april en augustus 1484 keurden de Drie Leden nog twee beden goed, respectievelijk van 48.000 en 96.000 lb. par. – laatstgenoemde omdat er oorlog met Maximiliaan dreigde.[292]

Zoals te verwachten beschikten de Drie Leden over een verstrekkende autonomie in de aanvraag, de inning en de besteding van deze beden. Aangezien Brugge, Gent en Ieper een

[287] BnF: MC, 359, 255 en Boone, *Apologie d'un banquier*, 51-2.
[288] BnF: MC, 359, 255 (aldus een aangehecht briefje).
[289] RAG: OV, 833.
[290] Brugge betaalde bijvoorbeeld een derde van de jaarlijkse rente van 800 lb. gr. waarmee ze eertijds de zevende penning van de vorst had afgekocht in september 1482 aan Roeland le Fevre. De portie van maart en juni 1483 kwamen echter in handen van Jan van der Scaghe (SAB: SR, 1482-83, 145r).
[291] Het belastingsniveau van 1483 was het op twee na laagste van de tweede helft van de vijftiende eeuw, enkel in 1453 en 1466 betaalden de Vlaamse Staten minder belastingen (Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 453).
[292] *Ibidem*, 616-7. In februari 1484 waren de Drie Leden het eens om een bede voor de betaling van 20.000 soldaten te lichten, maar te Gent noch te Brugge werd tot de inning hiervan overgegaan.

vaste stem hadden in de regentschapsraad beschikten ze over een uitstekend middel om de vorstelijke belastingen te controleren. Vermoedelijk hadden de Leden, al dan niet in samenspraak met de edelen '*van den bloede*', zelf het initiatief genomen om de vier genoemde beden aan de graaf toe te staan. Bovendien inden en beheerden ze de inkomsten van deze beden zelf. Drie ontvangers, één per kwartier, werden door de regentschapsraad aangesteld om de beden te innen en te besteden, met name de zoon van Jan de Keyt (ook Jan genaamd) en Pieter van Zinghem voor het kwartier van Brugge, Jan Colaert voor Ieper en Jan Ruflaert voor Gent.[293] Enkel de rekeningen van Gentenaar Jan Ruflaert van 1483-1484 en van Bruggelingen Jan de Keyt en Pieter van Zinghem van 1484 bleven bewaard. Ze verzamelen de inkomsten van de beden van het Brugse en Gentse kwartier, dus niet van de steden zelf. De rekeningen verschaffen een unieke inkijk op de besteding van de beden; ze worden geanalyseerd in grafiek 23.[294]

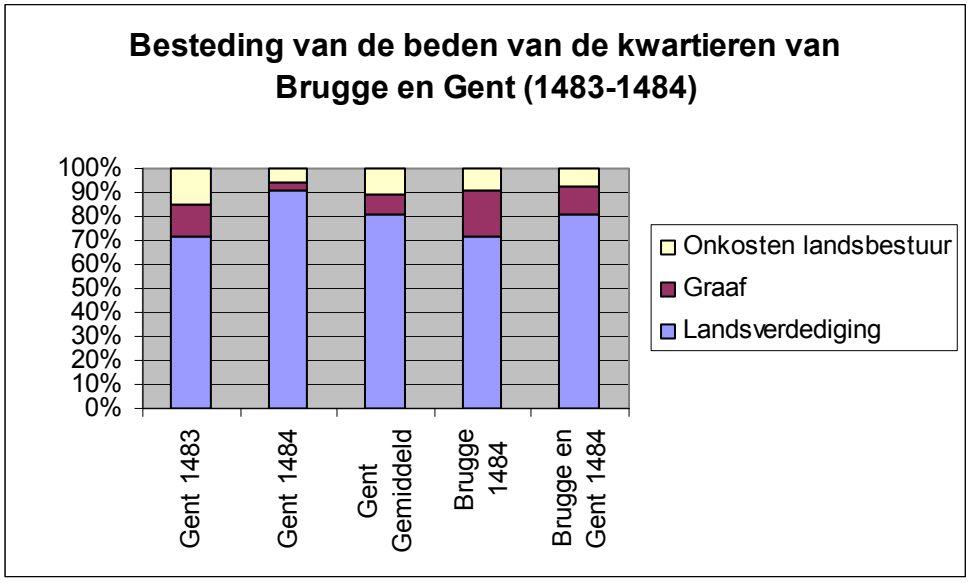

Grafiek 23: Besteding van de beden die in het Gentse kwartier geïnd werden in 1483 en 1484 en van de bede in het Brugse kwartier van april 1484.[295]

De opbrengst van de vier beden die de Gentse ontvanger Jan Ruflaert in 1483 en 1484, en de Brugse ontvangers Jan de Keyt en Pieter van Zinghem in 1484 inden, kwam slechts in mindere mate de graaf toe. Gemiddeld 8,40% van de vier beden te Gent werd doorgestort aan de jonge prins '*omme tonderhouden van zijnen state*'. De Brugse bede van april 1484 leverde de grafelijke hofhouding 19,20 % van de bede op het Brugse kwartier op.[296] De domeinontvangsten van de graaf volstonden kennelijk niet om de hofhouding van de prins te bekostigen, ze werd dus bij gratie van de Drie Leden in stand gehouden – dat gaf de graaf

[293] ADN: B 17745, 'De Keyt' en 'Flandre. Renenghes'. Het Brugse Vrije betaalde haar aandeel in de vier beden (in totaal 25.256 lb. par.) aan haar wettelijk hoofd, de stad Brugge (RAB: BVR, 222, 115r-v).
[294] SAG: 20, 2 (rekeningen van de twee beden van 1483) en 3 (rekening van de twee beden van 1484). Zie ook Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 75-6. Voor Brugge, zie: SAB: OR, 3 (rekening van de eerste portie van de bede van april 1484) en 4 (tweede portie van de bede van april 1484).
[295] De rekening van 1483 bracht 3243 lb. 2 s. 7 d. gr. op (SAG: 20, 2, 1r). De rekening van 1484 bracht 7022 lb. 1 s. 1 d. gr. op (SAG: 20, 3, 1r), maar de opbrengst van de kasselrijen Dendermonde en Oudenaarde was onvolledig. De ontvanger liep door de gedeeltelijke inname van deze kasselrijen in het najaar van 1484 1575 lb. 2 s. 7 d. gr. mis (92v); deze achterstallige som werd niet in de grafiek opgenomen.
[296] Het geld werd doorgestort aan algemeen ontvanger Jan van der Scaghe en de penningmeester van de graaf, Andries Andries (SAG: 20, 2, 7v en SAB: OR, 3, 4r).

overigens zelf toe.[297] De beden dienden ook om de administratie en het landsbestuur van de Drie Leden administratief te ondersteunen. Zoals gezien bekostigden de Drie Leden uit hun eigen stadsfinanciën een administratief niveau dat hen bijstond in het bestuur van het graafschap. Ook de beden van hun kwartier werden hiervoor dus ten dele aangewend. Gemiddeld een tiende van de opbrengst besteedden zowel de Gentse als de Brugse ontvangers aan de bestuurlijke onkosten van de regentschapsraad. Jan Ruflaert, Jan de Keyt en Pieter van Zinghem bekostigden met dit geld klerken en ontvangers die met de inning van de bede belast waren. Ook onkosten van boden en vertegenwoordigers van beide steden in de regentschapsraad en van gezantschappen van de Drie Leden, bijvoorbeeld naar de vergadering van de Staten-Generaal in Frankrijk[298], werden gedekt. De Gentse ontvanger betaalde ook '*gratuytheden ende recompensen uut hooffscheden*' voor bewakers van het Gentse prinsenhof, trompetters, boodschappers en dergelijke.[299]

De vier beden van 1483-1484 werden hoofdzakelijk aan de verdediging van de kwartieren van beide steden besteed. Concreet betreft het in 1483 kosten aan fortificaties van kastelen in het Gentse ommeland, soldij voor troepen die er gelegerd waren '*ter bewaernesse ende versekerthede van den lande*' en enkele soldaten, te voet en te paard, die door de stad ingezet werden waar nodig.[300] Ook in 1484 slorpte de landsverdediging het merendeel van de opbrengst van de beden in het Brugse en het Gentse kwartier op, zowel wat het procentuele als het nominale aandeel betreft.[301] In 1484 dienden de Gentse beden om de invasie van de troepen van Maximiliaan in het zuidoosten van het Gentse kwartier te stoppen. Jan Ruflaert betaalde enerzijds de soldij van Franse troepen die onder leiding van Philippe de Crèvecoeur de Vlamingen in hun strijd tegen Maximiliaan bijstonden en anderzijds van huurlingen en weerbare mannen uit de ambachten onder leiding van de Gentse hoofdmannen. De ontvanger stortte ook geld door aan Jacob van Savoye, de kapitein-generaal van Vlaanderen, om het graafschap tegen de inval te wapenen. Brugge wendde de bede van april 1484 voornamelijk aan om de kastelen en dorpjes in het ommeland te versterken en te bemannen.[302]

De beden die het Brugse en het Gentse kwartier inden, werden dus in de verdediging van beide kwartieren geïnvesteerd. Aangezien ook de Franse troepen (die door de Franse koning naar Vlaanderen gezonden waren) door de Drie Leden werden betaald, stond het graafschap zelf voor haar landsverdediging in. Gent en Brugge, en vermoedelijk was dat ook te Ieper het geval, beleden dus een politiek die ze ook tijdens de regering van Maria van Bourgondië hadden gevoerd. Beden voor landsverdediging werden door het wettelijk hoofd van het kwartier besteed aan de verdediging van het ommeland en de eigen stad. Het geld werd niet doorgestort aan vorstelijke ontvangers, maar door het respectievelijke stadsbestuur beheerd. De zelfbeschikking op militair vlak vloeide dus voort uit een verregaand financieel zelfbestuur van de Drie Leden. In de praktijk stonden, althans te Brugge, de ambachten in voor de rekrutering van de troepen. Op 15 juni 1482 was door de Brugse Grote Raad bepaald

---

[297] In een grafelijke ordonnantie van augustus 1484 beloofde de graaf te ondersteunen '*de welvaerdt ende verzekerthede van alle onse ondersaten ende te voorziene thuerlieder onbeschaethede ende zonderlinghe van onsen voorseide lande van Vlaendren, bij den welken, metsgaders der gratie ende hulpen van Gode van hemelrijcke, wij alleenlic leven ende onderhouden onsen staet*' (SAB: CA, 12, 43r).

[298] SAG: 20, 2, 30v-31r.

[299] SAG: 20, 3, 81v.

[300] De kastelen van Oudenaarde, Aalst, Dendermonde, Biervliet, Rupelmonde, Saaftinge en zelfs Sluis werden hersteld en/of bewapend (SAG: 20, 2, 13r-24v). Gent bouwde dus de 'militaire cirkel' rond de hoofdstad uit (zoals ze in 1451-53 reeds gedaan had, zie Haemers, *De Gentse opstand*, 341-2).

[301] Wat Gent betreft is dat 2319 lb. 2 d. gr. (71,51 %) in 1483 en 6351 lb. 1 s. 9 d. gr. (90,44 %) in 1484. Te Brugge was dat 5345 lb. 13 s. 6 d. gr. (71,72%) in 1484.

[302] De bede van april 1484 diende voor '*tonderhout alzo wel van den capiteynen ende volke van wapenen wesende in garnisoene up de frontiere van den vorseiden lande van Vlaendren ter Sluus, ter Nieupoort ter zee ende elders, ten beschudde ende bewaernesse van denzelven lande als ooc omme andre costen ende lasten van dien*' (SAB: OR, 4, 1r).

dat de ambachtsbesturen in geval van troepenlichting de namen van bereidwillige huurlingen dienden te verzamelen.[303] De Grote Raad besliste op dezelfde dag een nachtwacht op de Grote Markt in te richten, waarbij de ambachten en de schepenen een sleutelrol speelden.[304] Zoals in de veertiende eeuw ging bestuurlijke autonomie van Brugge dus gepaard met een grote invloed van de ambachten in de troepenlichtingen van de stad.[305] Maar er zijn uit de periode van de eerste Vlaamse regentschapsraad geen sporen bewaard van een eventuele monstering van een ambachtsleger, zoals dat nog in 1477 op het slagveld had gestreden. De Brugse ambachten wensten wel een invloed in de militaire mobilisatie, maar de ervaring had hen geleerd dat huurlingen beter geschikt waren om de taak op het terrein uit te voeren. Met de invloed in militaire zaken hoopten de ambachten, met goedkeuring van de Brugse poorterij, waarschijnlijk de troepen in de hand te houden, want Brugge vreesde, samen met de andere Leden, de schade van rondtrekkende legerbendes te vermijden. Deze hadden in het verleden reeds gewassen op het platteland vernietigd en kleinere dorpjes aangevallen. Militair zelfbestuur diende dus onder andere om het handelsverstorend karakter van de oorlog tot een minimum te beperken en de bevoorrading van de steden niet in het gedrang te laten brengen.

De aanwezigheid van een stedelijk leger in het kwartier hielp uiteraard ook de omliggende regio beter te beheersen. Met dat doel voor ogen onderhielden de Drie Leden tijdens de regering van de eerste regentschapsraad een eigen politiemacht. Om de macht van de steden over hun kwartier te fnuiken hadden de Bourgondische hertogen verschillende pogingen ondernomen om de organisaties van de Witte en Rode Kaproenen te verbieden, maar Gent en Brugge hadden deze paramilitaire groeperingen door middel van de stedelijke privileges in 1477 weer tot leven geroepen.[306] De Gentse Witte en de Brugse Rode Kaproenen werden door beide steden onderhouden om ballingen in hun kwartier te vangen, balorige stadjes te bedwingen (zie verder) en het land te zuiveren van eventuele dieven- of legerbenden. De Kaproenen werden door de steden gemobiliseerd indien nodig, maar in september 1483 besliste Brugge om honderd Rode Kaproenen permanent te betalen '*om te houden de waecke*'.[307] In oorlogstijd betaalde Brugge naast de Rode ook de Gentse Witte Kaproenen om de opmars van Maximiliaans troepen eind 1484 te stoppen.[308] Tijdens het tijdvak van de eerste regentschapsraad was de politiemacht van de Kaproenen dus als vanouds een instrument van de Drie Leden om hun kwartier onder controle te houden en vijanden te bestrijden. Zeker wat de militaire politiek van de Drie Leden betreft, benaderde hun bestuur het best het model van de stadsstaat.

Ook op fiscaal vlak beschikten de Drie Leden over een verregaande autonomie. Om de oorlogskas te spijzen deed Brugge bijvoorbeeld beroep op 'klassieke' fiscale inkomsten, namelijk indirecte lasten en renteverkoop. Brugge verkocht tijdens de eerste regering van de regentschapsraad twee renten op haar stedelijk domein. In januari 1484 en maart 1485 bracht

---

[303] SAB: CA, 14, 318v-319r.

[304] '*Dat van nu voordan alle nachte ter maerct waken zouden een wethoudere, een van de hooftmannen of zware dekenen, ter verstaen telcken .xviii. nachte, omme commende elc wethoudere, hooftman of deken ghestoffeirt commende met volcke zo hem ghelieven zal*' (SAB: CA, 14, 319r).

[305] Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 28-48.

[306] Voor Brugge, zie Dumolyn, *De Brugse opstand*, 285 (afschaffing in 1438) en SAB: PO, 1155 (heroprichting in 1477 in het tweede Brugs privilege); voor Gent, zie Haemers, *De Gentse opstand*, 390 (afschaffing in 1453) en Blockmans, *Breuk of continuïteit*, 123 (heroprichting in 1477). Over de werking en de activiteit van de Witte Kaproenen in de periode van de regentschapsraad: Verbist, *Van Nancy tot Cadzand*, 204-6.

[307] De stad richtte de wacht in '*omme de quade maren die men daghelicx hadde van den ballinghen van der stede ende anderen quatewilleghe ende vianden van den lande van Vlaendren ende van der stede van Brugghe ende omme dezelve stede ende insetene van diere te bewaerene mids wake doende ten poorten ende anders, omme daeghelicx te vernemene alle maren ende tijdinghen die der voorseide stede zouden moghen bejeghenen*' (SAB: CA, 14, 330v).

[308] SAB: OR, 3, 10r-v en 13v-14r.

een renteverkoop respectievelijk 2300 lb. gr. en 3000 lb. gr. in de stadskas, die het stadsbestuur doorstortte aan respectievelijk tolheer Jacob van Savoye en oorlogsontvanger Jean de Wailly.[309] De indirecte belasting op verbruiksgoederen maakte nog steeds de hoofdbrok uit van de inkomsten van de Brugse stadskas in de boekjaren 1482-1483, 1483-1484 en 1484-1485. Gemiddeld 52,91 % van de stedelijke inkomsten vloeiden voort uit de heffing van de assizen.[310] Aangezien de uitgaven aan de vorst en de beden in vergelijking met de regeringsjaren van Maria van Bourgondië aanzienlijk gedaald waren, diende het stadsbestuur de assizen niet te verhogen om de vier beden van 1483-1484 te financieren. Enkel het Brugse kwartier kreeg een nieuwe verbruiksbelasting opgelegd. In het schepenjaar 1482-1483 inde de stad een graanassize van 12 groten voor tarwe en 6 groten voor rogge in het kwartier.[311] Wat de assizen binnen de stadsmuren betrof, handhaafde de Brugse Grote Raad aanvankelijk de tarieven zoals die op 1 oktober 1482 bepaald waren (zie tabel 5 uit band I). Wel bepaalde de Grote Raad in november 1482 dat ook de Brugse clerus in de stedelijke bier- en graanassizen diende bij te dragen.[312] Deze maatregel had waarschijnlijk een politiek doel. Ze verhoogde wel de stedelijke inkomsten uit de assizen, maar het bestuur hoopte met deze beleidsdaad waarschijnlijk aanhang voor haar politiek te vinden. Dat ook de (rijke) clerus belastingen zou betalen, kaderde in de 'sociale politiek' die het stadsbestuur reeds sinds de graancrisis van 1481-1482 voerde. Iedereen, rijk of arm, werd geacht in de assizen bij te dragen.

De relatieve financiële ademruimte waarover de Brugse stadskas beschikte, werd ingeschakeld in deze 'sociale politiek'. Op 1 oktober 1484 schafte de Grote Raad de assizen op de graanverkoop af en ze verlaagde deze op de productie en de verkoop van 'groot bier' met een klein derde.[313] Zoals voorheen woog de belastingsdruk zwaarder door in het budget van de minder gegoede Brugse inwoner. Aangezien tijdens de regering van Maria van Bourgondië en deze van de eerste regentschapsraad dezelfde coalitie (de partij rond Willem Moreel in een coalitie met de leiders van de ambachten) aan de macht was, hoeft het niet te verwonderen dat het fiscale beleid van het Brugse stadsbestuur in beide periodes amper verschilde. Maar zoals in de laatste regeringsjaren van Maria van Bourgondië, en in tegenstelling tot in de jaren 1478-1480, beheerde Brugge in de jaren 1483-1485 zelf de middelen die ze aan de regentschapsraad toekende. De Brugse Grote Raad was bereid de onkosten van de grafelijke hofhouding en de oorlog te betalen mits ze inspraak verkreeg in de besteding van de daarvoor voorziene gelden. Een 'sociale politiek' maakte dit beleid aanvaardbaar voor de leden van de ambachten en de inwoners die minder bij het politieke bedrijf betrokken waren.

5.1.2 Een 'financiële revolutie' in Vlaanderen ?

Maar in het voorjaar van 1485 raakten de Drie Leden in financiële moeilijkheden ten gevolge van de oorlog tegen de oprukkende troepen van Maximiliaan van Oostenrijk in de kasselrijen Dendermonde en Oudenaarde en de oorlogsdreiging op zee.[314] Nadat

[309] De renteverkoop van mei 1483 diende om de afkoopsom van de Brugse tol te verlagen (zie vroeger en SAB: PO, 1195 en 1198-9). In maart 1485 diende een nieuwe verkoop om het hoofd te bieden aan de invasie van Filips van Kleef (SAB: PO, 1200 en SAB: SR, 1484-85, 41v).
[310] In 1482-83 was dat 48,98 %, in 1483-84 57,66 % en 52,08 % in 1484-85.
[311] Deze heffing bracht in totaal 1315 lb. 15 s. 9 d. gr. op (SAB: SR, 1482-83, 42r).
[312] SAB: CA, 14, 323v.
[313] De Brugse Grote Raad stelde de assizen op 14 groten voor het zogenaamde 'groot' bier (in plaats van 20 groten voordien). Het 'klein bier' bleef belast met 3 groten per ton (SAB: SR, 1484-85, 27v). De stad keerde dus terug naar het fiscale regime dat ze in de periode van 1 oktober 1481 tot 1 oktober 1482 kende (zie tabel 5).
[314] Over de inname van het zuiden van het kwartier: Molinet, *Chroniques*, I, 436-58.

onderhandelingen tussen de Staten van Vlaanderen en Brabant te Dendermonde in het najaar van 1484 en het voorjaar van 1485 op een mislukking waren uitgedraaid[315], besloten de Drie Leden een nieuw offensief tegen de troepen van Maximiliaan aan te vatten. Om dit offensief te ondersteunen, hadden de Drie Leden een dringende nood aan baar geld. Volgens Molinet speelden de Gentenaars met het idee de kroonjuwelen van de graaf te verkopen[316], maar uiteindelijk besloten de Drie Leden in april 1485 om een bede van 100.000 rijders (dit is 240.000 lb. par.) in het graafschap te lichten. Maar de manier waarop deze som vergaard werd, was nieuw. Om de stedelijke assizen niet te moeten verhogen, verleende de regentschapsraad op 16 april 1485 in naam van Filips de Schone een octrooi om de bede door middel van een renteverkoop aan penning vijftien (dat is een intrest van 6,67%) te financieren.[317] Misschien hebben vertegenwoordigers van de ambachten op deze maatregel aangedrongen, zoals in 1488. Toen spoorden de Brugse negen leden in de Grote Raad hun stadsbestuur aan met een nieuwe renteverkoop op het land aan te vatten omdat ze de hogere lasten van de oorlog niet met een verbruiksbelasting wenste te betalen.[318]

In 1485 werd de uitzonderlijke emissie verantwoord door de jarenlange inspanningen voor de verdediging van het land, en de dringende noodzaak om deze voort te zetten ondanks de gekende financiële moeilijkheden. Er werd uitdrukkelijk bepaald dat de ondergeschikte steden en kasselrijen als borgstelling zouden fungeren. Ook de inkomsten van de kasselrijen Dendermonde en Oudenaarde, die echter reeds gedeeltelijk door Maximiliaan waren ingenomen, behoorden tot het onderpand, de kasselrijen Lille, Douai en Orchies niet.[319] Onder voorbehoud van de aflossing mochten de Drie Leden de uitkering voor de renteniers in heel Vlaanderen heffen als belastingen na goedkeuring door de meerderheid van de bewoners, en van de uitsluitende besteding van dit geld aan de verdediging van het land. Indien de jaarlijkse vergoeding van een rentenier achterwege bleef, mocht deze zijn schuld op gelijk welke fiscale inkomsten van het graafschap verhalen.[320] Vlaanderen was dus het onderpand voor deze renteverkoop. Concreet zou de opbrengst van de verkoop aan de kapitein-generaal, Jacob van Savoye, betaald worden om troepen van soldij te voorzien. Onmiddellijk na de toekenning van het octrooi startte de verkoop van de renten, waarvan enkele rentebrieven bewaard bleven, alsook de boekhouding van de Brugse ontvanger van de renteverkoop, Pieter van Zinghem.[321] Ook de ontvanger van de beden van het Gentse kwartier hield een (verdwenen) rekening van de verkoop bij – Ieper daarentegen heeft nooit aan de verkoop deelgenomen.[322]

Het is onduidelijk hoeveel de renteverkoop in totaal heeft opgebracht. De Brugse ontvanger verkocht alvast in totaal 110 rentebrieven voor een opbrengst van 5708 lb. 3 s.

---

[315] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 337 en volgende.
[316] Molinet, *Chroniques*, I, 459.
[317] SAG: 94, 733 en SAB: PO, 1205 (gedeeltelijk uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des chartes*, IV, 248-9). Zie ook Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 393-4 en *idem*, *Handelingen van de leden*, 349.
[318] RAB: FD, 183.
[319] Om de landsverdediging in deze kasselrijen te bekostigen, hief de kapitein van Lille, Jan van Gruuthuze, op eigen initiatief een bede in de kasselrij en de stad Rijsel (ADN: B 17746, 'Aides. Flandres').
[320] In elke rentebrief bevestigden de Drie Leden deze clausule: '*ende* [wij – de Drie Leden] *hebben hiertoe verbonden ende verbinden ons alle tsamen alle dassisen, renten ende ander goed toebehoorende denzelven drie steden ende andere steden ende plecken onder ons sorterende, ne gheene weghesteken ende ooc de goedinghen van ons ende onse naercommers ende de goeddinghen van denzelven steden ende plecken waer die gheleghen zijn of bevonden zulen wesen, de welcke assisen, renten ende goeddinghen wij stellen ende habandonneren ter eerliker execucie van allen heeren, rechters, jugen ende wetten, gheestelic ende weerlic, omme bij arreeste van onsen persoonen ende goedinghen voorscreven ons ende onse naercommers te bedwijnghene ter betalinghe van den achterstellen van den voorseiden renten*' (ADN: B 2131, 69169).
[321] Enkele rentebrieven in ADN: B 2131, 69169, 69170-2, 69308-13 en ARA: OV, II, 50, '1482' en 51, '22 april 1485'. De Brugse boekhouding bevindt zich in de oorlogsrekening van Pieter van Zinghem (SAB: OR, 4).
[322] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 394. De Ieperse stadsmagistraat gokte op twee paarden. Om Brugge en Gent niet voor het hoofd te stoten, stemde ze in met de renteverkoop. Maar ze stelde de beslissing om met de verkoop aan te vatten uit tot duidelijk was welke richting de oorlog uitging. De feiten gaven haar gelijk.

gr.[323] De meerderheid van de kopers van een rentenbrief oefende tijdens de regering van de regentschapsraad een publiek mandaat in de stad, zoals schout Jan van Nieuwenhove fs. Klaas (hij kocht een rente van 6 lb. gr.), schepenen Boudewijn Petyt (6 lb. gr.), Jan de Keyt (10 lb. gr.), Lieven Moreel (4 lb. gr.), Boudewijn Heyndrikx (4 lb. gr.), enzovoort. De rentenverkoop van 1485 kon te Brugge dus op ruime steun rekenen van de medestanders van het Brugse stadsbestuur. Naast een aantal personen die nooit een politieke functie in Brugge uitoefende, kochten echter ook verschillende politici die na de onderdrukking van de regentschapsraad in juni 1485 een publiek mandaat in de stad zouden bekleden, een rente, zoals Michiel Dheere (1 lb. gr.), Mathijs de Brouckere (3 lb. gr.), Filips van den Berghe (6 lb. gr.), enzovoort. Het ligt dus moeilijk aan deze renteverkoop een politieke conclusie te binden. Investeren in de oorlog tegen Maximiliaan betekende dus niet automatisch dat de vorst na zijn machtsovername niet op de politieke medewerking van de kopers kon rekenen. Misschien was een aantal kopers eerder uit op de financiële winst van de brief of de economische investering van de opbrengst van de renteverkoop dan op de militaire en politieke gevolgen ervan. Ofwel voerde een aantal kopers een '*realpolitik*' die erin bestond aansluiting te vinden bij de heersende politieke strekking in de stad. Indien de oorlog tegen Maximiliaan niet het verhoopte resultaat opleverde, dan waren zij bereid hun belangen bij de overwinnaar te behartigen. Alweer duikt, in dat geval, naast een groep van overtuigde voorstanders van de regentschapsraad, een groep van 'opportunistische' Bruggelingen op. In welke regeringsvorm het graafschap ook bestuurd werd, laatstgenoemden hoopten steeds aansluiting te vinden bij de gezagsdragers.

De opbrengst van de renteverkoop werd te Brugge bijna volledig aan de soldij van troepen gespendeerd. 94,87 % vloeide naar de oorlog, de rest van de opbrengst diende om administratieve onkosten van stedelijke gezantschappen en van de verkoop van de renten te vergoeden. Wat geldt voor de Brugse bede van april 1484, gaat dus ook op voor de renteverkoop van 1485. Brugge bekostigde met zijn oorlogsinkomsten in hoofdzaak de verdediging van de eigen stad en van het omliggende kwartier. Enkel de bron van de inkomsten verschilt. In plaats van openbare financiën deed de stad met de renteverkoop beroep op een vrijwillige lening bij particulieren. Dit initiatief zadelde de steden met een grote schuld op, en de terugbetaling ervan zou uiteindelijk met grote problemen gepaard gaan omdat het graafschap in juni 1485 door Maximiliaan veroverd werd.[324] Deze gebrekkige terugbetaling was echter een gevolg van specifieke (oorlogs)omstandigheden, ze doet niets af aan de originaliteit van de rentenverkoop. De regionale of gewestelijke emissie van 1485 was immers nieuw in Vlaanderen. Dat de regentschapsraad een maatregel met een dergelijke financiële impact nam, toont aan hoe diep de tegenstelling tussen voor- en tegenstanders van het regentschap van Maximiliaan over zijn zoon wel geworteld was. Maar de buitengewone inzet van Brugge en Gent heeft de krijgskansen van de Drie Leden niet kunnen keren.

Ook al liet de praktische uitvoering om tal van omstandigheden te wensen over, de emissie van een rente op het volledige graafschap was niet enkel ongezien, ze was tevens 'revolutionair' – althans als we de studie van James Tracy naar de 'financiële revolutie' in het Habsburgse Holland als standaard nemen. Volgens Tracy nam de Habsburgse overheid in de eerste helft van de zestiende eeuw drie maatregelen die grootschalige fiscale en financiële gevolgen hadden.[325] (1) In de eerste decennia van de zestiende eeuw verkocht het graafschap Holland (maar dat gebeurde ook in het gelijktijdige Vlaanderen) meerdere malen een rente op het volledige territorium, waardoor, zoals in Vlaanderen in 1485, een collectieve

[323] SAB: OR, 4, 100v-114r.
[324] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 394.
[325] Tracy, *A financial revolution*, 218-22. Voor wat volgt, zie ook 't Hart, *The emergence and consolidation*, 286-8; Fritschy, *A 'financial revolution'*, 57-9 en Van Zanden & Prak, *Towards an economic interpretation*, 130-5.

verantwoordelijkheid van alle steden in het graafschap ontstond om de uitbetaling van deze rente te garanderen. (2) In haar zoektocht naar 'nieuwe middelen' om de oorlog tegen Frankrijk te steunen, slaagde regentes Maria van Hongarije erin de Staten-Generaal in 1543 nieuwe belastingen in te voeren die voor de afbetaling van deze renten zou dienen.[326] En (3), de rente was niet verplicht. Privaat krediet kon dus, tegen een relatief lage intrest, vrijwillig bijdragen in de politiek van de overheid. Als we de terminologie van Tracy blijven hanteren en het relatieve succes van de uiteindelijke verkoop buiten beschouwing laten, dan valt op dat het enkel aan de financiering van de openbare schuld – voorwaarde (2) – schort, om in Vlaanderen in 1485 over een 'financiële revolutie' te gewagen. Deze voorwaarde is echter noodzakelijk omdat, nog steeds volgens Tracy, er pas van een 'revolutie' sprake kan zijn indien in het volledige gewest geheven fiscale inkomsten gemobiliseerd kunnen worden om de openbare schuld af te betalen.

Toch heeft Vlaanderen, volgens ons, in 1485 een fiscale omwenteling doorgemaakt. Op territoriale schaal wendde het graafschap in 1485 vrijwillig privaat krediet aan om plotse noden te lenigen. Deze lange-termijnleningen werden een onderdeel van het staatsbudget en de terugbetaling werd gegarandeerd door belastingen – beide elementen zijn eveneens kenmerken van de zogenaamde 'fiscale staat'.[327] Vlaanderen beschikte wel niet over een territoriale belasting, zoals in 1543, om de rente af te lossen, maar de uitbetaling van de openbare schuld werd verzekerd door de stedelijke indirecte belastingen, voornamelijk op consumptiegoederen. De basis van de terugbetaling van de schuld was in 1485, in vergelijking met de 'nieuwe middelen' van 1543, misschien wat broos, maar toch werd een uitkering van de rente door belastingen gegarandeerd, zij het niet uit territoriale, maar uit stedelijke inkomsten. De politieke participatie van de kredietverschaffers in Gent en Brugge was erg hoog, hetgeen het succes van de rentenverkoop in deze steden verklaart. De afname van de rente ging in hoge mate af van het sociaal kapitaal dat de stadsbesturen van Gent en Brugge bezaten. Daarmee doelen we op het vertrouwen (een onderdeel van sociaal kapitaal) dat de kopers van een rente in het beleid van het stadsbestuur hadden. Zoals reeds uiteengezet voor de Brugse stadsfinanciën tijdens de regering van Maria van Bourgondië, had de politieke representatie van grote groepen (middengroepen, ambachten en leden van de stedelijke elite) in het stadsbestuur in Brugge en Gent én de voortdurende propaganda van de leidende groeperingen om het beleid te doen aanvaarden, gunstige gevolgen voor het politieke vertrouwen van de aan het bestuur participerende groeperingen. De politieke representatie van corporatieve en andere groeperingen aan het stadsbestuur zorgde dus onrechtstreeks voor het succes van de rentenverkoop van 1485 in Gent en Brugge – het stadsbestuur van Ieper had geen vertrouwen in de politiek van de regentschapsraad en consequent weigerde ze dan ook aan de rentenverkoop van 1485 te participeren. Volgens ons is het dus niet zozeer het lidmaatschap van een stedelijke gemeenschap (het 'burgerschap') dat een grote mate van vertrouwen tussen stadsbestuur en onderdanen creëerde, maar eerder de ruime politieke representatie van grote groepen stedelingen die het een stadsbestuur mogelijk maakt relatief goedkoop bij haar burgers te lenen.[328]

Belangrijker evenwel dan de discussie omtrent het revolutionaire karakter van de emissie van 1485 is de politieke consequentie ervan. Een studie naar de gevolgen van de

[326] Het betrof tiende penningen (heffingen van 10 % op het jaarinkomen uit onroerende goederen en op de jaarwinst van de handelaars) en de zogenaamde 'imposten' (rechten op het verbruik van bier en wijn en op het slachtvee) (Maddens, *De invoering van de 'Nieuwe Middelen'*, 895-8).
[327] 't Hart, *The emergence and consolidation*, 286.
[328] We nuanceren dus de visie van Van Zanden & Prak, *Towards an economic interpretation*, 139-40. Dit artikel betoogt dat het lidmaatschap van een stedelijke gemeenschap een zekere graad van vertrouwen in het bestuur van de stad met zich meebrengt. Dit is, volgens ons, misschien een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde. Politieke representatie, eigen aan het stedelijke corporatisme, lijkt evenzeer noodzakelijk om dit vertrouwen te wekken.

hierboven aangehaalde Hollandse rentenverkopen voor de steden in dat graafschap besloot dat dergelijke emissies belangrijke centraliserende gevolgen hadden.[329] De openbare schuld en de fiscale middelen van steden werden in de Nederlandse Republiek immers in de handen van een centraal bestuursniveau gelegd. Zonder hun bestuurlijke autonomie uit handen te geven, overstegen Gent en Brugge in 1485 op gelijkaardige, maar minder diepgaande wijze het 'lokale' niveau van stedelijke belasting. Gent en Brugge bleven elk afzonderlijk verantwoordelijk voor de inning en de besteding van het verworven krediet, maar toch verdeelden beide steden de openbare schuld van een gezamenlijk politiek initiatief. Zoals eigenlijk ook in de aanvangsfase van de Hollandse Republiek het geval was, bleef de kredietwaardigheid van de Vlaamse steden de motor van de gewestelijke rentenverkoop in 1485.[330] De beslissing tot de emissie van 1485 was genomen door een centraal regeringsorgaan, namelijk de regentschapsraad. Deze raad bestond weliswaar uit een verzameling van de vertegenwoordiging van de drie steden bestond, maar ze hield er toch een gemeenschappelijk beleid en zelfs een bijna permanente administratie te Gent op na. De rentenverkoop van 1485, en in 1488 zou een gelijkaardige emissie plaatsvinden[331], waren, alles wel beschouwd, volgens ons dus een waardige voorganger van de 'financiële revolutie' van de zestiende eeuw.

5.2. De economische politiek van de Drie Leden

De Vlaamse volksvertegenwoordiging heeft zich doorheen de late Middeleeuwen steevast met economische onderwerpen ingelaten – vermoedelijk lag hierin haar vroegste ontstaansreden besloten.[332] Logischerwijs lieten de Drie Leden zich in een periode waarin ze de politiek in hun graafschap domineerden ook op economisch vlak niet onbetuigd. De politiek van de Drie Leden en de regentschapsraad in het algemeen en het door de bronnen beter belichte economische beleid van de stad Brugge in het bijzonder, volgden in de jaren 1483-1485 de bakens die de Drie Leden reeds in 1477 hadden uitgezet. De regentschapsraad wenste in de eerste plaats de handel een gunstig politiek klimaat aan te bieden. Ze ondernam verwoede pogingen de handel te stimuleren, de Vlaamse handelswegen te beveiligen en de gunstige accommodatie voor vreemde kooplieden te onderhouden. Aangezien verscheidene handelsnetwerken inspraak hadden in het beleid van de regentschapsraad verbaast een dergelijke politiek niet. Omdat de ambachten in het Gentse en Brugse stadsbestuur zetelden, verwondert het evenmin dat beide steden over de naleving van hun economische rechten waakten. De politieke richtlijn voor dit beleid lag alweer in de privileges van 1477 vervat. Zij beschermden de ambachten, maar tevens de rijke kooplieden en ondernemers, tegen inbreuken op hun rechten.

---

[329] Fritschy, *Three centuries*, 92.

[330] Tracy, *Keeping the wheels*, 144. In de aanvangsfase van de Nederlandse Opstand was de inbreng van persoonlijke financiën door Willem van Oranje en diens bondgenoten nog een belangrijke bron van inkomsten voor de opstandelingen; pas in een later stadium werd overgeschakeld op de verkoop van regionale renten (zie Fritschy, *A 'financial revolution'*, 59-63). De financiering van de oorlog tegen Maximiliaan kende geen gelijkaardige overgangfase. Wel werd de rentenverkoop op het graafschap, zoals gezien, voorafgegaan door een periode waarin de Vlaamse steden elk afzonderlijk troepen betaalden. Pas in het voorjaar van 1485 werd voor het eerst een regionale rente verkocht. Tot een '*tax revolution*', zoals Fritschy er in Holland één ontdekte, kwam het in Vlaanderen niet.

[331] Op 1 juni 1488 verkocht de tweede Vlaamse regentschapsraad een rente van 300.000 kronen aan penning twaalf (ADN: B 1287, 19154 en B 2137, 69592). Ook Maximiliaans medestanders zouden voor de financiering van de herovering van Vlaanderen in november 1489 een rente op de veroverde delen van Vlaanderen (het westkwartier) verkopen (een bespreking van beide emissies bij Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 395-6).

[332] *Ibidem*, 520.

Onthullend is bijvoorbeeld de economische politiek die de regentschapsraad ten opzichte van de Ieperse draperie en de edelsmeedkunst in het hele graafschap voerde. De stad Ieper was dan wel het minst meegaand op politiek vlak, haar stadsbestuur heeft van de regering van de regentschapsraad gebruik gemaakt om de textielproductie op het omringende platteland aan een strikte controle te onderwerpen. De Franse koning had om zijn inspraak in Vlaanderen te verhogen reeds begin 1483 het privilege van de Ieperse draperie van 1428 bekrachtigd. Dat verbood op het platteland de productie van textiel dat gelijkwaardig was aan dat van de stad. In toepassing van dit privilege veroordeelde de Ieperse stadsmagistraat in de jaren 1483-1485 talrijke dorpelingen die het verbod op de productie van dergelijk textiel hadden overtreden.[333] In juli 1483 sprongen de Drie Leden Ieper bij en bevolen ze de inwoners van Nieuwkerke de productie van draperie stop te zetten, maar tegen dit optreden gingen de dorpelingen in appèl voor het Parlement van Parijs.[334] Ieper vroeg in mei 1484 zelfs bijstand aan de Gentse en Brugse groeperingen van de Witte en de Rode Kaproenen om getouwen en gereedschap van Nieuwkerkse drapiers te verwoesten.[335] In de zomer van 1484 werd nog een groot aantal Nieuwkerkse textielproducenten verbannen en hun bezittingen geconfisqueerd, maar in januari 1485 kwamen Ieper en Nieuwkerke uiteindelijk toch tot een akkoord, dat kort erna door de regentschapsraad bekrachtigd werd.[336] De productie van textiel op het platteland werd niet aan banden gelegd, maar ze werd aan een sterke controle uit Ieper onderworpen. Lakenproducenten uit Nieuwkerke zouden voortaan enkel '*draperie en dessoubz la moindre sorte*' van Ieper produceren. De hogere kwaliteitslakens van de Ieperse ambachten zouden dus niet langer concurrentie van de plattelandsproductie ondervinden.

De Drie Leden vervielen tijdens de regering van de regentschapsraad dus tot een politiek die, zoals in de veertiende eeuw, gericht was op een strenge economische onderwerping van het kwartier. De bedrijvigheid op het platteland, die de ambachten uit de steden als een concurrentie beschouwden, werd, al dan niet met geweld, teruggedrongen.[337] Toch had Ieper niet de bedoeling de plattelandsproductie uit te roeien. De stad wou de productie enkel aan strengere controle onderwerpen en de directe concurrentie voor de stedelijke draperie (van hogere kwaliteit) uitschakelen. Waarschijnlijk hadden de rijke Ieperse textielondernemers, die in hoofdzaak het stadsbestuur uitmaakten (zie vroeger), op dit compromis aangestuurd. Uit schrik voor een nieuwe opstand van de ambachten, zoals die van 1477, verbood de stad de productie van het hoge kwaliteitslaken op het platteland. Maar de stad liet toch de productie van laken van lagere kwaliteit toe, vermoedelijk omdat de leden van het stadsbestuur zelf de winsten van de handel in dit laken opstreken.[338]

In augustus 1484 kondigde de regentschapsraad een gelijkaardige ordonnantie af over de edelsmeedkunst in het graafschap. In deze akte bepaalde de raad, op vraag van buitenlandse handelaars en de zilver- en goudsmeden uit Gent, Brugge en Ieper, nieuwe richtlijnen voor de productie van goud- en zilversmeedwerk.[339] De productie van metalen voorwerpen op het platteland werd niet verboden, maar alweer aan een strikte controle van de grote steden onderworpen. De dekens en gezworenen van de ambachten der edelsmeden uit Brugge, Gent, Ieper, Dowaai en Rijsel kregen een volmacht van de regentschapsraad om

[333] *Ibidem*, 512; naar Diegerick, *Inventaire analytique*, IV, 61-108 en De Sagher, *Recueil de documents*, 28-54.
[334] Dauchy, *De processen in beroep*, 187-8.
[335] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 330.
[336] De Sagher, *Recueil de documents*, 63-5.
[337] Dat in beide tijdvakken de ambachten in de Vlaamse steden aan de macht waren, was hier uiteraard niet vreemd aan (over die veertiende-eeuwse politiek: Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 196; Stabel, *Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let*, 142-4 en *idem*, *De kleine stad*, 138-41).
[338] Zoals in het geval van Pieter Lansaem (Mus, *Pieter Lansaem*, 76-9). Naargelang de vijftiende eeuw vorderde, investeerden steeds meer rijke kooplieden-ondernemers in de productie van laken (van lagere kwaliteit) op het platteland (Stabel, *Dwarfs among giants*, 154-6).
[339] De oorkonde ging verloren; een uitvoerig regest in Diegerick, *Inventaire analytique*, IV, 87-9.

voortaan de kwaliteit van de plattelandsproductie te onderzoeken en indien nodig fraudeurs te bestraffen. Naar de toepassing van deze ordonnantie hebben we het raden, maar ze toont aan dat de Drie Leden in het algemeen en de ambachten uit de grote steden in het bijzonder zich, zoals in het voorbeeld van de Ieperse draperie, een verregaande economische dominantie over het platteland aanmaten. Een gelijkaardige ordonnantie was reeds eerder, in maart 1484, in verband met het ambacht van de beenhouwers door de Drie Leden afgekondigd.[340]

Het lijkt erop dat de Drie Leden, in deze en andere voorbeelden[341], de economie in hun graafschap niet in een streng protectionistisch keurslijf wensten te wringen, maar enkel de industriële productie op het platteland onder controle van de ambachten uit de steden wilden brengen. De grote steden tolereerden en bemoedigden zelfs de productie op het platteland van goederen met een eerder lage toegevoegde waarde, maar toch met een gegarandeerde kwaliteit, maar deze productie werd niet geacht aan de rechten van de stedelijke ambachten te tornen. Ondanks de vaak erg geslaagde economische integratie tussen stad en platteland in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen, ontbrak het zeker niet aan conflictpunten.[342] De dominantie van de drie grote steden over hun kwartier in de onderzochte periode leidde soms zelfs tot een gewelddadige onderdrukking van de plattelandsproductie, maar dit waren in het oog springende uitzonderingen. De Drie Leden hanteerden eerder een economisch model dat een complementariteit tussen platteland en stad nastreefde, zij het een model dat door de grote steden werd gedirigeerd. In beide hierboven aangehaalde gevallen loste een compromis economische tegenstellingen op, waarin zowel de stedelijke ambachten, de rijkere ondernemers-kooplieden en plattelandsproducenten zich konden vinden. Zowel de ambachten als de rijke handelaars maakten deel uit van het Gentse en Brugse stadsbestuur en dus ook van de regentschapsraad, hetgeen het ontstaan van deze economische reglementering kan verklaren. Ze weerspiegelde de politieke relatie tussen stad en platteland want ze behield de rechten van de stedelijke ambachten – het platteland trad enkel op als lijdend voorwerp. Maar ze stond evengoed productie (op een ruime afstand) buiten de stad toe, waarvan rijke ondernemers (meestal stedelingen, maar sommigen onder hen hadden ongetwijfeld ook een verblijfplaats op het platteland) en plattelandsproducenten profiteerden. De waarborg voor een betrouwbare kwaliteit van de afgeleverde producten, zowel uit de stad als van het platteland, was hoe dan ook één van de belangrijkste economische prioriteiten van de Drie Leden; gunstige kansen voor een optimale verspreiding van de economische goederen in het graafschap een andere.

Het Brugse bewind, dat bestond uit een bestuurlijke coalitie van de partij rond Willem Moreel en vertegenwoordigers uit de ambachten, nam verschillende initiatieven om haar stad, de '*gateway*' naar de internationale handel, bereikbaar te houden.[343] Brugge eiste van de andere steden in het graafschap om de waterwegen te onderhouden[344], en de Brugse bestuurders maten zichzelf een autonome rol aan in het beheer van de wateringen rond de stad. In september 1483 bijvoorbeeld richtte de regentschapsraad een commissie op die de taak had gebreken aan sluizen van de wateringen in het Brugse Vrije op te sporen. Deze maatregel stootte op protest van het Brugse Vrije omdat ze kaderde in de Brugse politiek van onderdrukking van het Brugse Vrije als onafhankelijk politiek orgaan. Maar Brugge kreeg de volle steun van de regentschapsraad.[345] Om de verzanding van het Zwin tegen te gaan, stelde

[340] SAG: 93, 26, 3v.
[341] Tekenend is bijvoorbeeld ook de strijd van Brugge tegen Oostende en Nieuwpoort omwille van de concurrerende visvangst in beide havens (Blockmans, *Handelingen van de leden*, 316, 319 en 338).
[342] Stabel, *De kleine stad*, 283.
[343] De organisatie van de handelsstromen naar een internationale '*gateway*' speelde een cruciale rol in de economische dynamiek van het Vlaamse stedelijke netwerk (*ibidem*, 87-8).
[344] Bijvoorbeeld Diegerick, *Inventaire analytique*, IV, 97.
[345] Gilliodts-Van Severen, *Coutume du Franc*, II, 414-7.

de stad meermaals een commissie samen met de opdracht de problematiek van het zogenaamde 'Zwarte Gat' op te lossen. Zoals tijdens de regering van Maria van Bourgondië hoopte de stad nog steeds door de dichting van de bres in de dijk ten noorden van het eiland Cadzand het Zwin te '*moghen helpen ende beteren*'.[346] Toch heeft Brugge tijdens de regering van de eerste regentschapsraad geen poging ondernomen het 'Zwarte Gat' te dichten. Waarschijnlijk werd de kost van deze grootschalige ingreep te hoog geschat en wenste de stad haar bevolking niet buitengewoon te belasten. Nadat hij de stad onder controle had genomen, liet Maximiliaan zich niet door dergelijke scrupules tegenhouden. In 1486 legde hij de stad een nieuwe stedelijke renteverkoop op om de kosten voor de bedijking van het 'Zwarte Gat' te dekken (zie verder).

Het belangrijkste initiatief om de bereikbaarheid van Brugge te verzekeren, nam de stad in februari 1484. Een hertogelijke ordonnantie bekrachtigde toen de bevoegdheden van de Brugse wethouders inzake de organisatie van het loodswezen van het Zwin, met het oog op het behoud van de vreemde koopvaardij op Sluis.[347] Reeds in het eerste Brugs privilege van 30 maart 1477 had Maria van Bourgondië op vraag van de stad zware boetes opgelegd aan de loodsen van de Vlaamse kust, als kenners van de juiste volgweg op zee naar Sluis, die het zouden aandurven enig schip elders dan in het Zwin binnen te loodsen.[348] Bovendien had de stad toen ook '*bewarers*' van de bakentonnen in het Zwin aangesteld. De ordonnantie van 1484 ging een stap verder en richtte een geïnstitutionaliseerd loodswezen aan de Vlaamse kust op. Beëdigde Vlaamse '*piloten*' zouden voortaan vreemde schepen naar Brugge leiden, behoudens schepen die reeds over bekwame loodsen beschikten. Brugge pakte misbruik van particulier winstbejag bij de Vlaamse loodsen kordaat aan en de stad garandeerde vreemde kooplieden van een correcte rechtsgang in geval van ongelukken in de vaargeul van het Zwin. Een controlemechanisme van het loodswezen, die in de daaropvolgende jaren haar efficiëntie bewees, zette de ordonnantie kracht bij.[349] De Brugse bewindvoerders hoopten door middel van deze maatregelen de risico's van handel op Brugge voor scheepsvarende kooplieden danig te verkleinen – de terugdringing van de Engelse en Schotse piraterij aan de Vlaamse kusten in de jaren 1483-1485 kaderde in dezelfde politiek.[350]

Kleinschaligere initiatieven dienden de handel in Brugge aan te zwengelen. Al dan niet in het kader van de hierboven besproken ordonnantie in verband met de edelsmeedkunst in het graafschap, richtte het Brugse stadsbestuur in juli 1482 een 'pand' in de stad op. Voor de som van 1 lb. gr. werd het vreemde kooplieden, Brugse goudsmeden en juweliers toegestaan in het Brugse Franciscanenklooster een stalletje open te houden waarin ze hun koopwaar konden aanbieden. De stad richtte er ook een klein '*lakencrame*' in.[351] Zoals de verbouwing van het Belfort, kaderde deze beleidsdaad in de Brugse politiek om aan het handelsverkeer in de stad een gunstige infrastructuur aan te bieden.[352] Het initiatief stierf echter een stille dood. Het pand bracht de daaropvolgende jaren amper iets op.[353] Een gelijkaardig initiatief van het

[346] SAB: SR, 1483-84, 142v-143r.
[347] SAB: PO, 1197 (uitgegeven door Degryse, *Brugge en de organisatie*, 111-6).
[348] *Ibidem*, 74-5 en Gilliodts-Van Severen, *Coutume de la ville*, II, 85.
[349] Degryse, *Brugge en de organisatie*, 83-4.
[350] Zoals tijdens de regering van Maria van Bourgondië kaartte Brugge het probleem van de piraterij in de jaren 1483-85 meermaals aan op de Ledenvergaderingen. Vermoedelijk spendeerde de stad een deel van de bedes voor de landsverdediging aan een bewakingsdienst langs de kust (Blockmans, *Handelingen van de leden*, 301 en 308).
[351] Het zou de stad namelijk van '*grote oirboor ende proffijt*' zijn '*dat men dade maken eenen pand, ter zekerster plecke ende ten besten gherieve van den coopman, daerin dat staen zouden de cooplieden hemlieden gheneerende metten neeringhe van der juwelerye ende datter ancleift*'. Het bracht de stad 187 lb. gr. op en 26 lb. 13 s. 4 d. gr. aan extra cijnzen op de verkoop van stalletjes (SAB: SR, 1482-83, 40v en CA, 14, 319v; Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple*, II, 239-41 en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 233).
[352] Stabel, *From the market to the shop*, 104.
[353] In 1483 brachten cijnzen van dit pand 14 lb. 9 s. 3 d. gr. op, maar het jaar erop werd deze inkomstenpost niet meer in de stadsrekening genoteerd (SAB: SR, 1483-84, 44r).

Brugse stadsbestuur om het economische leven in de stad bij te sturen, betrof de graanbevoorrading van de stad. Brugge stelde aan de Drie Leden voor een centraal gecoördineerde bevoorrading voor het hele graafschap op het getouw te zetten, maar het voorstel botste op de belangen van de Gentse graanstapel en stierf een stille dood.[354] Brugge werkte ook een nieuw reglement voor het beroep van de wisselaars uit met de bedoeling de nefaste gevolgen van hun failliet voor de stadskas te beperken.[355]

Veel ingrijpender was het initiatief van de regentschapsraad uit augustus 1484 om jaarlijks in september een nieuwe jaarmarkt te Brugge te organiseren. Deze uitzonderlijke maatregel was een reactie op de vijandige politiek van Maximiliaan. Toen de aartshertog in zijn andere gebieden langzaamaan de handen vrij kreeg, richtte hij zijn pijlen op Vlaanderen. In maart 1484 had Maximiliaan van de vergadering van de Hanze in Lübeck geëist dat ze al haar handelaars uit Brugge terugtrok.[356] De Hanze liet zich echter niet afschrikken door Maximiliaans richtlijn en bevestigde op de vergadering haar vertrouwen in de Brugse stapel. Zoals Brugge eerder al de Schotse natie had overtuigd van de betrouwbaarheid van handel op Sluis, startte de stad ook een actieve correspondentie met de Hanze om het voor Brugge noodlottige vertrek van de Oosterlingen tegen te gaan.[357] In een nieuwe vergadering in juni 1484 besliste de Hanze politiek neutraal te blijven en hoopte ze dat het politieke conflict in Vlaanderen snel opgelost raakte om opnieuw normale handelsbetrekkingen met de Nederlanden te kunnen voeren.

In augustus 1484 reageerde de regentschapsraad, naar eigen zeggen, op een nieuw initiatief van Maximiliaan en zijn vertrouwelingen om de buitenlandse handelaars uit Brugge weg te lokken en de Vlaamse handel te schaden.[358] Enkele handelaars die ter voorbereiding van de jaarlijkse 'Bamismarkt' naar Antwerpen waren gereisd, was de toegang tot de markt verhinderd. Het Antwerpse stadsbestuur had aan handelaars uit Brugge een vrijgeleide naar haar stad ontzegd en bovendien waren verschillende Bruggelingen in Antwerpen met '*wreede, vilayne ende ombehoorlicke worden*' bedreigd. Volgens de regentschapsraad waren enkele Bruggelingen uit de entourage van Maximiliaan persoonlijk verantwoordelijk voor de pesterijen van de stad Antwerpen aan het adres van Vlaamse handelaars. De regentschapsraad noemde één persoon verantwoordelijk voor deze onhebbelijkheden. Oud-burgemeester Joost van Varsenare, die in 1482 door de stad Brugge verbannen was, had het Antwerpse stadsbestuur opgejut om zowel Vlaamse als buitenlandse handelaars die te Brugge verbleven, uit de stad te verjagen.[359] Om zijn invloed in de Brugse politiek tijdens de regering van Maria van Bourgondië te vergroten en om eind 1481 de partij rond Willem Moreel haar politieke slagkracht te ontnemen, had Maximiliaan van Oostenrijk een partij van edelen uit het Brugse Vrije, waarvan Joost van Varsenare deel uitmaakte, begunstigd met politieke posten te

---

[354] Zie vroeger en Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 470.

[355] '*Dat bij hueren ghebreken der voorseide stede gheen quets meer daer bij en gheschiede*' (SAB: CA, 14, 331r).

[356] Hetgeen volgt, is gebaseerd op Maréchal, *Le départ des marchands*, 31-4 en Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'estaple*, IV, 411-13.

[357] SAB: SR, 1482-83, 71r en Blockmans, *Handelingen van de leden*, 328-9.

[358] De ordonnantie van 13 augustus 1484 over de '*institucie van der nieuwer Brugghemaerct*' die ons over het geschil inlicht, is enkel in kopie bewaard (SAB: CA, 12, 42r-44r).

[359] De Vlamingen werden uit Antwerpen geweerd '*bij inghevene, instigatie ende ten vervolghe van den uutlandsschen van den ballijnghen ende quaetwillende van deser onser voorseide lande wesende ende hemlieden houdende ontrent mijnen voorseiden heere ende vadere* [Maximiliaan]'. Joost van Varsenare, '*de welke omme zine verdienten, oneerbaren state ende levene ghebannen es gheweist, ende noch es, van onsen voorseiden lande van Vlaendren*', had immers aan de Antwerpse wethouders te kennen gegeven dat '*indien onze goede ende ghetrauwe onderzaten van Vlaendren ende de vremde cooplieden aldaer residerende ende converseirende, gaen ende trecken ter naester Andwerpmaerct, zij zullen hemlieden vinden zeere verlast ende gheoppresseirt bij weghe van fayte ende van woorden ende in groote vreese ende dangiere van hueren liven ende goeden ende zonderlinghe de vreimde cooplieden*' (SAB: CA, 12, 42v).

Brugge. In haar greep naar de macht na de dood van hertogin Maria had de partij rond Willem Moreel de concurrerende partij van Maximiliaan uit de stad verbannen (zie vroeger). In deze context lijkt het erg waarschijnlijk dat Joost van Varsenare en andere leden uit zijn partij (zoals Roeland van Halewyn, Antoon van der Vichte en anderen) zich, al dan niet met medewerking van de eveneens door Brugge verbannen Pieter Lanchals, een vriend van de adellijke partij van het Brugse Vrije en de Brugse hofmeester van de aartshertog, tot Maximiliaan gericht hebben om hun tegenstanders te Brugge een hak te zetten. In dat geval vonden de aartshertog en de partij uit het Brugse Vrije elkaar, zoals vroeger, om de partij rond Willem Moreel van de macht te verdrijven. De leden uit de laatstgenoemde partij haalden hun persoonlijke rijkdom uit de handel met vreemde kooplieden en zowel een vertrek van de buitenlandse kooplieden uit Brugge als het verbod om in Brugge verblijvende 'buitenlandse' handelaars op de Antwerpse jaarmarkt toe te laten, zou voor haar persoonlijk én voor de stad Brugge noodlottig zijn.

En het Antwerpse stadsbestuur sloot zich bij dit verbod aan. Vermoedelijk hoopte een aantal Antwerpse handelaars van het vertrek van de naties van vreemde kooplieden uit Brugge te profiteren. Vele Antwerpenaars hadden handelscontacten met Bruggelingen en verschillende buitenlandse handelaars verbleven zowel te Antwerpen als te Brugge.[360] Deze kooplieden steunden de anti-Vlaamse politiek van Maximiliaan allicht niet, maar toch was er in Antwerpen een strekking aanwezig die de Brugse haven wou raken. Misschien ligt ook een verschuiving in de politieke verhoudingen te Antwerpen aan de basis van het vijandige beleid ten opzichte van Brugge. Maximiliaan had in 1483 Brabantse tegenstanders uitgeschakeld. Onder andere een Antwerps burgemeester die contact had gezocht met de Vlaamse regentschapsraad, werd na een politiek proces terechtgesteld (zie vroeger). Maximiliaan en zijn entourage konden zich een dergelijke manoeuvre waarschijnlijk niet veroorloven zonder politieke steun te Antwerpen. Het Antwerps stadsbestuur kende sinds de opstand van 1477 een ambachtelijke vertegenwoordiging in de magistraat, maar deze was door Maximiliaan, in samenspraak met de Antwerpse poorterij, in 1480 teruggeschroefd.[361] In 1486 zou het Antwerpse stadsbestuur de ambachten volledig uit de schepenbanken weren, hetgeen kan aantonen dat in de stad een door Maximiliaan gepatroneerde oligarchie aan de macht kwam.[362] Een uitvoerig onderzoek naar het politieke standpunt van de Antwerpse politici uit 1484 zou moeten aantonen hoe groot het draagvlak van de anti-Vlaamse politiek was, en wat hiervan de oorzaken waren.

De Bruggelingen onderschatten hoe dan ook de 'Antwerpse bedreiging' niet en in de ordonnantie van 13 augustus 1484 kreeg ook het Antwerpse stadsbestuur een veeg uit de pan. Ondanks de belofte van het stadsbestuur op de Staten-Generaal te Aalst eind 1482 om de handelscontacten met Vlaanderen te onderhouden, verbood Antwerpen volgens de regentschapsraad een eerlijke handel tussen beide landen.[363] De raad verweet Antwerpen

---

[360] Asaert, *Gasten uit Brugge*, *passim*.

[361] Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 12-3 en Wouters, *Een open oligarchie*, 905-6.

[362] In 1486 zou het Antwerpse stadsbestuur een nieuwe verkiezingsprocedure voor de schepenen ter goedkeuring aan Maximiliaan voorleggen. Hertogelijke commissarissen zouden voortaan enkel nog leden uit de poorterij als schepen aanstellen, vertegenwoordigers van de ambachten werden niet langer in het stadsbestuur geduld (Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 45-6). In de eerste helft van de zestiende eeuw werd de havenstad door een 'open oligarchie' bestuurd (Wouters, *Een open oligarchie*, 933-4).

[363] '*Ende hoewel dat de voorseide van onse lande, grooten raide ende ghedeputeerde van den Leden hebben altijds aerbeyt, pijne ende neersticheyt ghedaen tonderhouden al onse landen van haerwaerts overe ende bijzondere onse landen van Brabant, Vlaendren, Henegauwe, Holland, Zeeland ende Namen in goeder eendrachticheyt, vriendscepe ende verstannesse onder ons, huerlieder gherechteghen heere ende prince, in alder antieringhe, conversatie ende communecatie onder malecanderen van der coopmanscepe, up de welke alle onse voorseide landen ghefondeirt zijn ende bijzondere up de frequentatie ende hantieringhe den eenen metten anderen inde vrye jaermaercten gheordonneirt ende onderhouden van allen tijden in onse stede van Andwerpen*', had de stad Bruggelingen op de jaarmarkt geweigerd (SAB: CA, 12, 42r-v).

bovendien dat ze zich evenmin aan monetaire afspraken hield.[364] Ongetwijfeld op voorspraak van de partij rond Willem Moreel en met de actieve steun van Gent, nam graaf Filips in augustus 1484 drastische maatregelen. Het werd Vlaamse kooplieden of handelaars die in Vlaanderen verbleven, verboden zich naar de Antwerpse jaarmarkt te begeven. De goederen van de overtreders van de boycot werden verbeurd verklaard. Bovendien richtte Brugge een concurrerende jaarmarkt in. Op 15 september eerstkomende verwachtte graaf Filips alle handelaars in Brugge. De ordonnantie verzekerde alle bezoekers van de nieuwe jaarmarkt in plechtige bewoordingen een veilige doortocht omdat het simpelweg de plicht was van de graaf om handelaars te beschermen en de voorwaarden voor de handel in zijn graafschap zo gunstig mogelijk te maken.[365] De Drie Leden gebruikten zelfs hun militaire macht om de handel naar Antwerpen te blokkeren. Het kasteel van Saaftinge werd uitgebouwd tot een bolwerk dat kooplieden die via de Schelde Antwerpen aandeden, verplichtte rechtsomkeert te maken. In Kallo blokkeerden de Vlamingen de Schelde met een '*blochuus*'.[366] Brugge hoopte hiermee de handel te Antwerpen te schaden en de kooplieden naar de eigen, nieuwe jaarmarkt te dwingen.[367] Als reactie verhevigde de anti-Brugse politiek van het Antwerpse stadsbestuur; de stad kende de aartshertog extra kredieten toe om de oorlog tegen de Vlamingen te intensifiëren.[368] Molinet merkt in een korte beschrijving van het geschil tussen Maximiliaan en de Vlamingen op dat de concurrerende jaarmarkten te Brugge en Antwerpen in geen van beide steden een succes werd, maar dat het enkel de tegenstelling tussen Vlamingen en Brabanders verscherpte.[369]

Om de plooien tussen Brabant en Vlaanderen glad te strijken, lanceerden de Drie Leden in het voorjaar van 1485 een diplomatiek offensief. De Vlamingen knoopten onderhandelingen met het hertogdom aan – Willem Moreel nam hierin zelf de leiding – en een Vlaamse delegatie deed eveneens het hof van Maximiliaan aan.[370] Maar de diplomatie bereikte amper resultaat. Integendeel, de politieke tegenstelling tussen de Drie Leden en Maximiliaan dreef Brabant en Vlaanderen uiteen.[371] Een ander diplomatiek offensief diende de buitenlandse handelaars te overtuigen om toch nog Brugge als stapelplaats voor hun koopwaar te handhaven. Brugge verstuurde tal van brieven naar de Hanze om haar aan zich te

---

[364] Ondanks de belofte om de munt stabiel te houden heeft Antwerpen '*ghedoocht allerande manieren van ghelde, beede van goude ende van zelvere loop hebben, ende den gouden penninghen te hoogheren prijse drie viere oft vijf groten up tstick dan die ghevalueert ende ghanghelic zijn*' (SAB: CA, 12, 43r).

[365] De graaf en zijn regentschapsraad stelden alles in het werk om '*te onderhoudene ende te vermeersene tfait ende entrecours van der coopmanscepe in zulcker wijs dat ons voorseide land van Vlaendren es up de dach van hedent in zulker politie, oordene, regle ende justicie dat alle de weghen ende passaigen van denzelven onsen lande zijn in goede verzekerthede ende dat die ghepurgiert ende ghezuvert zijn van allen ledeghen ghezellen, roovers, ruters ende van quaden knechten mids den welken, Gode lof, ons voorseide land van Vlaendren es vruechtbarich ende prospererende van allen goeden ende heifter de coopmanscepe loop zulc of meerdere danse noyt en hadde bij ghedinckenesse van yemende ende meer dan eeneghe landen daer ontrent ghezeten*' (SAB: CA, 12, 42r).

[366] De Vlamingen '*feirent asseoir un blochuus, grant et fort, sur le bort de la rivière assez pres de Calloo*' (aldus de *Chronique des Païs-Bas*, 703). Zowel Brugge als Gent financierden deze blokkade (SAG: 20, 3, 44r en SAB: OR, 3, 16r en 4, 15r).

[367] Eind augustus belegden de Drie Leden een vergadering om een middel te vinden om '*de scepen die wilden zijn tAndwoorpen ter maerct, die wederomme te doen keeren te Brugghe, aldaer deselve maerct gheleghen es*' (Blockmans, *Handelingen van de leden*, 335).

[368] Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 41.

[369] '*La feste d'Anvers se tint non pas en telle prosperité comme elle solloit, et celle de Bruges ne fut gaires grant chose. Les marchans estrangiers, sentans ceste division, deleisserent a venir en Anvers; et par ainsy se mirent en pointe les Brebancons contre les Flamengz*' (Molinet, *Chroniques*, I, 437).

[370] In januari 1485 verbleef Willem Moreel 48 dagen te Gent om er onder andere met een delegatie van de Staten van Brabant te onderhandelen (over de onderhandelingen: Blockmans, *Handelingen van de leden*, 337 en 341-2).

[371] De Antwerpenaars steunden Maximiliaan, '*lui offrant tout service et assistance*', in het conflict met Vlaanderen. Ook Mechelen zou zich bij deze coalitie aangesloten hebben (*Chronique des Païs-Bas*, 703).

binden en de vertegenwoordigers van de koopliedenorganisatie ontvingen geschenken.[372] In oktober 1484 hernieuwde de regentschapsraad de handelsakkoorden met Engeland en de Drie Leden beloofden geschillen met Engelse handelaars bij te leggen.[373] In februari 1485 bevestigde de regentschapsraad de privileges van de Spaanse kolonie te Brugge.[374] Brugge en de graaf knoopten dus aan bij een oude politiek die erin bestond kooplieden in ruil voor uitzonderlijke privileges en opvallende gunsten aan de stad te binden.[375] In 1483 bijvoorbeeld betaalde Brugge aan de Hanze de (aanzienlijke) schade terug die de handelsorganisatie opgelopen had na het failliet van de Brugse wisselaar Willem Roelands.[376]

Maar tevergeefs. Maximiliaan beschikte over meer middelen om de buitenlandse handelaars uit Brugge te weren. In januari 1485 stelde de aartshertog één van zijn meest succesvolle generaals, Filips van Kleef, aan tot admiraal van alle gewesten van Filips de Schone.[377] De admiraals van Vlaanderen, Jacob van Savoye, en van Zeeland, Wolfert van Borssele, verloren, volgens Maximiliaan, met deze aanstelling hun bevoegdheden. De keizerszoon stuurde daarop een troepenmacht naar het eiland Walcheren om de militaire macht van de van Borsseles op zee te neutraliseren. Maximiliaan zond ook een militair konvooi naar de Zwinmonding onder leiding van de voormalige souverein-baljuw Jacob van Gistel[378] en hij voerde de diplomatieke druk op Engeland op om Vlaanderen commercieel te blokkeren.[379] De Drie Leden konden niet langer de veilige doortocht naar het Zwin garanderen hetgeen de bereikbaarheid van Brugge, de achillespees van de Brugse economie, drastisch verkleinde. In dergelijke omstandigheden was de reis voor buitenlandse handelaars naar Brugge te riskant. Velen weken uit naar Middelburg in Zeeland, Bergen-op-Zoom, of, als ze erin slaagden het Vlaamse '*blochuus*' te Kallo te ontwijken, naar Antwerpen. De havensteden ontvingen de buitenlandse naties met open armen. Maximiliaan beloofde de vreemde kooplieden, bijvoorbeeld de Geneuzen in april 1485, een volledige bescherming in hun verhuis naar andere havens dan Brugge.[380] Ook de Hanze diende als gevolg van de militaire bezetting voor de Vlaamse kust uiteindelijk Brugge te verlaten. In januari 1485 liet de handelsorganisatie aan de Drie Leden weten dat ze niet uit rancune Brugge als stapelplaats opgaf, maar enkel uit angst omdat de veilige doortocht naar Brugge niet gegarandeerd was.[381] In maart 1485 werd Sluis helemaal onbereikbaar voor elk schip.[382] In april 1485 viel het '*blochuus*' te Kallo waardoor Maximiliaan een volledige controle over de Schelde verwierf.[383] Ten gevolge van de blokkade kwam logischerwijs de bevoorrading van Brugge in de problemen en liepen de prijzen van de levensmiddelen in het graafschap hoog op.[384] Een kleine revaluatie van het Vlaamse geld kon hieraan niets veranderen.[385]

---

[372] Maréchal, *Le départ des marchands*, 32.
[373] Diegerick, *Inventaire analytique*, IV, 91 en SAB: SR, 1484-85, 158v.
[374] Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancien consulat*, 130-3.
[375] Stabel, *Kooplieden in de stad*, 94-6.
[376] In totaal betaalde Brugge in twee termijnen 1244 lb. 14 s. 11 d. gr. terug aan de Hanze die wijlen Willem Roelands haar nog verschuldigd was (SAB: SR, 1482-83, 176v en SR, 1483-84, 54r). De stad schoof de rekening door naar de weduwe van de verbannen en in 1483 gestorven Donaas de Moor, omdat deze, als curator voor de boekhouding van Willem Roelands had opgetreden (zie vroeger en diens fiche in de databank).
[377] Degryse, *De admiraals*, 183; Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 43; Haemers, *Philippe de Clèves* en Gachard, *Les archives royales*, 307 (aanstellingsakte van 19 januari 1485).
[378] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 244-5.
[379] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 483.
[380] Maréchal, *Le départ des marchands*, 34 en Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple*, II, 248-9.
[381] De Hanze besliste Brugge op te geven, '*nicht van quaden willen, wrevel edder weddermode, sunder umme anxt, varen ende vruchten wille*' (geciteerd door Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 483).
[382] Maréchal, *Le départ des marchands*, 33.
[383] Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 42.
[384] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 347.
[385] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 248.

Brugge werd in de tang genomen. Nadat ook de onderhandelingen met de Staten van Brabant afgesprongen waren, besliste de regentschapsraad een nieuwe rente op het hele land van Vlaanderen te heffen om de kustverdediging te organiseren en tevens de oprukkende troepen in het zuiden van het graafschap een halt toe te roepen (zie vroeger). Maar al snel zag de Brugse bestuurlijke coalitie in dat een 'totale oorlog' tegen Maximiliaan de doodsteek zou betekenen voor de Brugse handel. De Brugse bestuurlijke coalitie bestond uit personen en organisaties die hun welvaart uit de Brugse handel haalden, namelijk het handelsnetwerk rond Willem Moreel en vertegenwoordigers van de Brugse ambachten. Het stadsbestuur kon haar achterban en de corporatieve organisaties in de stad waarschijnlijk moeilijk van de noodzaak van een militaire operatie tegen de troepen van Maximiliaan overtuigen omdat deze de Brugse handel volledig zou verlammen. Het stadsbestuur had tot dan toe een politiek gevoerd om een risicoloze toegang tot haar transparant gehouden markt te waarborgen. Deze politiek had al lang haar economische efficiëntie bewezen en ze was de meerwaarde die Brugge aan de internationale handelswereld kon bieden.[386] Maar een oorlog in Vlaanderen en de blokkering van het Zwin maakten het economische, en aanverwante leven in Brugge onmogelijk. Met die schrikwekkende gedachte in het achterhoofd besloot de Brugse Grote Raad in juni 1485 te capituleren voor Maximiliaan.

5.3 Besluit: het beleid van de Vlaamse 'stadstaten'

De bestuursvorm van de regentschapsraad in 1483-1485 neigde naar die van een stedenbond, of beter: een 'stadstatenbond'. De institutionele inrichting van het graafschap vertoonde verschillende kenmerken van het in de inleiding geschetste ideaaltypische model van de 'stadstaat'. De politieke elite van Gent, Brugge en Ieper bestuurden namelijk hun stad en het omringende platteland op een autonome manier, zij het in samenspraak met de regentschapsraad. Maar niet enkel de bestuursvorm, ook het beleid van de drie grote steden tijdens de regering van de eerste regentschapsraad was gelijkaardig aan de bestuurswijze van contemporaine stadstaten in Noord-Italië en het Duitse Rijk.[387] Hun socio-politieke achtergrond was alvast gelijkaardig. Zowel in de grote Vlaamse steden, als in andere stadstaten bestond de stedelijke gemeenschap uit stedelijke elites (te vergelijken met de '*popolo grasso*'), middengroepen en arbeiders (de '*popolo minuto*') en van de politiek uitgesloten groepen (het '*plebe*').[388] Deze eerder horizontale indeling van de stedelijke samenleving wordt, zowel in de grote Vlaamse steden als in stadstaten, doorkruist door verticale structuren, zoals sociale netwerken, facties en partijen. In Brugge, Gent en Ieper waren in de jaren 1483-1485 immers duidelijk partijen te herkennen. Partijen zijn, zoals in de inleiding gedefinieerd, vormeloze maar hechte organisaties met een politiek doel. In Brugge bijvoorbeeld vormde de partij rond Willem Moreel de ruggengraat van een sociaal erg verweven bestuursgroep. Rond deze politieke kern verzamelden zich verwanten, medestanders en gelijkgezinden die allen belang hadden bij de instandhouding van de Brugse autonomie, en dus ook van de regentschapsraad – de engelbewaarder van deze autonomie. De Brugse partij had, zoals haar gelijkaardige Gentse en Ieperse variant, in de eerste plaats lokale macht op het oog.[389] Maar aangezien de partijen in de drie grote steden gelijkgezinde

[386] Eén voorbeeld, de verhandeling van laken in de Nederlanden, volstaat om de efficiëntie van het Brugse handelsmodel te bewijzen (Stabel, *Marketing cloth*, 35-6).
[387] De kenmerken van deze bestuurswijze vindt men in hoofdzaak terug bij Burke, *City-states*, 141-2.
[388] Middeleeuwse bronnen gebruiken soms zelfs gelijkaardige termen om de bevolkingsgroepen van Vlaamse steden te beschrijven (Prevenier, *Conscience et perception*, 180-4).
[389] Ook voor de partijen in de Italiaanse stadstaten was lokale macht de voornaamste politieke bestreving (Heers, *Parties and political life*, 41).

opvattingen hadden over het economische beleid, en landsverdediging en buitenlandse politiek nu eenmaal best op territoriaal niveau te organiseren zijn, streefden de stedelijke partijen ook regionale beslissingsmacht na. Niet enkel de stad, maar dus ook de regentschapsraad waren in de periode 1483-1485 dus in handen van drie stedelijke partijen, weliswaar aangevuld met een vierde, adellijke partij (of 'liga').

De bestuurswijze in de Vlaamse steden vertoont eveneens grote gelijkenissen met die van de Italiaanse en Duitse stadstaten (zoals Firenze, Genua, Venetië, Danzig, Lübeck, enzovoort). Het economische beleid in Vlaanderen, zoals in vele van de vermelde stadstaten, was erop gericht de handel, de basis van de stedelijke welvaart, te bevorderen. Het stadsbestuur voorzag in gunstige politieke en monetaire voorwaarden voor de exportgerichte industrie en voor de (inter)regionale en lange-afstandshandel. Deze politiek had niet zozeer een concurrentiestrijd tussen stad en platteland op het oog, maar eerder een vorm van economische symbiose tussen de productiecentra in de stad en het platteland. Weliswaar stond deze samenwerking onder strikte controle van stedelijke ondernemers en ambachtslieden, zoals in vele Italiaanse en Duitse stadstaten. De handel voorzag een stadsbestuur in de middelen om het beleid ten uitvoer te brengen. Indirecte taxatie en relatief goedkope leningen bij burgers teerden op de trafiek en de inkomsten uit de handel. Zoals andere stadstaten was privaat krediet het belangrijkste redmiddel om oorlogen te financieren.[390] De openbare schuld werd voornamelijk verhaald op indirecte belastingen, waarbij inspraak in de besteding van het geld voor vertegenwoordigers van elite en middengroepen verzekerd was. Politieke dialoog was bijgevolg een wezenlijk kenmerk van de bestuurswijze van stadstaten.[391]

De representatieve elite van de stadstaat participeerde dus in een politiek die als eerste doel had deze participatie te behouden. Burke vergelijkt dit kenmerkende beleid van, niet toevallig de Italiaanse, stadstaat met het Romeinse 'brood en spelen'.[392] Een lage voedselprijs en een aantal publieke voorzieningen dienden te voldoen aan de '*moral economy*' van de armere bevolkingslagen, en allerlei rituelen en stedelijke spektakels creëerden in de stadstaat een vorm van stedelijke solidariteit. Volgens Burke stelde deze 'brood en spelen'-politiek de stedelijke elite beter in staat de stad te besturen. Omdat deze vergelijking met de Romeinse '*panem et circenses*' te zeer veronderstelt dat het bestuur van een stadstaat een doelbewuste politiek voerde om de stedelijke bevolking te sussen zonder rekening te houden met haar bekommernissen, spreken we liever van een strategie om 'te beheersen en te overtuigen'.[393] Het gebruik van rituelen en ideologie diende, zoals Burke stelt, inderdaad een bestaande solidariteit en collectieve identiteit te benadrukken en te versterken. Maar stedelijke ceremonieën waren niet enkel een door het stadsbestuur gehanteerd instrument van propaganda, ze waren tevens een uiting van de wil van de verschillende geprivilegieerde gemeenschappen die een stad rijk was om gezamenlijk hun voorrechten te verdedigen.[394] Ook al hadden stedelijke ceremonieën een behoudsgezind karakter, ze waren een politiek statement van de deelnemers om zich te verdedigen tegen de aantasting van hun rechten. Publieke rituelen bevatten een grote dosis propaganda, maar deze beantwoordde steeds aan politieke verwachtingspatronen. Bovendien dient propaganda, om voor ondergeschikten aanvaardbaar te zijn, gepaard te gaan met een beleid dat daadwerkelijk ingaat op de hoogste

[390] Zie, naast het eerder geciteerde artikel van Burke, ook Hocquet, *City-state*, 85-6.
[391] Hoewel in sommige woelige perioden van de geschiedenis van bijvoorbeeld de Florentijnse stadstaat een autocratisch regime aan de macht was, vond er zelfs in radicale politieke periodes, maar zeker op andere tijdstippen een vreedzame coëxistentie tussen de '*popolo grasso*' en de '*popolo minuto*'. Een voortdurende politieke dialoog verbond beide bevolkingsgroepen, maar uiteraard springen voornamelijk de periodes van de ontsporingen van dit overleg in het oog (zie bijvoorbeeld Najemy, *The dialogue of power*, 284-5 en Crouzet-Pavan, *Enfers et paradis*, 217-23).
[392] Burke, *City-states*, 141.
[393] We zijn dus schatplichtig aan Blockmans' *Beheersen en overtuigen*.
[394] Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies*, 329.

noden van de stedelijke gemeenschap. Deze 'noden' verschillen van plaats tot plaats en van tijd tot tijd, en een stadsbestuur kan inwoners overtuigen welke nood dringend is, en welke niet. Maar er zijn, in stadstaten, toch duidelijk een aantal algemene politieke behoeften te herkennen. Om haar beleid te laten aanvaarden, dient een stadsbestuur te voorzien in de militaire afweer en de bevoorrading van de stad, de politieke verdediging van privileges en eigendomsrechten, veiligheid op publieke plaatsen, en een gunstig fiscaal beleid. Dat het stadsbestuur van een stadstaat aan deze 'politieke noden' voldoet, heeft een dubbel doel. Zoals Burke stelt, wenst de bestuurlijke elite van de stadstaat, ten eerste, door middel van een dergelijke politiek de contestatie van haar gezag te vermijden. Maar, ten tweede, wil ze met dit beleid tevens de basis van de economische welvaart en de sociale orde van de stadstaat onderhouden. Dit beleid was mogelijk geïnspireerd door een oprechte wil om rechtvaardig te besturen, en motieven van politiek zelfbehoud speelden zeker een moeilijk in te schatten rol. Maar bovenal wenste het stadsbestuur de economische bestaansvoorwaarden van de stad te garanderen. Een gunstige economische situatie, de garantie op de bescherming van de private en publieke veiligheid, rechtszekerheid enzovoort, waren immers fundamentele kenmerken van het samen-leven in een stad. De ideologie van het 'algemeen belang' is dus niet uit de lucht gegrepen.

6. Het woelige einde van de eerste Vlaamse regentschapsraad

De eerste Vlaamse regentschapsraad was niet opgewassen tegen de militaire overmacht van Maximiliaan van Oostenrijk. De financiële middelen van het graafschap en de (beperkte) militaire steun van de Franse koning wogen niet op tegen de verhoogde inzet van de aartshertog. Ten gevolge van een economische blokkade en de vrees voor de politieke bevoordeling van de Antwerpse haven won de gedachte van de overgave snel politiek terrein in Brugge. Begin juni 1485 besliste de Brugse Grote Raad noodgedwongen een gezantschap naar Maximiliaan te sturen om over een vredesverdrag te onderhandelen.[395] De partij rond Willem Moreel, die overigens met de dood van Maarten Lem in maart 1485 een belangrijke pion verloren had[396], besefte dat haar macht deinende was. Aanvankelijk reisden Willem Moreel, Jan de Boot en Jan Dhamere naar Gent om over de vredesvoorwaarden te onderhandelen.[397] Maar kort erna vluchtte Willem Moreel naar Doornik, gevolgd door andere leden van de partij, waaronder Jan van Nieuwenhove fs. Klaas en zijn zwager Jan de Keyt.[398] Toen de Brugse voorstanders van de regentschapsraad de stad uit waren, was Brugge klaar voor de machtsovername van hun politieke concurrenten. Op 16 juni reisde een gezantschap van geestelijken naar Sluis om er contact op te nemen met Maximiliaan die zich op een schip in de Zwinmonding bevond.[399] De aartshertog zond op zijn beurt een commissie naar Brugge om over een vredesverdrag te onderhandelen. Ze bestond uit Joost van Varsenare, Guy de Baenst, Joost van Halewyn, Willem Houtmaerct, Jan van Nieuwenhove fs. Michiel, Roeland

[395] Nicolas Despars verwoordde treffend de ambivalente reactie in het Brugse kamp op de machtsovername van Maximiliaan. In de ceremonie van de uitroeping van de Vrede van Brugge vroeg kanselier Jean Carondelet op het Belfort aan de Brugse ambachten, die toen op de Grote Markt verzameld waren, of ze vrede wensten. '*Daerup dat zy eendrachtelick verantwoorden: 'Paeys! Paeys!', hoewel nochtans dat die zommeghe van hemlieden wel anders dochten int herte, maer en dorstent daer niet openbaren*' (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 255).

[396] Hij stierf een natuurlijke dood te Leuven op 27 maart 1485, vermoedelijk tijdens onderhandelingen met de Staten van Brabant (*ibidem*, 245). Hij werd begraven in de Brugse Sint-Donaaskerk (Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge*, II, 337 en Everaert, *Les Lem*, 834).

[397] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 347-8.

[398] Janssens, *Willem Moreel*, 92.

[399] SAB: SR, 1484-85, 165r (uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, *Inventaire de la ville*, VI, 254-5).

le Fevre en Pieter Lanchals.[400] Deze groep zou in de komende jaren de kern van de vorstelijke partij in de stad vormen en ze bestond uit naaste vertrouwelingen van Maximiliaan, waarvan het merendeel door het vorige regime verbannen was en/of uit een overheidsfunctie ontzet was. Als eerste beleidsdaad aanvaardden zij – logischerwijs – de vrede met de aartshertog hetgeen de erkenning van zijn voogdij over Filips de Schone betekende.

Verliep de erkenning van Maximiliaan als voogd te Brugge zonder noemenswaardige incidenten, te Gent was de tegenstand, zoals te verwachten, veel heviger. Een korte analyse van de Gentse opstand van juni 1485 en de totstandkoming van de vrede leert overigens veel over de manier waarop Maximiliaan het graafschap onderwierp en over de machtsbasis waarover hij de komende jaren zou beschikken. Militaire nederlagen in Geraardsbergen, Oudenaarde, het Land van Waas en voor de stadspoorten van Gent in het voorjaar van 1485 verzwakten de politieke positie van de voorstanders van de regentschapsraad te Gent. In april en mei beten Gentse troepen de tanden stuk op de militaire overmacht die vanuit Brabant Vlaanderen binnenviel. Een laatste veldtocht van Franse troepen onder leiding van Philippe de Crèvecoeur bood de Gentenaars weinig hulp.[401] Zoals in vorige opstanden stelden de Gentse ambachten ook in 1485 na de militaire nederlagen van het Gentse leger de bekwaamheid van hun leiders in vraag.[402] Het was traditioneel het moment waarop tegenstanders van het regime de strijdbijl opgroeven. Gezien de omstandigheden werden ook in juni 1485 de tegenstanders van het regime automatisch bondgenoten van de hogere overheidsmacht. Maximiliaan was nog niet bij machte zelf in te grijpen in de Gentse politiek – hij verbleef voorlopig in de haven van Sluis – maar achteraf zou hij de tegenstanders van de eerste Vlaamse regentschapsraad opnemen in zijn hofhouding.

Op 7 juni verzamelden de Gentse ambachten op de Vrijdagmarkt nadat de neringen van de bouwvakkers, de schippers en de beenhouwers met klokgelui een werkstaking hadden uitgeroepen.[403] De ambachten lieten de stadspoorten sluiten en ze stortten zich vervolgens op de machthebbers in de stad.[404] De verzamelde menigte op de Vrijdagmarkt wenste vrede. Mathijs Peyaert, een gewezen deken van het ambacht der brouwers, wierp zich op als leider van de revolte. Hij eiste van het Gentse stadsbestuur het einde van de oorlog omdat de stedelijke bevolking, volgens de opstandelingen, hieronder erg te lijden kreeg. Mathijs Peyaert kon op hevige aanhang rekenen onder de ambachten die hoopten de economische omstandigheden in de stad te verbeteren door vrede te sluiten. Kreten als '*Paeys!*' en '*Vrient Oostenrijcke*' zouden op de markt weerklonken hebben.[405] Mathijs Peyaert betichtte de Gentse bewindvoerders van wanbestuur en hij eiste de berechting van de voornaamste politieke kopstukken. Medestanders sloten de belangrijkste Gentse politici, personeelsleden van de hertog en andere prominenten op. De 'politieke cluster' rond voorschepen Daneel Onredene, advocaat Willem Rijm en de tweelingbroers Jan en Frans van Coppenhole ging samen met Justaes Schietecatte (overdeken der kleine neringen), Maarten Lynezone (overdeken der wevers), Jan van den Broucke (raadsheer in de Raad van Vlaanderen), Jacob Heyman (hertogelijk secretaris), Jan Ruflaert (de ontvanger van de beden in het Gentse kwartier) en beide neven Adriaan Vilain van Rassegem (lid van de regentschapsraad[406]) en Adriaan Vilain van Liedekerke (Gents kapitein) de gevangenis in.

---

[400] SAB: SR, 1484-85, 168r.
[401] De krijgsontwikkelingen in Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 248-52 en Molinet, *Chroniques*, I, 436-58.
[402] Haemers, *De Gentse opstand*, 288-9.
[403] Hetgeen volgt, is gebaseerd op Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, 100-2; Fris, *Jan van Coppenhole*, 100-1; *idem*, *Pehaert (Mathieu)*, 868; Despars, *Cronycke van den lande*, 258-9 en *Dagboek van Gent*, I, 259-60, tenzij anders vermeld.
[404] SAG: 400, 28, 445v en 447v.
[405] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 258.
[406] En volgens de opstandige gemeente '*den eersten originelen oorspronck ende thooft van alle die voorleden beroerten, meutten ende seditien*' (*ibidem*, 258).

Enkel Adolf van Kleef bleef buiten schot. Hij was na de opsluiting van Adriaan Vilain van Rassegem de enige der edelen '*van den bloede*' die nog in de nabijheid van de jonge graaf vertoefde. De andere leden van de regentschapsraad waren gevangen genomen of ondertussen het land uitgevlucht (zie verder). De opstandelingen van juni 1485 durfden waarschijnlijk niet aan de status van de voornaamste bloedverwant van de graaf raken. Bovendien hadden ze een aanspreekpunt nodig tot de bijna zevenjarige graaf, die nog steeds handelingsonbekwaam was. De dag na de opsluiting van de Gentse politieke zwaargewichten (8 juni 1485) ondertekende Adolf van Kleef hoogst persoonlijk een document waarin de regentschapsraad in naam van de graaf vier commissarissen aanstelde om de Gentse schepenbanken te vernieuwen. Die raad bestond op dat moment uit Adolf zelf, als enige adellijke vertegenwoordiger, naast afgevaardigden van de drie leden van Gent.[407] De tegenstanders van het vorige regime wensten dus de schepenzetels in te palmen en ze gebruikten de afgesmeekte goedkeuring van de graaf als legitimatie voor deze machtswissel. Nog dezelfde dag gingen de opstandelingen over tot de benoeming van nieuwe schepenen. De ambachten werden op de Vrijdagmarkt samengeroepen en de nieuwe schepenen werden voorgesteld.[408]

De grafelijke akte van 8 juni had twee grote implicaties. Ten eerste opende ze de weg naar de macht voor Mathijs Peyaert en zijn medestanders. Mathijs Peyaert werd de nieuwe overdeken der neringen; Jan van der Boven de overdeken der wevers. Laatstgenoemde was reeds schepen in de opstandige schepenbank van februari 1477 en in 1479. Hij was kort na 1481 verbannen, maar in 1483 had hij van het stadsbestuur gratie verkregen.[409] Vermoedelijk was hij zowel voor de ambachten als voor de nieuwe machthebbers in de stad een aanvaardbare kandidaat om samen met Mathijs Peyaert de stad te besturen. Aangezien vele tegenstanders van het vorige regime verbannen of gevlucht waren, konden de nieuwe machthebbers nog niet uit een brede groep politieke gelijkgezinden putten om de schepenbanken te vullen. Niet minder dan 17 schepenen waren nieuwelingen in de Gentse politiek.[410] Onder andere een notoire banneling van het vorige regime, Lieven Utermeere, werd secretaris van de schepenbank van Gedele.

Maar aangezien enkele bondgenoten van het verjaagde bewind nog steeds een zekere invloed op de samenstelling van de schepenbanken uitoefenden, is de breuk met het vorige regime niet radicaal. De afgezette overdeken der wevers, Maarten Lynezone, figureerde immers als stedekiezer van de schepenbank. Misschien hadden de ambachten toch enige inspraak in de schepenverkiezing afgedwongen. De achtergrond van een aantal nieuwe gezagsdragers bevestigd het vermoeden dat de schepenbank dus meer een soort van politiek compromis was tussen gematigde voorstanders van het vorige regime en hun tegenstanders. De pensionarissen van de schepenbank van de Keure bijvoorbeeld, Joos Yoens en Godevaart Hebbelin, bekleedden reeds publieke mandaten tijdens de regering van de eerste regentschapsraad.[411] Jan van Vaernewijck, heer van Bost, werd voorschepen van de Keure. Vermoedelijk was ook zijn verkiezing, net als die van de overdeken der wevers, een politiek compromis. Enerzijds was deze edelman in de voorbije jaren op het ongenoegen van de opstandelingen van 1477 gestoten.[412] Maar anderzijds had Jan van Vaernewijck wel verwantschappelijke banden met Simon Borluut en Filips Wielant, twee medestanders van het

[407] De akte werd toegekend '*bij mijnen heere den hertoghe, in zijnen raed, daer mijn heere van Ravestein ende de drie leden van der stede van Ghend jeghewordich waren*' (SAG: 94, 735).
[408] SAG: 400, 28, 445v en 447v.
[409] SAG: 400, 28, 203r.
[410] Blockmans, *Mutaties van het politiek personeel*, 98; de lijst van nieuwe schepenen in SAG: 400, 28, 432r-v.
[411] Joos Yoens was reeds tot 1483 pensionaris van de Gentse schepenbank, het jaar ervoor en erna herekiezer van de stad. Godevaard Hebbelin was raadsheer in de Raad van Vlaanderen (zie vroeger).
[412] Jan van Vaernewijck was in 1475 voorschepen van Gedele; sindsdien was hij uit de Gentse politiek geweerd. In 1477 werd hij door de stad beboet (Hancké, *Conflict en confiscatie*, II, 189) en in 1480 veroordeelde ook de Gentse baljuw hem tot een boete (ARA, Rk. 14117, 195r).

vorige regime.[413] Ook de voorschepen van Gedele, Jan de Grutere, de schoonzoon van Jan van Vaernewijck[414], had reeds in 1482 in de schepenbank gezeteld. De benoeming van de nieuwe schepenbank van juni 1485 sloeg en zalfde dus tegelijkertijd. Vermoedelijk wilden de nieuwe machthebbers met deze aanstellingen aanhang bij de sociale netwerken van de verdreven tegenstanders winnen. Mathijs Peyaert zelf was overigens reeds schepen in de opstandige schepenbank van 1451 en overdeken der neringen na de opstand van 1467, maar Karel de Stoute had hem afgezet naar aanleiding van de 'Abolitie van Gent'.[415] Na de opstand van juni 1485 zou hij wel tot symbool van het Maximiliaangezinde regime te Gent uitgroeien.

De akte van 8 juni gaf, ten tweede, de nieuwe machthebbers een vrijgeleide om het vorige Gentse regime, de hevigste voorstanders van de eerste Vlaamse regentschapsraad, te straffen. Adolf van Kleef ondertekende op 8 juni dus het doodvonnis van zijn vroegere bondgenoten én van de eerste Vlaamse regentschapsraad. Nadat het nieuwe regime Franse soldaten te Deinze had verdreven[416], berechtte de schepenbank de gewezen stadspensionaris Willem Rijm en Daneel Onredene. Beiden werd respectievelijk verweten de vrede met Maximiliaan van Oostenrijk te willen hinderen, en zonder instemming van de stad artillerie te hebben gebruikt om de blokkade van Antwerpen te ondersteunen.[417] De vergezochte aantijgingen tonen aan dat het nieuwe regime haar tegenstanders zo snel mogelijk kwijt wou, en dat ze enkel door keiharde maatregelen de politieke oppositie in de stad – letterlijk – een kopje kleiner kon maken. Op 14 juni 1485 werden beide Gentenaars op de Vrijdagmarkt onthoofd.[418]

Vermoedelijk had het nieuwe regime voor Jan van Coppenhole dezelfde straf in gedachten, maar een nieuwe opstand enkele dagen later heeft een eventuele terechtstelling kunnen vermijden. In de nacht van 16 op 17 juni bevrijdde een aantal Gentenaars de tweeling Frans en Jan van Coppenhole en beide neven Adriaan Vilain uit de Gentse gevangenis.[419] De gebroeders van Coppenhole en – enkele dagen later – Adriaan Vilain van Rassegem vluchtten naar Doornik, waar ook enkele Brugse vertegenwoordigers van de regentschapsraad én vermoedelijk ook nog Philippe de Crèvecoeur met Franse soldaten verbleven.[420] Plots waren te Gent de kansen gekeerd. Nog diezelfde zeventiende juni bezetten de gewapende ambachten de Vrijdagmarkt en eisten ze van het nieuwe stadsbestuur dat ze toegaf aan hun politieke verzuchtingen. Welke ambachten de markt betraden, staat helaas niet in de bronnen aangegeven. Betrof het de andere dan deze die kort voordien de ondergang van het vorige regime hadden bewerkstelligd? Het stadsbestuur zwichtte hoe dan ook voor de wapening en, in naam van de drie leden van de stad, presenteerde ze de jonge graaf een nieuw verkiezingsreglement dat de ambachten opgesteld hadden. De regentschapsraad bekrachtigde de (enkel in juni gedateerde) akte vermoedelijk kort erna '*omme te schuwene de partischepen ende twidrachten die hier voortijts gheregnert hebben*'.[421] In de raad zetelde uiteraard nog

[413] In 1484 bijvoorbeeld werd Jan van Vaernewijck samen met Simon Borluut fs. Simon voogd van de dochter van Simon Borluut fs. Boudin (die Elisabeth van Vaernewijck, fa Alexander, gehuwd was; zie ARA: FL, 549). Zijn dochter Florentine was met Simon van den Ryne gehuwd, een verwant van Filips Wielant (SAG: 400, 30, 167v; RAB: BVO, 497; ARA: Rk. 17405, 3v en Gailliard, *Bruges et le Franc*, II, 282).
[414] Hij was diens dochter Catherine van Vaernewijck gehuwd (De Herckenrode, *Nobiliaire des Pays-Bas*, I, 885).
[415] Fris, *Pehaert (Mathieu)*, 867 en Haemers, *De Gentse opstand*, 187-8.
[416] SAG: 400, 28, 446r.
[417] *Dagboek van Gent*, II, 259-60 en Van Bruaene, *De Gentse memorieboeken*, 158.
[418] Beiden waren ondervraagd en na een spoedproces onthoofd (SAG: 400, 28, 449v-450r; ARA: Rk. 14118, 55r; Fris, *Rym (Guillaume)*, 688 en *idem*, *Onredene (Daniel)*, 192). De laatste woorden van Willem Rijm klonken, aldus Olivier de la Marche, als volgt: '*Ou vous ne me respondez point, ou je suis devenu sourt*' na de vraag wat men hem te verwijten had (De la Marche, *Mémoires*, III, 275).
[419] Een zekere Adam van Tielt wordt als initiatiefnemer van deze bevrijding vernoemd (Van de Vijvere, *Chronijcke van Ghendt*, 40 en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 259).
[420] Nadien vluchtten beiden naar Rijsel (KB: Ms 1132, 109 en Molinet, *Chroniques*, I, 459).
[421] RAG: OV, 834.

steeds Adolf van Kleef, die, na hun bevrijding, weer werd bijgestaan door Adriaan Vilain van Rassegem en uitzonderlijk door diens neef Adriaan Vilain van Liedekerke. Ook ridder Joris van Schoorisse, Gents baljuw, Paul de Baenst, de president van de Raad van Vlaanderen, raadsheer Filips Wielant, en de abten van Sint-Baafs en Sint-Pieters zetelden in de raad.[422] Adolf van Kleef signeerde alweer, '*als de naeste van onsen bloede*', in naam van Filips de Schone, '*mids onser joncheit van jaren*', deze opmerkelijke akte.

De inhoud van het document weerspiegelde de vrees van de ambachten dat ze ten gevolge van de machtsovername van Maximiliaan in Vlaanderen hun prominente politieke positie zouden verliezen. Het nieuwe verkiezingsreglement was immers niet meer dan een bekrachtiging van de gewoontes die sinds 1477 de Gentse schepenverkiezingen domineerden. Het betreft de zogenaamde 'Gentse' interpretatie van het 'charter van Senlis' uit 1301 die de drie leden van de stad van een permanente vertegenwoordiging in de schepenbanken verzekerde. Twee herekiezers zouden voortaan zes schepenen uit de poorterij aanstellen, twee kiezers elk uit het lid van de weverij en de kleine neringen zouden instaan voor de benoeming van de andere twintig schepenen.[423] Misschien omdat de weverij en de kleine neringen vreesden dat de rijkere toplaag uit de ambachten de schepenzetels zou monopoliseren, voerde het 'nieuwe' reglement wel een lange wepelplicht in. Een persoon mocht maar eenmaal in de zes jaar een mandaat van overdeken of schepen bekleden. Het is ook mogelijk dat de ambachten met deze maatregel tegemoet kwamen aan de aanklacht die tegenstanders van het vorige regime hadden geuit. Jacob van Wymeersch had bijvoorbeeld in 1481 overdeken Jan van den Buendere verweten dat hij te lang in functie was en zich op publieke mandaten door getrouwen liet omringen. De te lange aanwezigheid van bepaalde personen in de politiek van de stad was in ieder geval volgens de oorkonde de reden voor haar toekenning.[424] Maar dit kan evengoed een rechtvaardiging '*post factum*' zijn. Hoe dan ook, de ambachten wensten op 17 juni 1485 hun politieke prerogatieven te behouden en ze hoopten dat een grote circulatie van de schepenen ook in de toekomst hun machtspositie in de stad zou ondersteunen. De grafelijke toegeving aan de ambachten doet overigens denken aan een gelijkaardige situatie uit 1452. Ook toen probeerden de Gentse ambachten door middel van een nieuw verkiezingsreglement hun nakende ondergang te redden door de politieke opponenten een nieuw verkiezingsreglement voor te schotelen. Maar dat reglement was toen geen lang leven beschoren…[425]

Daags na de toegeving aan de eisen van de ambachten, zond Adolf van Kleef, als vertegenwoordiger van de regentschapsraad, een oproep aan de Brugse en Ieperse schepenbank om te Gent over de nakende vrede te onderhandelen.[426] Maar of Maximiliaan zich liet leiden door de vredesvoorstellen van de Drie Leden, als het al tot een voorstel is gekomen, is nog maar de vraag. In een vijandige brief maakte Maximiliaan ook een einde aan de inmenging van de Franse koning in Vlaanderen. Een door het Franse hof voorgestelde onderhandelingsronde werd afgeblazen.[427] Enkele dagen voor de uiteindelijke onderwerping

[422] Dit is de enige bekende grafelijke oorkonde waarin geestelijken als lid van de regentschapsraad optraden. Vermoedelijk verleende hun, al dan niet door de ambachten geëiste, aanwezigheid een zekere legitimiteit aan de raad, die toen dus een vertegenwoordiging van de drie standen kende. Bovendien had de abt van Sint-Baafs, Raphaël van Mercatel bloedbanden met de graaf – hij was immers een bastaardzoon van Filips de Goede.

[423] Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, 102.

[424] Ze werd toegekend '*ter causen van dat men de wethouders ende officieren zo langhen tijd van jaren deen naer den anderen onderhouden heeft in wetten ende officien*' (RAG: OV, 834).

[425] De Gentse opstandelingen stelden het reglement tijdens vredesonderhandelingen te Rijsel in de zomer van 1452 aan een afvaardiging van Filips de Goede voor, maar de hertog aanvaardde het niet (Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 168-70 en Haemers, *De Gentse opstand*, 326-8).

[426] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 353.

[427] Maximiliaan liet op 20 juni 1485 aan Karel VIII (en zijn hofraad) weten dat de entourage van de koning verantwoordelijk was voor de inmenging in Vlaanderen. De regering van de regentschapsraad omschreef hij overigens als '*le tort que ceulx de Flandres m'ont fait jusques à ceste heure*' (Molinet, *Chroniques*, I, 454).

van het graafschap op 28 juni 1485, maakte kanselier Jean Carondelet aan het Brugse gemeen de eisen van de vorst kenbaar. Op 23 juni volgde nog een onderhandelingsronde te Brugge, onder andere in het bijzijn van Gentenaar Adriaan Vilain van Liedekerke, waarbij Filips van Bourgondië-Beveren een sleutelrol speelde. Deze edelman was in april 1485 opnieuw in dienst van Maximiliaan getreden (zo dadelijk hierover meer). De stad Brugge bood hem de functie van kapitein van de stad aan, maar Maximiliaan stemde hiermee niet in.[428] Kort erna reisde de zoon van Antoon van Bourgondië naar Gent waar hij voor de laatste maal in de (eerste) Vlaamse regentschapsraad optrad. Nog in de '*wedemaent*', maar vóór 28 juni, want de regentschapsraad bestond nog, verleende de raad de Gentenaars vergiffenis voor de twee recente opstanden.[429] De regentschapsraad praatte, in één van haar laatste aktes, de wapening van de ambachten van 7 en 17 juni goed als een zoektocht naar vrede die enkel '*ter goeder waeromme*' had plaatsgevonden.[430] Ondanks de vaststelling dat de terechtstelling van sommige personen zonder medeweten van de graaf gebeurd was, beloofde Filips de Schone de verantwoordelijken niet te straffen. Misschien op voorspraak van Maximiliaan (hetgeen de aanwezigheid van Filips van Bourgondië-Beveren in de regentschapsraad kan verklaren) wenste de raad dat elkeen terug aan het werk ging. Wat de raad betrof, was de '*wapening*' van de ambachten ten einde. Zoals haar eigen regering.

7. Besluit: de 'federale stedenbond'

Het graafschap Vlaanderen kende tijdens de regering van de eerste (en later ook van de tweede) regentschapsraad een bijzonder staatsbestel, een 'stedenfederatie' of een 'federale stedenbond'. Deze definitie valt uiteen in twee elementen. Ten eerste vertoonde de stedenbond de kenmerken van een staat, waarbij we terugvallen op de definitie van Max Weber. In een politiek centrum (Gent) zetelde er permanent een aantal centrale instituties die een geografisch afgebakend territorium bestuurden. De regentschapsraad, de Raad van Vlaanderen, de Grote Raad en de algemeen ontvanger van Vlaanderen verbleven in de periode 1483-1485 in Gent en ze bestuurden van daaruit het volledige territorium. Er waren weliswaar centrale instituties werkzaam die niet te Gent gelokaliseerd waren, zoals de Rekenkamer van Rijsel, maar dit was een gevolg van de specifieke historische evolutie van het Bourgondische rijk. Een ander kenmerk van een staat, de uitoefening van een dwangmonopolie door een centraal regeringsorgaan, stelt een aantal problemen. De Vlaamse bestuursvorm had namelijk geen totaal dwangmonopolie, omdat ze dit monopolie diende te delen met de steden. Toch verenigde het centrale beslissingsniveau enkele dwangmiddelen. De grafelijke macht werd in de periode tussen (grofweg) 1483-1485 weliswaar ingevuld door de regentschapsraad, maar toch werd zij aanzien als de veruiterlijking van de politieke wil van de graaf. Kortom, de regentschapsraad had zich een deel van het symbolisch kapitaal van graaf Filips de Schone toegeëigend. Dit symbolisch kapitaal stond haar toe grafelijke functionarissen te benoemen, belastingen te heffen en een zeker geweldsmonopolie te onderhouden.

---

[428] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 257.

[429] De oorkonde werd, zoals ondertussen gebruikelijk, getekend door Adolf van Kleef, die samen met Filips van Bourgondië-Beveren, Paul de Baenst en Filips Wielant in de regentschapsraad zetelde. De akte draagt enkel '*wedemaent*' als tijdsaanduiding (SAG: 94, 736).

[430] De graaf vergaf de ambachten hun '*vergaderinghe, of wapeninghe also ment nomen wille*' omdat ze '*niet ghebuert, noch ghedaen en es gheweest dan ter goeder waeromme ende up hopen cause te zijne te paeyse te bringhene de gheschillen wesende tusschen mijnen harden gheduchten heere ende vadere of een zijde ende die van desen onsen lande van Vlaendren of andere, ende te schuwene de groote scaden ende verliesen die noch bij der oorloghe rignerende ghescepen waren toe te commene, ten laste van onsen aermen ondersaten*'.

Het dwangmonopolie van de Vlaamse stedenbond was dus niet gecentraliseerd. De centrale bestuursvorm stond namelijk een groot deel van haar beslissingsmacht af aan de stedelijke schepenbanken. De stedenbond was dus een staatkundige federatie, hij bestond namelijk uit een duurzame coalitie van steden met een grote bestuurlijke autonomie. De stedenbond is op dat vlak makkelijk te vergelijken met de staatsvorm die de privileges van 1477, zij het op grotere schaal, ingericht hadden. De grote Vlaamse steden, Gent, Brugge en Ieper, gedroegen zich, zoals uitvoerig besproken, tijdens de regering van de regentschapsraad als stadstaten – zij het dat er nog steeds een centraal overkoepelend regeringsorgaan werkzaam was. De drie grote steden genoten een zeker gewelds- en belastingsmonopolie in het eigen territorium en het omliggende platteland. De steden beschikten tevens over een zekere graad van symbolisch kapitaal, hen geschonken door een lange traditie van stedelijk (zelf)bestuur. Maar het ideologisch, het gewelds- en belastingsmonopolie was niet totaal want de stedelijke bestuurders dienden het te delen met de grafelijke macht enerzijds, en met ondergeschikte corporatieve verenigingen anderzijds. Het stadsbestuur van de drie grote steden beschikte echter over een groter dwangmonopolie dan de graaf. Toch was de bestuurlijke elite van de steden het centrale machtsniveau (de graaf en de regentschapsraad) onderhorig. De term 'federale stedenbond' draagt dus een zekere paradox in zich. Terwijl een stedenbond per definitie een gedecentraliseerd karakter heeft, had ze in Vlaanderen duidelijk een aantal 'centrale kenmerken'.

Deze paradox werd opgelost door het representatieve karakter van de Vlaamse staatsvorm. Zowel op het centrale als op het stedelijke bestuursniveau oefende eenzelfde bestuurlijke elite de macht uit. Het centrale bestuursniveau, de regentschapsraad, was een veredelde permanente vergadering van de Drie Leden van Vlaanderen. Ze had, met andere woorden, het nodige symbolisch kapitaal, dat zowel afkomstig was van de graaf als van een eigen bestuurstraditie, om territoriale beslissingsmacht te claimen. De regentschapsraad was samengesteld uit afgevaardigden van lagere overheden. De Drie Leden van Vlaanderen vulden zelfs de centrale bureaucratie met hun vertegenwoordigers op. De afvaardiging op het centrale bestuursniveau was verkozen door een (provinciaal of stads-)bestuur dat op haar beurt uit een vertegenwoordiging van politieke machtsgroeperingen en lokale netwerken bestond. Inspraak in het beleid van de stad, het gewest of de staat was door middel van vertegenwoordiging op verschillende niveaus verzekerd. Het machtsevenwicht in de staat werd dus door een systeem van '*checks and balances*' bijeengehouden. Uiteraard waren er in een federale stedenbond conflicten tussen steden, tussen partijen in de steden, enzovoort. Maar deze waren niet van die aard of omvang om het bestuurssysteem op te blazen. De permanente representatie van bestuurders hield de federale stedenbond bijeen en ze hief haar inherente paradox op.

De historische variant die het dichtst bij de Vlaamse 'federale stedenbond' van de periodes 1483-1485 en 1488-1489 aanleunde, was de Hollandse Republiek uit de zeventiende eeuw. De bestuursvorm van de Republiek na de Nederlandse Opstand wordt ook omschreven als een 'centrale statenbond' of een 'burgerstaat'.[431] Een korte vergelijking tussen de verwante staatsvormen van de Nederlandse Republiek en het graafschap Vlaanderen kan ons meer leren over de redenen van het ontstaan, de ontwikkeling en de uiteindelijke val van de 'federale stedenbond' in Vlaanderen. De Nederlandse Republiek kende, zoals Vlaanderen in de bestudeerde jaren, een zwak centraal machtsniveau dat een belangrijk deel van haar gewelds- en financieel monopolie afstond aan lokale en/of provinciale entiteiten. De bevoegdheden van het overkoepelende machtsniveau waren gebonden aan voorrechten van ondergeschikte autoriteiten. Zoals de Nederlandse Republiek uit autonome provincies bestond, kende Vlaanderen zelfstandige steden. In beide bestuursvormen onderhielden de vertegenwoordigers

[431] Het hiernavolgende overzicht is gebaseerd op 't Hart, *The making of a bourgeois state*, 187-226; Israël, *The Dutch Republic*, 276-307; Prak, *Gouden eeuw*, 35-96 en Isaacs & Prak, *Cities, bourgeoisies, and states*, 208-10.

van de ondergeschikte, maar zelfstandige entiteiten de staat. Op vrijwillige basis stonden zij financiën aan de centrale macht, de graaf en de regentschapsraad enerzijds, de Staten-Generaal en de stadhouders anderzijds, toe. Zonder deze middelen kon het centrale machtsniveau haar 'staat' niet onderhouden.

Een belangrijk verschilpunt tussen de Republiek en de Vlaamse 'stedenbond' was de omvang van het symbolische kapitaal van de dynastie die beide staten bestuurde. De autoriteit van de Vlaamse graaf werd nooit in vraag gesteld, in tegenstelling tot de machtsuitoefening van de Oranjes in sommige periodes van de Nederlandse geschiedenis. Dit wijst op de grotere legitimiteit van de Vlaamse graaf en een langere bestuurstraditie dan de Nederlandse Oranjes. De bezielers van de regentschapsraad hadden dan ook minder moeite met de rechtvaardiging van hun bestuursmodel dan de Noord-Nederlandse opstandelingen in de zestiende eeuw met de legitimatie van het hunne hadden. Dat de Bourgondische dynastie in 1482-1483 een tijdelijk moment van zwakte kende, zoals in 1477, stelde de Vlaamse steden in staat hun bestuursvorm aan de graaf op te dringen. Hoe Vlaanderen het probleem zou oplossen dat ontstond na de meerderjarigheid van de graaf, blijft een raadsel. In dat geval verloor de regentschapsraad de reden van haar bestaan, en werd zij opgedoekt ten voordele van een autonome graaf. We kunnen maar gissen dat de Drie Leden op dat moment een soort van bestuursraad zouden inrichten, die qua samenstelling gelijkaardig zou zijn aan de regentschapsraad. Zij kon dan het grafelijke beleid controleren met de bedoeling de rechten van de Drie Leden te vrijwaren. Maar dat probleem was in de jaren 1483-1485 niet aan de orde.

Een zwak centraal gezag betekent ook een beperkte centrale bureaucratie. Zowel in de Republiek als ten tijde van de Vlaamse regentschapsraad werd de centrale autoriteit ondersteund door een kleine schare ambtenaren die amper over beslissingsmacht beschikten (die bleef immers in handen van respectievelijk de Staten-Generaal en de regentschapsraad). In beide staatsvormen waren de ambtenaren competente, al dan niet universitair geschoolde, uitvoerders van het beleid. Patronage in hun benoeming was eerder regel dan uitzondering. Hun ervaring in bestuurszaken had de meerderheid van de centrale ambtenaren in de stedelijke administratie opgedaan, anderen waren dan weer afkomstig uit traditionele 'ambtenarenfamilies' op wie de centrale autoriteit al generaties lang beroep deed. Er was soms weinig hiërarchie tussen de ambtenaren, en hun taakomschrijving was vaag, net als de scheiding tussen hun publieke taak en de private levenssfeer. Ontvangers ondersteunden het beleid soms met eigen financiën en hun administratieve taak werd dikwijls in hun eigen residentie uitgeoefend. Het (dikwijls relatief lage) salaris van de centrale ambtenaren werd door lagere bestuursniveaus uitgekeerd – in Vlaanderen bleven sommigen onder hen zelfs in stedelijke dienst. Het personeel van andere Vlaamse centrale instellingen, zoals de Raad van Vlaanderen, werd over de Drie Leden verdeeld, zoals bijvoorbeeld ook te Gent drie politieke lichamen de ambten in de stad verdeelden. De consequente hantering van deze verdeelsleutel had een sterk pacificerende invloed op de werking van de centrale instellingen.[432] Toch mag de rol van de centrale bureaucratie in de Republiek en in Vlaanderen niet onderschat worden. Zonder hen kreeg het machtscentrum het beleid niet uitgevoerd en de centrale ambtenaren waren tevens verantwoordelijk voor een zekere mate van politieke cohesie tussen de verschillende ondergeschikte bestuursniveaus van de gedecentraliseerde staat.

Zoals in de Vlaamse stedenbond was representatie het sleutelwoord in de Nederlandse Republiek. De Staten-Generaal bestond er uit vertegenwoordigers van staten ('regenten'), die op hun beurt vertegenwoordigers van steden telden. Stedelingen (of 'burgers'[433]) bestuurden

[432] Zoals de proportionele verdeling der drie leden in de Gentse politiek op de woelige geschiedenis van de Arteveldestad had (Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 158-60).

[433] Over de inhoud van het begrip 'burger' is al veel inkt gevloeid. 'Burger' heeft immers een politieke, sociale, juridische en zelfs morele connotatie. We hanteren hier een politieke invulling van het begrip die stelt dat

door middel van vertegenwoordiging beide staatsvormen. In zowel de Vlaamse stedenbond als de Republiek manifesteerde zich het sociaal systeem van het corporatisme dat zijn oorsprong vond in de stedelijke samenleving. Het stedelijke netwerk bepaalde immers de voorwaarden voor de politieke bestuursvorm en de sociale condities in Vlaanderen en in de Republiek. De welvaart van de steden in zowel de Republiek als Vlaanderen was gebaseerd op een exportgerichte industrie en lange afstandshandel.[434] In beide staten regeerden de handelselite en vertegenwoordigers van de ambachten, dikwijls afkomstig uit de middengroepen van de samenleving, de steden en dus deels ook de staat. Vaak deden ze dit in een politieke coalitie. De grote omvang van de politieke participatie van stedelingen verklaart waarom ze in de vermelde socio-politieke conflicten toch een stedenbond als bestuursmodel verkozen. In een bestuurssysteem waarin aan een vorst en diens directe entourage een grote politieke rol is weggelegd, is inspraak van stedelingen immers zelden een zekerheid.

De politieke bestuurswijze van stedelingen in de Nederlandse en de Vlaamse burgerstaat heeft enkele opmerkelijke gelijkenissen. Hun beleid had in de eerste plaats respect voor de voorrechten van geprivilegieerde groeperingen. Het economisch 'programma' was erop gericht de handel in de stad, in het land en zelfs op internationaal vlak gunstige voorwaarden aan te bieden. De steden domineerden het platteland. Oorlog of andere handelsverstorende conflicten werden in de mate van het mogelijke geweerd. Ook een stabiel monetair klimaat diende de handel te bevorderen. Eerder stipten we reeds de opvallende gelijkenis in de financiële politiek van de Vlaamse en de Nederlandse bewindvoerders aan. De opbouw van een lange termijnschuld door middel van de uitgifte van renten op de inkomsten van de steden en zelfs op die van het gewest voorzag zowel de regentschapsraad als de Staten-Generaal van de middelen om de bureaucratie te bekostigen, de landsverdediging te organiseren en, enkel in Vlaanderen, ook de hofhouding van de graaf te ondersteunen. De hoge graad van politieke participatie in de steden zorgde voor gretige afnemers van stedelijke renten, die door de opbrengst van indirecte belastingen werden terugbetaald. Het sociaal kapitaal van de stedelijke bestuursgroepen (het 'vertrouwen') maakte van de rentenverkoop een succesrijk middel om relatief goedkoop te lenen. Beide bestuursvormen financierden hun beleid dus in belangrijke mate met een openbare schuld. De Vlaamse steden assigneerden hun schuld op een (indirecte) verbruiksbelasting, de steden en ook de Staten-Generaal van de Republiek financierde de openbare schuld door hoofdzakelijk indirecte belastingen. Maar steeds behield de volksvertegenwoordiging formeel een beslissende stem in de totstandkoming, de inning en de besteding van belastingen. Op militair vlak tenslotte was eenzelfde principe werkzaam. Op centraal niveau werd over de omvang en de aanwending van de centrale troepenmacht beslist, maar de ondergeschikte bestuursniveaus behielden inspraak in de lichting en de betaling ervan. Gezien de militaire evolutie en de toenmalige politieke situatie beschikte de Republiek over een staand leger en een permanente vloot (de admiraliteiten), maar in Vlaanderen was dat in de aanvang van 1485 in de praktijk ook reeds het geval. Kortom, de gelijkaardige staatsvorm in Vlaanderen als in de Republiek herbergde een gelijkaardige bestuurswijze die kenmerkend was voor rijke handelssteden en stadstaten.

---

burgers een juridisch statuut als poorter van een stad hadden. Ze hadden eigendom in de stad, een zekere vorm van stedelijke identiteit en ze genoten stedelijke vrijheden, waaronder het recht op politieke representatie in hun stad (Boone, *Cette frivole, dampnable*, 52-3 en Prak, *Burghers into citizens*, 404-9). Alhoewel de invulling van het begrip ernaar toe neigt, gaat het te ver om in Vlaanderen ook een *republikeins* burgerschap aan het werk te zien. Dat betekent immers dat de vrijheid van de burger voortkwam uit de bevoorrechte juridische positie van non-interferentie of niet-onderdrukking door een monarch (Tilmans, *Republikeins burgerschap*, 96-7).

[434] Zoals overigens ook opgaat voor andere autonome steden in middeleeuws Europa (Blockmans, *Voracious states*, 244-5).

Naast de aanwezigheid van een graaf in Vlaanderen, zijn er nog twee grote verschillen aan te stippen tussen de Vlaamse stedenbond en de Republiek. Ze kunnen misschien een verklaring aanreiken waarom de 'federale stedenbond' in Vlaanderen tot tweemaal toe verdween. In Vlaanderen speelde de adel ten tijde van de regentschapsraad nog steeds een belangrijke politieke rol, waar deze in de Republiek minimaal te noemen is. Topfuncties in de legerleiding en in de hofhouding van de graaf waren in Vlaanderen aan de hoge adel toebedeeld. De adel had dus een grote greep op het staatsapparaat en op het geweldsmonopolie van de graaf. Maar van conflicten tussen de stedelijke vertegenwoordiging en de adel is in de regering van de eerste (en ook van de tweede) regentschapsraad geen spoor te bekennen. Daarvoor is een 'interne' en een 'externe' reden aan te geven. De aanwezigheid van een gemeenschappelijke ('externe') vijand (Maximiliaan) verdreef eventuele onenigheid naar de achtergrond. Ingrijpender was waarschijnlijk een 'interne' factor. Een belangrijk deel van de Vlaamse adel woonde immers in de stad of maakte deel uit van haar bestuurlijke elite. Één van de voornaamste edelen aan het hof bijvoorbeeld, Lodewijk van Gruuthuze, was nauw betrokken in Brugse netwerken en zijn belangrijkste bron van inkomsten (het gruterecht) hing af van de welvaart van de stad. In dit geval kwamen adellijke en stedelijke belangen overeen. In Gent was er, zoals gezien, van een politiek onderscheid tussen de poorterij en de stadsadel amper sprake. Edelen maakten deel uit van de stedelijke netwerken en ze maakten vaak deel uit van het stadsbestuur. Wel had de regentschapsraad adellijke vijanden die toenadering zochten tot het hof van Maximiliaan, zoals een groepje edellieden uit het Brugse Vrije. Omdat de Brugse bestuurlijke elite het omringende platteland wenste te domineren, was zij in aanvaring met deze adelsgroep gekomen. De vorst speelde de immer latente politieke spanning tussen Brugge en de adel van het Brugse Vrije uit in eigen voordeel. Het koningsmechanisme van Norbert Elias werkte dus in zijn zuiverste vorm. Maximiliaan begunstigde de adel om via de restauratie van hun macht invloed in de Vlaamse politiek te verwerven. De bestuursmacht die vorstgezinde edellieden toebedeeld kregen in de Bourgondisch-Habsburgse staat was voor hen te aanlokkelijk om die staatsvorm in te ruilen voor een 'federale stedenbond'.[435]

Een tweede opmerkelijk verschil tussen de Nederlandse Republiek en de regeerperiode van de Vlaamse regentschapsraad was de economische welvaart van beide staten. Het economische 'wonder' van de Republiek staat in schril contrast met de neergaande trend die de Brugse economie in de tweede helft van de vijftiende eeuw kende. Door de economische bloei was geld in de Nederlandse burgerstaat vlot beschikbaar en relatief goedkoop te lenen. Bovendien zorgde een opgaande economische trend in de Republiek op lange termijn voor hogere belastingsinkomsten. In Vlaanderen konden enkel belastingsverhogingen in een grotere opbrengst voorzien. Daarenboven waren de private financiën van buitenlandse handelaars duur. Dit probleem werd opgelost door een rentenverkoop aan een lage intrestvoet bij stedelingen, maar indien het inkomen van kapitaalkrachtige stedelingen door een lagere meeropbrengst van de handel daalde (maar of dat het geval was, is amper vast te stellen), dan is deze wijze van financieren op lange termijn moeilijk houdbaar. Aangezien de basis van de welvaart van de Vlaamse stedenbond van het eind van de vijftiende eeuw gebaseerd was op een florerende handel, is de ondergang van deze laatste misschien verantwoordelijk voor de uiteindelijke val van dit opmerkelijke staatsbestel. De economische blokkade van het voorjaar van 1485 deed het graafschap uiteindelijk de das om. Een tekort aan juiste bronnen maakte het moeilijk de precieze economische evolutie van de Vlaamse economie tijdens de regering van de eerste regentschapsraad te schetsen. Onderzoek van Raymond Van Uytven wees alvast

[435] De aanwezigheid van een dergelijke adelsgroep zou uiteindelijk ook de slaagkansen van de zestiende-eeuwse Zuid-Nederlandse opstandelingen, die ijverden voor een politiek alternatief voor het beleid van Filips II, kelderen (Haemers & Sicking, *De Vlaamse opstand*, 334-5). De politieke kenmerken van de Bourgondisch-Habsburgse staat bespreken we aan het eind van het tweede luik van deel II.

uit dat de trend neergaand was. Bovendien zouden, ten gevolge van de vele oorlogen die dit tijdvak rijk was, de stedelijke economieën in het graafschap een zware crisis hebben gekend.[436] Hierin lijkt een oorzaak te zijn vervat waarom Vlaanderen niet bij machte was haar tegenstanders in het voorjaar van 1485 het hoofd te bieden.

Figuur 20: het wapenschild van Maria van Bourgondië, op haar praalgraaf in de Brugse O.L.V.-kerk.

[436] Van Uytven, *Politiek en economie*, *passim*.

B. Het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1485-1488)

'*O schoone cooopstede* [sic]*, gy wort een roofstede, tenzy dat Godt voorziet ende ons zijne gracie biet*'.[1]

1. De Vrede van Brugge en de repressie van Maximiliaan

1.1 De Vrede van Brugge

Op 28 juni 1485 legde Maximiliaan van Oostenrijk de Vrede van Brugge aan het graafschap Vlaanderen op. De aartshertog wenste een einde te maken aan de vele '*twisten, gescillen ende tweedrachten*' tussen hem en de onderdanen van zijn zoon.[2] De Vrede schonk hem het regentschap over Filips de Schone. Dit hield in dat Maximiliaan voortaan de '*administracie ende bewaernisse*' van de jonge graaf op zich zou nemen en tevens het graafschap Vlaanderen zou besturen '*als vader, voocht ende mambour van onsen voirseiden zone*'. De Gentenaars dienden Filips de Schone aan zijn vader te overhandigen en een officiële ceremonie te Gent zou Maximiliaan als regent huldigen. De aartshertog erkende alle privileges van het graafschap Vlaanderen, evenals alle rechten die zijn zoon de voorbije jaren aan het graafschap had toegekend. Behoudens tweeëntwintig bij naam genoemde personen, waaronder drie Vliesridders, ontving elke inwoner van Vlaanderen vergiffenis voor de '*misdaeden*' tegen Maximiliaan. De personen die niet in de Vrede waren opgenomen, zouden berecht worden volgens het gewoonterecht en de opbrengst van de eventuele confiscatie van hun goederen zou voor herstelling van oorlogsschade in het graafschap aangewend worden. Alle personen die de voorbije jaren verbannen waren omdat ze Maximiliaan '*favorable*' geweest waren, ontvingen eveneens remissie. Ze mochten vrij terugkeren naar het graafschap, hun verloren posities weer innemen en opnieuw van hun geconfisqueerde goederen genieten. De Vrede van Brugge legde het graafschap geen concrete boete op, maar ze schonk wel een niet nader bepaalde herstelbetaling aan Margaretha van York. Het graafschap diende bovendien zo snel mogelijk een bede aan de aartshertog goed te keuren om diens kosten aan de oorlog tegen het graafschap te dekken. In een aparte oorkonde van 28 juni 1485 beloofde Maximiliaan tenslotte dat hij de jonge graaf niet uit Vlaanderen zou vervoeren zonder instemming van de Staten-Generaal.[3]

De Vrede van Brugge was dus betrekkelijk mild. Het graafschap werd niet collectief bestraft en het verloor geen privileges. De Vrede van Brugge bekrachtigde dus onrechtstreeks de privileges van 1477. De aartshertog wou duidelijk met een schone lei herbeginnen. De politiek van de regentschapsraad werd evenmin aan een strenge repressie onderworpen, al haar aktes bleven rechtsgeldig – tenzij dan de verbanningen van politieke tegenstanders. De remissie die laatstgenoemden ontvingen maakte voor hen de weg vrij om de politieke besluitvorming in het graafschap over te nemen van de regentschapsraad. Maximiliaan en zijn vertrouwelingen hoopten met de berechting van tweeëntwintig personen de politieke tegenstand de kop in te drukken. Lodewijk van Gruuthuze, Wolfert van Borssele en Jacob van

[1] Deze boutade zou volgens chroniqueur Nicolas Despars door de Brugse opstandelingen van 1488 '*met weenende ooghen*' gescandeerd zijn om de opsluiting van de voor het beleid van Maximiliaan verantwoordelijk geachte stedelijke functionarissen te rechtvaardigen. Dit beleid was volgens de opstandelingen een vorm van roofbouw op de stad (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 304).

[2] De Vrede van Brugge (SAB: PO, 1207 en SAG: 94, 737) werd uitgegeven door De Bast, *Belegering der stad*, 28-34 en *Verzameling van XXIV*, nr. 16. Een (gedeeltelijke) Franse vertaling in Molinet, *Chroniques*, I, 460-2 en Dumont, *Corps universel diplomatique*, III (2), 145-6.

[3] SAG: 93, 7, 33v.

Savoye dienden zich voor de orde van het Gulden Vlies te verantwoorden voor hun rol in de regentschapsraad. Lodewijk van Massemen, Jan van Coppenhole, Jacob en Jaspar Heyman, Gillis van den Broucke en Justaas Schietecatte uit Gent werden niet in de Vrede opgenomen. Voor Brugge waren dat Willem Moreel, Jan van Riebeke, Jan de Keyt, Antoon Labbe, Frans van Bassevelde, Lodewijk Steylin, Zegher de Roode, Pieter van der Eecke, Jan van Oostkamp en Klaas Marteel. Voor Ieper werden Jasper van Premecques, Tristam Belle en Frans van der Poorte als politiek verantwoordelijk voor de regentschapsraad aangeduid. Een harde repressie zou de tweeëntwintig tegenstanders treffen.

1.2 De politieke uitschakeling van de edelen uit de regentschapsraad

Behoudens Adolf van Kleef en Filips van Bourgondië-Beveren werden alle Vliesridders uit de regentschapsraad geacht zich voor het volgende kapittel van de orde te verantwoorden voor hun politieke rol in de raad. *Adolf van Kleef*, de belangrijkste politicus van adel in het graafschap in de voorbije jaren, werd niet berecht. De edelman '*van den bloede*' genoot nog steeds enkele belangrijke privileges, en zijn achterstallig pensioen uit 1482 werd in juli 1485 uitbetaald.[4] Tot eind 1487 betaalde Maximiliaan hem een jaarlijks pensioen van 12.800 lb. par. uit de hertogelijke schatkist.[5] Aan de rente van 4800 lb. par. die Adolf sinds de dood van zijn moeder op de inkomsten van het graafschap had, werd evenmin geraakt.[6] Maar Adolf van Kleef verdween uit het openbare leven en hij bekleedde niet langer een bestuurlijke functie aan het Habsburgse hof. Enkele kronieken melden dat Maximiliaan Adolf van Kleef in het najaar van 1485 naar Mechelen liet overbrengen, maar van een gevangenschap was geen sprake.[7] Vermoedelijk liet Maximiliaan Adolf van Kleef buiten schot om de hoge adel in zijn hofhouding niet te veel voor het hoofd te stoten. Een zware bestraffing van één van de oudgedienden van de dynastie zou misschien wrevel bij de andere ridders van het Gulden Vlies kunnen opwekken. Maar even waarschijnlijk heeft Filips van Kleef, één van de belangrijkste kapiteins van Maximiliaan, bij zijn broodheer gelobbyd om zijn vader niet te laten berechten. Filips van Kleef wou uiteraard een eventuele confiscatie van zijn toekomstige erfenis voorkomen, en aangezien de zoon van Adolf een trouwe bondgenoot van de aartshertog was, volstond het voor Maximiliaan Adolf van Kleef enkel politiek uit te schakelen. Het familiepatrimonium zou immers toch in de handen van één van zijn belangrijkste militaire kapiteins terechtkomen. Adolf van Kleef kampte bovendien met een slechte gezondheid, zoals hij in 1491 beweerde[8], en in april 1487 stelde hij zijn testament op. Zijn enige zoon, Filips van Kleef, werd de erfgenaam van al zijn bezittingen en titels.[9]

Maximiliaan had de erfenis van Adolf van Kleef dan wel intact gelaten om diens zoon te ontzien, maar ondertussen had Adolf Filips van Kleef wel het huwelijk met Anna van

---

[4] Op 2 augustus 1485 bijvoorbeeld stelde Maximiliaan zijn hofhouding, inclusief Adolf van Kleef, vrij van de verhoogde wijnassizen van de stad Gent (SAB: PO, 1206). In juli 1485 ontving de edelman van Maximiliaan 12.800 lb. par. achterstallig pensioen van 1482 (ADN: B 2132, 69351).

[5] Gachard, *Les archives royales*, 309.

[6] ADN: B 4123, 102r.

[7] In september 1485 dineerde Adolf van Kleef nog te Brugge (SAB: SR, 1484-85, 159v). Volgens een anonieme kroniekschrijver begaf hij zich daarna naar Dendermonde en Henegouwen, van waar hij werd '*ghevoert inne de stede van Mechelen*' (KB: Ms 1132, 11; zie ook Molinet, *Chroniques*, I, 466). In juni 1486 was hij aanwezig op een vergadering van het Gulden Vlies te Brussel (de Reiffenberg, *Histoire de l'ordre*, 165). In juni 1486 verbleef Adolf van Kleef aan de zijde van Filips de Schone tijdens een Blijde Inkomst te Mechelen (Molinet, *Chroniques*, I, 525).

[8] BNF: MF, 18997, 90v.

[9] Adolf noemde Filips '*son hoir et heritier universel*' (het testament werd uitgegeven door Van Belle, *Een fundatieplaat*, 86-94).

Borssele ontzegd. In maart 1485 was Jan van Cruininghen, een Zeeuwse vertrouweling van Maximiliaan, erin geslaagd het eiland Walcheren in te nemen en Vere, de thuisbasis van *Wolfert van Borssele*, te bezetten.[10] De edelman gaf zich over en hij schonk zijn dochter Anna (en dus zijn hele erfenis) onder dwang aan Filips van Bourgondië-Beveren. Anna van Borssele was in 1481 nog de pasmunt voor de adellijke alliantie van tegenstanders van Maximiliaan, met name tussen Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze en Wolfert van Borssele. Ze was toen aan Filips van Kleef uitgehuwelijkt, maar waarschijnlijk huiverde Maximiliaan om het bezit van de familie van Borssele in de handen van het geslacht van Kleef te laten overgaan. Filips van Kleef was dan wel de trouwste generaal van Maximiliaan en hij had in ruil één van Wolfert van Borsseles titels, admiraal van Zeeland, ontvangen. Maar de vader van Filips, Adolf van Kleef, was op het moment van de machtsovername te Vere nog steeds lid van de Vlaamse regentschapsraad. In die omstandigheden zag Maximiliaan de kans schoon de alliantie van zijn tegenstanders te breken. Filips van Bourgondië-Beveren werd, in plaats van Filips van Kleef, de uitverkorene. Hij had naar aanleiding van de vergadering van het Gulden Vlies in 1484 de Vlaamse regentschapsraad de rug toegekeerd, zonder echter in actieve dienst van Maximiliaan te treden. In het voorjaar van 1485 wisselde de zoon van de Grote Bastaard echter van kamp. Hij stond Maximiliaan bij in de verovering van Vere en hij hield zijn toekomstige schoonvader een tijdlang gevangen.[11] Toen Maximiliaan zich op 9 juni 1485 hoogst persoonlijk liet huldigen als nieuwe heer van Vere, schonk hij Filips van Bourgondië-Beveren als beloning voor de machtsovername te Zeeland de hand van Anna van Borssele.[12] De huwelijksvoorwaarden werden op 4 juli 1485 gesloten. Na de verovering van Vlaanderen zou Filips van Bourgondië-Beveren bovendien een jaarloon van 8000 lb. par. op de '*recette générale de Flandre*' ontvangen.[13] Met het huwelijk tussen de nieuwe hoffunctionaris van Maximiliaan en de dochter van zijn Zeeuwse rivaal behaalde de aartshertog dus een dubbele overwinning. De alliantie van zijn tegenstanders was gebroken, en de trouw van Filips van Bourgondië-Beveren aan de Habsburger leek verzekerd. Door de dood van Wolfert van Borssele in april of mei 1486 te Sint-Omaars werd Filips van Bourgondië-Beveren heer van Vere en de machtigste edelman van Zeeland. In 1488 zou de edelman echter alweer de partij van de Vlamingen vervoegen toen ze een tweede regentschapsraad inrichtten.[14]

Maximiliaan had zich in 1485 dus van een politieke tegenstander, Wolfert van Borssele, ontdaan, en zich tevens van de politieke steun van Filips van Bourgondië-Beveren verzekerd. Maar Filips van Kleef daarentegen was een mooie bruidschat ontzegd. De edelman was wel als admiraal en als kasteelheer van beide grafelijke kastelen te Sluis aangesteld, een functie die hem een jaargeld van 10.000 lb. par. opleverde.[15] Om zich desalniettemin niet de rancune van Filips van Kleef op de hals te halen, en om tegelijkertijd een andere tegenstander uit te schakelen, vertrouwde Maximiliaan Filips van Kleef in mei 1485 het beheer van de bezittingen van Jacob van Savoye toe, waaronder het huis van Jean Gros te Brugge en het kasteel van Edingen.[16] *Jacob van Savoye* was één van de voornaamste bezielers van de Fransgezinde politiek van de regentschapsraad en hij was na de militaire nederlagen tegen Filips van Kleef naar zijn graafschap Sint-Pol gevlucht. Jacob van Savoye was de oom langs

[10] Van Gent, *Pertijelike Saken*, 374-5 en Haemers, *Philippe de Clèves*.
[11] Cools, *Mannen met macht*, 169.
[12] Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 38-9.
[13] ADN: B 4123, 121v.
[14] Haemers, *Philippe de Clèves* en Cauchies, *Bourgogne (Philippe de)*, 276.
[15] Slechts 2400 lb. par. mocht hij ten persoonlijken titel uitgeven, de rest van het bedrag diende om beide kastelen te versterken (ADN: B 4123, 118r). In februari 1485 had Maximiliaan hem de voogdij over beide kastelen aangeboden (Gachard, *Les archives royales*, 307).
[16] Molinet, *Chroniques*, I, 460 en Gachard, *Les archives royales*, 308. Het huis van Jean Gros te Brugge was door de stad aan Jacob van Savoye geschonken (Haemers, *Philippe de Clèves*).

moederszijde van de Franse koning en na zijn vlucht uit Vlaanderen nam Karel VIII hem op in de koninklijke hofhouding voor een jaarlijks pensioen van 4800 lb. par.[17] Op 30 januari 1487 overleed de amper veertigjarige erfgenaam van het huis van Luxemburg te Hem.[18]

Figuur 21: een zestiende-eeuwse kopie van een portret van Jacob van Savoye dat Hans Memling omstreeks 1477 schilderde (Kunstmuseum, Babel).

Ondertussen had Maximiliaan het Gulden Vlies tot een onderzoek naar het politieke doen en laten van Jacob van Savoye tijdens de regering van de regentschapsraad bevolen.[19] In 1491 werd hij postuum van de aanklacht van politieke ongehoorzaamheid gezuiverd, maar de orde liet toch zijn wapenschild uit de locaties van vroegere vergaderingen verwijderen.[20] Ook de financiële inkomsten van Jacob en zijn vrouw, Maria van Luxemburg, werden aan een onderzoek onderworpen.[21] Vooreerst had Maximiliaan hierbij de bedoeling de geldstroom vanuit Vlaanderen naar de geviseerde edelman stil te leggen.[22] Ten tweede wenste Brugge van de verzwakte positie van de Brugse tolheer gebruik te maken om het in 1481 afgesloten tolcontract op te zeggen. De stad hoopte het financiële deficit ten gevolge van de verminderde inkomsten van de Brugse tol en de hoge rente die ze jaarlijks aan de tolheer verschuldigd was, kwijt te raken, maar dat is nooit gelukt.[23] Ten derde diende het financiële onderzoek de omvang van de bruidschat van Françoise van Luxemburg te bepalen. Zij was de zus van Maria van Luxemburg, de echtgenote van Jacob van Savoye en de tweede dochter van de in 1482 overleden Pieter van Luxemburg. Na de Vrede van Brugge was Françoise, die vermoedelijk in het kasteel van haar vader te Edingen verbleef, in handen gevallen van de

[17] Op 30 april 1486 ontving Jacob van Savoye deze som van de Franse koning '*pour notre pencion et entretenement ou service du dit seigneur de ceste presente annee*' zoals hij zelf schreef (BNF: MF, 22479, 42). Twee weken voor zijn dood ontving hij zijn laatste pensioen (43).
[18] Molinet, *Chroniques*, I, 555 en Fris, *Romont (Jacques de)*, 931.
[19] De Reiffenberg, *Histoire de l'ordre*, 156 en Sterchi, *Uber den Umgang*, 457 en 530.
[20] *Ibidem*, 534 en 545; Molinet, *Chroniques*, II, 225-6.
[21] Namelijk in januari en september 1486 (ADN: B 17749 en -50, telkens 'Luxembourg').
[22] Op 19 juli 1486 bijvoorbeeld droeg de rekenkamer, in opdracht van Maximiliaan, aan de ontvanger van de spijker van Veurne op dat hij de jaarlijkse rente op de spijker aan de graaf van Sint-Pol (het afgelopen jaar betrof dit 978 lb. 19 s. 2 d. par.) voortaan aan Roeland le Fevre diende te betalen om in de '*recette générale de Flandres*' op te nemen (ADN: B 17749, 'Saint Pol').
[23] Zie vroeger en SAB: SR, 1485-86, 41r.

baljuw van Henegouwen.[24] Volgens de kroniek van Adrien de But onderhandelde Maximiliaan sinds februari 1486 met Jacob van Savoye over de huwelijksvoorwaarden tussen de ongeveer zestienjarige Françoise en Filips van Kleef.[25] Of Jacob van Savoye vrijwillig met het huwelijk van zijn schoonzus heeft ingestemd, blijft een open vraag. Maar, al dan niet onder dwang van Maximiliaan, voorzag hij Françoise van een aanzienlijke bruidschat. Het huwelijk van Françoise van Luxemburg met Filips van Kleef, dat uiteindelijk in het najaar van 1487 zou plaatsvinden, bevestigde Filips van Kleef dus in het bezit van het kasteel van Edingen en het huis van Jean Gros te Brugge – een bezit dat hij reeds in 1485 ontvangen had. De overige bezittingen uit de erfenis van Jacob van Savoye, waaronder de rente van de Brugse tol, kwamen Filips niet toe.

De erfenis van Jacob van Savoye was Maximiliaan immers deels uit handen geglipt. Door het huwelijk van Jacobs weduwe Maria van Luxemburg met François de Bourbon, de graaf van Vendôme, in 1487, kwamen het graafschap Sint-Pol, de Brugse tol en andere heerlijkheden van Jacob van Savoye in Franse handen. De Franse regent Pierre de Bourbon had zijn verre verwant in 1484 met het graafschap Vendôme begunstigd en het Franse hof gebruikte de zeventienjarige graaf dus om haar Vlaamsgezinde politiek nieuw leven in te blazen.[26] Sinds de zomer van 1487 woedde de oorlog tussen Maximiliaan en Frankrijk opnieuw in alle hevigheid. Het huwelijk van François de Bourbon kaderde dus in de Franse politiek om de gebieden in het noorden van het koninkrijk aan de Franse kroon te verbinden en om de erfenis van Jacob van Savoye niet in handen van de vijand te laten vallen.[27] De graaf van Vendôme werd dus vanaf 1487 de nieuwe tolheer van Brugge.[28] In de periode van de tweede Vlaamse regentschapsraad werd hij, zoals de overleden echtgenoot van zijn vrouw enkele jaren voordien, één van de spilfiguren in de Vlaamsgezinde politiek van het Franse hof.

Bij de machtsovername van Maximiliaan te Brugge in juni 1485 was *Lodewijk van Gruuthuze* in de stad gebleven. De Brugse edelman hoopte op de clementie van de vorst, maar ook hij werd gevangen genomen en onder de hoede van Olivier de la Marche naar Mechelen gevoerd.[29] Maximiliaan onderwierp hem aan dezelfde straf als Wolfert van Borssele en Jacob van Savoye. De aartshertog confisqueerde zijn familiepatrimonium en schonk het aan een naaste vertrouweling. Engelbert van Nassau, de gouverneur van Luxemburg, en vanaf november 1485 de stadhouder van Vlaanderen, werd met de erfenis van Lodewijk van Gruuthuze begiftigd.[30] Volgens Molinet kon de orde van het Gulden Vlies in 1486 de

[24] In juli 1486 voorzag Maximiliaan de baljuw van Henegouwen, Antoine Rolin, de zoon van de voormalige kanselier Nicolas (Matthieu, *Rolin (Antoine)*, 800 en Cools, *Mannen met macht*, 284-5) van een dagloon van 1 lb. gr. om Françoise van Luxembourg te onderhouden (ADN: B 20135, 155649 en B 17749, 'Luxembourg').
[25] De But, *Chronique*, 652. Voor wat volgt, zie Haemers, *Philippe de Clèves.*
[26] Het huwelijk vond op 8 september 1487 plaats nadat de Franse koning Maria van Luxemburg na de slag bij Béthune gevangen genomen had. Hij bevestigde haar nogmaals in de bezittingen van haar vader (*Ordonnances des rois de France*, XX, 535). Pierre de Bourbon had de koning in 1484 opgedragen het graafschap Vendôme (afhankelijk van Anjou) en de baronie Mondoubleau (afhankelijk van Maine) samen te voegen '*pour le bien et entretenement de la dite maison de Vendosme*' onder de naam '*le comté de Vendosmois*' dat rechtstreeks zou afhangen van de Franse kroon (*ibidem*, XIX, 350-3).
[27] '*Car il convient au roy d'approcher la lisiere et pays de frontiere*', aldus Karel VIII. Het huwelijk werd besloten ter wille van '*la chose publique de nostre royaume et le danger qui au contraire eust pu s'ensuivre si elle fust alliee au party a nous contraire*' (*ibidem*, XX, 9-14; Godefroy, *Histoire du roy*, 533-7 en 548-52; zie ook Harsgor, *Recherches sur le personnel*, II, 1589). Op 29 november 1488 vroeg Pierre de Bourbon aan het Parlement van Parijs om een proces tussen François de Bourbon en Guyot Pot over de geldigheid van François' huwelijk in het voordeel van de eerste te laten uitdraaien omdat diens huwelijk '*n'a pas esté petit ouvrage pour le roy, ne pour son royaume*' (*Lettres de Charles VIII*, III, 396).
[28] Bijgevolg ontving François de Bourbon de rente van 600 lb. gr. op de stad Brugge (SAB: SR, 1488-89, 147v).
[29] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 262 en Stein, *Etude biographique, littéraire*, 89-90.
[30] Molinet, *Chroniques*, I, 460. Op 27 november 1485 stelde Max Engelbert van Nassau aan als kapitein-generaal en stadhouder van Vlaanderen (SAG: 93, 7, 45v).

terechtstelling van Lodewijk van Gruuthuze voorkomen. '*Pour racheter sa vie'* diende hij een boete van 300.000 ecu (1.200.000 lb. par.) aan de aartshertog te betalen, waarvan een derde Engelbert van Nassau toekwam.[31] Geen enkele andere bron bevestigt echter deze straf, noch de transactie van dit gigantische bedrag. In 1486 gaf Maximiliaan de opdracht Lodewijk naar Holland over te brengen, maar in 1487 verbleef hij weer in Mechelen.[32] Zijn zoon Jan van Gruuthuze werd in juni 1485 uit het graafschap verjaagd en uit zijn functie van kapitein van Rijsel ontzet. Hij zou zich de komende drie jaar niet meer in Vlaanderen vertonen.[33]

Na de bevrijding uit de Gentse gevangenis op 17 juni 1485 en het laatste optreden in de regentschapsraad kort erna was *Adriaan Vilain van Rassegem* naar Doornik gevlucht. Nochtans vergaf Maximiliaan hem op 25 juni 1485 alles wat hij '*envers nous, noz droiz, haulteur et seignourie*' had mispeuterd.[34] Uiteindelijk werd de Gentse edelman in januari 1486 te Rijsel opgepakt door Engelbert van Nassau. De stadhouder van Vlaanderen vervoerde Adriaan Vilain naar Vilvoorde waar hem, ondanks de eerder toegekende remissie, de opsluiting wachtte.[35] Te Vilvoorde kreeg hij het gezelschap van *Filips Wielant*. Maximiliaan had de Gentse jurist in juli 1485 uit zijn functie van raadsheer in de Raad van Vlaanderen ontzet en in maart 1486 werd hij door stadhouder Engelbert van Nassau te Gent opgepakt.[36] Als jurist had hij, sporadisch en al dan niet in het gezelschap van *Paul de Baenst* en *Jean d'Auffay*, in de regentschapsraad gezeteld. Maximiliaan behield wel zijn vertrouwen in Paul de Baenst die president van de Raad van Vlaanderen bleef.[37] Jean d'Auffay tot slot vluchtte naar zijn thuisland Artesië. Uiteindelijk zou ook hij opgenomen worden in de hofhouding van de Franse koning.[38]

Kortom, Maximiliaan had de edelen '*van den bloede*' die in de regentschapsraad gezeteld hadden, zwaar aangepakt. Konden Paul de Baenst en Adolf van Kleef nog op de selectieve vergevingsgezindheid van de aartshertog rekenen, de andere edelen werden het slachtoffer van harde repressie. De belangrijkste edelen van het graafschap Vlaanderen werden politiek onschadelijk gemaakt, geconfisqueerd en zelfs opgesloten. De vorst maakte van de nood een deugd en hij begunstigde naaste vertrouwelingen met de geconfisqueerde bezittingen. De aartshertog spreidde een grote zelfzekerheid tentoon en dacht door de verwijdering van adellijke opponenten een veilige machtsbasis voor de uitoefening van zijn regentschap uit te bouwen. Getuige de korte periode toen hij het regentschap over Filips de Schone *de facto* uit handen gaf aan een nieuwe regentschapsraad. Toen Maximiliaan zich ten gevolge van zijn kroning tot Rooms-koning naar het Duitse Rijk begaf, liet hij het bestuur aan zijn adellijke vertrouwelingen over. Van november 1485 tot juni 1486 bestuurden stadhouder Engelbert van Nassau, kanselier Jean Carondelet, admiraal Filips van Kleef en eerste hofmeester Olivier de la Marche de Nederlanden.[39] Maximiliaan paste zijn – vermeende – succesvolle repressiepolitiek ook toe op zijn tegenstanders uit Gent, Brugge en Ieper.

1.3 De repressie en de machtsovername van Maximiliaan te Ieper, Brugge en het Brugse Vrije

1.3.1 Ieper

[31] Molinet, *Chroniques*, I, 467.
[32] KB: Ms 1132, 5 en Sterchi, *Uber den Umgang*, 171.
[33] Molinet, *Chroniques*, I, 460.
[34] ADN: B 1703, 121r.
[35] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 275 en Molinet, *Chroniques*, I, 581.
[36] Buntinx, *Wielant (Filips)*, 1012 en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 276.
[37] Buylaert, *Baenst (Paul de)*, 51.
[38] Molinet, *Chroniques*, II, 252 en Godefroy, *Histoire du roy*, 630.
[39] Cools, *Mannen met macht*, 123.

In Ieper was de aanhang van de regentschapsraad gering. Maximiliaan betichtte in de Vrede van Brugge slechts drie Ieperlingen van politieke tegenstand tegen zijn regentschap. Frans van der Poorte, Tristam Belle en Jasper van Premecques werden in juni 1485 vogelvrij verklaard. Zoals eerder betoogd, vertegenwoordigden stadspensionaris Tristam Belle en Jasper van Premecques, raadsheer in de Raad van Vlaanderen, Ieper (minstens) tweemaal in de regentschapsraad. De strenge straf voor beiden doet vermoeden dat Tristam Belle en Jasper van Premecques effectief bijgedragen hebben in het beleid van de regentschapsraad. De derde bij naam genoemde Ieperling in de Vrede van Brugge, Frans van der Poorte, nam als raadslid veelvuldig deel aan de vergadering van de Drie Leden in de aanloop van en tijdens de regering van de eerste regentschapsraad – misschien nam ook hij soms deel aan de vergaderingen van dit regeringsorgaan.[40] Geen van de drie geviseerde personen werd tijdens het regentschap van Maximiliaan in het stadsbestuur van Ieper opgenomen en de aartshertog ontsloeg Jasper van Premecques uit zijn functie in de Raad van Vlaanderen.[41] Over een eventuele confiscatie van hun goederen, noch over een verbanning door hun stadsbestuur vonden we enig bewijs.

1.3.2 Brugge

Te Brugge was de repressie veel grootschaliger. De partij rond Willem Moreel ontving harde klappen. Tot de kern van deze partij rekenden we zes personen, namelijk Willem Moreel, Maarten Lem, Jan van Riebeke, Jan de Keyt, Jan de Boot en Jan van Nieuwenhove fs. Klaas. Na de opstand van 1477 hadden zij, in samenwerking met de Brugse ambachten, de Brugse politiek in een houdgreep. Maximiliaan had de macht van deze partij reeds proberen te verzwakken in het najaar van 1481. Maar de steun voor Willem Moreel en co. bleek toen te groot. Een proces voor de Grote Raad in 1482 bracht evenmin soelaas. Na de dood van Maria van Bourgondië palmde de partij rond Willem Moreel opnieuw de publieke mandaten te Brugge in. Na de verovering van het graafschap beschikte Maximiliaan echter – eindelijk – over de macht om de partij hard te treffen en over de nodige bondgenoten ter plaatse om de bestraffing uit te voeren. Vijf van de zes vernoemde personen werden zwaar aangepakt – de zesde, Maarten Lem, was in het voorjaar van 1485 gestorven.

Willem Moreel, Jan de Keyt en Jan van Riebeke werden buiten de Vrede van Brugge gesloten, Jan de Boot werd publiekelijk beschimpt en Jan van Nieuwenhove fs. Klaas werd door Maximiliaan in januari 1486 uit het graafschap verbannen.[42] Op het hoofd van de naar Doornik gevluchte Willem Moreel, Jan van Riebeke en Jan de Keyt stond een zware prijs, maar voorlopig viste Maximiliaans 'inquisitie' achter het net.[43] Na de bestraffing van andere Brugse opstandelingen (waarover zo dadelijk meer) en een nieuwe Gentse opstand in juli 1485, verleende de aartshertog Willem Moreel en Jan de Keyt gratie. Op vraag van de vrienden en magen van beide verwanten vergaf Maximiliaan alle misdaden die Willem Moreel en Jan de Keyt sinds zijn aankomst in de Nederlanden in 1477 volgens hem begaan

[40] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 269, 274, 280 en 296-9. Hij was raadslid van Ieper van 8 februari 1482 tot 7 februari 1485 (KB: M 103, II).
[41] Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*, 53.
[42] Gewezen schout Jan van Nieuwenhove fs. Klaas werd '*ter cause van zekere wonderlicke zware sticken*' op 18 januari 1486 verbannen (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 275). Jan de Boot kwam er eerder met de schrik vanaf. Op 3 juli 1485 diende hij '*ten ansiene van alle die weerelt*' zijn persoonlijke lijfwacht af te staan, hetgeen aan de verzamelde menigte op de Grote Markt toonde hoe kwetsbaar de voormalige tegenstanders van Maximiliaan voortaan waren (*ibidem*, 265).
[43] Wie Willem Moreel of Jan van Riebeke gevangen kon nemen, ontving 150 lb. gr. (SAB: CA, 14, 332v). De persoonlijke lijfwacht van beide voortvluchtigen werd ontslaan (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 273).

hadden.[44] Nochtans waren Willem Moreel en Jan de Keyt van majesteitsschennis beschuldigd, de hoogste misdaad die een onderdaan tegen zijn soeverein kon begaan. Volgens de brief hadden beide Bruggelingen, ingegeven door fout advies en slechte raadgevers, de administratie en de regering van de graaf uit diens handen genomen en de 'rechtmatige voogd' de oorlog verklaard. Deze majesteitsschennis verdiende geen genade, maar de erbarmelijke levensomstandigheden van Willem Moreel en Jan de Keyt in Doornik, en een zeker medelijden met hun verwanten, bewoog de regent tot barmhartigheid.[45] Ook Jan van Nieuwenhove fs. Klaas ontving gratie in januari 1487.[46] Na zijn verbanning een jaar eerder was hij samen met zijn echtgenote naar Sint-Omaars gevlucht, waar hij, ondanks de grafelijke vergiffenis, tot februari 1488 zou verblijven.[47] Waarschijnlijk betoonde Maximiliaan deze opvallende clementie omdat zijn bondgenoten het politieke leven te Brugge reeds gemonopoliseerd hadden. Een eventuele terugkeer van Willem Moreel en co. naar Brugge hield dus geen terugkeer naar de politieke macht in. Misschien hoopte de vorst met zijn vergevingsgezindheid zelfs aanhang te winnen bij voormalige tegenstanders in de stad.

Maar Willem Moreel en Jan de Keyt keerden, evenmin als hun verwanten Jan van Riebeke en Jan van Nieuwenhove fs. Klaas, niet naar hun thuisstad terug. Een grenzeloos vertrouwen in de goede bedoelingen van de aartshertog had de partij rond Willem Moreel dus niet. Ingaan op het aanbod van Maximiliaan impliceerde bovendien de erkenning van het gezag van de regent. Vanuit Doornik regelde Willem Moreel, in de mate van het mogelijke, zijn handelszaken en enkele huishoudelijke plichtplegingen. Zijn schoonzoon en handelspartner Boudewijn van Eldinghe zette ondertussen de lopende zaken van Willems compagnie voort.[48] Schuldeisers, zoals Maximiliaans algemeen ontvanger van alle financiën, Louis Quarré, klopten dan maar bij zijn schoonzoon aan.[49] Vanuit Doornik verweerde Willem Moreel zich op de aanklacht van het nieuwe Brugse stadsbestuur dat haar voorgangers persoonlijk verantwoordelijk had gesteld voor de Brugse bestuursdaden uit de periode van de eerste regentschapsraad. Schuldeisers hadden namelijk bij de nieuwe schepenbank aangeklopt om de opbrengst van confiscaties door de Brugse schepenbank van 1483, waarvan Willem Moreel burgemeester was, terug te eisen. In juni 1486 gaf de Raad van Vlaanderen Willem Moreel en zijn toenmalige collega-schepenen echter gelijk. Ze stelde de huidige Brugse schepenbank verantwoordelijk voor eventuele misdaden die voormalige Brugse bewindvoerders in hun functie hadden begaan.[50] Misschien als reactie op het heftige verweer

[44] ADN: B 1703, 100v-101v (Willem Moreel) en 101v-102r (Jan de Keyt). Misschien had Lieven Moreel bij de (administratie van de) aartshertog om deze gratie gelobbyd. Hij was de broer van Willem en de zwager van Jan.
[45] De aanklacht van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone tegen Willem Moreel luidde als volgt. '*Contenant que, comme mal conseillé et advisé, le dit Guillaume s'est depuis le trespas de feue notre tres chiere et tres amee compaigne* […] *temerairement presumé, jugé et avancé de, avec autres du dit pays de Flandres, soy rebeller a l'encontre de nous et notre droit, haulteur et seignourie pour tollir et oster a nous, Maximilien, l'administracion et gouvernement de nous, Phelippe, et notre pays de Flandres. Et, en soy demonstrant notre anemy,* [il] *s'est, avec autres rebelles, par effect efforcé de usurper et prendre l'adminstracion et gouvernement ou dit pays de Flandres, mesmement en notre ville de Bruges ou il a esté bourgmaistre certain temps. Et, comme l'un des principaulx gouverneurs, durant lequel temps de son administration il a, afin de en icelle povoir demourer et estre entretenu, conseillé, enhorté et practicqué par tous moyens a lui possibles a l'encontre de nous, en faisant et conseillant nous faire guerre et hostilité en commettant par ce en pluiseurs facons et manieres, cas et crisme de leze magesté a l'encontre de nous*'. Maximiliaan en Filips verleenden gratie '*pour ce est que nous, les choses dessus dites considerees, ayans partie et compassion des femme et enffans du dit Guillaume*' (ADN: B 1703, 101r).
[46] ADN: B 1703, 172v.
[47] SAB: KV, 828bis, 253.
[48] Willem Moreel oorkondde regelmatig aktes te Doornik, die dan te Brugge of Gent gevalideerd werden door verwanten (zie bijvoorbeeld RAG: RV, 955, 38r en SAB: PR, 1485, 23r).
[49] In augustus 1485 eiste Louis Quarré geld van Willem Moreel. Het betreft waarschijnlijk de terugbetaling van lonen die Maximiliaan eerder geëist had (SAB: PR, 1485, 17v).
[50] De uitkomst van het proces in SAB: SV, 188r-191v.

van de oud-burgemeester in deze zaak verbanden de Brugse schout en de baljuw Willem Moreel eind augustus 1486 voorgoed uit het graafschap Vlaanderen.[51] De gewezen superintendant zag zijn feitelijke situatie dus bevestigd en hij lag, samen met Jan van Riebeke, te Doornik op vinkenslag.

Het verging Jan de Keyt minder goed. Spijts de gratie die hij in juli 1485 ontvangen had, hield de stadhouder van Vlaanderen, Engelbert van Nassau, hem in januari 1486 samen met Adriaan Vilain van Rassegem in het zuiden van het graafschap aan.[52] Beide voorstanders van de regentschapsraad hadden dus contact gezocht, maar de stadhouder was hen te slim af. Hij liet Adriaan Vilain naar Vilvoorde voeren en Jan de Keyt werd in zijn moederstad opgesloten. Omstreeks 20 januari werd de Brugse zakenman in een grootse ceremonie op de Grote Markt na een kort proces naar het schavot geleid.[53] Het stadsbestuur liet zijn vonnis publiekelijk voorlezen. De aanklacht betichtte Jan de Keyt van de majesteitsschennis waarvoor hij eerder vergiffenis ontvangen had. Volgens het stadsbestuur had de Bruggeling tijdens de regering van de regentschapsraad het bestuur van het graafschap van de rechtmatige voogd van Filips de Schone ontnomen en in eigen voordeel geïnterpreteerd. Een dergelijke misdaad verdiende een pijnlijke doodstraf, maar voor 3000 gouden kronen kon Jan de Keyt een levende vierendeling afkopen. De doodstraf ontliep hij echter niet. Jan de Keyt werd met het zwaard berecht en zijn hoofd werd op een zijtoren van de Brugse Hallen gespietst.[54] De afgrijselijke aanblik van het afgehakte hoofd maakte aan de Bruggelingen duidelijk dat tegenstand tegen het regentschap van Maximiliaan enkel de dood verdiende.

Vijf bondgenoten van de partij rond Willem Moreel hadden enkele maanden eerder dezelfde straf ontvangen. Op 5 juli 1485 werden Frans van Bassevelde, Antoon Labbe, Zegher de Roode en Pieter van der Eecke gehalsrecht.[55] Deze Bruggelingen waren de eerste slachtoffers van een uitzonderingsrechtbank die, onder leiding van de 'rode roede' Jacob de Baenst, daags na de toekenning van de Vrede van Brugge door Maximiliaan belast was met de berechtingen van vogelvrij verklaarde personen.[56] De commissie trok onmiddellijk aan het werk en sloot Frans van Bassevelde, Pieter van der Eecke en Lodewijk van Gruuthuze op – de anderen volgden in hun voetspoor.[57] Na een korte ondervraging in de gevangenis formuleerde de rechtbank op 5 juli publiekelijk voor elk van de beklaagden onomstootbare bewijzen voor hun rechtvaardig geachte executie. Zegher van Roode bijvoorbeeld zou '*by zijnen vryen ende eyghene wille*' de vrede met Maximiliaan gehinderd hebben. De rechtbank tilde eveneens zwaar aan de verantwoordelijkheid van de vijf Bruggelingen in verschillende bestuursdaden van de regentschapsraad, zoals bijvoorbeeld de verkoop van een rente op het graafschap die volgens de rechtbank enkel de bedoeling had de aartshertog aan te vallen. De rechtbank vond Frans van Bassevelde bovendien schuldig aan de weigering van Brugge om de aartshertog in het voorjaar 1483 de stad binnen te laten. In het bijzijn van Engelbert van Nassau werden de vier beklaagden op de Grote Markt terechtgesteld. Lodewijk Steylin, die zich tijdelijk in het klooster van de Franciscanen had verschanst, stierf twee dagen later op het schavot.[58] Het stadsbestuur sloeg de goederen van Lodewijk Steylin en Antoon Labbe aan[59] en het liet de

[51] KB: Ms. 1132, 59.
[52] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 275.
[53] SAB: SR, 1485-86, 131r.
[54] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 265 en 275.
[55] *Ibidem*, 265-7 (zie ook aldaar in verband met hun aanklacht).
[56] Jacob de Baenst, een bastaardzoon van Guy de Baenst en de voormalige onderbaljuw van Sluis, was in maart 1484 door de Brugse schepenbank verbannen (*ibidem*, 264 en ADN: B 2121, 60r). Hij was na 1485 een soort van inquisiteur die tijdens de terechtstellingen een rode roede vasthield.
[57] RAG: RV, 34315, 104r.
[58] ARA: Rk., 13781, 80r.
[59] SAB: CA, 14, 332v.

hoofden van de vijf geëxecuteerde Bruggelingen aan de zijtorens van de Hallen ophangen – de meeste werden er pas eind februari 1488 weer afgehaald.[60]

De terechtgestelde Bruggelingen maakten deel uit van de bestuurlijke coalitie die in april 1477 aan de macht was gekomen. Tezamen hadden de vijf geëxecuteerde personen sindsdien liefst zevenentwintig publieke mandaten in de stad uitgeoefend. Lodewijk Steylin was bijvoorbeeld burgemeester van de '*courpse*' in 1483 en stedelijk ontvanger in 1484. Ook Zegher van Roode, Antoon Labe en Frans van Bassevelde waren stedelijk ontvanger, respectievelijk van september 1483 tot juni 1485, van september 1482 tot augustus 1484 en van april 1477 tot en met augustus 1482. Pieter van der Eecke was tot 1479 pensionaris en vanaf mei 1482 griffier van Brugge; hij was tevens klerk van den bloede tijdens de regering van de regentschapsraad. Allen voerden talrijke bestuurlijke en administratieve taken voor het Brugse stadsbestuur uit. Antoon Labe was actief betrokken bij de inning van stedelijke assizen, Lodewijk Steylin ondernam verscheidene diplomatieke reizen voor de stad en de regentschapsraad, Pieter van der Eecke verleende juridische diensten aan de stad en Frans van Bassevelde hield onder meer de boekhouding van bijzondere stadsrekeningen bij.[61] Sommige van de terechtgestelde personen waren nauw bij het beleid van de regentschapsraad betrokken geweest. Zegher van Roode bijvoorbeeld verbleef soms maanden te Gent om de financiële politiek van de Drie Leden uit te dokteren.[62] Deze taak vervulde hij als stedelijk ontvanger, maar gezien zijn werkzaamheden was Zegher van Roode *de facto* meer een 'financieel commissaris' van de regentschapsraad. De repressie van Maximiliaan legde in juli 1485 dus enkele van de voornaamste uitvoerders van het beleid van de regentschapsraad op hardhandige wijze het zwijgen op.

Behoudens Lodewijk Steylin hadden de geëxecuteerde Bruggelingen ook bestuurlijke functies in de ambachten uitgeoefend.[63] Het nieuwe Brugse stadsbestuur ontdeed zich in juli 1485 dus ook van enkele belangrijke politieke leiders van de ambachten met de bedoeling de ambachten in het Maximiliaangezinde Brugge monddood te maken. De gruwelijke wijze waarop de stoffelijke resten van de terechtgestelden op de Grote Markt werden tentoongesteld, herinnerde de ambachten voortdurend aan de veranderde machtsverhoudingen te Brugge. Het werd de ambachten reeds op 30 juni 1485 duidelijk dat ze niet langer over politieke macht beschikten. De nieuwe regent stelde eigenhandig een nieuwe Brugse schepenbank aan, die veertien maand, tot september 1486, in functie zou blijven.[64] Een commissie van Brugse vertrouwelingen voerde de taak uit.[65] Merkwaardig genoeg behield Maximiliaan wel de proportionele verdeling van de schepenzetels over de negen leden van de stad. Acht poorters en achttien leden uit de ambachten namen plaats in het pluche.[66] De regent wijzigde de verkiezingsprocedure uit het eerste Brugse privilege van 30 maart 1477 dus niet. Maar de persoonlijke rol die de regent tijdens de kiesprocedure speelde, doet vermoeden dat hij, of zijn entourage, enkel politieke medestanders in de schepenbanken poneerde.

[60] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 324.
[61] Zie hun fiche in bijlage. Zegher van Roode was daarenboven deken van de Lakenhalle in 1481, Lodewijk Steylin was klerk van de deelmannen in april 1477 (SAB: SR, 1476-77, 43r). Jan van Oostkamp, de enige vogelvrij verklaarde Bruggeling die niet vervolgd werd, oefende deze administratieve functie in de daaropvolgende jaren uit (SAB: SR, 1479-80, 58r).
[62] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 290-3.
[63] Frans van Bassevelde was deken der vleeshouwers in 1474 en 1477, Pieter van der Eecke deken der tijkwevers in 1484, Antoon Labe deken der goudsmeden in 1476 en Zegher van Roode behoorde tot het ambacht der ververs (zie hun fiche in bijlage).
[64] Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, 174-5 en Blockmans, *Mutaties van het politiek personeel*, 98-9.
[65] Deze bestond uit Pieter Lanchals, Joost van Varsenare, Joost van Halewyn, Roeland le Fevre, Willem Houtmaerct, Guy de Baenst, Jan van Nieuwenhove fs. Jan en klerk Antonis Spillaert (SAB: SR, 1484-85, 168r).
[66] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 288-9.

Vermoedelijk behield Maximiliaan de kiesprocedure uit 1477 om de ambachten de argumenten te ontnemen om tegen de verkiezing te procederen. Maar de wijze waarop de magistraatswijziging tot stand kwam, doet reeds vermoeden dat, zoals te Gent enkele dagen voordien, de bestuursgroep die tijdens de regering van Maria van Bourgondië en van de regentschapsraad over de rechten van de ambachten had gewaakt, uit de Brugse schepenbank verdween.

Een klein onderzoek naar de achtergrond van het nieuwe bestuur leert dat een bont amalgaam van tegenstanders van het vorige regime, leden van de adel uit het Brugse Vrije, hoffunctionarissen van Maximiliaan, vrienden en verwanten van Pieter Lanchals en door het vorige bestuur verstoten handelaars, de schepenbanken inpalmde. Een mooie getuige van de machtswisseling vormt de achtergrond van de burgemeesters uit de periode van het (eerste) regentschap van Maximiliaan. In juni 1485 behoorden de nieuwe burgemeesters, Joost van Varsenare en Joost van Halewyn, tot de hofhouding van Maximiliaan. Voornamelijk de aanstelling van Joost van Varsenare gaf aan dat Maximiliaan radicaal voor politieke verandering koos. Joost van Varsenare was een kamerling en een persoonlijke vertrouweling van de regent.[67] Hij leidde reeds de Brugse schepenbank van september 1481, die door Maximiliaan geïnstalleerd was om de macht van de partij rond Willem Moreel te breken. Na de dood van Maria van Bourgondië verbande deze partij Joost van Varsenare uit het graafschap. Omdat de edelman persoonlijk het Antwerpse stadsbestuur tot vijandigheid ten opzichte van Brugse handelaars zou hebben aangezet, had het vorige Brugse regime hem als publieke vijand van de stad gebrandmerkt. Kortom, de terugkeer van Joost van Varsenare symboliseerde de machtsgreep van Maximiliaan in de stad.

Ook de daaropvolgende jaren zouden Brugse burgemeesters tot de rivalen van het gewezen stadsbestuur behoren of een publieke functie aan het hof of in het graafschap uitoefenen. In september 1486 werden de voormalige souverein-baljuw Jacob van Gistel en de griffier van de Raad van Vlaanderen, Joris Baert tot burgemeester verkozen. Ze waren respectievelijk in 1484 door de Raad van Vlaanderen veroordeeld en in 1483 door Gent verbannen. Joris Baert werd nadien als griffier in de Raad van Vlaanderen opzij geschoven, maar in 1485 stelde Maximiliaan hem opnieuw in die functie aan.[68] Ook Jacob van Gistel en Joost van Halewyn bekleedden nog andere publieke mandaten in het graafschap. Ze waren tijdens hun burgemeesterschap namelijk tevens baljuw van Veurne; Joost van Halewyn was vanaf oktober 1485 baljuw van Sluis.[69] Ook de burgemeester van de '*courpse*' van september 1487 was reeds door het Brugse stadsbestuur van 1482 verbannen. De nieuwe watergraaf van Vlaanderen, Jan van Nieuwenhove fs. Michiel[70], was overigens de schoonbroer van Pieter Lanchals. Hij was stedelijk ontvanger van juni 1485 tot augustus 1487.

Willem Houtmaerct, tenslotte, werd in 1487 burgemeester van schepenen. Hij symboliseerde de 'nieuwe generatie politici' die zich in juni 1485 in het Brugse pluche nestelde. Deze handelaar maakte deel uit van de bestuurlijke coalitie die in april 1477 de macht gegrepen had, maar hij was in 1484 in ongenade gevallen. Hij was van september 1479 tot en met augustus 1482 stedelijk ontvanger van Brugge, maar begin juni 1485 had de regentschapsraad een aantal van zijn goederen te Brugge geconfisqueerd.[71] Ook zijn zwager kreeg het hard te verduren. Jan de Witte was door de Drie Leden in juni 1483 als raadsheer in

[67] Een vermelding als kamerheer in bijvoorbeeld SAB: SR, 1484-85, 169v. In maart 1487 legitimeerde Maximiliaan liefst vijf bastaardkinderen van Joost omwille van zijn '*bonne vie et conversation et a grant desir de bien faire et de demourer soubz nous*' (ADN: B 1703, 181r en 181v-182r).
[68] Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*, 53.
[69] Joost van Halewyn en Jacob van Gistel waren respectievelijk van 12 maart tot 10 augustus 1485 en van 29 mei 1486 tot 8 maart 1488 baljuw van Veurne; Joost van Halewyn was van 12 augustus 1485 tot 31 augustus 1487 baljuw van Sluis, Willem van Halewyn (een verwant?) volgde hem op (ARA: Rk., 13927 en 14015-6).
[70] ADN: B 5351-3.
[71] SAB: SR, 1484-85, 138r.

de Raad van Vlaanderen afgezet, maar Maximiliaan benoemde hem weer in augustus 1485.[72] In 1478 had het stadsbestuur Willem Houtmaerct met Willem Moreel verzoend na een scherpe woordenwisseling, maar in 1485 stond Willem Houtmaerct alweer lijnrecht tegenover de verbannen Willem Moreel. Hij werd in juni 1485 opnieuw stedelijk ontvanger, een mandaat dat hij in 1487 zou inruilen voor dat van burgemeester. Rond zijn persoon ontspinde zich een uitgebreid sociaal netwerk waarop de aartshertog zijn macht te Brugge zou opbouwen. Maximiliaan stelde zijn broer Marc Houtmaerct in juli 1485 aan als Vlaams muntbewaarder, in plaats van de terechtgestelde Gentse bewindvoerder Daneel Onredene, en in 1486 werd hij tevens Brugs muntmeester.[73] Andere van de gebroeders Houtmaerct ontvingen eveneens bestuurlijke mandaten te Brugge.[74] Willem zelf had een grote rijkdom vergaard, maar de oorsprong hiervan is niet geheel duidelijk. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Willem Moreel lijkt hij niet betrokken te zijn geweest in de internationale handel – of er bleven althans geen sporen van bewaard. Zijn broer Thomas Houtmaerct huurde een kruideniersstalletje van de stad en Renier Houtmaerct had nog handel bedreven met de compagnie van Willem Moreel.[75] Willem Houtmaerct was vermoedelijk meer een bankier dan een handelaar – maar beide economische activiteiten waren in het laatmiddeleeuwse Brugge nauw met elkaar verbonden. In de korte periode van juni 1485 tot januari 1488 zou Willem Houtmaerct zowel de staats- als de stadsfinanciën met zijn persoonlijke financiën ondersteunen.[76] Met zijn rijkdom investeerde hij ook in stedelijke renten. Tijdens zijn leven kocht hij tweeëntwintig rentebrieven op de stad Brugge voor in totaal 1279 lb. 10 s. gr. Hij was daarmee de belangrijkste rentekoper in Brugge in de tweede helft van de vijftiende eeuw.[77] Met zijn rijkdom bouwde hij onder andere een kasteeltje aan de Spiegelrei als veruiterlijking van zijn nieuwe machtspositie.[78]

In de Brugse schepenbanken namen ook oud-schepenen van de voorbije jaren plaats. Gregorius Heyns, Lieven van Viven, Alard de Ladesoubs en anderen behoorden tot de Brugse ambachten en hadden dus ook na de onderdrukking van de politieke invloed van de ambachten op de schepenverkiezingen een plaats in de schepenbank weten te verwerven. Zoals de afgelopen jaren namen de bondgenoten van Maximiliaan ook een belangrijk aantal handelaars in het Brugse stadsbestuur op, zoals bijvoorbeeld de kruidenhandelaar Maarten Reyngoot.[79] In 1487 viste het stadsbestuur ook Jan de Boot, het enige lid van de partij rond Willem Moreel dat nog in de stad verbleef, als schepen op.[80] Het nieuwe regime betoonde dus enige clementie voor politieke tegenstanders, maar de dominante invloed van de ambachten en de partij rond Willem Moreel op de verdeling van de schepenzetels behoorde vanaf juni

[72] Jan de Witte stierf in januari 1486 (over zijn carrière en genealogie, zie: KB: Ms. 20642, 169r; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, *Jan de Witte* en Gailliard, *Bruges et le Franc*, V, 66-9).
[73] ADN: B 33, 126r; ARA: Rk., 18199, 4r en Rk., 18117, 4v.
[74] Thomas Houtmaerct werd hoofdman van het Sint-Jacobszestendeel in 1487, zijn broer Renier schepen in 1486 (RAB: RW, 1468-1501, 157r en 165v).
[75] Zie respectievelijk SAB: SR, 1486-87, 17r en Mus, *De compagnie Despars*, 96.
[76] In juli 1486 bijvoorbeeld leende hij samen met Jan Dhondt en zes Weense kooplieden 43.080 lb. par. aan Maximiliaan op de portie van het Brugse Vrije in een Vlaamse bede (RAB: BVR, 223, 197v). Op 16 april 1487 stond hij samen met de andere Brugse ontvangers persoonlijk garant voor een lening van 37.346 lb. 8 s. par. die Maximiliaan bij Genuezen Giovanni-Baptisto Pinelle en Augustino Doria afsloot (ADN: B 580, 16642).
[77] Derycke, *The public annuity market*, 175. Willem Houtmaerct gebruikte de stedelijke renten ook als betalingsmiddel (SAB: PR 1485, 74r, 111r, 120v, 128r en 129r – zie zijn fiche in bijlage).
[78] Willem Houtmaerct bewoonde het zogenaamde 'Houtmaerctskasteel' aan de Sint-Clarastraat, dat hij in 1480 van de graaf van Etampes had gekocht (Gailliard, *Revue pittoresque*, 81 en *idem*, *Ephémérides brugeoises*, 94). Hij bezat eveneens twee huizen in de Zuidzandstraat en drie huizen aan het Sint-Gilliskerkhof (SAB: KV, 828bis, 313-4; SAB: SR, 1485-86, 148r en SR, 1486-87, 139r).
[79] Hij huurde een kruideniersstalletje in Brugge (SAB: SR, 1476-77, 7v) en hij leverde zowel aan de stad als aan het hof kruiden, salpeter en zwavel (zie bijvoorbeeld ADN: B 2121, 535v-537r en SAB: SR, 1486-87, 159v).
[80] SAB: RW, 1468-1501, 165v.

1485 tot het verleden. Vertrouwelingen van de vorst en rivalen van het verbannen handelsnetwerk deelden voortaan te Brugge de lakens uit. Geraard de Groote, Jan de Baenst (heer van Lembeke), Jacob Dheere fs. Antoon, Jacob de Witte, en andere tegenstanders van het voormalige regime werden in juni 1485 opnieuw met politieke macht bedeeld. Ook de nieuwe algemeen muntmeester van Vlaanderen, Filips van den Berghe, die Maximiliaan in juli 1485 als vervanger van de Gentenaar Filips van der Zickelen had aangesteld[81], nam plaats in de Brugse schepenbank van juni 1485. Ook in 1481 was Maximiliaan erin geslaagd bondgenoten onder de schepenen te benoemen, maar voor het eerst sinds de opstand van 1477 had de hogere overheidsmacht opnieuw een dominante stem op de benoeming van het Brugse stadsbestuur verworven.

Andere leidende functies in de Brugse politiek werden eveneens aan de entourage van de aartshertog toevertrouwd. Op 19 mei 1484 had Maximiliaan financieel commissaris Pieter Lanchals als schout van Brugge aangesteld, in plaats van de kort daarvoor overleden Antoon van der Vichte.[82] Maximiliaan had laatstgenoemde dus steeds als de enige wettige schout van Brugge aanzien. De aanstellingen van Maarten Lem in april 1482 en van Jan van Nieuwenhove fs. Klaas in september 1483 beschouwde de regent als nietig, ook al had hij met de benoeming van Maarten Lem ingestemd. In de praktijk echter kon Pieter Lanchals zijn mandaat maar na de capitulatie van Brugge in juni 1485 opnemen. Vanaf dan verving hij Jan van Nieuwenhove fs. Klaas ook als kapitein van het grafelijk kasteel van Male.[83] Naast de taken van financieel commissaris, schout en kapitein bekleedde Pieter Lanchals ook het ambt van 'commissaris van de Vlaamse wetsvernieuwing'. Hij was door de regentschapsraad uit deze functie ontzet, maar in juli 1485 nam de aartshertog hem opnieuw in deze commissie op, samen met Filips van Huerne, de abt van Ter Duinen en Karel van Halewyn.[84] Laatstgenoemde was door Maximiliaan als baljuw van Brugge en het Brugse Vrije hersteld nadat de regentschapsraad hem in mei 1484 als baljuw het land had uitgejaagd.[85] Een andere banneling van het vorige regime, Jan de Taye, werd in juli 1485 griffier van de stad in plaats van de kort tevoren geëxecuteerde Pieter van der Eecke.[86] Jan Caneel werd opnieuw klerk van wezen, een ambt dat hij tot aan de opstand van 1477 had bekleed, maar dat in de voorbije jaren door de in 1486 geëxecuteerde Jan de Keyt uitgeoefend was.[87]

Ook de schout versterkte zijn positie. Joost de Hert kon, na een verbanning in 1483, opnieuw als klerk van schout Pieter Lanchals in dienst treden.[88] De echtgenoot van de bastaarddochter van de schout, Klaas van Delft, werd hersteld in zijn functie van stedelijk pensionaris.[89] Pieter Lanchals zelf huwde in oktober 1486 Katrien van Halewyn. Het was het tweede huwelijk van de financieel commissaris van de aartshertog.[90] Katrien van Halewyn was de dochter van Roeland van Halewyn, heer van Poeke, een stiefbroer van de Brugse baljuw en burgemeester van het Brugse Vrije in september 1486. De 'vorstelijke partij' van Maximiliaan te Brugge huwde dus, zoals vanouds, onderling om de banden tussen politiek gelijkgezinden te versterken. De vorst vergrootte op deze manier zijn invloed op de Brugse

[81] ADN: B 17750, 'Monnaie de Flandre'.
[82] Boone, *Lanchals (Pieter)*, 476; ARA: Rk. 13781, 76r en SAG: FLL, 1431.
[83] ADN: B 4123, 119r.
[84] RAB: AW, 1478.
[85] ARA: Rk. 13781, 77v.
[86] SAB: SR, 1485-86, 53v.
[87] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 269; RAG: RV, 955, 33r en SAB: SR, 1485-86, 53v.
[88] Joos de Hert was als klerk van schout (ADN: B 2121, 58r) door de stad beboet in 1483 (SAB: SR, 1483-84, 36v). In juli 1485 oefende hij die functie opnieuw uit (SAB: SR, 1485-86, 126v).
[89] SAB: SR, 1485-86, 53v. Klaas van Delft was vervangen door Boudewijn Haghebaert die talrijke administratieve taken voor de stad en de regentschapsraad uitvoerde, maar na de machtsovername van Maximiliaan de stad uitvluchtte (SAB: SR, 1484-85, 139r-v en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 264).
[90] Zijn eerste echtgenote, Katrien van Belle, was in 1484 overleden (Boone, *Lanchals (Pieter)*, 472).

politiek en de uitbreiding van het sociaal kapitaal van de personen in kwestie stelde hen makkelijk in staat hun sociale positie op de maatschappelijke ladder te behouden.

1.3.3 Het Brugse Vrije

Op 2 juli 1485 verving Maximiliaan ook de schepenbank van het Brugse Vrije.[91] Guy de Baenst werd de nieuwe burgemeester van de kasselrij – op hetzelfde moment was zijn schoonzoon Joost van Halewyn burgemeester van Brugge. Deze naaste vertrouweling van Karel de Stoute en nadien van Maximiliaan van Oostenrijk was in 1477 door de Vlaamse opstandelingen uit de Raad van Vlaanderen geweerd, en tijdens de regering van de regentschapsraad van zijn bezittingen beroofd. Maximiliaan bezorgde Guy de Baenst eerherstel en schonk hem naast de functie van burgemeester ook zijn post in de Raad van Vlaanderen terug.[92] De voorganger van Guy de Baenst, Klaas Marteel, was uit de Vrede van Brugge gesloten en hij werd kort na de machtsovername van Maximiliaan te Brugge door de nieuwe baljuw gearresteerd.[93] Na een proces voor de Grote Raad werd ook deze medestander van de opgedoekte regentschapsraad op een onbepaald tijdstip in 1486 terechtgesteld wegens majesteitsschennis.[94] Een aantal schepenen van het Brugse Vrije die de voorbije jaren door de Drie Leden uit hun functie waren geweerd, keerden in juli 1485 terug op post, zoals Willem van Halewyn en Jan van Overschelde. De in 1483 door Gent verbannen Joost Arends werd opnieuw griffier van het Brugse Vrije. De breuk met de vorige schepenbank was niet totaal, want het merendeel van de schepenen bleef in functie.

Desalniettemin werd de schepenbank in de komende maanden onder curatele van de Maximiliaangezinde strekking uit het Brugse Vrije geplaatst. De aanstelling van rijzende ster Yeronimus Lauwerein in september 1486 als ontvanger van de kasselrij is in deze context onthullend. Yeronimus Lauwerein was, zoals Pieter Lanchals, Roeland le Fevre en Andries Andries een talentrijke specialist in financiële en boekhoudkundige zaken. Ook hij was van relatief lage afkomst en hij maakte al snel carrière in de Bourgondisch-Habsburgse administratie – we kunnen hem dus evengoed als een 'parvenu' bestempelen. Het vorstenpaar had de in 1452 of 1453 geboren Yeronimus in 1479 gelegitimeerd. Hij was immers de bastaardzoon van Bavo Lauwerein die rond 1450 als klerk in dienst van de algemeen ontvanger van Vlaanderen werkte.[95] Yeronimus volgde zijn vader op als klerk[96], maar hij werd in 1483 wegens financiële ongeregeldheden door de regentschapsraad beboet en uit zijn functie ontzet.[97] De administratie van Maximiliaan ving de Bruggeling echter op. In augustus 1485 verschijnt Yeronimus Lauwerein opnieuw als klerk van de algemeen ontvanger van Vlaanderen Roeland le Fevre.[98] Vanaf dan nam de carrière van de klerk een beslissende wending. Op 8 augustus 1485 huwde hij met Jacqueline Peyaert, de dochter van Mathijs, de

[91] RAB: BVR, 223, 1r. De lijst van de schepenen uit de periode 1485-1487 vindt men in Priem, *Documents extraits*, II (7), 171-3, aan te vullen met de rekeningen van het Brugse Vrije voor het korte schepenjaar van september 1487 tot februari 1488 (RAB: BVR, 225, 1r).
[92] Buylaert, *Sociale mobiliteit*, 229-30 en Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, *Guy de Baenst*.
[93] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 267.
[94] Klaas Marteel werd door de baljuw onthoofd '*a cause qu'il avoit commis crime lese majesté*'. Schout Pieter Lanchals en de procureur-generaal van Maximiliaan in de Grote Raad, Thomas de la Papoire, hadden hem hiertoe de opdracht gegeven (ARA: Rk., 13710, 121r). Onder andere een leen van de oud-burgemeester te Varsenare werd geconfisqueerd en aan Joost van Varsenare geschonken (ARA: Rk. 17404, 1r).
[95] Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, 363 en Vandamme, *Loyauteit of machtswellust*, 36.
[96] RAG: RV, 6831, 1, 10; ADN: B 4121, 116r en RAB: BVR, 221, 86r.
[97] Omdat hij '*avoit eu et prins part et porcion aux fermes qui se sont baillees par son dit maistre es dites parties de Bruges et du Franc*' (ADN: B 33, 85r en B 17743, 'Lauwereyns').
[98] ADN: B 17745, 'Flandre. Recette Générale'.

leider van de Gentse opstand van juni 1485 die Gent weer onder de heerschappij van Maximiliaan plaatste.[99] Als beloning schonk Maximiliaan brouwer Mathijs Peyaert de ridderstitel en het lijkt ernaar dat de regent een belangrijke hand had in het huwelijk van Mathijs' dochter. De bereidheid van zowel Mathijs Peyaert als Yeronimus Lauwerein om hun lot aan dat van de aartshertog te verbinden, leverde hen dus een forse sociale promotie op. Voortaan patroneerde Maximiliaan zijn geliefde parvenu's. In oktober 1485 verplichtte Maximiliaan de rekenkamer van Rijsel om Yeronimus Lauwerein als ontvanger van Houthulst aan te stellen en vermoedelijk is zijn benoeming als ontvanger van het Brugse Vrije gelijkaardig verlopen.[100] In september 1485 hielp hij zijn schoonvader Mathijs Peyaert bij de renteverkoop op Gent om een aan Maximiliaan toegekende bede te spijzen.[101] In ruil voor de politieke trouw aan de aartshertog ontving de ontvanger van het Brugse Vrije, zoals de andere parvenu's die Maximiliaan in zijn administratie aanstelde, talrijke financiële gunsten van zijn broodheer.[102] Yeronimus Lauwerein mat zichzelf overigens ook het typische gedrag van een parvenu aan. De toekomstige algemeen ontvanger van Vlaanderen stichtte in 1501 op de plaats van het verzwolgen Watervliet een nieuwe stad die hij als een 'prestigeproject' zou uitbouwen.[103]

Een dergelijke rijkdom en macht konden parvenu's nooit zonder hulp van de hogere overheidsmacht verzamelen, een dergelijke overheidspolitiek is, zoals gezien, eigen aan het bastaardfeodalisme. Maar Maximiliaan had eveneens voordeel met hun opname in het overheidsapparaat. Zoals tijdens de regering van Maria van Bourgondië maakte de vorst handig gebruik van de diensten van bekwame administrators. Ook de Drie Leden hadden dergelijke parvenu's in hun administratie opgenomen, maar ze hadden de politieke beslissingsmacht aan de adel uit de regentschapsraad, de stedelijke elite of aan politieke leiders van de ambachten verleend. De parvenu's van Maximiliaan waren daarentegen enkel aan hun broodheer verantwoording verschuldigd. Ze beheerden in samenspraak met Maximiliaan en diens entourage de financiën waarvoor ze bevoegd waren. De verder besproken plundering van de schatkist van het Brugse Vrije is een mooi voorbeeld van de grotere greep die Maximiliaan sinds juni 1485 door de aanstelling van vertrouwelingen op de financiën van het graafschap heeft verworven.

Op 18 oktober 1485 verhief Maximiliaan van Oostenrijk het Brugse Vrije opnieuw tot Vierde Lid van de Vlaamse volksvertegenwoordiging.[104] Op vraag van de schepenbank van het Brugse Vrije ontnam Maximiliaan de stad Brugge dus de voogdij over haar kasselrij. De bezielers van de in 1477 doorgevoerde 'degradatie' van het Brugse Vrije tot kasselrij van Brugge, met name de Brugse ambachten, beschikten niet meer over de politieke macht om tegen deze beslissing in te gaan. De vorst en zijn vertrouwelingen die het bestuur van de kasselrij in juli 1485 overgenomen hadden, zagen daarentegen eindelijk de kans schoon om de schepenbank van het Brugse Vrije weer politieke beslissingsmacht te verlenen. De

[99] SAG: 400, 28, 426v en RAG: RV, 955, 30r.
[100] ADN: B 17745, 'Lauwereyns'. Mathijs Peyaert was bij deze aanstelling trouwens borg over zijn schoonzoon (RAB: BVO, 492).
[101] ADN: B 2132, 69314 en B 2134, 69410.
[102] In 1486 bijvoorbeeld ontving Yeronimus Lauwerein 100 lb. par. voor vele diensten die hij het Brugse Vrije gedaan had bij het innen '*van der grooter excessive zettinghe ende pointinghe*' – het jaar erop werd dit opgetrokken tot 720 lb. par. (RAB: BVR, 224, 135r en 225, 53v). Zijn vrouw ontving een jaarlijkse lijfrente van 240 lb. par. uit de inkomsten van de algemeen ontvanger van Vlaanderen (ARA: Rk. 997, 15r).
[103] Opsommer, *Omme dat leengoed*, 181; Gottschalk, *Historische geografie*, II, 147-50; Vandamme, *Loyauteit of machtswellust*, 37; Devliegher, *Het graf van Hiëronymus*, 190-5; Dewitte, *De Laurijns als bedijkers*, 170-4 en De Paepe, *Watervliet, koningswens*, 46-50. De levensstijl van parvenu's imiteerde die van de adel (De Clercq, Dumolyn & Haemers, '*Vivre noblement*', *passim*).
[104] Prevenier, *Het Brugse Vrije*, 19-20. De grafelijke oorkonde werd op 2 april 1488 te Brugge vernietigd (*Dits die Excellente Cronike*, 242v), een kopie in RAB: BVO, 550 en ADN: B 1703, 125v-139v.

voornamelijk adellijke elite uit de kasselrij was sinds 1477 van politieke macht verstoken, tenzij ze de Brugse politiek introk. Haar bereidwilligheid om opnieuw als onafhankelijk lid aan de vergadering van de Staten van Vlaanderen deel te nemen, was dus erg groot. Maximiliaan en zijn entourage zagen in de politieke rentree van het Brugse Vrije een welkome kans om de alleenheerschappij van de Drie Leden in de Vlaamse statenvergaderingen in het algemeen en de dominante invloed van de Brugse schepenbank in het Brugse Vrije in het bijzonder ongedaan te maken. Het omvangrijke beslag dat de hertogelijke administratie in de komende jaren op de financiën van het Vierde Lid van Vlaanderen zou leggen (zie verder), toont aan dat hogere en snel bereikbare staatsinkomsten de voornaamste motivatie was om het Brugse Vrije haar oude statuut terug te geven.

In februari 1486 vervoegden Jacob Dheere fs. Jacob, Winnok Knibbe en Gilbert Duhomme Guy de Baenst als burgemeester van het Brugse Vrije. De uitbreiding van het aantal burgemeesters in het Brugse Vrije was een logisch gevolg van de beslissing om het Brugse Vrije in haar oude statuut te herstellen. Het Vierde Lid keerde dus terug naar de institutionele structuur die ze vóór 1477 gekend had.[105] Jacob Dheere werd burgemeester van de '*commune*', Guy de Baenst, Gilbert Duhomme en Winnok Knibbe burgemeesters van schepenen. Schildknaap Gilbert Duhomme had nog in het leger van Karel de Stoute gediend en hij behoorde sinds 1477 tot de hofhouding van Maximiliaan.[106] De informatie over Winnok Knibbe is schaars. Hij was een erfgenaam van de weduwe van Pieter Bladelin.[107] Jacob Dheere fs. Jacob was in 1479 door Maximiliaan tot schildknaap geslagen.[108] Zowel in de diplomatie als in het leger van Maximiliaan had de nieuwe burgemeester reeds zijn strepen verdiend.[109] In september 1480 had de aartshertog hem aangesteld tot baljuw van de Vier Ambachten nadat hij een forse som op zijn functie had geleend. De Drie Leden hadden in april 1482 Jacob Dheere echter als baljuw door de broer van Adriaan Vilain van Rassegem vervangen. In oktober 1485 herstelde Maximiliaan hem terug in deze functie.[110] Zijn neef, Jacob Dheere fs. Antoon, was in 1485 en 1487 schepen van de stad Brugge. De nieuwe burgemeester had dus, zoals zijn collega's, een 'professionele' relatie met Maximiliaan en verwantschappelijke banden met diens bestuursequipe te Brugge.

Kortom, zowel te Brugge als in het Brugse Vrije verjoegen de bondgenoten van Maximiliaan de voorstanders van de eerste Vlaamse regentschapsraad. De partij rond Willem Moreel verloor elke vorm van inspraak in het bestuur van Brugge en haar kasselrij. De bondgenoten van Maximiliaan vulden de vacante ambten op. De Habsburgse vorst verwierf een machtspositie waarvan hij nooit eerder in het Brugse kwartier genoten had. De vorstelijke patronage van het bestuur van Brugge en het Brugse Vrije verzekerde de vorst van een directe en centrale controle over de toekenning van een aanzienlijk deel (27,61%) van de Vlaamse beden. De helft van de Leden van de Vlaamse volksvertegenwoordiging zou voortaan de vorst ondersteunen in de uitbouw van een sterk centraal staatsapparaat. Maximiliaan verkreeg deze steun door een politiek van wederzijdse begunstiging. In ruil voor een controle over

[105] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 90.
[106] Greve & Lebailly, *Comptes de l'argentier*, 350 en Gachard, *Analectes historiques, 5e série*, 121. Hij was ook actief in het leger van Maximiliaan. In 1485 ontving hij 240 lb. par. van de schepenbank van het Brugse Vrije omdat hij gewond raakte in de slag te Blangys (RAB: BVR, 223, 17r).
[107] SAB: CSK, 1487-88, 30v-31v.
[108] ADN: B 17728, 'Heere'.
[109] In 1482 bevond hij zich aan de zijde van Maximiliaan toen deze Utrecht belegerde (RAB: BVR, 222, 99v) en in 1487 ontving hij 300 lb. par. van de schepenbank van het Brugse Vrije omdat hij gevangen genomen was tijdens de slag om Béthune (RAB: BVR, 224, 136r). Hij voerde verschillende diplomatieke taken voor de vorst uit (ADN: B 2121, 326r).
[110] ARA: Rk., 14333; ADN: B 2121, 61v en 2124, 55r (hij leende in totaal 3200 lb. par. op zijn functie aan de algemeen ontvanger van alle financiën in 1480-81).

machtsmiddelen in het Brugse kwartier schonk hij er trouwe families, loyale parvenu's en andere bondgenoten bestuurlijke ambten. Het voorbeeld van Guy de Baenst is verhelderend. De raadsheer in de Raad van Vlaanderen werd in juni 1485 burgemeester van het Brugse Vrije, zijn schoonzoon Joost was tegelijkertijd burgemeester van Brugge, baljuw van Veurne en nadien baljuw van Sluis, zijn bastaardzoon Jan was 'rode roede' van Brugge, zijn zoon Antoon schepen van het Brugse Vrije, zijn zoon Joost waterbaljuw van Sluis en zijn neven Jan en Paul waren respectievelijk hoofdman van het Sint-Niklaaszestendeel te Brugge en president van de Raad van Vlaanderen. Met de hulp van Maximiliaan versterkte de familie de Baenst haar positie en verstevigde ze haar greep op Brugge, het Vrije en Sluis.[111] Maximiliaan hoopte met een dergelijke begunstigingspolitiek zijn macht in het graafschap veilig te stellen. Maar de concentratie van bestuursfuncties in de handen van een beperkte schare vertrouwelingen maakte de machtsbasis van de Habsburger wel erg smal.

1.4 De repressie en de juliopstand te Gent

Op 7 juli 1485 reisden Maximiliaan en zijn hofhouding van Brugge naar Gent. Een delegatie Gentenaars trad hen, samen met Vliesridders Adolf van Kleef, Filips van Bourgondië-Beveren en diens vader, tegemoet. Te Mariakerke overhandigden ze Filips de Schone aan zijn vader.[112] Voor het eerst sinds het voorjaar van 1483 ontmoetten vader en zoon elkaar. Zeer symbolisch nam de kleine Filips zijn hoed af en omhelsde hij zijn regent. Zij aan zij, maar het paard van Maximiliaan liep iets voor dat van Filips uit, trokken vader en zoon die avond nog Gent in. In opdracht van het stadsbestuur waren de gevels langs het parcours naar Hof ten Walle met fijn laken bekleed.[113] Daags nadien legde Maximiliaan in een plechtige ceremonie de eed af als voogd van Filips de Schone. Tijdens de eedaflegging volgde de regent de rituelen die normaal tijdens de inwijdingsceremonie van een nieuwe graaf werden gehanteerd.[114] In de abdijkerk van Sint-Pieters zwoer hij als wettelijk voogd van de jonge graaf de rechten van het graafschap en de privileges van Gent na te leven. Op een podium bij de Sint-Janskerk en nogmaals op het balkon van het Hooghuis aan de Vrijdagmarkt herhaalde de regent zijn eed. Maximiliaan verzekerde de Gentenaars dat hij de stedelijke vrijheden zou naleven die de stad '*ghebruuct heeft toten jare duustvierhondert ende vijftich, volghende den payse van Doornijcke*'.[115] Maximiliaan had immers in de Vrede van Brugge de rechtskracht van de privileges van 1477 erkend. Dat betekende dat de Vrede van Doornik uit 1385 de politieke verhoudingen tussen Gent en zijn vorst zou bepalen. Deze Vrede was in 1453 door de Vrede van Gavere vervangen, maar dit verdrag had de opstand van 1477 niet overleefd. Het stemde de toehoorders op de Vrijdagmarkt (de Gentse ambachten) ongetwijfeld mild dat Maximiliaan het voor de stad gunstige verdrag van Doornik erkende.

Na de eedaflegging volgde een bijzondere ceremonie. Kanselier Jean Carondelet verscheen samen met de Gentse overdeken der neringen Mathijs Peyaert op het balkon van het Hooghuis. Deze oud-deken der brouwers had de leiding genomen over de opstand van juni 1485 en bijgevolg had hij een belangrijke rol gespeeld in de omverwerping van het voorgaande regime. Als beloning ridderde de aartshertog de nieuwe politieke leider van de Gentenaars. Tot grote verwondering van het publiek hing Maximiliaan hoogst persoonlijk een

[111] Buylaert, *Sociale mobiliteit*, 231.
[112] Molinet, *Chroniques*, I, 462 en *Dagboek van Gent*, II, 261.
[113] SAG: 400, 28, 446v-447r.
[114] SAG: 93, 7, 33v en SAG: 400, 29, 430r. Een vergelijking met grafelijke Blijde Intredes vindt men in Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies*, 136-48 en *idem*, *Parcours festifs*, 40-5.
[115] SAG: 93, 7, 33v.

ketting rond de hals van Mathijs Peyaert.[116] De vorst beloofde de nieuwbakken ridder, nog steeds in de openbare ceremonie, '*staet ende goed*' te geven om in zijn onderhoud te kunnen voorzien.[117] Mathijs Pehaert ontving een jaarwedde van 1300 lb. par. op de '*recette générale de Flandre*'.[118] Bovendien voorzag de regent Mathijs' beide dochters van een ambitieuze huwelijkskandidaat. Jacqueline Pehaert huwde Bruggeling Yeronimus Lauwerein, een persoonlijke vertrouweling van de aartshertog en de toekomstige ontvanger van het Brugse Vrije. Margriete Pehaert huwde Filips van den Berghe. Dit Brugse raadslid was kort tevoren door Maximiliaan als algemeen muntmeester van Vlaanderen aangesteld.[119] Kortom, de belangrijkste bondgenoot van Maximiliaan te Gent kreeg de nodige status en sociale omkadering om als een man van stand de stad te besturen. Ook een andere '*coming men*' in de grafelijke administratie, Roeland le Fevre, werd met een voordelig huwelijk beloond.[120] Met de huwelijken van de dochters van de overdeken had de vorst bovendien de banden tussen zijn Brugse en Gentse medestanders aangehaald. Maximiliaan hoopte op deze manier waarschijnlijk een soort van algemene, Vlaamse bestuurselite te creëren waarop hij zijn beleid kon uitbouwen. Door zijn kenmerkende begunstigingspolitiek, die bovendien in een openbare ceremonie was tentoongespreid, hoopte Maximiliaan ook de Gentse politiek voortaan te kunnen beheersen.

Maar dat volstond niet. Drie dagen later toonde de Gentse leeuw opnieuw zijn klauwen.[121] '*Eene dangereuse wapenynghe die noeynt man en ghebeet*' nam de stad in haar greep.[122] Nadat Duitse soldaten enkele makkers uit de Gentse gevangenis hadden bevrijd, verzamelden op 11 juli de gewapende Gentse ambachten opnieuw op de Vrijdagmarkt. De verhalende bronnen vermelden niets over hun concrete eisen, maar vermoedelijk vreesden de ambachten dat de vorst hun politieke rechten zou overtreden, ondanks zijn belofte in tegenovergestelde zin. Via Filips van Kleef maakten de ambachten hun eisen aan Maximiliaan kenbaar. De vorst verbleef in het Hof ten Walle, maar hij weigerde elke politieke toegeving. Filips van Bourgondië-Beveren en Charles de Croÿ probeerden nog te bemiddelen tussen beide partijen, maar de ambachten drongen hen terug naar het Hof ten Walle. Meer nog, de ambachten trokken op naar het Prinsenhof in de hoop de regent te imponeren met hun militaire kracht. Maar de opmars was als een rode lap op een stier. De gebelgde keizerszoon gaf zijn troepen de onmiddellijke opdracht de wapening uiteen te drijven. Paniekerig vluchtte een grote groep ambachtslieden naar het Veerleplein, het oude grafelijke centrum van de stad. Ze drongen aan op onderhandelingen, maar de leider van Maximiliaans troepen, Engelbert van Nassau, drukte door. Hij slaagde erin enkele artilleriestukken op de opstandelingen buit te maken en van op het brugje over de Lieve aan de Lievestraat beschoot hij de ambachten op het Veerleplein. Er vielen verscheidene slachtoffers, maar de ambachten hielden nog een nacht stand. In het ochtendgloren gaven ze zich echter over. Maximiliaan beval zijn troepen als reactie binnen de stad strategische plaatsen te bezetten en andere troepen in Vlaanderen

[116] Molinet, *Chroniques*, I, 463 en KB: Ms. 1132, 3-4. De sociale promotie van Mathijs Pehaert was, gezien zijn afkomst, uitzonderlijk, of zoals Despars het verwoordde, het was een eer '*die daer te voren noyt yemende van zijnen geslachte en ghesciede*' (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 268-9).
[117] SAG: 93, 7, 33v.
[118] ADN: B 4123, 109v-110r.
[119] Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge*, III, 547 en Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, 352. Een zekere Marie Pedaert trad in in de orde van Sint-Jan-Baptiste en stierf in 1528 (Despodt, *Dat du best*, III, 3.9/002). Het huwelijk met Yeronimus Lauwerein kwam eerder aan bod. Een zekere Jan Peyaert werd schepen van Gedele in 1486, maar we tasten in het duister over een eventuele verwantschap met de overdeken.
[120] De algemeen ontvanger van Vlaanderen trouwde in november 1485 in het Brugse prinsenhof met Hedwige van Hemstede, de dochter van een Hollandse ridder (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 273; SAB: SR, 1485-86, 163r; De Herckenrode, *Nobiliaire des Pays-Bas*, I, 745 en Wellens, *Fèvre (Roland)*, 261).
[121] Hetgeen volgt, is gebaseerd op KB: Ms. 1132, 8-15; *Dagboek van Gent*, II, 262-3; Molinet, *Chroniques*, I, 464-7 en Van den Vijvere, *Chronijcke van Ghendt*, 41-2.
[122] *Dagboek van Gent*, II, 262.

werden opgeroepen naar Gent te marcheren. Aan Adolf van Kleef droeg de regent op de jonge graaf naar Mechelen te brengen. De leiders van het verzet werden opgesloten en Maximiliaan bedacht de stad met een nieuwe, maar voorspelbare straf.

Aan het hoofd van een grote troepenmacht begaf de regent zich rond negen uur 's morgens naar het Gentse stadhuis waar hij de opdracht gaf de verantwoordelijken voor de opstand te veroordelen. Op 16 juli executeerde de Gentse beul in opdracht van de baljuw zeven personen die een leidende rol in de juliopstand hadden gespeeld.[123] Enkele dagen later verbande het stadsbestuur veertig personen omdat ze tijdens de opstand majesteitsschennis hadden begaan. Maximiliaan had op 19 juli persoonlijk de opdracht tot deze verbanning gegeven.[124] De poging tot '*bedervenesse van onsen vorseiden gheduchten heeren ende princen*' was volgens het stadsbestuur '*jeghen Gode, gheloeve, eed ende belofte*' geschied, hetgeen een zware straf verdiende.[125] De weken erna verbande het stadsbestuur nogmaals 33 personen omdat ze de ambachten tot de opstand hadden aangezet.[126] De voornaamste onder de veroordeelden was Maarten Lynezone, de voormalige overdeken der wevers. Zijn aanwezigheid onder de opstandelingen toont aan dat het verzet van juli 1485 politiek geïnspireerd was, óf dat het stadsbestuur van de bestraffing van de juliopstand gebruik had gemaakt om zich te ontdoen van voorstanders van het vorige regime. Hoe dan ook, nog tien personen die in de voorbije jaren publieke ambten in opdracht van de regentschapsraad hadden vervuld én één schepen van de schepenbank van juni 1485, werden eveneens het graafschap uitgestuurd, waaronder de voormalige baljuw van Biervliet en een raadsheer uit de Raad van Vlaanderen.[127] De juliopstand had dus aanleiding gegeven tot een politieke zuivering van vermeende tegenstanders van het nieuwe regime in de stad, zoals die enkele weken voordien ook te Brugge had plaatsgevonden.

Op 22 juli sprak Maximiliaan in een grootse ceremonie in het Hof ten Walle de collectieve bestraffing van de stad Gent uit. In het bijzijn van vertegenwoordigers van de drie standen van het graafschap smeekten de geknielde Gentse gezagsdragers blootshoofds om vergiffenis.[128] Maximiliaan had volgens zijn woordvoerder, de kanselier van Brabant, overwogen de stad te verwoesten, maar deze bewering kunnen we afdoen als een typische bedreiging van een autocratisch vorst. Filips de Goede en Karel de Stoute hadden Gent met gelijkaardige bedreigingen angst hadden aangejaagd maar tot een effectieve vernietiging van de grootste stad uit hun rijk is het uiteraard nooit gekomen. Dat zou bijna economische zelfmoord zijn.[129] Ook Maximiliaan streek uiteindelijk de hand over het hart. De Gentenaars werden verplicht om de regent een koffer met negen privileges te overhandigen. Daaronder bevonden zich het Gentse privilege van 30 januari 1477, de recente politieke verdragen tussen de Franse koning en de stad, het nieuwe, door Filips de Schone in juni 1485 goedgekeurde verkiezingsreglement van de Gentse schepenen en het Gentse exemplaar van de Vrede van

[123] SAG: 400, 28, 449r en ARA: Rk., 14118, 55r-v.
[124] SAG: 94, 738.
[125] SAG: 212, 1, 78v.
[126] Ze werden verbannen '*omme dat zij te meer stonden in diversche vergaderinghen quade, spiteghe, felle ende onduechdelijke woorden gheseyt ende ghesproken hebben, stille ende openbare, danof dat commocien ende zware verdrieten binnen deser stede te meer stonden commen zijn ende noch meer andere*' (SAG: 212, 1, 79r-v).
[127] Dat waren respectievelijk Joost van der Schuere, kapitein en baljuw van Biervliet van juni 1482 tot juni 1485 (SAG: 20, 2, 16r en ARA: Rk., 13663) en Jan van den Broucke, raadsheer in de Raad van Vlaanderen van mei 1482 tot juni 1485 (KB: Ms. 20642, 169r-170r). Acht personen waren Gents schepen of stedekiezer tijdens het voorbije regime: Jan de Peystere, Jan van Dycstad, Jan Maes, Lieven de Moor, Boudewijn de Smet, Jan Brouckaert, Joost de Brune en Jacob Heyman. Tijkwever Jan Vlaminc, schepen in juni 1485, werd eveneens verbannen (zie ook *Memorieboek der stad*, 338).
[128] SAG: 400, 28, 449v; Molinet, *Chroniques*, I, 467-8; Blockmans, *Handelingen van de leden*, 358-61; *idem*, *Autocratie ou polyarchie*, 291-2 en Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, 104.
[129] Boone, *Destruction des villes*, *passim.*

Brugge.[130] Voor de ogen van de knielende Gentenaars cancelleerde grafelijk zegelbewaarder Nicolas de Ruter de oorkonden. Na het vernederende ritueel maakte de kanselier kenbaar dat Maximiliaan acht personen had aangeduid die de Gentse schepenbank onmiddellijk zouden vernieuwen – de tweede vernieuwing in evenveel maanden tijd. De aartshertog eiste dat de schepenen na hun aanstelling getrouwheid zouden zweren aan de Vrede van Gavere. Dit repressieve verdrag uit 1453 was door de ambachten in 1477 vernietigd maar, in tegenstelling tot zijn belofte van 8 juli, voerde Maximiliaan de Vrede op 28 juli weer in.[131]

De Vrede van Gent van 28 juli 1485, die, enkel wat Gent betreft, de Vrede van Brugge van een maand eerder verving, vergaf de Gentenaars de juliopstand.[132] Maar naast een algemene remissie bevatte de akte, gewoontegetrouw, ook een collectieve bestraffing (een '*reparation prouffitable*').[133] Maximiliaan liet weten dat hij de Vrede van Gavere opnieuw integraal aan de stad oplegde omdat, aldus de vorst, gebleken was dat dit verdrag de stad, vóór de opstand van 1477, grote welvaart had gebracht. Maar om bestuurlijke wanpraktijken te vermijden, vulde Maximiliaan deze Vrede aan.[134] Vooreerst zou de kiesprocedure die op 22 juli gehanteerd was, voortaan als standaard gelden. Jaarlijks zou de vorst acht (here)kiezers aanduiden, die de schepenbank zouden samenstellen. De ambachten verloren dus definitief hun invloed op de schepenverkiezing omdat de door hen gemonopoliseerde functie van stedekiezer verdween. Daarenboven ontnam de vorst de ambachten ook de keuze van hun dekenen. De Vrede van Gavere bepaalde reeds dat de overdekens van het lid der wevers en der kleine neringen door de magistraat werden verkozen, weliswaar nadat elk lid drie personen had voorgedragen. Deze kiesprocedure werd uitgebreid. Elk ambacht diende jaarlijks twee kandidaat-dekenen naar voor te schuiven, waaruit het stadsbestuur de deken zou kiezen. Tot slot verloor Gent elke machtsaanspraak over haar kwartier en het oud privilege in verband met de confiscatie van stedelingen werd afgeknot. Personen die door het stadsbestuur van '*beroerte*' of '*commocie*' beticht werden, dienden voortaan al hun goederen af te staan. Ook hun kinderen zouden het poorterschap verliezen.

De Vrede van Gent kreeg geen financieel staartje. Maximiliaan eiste in het verdrag geen geldboete. Maar enkele dagen na haar toekenning, 'leende' de aartshertog reeds een bedrag van 30.000 lb. par. van de Gentse ontvanger op een bede die de stad binnenkort zou goedkeuren.[135] Maximiliaan sloeg tevens de aanwezige artillerie in de stad aan, waarvan het merendeel het Franse leger van Philippe de Crèvecoeur had toebehoord.[136] Een slotbepaling van de Vrede van Gent hield een laatste symbolische bestraffing in. Maximiliaan verplichtte het stadsbestuur de metalen buste van Willem van der Scaghe te verwijderen. Deze buste was

---

[130] Ook de aktes waarin Maximiliaan op 24 september 1478 en op 24 februari 1479 de Gentse privileges bekrachtigde, werden overhandigd. De 'Franse verdragen' betreffen de oorkonden van 22 januari 1483 die enerzijds de Gentenaars het recht verleende zelf hun schepenen aan te stellen en anderzijds de afstelling van de Gentse baljuws door Maximiliaan ongedaan maakte. Maximiliaan eiste ook de verdragen tussen Karel VIII en Vlaanderen en tussen de Franse regent en de Drie Leden op (opsomming in SAG: 93, 7, 34r).

[131] De vorst kon dit niet op 22 juli, want eerst diende nog een commissie naar Rijsel te reizen om er een kopie (van een kopie) van de Vrede van Gavere te vervaardigen (SAG: 93, 7, 38r).

[132] RAG: OV, 835.

[133] Of zoals het document zelf verwoordt: het wenste een '*goede ende proffitelicke conclusie ter welvaert van ons ende van onser vorseide stede*' te hechten aan de knieval van de Gentenaars. De '*amende prouffitable*' valt steeds uiteen in een politieke bestraffing en een boete (Boone, *Le dict mal*, 54-61 en Dumolyn, *The Legal repression*, 512-20).

[134] De Vrede van Gent stelde dat '*binnen den tijde dat den vorseiden tractaet van Gavere onderhouden es gheweist, de vorseide stede van Ghend gheregiert ende ghegouverneert es gheweist in paeyse ende welvaerne*'. Maar toch moet de Vrede worden uitgebreid '*mids den onderhoudene van den voirme begrepen int vorseide tractaet upt kiesen van der wet van Ghend vele onbehoorlike practiquen, rebellicheden, dreeghinghen ende corruptien gheschiet ende ghedaen zijn gheweist*' (RAG: OV, 835).

[135] SAG: 93, 7, 39r.

[136] SAG: 93, 7, 38v.

in 1481 aan de gevel van het stadhuis gehecht om eenieder erop te wijzen dat Willem van der Scaghe en twee kompanen de schepenverkiezingen van 1479 naar hun hand hadden pogen te zetten. Deze schandstraf herinnerde volgens de aartshertog aan een 'verkeerde' interpretatie van de Gentse privileges, namelijk dat stedekiezers (uit de ambachten) hun wil mochten opleggen aan herekiezers (van de vorst) in een ex-aequo omtrent de keuze van nieuwe schepenen. Voortaan kozen enkel herekiezers de Gentse schepenen – de buste had haar functie dus verloren.[137] Willem van der Scaghe, die tot een notoir tegenstander van het vorige regime was uitgegroeid, liet het er niet bij en startte een proces voor de Raad van Vlaanderen met een schadevergoeding voor zijn gevangenschap in 1481 als inzet.[138]

Niet zonder enige zin voor symboliek duidde Maximiliaan op 22 juli 1485 een kompaan van Willem van der Scaghe, Lieven Utermeere, als herekiezer voor de stad aan. Deze Gentenaar was in 1479 voor het bovenstaande delict door het vorige regime verbannen, maar als herekiezer haalde hij nu zijn gramschap. Hij kreeg het gezelschap van drie hertogelijke functionarissen, met name secretaris Fernand de Lixbonne, Jan Sersanders, de baljuw van Eeklo, en Joos Polleyt, een pas aangesteld raadsheer in de Raad van Vlaanderen. Jan Beys, de zoon van Pieter Beys, een voorstander van Filips de Goede in de Gentse opstand van 1449-1453, Jan van Obrecht, die in 1477 verbannen was, en Michiel van Overlope, die in de opstand van 1477 als overdeken der wevers was afgezet, hadden banden met het Gentse hertogsgezinde milieu. Enkel edelman Filips van der Zickelen, voormalig muntmeester van Vlaanderen, had een publiek ambt tijdens de regering van de eerste regentschapsraad bekleed. Hij zou in augustus 1487 voorschepen van Gedele worden, maar in de volgende Gentse opstand koos hij opnieuw partij voor de politieke tegenstanders van Maximiliaan. Twee van de herekiezers, Michiel van Overlope en Jan Sersanders, werden ontvanger van de nieuwe schepenbank.

Deze kende bijna een totale breuk met het voorgaande regime.[139] Geen van de 26 schepenen had sinds de dood van Maria van Bourgondië een schepenmandaat in de stad uitgeoefend. Enkel Arend de Cleerc trad toen in stedelijke dienst, hij was overdeken der wevers van Pasen 1481 tot Pasen 1483. Zes schepenen hadden reeds een schepenambt bekleed vóór de opstand van 1477, slechts twee erna.[140] Zeventien van de schepenen hadden een volledig gebrek aan politieke ervaring. De herekiezers van Maximiliaan namen duidelijk geen politici van het voorbije regime in vertrouwen. Daarentegen loodsten ze wel hertogelijke vertrouwelingen in het Gentse stadsbestuur. Roeland van Wedergrate, baljuw van Ninove en zoon van de in 1477 terechtgestelde gelijknamige raadsheer van Karel de Stoute[141], werd voorschepen van Gedele. Schildknaap Geraard van Axpoele was de nieuwe voorschepen van de Keure. Jacob Duermeer, de voormalige ontvanger van het Gentse kwartier, en Jacob van Melle, de zoon van de in 1477 geëxecuteerde raadsheer Jan van Melle[142], namen eveneens plaats in de schepenbank. Zoals in Brugge rekenden de herekiezers van Maximiliaan de tegenstanders van het vorige regime tot hun bondgenoten. De nieuwe machthebbers vormden dus een bonte groep van op revanche beluste politici, gepatroneerde nieuwkomers of

[137] Van Leeuwen, *Didactiek in een middeleeuws stadhuis*, 348-9 en *idem*, *Het decor van een machtswissel*, 56-9.
[138] In oktober 1485 daagde hij de schepenbank van 1479 voor de Raad van Vlaanderen (RAG: RV, 2418, 58r). De Raad stuurde een onderzoekscommissie, maar ze kwam nooit tot een uitspraak (97v). In 1491 zouden Gentse troepen onder leiding van Remeeus Hubert Willem van der Scaghe vermoorden (*Dagboek van Gent*, II, 268).
[139] Blockmans, *Mutaties van het politiek personeel*, 98 en 101.
[140] Dat waren respectievelijk enerzijds Jan van der Eecken, Pieter de Rycke, Joos van Melle, Jacob Annaert, Vincent Meyeraert en Kristof de Grave en anderzijds Joos Steel (schepen in 1481) en Jan van den Heede (schepen in 1477 en 1479).
[141] ADN: B 17745, 'Wedergrate' en ARA: Rk., 14293.
[142] Hancké, *Conflict en confiscatie*, II, 125

hertogelijke functionarissen. Ook de nieuwe Gentse baljuw, Jacob van Gistel, die samen met de schepenbank in functie kwam, behoorde tot de vorstelijke hofhouding.[143]

Het stadsbestuur van augustus 1486 kende dezelfde politieke achtergrond. Personen die door het vorige regime bestraft waren, hoffunctionarissen, hun zonen en andere verwanten, onbekende nieuwkomers en oudgedienden uit het tijdperk van Karel de Stoute vulden beide schepenbanken op. Enkele voorbeelden. Mathijs Peyaert was herekiezer, net als Jan Hueribloc, de zoon van de in 1477 terechtgestelde raadsheer Pieter Hueribloc, en zelf werkzaam in vorstelijke dienst.[144] Ook Willem van Formelis, de baljuw van de Oudburg, was herekiezer. Hij was de zoon van vorstelijk raadsman Jan en kleinzoon van raadsheer Simon.[145] Joost van Gistel, zoon van Geraard van Gistel, de hoogbaljuw van Gent in 1450-1451, werd voorschepen van de Keure.[146] De voorschepen van Gedele, Gijsbrecht de Lu, was door het vorige regime verbannen.[147] Gillis van der Zwalmen had acht schepenfuncties uitgeoefend vóór de opstand van 1477, toen hij bestraft werd. Jan Sersanders, Jan Beys en Michiel van Overlope, herekiezers van 1485, namen plaats in de schepenbank van de Keure. Slechts drie schepenen hadden reeds na de dood van Maria van Bourgondië een schepenmandaat bekleed.[148] Veertien schepenen waren nieuw in functie. De kloof tussen voor- en tegenstanders van het vorige Gentse regime bleef dus erg diep. Tijdens de ambtstermijn van de schepenbank van 1486 stelde Maximiliaan een nieuwe hoogbaljuw van de stad aan. Jan van Cruininghen, een Zeeuws edelman, behoorde tot de hofhouding van de aartshertog en had in 1485 Wolfert van Borssele politiek uitgeschakeld.[149] Maximiliaan hoopte dus in de jaren 1485-1486 met de politieke ondersteuning van bondgenoten en *outsiders* van de Gentse politiek het grootste opstandige bolwerk in de Nederlanden te besturen. Dat deze machtsbasis nog steeds te smal was, zou blijken in de tweede jaarhelft van 1487.

Zowel in Brugge als in Gent dachten de aartshertog en zijn entourage door een harde repressie, de aanstelling van medestanders in bestuurlijke functies en de politieke ondersteuning van tegenstanders van het vorige regime zich van de steun van de voornaamste steden in het graafschap te verzekeren. Ook de politieke uitschakeling van de adellijke vertegenwoordigers in de regentschapsraad had als doel tegenstand tegen het nieuwe bewind op te ruimen. Voor het eerst sinds zijn aankomst in de Nederlanden beschikte Maximiliaan over een ruime politieke aanhang in de Gentse en Brugse schepenbanken. Het eerste resultaat van deze uitbreiding van zijn invloedssfeer boekte de hertog reeds in juli 1485 toen de Drie Leden van Vlaanderen een bede goedkeurden van bijna één miljoen pond parisis, een soort van herstelbetaling aan de vorst.[150] Maximiliaan had reeds tweemaal een bede van

---

[143] Hij was heer van La Motte in Waals-Vlaanderen en dus niet te verwarren met de voormalige souverein-baljuw van Vlaanderen (met name Jacob van Gistel, heer van Dudzele). In februari 1486 stierf de Gentse baljuw te Sint-Omaars aan een ziekte (SAG: 400, 29, 74v; ARA: Rk. 14118, 59r en Fris, *Les grands baillis*, 410). Vanaf dan nam onderbaljuw Jan van Pottelsberghe zijn taak over (ARA: Rk. 14118, 59r). Deze was reeds Gents onderbaljuw tijdens de regering van Maria van Bourgondië (SAG: 400, 26, 32v en 27, 49r)

[144] Jan Hueribloc was '*contreroleur des officiers du pays de Flandre ou quartier de Gand*' (ADN: B 33, 123v).

[145] Boone, *Formelis (Simon van)*, 286 en Haemers, *De Gentse opstand*, 81-3. Willem van Formelis stierf in september 1486 (ARA: Rk., 14160). Zijn vader Jan was vorstelijk raadgever en kapitein van Rupelmonde in 1485-87 (ADN: B 4123, 119r).

[146] Fris, *Les grands baillis*, 411.

[147] SAG: 212, 1, 73r.

[148] Met name Boudewijn de Moere (in 1482), Jacob Goetghebeur (in 1484) en Joos van der Eecken (in 1483).

[149] Jan van Cruininghen was Gents hoogbaljuw van 28 april 1486 tot 10 november 1487 (SAG: 94, 742; ADN: B 33, 135r en ARA: Rk. 14118, 65r) en tevens kapitein van Nieuwpoort (ADN: B 4123, 82v en Degryse, *Het kasteel*, 77). Hij ontving voortaan een jaarloon van 1800 lb. par. (ADN: B 2144, 74v). Zie ook Cools, *Mannen met macht*, 242-3.

[150] De Drie Leden beloofden over de termijn van twee jaar 914.000 lb. par. uit te betalen (Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 617 en 627 (noot 104) en *idem*, *Handelingen van de leden*, 357-8).

gelijkaardige omvang aan de Drie Leden gevraagd, maar het verschil in de reactie van de Vlaamse volksvertegenwoordiging was ditmaal frappant. In december 1481 leidde de aanvraag tot een grote politieke patstelling tussen de vorst en de leidende elites te Brugge en Gent. Maximiliaan ontving slechts enkele porties van de bede, enkel uit milieus waar hij politieke steun genoot. In het najaar van 1477 hadden de Drie Leden gezamenlijk met een bede van 127.000 rijders ingestemd, maar ze hadden toen tevens een grote controle over de besteding van het geld. In juli 1485 echter had Maximiliaan de handen vrij. Het hof kon het geld zonder inmenging van de Drie Leden aan het beleid van de vorst besteden.

1.5 De politieke zuivering van de overheidsinstellingen

Om zijn beleid uit te voeren, diende de vorst te beschikken over volgzaam personeel. De leidende elite van de Drie Leden had in de maanden na de dood van Maria van Bourgondië medestanders in de overheidsinstellingen binnengeloodst. Logischerwijs zuiverden Maximiliaan en zijn bondgenoten na hun machtsovername in juni en juli 1485 de institutionele lichamen van rivalen. Maximiliaan beloonde trouwe functionarissen, personen die hem na hun vlucht uit het graafschap vervoegd hadden, door het voorbije regime uitgestoten politici of hun verwanten en vrienden met een post in de overheidsinstellingen. In een tweede fase startten de nieuwe bewindvoerders een onderzoek naar de werkzaamheden van hun voorgangers. Enkele gewraakte personen werden bestraft met de bedoeling hen politiek uit te schakelen. De administratie van de nieuwe regent begeerde eveneens een volledige controle over de financiële middelen van het graafschap. De vorst en zijn entourage hoopten op deze manier hun greep op het graafschap te versterken, maar misschien ging de repressie iets te drastisch te werk.

De personeelsbezetting van de Raad van Vlaanderen wijzigde volledig.[151] De Drie Leden hadden in mei 1482 en in de zomer van 1483 de raadsheren in de Raad van Vlaanderen vervangen en in september 1483 had de regentschapsraad de Raad met een nieuwe verordening bedacht. Volgens enkele historici maakte Maximiliaan laatstgenoemde beleidsdaad in juli 1485 ongedaan, maar ze leveren hiervoor geen uitsluitend bewijs.[152] Weliswaar werd de werking van de Raad aangepast aan de veranderde tijdscontext. Zolang geen bevelschrift van Maximiliaan kan aantonen dat de verordening van 1483 werd tenietgedaan, kunnen we veronderstellen dat ze in voege bleef. Het Frans werd opnieuw de voertaal in ambtelijke stukken – alhoewel hierop belangrijke uitzonderingen waren. Een ordonnantie van augustus 1486 die enkele praktische zaken in verband met '*dinghedaghe*' regelde, werd in het Nederlands opgesteld.[153] De Vrede van Brugge had de Raad van Vlaanderen wel opgedragen om een belangrijke rol in de 'inquisitie' van Maximiliaan te spelen. Het verdrag bepaalde dat betwistingen over de eventuele terugbetaling van confiscaties of over de herroeping van verbanningen door de vorst zelf of door de Raad van Vlaanderen beslecht zouden worden.[154] De benoeming van medestanders in de Raad was dus voor de bondgenoten van Maximiliaan essentieel in hun machtsovername in het graafschap. Eenmaal de Raad aan hun zij, beschikten de nieuwe bewindvoerders over de middelen om hun tegenstanders via juridische, en dus legitieme weg tot toegevingen te dwingen.

Enkel de president van de Raad, Paul de Baenst, en raadsheren Jan Pieters, Pieter de Wale en Godevaart Hebbelin bleven in functie. De andere raadsheren werden vervangen. Guy

[151] Een lijst van het personeel in KB: Ms. 20642-68, 169v.
[152] Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*, 53 en Van Peteghem, *De verordening van 1483*, 345. Beide auteurs onderschatten bovendien de wijziging in de personeelsbezetting van de Raad van Vlaanderen.
[153] Uitgegeven door Van Peteghem, *De verordening van 1483*, 346-8.
[154] De Bast, *Belegering der stad*, 31.

de Baenst, Jacob de Ruddere, Jan de Witte en Lieven Utenhove waren in 1482-1483 door de Drie Leden opzij geschoven, maar in juli 1485 keerden ze terug in functie. Frans van de Kethulle werd opgevist, ook al was hij door de opstandelingen van 1477 weggestuurd. Jacob de Smitere, die in 1483 tot procureur was gedegradeerd, werd andermaal raadsheer. De nieuwe procureur heette vanaf juli 1485 Omer Claeissone – hij was reeds raadsheer tot 1480 of 1482.[155] Jacob Donche maakte opnieuw deel uit van de Raad van Vlaanderen nadat hij zich reeds in 1474 teruggetrokken had. De voormalige watergraaf was in 1477 en 1481 door Gent verbannen, en in 1484 waren enkele van zijn bezittingen geconfisqueerd.[156] Sinds 1477 was Jacob Donche de persoonlijke rekenmeester van Margaretha van York, die hem in juli 1485 aanstelde als baljuw van Dendermonde, een stad die tot haar weduwengoed behoorde.[157] De enige nieuwe raadsheer in de Raad van Vlaanderen in juli 1485 was Joost Polleyt. Deze Gentenaar was door de herekiezers van Maximiliaan in dezelfde maand ook als Gents schepen en ontvanger van de Gentse spijker aangesteld.[158] Hij was door het vorige regime tot een zware boete veroordeeld, maar toch als schepen in 1482 benoemd.[159] De griffier van de Raad, Denijs Heyman, tenslotte werd eveneens uit zijn functie ontzet. Zijn vermoedelijke verwanten Jacob en Jasper Heyman waren niet in de Vrede van Brugge opgenomen en ook Denijs bleef dus niet buiten schot. Joris Baert, wiens plaats Denijs Heyman in 1483 ingenomen had, werd opnieuw griffier.[160] Kortom, behoudens één nieuwkomer koos de vorst voor ervaren raadsheren in de Raad van Vlaanderen. Mogelijks hadden de in 1482-1483 verdreven raadsheren zelf bij de nieuwe regent om hun opname in de Raad gelobbyd.

Het overige grafelijke juridische personeel werd eveneens vervangen gezien de belangrijke rol die ze kon spelen in de machtsovername van de nieuwe regent. Daneel van Praet, heer van Merwede, was reeds in april 1485 door Maximiliaan als nieuwe souverein-baljuw aangesteld.[161] De Drie Leden hadden de functie van souverein-baljuw vacant gelaten omdat dit ambt voor de Bourgondische hertogen enkel als doel had de politieke controle op de bestuursdaden van de Vlaamse steden van overheidswege te versterken. Deze overheidsfunctie bleek voor de regentschapsraad overbodig. Maximiliaan kon een dergelijk breekijzer van het vorstelijke centralisme uiteraard wel gebruiken. De souverein-baljuw zou zich de komende jaren intensief inlaten met de politieke zuivering van tegenstanders.[162] Hij ging daarbij soms erg drastisch te werk. In februari 1486 tikte de Rekenkamer van Rijsel Daneel van Praet op de vingers omdat zijn luitenants wat al te ijverig personen gevangen namen om ze nadien, tegen betaling voor een compositie, vrij te laten. De souverein-baljuw zou hen van blanco bezegelde documenten voorzien hebben, hetgeen een grof misbruik was.[163] De aartshertog verloor het vertrouwen in de souverein-baljuw echter niet. Daneel van Praet was voor Maximiliaan een maatje voor alle werk – hij zette zijn vertrouweling ook in op het slagveld.[164]

---

[155] Hij was raadsheer tot 1482, maar hij was door Gent verbannen in april 1480. Ondanks de remissie die Maximiliaan hem verleende, keerde hij waarschijnlijk niet in de stad terug. In dat geval kon hij zijn functie niet langer waarnemen (zie vroeger en Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, *Omaer Claissone*). In november 1486 werd hij tevens baljuw van de Wetachtige Kamer (Opsommer, *Omme dat leengoed*, 179).

[156] Hancké, *Conflict en confiscatie*, II, 58

[157] ADN: B 33, 126v en ARA: Rk., AL, 52, akte van 21 juli 1485.

[158] ADN: B 17752, 'Gand. Espier'.

[159] Hancké, *Conflict en confiscatie*, II, 149.

[160] Van Peteghem, *De verordening van 1483*, 343. Vermoedelijk was Jan Heyman zijn oom (Opsommer, *Omme dat leengoed*, 604).

[161] Molinet, *Chroniques*, I, 469 en ADN: B 33, 131v.

[162] Proost, *Recherches historiques*, 296 en ARA, Rk., 13522.

[163] De Rekenkamer wenste dat Daneel van Praet deze praktijk een halt toeriep '[pour] *entretenir la haulteur et seignourie dicelui seigneur* [Filips de Schone]' (ADN: B 17748, 'Flandre. Souverain bailli').

[164] In 1487 leidde de souverein-baljuw de Franse oorlog van Maximiliaan (Molinet, *Chroniques*, I, 566). In april 1487 verving hij Filips van Huerne als commissaris van de wetsvernieuwingen in Vlaanderen (RAB: AW, 1478).

Het hof verving ook de overgrote meerderheid van de Vlaamse baljuws en andere grafelijke rechtsdienaars. De hertogelijke administratie zette het personeel af dat door de regentschapsraad was benoemd. Enkele voorbeelden. De hofmeester van Filips de Schone, Jean de Blois, werd als baljuw van de Oudburg opzij geschoven voor Willem van Formelis, de zoon van de Gentse raadsman van Maximiliaan.[165] Pierre de Lannoy verving Adriaan Vilain van Liedekerke als baljuw van Aalst.[166] De nieuwe baljuw van Kortrijk, schildknaap Jan van de Walle, was een geldschieter van de aartshertog.[167] Zoals terloops vermeld, doken vele nieuwe baljuws op in de voornaamste schepenbanken van het graafschap – vaak als burgemeester. De Brugse burgemeesters Jacob van Gistel en Joost van Halewyn waren tijdens de uitoefening van hun mandaat baljuw van Veurne. De baljuw van Ninove, Roeland van Wedergrate, zetelde als burgemeester in de Gentse schepenbank. De burgemeester van het Brugse Vrije, Jacob Dheere fs. Jacob, was baljuw van de Vier Ambachten, enzovoort. De nieuwe baljuws stelden hun rekeningen allen in het Frans op. De weinige rechtsdienaars die in functie waren gebleven, volgden dit voorbeeld. De nieuwe machthebbers eisten immers niet langer dat staatsfunctionarissen het Nederlands als taal van de overheid hanteerden.

In de Rekenkamer van Rijsel was de personeelsverandering, zoals in 1482-1483, miniem. In juli 1482 vervingen de Drie Leden rekenmeester Thomas Malet door Bertelemy Trotin, die tevens de nieuwe schatbewaarder van de Vlaamse oorkonden werd. Beide functies waren hem na de machtsovername van Maximiliaan ontnomen.[168] In juli 1485 overhandigde Bertelemy Trotin de sleutels van de koffers van de '*chartes de Flandres*' aan Geraard Numan, de eerste secretaris van Maximiliaan.[169] Ook Jan Wouters verloor twee functies. De hertogelijke administratie schonk de ambten terug aan degene die ze door toedoen van de regentschapsraad kwijtgespeeld waren. In oktober 1486 werd Mathieu de l'Espine opnieuw ontvanger van het '*jus notarii*' van Vlaanderen.[170] Jan Wouters verloor zijn functie van auditeur aan Robert de Boulogne.[171] Voor het overige bleef de personeelsbezetting van de Rekenkamer ongewijzigd. Aangezien de Rekenkamer zich voornamelijk met administratieve en boekhoudkundige taken inliet, en in tegenstelling tot de baljuws en wetsdienaars niet met politieke opdrachten, was een doorgedreven personeelsverandering in deze instelling voor Maximiliaan geen noodzaak. Ze had zich dus niet met 'verbrande' opdrachten ingelaten en in de aanvang van het conflict over de regentschap had ze bovendien obstructie gevoerd tegen het beslag dat bijvoorbeeld Gent op het grafelijke biljoen had gelegd. Bovendien bestond de Rekenkamer uit technisch onderlegd personeel dat niet in met één vingerknip kon vervangen worden. Zolang de Rekenkamer haar gewichtigste taak, de controle van de grafelijke financiën, naar behoren uitvoerde, volstond het voor de entourage van de aartshertog om de voornaamste personeelswijzigingen van de regentschapsraad ongedaan te maken.

Om diezelfde reden verving het overheidspersoneel van Maximiliaan slechts enkele grafelijke ontvangers. Roeland le Fevre leidde voortaan als algemeen ontvanger van Vlaanderen het financiële staatsapparaat in Vlaanderen. De bevoegdheden van de algemene ontvanger werden bovendien uitgebreid – ook hij concentreerde voortaan dus verschillende

[165] Zie vroeger en ARA: Rk., 14160.
[166] ARA: Rk., 13554.
[167] Hij verving Joost van den Woestijne (ARA: Rk., 13820 en ADN: B 33, 120r). In augustus 1485 schold Maximiliaan hem 2362 lb. 16 s. par. kwijt die de baljuw hem nog moest omwille van een lening. Bij '*la reduction du pays de Flandre a son obeissance*' had Jan van de Walle Maximiliaan immers een grote dienst bewezen (ADN: B 33, 127v en B 17747, 'Le Walle').
[168] De Rijselnaar, die in 1488 zou sterven, werd beboet (ADN: B 17745, 'Malet').
[169] ADN: B 33, 119r en B 1611, 62v. Geraard Numan ontving een jaarlijks pensioen van 240 lb. par. (ADN: B 4123, 117r).
[170] ADN: B 33, 131r.
[171] ADN: B 33, 124v.

functies. Naast de controle op de inning van de domeinontvangsten van het volledige graafschap was hij ook verantwoordelijk voor de ontvangsten van Mechelen en de gebieden van Artesië die nog in handen van Maximiliaan waren. Ook de inning van de beden in Vlaanderen, Mechelen en Artesië behoorde tot zijn kerntaken.[172] In de financiële instellingen was geen plaats meer voor medestanders van de regentschapsraad. De voormalige ontvanger van Vlaanderen, Jan van der Scaghe, kon op enige welwillendheid rekenen, maar toch zette Maximiliaan hem op een zijspoor. De Gentenaar werd ontvanger van de buitengewone ontvangsten in het graafschap, een functie die hij ook na zijn eerdere afzetting van algemeen ontvanger in 1480 had bekleed.[173] Maximiliaan nam ook Andries Andries, de gewezen beheerder van de persoonlijke financiën van Filips de Schone, in zijn hofhouding op. De toekomstige rentmeester van Zeeland was voortaan in de persoonlijke Kamer van de aartshertog werkzaam.[174] Het was de zoveelste 'parvenu' die zijn diensten aan de aartshertog ter beschikking stelde. Zoals andere sociale klimmers (Roeland le Fevre en Yeronimus Lauwerein) in de administratie van de aartshertog, bouwde hij een eigen heerlijkheid tot luxueuze residentieplaats uit.[175] De aan de algemeen ontvanger ondergeschikte domeinontvangers bleven grotendeels ongemoeid. Slechts enkele vervangingen vonden plaats, althans voor zo ver na te trekken valt.[176] De in 1483 door Gent verbannen Joost Arends werd in 1486 ontvanger van de Burg van Brugge in plaats van Jan de Meyere.[177] Laatstgenoemde verloor tevens de financiële voogdij over de erfenis van de in 1477 terechtgestelde kanselier Guillaume Hugonet. Maximiliaan vertrouwde het beheer van de erfenis in 1485 toe aan Thibaut Barradot, Pieter Lanchals en Guy de Baenst.[178]

Om opnieuw controle te verwerven over de inkomsten van het graafschap gaf Maximiliaan na zijn machtsovername de opdracht de rekeningen van de Vlaamse ontvangers aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen.[179] De ontvangers die in de jaren 1482-1485 een kernfunctie in de grafelijke administratie hadden vervuld, ontvingen een verzoek van de Rekenkamer om hun rekeningen ter controle in te brengen. De Rekenkamer maande bijvoorbeeld in november 1485 de drie door de regentschapsraad aangestelde ontvangers van de Vlaamse beden, Jan de Keyt, Jan Colaert en Jan Rufflaert, en de voormalige watergraaf Lodewijk van Massemen aan om hun rekeningen dringend naar Rijsel op te sturen.[180] Deze maatregel had als doel tot een oplossing te komen voor de uitkering van de in april 1485 op het hele land verkochte erfrenten.[181] Sommige functionarissen legden zich niet neer bij het verzoekschrift om hun rekeningen in te leveren, omdat ze de bui voelden hangen. De gewezen ontvanger van Vlaanderen en het hoofd van de financiële administratie van de

[172] ADN: B 4123, 1r.
[173] ADN: B 33, 130r en B 2133, 73v.
[174] ADN: B 2133, 83r. In 1503 stelde Filips de Schone Andries Andries als rentmeester van Zeeland aan.
[175] Vanaf 1492 investeerde de functionaris fors in de heerlijkheid Assenede waar hij een protserig kasteel bouwde (Baete, De Decker & De Vleesschauwer, *Het Prinsenhof van Assenede*, 41). Roeland le Fevre smukte de in 1493 van de Sint-Pietersabdij gekochte heerlijkheid Temse op gelijkaardige wijze op (Geerts & Raemdonck, *De burcht en de heerlijkheid*, 295). Het lichtende voorbeeld was allicht de heerlijkheid Middelburg van Pieter Bladelin (Haemers, *Middelburg na Pieter Bladelin*, 264).
[176] Jacob van Papeghem verving Jacob Douvrin als ontvanger van Deinze, Joost de Rycke verving Andries de Graaf als ontvanger van Menen en Joost Ruebs verving Willem Valke als ontvanger van Ursel (zie respectievelijk ARA: Rk., 7151, 7404 en 7774). Een groot deel van de domeinrekeningen ging verloren.
[177] ADN: B 33, 137v en B 17749, 'Le Meyere'.
[178] Haemers, *Middelburg na Pieter Bladelin*, 251.
[179] Maximiliaan gaf hiertoe hoogst persoonlijk het bevel (ADN: B 17746, 'Andries Andries').
[180] ADN: B 17745, 'De Keyt' en 'Flandre. Renenghes'. Ook de voormalige Brugse muntmeester Colard le Bunguetuer en de gewezen Brugse schout Jan van Nieuwenhove fs. Klaas ontvingen een gelijkaardig verzoekschrift (ADN: B 17748, 'Nieuwenhove' en B 17749, 'Monnaie de Flandre').
[181] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 369-70.

regentschapsraad, Jan van der Scaghe, werd meerdere malen verzocht na de eerste rekening van 1483, ook de tweede rekening (van 1484) van zijn ambtstermijn voor te leggen. Tevergeefs.[182] Na twee aanmaningen kwam Jan van der Scaghe met zijn opvolger, Roeland le Fevre, overeen dat hij zijn rekening tot en met de maand mei van het jaar 1485 zou aanvullen, de periode erna zou Roeland le Fevre voor zijn rekening nemen.[183] Na een dreiging van de confiscatie van zijn goederen in april 1487 gaf de Gentenaar uiteindelijk toe.[184]

De administratie had de 'koppigheid' van Jan van der Scaghe in de hand gewerkt. Ten gevolge van de controle van de rekeningen bestrafte de hertogelijke administratie immers sommige functionarissen van de eerste Vlaamse regentschapsraad. Na een controle van de eerste rekening van Jan van der Scaghe had de Rekenkamer in 1486 besloten dat de ontvanger verschillende 'onredelijke onkosten' ('*parties desraissonables*') had ingetekend, zoals vergoedingen voor boodschappers van de Franse koning en het pensioen van de eerste kamerheer van Filips de Schone (Adriaan Vilain van Rassegem). In opdracht van de financiële commissarissen van Maximiliaan, Thibaut Barradot en Pieter Lanchals, doorstreepte de Rekenkamer deze uitgaven in de rekening van Jan van der Scaghe. Dat betekende dat de som als niet uitgegeven werd beschouwd, en de ontvanger deze diende terug te storten aan de nieuwe ontvanger, Roeland le Fevre.[185] Jan van der Scaghe klaagde deze beleidsmaatregel verschillende malen aan, maar hij ving bot.[186] Andere functionarissen werden eveneens het slachtoffer van deze financiële repressie. Cornelis Metteneye, burgemeester en militair kapitein van het Brugse Vrije in 1483, Jan de Beere, de zegelbewaarder van Filips de Schone, en Jacob Heyman, secretaris van de regentschapsraad, liepen onkostenvergoedingen mis omdat ze de politiek van de tegenstanders van Maximiliaan hadden gesteund.[187]

Een laatste, maar onthullend voorbeeld van de geestdrift waarmee de repressie van Maximiliaan te werk ging, is de vervolging van Frans van Coppenhole door Guy de Baenst voor de Raad van Vlaanderen. Om de inval van Maximiliaan in het graafschap de baas te kunnen, had de regentschapsraad in september 1484 de goederen van tegenstanders verbeurd verklaard. Frans van Coppenhole, de tweelingbroer van de Gentse politieke leider Jan van Coppenhole, had zich ingelaten met de verkoop van het bezit van Guy en diens bastaardzoon Jan de Baenst. De verkoop van goederen uit een huis en een hoeve van Guy de Baenst te Sluis had de regentschapsraad 1583 lb. 8 s. par. opgebracht.[188] Begin oktober 1485 eiste de nieuwe burgemeester van het Brugse Vrije echter zijn goederen terug.[189] Frans van Coppenhole weigerde. Guy de Baenst schakelde zijn machtsmiddelen in en hij legde een klacht voor de Raad van Vlaanderen neer. De Raad, die onder andere Guy de Baenst zelf, en diens neef Paul, onder haar personeelsleden kende, dwong Frans van Coppenhole de nog in diens bezit zijnde goederen van haar raadsheer, en de opbrengst van de verkoop van de overige bezittingen terug te betalen.[190] Uit de Brugse opbrengst van de renteverkoop op het hele land van Vlaanderen

[182] Na een eerste bevelschrift schreef de Rekenkamer in maart 1486 dat hij de rekening diende op te sturen, '*sans prendre excuse nulle sur votre maladie ne autrement*' (ADN: B 17748, 'Le Scaghe').
[183] ADN: B 33, 134r.
[184] ADN: B 33, 140v; B 17751, 'Le Scaghe' en B 17752, 'Heynne'.
[185] '*Car tel est le plaisir et intencion de notre dit seigneur*' schreef de Rekenkamer in 1486 aan de stadhouder van Maximiliaan (Engelbert van Nassau). Ook in de rekening van Andries Andries had de Rekenkamer uitgaven aangetroffen die '*non passables*' waren (ADN: B 17748, 'Le Scaghe').
[186] ADN: B 17747, 'Le Scaghe'.
[187] Jacob Heyman en Jan de Beere werden gestraft omdat ze '*vele diversche brieven ghemaect hebben contrarie ende jeghen de welvaert van onsen gheduchten heere ende den ghemeenen lande ende* [daartoe] *niet gheauctoriseert hebben gheweist*' (RAB: BVR, 222, 103r).
[188] ARA: Rk., 18254, 15v.
[189] Hancké, *Conflict en confiscatie*, II, 46.
[190] RAG: RV, 7512, 239r (vonnis van 14 oktober 1485). Van het Brugse Vrije ontving Guy de Baenst voorlopig 300 lb. par. om de onkosten van het proces te dekken (RAB: BVR, 223, 171r).

ontving de gedupeerde edelman alvast een gedeeltelijke schadevergoeding.[191] Zowel de Rekenkamer van Rijsel als de procureur van de Raad van Vlaanderen, Omer Claeissone, verplichtten de voormalige Gentse amman meermaals op de eis van de Raad van Vlaanderen in te gaan. De verbetenheid waarmee Omer Claeissone zich voor de zaak van Guy de Baenst zou inspannen is niet enkel ingegeven door een uitzonderlijk plichtsbesef als procureur. De Gentenaar had verschillende verwantschappelijke banden met het nieuwe Gentse regime.[192] Omer Claeissone verdedigde dus evengoed de belangen van de vorst als van de vorstelijke partij die Vlaanderen in zijn greep had. Maar Frans van Coppenhole weigerde telkens omdat hij, naar eigen zeggen, niet meer over het geld beschikte. Het was doorgestort aan de ontvanger van de Gentse beden, Jan Rufflaert, die het aan troepen had besteed.[193] De zaak sleepte enkele maanden aan en toen Frans van Coppenhole in de zomer van 1486 nog steeds weigerde te betalen, werd hij door het Gentse stadsbestuur, naar aanleiding van een oproer in de stad, samen met zijn zoon voor vijftig jaar uit het graafschap verbannen.[194] Uiteindelijk gaf Maximiliaan Guy de Baenst 1934 lb. 5 s. par. terug uit een confiscatierekening van goederen van 'Franse vijanden' die Frans van Coppenhole in 1481 had bijgehouden.[195]

De frequent voorkomende cumul van verschillende functies door eenzelfde persoon (zoals bijvoorbeeld een functie van burgemeester en van baljuw) in de periode van het regentschap van Maximiliaan toont aan dat de rekruteringsbasis van het overheidspersoneel van de keizerszoon relatief smal was. De consequente verwijdering van de door de regentschapsraad aangestelde functionarissen liet weinig kandidaten, laat staan competente gegadigden, voor de vacante ambten over. Sommige ambtenaren, zoals Pieter Lanchals en Guy de Baenst, cumuleerden wel vier of vijf functies. Deze al dan niet genoodzaakte centralisatie van bevoegdheden vergrootte de macht van een aantal personen, maar ze kwam de correcte uitoefening van elk mandaat mogelijks niet ten goede. Excessen, zoals het machtsmisbruik van de souverein-baljuw, waren van alle tijden, maar het is de vraag of ze niet in de hand gewerkt werden door de '*tabula rasa*' die Maximiliaan en zijn bondgenoten in de overheidsadministratie in juli 1485 doorvoerden. Bovendien creëerde het prille regime met deze handelswijze vele rivalen. De radicale ingesteldheid om weinig clementie voor de mandatarissen van de regentschapsraad te betonen en om hen enkel als 'usurpators' te beschouwen[196], kon waarschijnlijk op weinig begrip van Maximiliaans tegenstanders rekenen. Een vruchtbare basis voor een herstel van de openbare orde was dit allerminst.

1.6 Besluit: partijstrijd in Vlaanderen

[191] Met name 120 lb. gr. (SAB: OR, 4, 143r).
[192] Zijn zus Petronella was de schoonzus van Jacob Donche, een raadsheer in de Raad van Vlaanderen, en Omer Claeissone zelf was vermoedelijk met een zus van de eerste echtgenoot van Jacob Donche gehuwd, dus een dochter van de in 1477 door Gent terechtgestelde Pieter Boudins (Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, *Omaer Claiszone*).
[193] ADN: B 17745, 'Van Coppenhole' en 'Confiscations'.
[194] In augustus 1486 eiste Guy de Baenst nogmaals 1600 lb. par. van Frans van Coppenhole (ADN: B 17750, 'Baenst'). Vader en zoon werden op 16 september 1486 verbannen (SAG: 212, 1, 89v en ARA: Rk. 14118, 65v).
[195] Hancké, *Conflict en Confiscatie*, I, 127 en ARA: Rk., 19724, 1r.
[196] In haar administratie beschouwden de bondgenoten van Maximiliaan de leden en de functionarissen van de regentschapsraad dikwijls als 'usurpators' van de goederen van Filips de Schone. In oktober 1486 bijvoorbeeld confisqueerde de Raad van Vlaanderen op haar beurt de opbrengst van confiscaties van Frans van Coppenhole die '*par ceulx usurpans au roy des Romains, notre seigneur, l'administration et gouvernement des corps et biens de monsieur le duc Phelippe, son filz*' tot deze confiscatie de opdracht had gekregen (ARA: Rk., 19724, 1r).

Het juridische gevecht tussen Guy de Baenst en de administratie van Maximiliaan enerzijds en Frans van Coppenhole en diens medestanders anderzijds onthult een partijstrijd in Vlaanderen. Zoals gezien regeerden tijdens de periode 1482-1485 verschillende partijen de stedelijke en de territoriale politiek in het graafschap. Deze partijen hadden een stevige lokale machtsbasis en ze hadden een zekere vorm van collectieve identiteit.[197] Partijen waren als het ware 'clusters van sociaal kapitaal' in een stad. Ze verenigden rond één beslissinggevend netwerk of een machtige partij andere vormen van sociaal kapitaal, zoals vertrouwen en sancties. In ruil voor trouw biedt een partij haar leden sociale bescherming of politiek medezeggenschap. Maar indien een lid van de partij ongehoorzaam was, of naar een andere partij overliep, dan volgden er sancties voor deze persoon of zijn omgeving. De rivaliteit tussen partijen kan tot een ware partijstrijd leiden, waarbij de ene partij de andere van de macht verdrijft. Een krachtig staatsapparaat kan vetes of conflicten tussen partijen bezweren, maar indien haar rechtstelsel amper afdwingbaar is of de staatsmacht zelf tot één partij behoort, is ze niet in staat de partijstrijd de overstijgen. In dat geval mondt het conflict uit in een langdurig gevecht waarin kansen voortdurend kunnen keren, of in de uiteindelijke onderdrukking van één partij.

In Vlaanderen was in 1485 een dergelijke partijstrijd aan de gang. De vorstgezinde partij verdreef haar tegenstanders van de macht. Het conflict mondde niet uit in een verregaande vetevoering tussen verschillende clans, zoals het veertiende-eeuwse Vlaanderen er verscheidene kende[198], maar toch nam de partijstrijd in 1485 een gewelddadig karakter aan. Terechtstellingen, verbanningen en andere vormen van individuele en collectieve repressie legden in 1485 de politieke verhoudingen tussen de vorstgezinde partij en de rivaliserende stedelijke partijen vast. De partijen die in de voorgaande jaren de regentschapsraad had ondersteund, werden onderdrukt door een partij die de expliciete steun van de vorst genoot. De regent was niet machtig genoeg om zonder de steun van de vorstgezinde partij te regeren. Aangezien het gezag van Maximiliaan in het graafschap op zijn erkenning als voogd door deze ene partij berustte, zou de vorst een beleid voeren dat deze partij bevoordeelde en dat zijn bondgenoten hielpen uit te stippelen. Een dergelijk beleid, dat er van bij de aanvang op gericht was tegenstand te breken en de rivaliserende partij uit te schakelen, aanvaardden de van de macht verdreven partijen uiteraard niet. Bijgevolg was de machtsbasis van Maximiliaan tijdens de periode van zijn regentschap niet alleen smal, het beleid van de vorst en zijn partij kreeg voortdurend met verzet af te rekenen. Beide aspecten, beleid en verzet, krijgen in de hiernavolgende hoofdstukken verduidelijking.

2. Het beleid van Maximiliaan en de Brugse vorstelijke partij

Maximiliaan van Oostenrijk verviel tijdens zijn regentschap over Filips de Schone in het beleid dat hij tijdens de regering van Maria van Bourgondië gevoerd had.[199] Het primordiale doel van Maximiliaans politiek bestond in de herovering van de gebieden die de dynastie sinds de dood van Karel de Stoute verloren had. De vorst wenste de vrede van Atrecht van 1482 gewapenderhand ongedaan te maken en tevens het graafschap Artesië terug aan de Bourgondisch-Habsburgse troon te voegen. Na de herovering van Vlaanderen en zijn kroning tot Rooms-koning, de titel van de troonsopvolger van de keizer van het Duitse Rijk, in het voorjaar van 1486, bond de vorst opnieuw de strijd met Frankrijk aan. Met de val van

[197] Blockmans, *Vete, partijstrijd en staatsmacht*, 9-10 en Heers, *Parties and political life*, *passim*. Zie ook Van Gent, *Pertijelike Saken*, *passim* en Crouzet-Pavan, *Enfers et paradis*, 152-62 voor concrete voorbeelden.
[198] Zie bijvoorbeeld Blockmans, *Een middeleeuwse vendetta*, *passim* en Heers, *Parties and political life*, 225-9.
[199] Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 292-3.

Terwaan in juli 1486 brak de oorlog in al zijn hevigheid los.[200] De Rooms-koning hernieuwde het anti-Franse bondgenootschap met de hertog van Bretagne, het Engelse hof en de koningen van Aragon en Castilië.[201] Als reactie verbond de Franse regent Pierre de Beaujeu zich onder andere met de Hongaarse koning Matthias Corvinus met de bedoeling hem op te zetten tegen de Duitse keizer.[202] Langzaamaan zouden de Duitse Keizer en de kroonprins op twee fronten strijd dienen te leveren. Voorlopig ging echter alle aandacht nog naar de '*Westpolitik*' van het Duitse Rijk.[203]

De opflakkering van de oorlog had logische gevolgen voor het binnenlandse beleid van de Rooms-koning. Het meest in het oog springende en tevens best te reconstrueren element van de politiek van Maximiliaan situeert zich op het financiële vlak. De vorst had geld nodig en hij zou Vlaanderen als wingewest voor zijn militaire politiek behandelen. Vanaf de zomer van 1486 stortte de administratie van de Rooms-koning zich, zoals tijdens de regering van Maria van Bourgondië, op de zoektocht naar middelen voor de oorlog. Maar ook voordien vergde het beleid van Maximiliaan verhoogde financiële inspanningen van het graafschap. Na de Vrede van Brugge eiste de regent verscheidene herstelbetalingen van de Vier Leden. Het financiële, fiscale en monetaire beleid van Maximiliaan zou op groeiende kritiek van de onderdanen kunnen rekenen. Eind 1487 barstte de bom toen Gent de regent van financieel wanbeheer betichtte. Om het werkelijkheidsgehalte van deze aanklacht te toetsen, gaan we eerst na waar de entourage van de vorst geld zocht en vond. Nadien trachten we aan de hand van een analyse van de Brugse stadsrekeningen de gevolgen van de monetaire, fiscale en financiële overheidspolitiek voor de bevolking te onderzoeken.

2.1 De monetaire en financiële politiek in het graafschap

2.1.1 De monetaire politiek

De financiële politiek van Maximiliaan omzeilde de inspraak van de onderdanen in de belasting van het graafschap. Het monetaire beleid van de regent is een sprekend voorbeeld van het gebrek aan respect voor Vlaamse privileges van de nieuwe regering. In de privileges van 1477 hadden de Vlaamse Staten inspraak verkregen in monetaire zaken, steeds een symbolisch zeer geladen materie. Toen Maximiliaan in de Vrede van Brugge beloofde de privileges van 1477 in stand te houden, verzekerde hij de Staten dus dat elke koerswijziging van de Vlaamse munt met hun instemming zou worden doorgevoerd. De Brugse Grote Raad zou bij de goedkeuring van een nieuwe bede in maart 1486 deze bezorgdheid nogmaals herhalen.[204] Niettemin wijzigde Maximiliaan op verschillende tijdsstippen eigenmachtig het muntstelsel dat hij overigens zelf op 6 augustus 1485 had ingevoerd. Toen verhoogde de aartshertog de koers van de munten met een vijfde, en de grafelijke sleischat tot 24 groten per mark.[205] Deze immense verhoging van de grafelijke rechten op de munt (de regentschapsraad

[200] Op 26 juli 1486 viel Terwaan in handen van Maximiliaans generaals Filips van Kleef en Salazar (het verloop van de oorlog in Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, 202-7 en De Fouw, *Philips van Kleef*, 93-104).
[201] Amper enkele dagen na zijn terugkeer in de Nederlanden in juli 1486 startte Maximiliaan een levendige correspondentie met de hertog van Bretagne om hun politieke verbond weer op te rapen (BNF: NAF, 6525, 10).
[202] Pfaffenbichler, *Maximilian und Burgund*, 57.
[203] Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, 200-1.
[204] De Grote Raad eiste dat '*l'on ne ordonnera ou fera aucun changement ou fayt des monnoyes* […] *que premiers ceulx du dit pays de Flandres ou leurs deputez ne soient sur ce oyez et appelez*' (uitgegeven door Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 506).
[205] Enno van Gelder, *De muntpolitiek van Philips*, 44-5 en Blockmans, *La participation des sujets*, 130. De muntordonnantie van augustus 1486 verving een ordonnantie van april 1484, maar die in Vlaanderen geen navolging had gekend (Munro, *Deflation and the petty coinage*, 400-1).

hanteerde een sleischat van 3 groten en 6 miten per mark) legde een zware fiscale hypotheek op de muntslag in de Nederlanden. Zoals tijdens de latere jaren van zijn regering gebruikte Maximiliaan de forse winst op de muntslag om zijn oorlogen te bekostigen.[206] De maatregel was echter maar tijdelijk en in november 1485 verlaagde de aartshertog de grafelijke heffing terug naar het oude niveau.[207] De muntslag werd volgens de regeling van 1482 hervat, maar dit beleid was amper vol te houden omdat sommige munten in de Nederlanden verschillende koersen kenden. De muntordonnantie van augustus 1486 bracht uniformiteit. Zonder de Staten-Generaal of een particuliere staat naar hun mening te vragen, keerde de Rooms-koning toen terug naar de ordonnantie van augustus 1485. De verzuchting naar inspraak van de Brugse Grote Raad van maart 1486 werd dus niet gehoord.

Meer nog, de Rooms-koning provoceerde de Vlaamse Statenvergadering in april 1487 door midden in de moeizame onderhandelingen over een nieuwe, omvangrijke bede (zie verder), een nieuwe muntordonnantie af te kondigen. Deze had drie doelen. Enerzijds zwakte ze de munt verder af met een tiende (hetgeen bevestigd werd door een instructie van juli 1487) en verhoogde ze opnieuw de sleischat (namelijk 27 groten voor gouden munten en 13,25 groten voor zilveren munten). Anderzijds voerde ze een nieuwe munt in, namelijk een gouden en zilveren reaal. Deze nieuwe emissie herinnerde in niets aan de oude aartshertogelijke munten. De munten, die overigens te Antwerpen geslagen werden[208], vertoonden enkel nog de naam en de titels van Maximiliaan, met weglating van die van zijn zoon Filips, en het Oostenrijkse wapen zonder de Bourgondische kwartieren. Maximiliaan hoopte door de introductie van een nieuwe munt schoon schip te maken in de muntslag van zijn landen, waarvan het fraaie uiterlijk in overeenstemming was met de hogere rang van Rooms-koning. De in omvang grote munten, waarop de koningskroon een opvallende plaats inneemt, waren één van de voornaamste propaganda-instrumenten van de vorst. Ze toonden Maximiliaan als de enige wettige regent over Filips de Schone. De Habsburgse dynastie verschijnt op de goud- en zilverstukken als de enige heersende dynastie in de Nederlanden. De munten verleenden zelfs hun naam aan de vorstelijke partij in Vlaanderen. Op de munten stond '*Moneta archiducum*' geschreven. Naar analogie duidden de Vlaamse kronieken de aanhang van Maximiliaan in Vlaanderen tijdens de opstand van 1488 als 'Monetanen' aan, zijn tegenstanders heetten 'Filippinen'.[209] De munten werden het symbool van een regime dat, althans op monetair vlak, een autocratische politieke aanpak propageerde.

Hoe schitterend van uitvoering ook, in monetair opzicht was de nieuwe emissie allerminst een succes. Het hoge gehalte van de stukken was een technisch bezwaar, maar houders van edelmetaal haalden weinig voordeel uit de omsmelting omdat de koersen van de oude munten tegelijk verhoogd werden in evenredigheid met die van de nieuwe. In december 1487 gaf de regering opnieuw toe aan een (eigenmachtige) drang naar de verhoging van de koersen. De munt, oud en nieuw, verzwakte alweer met 12,5 %.[210] Welke invloed deze muntmanipulaties voor de economie in de Nederlanden hadden, is moeilijk na te gaan en ze zijn vooral amper bestudeerd. De politiek van Maximiliaan contrasteert echter sterk met het stabiele muntregime dat de Drie Leden van Vlaanderen tijdens de regering van de regentschapsraad onderhielden. Ongetwijfeld hadden bepaalde handelaars en muntmeesters voordeel bij de nieuwe muntslag, die misschien zelfs op hun aandringen tot stand was

[206] Dat stelt althans Spufford vast na onderzoek van de rekeningen van de Mechelse munt (Spufford, *Monetary problems and policies*, 142).
[207] Voor wat volgt: Enno van Gelder, *De muntpolitiek van Philips*, 45-7; *idem*, *De rekeningen van de Vlaamse munt*, 160-1 en *idem* & Hoc, *Les monnaies des Pays-Bas*, 31.
[208] Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 47-8.
[209] *Dits die Excellente Cronike* (261v) schrijft over Brugge in 1489: '*want het volc binnen der stede gheworden was van twee secten, waerof deene hieten Monetanen, te wetene die metten Roomschen coninc waren, ende dandere hieten Phelippinnen, dats te verstane die metten hertoghe Phelips waren ende metten .iii. leden slants*'.
[210] De nieuwe waarden van de munten vindt men in Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 290-1.

gekomen. Maar de bezielers van de muntpolitiek tijdens de regentschapsraad, de Grote Raden van de steden, met daarin een dominante vertegenwoordiging van ambachten en handelaars, zagen hun in 1477 verworven inspraak op monetair vlak smelten als sneeuw voor de zon.

2.1.2 De fiscale politiek en de beden

Ook op fiscaal vlak keerde het graafschap Vlaanderen terug in de tijd. Een aantal fiscale maatregelen uit de privileges van 1477 werd ongedaan gemaakt. Of de Drie Leden tijdens de regering van de eerste regentschapsraad de tollen te Sluis (de zogenaamde '*quade placke*' en het '*heerengeld*') inden, is niet bekend. Het Vlaams privilege van 1477 had beide heffingen op de doorvaart te Sluis afgeschaft, maar in 1479 had Maximiliaan de opdracht gegeven deze opnieuw te heffen. Aangezien de Drie Leden na de dood van Maria van Bourgondië het Vlaams privilege opnieuw als de politieke leidraad van hun overheidsoptreden hanteerden, valt het te vermoeden dat ze deze tollen nogmaals opgegeven hebben. Hoe dan ook, na de machtsovername van Maximiliaan werden beide tollen opnieuw geheven zonder hiervoor toestemming aan de onderdanen te vragen.[211] De algemeen ontvanger van Vlaanderen, Roeland le Fevre, sloot ook een nieuw tolcontract met Tommaso Portinari af. Voor de jaarlijkse som van 2160 lb. gr. pachtte de Florentijn vanaf 1 oktober 1485 voor zes jaar de tol op Engelse wol te Grevelingen.[212] Deze heffing was eveneens in 1477 afgeschaft, en Maximiliaan was niet in staat gebleken ze weer in te voeren. In juni 1485 verpachtte de regent de tol opnieuw aan Tomasso Portinari. De Florentijn inde de tol voortaan voor eigen rekening en niet langer als lid van de compagnie van de Medici. Maximiliaan schold hem overigens 1000 lb. gr. van zijn jaarlijkse pachtsom kwijt, ter afbetaling van leningen die hij nog bij de Florentijn lopen had.[213]

Een andere bepaling uit het Vlaams privilege van 1477 vond na 1485 evenmin gehoor bij de administratie van de Rooms-koning. In februari 1487 publiceerde de vorst een nieuwe richtlijn voor de verpachting van grafelijke ambten. De Drie Leden hadden tijdens de regering van de eerste regentschapsraad baljuws en ontvangers aangeduid zonder de nieuwe functionarissen te verplichten een som op hun ambt aan de overheid te lenen. Ten gevolge van de stijgende uitgaven voor de oorlog gooide Maximiliaan het beleid nogmaals om. Voortaan zou de hoogste bieder de gepachte functie invullen, zoals tijdens de periode 1479-1482. Tevens kondigde de vorst een strengere controle aan op de rekeningen van de grafelijke officiers. De functionaris die zijn jaarlijkse rekening niet indiende, kon een boete verwachten.[214] Waarschijnlijk vloeide de opbrengst van deze maatregel, zoals in 1479-1482, rechtstreeks naar de algemeen ontvanger van alle financiën, Louis Quarré.[215] De functionarissen konden het geleende bedrag op hun rekening verhalen, met vermoedelijk alle door de opstandelingen van 1477 aangeklaagde gevolgen van dien.

De inspraak van de machtskernen die van het voorjaar van 1477 tot de zomer van 1485 het graafschap bestuurd hadden, verviel totaal in de onderhandelingen over beden. De

[211] ADN: B 4123, 69r; B 2135, 69521 en B 17748, 'L'Ecluse. Ferme des droits sur les rentes'.
[212] ADN: B 4123, 63r-64r en Boone, *Apologie d'un banquier*, 40.
[213] *Ibidem*, 40-1. Maximiliaan droeg Portinari tevens een erfrente van 1800 lb. par. op de tol van Damme over, die voordien de hertog van Lotharingen toekwam (RAG: OV, 836-7).
[214] De vorst meldde de Rekenkamer dat elke functie van ontvanger of baljuw voortaan enkel '*a ferme au plus offrant* […] *a notre prouffit en la maniere accoustumee*' mocht verleend worden (ADN: B 17751, 'Domaines. Offices de justice et de recette'). De vorst maakte wel een uitzondering voor Antoon Spillaert, de klerk van de commissie voor de wetsvernieuwing van Vlaanderen, die, ondanks protest van de Rekenkamer, voor de gebruikelijke pacht van 60 lb. par. zijn post mocht behouden (ADN: B 17750, 'Spillart').
[215] Sinds 1484 was deze ontvanger overigens ook tresorier van de orde van het Gulden Vlies (ADN: B 2130, 1r).

belangrijkste aanhangers van de eerste regentschapsraad waren het land uit, maar ook hun voormalige medestanders en de leiders van de ambachten kregen amper inspraak in het fiscale beleid van het graafschap. De Statenvergadering verloor haar initiatiefrecht in de aanvraag van de beden, de vorst trok dat prerogatief naar zich toe. In totaal keurde de Vlaamse volksvertegenwoordiging in de korte periode van juli 1485 tot januari 1488 tien beden goed.[216] De hoge frequentie van het aantal en de omvang van de beden stuwde het belastingsniveau in het graafschap naar een uitzonderlijke hoogte. De belastingdruk van de beden bereikte in 1485 en 1487 het hoogste niveau van de vijftiende eeuw, met uitzondering van het jaar 1475.[217]

De volksvertegenwoordiging van het graafschap verloor haar leidende rol in de besluitvorming omtrent de aanvraag, de omvang, de inningswijze en de besteding van de beden. De vergaderingen van de Leden van Vlaanderen waren niet langer een politiek forum waar belangrijke overheidsbeslissingen genomen werden, zoals in de jaren 1483-1485. De afgevaardigden van de Vier Leden accepteerden het beleid dat door de beperkte hofkring van de vorst gevoerd werd. Sommige afgevaardigden waren, als lid van het hof van de Rooms-koning, wel intensief bij dat beleid betrokken, maar hun optreden werd niet langer geïnspireerd door een beleidslijn die door een brede bestuurscoalitie was uitgestippeld, zoals in de periode 1477-1485. De belangen van de vorst en zijn lokale partijen vormden de inzet op de Statenvergaderingen. Tekenend is bijvoorbeeld de rol die Pieter Lanchals op de Ledenvergaderingen speelde tijdens het regentschap van Maximiliaan. De Brugse schout was tevens financieel commissaris en hofmeester van de Rooms-koning. Hij was dus zowel bij de aanvraag tot bede van de vorst als bij de toekenning ervan door Brugge betrokken.[218] Wellicht leidde de Bruggeling in nauwe samenspraak met de Rooms-koning de Ledenvergaderingen die beden als inzet hadden. Ook de Gentse vertrouweling van Maximiliaan, Mathijs Peyaert, nam veelvuldig deel aan de Ledenvergaderingen.[219] Zoals Pieter Lanchals voor Brugge verzekerde de Gentenaar de vorst van de steun van zijn stad in de fiscale politiek van de overheid.

Met welke motivatie vroeg Maximiliaan nieuwe bedes aan? In het najaar van 1485 eiste de regent twee in de Vrede van Brugge bepaalde herstelbetalingen, één voor zijn persoonlijke hofhouding en één voor Margaretha van York. Aan het akkoord van de Grote Raad van Brugge in de bede van 127.000 rijders aan Maximiliaan was de voorwaarde verbonden tijdens drie jaren geen nieuwe heffingen te doen uitvoeren, maar dat is nooit opgevolgd.[220] In november 1485 volgde nog een derde herstelbetaling van 50.000 lb. par. Het betrof een vergoeding voor de raadsheren van de aartshertog die voor de Vrede van Brugge onderhandeld hadden. De Vier Leden van Vlaanderen kenden deze '*gratuiteit*' toe omdat de belangrijkste vertrouwelingen van de keizerszoon '*vrienden van desen lande bliven zouden*'.[221] Op deze wijze bekostigden de Vier Leden Maximiliaans begunstigingspolitiek ten opzichte van diens hofkring. Maar het is onduidelijk welke hovelingen van deze gunst

[216] Een overzicht bij Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 616-9.
[217] Namelijk 825.000 lb. par. in 1485 en 840.000 lb. par. in 1487 (Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 293).
[218] Zie bijvoorbeeld de vergadering van de Leden voor de herstelbetaling aan Margaretha van York in het najaar van 1485 (Blockmans, *Handelingen van de leden*, 364-5). Pieter Lanchals was te Brugge dikwijls de tussenpersoon tussen het landsbestuur en de Grote Raad. In februari 1486 bijvoorbeeld vroeg hij aan de Grote Raad de goedkeuring van een oorlogskrediet waartoe de stadhouder had beslist (SAB: CA, 14, 333v).
[219] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 354, 362, 364, 395-6 en 407.
[220] De goedkeuring volgde op '*voorwaerde dat gheduerende den voorseiden termijn van drie jaren men niet ghehouden en zal zijn meer te ghevene noch toe te legghene, zij bij domeynen ofte anderssins, int wat manieren dat ment nomen mach*' (SAB: CA, 14, 332v en Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 627).
[221] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 368.

genoten hebben. Onder andere kanselier Jean Carondelet ontving 25.000 gulden.[222] De bestuurders van het Brugse Vrije kenden eind 1485 nog een tweede herstelbetaling aan de raadsheren van de regent toe.[223] Kort erna vroeg de regentschapsraad van Maximiliaan onder leiding van Engelbert van Nassau en Filips van Kleef een bede aan om oorlogsschepen uit te rusten en de landsverdediging te organiseren tijdens de afwezigheid van de aartshertog naar aanleiding van diens kroning te Frankfurt.[224] In het voorjaar van 1486 volgden twee beden om de hofhouding van graaf Filips en diens regent te onderhouden.[225] Nadien verantwoordde de Rooms-koning elke nieuwe bede door te wijzen op de gebrekkige landsverdediging. In juli 1486 bijvoorbeeld vroeg de Rooms-koning een bede aan van 15.000 voetknechten '*omme daermede ende andre te wederstane de Fransoyssen, zijne vianden*'.[226] Aan haar akkoord met deze bede koppelde de Brugse Grote Raad nog de vraag om in de oorlog de handelaars te sparen, maar ze kon een garantie in die zin niet afdwingen.[227]

Besteedde de vorst het geld aan het vooropgestelde doel? Door de gebrekkige staat van het overheidsarchief uit de periode van het regentschap van Maximiliaan is de besteding van de inkomsten uit de beden amper na te trekken. De opbrengst van de beden werd in Brugge niet langer in een aparte stadsrekening bijgehouden en voor eigen gebruik aangewend, zoals tijdens de regering van de eerste regentschapsraad. Brugge en Ieper stortten de opbrengst van de beden rechtstreeks door naar de algemeen ontvanger van de beden, Roeland le Fevre.[228] Gent hanteerde waarschijnlijk nog steeds een aparte rekening voor de opbrengst van de beden, want de stadsrekening bevat geen betalingen aan de vorst. Een 'bedenrekening' bleef echter niet bewaard. De bestemming van het Gentse geld is gedeeltelijk te retraceren. Er zijn aanwijzingen dat ook de opbrengst van de beden uit het Gentse kwartier naar de rekening van Roeland le Fevre vloeide. Hoewel Roeland le Fevre ook ontvanger van het Vlaamse domein was, bevat de enige bewaarde domeinrekening van Vlaanderen, uit 1487, geen informatie over de inning noch over de besteding van het geld van de beden. Wel berusten enkele kwitanties van de algemeen ontvanger van alle financiën, Louis Quarré, in het archief van de Rekenkamer. Ze getuigen dat Roeland le Fevre een deel van de door de Vier Leden betaalde beden in het najaar van 1485 aan de ontvanger-generaal overmaakte. Daaronder vinden we ook betalingen van Gentse beden terug.[229]

---

[222] Tijdens zijn gevangenschap in 1488 eiste Gent zijn portie van dit bedrag (299 lb. 6 s. 8 d. gr.) van Jean Carondelet terug, '*ter cause van den .xxv. duust guldenen te .xl. gr. tstic die hij kende ontfaen hebbende ende die bij de voorseide lande gheconsenteert waeren ghedistribuert te werdene den heeren die hemlieden gheemployeert hadden int maken van den paeyse van Vlaendren, ghemaect int jaer xiiii^{C}lxxxv. De welke somme hem gheordonneert waren te restitueerne ten proffijte van den voorseide lande ghemerct dat hij ter date van den makene van den voornoemden paeyse ende langhe daer naer absent slants was, ooc mede dat denzelven paeys bij den lande niet ghehouden en was*' (SAG: 400, 29, 322r).

[223] Deze diende ter compensatie van de moeite die het hof had betoond om het Brugse Vrije weer het Vierde Lid van Vlaanderen te maken. Het werd een dure operatie. In totaal 29.240 lb. par. werden betaald voor '*de restitucie ende reintegracie van den voorseiden lande in zijnen ouden ende eersten staet ende ghelijc het was bij overlijdene van wijlen mijnen heere den hertoghe Karels*'. Filips van Kleef en Engelbert van Nassau ontvingen tezamen 8440 lb. par. (RAB: BVR, 223, 10v-11r). Omdat de elite van het Brugse Vrije zelf tot de hofkring behoorde, hoeven deze bedragen niet te verwonderen.

[224] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 374.

[225] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 616-7.

[226] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 388.

[227] De Grote Raad vroeg of de Rooms-koning zou '*laten den inzetenen van den lande van Vlaendren doende elc huerlieder neeringhen*' en of de bede diende om '*te bewaerne ende te bescermene alerande cooplieden commende ter zee in de Vlaemsch stroom*' (SAB: CA, 14, 334r).

[228] Zie bijvoorbeeld voor Brugge: SAB: SR, 1485-86, 150r-151v; SR, 1486-87, 144v-145v en SR, 1487-88, 116r. Ieper genoot overigens dikwijls van vrijstelling of opschorting van de betaling van haar aandeel in de beden (zie bijvoorbeeld ADN: B 2132, 69305; B 2134, 69416 en Diegerick, *Inventaire analytique*, IV, 121-6).

[229] ADN: B 2133, 36r-50r.

De enige bewaarde rekening van Louis Quarré, uit 1486, telt in totaal 783.245 lb. 1 s. 6 d. par. inkomsten uit Vlaamse beden. Dat betekent dat toen 47,77 % van de inkomsten van de ontvanger-generaal uit de Vlaamse beden afkomstig was. Telt men hierbij de inkomsten uit het Vlaamse domein op, dan bereikten de inkomsten uit Vlaanderen het aandeel van 53,14 % van de totale opbrengst van de rekening van Louis Quarré. Dit enorme aandeel werd in geen van de rekeningen in de onderzochte periode aangetroffen en het overtrof ruimschoots de bijdrage van de andere gewesten (grafiek 24). In de grafiek werden de inkomsten van het hertogdom Brabant (die in de meerderheid van de onderzochte jaren het tweede grootste aandeel van alle gewesten opbracht) ter vergelijking weergegeven. De grafiek telt, zowel voor Vlaanderen als voor Brabant, de inkomsten uit de beden en uit het domein op. Vlaanderen en Brabant brachten jaarlijks gemiddeld respectievelijk 19,23 % en 12,91 % op. We herinneren er nog even aan dat de aan de algemeen ontvanger doorgestorte bedragen reeds door de handen van gewestelijke ontvangers waren gepasseerd. Waarschijnlijk namen deze een al dan niet aanzienlijk deel van de inkomsten in een eigen rekening op (voor een methodologische analyse van de rekeningen verwijzen we naar het eerste deel van deze verhandeling).

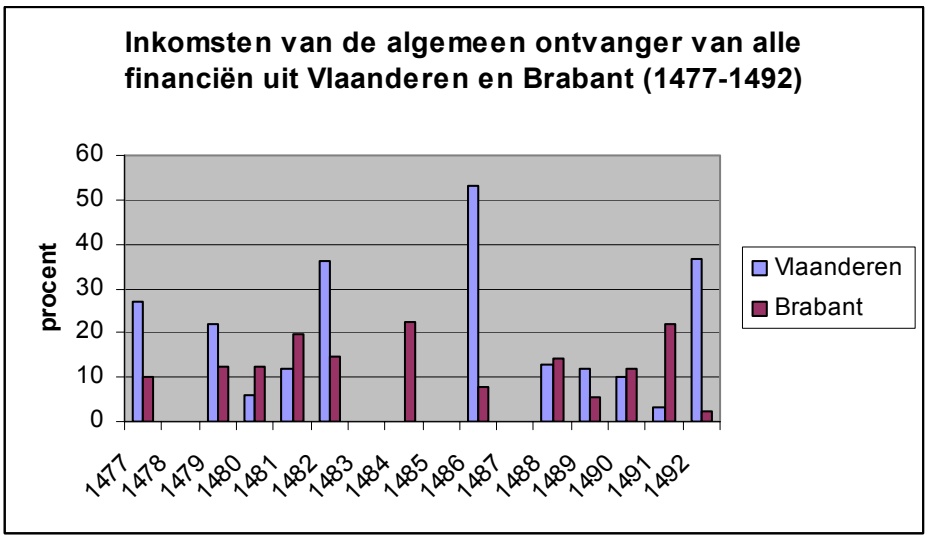

Grafiek 24: het procentuele aandeel van de inkomsten van de algemeen ontvanger van alle financiën uit de gewesten Vlaanderen en Brabant (inkomsten uit beden en uit het domein), 1477-1492.[230]

De besteding van de opbrengsten van de algemeen ontvanger zijn, zoals eerder betoogd, helaas amper te achterhalen. We beschikken enkel over sporadische vermeldingen van de besteding van een paar beden. Uit kwitanties van Roeland le Fevre leren we dat het 'Vlaamse geld' onder andere als pensioen aan leden uit de hofkring werd uitgekeerd. Onder meer Adolf van Kleef ontving zijn jaarloon van 12.800 lb. par. uit de '*recette*' van de Vlaamse beden.[231] Is de besteding van de Vlaamse beden onduidelijk, de identiteit van de besteder is dat niet. De grote steden verloren hun zelfbeschikkingsrecht over de besteding van de beden aan vorstelijke functionarissen. Inspraak in de bestemming van de gelden glipte uit de handen van

[230] Bron: ADN: B 2115, 2118, 2121, 2124, 2127, 2130, 2133, 2136, 2138, 2140, 2142 en 2144. De rekeningen van de jaren 1478, 1483, 1485 en 1487 zijn verloren. In 1484 had de algemeen ontvanger geen inkomsten uit Vlaanderen omdat de algemeen ontvanger van Vlaanderen, Jan van der Scaghe, toen geen bedrag aan de algemeen ontvanger van Maximiliaan doorstortte. In deze grafiek vallen overigens de hoge herstelbetalingen en boetes op die het graafschap Vlaanderen in 1486 en 1492 diende te betalen.
[231] ADN: B 2132, 69351 (gelijkaardige kwitanties: 69338-60).

de groeperingen die voorheen het beleid in het graafschap mede bepaald hadden. Vorstgezinde partijen in Gent, Brugge en Ieper namen het initiatief tot de heffing, de inning en de besteding van de beden in handen.

2.1.3 Leningen op het openbare domein

Ook al bood de dominante aanwezigheid van vertrouwelingen in de vergadering van de Vier Leden van Vlaanderen een grote kans op instemming met de aangevraagde beden, de omslachtigheid van de aanvraag en de traagheid van de inning van beden beperkten Maximiliaan in zijn beleid. Zeker in oorlogstijd zijn leningen bij particulieren voor de vorst aantrekkelijker. Leencontracten behoeven uiteraard onderhandelingen met de betrokken partijen, maar ze hebben geen instemming van de onderdanen nodig. Bovendien leverde een lening snel contant geld op. Dat was een onmiskenbaar voordeel op het slagveld. Zoals tijdens de regering van Maria van Bourgondië kon de administratie van de vorst bij vreemde kooplieden, rijke edelen en overheidsfunctionarissen terecht. Kroonjuwelen dienden als vanouds als onderpand voor deze leningen. Om de val van Terwaan te bespoedigen had Maximiliaan bijvoorbeeld in 1486 4000 lb. par. op negen vergulde kannen uit de grafelijke schatkamer geleend van de Florentijn Galiot de Passis.[232] Rafaël van Mercatel, de abt van de Gentse Sint-Baafsabdij en bastaardzoon van Filips de Goede, leende op 25 januari 1488 1200 lb. par. aan de vorst om de troepenmonstering tegen Gent te betalen.[233] In die maand verkeerde de vorst overigens in acuut geldgebrek. Een week eerder stelde de Brugse schout en financieel topfunctionaris Pieter Lanchals zich borg voor in totaal 6000 lb. par. die oorlogstresorier Alard Koopman aan het logement van de Duitse troepen in de Brugse binnenstad zou besteden. Hofmeester Pieter Lanchals voorzag dus persoonlijk in de financiën van de militaire entourage van de Rooms-koning. Maximiliaan assigneerde de lening op de eerstvolgende bede die een gewest uit de Nederlanden aan de Rooms-koning zou toezeggen.[234] Door te lenen verschafte de vorst zich op een snelle wijze van financiën, maar, zoals in het eerste deel van deze verhandeling betoogd, hij bond zich aan economische voorwaarden die op lange termijn tot grote verliezen voor de staatsfinanciën konden leiden. Bovendien vergrootte een lening van een functionaris diens greep op het beleid. In een lening had de vorst zijn handen dus allerminst vrij, maar hij verkoos deze geldstroom boven de moeizame weg van de bede. De combinatie van een autocratische politiek en het moeizame karakter van het middeleeuwse financiewezen noopten hem hiertoe.

In de bovenstaande lening van Pieter Lanchals is het onderscheid tussen bede en lening erg vaag. Pieter Lanchals schoot Maximiliaan immers een bedrag uit een nog goed te keuren bede voor. De hofmeester kreeg bovendien een persoonlijk belang in de toekenning van een nieuwe bede, hetgeen zijn ijver voor de aanvraag ervan waarschijnlijk zou vergroten. Een lening van Maximilaan van februari 1487 op de openbare financiën van het graafschap ging eveneens uit van het principe dat de uitbetaling van een voorschot op een bede de toekenning ervan versnelde. Te Brugge vroeg Maximiliaan toen een lening aan de Vier Leden. De vorst wenste 40.000 kronen (96.000 lb. par.) te lenen op een nog aan te vragen bede.[235] Het is duidelijk dat het onderscheid tussen bede en lening in deze aanvraag filterdun was. De 40.000 kronen waren wel degelijk een lening, zij het intrestloos, want het bedrag zou integraal terugbetaald worden uit de eerstvolgende bede die de Vier Leden de vorst zouden toekennen. Dat betekende in de praktijk dat de eerstvolgende bede met een bedrag van 40.000

[232] ADN: B 2134, 69394-5 en B 2135, 69491.
[233] RAG: V3, 243, 39.
[234] UBG: VB, IV, L 7 (briefjes van 18 en 26 januari 1488).
[235] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 395-7 en Gachard, *Lettres inédites, première partie*, 321-5.

kronen zou verminderd worden. Anderzijds was de lening van februari 1487 een vermomde bede. Aangezien de Vier Leden zonder dralen met het vorstelijke verzoek instemmen, ontving Maximiliaan immers belastinggeld met instemming van de volksvertegenwoordiging van het graafschap. Bovendien gingen de Vier Leden door hun toezegging in de lening onrechtstreeks akkoord met de aanvraag van een nieuwe bede op relatief korte termijn. Wilden de geldschieters hun middelen snel terug, dan restte er hen enkel nog de inning van een nieuwe bede of van een belasting in het Lid.

Het onderscheid tussen beden en leningen vervaagt eveneens wanneer men de besteding van enkele beden van het Brugse Vrije in ogenschouw neemt. In het schepenjaar dat van juli 1485 tot september 1486 liep, betaalde het Vierde Lid in totaal 9554 lb. 18 s. par. af aan leningen die Maximiliaan op de porties van beden uit het Brugse Vrije had afgesloten. In de Nederlanden verblijvende Italianen (Steven Spinola, Laurenzo Cantonso en Real de Reali) enerzijds en de Brugse tresorier Willem Houtmaerct en Weense kooplieden anderzijds schoten Maximiliaan in 1485 en 1486 geld voor dat ze achteraf op beden van het Brugse Vrije mochten verhalen.[236] Ten gevolge van deze leningen liepen de schulden van het Brugse Vrije in 1486 bijna op tot het dubbel van de inkomsten van de kasselrij.[237] De houdgreep van een beperkte schare vertrouwelingen van de Rooms-koning, onder leiding van Guy de Baenst, op de politiek van het Brugse Vrije vergemakkelijkte het voor de vorst de lasten van leningen af te schuiven op de inkomsten van het volgzame Vierde Lid van Vlaanderen. Het contrast met het beleid van vóór de machtsovername van Maximiliaan is frappant. Toen maakte het Brugse Vrije de opbrengst van haar beden als ondergeschikte kasselrij van Brugge over aan de Brugse oorlogstresorier. De inspraak die de Brugse handelselite en de ambachten na 1477 in de besteding van de beden van het Brugse Vrije hadden verworven, ging dus in 1485 teniet. Tegenstanders van de politieke onderwerping van het Brugse Vrije aan de havenstad kregen sinds juli 1485 dus de mogelijkheid tot fiscaal zelfbestuur in de kasselrij, maar de politiek van de Maximiliaansgezinde bestuurstop van het Brugse Vrije wendde deze verhoogde macht in de eerste plaats aan om de vorst financieel ter wille te zijn. Een grotere inspraak van onderuit verkregen de onderdanen van het Brugse Vrije dus amper, en ook de elite van het Vrije verloor een deel van haar financiële zelfbeschikking aan de centrale overheid. Via leningen besteedde de vorst immers het geld uit het Brugse Vrije – nog voor het geïnd was – aan het eigen beleid. Het vage onderscheid tussen een bede en een lening op openbare financiën wijst dus op de grote greep die de entourage van Maximiliaan op de financiën van het graafschap had verworven.

De vorst kon in zijn financiële beleid op de meegaandheid rekenen van de Brugse politieke elite die sinds juni 1485 aan de macht was. Dat bewijzen persoonlijke leningen van de Brugse elite aan Maximiliaan en leningen op de Brugse stadskas. In juni 1487 leenden

[236] RAB: BVR, 223, 197r-198r. Het Brugse Vrije verloor bovendien nog eens 1000 lb. par. aan wisselaars voor onkosten van deze leningen. Het Vierde Lid diende immers zelf een bedrag van 6627 lb. 2 s. 8 d. gr. te lenen dat '*tvoorseide land betaelt heeft mijnen gheduchten heere bij anticipacien, ende die bij den edelen ende notabelen van denzelven landen gheconsenteirt waeren te nemene te financien mids datter gheene ghereede penningen in buersen waeren ende dat men gheenen tijt en hadde omme omme te stellene ende innen daerof trecht van den voorseiden makelaerdie van elken pond groten .iiii. groten* […]*, nietmin de vorseiden burchmeester* [Guy de Baenst] *ende scepenen en hebben niet connen min ghecrighen dan .x^c. lb. par., daer mede de vorseide makelaers* [Michiel Dheere, Adriaan Drabbe, Klaas in de Roose en anderen] *tevreden ghestelt zijn*' (198r). Ook in 1487 zou de ontvanger van het Brugse Vrije, Yeronimus Lauwerein, meermaals lenen bij Italiaanse handelaars, zoals Antonio Gualterotti en Bernardo Valdora (RAB: BN, 1959-61).

[237] Op een opbrengst van 51.822 lb. 17 s. 11 d. par. gaf het Brugse Vrije 98.750 lb. 14 s. 10 d. par. uit, dit is een verlies van 190,55 % (RAB: BVR, 223, 198v). Op 26 december 1490 ging Maximiliaan akkoord met een intrestloze verlenging van één jaar van alle achterstallige leningen uit het jaar 1486. Deze schuld beliep reeds 38.323 lb. 8 s. par. Ook de uitbetaling van een lening van Willem Moreel van 2000 gouden florijnen uit 1488 werd toen opgeschort (RAB: BVO, 509).

veertig vermogende Bruggelingen elk honderd pond groten uit eigen zak aan de Rooms-koning.[238] Het totale bedrag (4.000 lb. gr.) diende om troepen te betalen in het kader van de internationale oorlogspolitiek van de vorst. De troepenmacht zou onder leiding van bastaard Boudewijn van Bourgondië naar Bretagne reizen om er de Bretoense hertog bij te staan in de verdediging van Nantes tegen oprukkende Franse legers.[239] Ter verzekering van de terugbetaling van de lening mochten de veertig Bruggelingen over vaatwerk uit de grafelijke schat beschikken. Een commissie van vijftien geldschieters kreeg de bewaring over het onderpand. Indien de lening niet tijdig terugbetaald werd (een termijn noch een intrestvoet is bekend), dan was het de kredietverschaffers toegelaten de juwelen verkopen.[240] Andere kroonjuwelen werden naar Bretagne gestuurd om hertog Frans te verzekeren van de uitbetaling van de soldij van de troepen.[241]

De motivatie van de Bruggelingen om het grote bedrag aan de vorst te lenen kan verschillende kanten uit. Allicht hoopte een aantal van hen op winst. De rentevoet van de lening is niet bekend, maar economische motieven speelden ongetwijfeld hun rol in de afweging van de geldschieter. Mogelijks profiteerden bepaalde personen van de aankoop van wapens door Maximiliaan met het verkregen geld. Anderzijds had een aantal van de Bruggelingen vermoedelijk een politieke reden om aan het project deel te nemen. Of de Bruggelingen overtuigd waren van het nut en de slaagkans van de militaire strategie van de Rooms-koning om een oorlog tegen Frankrijk op twee fronten te voeren, is betwijfelbaar. Waarschijnlijk hadden ze met de betaling van hun aandeel niet de primaire bedoeling Maximiliaan zijn oorlog tegen Frankrijk te laten winnen. Wel hoopte een aantal van de Bruggelingen, volgens ons, op politieke gunsten van de Rooms-koning of diens entourage. Acht van de kredietverschaffers bekleedden immers een politiek mandaat tijdens het regentschap van Maximiliaan, twee waren naaste verwanten van stedelijke functionarissen.[242] De financiële dienst aan de vorst kon dus geïnspireerd zijn door politieke motieven of ze kon de bedoeling hebben in de gunst van de regent te geraken.

Maar deze politieke betrokkenheid is niet te veralgemenen naar alle lenende Bruggelingen. Een aantal onder hen had leidende functies uitgeoefend tijdens het bewind van de eerste regentschapsraad, of enkelen zouden actief deelnemen aan die van de tweede regentschapsraad het jaar nadien.[243] Waren zij verplicht te lenen? Of hoopten ze op verzoening, of op een eventuele winst? Wat hun motivatie ook was, een deel van de personen

---

[238] ADN: B 3496, 123693.

[239] 800 of 1000 piekeniers zouden per boot onder leiding van de edelman naar Bretagne reizen (ADN: B 3521, 124565 en B 3523, 124857). Boudewijn van Bourgondië was een bastaard van Filips de Goede en door Maximiliaan voornamelijk met militaire opdrachten belast (Cauchies, *Baudouin de Bourgogne*, 270-1). De regent investeerde ook in de oorlog in Engeland. In december 1487 betaalde hij 240 lb. par. om enkele soldaten te betalen die in opdracht van Margaretha van York naar Engeland zouden reizen om de jonge Edward te beschermen (ADN: B 3521, 124564).

[240] Op 8 juni 1487 vond de overhandiging van de 55 juwelen plaats (ARA: MD, 3279).

[241] De overhandiging van deze kroonjuwelen ging met heel wat problemen gepaard. De bewaarder van de grafelijke schat, Wouter van Houtheusden, weigerde het onderpand zonder geldig kwijtschrift af te staan aan de financieel commissarissen van Maximiliaan, Thibaut Barradot en Jean de Lannoy, de abt van Sint-Bertijns (ADN: B 2135, 69475-8 en B 18824, 23753 en -5). Pas in december 1487 zou Gratien Mathis, de ontvanger van de hertog van Bretagne, het onderpand ontvangen (ADN: B 18824, 23752). Op 16 januari 1488 liet Maximiliaan in een haastig persoonlijk schrijven aan de kanselier weten dat de operatie afgerond was, maar dat het kwijtschrift voor Wouter van Houtheusden dringend diende gezegeld te worden (ADN: B 18824, 23754). Een deel van de kroonjuwelen zou in 1497 naar de grafelijke schat terugkeren (ADN: B 3495, 123691).

[242] Met name Maarten Reyngoot, Servaas van der Scaghe, Joost van der Straten, Jacob de Witte (en diens zoon), Pieter de Witte, Jan de Boot, Jacob Despaers, Willem Havic en Andries Houtmaerct (de broer van stedelijk ontvanger Willem en algemeen muntmeester Thomas).

[243] Met name Boudewijn Petyt, diens schoonvader Antonis Losschaert, Jan Dhamere, Joos de Deckere, Nicasius Pierins, Marc van de Velde en Lodewijk Greffin. Antonis Losschaert, Jan Dhamere en Joos de Deckere werden Brugs burgemeester tijdens de regering van de tweede regentschapsraad.

die de partij rond Willem Moreel ondersteund hadden in de machtsovername van de partij in 1477 en 1482, betaalde in 1487 voor het oorlogsbeleid van haar politieke opponent. Dit relativeert de politieke verantwoordelijkheid van deze personen in de periode van de regentschapsraad. Blijkbaar was een deel van de gezagsdragers uit de periode 1482-1485 bereid haar politieke overtuiging, die een afkeuring van het autocratische beleid van Maximiliaan inhield, te laten varen voor de opname in de gunstkring van de Rooms-koning. Ofwel hadden deze personen deze overtuiging nooit gedeeld en waren ze destijds uit opportunistische redenen in de bestuurlijke coalitie van de partij rond Willem Moreel en de ambachten gestapt. Hoe dan ook, in de Brugse politieke elite was er een strekking aanwezig die haar kansen naar het moment inschatte en slechts een strategische keuze maakte na een afweging van verschillende economische, financiële en politieke belangen. Een aantal handelaars besliste dus na de machtsovername van Maximiliaan opnieuw aan de overheidspolitiek deel te nemen en in te staan voor haar financiële gevolgen. Economische winst en politieke strategie kan daarbij een belangrijke motivatie geweest zijn.

De autocratische politiek van de aartshertog, die erin bestond de weg van de volksvertegenwoordiging te ontwijken bij zijn zoektocht naar middelen om het beleid uit te voeren, vond dus steun in het Brugse bestuursmilieu. Dat getuigt ook een lening van de Brugse stadstresoriers op 16 april 1487. Deze kwam er nadat de aanvraag van een nieuwe bede niet onmiddellijk tot het verhoopte resultaat had geleid. Maximiliaan zat in de aanvang van 1487 in zware geldnood. Om in zijn onderhoud en dat van zijn zoon te voorzien, richtte hij medio maart een verzoek van een bede van 100.000 rijders op alle landen voor drie jaar tot de Vlaamse Staten.[244] '*Omme hem te zuvereerne van zijnen sculden*', aldus een anonieme kroniek, legde Maximiliaan tegelijkertijd een tweede verzoek aan de Vlaamse Statenvergadering voor.[245] Om de '*oorloghe, zijnen staet ende sculden*' te betalen[246], verzocht de vorst aan het graafschap vijftien 'huishouddagen' uit te betalen. De overheid wenste dus van de drie standen een bedrag dat gelijk stond aan het totaal van de uitgaven van elk gezinshoofd voor vijftien dagen levensonderhoud.[247] Dat betekende dat elk gezinshoofd '*15 daghen dienst*' zou leveren aan de Rooms-koning, of vijftien dagen in dienst van de keizerszoon zou werken. Dit was dus, naar huidige normen, een soort van afgekochte legerdienst of zelfs een directe belasting op het 'BNP' van Vlaanderen.

Maximiliaan en zijn entourage vonden met dit verzoek minder aanhang dan verhoopt. Na een overleg op het thuisfront keerde de afvaardiging van de Vlaamse Staten op 4 april terug naar Brugge, waar ze een weigerachtig antwoord formuleerde.[248] De Staten waren bereid een bede aan de vorst toe te kennen, maar niet in de voorgestelde vorm en vermoedelijk ook niet een bedrag van dezelfde omvang. Onder druk van de in het nadeel van de aartshertog kantelende oorlog tegen de Fransen zette de Vlaamse Statenvergadering de bede om in een ondertussen klassiek geworden toelage van 127.000 rijders voor drie jaar op het graafschap voor de organisatie van de landsverdediging.[249] Na lang overleg keurden Brugge, Ieper en het Brugse Vrije deze bede pas in juli 1487 goed. In Brugge en het Brugse Vrije kreeg de vorstelijke partij alweer de bovenhand in de beslissing, Ieper reageerde volgzaam omdat de bestuurlijke elite er de opmars van de Fransen vreesde. Te Gent

[244] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 397-400.
[245] KB: Ms. 1132, 82.
[246] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 402.
[247] De Vier Leden vergaderden naar aanleiding '*dat onse voornoemde coninc versochte thebbene van alle personen, gheestelic, edele ende weerlike van 15 daghen also vele als zij met hueren huusghesinne verteerden*' (*ibidem*, 399). Hij riep de Staten samen '*dat zijne begheerte was dat elc persoon de welcke in Vlaendre huus hilt zoude hem gheven ghereet in ghelde alle so vele als hij met zijnen huusghezinee binnen .xv. daghen zoude moghen verteeren*' (KB: Ms. 1132, 82).
[248] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 401-3.
[249] *Ibidem*, 404-6.

daarentegen botste de aanvraag op hevig verzet – daarover later meer. Ook de clerus zou een bede (van ongekende omvang) toestaan.[250]

Maximiliaan had dan wel een aanzienlijke bede verkregen, maar de toekenning had vier maanden op zich laten wachten. Om een ongekende reden was de geldnood van de vorst in maart en april 1487 heel dringend. Werden schuldeisers vijandig? Of hadden legerkapiteins soldij tekort? Maximiliaan en zijn administratie zochten hun geld in Brugge. Volgens de reeds geciteerde anonieme kroniek had de overheid zich tot de Brugse Grote Raad gericht.[251] De vertegenwoordigers van de ambachten weigerden echter een onvoorwaardelijke geldelijke toelage aan de regent. Ze eisten een terugtrekking van alle troepen uit het graafschap en de bewaking van de Brugse stadspoorten. De politieke eis van de ambachten om het bedegeld aan de verdediging van de eigen omgeving te beschermen, kwam dus weer aan de oppervlakte. Tijdens de regering van Maria van Bourgondië en van de eerste regentschapsraad was een gelijkaardige beleidslijn op te merken. Omdat het hof bij de besteding van het gevraagde geld niet aan voorwaarden wenste gebonden te zijn, heeft ze haar vraag dan maar direct aan de Brugse stadsontvangers gericht. Omdat de stad niet over voldoende liquide middelen beschikte, kwamen de zes '*ghecommitteerden*' met de overheid overeen dat zij in eigen naam 15.000 ecu (3000 lb. gr.) van de Genuese natie uit Brugge zouden lenen. Op 16 april, amper drie dagen na de afloop van de Statenvergadering waarop de Vier Leden de vermelde bede weigerden, sloten de zes ontvangers een leencontract af met de te Antwerpen verblijvende Genuees Christoforo de Negrone en diens vertegenwoordigers Augustino Doria en Giovanni-Baptisto Pinello.[252] Maximiliaan zou het bedrag onmiddellijk ontvangen tegen een onbekende rentevoet. De zes ontvangers, dat waren watergraaf Jan van Nieuwenhove fs. Michiel, Willem Houtmaerct, Jan Dhondt, Jacob Coolbrant, Michiel Dheere en Willem van de Voorde, beloofden persoonlijk borg te staan voor de lening.[253] De helft van het bedrag zouden de ontvangers over een jaar aan de Italianen terugbetalen uit de opbrengst van een eerstvolgende bede. De andere helft zouden de ontvangers het jaar nadien uit nog nader te bepalen inkomsten van de stad Brugge aan de Genuees uitkeren. De stadsontvangers wentelden de schulden dus op de stadskas af. Als borg voor de uitbetaling ontvingen de zes Bruggelingen een met parels belegde mantel uit de grafelijke schat. Indien de stad Brugge niet binnen de voorziene termijn over de nodige financiën zou beschikken, mochten de ontvangers de mantel verkopen om in de terugbetaling van de lening te voorzien. Op 19 april vond de overhandiging van het kroonjuweel plaats in het '*bureau des finances*' van de vorst te Brugge in aanwezigheid van de belangrijkste ridders van het graafschap.[254]

De vorst had het geld voor de afbetaling van zijn schulden gevonden. Brugse vertrouwelingen sprongen de noodlijdende vorst bij. De zwager van Pieter Lanchals, watergraaf Jan van Nieuwenhove fs. Michiel, was de eerste boekhouder van de stad en ook de andere ontvangers behoorden tot het Maximiliaangezinde regime.[255] Zoals we in het volgende

---

[250] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 634-5 en ADN: B 17752, 'Aides. Clergé en Flandre'.
[251] KB: Ms. 1132, 82-4.
[252] ADN: B 20144, 15589. Christoforo de Negrone zou ook te Antwerpen aan Maximiliaan lenen (Goris, *Etude sur les colonies*, 394).
[253] '[Ils] *se sont presenteement, a la grant et instante priere et request du roy, notre dit seigneur, obligiez en leurs propres et privez noms, l'un pour l'autre et chacun pour le tout, envers Jehan Baptiste Pynelle et Augustin Dorye, marchans de la nacion de Jennes*' (ADN: B 580, 16442).
[254] Dat waren luitenant Filips van Kleef, kanselier Jean Carondelet, eerste kamerheer Engelbert van Nassau, financieel commissarissen Thibaut Barradot en Jean de Lannoy (abt van Sint-Bertijns), hofmeester Pieter Lanchals, Vlaams ontvanger Roeland le Fevre en niet nader genoemde anderen (ADN: B 580, 16642 (bis)).
[255] De achtergrond van Willem Houtmaerct kwam reeds ter sprake. Makelaar Michiel Dheere was de zoon van Jacob, de burgemeester van het Brugse Vrije (Gailliard, *Bruges et le Franc*, V, 149). Willem van de Voorde was de voormalige persoonlijk ontvanger van Joost van Varsenare (ARA: Rk., 13785, 7v) en een getuige van het huwelijk van de neef van de andere ontvanger, makelaar Jacob Coolbrant (SAG: MB, 621). Laatstgenoemde was de schoonzoon van de Brugse klerk van de wezen, Jan Caneel (Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, 325), en onder

hoofdstuk zullen verduidelijken, hadden deze ontvangers een dominante controle over de inkomsten en de besteding van de Brugse stadsfinanciën. Zij hadden amper inspraak in de besteding van het geld, maar ze zouden wel de inning ervan organiseren. In die optiek vormden ze enkel een verlengstuk van de vorstelijke administratie in de stedelijke politiek. De Grote Raad, die tijdens de regering van de eerste regentschapsraad nog de krijtlijnen van het financiële beleid in de stad had uitgezet, werd in deze zaak wel gehoord, maar de overheid weigerde aan de eisen van de vertegenwoordigers van de ambachten te voldoen. Maximiliaan en zijn financiële raadgevers hadden alweer met succes de inspraak van de belastingbetaler omzeild. Ze hadden een aanzienlijke som vergaard om hun beleid of de oorlog voort te zetten, zonder daarbij rekening te moeten houden met degene die via Brugse belastingen de lening via een bede of andere weg zou afbetalen.

Een laatste opmerkelijke lening van de vorst op Brugge toont aan welke omvang de invloed van zijn Brugse vertrouwelingen tijdens zijn regentschap op de stedelijke politiek bereikt hadden. Op 26 december 1486 stond Maximiliaan aan hofmeester Pieter Lanchals toe dat hij 10.000 ecu (2000 lb. gr.) leende op de stad Brugge.[256] De vorst liet zich, zoals in de lening van april 1487, omringen door een ruime schare van hovelingen.[257] Zij stonden persoonlijk garant voor de lening die in juni 1487 terugbetaald zou worden. De stad Brugge beschikte uiteraard niet over het contante geld en ze leende het alweer bij een vertegenwoordiger van de Genuese natie, met name bij Nicola Spinola.[258] Via de stad maakte hij het geld aan Maximiliaan over. Deze financiële transactie doet overigens denken aan gelijkaardige boekhoudkundige tactieken die Dino Rapondi bijna een eeuw voordien toepaste. Door aan de stad geld te lenen dat onmiddellijk aan de hogere overheid werd doorgestort, vergrootte enerzijds de internationale handelaar zijn invloed op de stedelijke financiën, maar anderzijds beperkte de vorst in een dergelijke formule de financiële zelfbeschikking van de stad.[259] De Genuees eiste immers strikte terugbetalingsvoorwaarden. Hij kwam met de stad overeen dat tien Bruggelingen zich borg zouden stellen over de lening. De zes Brugse ontvangers, die enkele maanden later uit persoonlijke titel aan Maximiliaan zouden lenen, stadspensionaris en makelaar Adriaan Drabbe en schepenen Servaas van der Scaghe, Maarten Reyngoot en Joost van der Strate, overhandigden een obligatie aan Nicola Spinola. De stad beloofde de tien personen schadeloos te stellen indien ze in gebreke zou blijven bij de terugbetaling van de lening.[260] De terugbetaling zou uiteindelijk met tal van problemen gepaard zou gaan. De stad zou eind 1487 1400 lb. gr. op een nieuwe indirecte belasting assigneren, en bovendien nogmaals 600 lb. gr. uit andere inkomsten uitkeren.[261] Maar de politieke troebelen van de daaropvolgende jaren deden deze uitbetaling stokken. Het zou tot juni 1496 duren vooraleer een oplossing voor de aflossing van de schuld gevonden werd.[262]

---

andere borg over Yeronimus Lauwerein toen deze ontvanger van het Brugse Vrije werd (RAB: BVO, 493). Jan Dhondt, tot slot, was de zwager van Jan de Boot, een lid uit de partij rond Willem Moreel (SAB: PR, 1485, 131r). Maar zoals zijn zwager had hij na de machtsovername van Maximiliaan diens kant gekozen.

[256] RAG: FPR, 216.

[257] Het betreft Adolf en Filips van Kleef, Jean Carondelet, Jan en Hendrik van Bergen, abt Jean de Lannoy, Engelbert van Nassau, Charles de Croÿ, Baudouin de Lannoy, bastaard Boudewijn van Bourgogne, Filips van Bourgondië-Beveren, Jean de Lannoy (heer van Maingoval), Maarten en Wolfgang van Polheim, Vijt van Volkestein, Jan van Eynatten en Thibaut Barradot.

[258] Dit leert ons een vonnis van de Grote Raad uit juni 1496 over de afbetaling van deze lening (uitgegeven door Galesloot, *Arrêt du Grand Conseil*, 404-12). In september 1487 zou de stad nogmaals geld lenen bij Nicola Spinola (SAB: SR, 1487-88, 31r).

[259] Lambert, *The city, the duke*, 90-7.

[260] SAB: CSK, 1487-88, 67v-69r.

[261] Zie verder, naar SAB: CSK, 1487-88, 67v-68r.

[262] Toen besliste de Grote Raad dat de Brugse stadskas het geld niet mocht recupereren op de tien inwoners die destijds een obligatie hadden verleend. De stad diende de uitbetaling van de lening zelf te bekostigen (Galesloot, *Arrêt du Grand Conseil*, 412).

Meer nog dan in de andere besproken leningen belastte de lening van december 1486 de openbare financiën van Brugge. Enkel lokale machthebbers stonden in voor de goedkeuring van de vorstelijke afroming en de besteding van de stedelijke inkomsten. Als er dus al inspraak van de onderdanen in het financiële beleid van de vorst was, dan bleef ze beperkt tot die personen die hun politieke positie aan de machtsovername van Maximiliaan te danken hadden. De persoonlijke rol van Pieter Lanchals in deze politiek én in het ingewikkelde web van financiële plichtplegingen van Brugge aan de vorst is vitaal. De verschillende bevoegdheden die de financieel commissaris verenigde, waren verantwoordelijk voor een verregaande betrokkenheid in zowel de totstandkoming van leningen, de aanvraag en de goedkeuring van beden als meer dan waarschijnlijk ook in de besteding van het geïnde geld. Zijn Brugse verwanten en lokale bondgenoten voerden het beleid van de vorst en zijn directe entourage uit. Wat het 'bedengedrag' van Brugge betreft, gaat dit beleid de andere kant op dan dat van de jaren vóór de machtsovername van de vorst. De inspraak van Brugge in het vorstelijke beleid verschraalde van een instemming door een bredere volksvertegenwoordiging in de Grote Raad tot de uitvoering van de wil van een kleine schare vertrouwelingen van de regent. Een aantal Bruggelingen die tijdens de regering van de regentschapsraad publieke mandaten bekleedde, leende opnieuw aan de vorst. Onrechtstreeks en al dan niet uit politieke overtuiging verleende ze op deze manier haar goedkeuring aan het beleid van de Rooms-koning en diens financiële administratie. De economische en politieke voordelen die een lening aan de vorst opbrachten, waren waarschijnlijk beslissend voor haar deelname aan de vorstelijke politiek. Een korf van belangen werd afgewogen, het behoud van de maatschappelijke positie lijkt de leidraad van hun handelen.

2.2 De fiscale en economische politiek te Brugge

2.2.1 De inkomsten van Brugge

Het algemene gebrek aan respect voor de Vlaamse volksvertegenwoordiging door de regering van regent Maximiliaan deed zich ook te Brugge gevoelen. Tijdens de regering van Maria van Bourgondië en die van de eerste regentschapsraad was de Grote Raad, met een vaste afvaardiging van de ambachten, de politieke draaischijf in Brugge. Zeker wat financiële aangelegenheden betrof, was haar advies toen bindend. Vanaf juli 1485 werd de Brugse Grote Raad nog in het beleid betrokken en geraadpleegd in verband met financiële en fiscale beslissingen, maar haar monopolie op deze besluitvorming was ze kwijt. Zoals gezien hield Maximiliaan geen rekening met de eis van de Brugse Grote Raad om haar te raadplegen in geval van een munthervorming. Ook de voorwaarde die de Grote Raad aan de toekenning van een nieuwe bede in juli 1485 verbonden had, werd door de vorst opzij geschoven. De leningen die schout Pieter Lanchals en de Brugse stadsontvangers zonder instemming van het representatieve overlegorgaan met de vorst aangingen, getuigen evenzeer van een beperking van mogelijke inspraak van onderuit. Het fiscale en economische beleid van de stad Brugge weerspiegelde bijgevolg in grote mate de bestuursvisie van de Brugse bondgenoten van Maximiliaan.

Zoals in de voorgaande jaren beliep de verbruiksbelasting de helft van de Brugse inkomsten.[263] De nieuwe stadsmagistraat voerde in juli 1485 geen nieuwe heffingen of cueilliotes op verbruiksgoederen in. Behoudens de taksen op wijn bleven de gebruikelijke

[263] In 1485-86 stonden de assizen voor 52,14 % van de Brugse inkomsten in, in 1486-87 was dat 53,39 % en in 1487-88 74,73 %. Laatstgenoemd schepenjaar is echter atypisch omdat haar rekening door de korte looptijd van het schepenjaar een deel van de traditionele inkomsten van de stad heeft mislopen.

tarieven van de stedelijke assizen in voege. Dat het stadsbestuur de wijnassizen in juli 1485 tot een nooit gezien niveau verlaagde, toonde aan dat ze de wijnverbruikers in de stad genegen was.[264] De kroniek van Despars spreekt schandaal over deze tariefverlaging, want ze was niet na inspraak van de dekenen van de ambachten tot stad gekomen.[265] De bierverbruikers in de stad, traditioneel de minder gegoede inwoners, torsten voortaan in hoofdzaak de opbrengst van de stedelijke assizen. De grootste fiscale verandering vond plaats in de wijze van inning van de assizen. Sinds 1477 was de inning van de verbruiksbelasting (meermaals aan een stadsontvanger) in regie gegeven om op deze manier persoonlijk gewin door een eventuele pachter van belastingen uit te sluiten. Sinds juli 1485 daarentegen werden de Brugse assizen opnieuw verpacht. De stadsontvangers speelden nog steeds een belangrijke rol bij deze verpachting, maar ditmaal inden ze de assizen tegen een vaste som voor eigen rekening. Meerdere van de stadsontvangers pachtten assizen.[266] De financiële beleidsbepalers stonden dus niet alleen voor de uitgaven van Brugge, maar eveneens voor het hoofdaandeel van haar inkomsten in. De stedelijke ontvangers hadden dus een strikte controle over de stadsfinanciën, en bovendien konden ze, als ze belastingen pachtten, een graantje meepikken indien de economie hen gunstig gezind was. Dat er evenwel een groot risico aan het pachten van assizen verbonden was, beseften de ontvangers alvast in het jaareinde van 1485. Toen keerde de stad 200 lb. gr. uit aan ontvangers en pachters van stedelijke assizen die grote schade hadden opgelopen ten gevolge van de door Maximiliaan doorgevoerde devaluatie van de munt. De stadsontvangers waren in dit geval betrokken partij, hetgeen de bereidheid van de stad verklaart om pachters te vergoeden voor schade ten gevolge van de veranderende monetaire wetgeving – een uitzonderlijke zaak. Jan Dhondt besliste als stadsontvanger over deze maatregel, terwijl hij er als pachter van de wijnassizen tevens van profiteerde.[267]

De ambachten en de minder gegoede lagen van de stedelijke bevolking werden in 1485 dus niet het slachtoffer van een fiscale repressie van het Maximiliaangezinde stadsbestuur. Dat wou de inwoners van de stad duidelijk niet voor het hoofd stoten. Hogere assizen zouden waarschijnlijk een contestatie van het gezag van de nieuwe machthebbers uitgelokt hebben. De machtsbasis van het stadsbestuur hing grotendeels af van de politieke bescherming van de aartshertog en ze was dus relatief zwak. De assizen werden niet verhoogd, maar toch kan men het bewind van de Maximiliaangezinde gezagsdragers bezwaarlijk als een fiscaal gunstregime voor de Bruggelingen omschrijven. Ten eerste bleven immers de hoge tarieven van de assizen bewaard. Tijdens de regering van Maria van Bourgondië had het stadsbestuur de verbruiksbelasting systematisch verhoogd om de oorlog tegen Frankrijk de baas te kunnen. Na de beëindiging van deze oorlog in 1482 maakte de stad van de hoge assizen gebruik om de oorlog tegen Maximiliaan te financieren. Na diens machtsovername in juli 1485 startte deze geen nieuw offensief tegen de Fransen – dat volgde pas een jaar later. Toch bleven de assizen op hetzelfde, hoge niveau. Ook al was er geen oorlog in het graafschap, de assizen om de voorbije oorlogen te bekostigen, bleven in voege. Bovendien werd enkel de wijnassize verlaagd, een verbruiksbelasting die voornamelijk de rijkere bovenlaag van de stad trof. Een andere reden tot ontevredenheid betreft de

[264] De heffing op wijn verlaagde in juli 1485 van 24 groten naar één groot per stoop (SAB: SR, 1485-86, 25r). Op 16 november 1486 besliste de Brugse Grote Raad om de heffing op '*hete wijn*' te verdubbelen en deze op '*corte wijn*' te verhogen met een halve groot om de uitgave van een nieuwe rente te financieren (SAB: CA, 14, 333r). Vanaf 1 september 1486 werd de heffing op de '*corte wijn*' op één groot afgesteld (SAB: SR, 1486-87, 24r).

[265] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 272.

[266] In de periode van juli 1485 tot februari 1488 inde stadsontvanger Jacob Coolbrant de assizen op de mede en andere vreemde bieren (SAB: SR, 1485-86, 27r; SR, 1486-87, 25r en SR, 1487-88, 24v). Ontvanger Michiel Dheere pachtte de assizen op het Brugse bier (SAB: SR, 1485-86, 26r en SR, 1486-87, 24v) en ontvanger Jan Dhondt deze op de wijn in de jaren 1485-87 (SAB: SR, 1485-86, 25r en SR, 1486-87, 24r).

[267] SAB: SR, 1485-86, 184r.

stadsuitgaven. De negen leden van Brugge verloren immers elke vorm van invloed op de besteding van het belastinggeld. De Brugse ambachten hadden in de voorgaande jaren steeds op inspraak in de goedkeuring en de besteding van het belastinggeld kunnen rekenen. Het verlies van inspraak in het beleid ging dus voor de ambachten met het verlies van de controle op de inkomsten en uitgaven van de stad gepaard. Dit kan ervoor gezorgd hebben dat het fiscale beleid in de stad, ook al werden de lasten niet onmiddellijk verzwaard, door verschillende van de ambachten als repressief werd ervaren.

Dat gevoel, indien aanwezig, werd zeker versterkt in december 1486. Toen ging het stadsbestuur toch over tot de heffing van een nieuwe verbruiksbelasting. In samenspraak met de Rooms-koning werd een nieuwe taks van zes groten op elke niet in Brugge gebrouwen ton bier ('*cervoise*') en op elke in de stad gebrouwen ton '*dobbel bier*' ingevoerd.[268] Deze heffing kwam bovenop de gebruikelijke heffing van respectievelijk 48 groten en 14 groten op het geviseerde bier. De opbrengst zou dienen om de beden van de stad te betalen. Zoals in het Brugse Vrije werden ook de Brugse beden vanaf december 1486 dus door een nieuwe verbruiksbelasting bekostigd.[269] De belasting werd vermoedelijk door een buitengewone rekening geïnd, want ze vond geen plaats in de stadsrekening. Over haar opbrengst hebben we dus geen informatie.

Het vermoeden dat het Brugse stadsbestuur een aparte 'assizenrekening' bijhield, wordt gesterkt door de vermelding uit 1487 van een tweede bijzondere verbruiksbelasting. In december 1487 spreekt een verslag van de vergadering van enkele Brugse schepenen over een heffing op koren en wijn uit Frankrijk. Om de bovenvermelde lening aan Nicola Spinola uit te keren assigneerde de stad immers 1400 lb. gr. op de heffing op deze levensmiddelen, die tien maanden zou lopen.[270] Een inrichtende oorkonde noch informatie over een eventuele opbrengst van deze belasting bleven bewaard, maar de ontvanger en de tarieven van de nieuwe verbruiksbelasting zijn bekend. Adriaan van Theimseke, de voormalige klerk van financieel commissaris Thibaut Barradot en de klerk van de stapel van Brugge[271], werd in december 1487 aangesteld als ontvanger van de heffing. Ze betrof 96 groten op elk vat wijn en 240 groten op elke hoet tarwe.[272] Deze belasting kwam waarschijnlijk tot stand in de crisissituatie die in het graafschap ontstond nadat Gent in december 1487 met troepen rond Brugge optrok (zie verder). Maximiliaan hief de taks enkel op uit Frankrijk afkomstige levensmiddelen want ook de Franse koning had een nieuw offensief, in samenwerking met de Gentenaars, tegen Vlaanderen gericht. Dat een naaste vertrouweling van de financiële administratie van de Rooms-koning voor de inning van de hoge verbruiksbelasting instond, toont aan dat de vorstelijke entourage een nauwe controle op de inning ervan wou uitoefenen, wellicht met de bedoeling de fiscale inkomsten onmiddellijk in een offensief tegen de oprukkende troepen te pompen. De regent en zijn vertrouwelingen hadden echter, alweer via

---

[268] SAB: PO, 1217.

[269] Reeds in januari 1486 had het Brugse Vrije een nieuwe heffing op de verkoop van haring ingevoerd, namelijk van zestig groten op gevangen haring. De opbrengst vloeide naar de uitbetaling van beden of van leningen die hiervoor waren afgesloten (RAB: BVR, 223, 187r-197r).

[270] Er restte de stad nog 1400 lb. gr. aan Spinola '*van welke reste*' de vorst '*assignacie ghedaen heift up de taille bij hem onlanx gheordonneirt up coorne ende wijnen die hij gheconsenteert heift ten vervolghe van dese stede alhier ghebrocht* […] *uut Vranckerike up tgenerael saulfconduit bij hem te diere cause dezelve stede gheconsenteert voor tien maenden naer de date van denzelven saulfconduite*' (SAB: CSK, 1487-88, 68r).

[271] Adriaan van Theimseke was sinds juli 1485 '*klerk van de stapele*' van Brugge (SAB: SR, 1485-86, 53v en SR, 1486-87, 48r). Voordien was hij als klerk van hertogelijk commissaris Thibaut Barradot werkzaam (ADN: B 2128, 69018 en B 2135, 69546).

[272] Thibaut Barradot en Michiel van Theimseke (stadsontvanger in september 1487 en een zwager van watergraaf Jan van Nieuwenhove fs. Michiel) werden op 13 december 1487 borgen over de nieuwe ontvanger, Adriaan van Theimseke, '*daer hij onlanx inne ghestelt* [was] *bij onse ghenadeghe heere den Roomschen coninc omme tontfane de zettinghe van .viii. s. gr. up elc vat wijns, van .xx. s. gr. up elc hoedt taerwen ende* [open gelaten] *s. gr. up elc hoedt rogghen*' (SAB: CSK, 1487-88, 58v).

een buitengewone weg, de Brugse stadsfinanciën aangewend om de persoonlijke politiek ten uitvoer te brengen. De handeldrijvende Bruggeling werd het slachtoffer van deze maatregel, en het is de vraag of ze wel veel middelen opgeleverd heeft. De uitzonderlijk hoge heffingen hebben de handel met Frankrijk waarschijnlijk lamgelegd, of belastingontduiking in de hand gewerkt. Het fiscale paniekbeleid van het Brugse stadsbestuur kwam dan wel met de steun van de Rooms-koning tot stand; het kon waarschijnlijk op weinig goedkeuring rekenen van de groepen die tijdens de regering van de regentschapsraad aan de macht waren, en van de ambachten in het bijzonder.

Het verzet tegen het beleid van het Maximiliaangezinde bestuur komt in een volgende paragraaf aan bod. Toch is een proces van de Brugse poortersnering van de '*buerdenaers*' (vrachtdragers van vis) voor de Raad van Vlaanderen tegen Maarten van Nieuwenhove hier op zijn plaats. Maarten van Nieuwenhove fs. Michiel was de broer van watergraaf Jan van Nieuwenhove en dus de zwager van schout Pieter Lanchals. De jongeling was, allicht door toedoen van zijn broer, onder andere als pachter van de tol op vis te Brugge aangesteld.[273] De rijkdom, de familietrots en de ambitie van de Bruggeling zijn overigens af te lezen in een portret dat hij in 1487 bij Hans Memling bestelde.[274] In zijn functie van pachter van de vistol was de tollenaar echter te ijverig te werk gegaan. Toen enkele '*buerdenaers*' vis op de vismarkt aanboden, had hij hun goederen aangeslagen toen ze weigerden een heffing op hun verkoop te betalen. Deze nering was geen ambacht, maar een poortersnering. Dat is een bedrijf dat geen monopolie voor de leden van enig ambacht uitmaakt en derhalve door alle poorters, met uitsluiting van vreemden, vrij mag uitgeoefend worden.[275] Een poortersnering had, in tegenstelling tot een 'lid' van de stad, geen politieke invloed bij de schepenverkiezing. Toch had deze corporatie, die voor het vervoer van vis in de binnenstad instond, enkele rechten. Enkel poorters mochten de nering uitoefenen en leden van de corporatie mochten vis op de vismarkt verkopen. Deze verkoop was sinds 1477 tolvrij. In 1454 had de stad nochtans een voorgebod uitgevaardigd dat bepaalde dat twee derde van de visverkoop door '*buerdenaers*' toch aan een grafelijke tol onderworpen was. Het eerste stedelijk privilege van 30 maart 1477 had, aldus de '*buerdenaers*', deze tol echter ongedaan gemaakt omdat het voorgebod van 1454 inging tegen de toen heersende gewoontes. Toch had Maarten van Nieuwenhove tol geëist van drie visverkopende '*buerdenaers*'.

[273] Maarten van Nieuwenhove pachtte de tol op de vis te Brugge van juli 1485 tot januari 1488, het grutegeld te Brugge en Sijsele in 1486-87, de taks op het hoppebier te Nieuwpoort van juli 1485 tot en met 1487 (SAB: SR, 1487-88, 31r en ADN: B 4123, 66v, 67r en 74v). Hij ontving in 1487 tevens de Brugse issue en de heffing op de bastaardgoederen en het '*stragiersgoed*' (SAB: CSK, 1487-88, 36r-v). Maarten van Nieuwenhove was in 1463 geboren en zou in 1500 vroegtijdig sterven. Ondertussen had hij een steile opmars in de grafelijke administratie gemaakt (Martens, *De opdrachtgevers van Hans Memling*, 21). Na de onderwerping van de tweede regentschapsraad zou Maximiliaan hem in januari 1490 aanstellen als ontvanger van de buitengewone inkomsten in het graafschap Vlaanderen (ADN: B 33, 157r).

[274] De Vos, *Hans Memling*, 132-3. Het familieportret straalt een opmerkelijk familiebewustzijn en vertrouwen in de toekomst uit. De vroomheid, de afstamming en de status van Maarten van Nieuwenhove worden erop uitgebeeld en gelegitimeerd (Borchert, *De portretten van Memling*, 173).

[275] Dumolyn, *De Brugse opstand*, 79.

Figuur 22: Maarten van Nieuwenhove, door Hans Memling, in 1487 (Brugge, Memlingmuseum).

De drie verkopers protesteerden hevig bij Roeland le Fevre. De algemeen ontvanger, die de opbrengst van de grafelijke vistol in de '*recette générale*' diende onder te brengen, weigerde echter Maarten van Nieuwenhove terecht te wijzen. Ook de Brugse schepenbank gaf de visverkopers ongelijk. Opmerkelijk is dat ze Klaas van Delft, de schoonzoon van Pieter Lanchals, als bemiddelaar had aangesteld.[276] De neringdoeners trokken daarop naar de Raad van Vlaanderen, die overigens op dat moment te Brugge resideerde.[277] De aanklagers wezen de Raad op de bepaling van de privileges van 1477 dat het stedelijke mandament van 1454 ongedaan maakte. De verweerders betwistten dit niet, maar ze lieten weten dat de privileges van 1477 niet langer rechtskrachtig waren.[278] Op 11 december 1487 gaf de Raad van Vlaanderen de visverkopers gelijk. Een Brugse '*buerdenaer*' was volgens de Brugse privileges immers niet onderworpen aan de grafelijke vistol. En de Vrede van Brugge had bepaald dat de privileges van 1477 hun rechtskracht niet verloren hadden. Kortom, de poortersnering van de '*buerdenaers*' had zich met succes verweerd tegen de verbetenheid waarmee de grafelijke administratie inkomsten voor haar politiek zocht. In dit geval had Maarten van Nieuwenhove tegen de privileges gehandeld en het Brugse stadsbestuur, dat tot de politiek gelijkgezinde strekking behoorde, had hem in zijn verdediging tegen de neringdoeners gesteund. Een dergelijk feit, en misschien vonden er nog gelijkaardige zaken plaats, voedden ongetwijfeld de eventuele ontevredenheid van de Brugse corporatieve verenigingen. Het gebrek aan politieke macht belette hen overtredingen van hun financiële privileges te bestraffen. Verhoogde verbruiksbelastingen, nieuwe heffingen en overtredingen van de fiscale voorrechten van de Brugse corporaties waren tekenen dat het stadsbestuur in

[276] SAB: CA, 12, 67r.
[277] Na de Gentse opstand van november 1487 had Maximiliaan de Raad van Vlaanderen opgedragen naar Brugge te verhuizen (Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*, 53). Daar zetelde ze in het huis van Jan van Riebeke, een lid uit de partij rond Willem Moreel dat na de repressie naar Doornik gevlucht was (SAB: SR, 1487-88, 126r).
[278] Deze privileges waren immers '*in verminderthede van ons voorseide heeren rechten*' (SAB: CA, 12, 67r).

haar zoektocht naar financiën om de Rooms-koning en diens entourage ter wille te zijn, geen rekening hield met bestaande voorrechten.

De verhoogde uitgaven aan de vorst en aan de oorlog tijdens de periode 1485-1488 (die we later analyseren) verplichtten het stadsbestuur andere inkomsten dan deze uit de indirecte belasting aan te wenden. Grafiek 25 toont hoe dat de politiek de financiële marge van de Brugse stadskas tijdens de regering van regent Maximiliaan danig verkleinde.

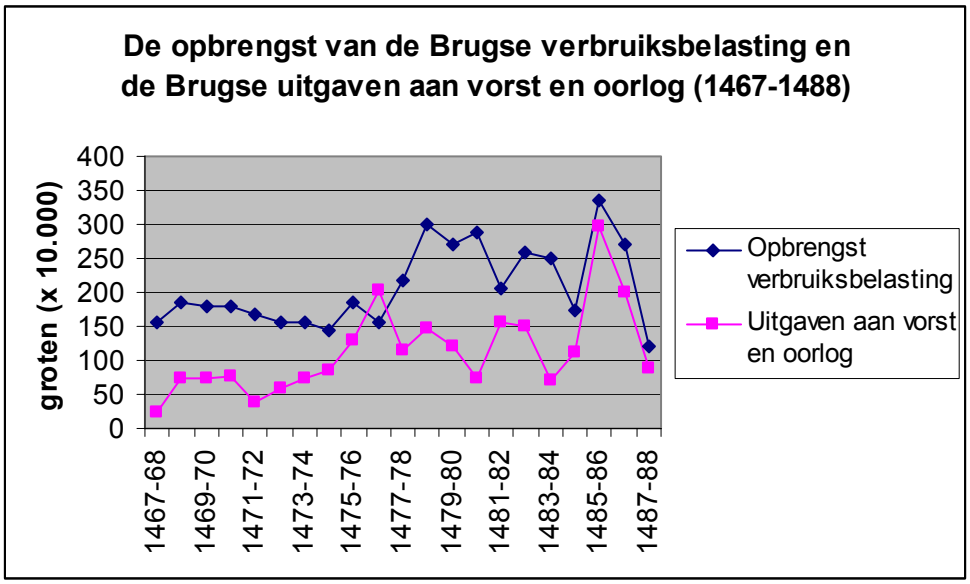

Grafiek 25: De opbrengst van de Brugse assizen en de (opgetelde) uitgaven aan de vorst en aan de oorlog (schepenjaren 1467-1488).[279]

Het water stond de Brugse stadskas in 1485-1486 aan de lippen. Tijdens de regering van Karel de Stoute waren de inkomsten van de assizen en de uitgaven aan de vorst en aan de oorlog naar elkaar gegroeid, en in 1477 overtroffen deze inkomsten de uitgaven. Sindsdien had Brugge haar assizen systematisch verhoogd als de uitgaven aan de vorst en aan de oorlog stegen. Tijdens de (korte eerste) regeerperiode van regent Maximiliaan (1485-1488) evenaarden de inkomsten uit de verbruiksbelasting en de uitgaven aan de vorst en aan de oorlog elkaar – dat was overigens ook te Gent het geval.[280] Er restte de Brugse schepenen nog weinig inkomsten uit assizen voor de bestuurlijke uitgaven van de stad. Het Brugse stadsbestuur ondernam in 1485-1486 geen poging om deze inkomsten verder te verhogen – ze zou pas in december 1486 naar dit middel grijpen. Het stadsbestuur liet zich voorlopig afschrikken door een mogelijke contestatie van haar gezag en ze zocht bijgevolg haar toevlucht tot buitengewone inkomsten om de stadskas aan te vullen.

Het Brugse stadsbestuur financierde haar beleid dan ook in grote mate met een systematische schuldopbouw. In de tijdspanne van november 1485 tot december 1486 ging de stad over tot de verkoop van niet minder dan zes renten op haar inkomsten. De over twee schepenjaren verdeelde renteverkopen brachten de stad in totaal 10.100 lb. gr. op.[281] Dat is

[279] Bron: de Brugse stadsrekeningen.
[280] In het schepenjaar 1485-1486 overtroffen de toelagen aan de vorst er zelfs de inkomsten uit de Gentse assizen (Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 180).
[281] Het betreft een rente van 200 lb. gr. in november 1485, van 125 lb. gr. in april 1486, van 100 lb. gr. (nogmaals) in april 1486, van 200 lb. gr. in augustus 1486, van 100 lb. gr. in september 1486 en van 600 lb. gr.

respectievelijk 24,66 % en 16,61 % van de stedelijke inkomsten in de schepenjaren 1485-1486 en 1486-1487.[282] De vorst stond vijf van de zes renteverkopen aan de stad toe om de betaling van de beden te bevorderen, aldus de desbetreffende oktrooien van de renteverkoop. De opbrengst van één rente diende om de dichting van het Zwarte Gat te bekostigen – daarover later meer. De kopers van de renten verzekerden zich op deze wijze van een jaarlijkse financiële vergoeding, maar ze investeerden in de eerste plaats in de voortzetting van het beleid van de gezagdragers. Niet verwonderlijk dat we onder de kopers van de renten tal van vertrouwelingen of verwanten van het regime aantreffen. Algemeen ontvanger Roeland le Fevre kocht in de periode van november 1485 tot december 1486 16 lb. gr. aan Brugse renten, watergraaf en stedelijk ontvanger Jan van Nieuwenhove 29 lb. gr. en Pieter Lanchals liefst 94 lb. gr. Aangezien de Brugse renten dienden voor de afbetaling van beden, valt op te merken dat deze personen niet enkel instonden voor de middelen om de stedelijke politiek uit te voeren, maar dat ze zich tevens financieel in het vorstelijke beleid engageerden.

Een opmerkelijke vaststelling is dus dat Brugge zowel tijdens de regering van de regentschapsraad als tijdens die van regent Maximiliaan makkelijk rentekopers vond. Nochtans werd Brugge in beide perioden door een ander regime bestuurd. Dit toont enerzijds aan dat elk regime over een relatief uitgebreide en kapitaalkrachtige aanhang beschikte, maar anderzijds bestond er een 'zwevende' groep Bruggelingen die sowieso aan de politiek van het stadsbestuur bijdroeg, welk regime de stad ook kende. Deze groep is niet groot, maar ze is toch duidelijk aanwezig. Dat getuigt tabel 8 die de renteverkopers in twee periodes onderverdeeld. Periode 1 betreft de regering van de eerste regentschapsraad (van juni 1483 tot juni 1485); periode 2 het regentschap van Maximiliaan (van juli 1485 tot januari 1488).

Periode	***Aantal kopers***
1	45
2	166
1 en 2	12

Tabel 9: aantal kopers van stedelijke renten te Brugge, ingedeeld volgens de periode waarin de rente gekocht werd (1483-1488).[283]

Van de 166 personen die zich tijdens de regering van regent Maximiliaan een rentebrief aanschaften, hadden twaalf kopers dat ook tijdens de regering van de eerste regentschapsraad gedaan, dat is 7,23 %. Het aantal verkochte renten lag tijdens de 'tweede periode' wel drie en een half maal zo hoog als tijdens de 'eerste periode'.[284] Van het aantal personen dat in de 'eerste periode' een rente kocht, investeerden twaalf personen, dat is 26,67 %, opnieuw in een rente in de 'tweede periode'.[285] De participatie van rentenkopers uit de zogenaamde 'eerste

in december 1486 (SAB: PO, 1208, 1210, 1212-4 en 1216). De meeste van deze renten werden aan penning vijftien of zestien verkocht, deze van augustus 1486 kende de hoogste intrestvoet (tien procent). In september 1486 stond Maximiliaan de stad de verkoop van een rente van 300 lb. gr. toe om de derde portie van de in 1485 toegekende bede van 127.000 rijders te betalen, maar de verkoop heeft nooit plaatsgevonden, althans niet ten voordele van de centrale stadsrekening (SAB: PO, 1215).

[282] SAB: SR, 1485-86, 42r-43r en SR, 1486-87, 39v.

[283] De twaalf personen die in beide perioden een stedelijke rente kochten, waren Jan de Boot, Cornelis Breydel, Pieter van der Eecke (de zoon van de in 1485 terechtgestelde klerk), Jan van Heyst, Adriaan Kaervoet, Lodewijk de Mey, Klaas Pierins, Jan Roegiers, Klaas van den Steene, Pieter Knetaert, Marc van den Velde en Jacob de Witte. In deze tabel hielden we geen rekening met het aantal renten dat deze personen kochten.

[284] Brugge verkocht twee renten in de periode van juni 1483 tot juni 1485 en zes renten in de periode van juli 1485 tot januari 1488. Dat waren respectievelijk 45 en 166 kopers.

[285] In totaal kochten 45 personen een rentebrief in de emissies van januari 1484 en maart 1485. De 12 hierboven opgesomde personen kochten een rente in de periode tussen juli 1485 en januari 1488.

periode' is dus relatief hoog in de rentenverkoop van de 'tweede periode'. Een kwart van de Brugse rentekopers uit de regering van de eerste regentschapsraad schafte zich dus ook een stedelijke rente tijdens het regentschap van Maximiliaan aan. Deze personen kunnen we, aldus deze logica, als 'politieke zwevers' omschrijven.

Te Gent lagen de kaarten anders. Ook in deze stad leidden verhoogde uitgaven aan betalingen van beden tot een nieuwe renteverkoop op de stad – overigens de eerste sinds de opstand van 1477 (de rentenverkoop op het volledige graafschap in 1485 niet meegerekend). Maar in Gent bleef het bij twee renteverkopen, terwijl Brugge meerdere malen beroep deed op de geldbuidel van particulieren. In het schepenjaar 1485-1486 verkocht de stad een rente van 350 lb. gr. (penning zestien) op haar inkomsten en het jaar nadien bracht een tweede verkoop 2000 lb.gr. op.[286] Dat Gent maar tweemaal een rente verkocht kan erop wijzen dat het Gentse regime zich niet van voldoende steun verzekerd wist om meerdere renten uit te schrijven. Misschien vreesde het stadsbestuur er voor een beperkte afname omdat de politieke aanhang van het regime te zwak was. De identiteit van de kopers van de rente van juli 1485 sterkt dit vermoeden. Voornamelijk vorstgezinden kochten een rentebrief, zoals Jan van Vaernewijck, Pieter Huerebloc, Roeland van Wedergrate, Mathijs Pehaert, enzovoort. Hofmeester Pieter Lanchals bleek, met een rente van 20 lb. gr., ook in Gent de belangrijkste koper.[287] Of stedelijke renten een winstgevende investering waren, hing grotendeels van de financiële markt af (er waren misschien betere investeringen te bedenken), maar de politieke consequentie was duidelijk.[288] De renteverkoop stelde Brugge (en Gent in mindere mate) in staat de politiek van het staatsapparaat te betalen. De koper van een stedelijke rente investeerde bijgevolg in belangrijke mate in het behoud van de politieke krachtsverhoudingen in zijn stad.[289] De analyse van de rentenemissies kan erop wijzen dat het Brugse stadsbestuur in de periode 1485-1488 op meer steun kon rekenen dan het Gentse.

Ook een intrestloze lening sprak private financiën aan. Meer nog dan een rente toonde een geldschieter in een dergelijke lening zijn politiek engagement, want de lening werd niet gedekt door een jaarlijkse rente, noch door de uitbetaling van een intrest. Gezien het politiek karakter van zo'n lening is het begrijpelijk dat Gent geen beroep deed op dit financieel lapmiddel. Als het stadsbestuur al vreesde voor het succes van een rentenverkoop, dan heeft die faalangst zeker de uitschrijving van een intrestloze lening verhinderd. Het Brugse regime verwachtte wel politieke steun. Tweemaal, in juni 1487 en januari 1488, leende Brugge bij haar inwoners. De (kleinere) lening van januari 1488 had als doel de Gentse opmars te stoppen. Tien geldschieters leenden toen in totaal 296 lb. 13 s. 4 d.[290] Een aantal onder hen oefende mandaten uit in stedelijke dienst, zoals ontvangers Jan van Nieuwenhove fs. Michiel, Cornelis Helle en Willem van de Voorde, schepenen Antoon Voet en Jan de Boot en pensionaris Adriaan Drabbe. Hun investering kende dus waarschijnlijk een politieke inspiratie. Met zijn lening van 25 lb. gr. maakte overigens ook Jan de Boot duidelijk dat hij het nieuwe regime gunstig gezind was. Hij was het enige lid uit de partij rond Willem Moreel dat nog in de stad was, maar het Maximiliaangezinde bestuur had hem in zijn politieke gelederen opgenomen. Jan de Boot was overigens gehuwd met de zus van één van de stadsontvangers, Jan Dhondt fs. Jan, hetgeen zijn financiële engagement in de politiek van het stadsbestuur kan verklaren.[291]

---

[286] SAG: 93, 7, 39r; ADN: B 2132, 69314 en Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 330.
[287] ADN: B 2132, 69314 en B 2134, 69410.
[288] Over de motivatie van personen om een rente aan te schaffen, zie vroeger en Boone, Davids & Janssens, *Urban public debts*, 10-1.
[289] Derycke, *The public annuity market*, 180-1 en gelijkaardige beschouwingen bij Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 350-5.
[290] Dat was 4,37 % van de totale inkomsten van de stadsrekening (SAB: SR, 1487-88, 30v).
[291] Hij was met Lysbette Dhondt fa. Jan gehuwd (ADN: B 4121, 79v en SAB: PR, 1485, 131r).

In juni 1487 leverde een lening bij Brugse inwoners 1177 lb. 8 s. 8 d. gr. op.[292] Onder de belangrijkste geldschieters herkennen we een aantal voorname politici, zoals Jan van Nieuwenhove fs. Michiel (die 9 lb. 18 s. gr. leende), Joost van Varsenare (8 lb. gr.), Jan de Baenst, heer van Lembeke (10 lb. gr.), raadslid Willem Havic (8 lb. gr.), ontvanger Cornelis Helle (6 lb. gr.), enzovoort. Maar ook personen die in de gunst stonden van het regime dat Brugge onder de regentschapsraad bestuurde, droegen bij. Zoals Colard de Labye (5 lb. gr.), Nicasius Pierins (6 lb. gr.), de weduwe van Maarten Lem (7 lb. gr.), Lodewijk Greffin (6 lb. 10 s. gr.), enzovoort. Deze vaststelling bevestigt een eerder gesteld vermoeden dat een aantal personen bereid was bij te dragen aan de politiek van het nieuwe regime. Of hiervoor politieke, economische of financiële compensaties geleverd werden, is denkbaar, maar niet aan te tonen. Het is evenwel ook mogelijk dat er een lichte druk uitging van het regime om aan de operatie deel te nemen. Hoe dan ook, de rijkere bovenlaag van de Brugse samenleving investeerde fors in het beleid van het nieuwe regime.

De Maximiliaangezinde strekking in de stad voerde geen fiscaal strafbeleid, maar ze hoopte haar inkomsten hoofdzakelijk in een systematische schuldopbouw te vinden. Assizen vormden dan wel een stevige basis van de stadsinkomsten, maar acute geldnood en tekorten werden hoofdzakelijk met renten en leningen opgevangen. De reeds eerder besproken leningen van de stad bij de Genuese natie zijn hiervan een mooi voorbeeld. Ze verschaften de stad liquide middelen, maar ze zadelde de stadskas met een nieuwe schuld op. De stad Brugge vond tijdens de regering van regent Maximiliaan van Oostenrijk alvast geen antwoord op de aflossing van de zichzelf accumulerende schuld. De drie stadsrekeningen die tijdens het regentschap van Maximiliaan werden afgesloten, kenden elk jaar een hogere schuld, met een gemiddeld tekort van 21,78 %.[293] Een gevolg van de beperkte ademruimte van het stadsbestuur was de overschakeling op nieuwe renten en leningen enerzijds en de reeds besproken verhoging van de stedelijke assizen anderzijds. Tegenstanders van het regime konden in dit zichzelf instandhoudende beleid een steen des aanstoots vinden, of zelfs een wapen om anderen te overtuigen van het wanbestuur van de stad.

2.2.2 De uitgaven van Brugge en het economische beleid van de stad

De Brugse ambachten genoten niet langer van een ruime inspraak in het beleid van de stad, zoals dat tijdens de regering van Maria van Bourgondië en die van de eerste regentschapsraad wel het geval was. Wie stuurde dan wel het beleid? Een onderzoek naar de uitgaven van het Brugse stadsbestuur kan misschien de Brugse beleidsbepalers uit de periode van het regentschap van Maximiliaan helpen ontmaskeren.

Zoals te verwachten dirigeerden de vorstelijke entourage en haar bondgenoten in het stadsbestuur belangrijke geldstromen naar de vorstelijke schatkist (grafiek 26). Jaarlijks betaalde de stad Brugge tijdens het regentschap van Maximiliaan gemiddeld 38,25 % van haar uitgaven aan Roeland le Fevre, de algemeen ontvanger van Vlaanderen. Als we de uitgaven aan de vorst op de inkomsten plaatsen, dan is dit aandeel, gezien de hoge schulden die het stadsbestuur elk jaar opstapelde, nog hoger: 46,51 %.[294] Dit aandeel ligt dus hoger dan de uitgaven aan de vorst en aan de oorlog tijdens de regering van Maria van Bourgondië.[295] Grafiek 26 vergelijkt het aandeel van de Brugse uitgaven aan de vorst en aan de oorlog in de

[292] Dat was 8,12 % van de totale inkomsten van de stadsrekening (SAB: SR, 1486-87, 39v en 185r-203r).
[293] In 1485-86 beliep het tekort 11,98 % van de inkomsten; in 1486-87 24,55 % en in 1487-88 was dat 28,82 % (zie respectievelijk SAB: SR, 1485-86, 204r; SR, 1486-87, 183r en SR, 1487-88, 129v).
[294] Met name 46,11 % in het schepenjaar 1485-86; 39,70 % in 1486-87 en 53,73 % in 1487-88.
[295] Toen gaf de stad 33,02 % van de uitgaven en 33,72 % van de inkomsten aan de categorie ‘vorst en oorlog’.

periode van het zelfbestuur van de Drie Leden (1482-1483) en de regering van de regentschapsraad (1483-1485) enerzijds en het regentschap van Maximiliaan (1485-1488) anderzijds.

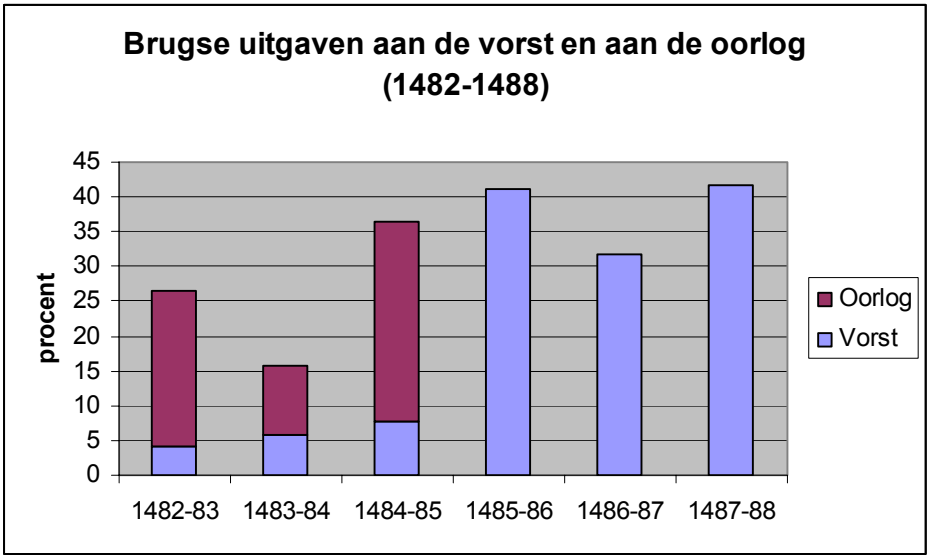

Grafiek 26: het procentuele aandeel van de Brugse uitgaven aan de vorst en aan de oorlog in de schepenjaren 1482-1488.[296]

Met een gemiddelde van 38,25 % was de druk van de vorst op de stadskas tijdens het regentschap van Maximiliaan 12,03 % zwaarder dan in de drie voorgaande schepenjaren. Maar drie opmerkingen tonen aan dat deze fiscale druk nog zwaarder was dan grafiek 26 doet vermoeden. Ten eerste liggen de nominale uitgaven aan de vorst in de schepenjaren 1485-1488 hoger dan voorheen. De stad Brugge kende immers hogere inkomsten en uitgaven dan in de voorgaande jaren. Dat betekent dat de nominale uitgaven aan de vorst tijdens het regentschap van Maximiliaan een recordhoogte bereikten. In het schepenjaar 1485-1486 gaf de stad bijna drie miljoen groten aan de algemeen ontvanger van Vlaanderen, de hoogste uitgaven aan de vorst sinds jaren.[297] Ook de Gentse uitgaven aan de vorst bereikten overigens een recordhoogte in het schepenjaar 1485-1486.[298] Een tweede opmerking betreft de aparte assizenrekening van de Brugse ontvangers. We stelden vast dat de inning van de buitengewone assize van december 1487 niet in de overkoepelende stadsrekening opgenomen werd. Indien deze taks geld opbracht, dan werd deze denkelijk aan de oorlog (met name aan de verdediging tegen de Gentenaars) gespendeerd. Deze buitengewone heffing kan dus de financiële inspanning van de stad Brugge voor de oorlogen van de vorst nog hebben doen toenemen, maar indien dit het geval was, is ze niet meetbaar.

Ten derde valt de gewijzigde aard van de uitgaven aan de vorst op. Sinds de troonsopvolging van Karel de Stoute splitste de stad Brugge haar uitgaven aan de oorlog af

[296] Bron: de Brugse stadsrekeningen.
[297] In het schepenjaar 1485-86 stortte de stad 2.961.995 groten aan de vorst; in 1486-87 was dat 2.007.356 groten; in het kortere schepenjaar 1487-88 tot slot was dat 875.120 groten. De hoogste waarde tijdens de regering van Maria van Bourgondië dateert uit het schepenjaar 1476-77. Toen gaf de stad 2.018.516 groten uit aan de vorst en aan de oorlog tegen Frankrijk. Het recordjaar tijdens de regering van Karel de Stoute was 1475-76 met 1.290.182 groten. De uitgaven aan de vorst en aan de oorlog lagen in het schepenjaar 1485-86 dus het hoogst sinds het aantreden van Karel de Stoute.
[298] Enkel in 1471 lagen de Gentse uitgaven aan de vorst hoger dan in 1485 (Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 70 en 385). Het Gentse aandeel (1.195.732 groten) lag wel merkelijk lager dan het Brugse.

van die van de vorst. De stad stond sinds 1477 zelf in voor de inning en de besteding van het geld dat via beden aan de hogere overheid was toegezegd. Tijdens de periode van groeiende autonomie van de Drie Leden (1482-1483) en de regeringsjaren van de eerste regentschapsraad (1483-1485) bekostigde Brugge zelf haar troepen die onder vorstelijk bevel op het slagveld werden ingezet. In juli 1485 wijzigde de besteding van het geld dat aan de vorst en aan de oorlog werd uitgegeven echter grondig. Voortaan ontving de vorst enkel een geldelijke toelage. De stad verloor dus haar autonomie in de besteding van dit geld. Ze kon niet langer zelf de soldij van troepen uitbetalen en op die manier een vorm van controle op het krijgsgebeuren behouden. De algemeen ontvanger van Vlaanderen, Roeland le Fevre, haalde het 'vorstelijke geld' op, dat gedeeltelijk naar de algemeen ontvanger van alle financiën, Louis Quarré, werd versluisd. Kortom, de vorstelijke administratie hapte een groot deel uit het Brugse budget en de stad verloor elke vorm van controle op de besteding ervan. In ruil kon de bestuursgroep die in juli 1485 door de vorst aan de macht was geholpen, over de machtsmiddelen in Brugge beschikken. Vorstelijke functionarissen als Pieter Lanchals, Jan van Nieuwenhove fs. Michiel en Roeland le Fevre hadden een grote hand in de politiek van de vorst om de stadsfinanciën voor eigen doeleinden aan te wenden. Deze geldstroom was voor de Brugse vorstelijke partij de pasmunt voor haar politieke macht.

De kern van de Brugse bondgenoten van Maximiliaan hield haar prominente positie in de stedelijke politiek in stand door ruim een derde van de stedelijke inkomsten aan de vorst door te storten. Naast deze beperkte kern van vorstelijke gunstelingen, was te Brugge tevens een ruimere kring van medestanders werkzaam. Zij genoten niet van een vorstelijk pensioen of van andere beloningen van Maximiliaan. Hun maatschappelijke positie hing af van inkomsten uit renten, arbeid en, meer in Brugge dan in andere steden, de regionale en internationale handel. Om zich van een ruimere politieke steun in de stad te verzekeren, diende de Brugse vorstelijke partij dus een beleid te voeren dat de handel in de Brugse haven stimuleerde. Deed ze dit niet, dan zou haar bewind op grote tegenwind botsen. Ook al waren ze misschien het regentschap van Maximiliaan niet gunstig gezind, de Brugse handelaars, en in tweede instantie de Brugse ambachten, probeerden op hun beurt het beleid van de vorstgezinde partij naar hun hand te zetten. In ruil voor politieke steun aan de vorstelijke partij en dus onrechtstreeks aan het regentschap van Maximiliaan eiste het Brugse handelsmilieu een economisch beleid dat de Brugse haven ten goede kwam. Een voor de handel voordelige politiek was voor de vorstelijke partij uiteraard niet enkel een manier om aanhang in de stad te winnen. Een bloeiende Brugse economie betekende automatisch meer inkomsten uit assizen en dergelijke. Ook vanuit die optiek was een gunstige handelspolitiek een *must* voor de Brugse vorstelijke partij, ook al botste ze met het beleid dat Maximiliaan enkele jaren tevoren gevoerd had. Vanuit Brabant had de vorst in de periode 1483-1485 de Antwerpse haven bevoordeeld en de concurrentiepositie van Brugge ondermijnd. Een beleid in omgekeerde zin was nu de enige optie.

Om de Brugse economie te herstellen, voerde Brugge een kenmerkende politiek. De vertegenwoordigers van de verschillende naties in de stad ontvingen gunsten en de vorst stond hen voordelige privileges toe. Reeds in juli 1485 schonk het nieuwe stadsbestuur een opvallend grote hoeveelheid wijn aan zowat alle naties die de stad rijk was.[299] Maximiliaan had de militaire en economische blokkade tegen Brugge opgegeven, hetgeen de buitenlandse handelaars in staat stelde de havenstad opnieuw aan te doen. In juni 1487 bevestigde de Rooms-koning in een afzonderlijke akte nogmaals het stapelrecht van de stad. Op vraag van de Bruggelingen bekrachtigde de vorst de privileges van alle naties en hij verbood hen elders

[299] Maréchal, *Le départ des marchands*, 34-5.

stapel te houden.[300] In augustus 1487 vaardigde de regent, voor een aardige geldsom, het stapelprivilege van de Hanze nogmaals uit. Elke overtreding ervan zou streng bestraft worden.[301] Een Brugse delegatie onder leiding van burgemeester Joris Baert reisde daarop naar Lübeck om de Hanze te overtuigen Brugge als haar stapelplaats te behouden.[302] In hetzelfde kader moeten we de handelsovereenkomsten tussen Maximiliaan en de Engelse koning uit 1486 en 1487 plaatsen.[303] De vorst maakte dus zijn vijandige beleid ten opzichte van de Brugse stapel ongedaan. De Brugse handel kon zich herpakken. Om de politieke relatie met Antwerpen te herstellen, trok het Brugse stadsbestuur de beslissing van de regentschapsraad uit augustus 1484 om een nieuwe jaarmarkt in de stad in te richten, weer in. Twee jaar na haar publicatie werd de inrichtende akte vernietigd en ook de kopie ervan in het cartularium werd in bijzijn van twee Antwerpse pensionarissen en de in de akte aangeklaagde Joost van Varsenare, als burgemeester, doorstreept.[304]

Een opmerkelijk mandament zou de Rooms-koning op 6 november 1487 uitvaardigen. Toen droeg hij al zijn functionarissen op handelaars vrij naar Brugge te laten vertrekken. Op vraag van het Brugse stadsbestuur verleende de vorst aan alle kooplieden van gelijk welke natie een vrijgeleide om zich naar de Brugse markt te begeven.[305] De uitzonderlijke omstandigheden van het moment van deze uitvaardiging verklaren de maatregel. Gent was enkele dagen voordien opnieuw in opstand gekomen tegen de regent en de oorlog tegen Frankrijk woedde in alle hevigheid. Om zich van de steun van Brugge te verzekeren, was Maximiliaan het Brugse handelsmilieu ter wille en verleende hij handelaars vrije doorgang naar de stad. Wel liet de regent in de oorkonde aan alle kooplieden weten dat de wijnassizen te Brugge zopas opgetrokken waren naar 96 groten per ton, op straffe van confiscatie. En, zoals gezien, zou Maximiliaan kort nadien een nieuwe belasting op handelsgoederen uit Frankrijk heffen. Of de maatregel de handel in Brugge heeft bevorderd, is nog maar de vraag. Maar wel valt op dat het Brugse stadsbestuur, al was het maar om politieke aanhang in de stad te werven, de vrijheid van handel, behoudens die met Frankrijk, wenste te stimuleren. Om zijn Brugse vertrouwelingen in de beheersing van de stad bij te staan, ondersteunde Maximiliaan deze politiek.

Toch gaf Maximiliaan zijn begunstigingspolitiek ten opzichte van Antwerpen niet op. De regent was niet van plan zijn Antwerpse bondgenoten, die hem in de strijd tegen Vlaanderen steevast hadden bijgestaan, te laten vallen. Voor een jaarlijkse rente aan de vorst verleende Maximiliaan op 10 juli 1486 de Antwerpenaren, op hun verzoek, het recht om tolvrij handel te drijven in alle landen die onder zijn heerschappij vielen.[306] Antwerpen had dus alweer een tol afgekocht om de handelstrafiek van haar inwoners te vergemakkelijken. Dit leidde tot hevig protest in Vlaanderen. Een week na de toekenning van dit privilege richtte de Rekenkamer van Rijsel een boze brief aan de regent. Ze argumenteerde dat de tolvrijstelling onherroepelijke schade aan het vorstelijke domein zou aanrichten. Ten eerste zou deze maatregel tot verminderde tolinkomsten in Vlaanderen leiden. De Antwerpse markt was immers één van de voornaamste handelscentra van het Bourgondisch-Habsburgse rijk geworden. Indien de vorst de tolvrijstelling van Antwerpenaren ophief, kon hij mooie

---

[300] De vorst herstelde de stapel, '*zonder dat die voirseide vreymde cooplieden oft andere huer voirseide staple ende residencye sullen mogen houden in eenige ander plecke waer dat zij*' (SAB: PO, 1220).
[301] SAB: PO, 1225-7 (uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, *Inventaire de la ville*, VI, 282-5). Brugge betaalde de vorst voor dit privilege 600 lb. gr., de stad mocht dit bedrag in mindering brengen van de lening van 2000 lb. gr. aan Nicolas Spinola (SAB: SR, 1486-87, 175v en CSK, 1487-88, 67v).
[302] SAB: CA, 14, 334v-335r en SR, 1486-87, 131r.
[303] Deze handelsverdragen hadden uiteraard ook een politiek verbond tussen de Engelse en de Rooms-koning op het oog (Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'estaple*, II, 253; RAG: OV, 838 en ADN: B 580, 17783).
[304] '*Omme dieswille dat men van ghelijcken niet meer uzeren zoude*' (SAB: CA, 12, 42r).
[305] SAB: CA, 12, 65r-v.
[306] Het vorstelijke mandament werd gedeeltelijk uitgegeven door Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 44.

inkomsten verwachten.[307] Bovendien zou de tolvrijstelling een massale verhuis van handelaars naar Antwerpen veroorzaken. Indien zij het Antwerpse poorterschap zouden verwerven, waren ook zij immers van tol vrijgesteld. Opnieuw zou het vorstelijke domein hierdoor ernstige schade lijden.[308] Protesteerde de Rekenkamer tot dusver in het belang van de vorst, in de brief verdedigde ze ook de Vlaamse handelsbelangen. De tolvrijstelling zou volgens de Rekenkamer onrechtstreeks de handel in de Vlaamse steden schaden.[309] Al dan niet op aanstichten van de Vlaamse handelaars veroordeelde de Rekenkamer bijgevolg de maatregel van Maximiliaan, maar tevergeefs.

Het Brugse stadsbestuur nam ook maatregelen om de bereikbaarheid van de Brugse haven te verzekeren. Op verzoek van schout Pieter Lanchals stelde de Rooms-koning in juni 1487 de functie van de waterbaljuw van Sluis aan de stad ter beschikking. In de komende twaalf jaar mocht Brugge de functie naar eigen goeddunken invullen, mits de stad de opbrengst van de waterbaljuw aan de algemeen ontvanger van Vlaanderen doorstortte.[310] Voormalig stadsontvanger Jan Dhondt werd kort daarop als waterbaljuw aangesteld.[311] Deze functie stelde Brugge beter in staat de Zwinmonding en de kleine havenstadjes aan het Zwin te controleren. Een omvangrijker maatregel ter verbetering van de bereikbaarheid van Brugge, met verregaande financiële en praktische implicaties, was de dichting van het Zwarte Gat. Tijdens de regering van Karel de Stoute had Brugge de dijk ten noorden van Cadzand doorgestoken om – tevergeefs – de verzanding van de vaargeul van het Zwin tegen te gaan. In het voorjaar van 1486 vatte het stadsbestuur het plan aan om na lang getalm de beruchte bres te dichten. Tijdens de regering van Maria van Bourgondië ontbrak het het stadsbestuur aan de financiën voor dit grootschalige project. Als dit bouwproject op het *conto* van de Brugse ambachten te schrijven is, dan is de afwezigheid van hun inspraak in de stadspolitiek na juli 1485 makkelijk te koppelen aan de bereidheid van het stadsbestuur om ditmaal wel in de dichting van het Zwarte Gat te investeren. Toch menen we dat het initiatief om daadwerkelijk met het grootschalige project aan te vatten, door de kern van Maximiliaangezinden eerder een politieke zet is om de Brugse handelswereld aan haar kant te krijgen. Met de maatregel etaleerde het stadsbestuur haar goede wil om de economie in de stad aan te zwengelen. Misschien werd ze hiertoe wel aangespoord door enkele ambachten en/of invloedrijke handelaars. Om het dure plan uit te voeren, schreef het stadsbestuur in april 1486, met goedkeuring van de Rooms-koning, een nieuwe rente van 100 lb. gr. (aan penning zestien) op de inkomsten van de stad uit.[312] Nog hetzelfde schepenjaar vatte het stadsbestuur met de

---

[307] De Rekenkamer argumenteerde: '*car la dite ville est une ville desia si fort augmentee de marchandise a cause des grosses foires qui y sont chacun an durans ung quart d'an ou environ et autrement qu'elle excede quant a ce toutes autres villes de vos dits pays*' (ADN: B 17749, 'Anvers').

[308] De Rekenkamer waarschuwde: '*et n'y auroit marchant estrangier resident es autres villes de vos dis pays qui, pour estre affranchy, ne sesirast bien de prendre residence au dit lieu d'Anvers, qui est ung port tel que chacun scet. Et ainsi, au moyen de la dite franchise que requierant iceulx d'Anvers, tout homme y resident et habitant y seroit franc, par quoy voz tonlieuz de tous vos dits pays, qui est le plus grant et principal membre de votre demaine, seroyent disminuez si dommageusement que pour estre comme destruis et anientiz, qui vous seroit dommage inreparable et inestimable*'.

[309] '*Par la meisme raison puet on veoir dommaige inestimable qui par la dite franchise adviendroit aux subges, manans et habitans de vos dits autres pays et seigneuries, meismement de voz villes de Bruges, Gand et autres, dont la marchandise seroit substraincte et de tous poins habandonnee aus dits d'Anvers.*' Ze raadden Maximiliaan aan het Antwerpse privilege af te zwakken, anders was de schade voor hemzelf en het land niet te overzien, '*lesquelz dommaiges, notre souverain seigneur, apparans tant a vous, a monseigneur votre filz et a vos dits successeurs et aussi a la chose publicque temps advenir*'.

[310] SAB: PO, 1221.

[311] ADN: B 33, 143r.

[312] SAB: PO, 1212. Het stadsbestuur overtuigde de Grote Raad op 26 april 1486 dat de financiën voor de werkzaamheden '*niet crighelic en ware dan bij vercoopinghe van losrenten oft lijfrenten*' (SAB: CA, 14, 333v). Geraard Loyet, de generale muntmeester van Maximiliaan (van der Velden, *The donor's image*, 26), en de vader van de burgemeester van het Brugse Vrije, Jacob Dheere fs. Antonis, waren de grootste investeerders, met elk 20

werkzaamheden aan.[313] Maar alweer leverde het project niet het verhoopte resultaat. Ondanks de verregaande financiële inspanning slaagde Brugge er niet in het Zwarte Gat te dichten en de bijgaande verzanding van het Zwin te stoppen. Het Zwarte Gat bleef het zwarte schaap van de Brugse handelaars…

Figuur 23: het eiland Cadzand op de kaart van het Brugse Vrije door Pieter Pourbus (ca. 1560). Rechts bovenaan is een inham van de zee, het Zwarte Gat, te zien, links het Zwin (Brugge, stadsarchief).

Een ander oud zeer te Brugge waren de graanprijzen. Na de graancrisis van de jaren 1481-1482 daalden de prijzen van de levensmiddelen opnieuw naar een aanvaardbaar niveau. 1484 was een normaal jaar, maar nadien stegen de prijzen weer gestaag. De beëindiging van de oorlog tussen Vlaanderen en Maximiliaan in 1485 luidde geen periode van rust in op het niveau van de graanprijzen. De nieuwe oorlog van de regent tegen Frankrijk en de talrijke devaluaties van de munt stuwden de graanprijzen de hoogte in. In 1486 betaalde het Sint-Juliaansgasthuis 120 groten voor een hoet tarwe, dat is ruim het dubbel van twee jaar voordien (grafiek 22).[314] De Brugse graanverbruiker merkte dus weinig van de goedbedoelde handelsinitiatieven van het stadsbestuur. Als de regent op het eind van 1487 bovendien buitengewone heffingen op uit Frankrijk afkomstig graan en wijn invoerde, en de assizen op het bierverbruik verhoogde, werd het leven voor de Bruggelingen plots een flink stuk duurder. De link tussen de autocratische aanpak van het stadsbestuur, de voortzetting van de oorlog en haar nadelige gevolgen enerzijds en de duurdere levensomstandigheden anderzijds was door noodlijdende Bruggelingen wellicht snel gelegd.

---

lb. gr. rente. Pieter Lanchals volgde met 12 lb. gr. (SAB: SR, 1485-86, 117r). Gezien de achtergrond van de kopers bleek de motivatie voor de aankoop van een rente eerder politiek getint. Weinig bekende handelaars namen immers aan de verkoop deel. Er zijn weinig argumenten om hierin een zekere vorm van 'ongeloof' in de slaagkans van het project te zien.

[313] Een extra stadsrekening van '*costen ghedaen an tZwarte Gat*' werd bij de gewone stadsrekening gevoegd (SAB: SR, 1485-86, 186r-203v). Ook het jaar nadien reserveerde Brugge nog een kleine som voor de werkzaamheden (SAB: SR, 1486-87, 180r-182v).

[314] De prijzen van tarwe volgens de rekening van het Sint-Juliaansgasthuis: 58 groten in 1484, 86 groten in 1485, 120 groten in 1486 en 112 groten in 1487 per hoet (Nyffels, *Tussen ascese en exuberantie*, II, 5). De tarweprijs in de rekeningen van het Sint-Donaaskapittel steeg van 50 groten in 1484 en 72 groten in 1485 tot 91 groten in 1486 en 90 groten in 1487 per hoet (Verhulst, *Prijzen van granen*, 36).

3. Groeiend verzet in Vlaanderen

3.1 Onrust in de steden

De politieke onrust tijdens het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk is op te delen in twee categorieën. Ten eerste was er een groeiend verzet tegen het heersende regime in Brugge en Gent. Tegenstanders van de door Maximiliaan gepatroneerde stadsbesturen destabiliseerden er de machtsuitoefening van de gezagsdragers voortdurend. Voorlopig slaagde het verzet er niet in aan politieke macht te winnen, maar steeds vaker dook het '*hidden transcript*' van de verzetsleden aan de oppervlakte. Zoals in de inleiding gesteld, toont de toename van het aantal publieke uitingen van het '*hidden transcript*' van politieke tegenstanders van het '*public transcript*' aan dat de macht van de gezagsdragers wankelt. Pas als dat '*hidden transcript*' ook het heersende discours wordt in een stad, dan kunnen we over een machtovername spreken. Ten tweede groeide ook de oppositie tegen het beleid van de overheid. Dat zou pas in de loop van 1487 in de vergaderingen van de Leden van Vlaanderen tot uitbarsting komen. Beide vormen van verzet zouden uiteindelijk tot de Gentse opstand van november 1487 en de Brugse opstand van februari 1488 leiden. Het verzet toonde aan dat de machtsbasis van de vorstelijke partij in Vlaanderen erg zwak was. Aangezien de vorst en zijn medestanders niet van plan waren een ander beleid te voeren, was repressie de enige manier om het verzet de kop in te drukken. Zodra de vorst echter in de onmogelijkheid zou verkeren op een gepaste wijze op de verschillende vormen van oppositie te reageren, lag de weg voor een machtsovername door de opstandelingen opnieuw open. Behandelen we eerst de onrust in Gent en Brugge.

In beide steden richtte het verzet zich tegen de gezagsdragers. In januari 1486 beraamde een zekere Joos de Wilde te Gent een aanslag op het Gentse schepenbestuur, maar deze had ze weten te verijdelen. Het stadsbestuur las in de aanslag een complot van de moeder en medestanders van Adriaan Vilain van Rassegem. Deze edelman '*van den bloede*' uit de regentschapsraad was kort tevoren door de stadhouder van Vlaanderen gevangen genomen en naar het kasteel van Vilvoorde gevoerd. Vreesde Antonia van Massemen een berechting van haar zoon en heeft ze daarom bondgenoten van de edelman tegen het stadsbestuur opgezet? Of heeft het stadsbestuur de aanslag van Joos de Wilde enkel in die zin geïnterpreteerd en van de verijdeling ervan gebruik gemaakt om politieke tegenstanders te bestraffen? De ware toedracht van de aanslag ontsnapt ons. Hoe dan ook, op 27 januari 1486 verbande het stadsbestuur zestien personen voor vijftig jaar uit Vlaanderen, waaronder Antonia van Massemen en vier schepenen uit de periode van de regentschapsraad.[315] Volgens het stadsbestuur hadden zij Joos de Wilde ingehuurd om schepenen en zelfs geestelijke gezagsdragers te vermoorden. Dat het stadsbestuur in de motivatie van de verbanning in detail de besteding van het door de verbannen personen aan Joos de Wilde geschonken geld beschrijft, kan aantonen dat de bannelingen effectief het brein achter de moordaanslag vormden.[316] En ook al zijn de aantijgingen van de Gentse schepenen onterecht, de aanwezigheid van tegenstanders in de stad werd zelfs in dat geval al als een bedreiging van het regime ervaren.

---

[315] Met name Jan en Lieven Brouckaert, Jacob de Coeman en Jan van den Dycstad (SAG: 212, 1, 84r).

[316] Het vonnis beschrijft hoe Joos de Wilde geld ontvangen had; '*daermede hij cochte perden, harnas ende andere habillementen van wapenen*', met de bedoeling '*doot te slane de gheestelike personen, wethouders ende voort alomme, daert vallen mochte, met zekeren roupe die de vorseide Joes daertoe gheconcipiert hadde, daerof up dat God ghedooght hadde* [dat] *groote beroerte, confusie ende bloetsturtinghe binnen deser stede hadde moghen commen*' (SAG: 212, 1, 84r).

Het stadsbestuur voerde een harde repressie om de rust in de stad te bewaren. In september 1486 bijvoorbeeld kon het Maximiliaangezinde bestuur nogmaals een aanslag tegen enkele bewindvoerders verijdelen. Deze had de vorm van een wapening aangenomen. Twee personen werden onthoofd '*als upzetters van eender wapenynghe*'.[317] Zij hadden, aldus het onderzoek van de baljuw, een '*secrete assemblee*' belegd.[318] Het stadsbestuur verbande enkele van hun medestanders, waaronder Frans en diens zoon Pieter van Coppenhole, omdat ze, aldus hun vonnis, de wapening niet verhinderd hadden.[319] Eén van de betichte personen, een voormalig schepen uit 1477, werd in november publiekelijk om dezelfde reden onthoofd.[320] Dat de bronnen over een 'wapening' spreken, getuigt van de betrokkenheid van ambachten in deze al dan niet vermeende samenzwering. De wapening was voor de Gentse ambachten immers het middel bij uitstek om zich van een als nefast ervaren beleid te ontdoen. Ten gevolge van de poging tot wapening had het stadsbestuur in september een voorgebod uitgevaardigd dat de Gentenaars opdroeg personen die van plan waren een wapening te organiseren, te verklikken.[321] Bovendien schreef het stadsbestuur een beloning uit voor wie een banneling in de stad kon aanhouden.[322] Het Maximiliaangezinde regime schuwde elk bondgenootschap tussen verbannen tegenstanders en de in de stad aanwezige oppositie.[323] De verbanningen en terechtstellingen in deze turbulente periode dienden niet enkel om de tegenstanders het zwijgen op te leggen, de repressie door het Gentse stadsbestuur had uiteraard ook een exemplarisch karakter.

Maar ze miste haar doel. In mei 1487 lukte het enkele bannelingen de stad in te komen, het schepenhuis binnen te dringen en Jan van Vaernewijck, heer van Bost, te vermoorden. Tevens waren zijn moordenaars erin geslaagd hun banier bij het stadhuis te planten en door de stad rond te trekken om politieke aanhang te winnen.[324] Ze zouden '*Doe licht daer, ghy paeysmakere*' geschreeuwd hebben toen ze de gewezen voorschepen troffen.[325] De bannelingen motiveerden de moord op Jan van Vaernewijck dus door te wijzen op de grote rol die de edelman in de totstandkoming van de Vrede van Brugge van juni 1485 of van de Vrede van Gent van juli 1485 gespeeld had. De edelman was immers de voorschepen van de schepenbank van de Keure die na de Maximiliaangezinde opstand van juni 1485 aan de macht was gekomen. Het oproer wenste Gent dus in zijn oude privileges te herstellen en de repressie van Maximiliaan in de zomermaanden van 1485 te wreken. De Gentse baljuw Jan van Kruyninghen slaagde erin enkele indringers aan te houden en te berechten.[326] In een tweede reactie hernieuwde het stadsbestuur het voorgebod dat inwoners beloonde indien ze een banneling in de stad vingen.[327] Maar alweer wist het stadsbestuur amper raad met het oproer. Maximiliaan werd gepolst naar maatregelen om de terugkeer van ballingen in Vlaanderen te stoppen.[328] Over diens reactie is niets bekend.

---

[317] Met name Laurens Clouckaert en Gijsbrecht Steppe (*Dagboek van Gent*, II, 263 en KB: Ms. 1132, 63-4).
[318] ARA: Rk., 14118, 65v en Boone, *La justice politique*, 210-1.
[319] SAG: 212, 1, 89v.
[320] Met name Lieven van Waes (SAG: 400, 29, 224r en Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 90).
[321] '*Omme dieswille dat heere ende wet te vullen gheinformeert zijn dat eeneghe subtijle persoenen bij hueren sutijlheden ende quaetheden dicwil poghen ende huer beste doen schamel ghesellen van cleender verstannessen te bringhene omme upstel van wapeninghen te maekene oft helpen makene binnen deser stede ter bedervenessen van hemlieden ende ter groeter onghenouchten van der goeden insetenen*' (SAG: 93, 26, 7v).
[322] SAG: 93, 26, 7r.
[323] Misschien als reactie op de onrust in de stad bekrachtigde Maximiliaan, op vraag van het stadsbestuur, het privilege van de graanstapel van de stad Gent (SAG: 94, 751; uitgegeven door Gheldolf, Du Bois & De Hondt, *Coutume de la ville*, II, 37 – zie Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 205).
[324] *Dagboek van Gent*, II, 263-4 en *Chronijcke van Ghendt*, 44.
[325] *Memorieboek der stad Ghendt*, 347.
[326] ARA: Rk., 14118, 66r en SAG: 400, 29, 232v.
[327] SAG: 93, 26, 10r.
[328] Mathijs Peyaert leidde de Gentse delegatie (SAG: 400, 29, 207r-v).

Om commotie in de stad te vermijden, vaardigde het Gentse stadsbestuur enkele opmerkelijke 'disciplinerende' voorgeboden uit. Het werd in januari 1486 in de stad verboden te dobbelen tijdens een drinkgelag en in de aanvang van 1487 poogde de stad de hoererij rond de kerken in te dammen.[329] In december 1486 verboden de schepenen '*onverloofde*' wapendracht. Het werd tevens verboden met turf, as, appels, eieren en andere projectielen naar personen te gooien.[330] Het stadsbestuur verhoogde haar waakzaamheid tijdens de jaarlijkse processie naar Sint-Lievens-Houtem. Deze politiek geladen ommegang was een uiting van de trots van de stad. Het was traditioneel een moment waarop de gemoederen hoog konden oplopen – de opstand van 1467 tegen Karel de Stoute vond er bijvoorbeeld zijn aanvang.[331] De kans was erg groot dat tegenstanders van het regime de kans te baat zouden nemen tijdens deze ceremonie met het regime de spot te drijven of het zelfs te contesteren. Daags voor de processie van 1486 kondigde het stadsbestuur een verbod op de wapendracht af en ze eiste een welgemanierd gedrag van de deelnemers aan de processie.[332] De gevraagde discipline had dus als doel de machtsorde te bewaren. Het stadsbestuur speelde kort op de bal en hoopte met een repressief beleid haar frêle machtsbasis te beschermen.

Ook het Brugse stadsbestuur had het knaplastig om de rust in de stad te bewaren. De gezagsdragers dienden zich tijdens het regentschap van Maximiliaan met een persoonlijke lijfwacht te omgeven. De stadskas voorzag onder andere de burgemeesters, de schout en de baljuw van een gewapend escorte om zich door de stad te begeven.[333] De aanwezigheid van een dergelijke garde mocht dan wel de tegenstand afschrikken, het vervreemdde misschien de bewindvoerders van de inwoners van Brugge. Ook op andere manieren maakte het Maximiliaangezinde bestuur duidelijk dat de legitimiteit van haar gezag en van het regentschap van Maximiliaan niet te bekritiseren viel. Het regime palmde bijvoorbeeld op een symbolische wijze het Brugse Belfort in. Het Belfort was het uithangbord van de Brugse stedelijke identiteit en het was nog maar pas door het voorgaande Brugse regime vergroot en verfraaid. Het Brugse stadsbestuur eigende zich na de machtsovername door Maximiliaan in 1485 dit monument toe door de afgehakte hoofden van de in juni 1485 terechtgestelde tegenstanders van Maximiliaan aan de zijtorens de Hallen op te hangen. Bovendien liet Maximiliaan op de nieuwe torenspits van het Belfort (die in 1484 bovenop de achtkantige toren was opgetrokken – zie de figuur) naar aanleiding van het bezoek van zijn vader, de Duitse Keizer Frederik III, aan Brugge in de zomer van 1486 vier grote wapenschilden aanbrengen, met name dat van Brugge, het graafschap Vlaanderen, van Filips de Schone (aan de kant van de Grote Markt) en dat van Maximiliaan zelf (aan de kant van de Burg).[334] Op

[329] SAG: 93, 26, 5v en 9v.
[330] SAG: 93, 26, 9r.
[331] Zie dienaangaande Arnade, *Realms of ritual*, 53-6 en *idem*, *Secular charisma*, 69-72.
[332] '*Men gebiet van sbaillus ende schepenen halven dat int lichten van Sente Lieven ende in tgaen metten fiertele noch vooren noch meer niement wie hij zij zonder die den heere ende wet ancleven hem en vervoedere eeneghe ruuthede ofte onghemanierde manieren te doene oft te makene, noch te draghene eeneghe hoeftwapene, panssieren, langhe messen, stocken, sweerden oft andere hoedanicheden die zijn ofte daermede te twistene in eenegher manieren*'. Verbanning zou overtreders van dit gebod bestraffen. Het werd tevens verboden '*onghereghelthede te doene, hetzij up de keerckeduere te smijtene ofte open te willen hebbene*', tenzij bevoegden deze deuren openden (SAG: 93, 26, 7v).
[333] De lijfwacht van schout Pieter Lanchals bijvoorbeeld bestond vanaf juli 1485 uit zes gezellen die dagelijks acht groten vergoeding ontvingen, in juni 1487 werd deze lijfwacht verdubbeld (SAB: SR, 1485-86, 182r-v; SR, 1486-87, 176v en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 287). In het najaar werd dit aantal opgetrokken tot achttien personen (SAB: SR, 1487-88, 119v en CSK, 1487-88, 53v). Bovendien mocht de schout toen over zestien gezellen beschikken die buiten de stad de orde konden herstellen (SAB: CSK, 1487-88, 450v).
[334] '*t Boeck*, 143-4; Janssens, *Het Brugse Belfort*, 76-7 en 78 (figuur), en SAB: SR, 1485-86, 153r. De wapenschilden werden overigens aangebracht door François van de Pitte, de zogenaamde 'meester van de

deze manier maakte Maximiliaan aan elke inwoner en bezoeker van de stad duidelijk dat hij en niemand anders de wettige regent van Filips de Schone was. Zijn wapenschild torende voortaan hoog boven de stad uit.

Figuur 24: een reconstructietekening van het afgewerkte Brugse Belfort, met de torenspits die in 1493 door een blikseminslag verwoest werd. Onderaan de torenspits, net boven de achtkantige toren, bracht Maximiliaan in 1486 zijn wapenschild aan.[335]

Maar niet enkel propaganda volstond om Brugge te beheersen. Het stadsbestuur hanteerde ook het wapen van de repressie. Terechtstellingen en verbanning van politieke opponenten behoorden ook na de Vrede van Brugge tot de beleidsinstrumenten van het Brugse bewind om haar positie veilig te stellen. Naast de verbanning van Willem Moreel en van Jan van Nieuwenhove fs. Klaas is bijvoorbeeld de bestraffing van Colard Thiry te noteren. Deze handelaar behoorde tot de coalitie die van april 1477 tot juni 1485 de stad bestuurd had, maar hij was bij het nieuwe regime in ongenade gevallen.[336] In 1486 werd hij tot een boete van 600 lb. gr. veroordeeld en zijn zoon Cornelis werd terechtgesteld omdat hij stenen naar de burgemeester had gegooid en '*seditieuse briefkins*' op de deuren van gezagsdragers had bevestigd.[337] Het aanplakken van anonieme briefjes op openbare plaatsen om de gezagsuitoefening van de Brugse schepenen in vraag te stellen, was overigens een gekende strategie van Brugse onruststokers.[338] Op deze manier probeerde het verzet met haar propaganda (dat elementen uit het '*hidden transcript*' van het verzet bevatte) langzaamaan de Brugse publieke ruimte te veroveren. Door Cornelis Thiry op zijn beurt publiekelijk te

---

Lucialegende' (Janssens, *De meesters van de Lucia*, *passim*). We gaan uitgebreid op deze problematiek in in Haemers & Lecuppre-Desjardin, *Conquérir et reconquérir.*

[335] Uit Janssens, *Het Brugse belfort*, 78.

[336] Van september 1478 tot en met augustus 1485 inde Colard Thiry de assizen op het Brugse bier (zie bijvoorbeeld SAB: SR, 1478-79, 30v en SR, 1485-86, 26r). Hij maakte deel uit van een compagnie die handel op Portugal dreef (SAB: KV, 828bis, 202 en Mus, *De compagnie Despars*, 88)

[337] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 272-3, 276 en SAB: SR, 1485-86, 167v.

[338] In 1494 zou een zekere Cornelis van der Poorten het gezag van het stadsbestuur met gelijkaardige middelen contesteren (Boone, *Le tres fort, vilain et detestable criesme*, 1-2).

bestraffen, hoopte het Brugse stadsbestuur een voorbeeld voor gelijkgezinden te stellen en tevens de uitbreiding van de aanhang van het verzet in de stad te voorkomen. De openbare terechtstelling had de bedoeling op de emoties van de stedelijke bevolking in te werken. Het gebruik van dergelijk 'sensationeel' geweld vergrootte in de eerste plaats de autoriteit van het stadsbestuur.[339] Maar anderzijds legde deze handelswijze ook een fundamentele zwakte van het Brugse bewindvoerders bloot. Enkel door hard repressief geweld te plegen, konden ze hun politieke positie handhaven.

Cornelis Thiry was niet de enige Bruggeling die door een Maximiliaansgezind regime werd gestraft. Zijn stadsgenoot Colard le Bungueteur, de muntmeester van Vlaanderen tijdens de regering van de regentschapsraad, werd, door het Gentse stadsbestuur, in augustus 1485 verbannen. Hij zou publiekelijk kwaad gesproken hebben op de regent.[340] Het Brugse stadsbestuur verbande in september 1487 meerdere personen voor gelijkaardige daden, onder andere Maarten van Steelant werd verbannen voor '*strateschenderie*'.[341] Niet enkel in de stad, maar ook erbuiten, hadden de Brugse bewindvoerders het moeilijk. In mei 1487 had Maximiliaan aan de Brugse magistraat laten weten dat hij het Brugse privilege in verband met verbanningen handhaafde.[342] Dat betekende dat enkel de Brugse magistraat Bruggelingen mocht verbannen. Een dergelijke waakzaamheid van de regent doet vermoeden dat enkele Brugse gezagsdragers door andere magistraten in of buiten Vlaanderen verbannen waren.

Het Brugse regime greep, zoals het Gentse, naar een repressieve wetgeving om de contestatie van haar gezag te vermijden. In mei 1487 vaardigde de stad een ongewone politionele verordening uit die door Maximiliaan te Middelburg bekrachtigd werd. Verschillende Brugse gezagsdragers waren namelijk het slachtoffer geworden van nachtelijke aanslagen. Om de vele inbraken in en het vandalisme aan huizen van bewindvoerders tegen te gaan en beledigingen aan hun adres te stoppen, liet het stadsbestuur niet langer openbare wapendracht in de stad toe. Het werd verboden stenen te gooien, slogans te roepen en personen in de straten lastig te vallen.[343] Overtreders van dit verbod zouden als '*esmouveurs de peuple*' met het zwaard berecht worden. De opgesomde praktijken waren door het Brugse gewoonterecht natuurlijk al langer als misdaden beschouwd, maar de nadruk die de verordening op de naleving van de stedelijke wetgeving legde, en de strenge straf die het stadsbestuur afkondigde, tonen aan dat de pesterijen van gezagsdragers de spuigaten uitliepen. De oppositie in de stad groeide en het stadsbestuur vreesde duidelijk voor politieke oppositie en de persoonlijke veiligheid van haar leden.

Het stadsbestuur besefte denkelijk ook wel dat haar politieke tegenpartij zich niet door deze wetgeving de mond zou laten snoeren. Waarschijnlijk hoopte ze met de afkondiging van

---

[339] Aldus Martines, *The authority of violence*, 39.

[340] Hij werd verbannen '*omme zekere injurieuse woorden bij hem ghesproken in cleenicheden van onsen gheduchten heere den ertshertoghe van Oestrike*' (SAG: 212, 1, 79v). In maart 1487 vergaf Maximiliaan hem deze zonde (ADN: B 1703, 184r). Toch zou hij in februari 1488, als stedelijk ontvanger, in het kamp van de tegenstand belanden (SAB: SR, 1488-88, 1r).

[341] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 289.

[342] SAB: PO, 1219.

[343] '*Que doresenavant ne soit licite a personne de ruer de pierres ou autrement de jour ou de nuyt sur aucunes maisons, ne de frapper ou lanchier sur icelles a tout javelines, halbardes, espees, daggnes, bastons ou autres armure* […] *pour esforchier les huys ou fenestres et par force ou violence les vouloir rompre et ouvrir et ainsy entrer es maisons ou maison contre la gré ou vouloir de ceulx estans ou demourans en icelles. En outre, qu'il ne soit licite a nul de faire ou baillier de jour ne de nuyt aucun cry de bourgoisie ou autre mauvais cry dont commocion se pourroit ensuyr et dont aucunes personnes pourroient estre molestees ou troublees en leurs voisinaiges et empeschiez en leur repos et some de nuyt, assavoir telz ou semblables criz dont commocion et esmeute ont accoustumé et pourroient ensuyr. Item, qu'il ne soit aussy permis ne licite a nul de desaffranchir les rues du seigneur de nuyt, assavoir de faire aucun envahissement sur aucun, soit femme ou homme, allant paisiblement par les rues ne de les injurier de paroilles ou de les prendre, ammener ou autrement traveillier contre leur grace et voulenté en aucune maniere*' (SAB: CA, 12, 63v-64r).

de uitzonderlijke verordening potentiële medestanders van het verzet af te schrikken. De akte propageerde haar afkondiging immers als een noodzakelijk middel om in Brugge te kunnen samenleven. Ze stelt dat het stadsbestuur, in de 'notabele stad' die Brugge toch was, geen misdaden kon tolereren.[344] De handelaars en de inwoners van de stad hadden, aldus de verordening, recht op een geweldloos samenwonen en op een correcte bestraffing van misdaden. Een laatste clausule in de akte sterkt het vermoeden dat ze in eerste instantie de bedoeling had de aanhang en de omvang van het verzet te tanen. De verordening vermeldde dat personen die aangehouden werden omdat ze kwaad hadden gesproken over het bewind in de stad, niet de doodstraf verdienden. Een redelijke vergelding zou een dergelijk delict bestraffen.[345] Het stadsbestuur hoopte met deze matigende clausule en de rechtvaardiging van de akte op enig begrip bij haar inwoners voor de afkondiging ervan te kunnen rekenen. Of het bestuur in zijn opzet geslaagd is, is twijfelachtig. Brugge kende geen terreurbewind tijdens de regering van regent Maximiliaan, maar de verordening van mei 1487 toont onloochenbaar aan dat de lemen voeten van het door de Habsburger gepatroneerde stadsbestuur langzaam maar zeker afbrokkelden.

3.2 De Gentse opstand van november 1487

Toen Maximiliaan in juli 1487 een nieuwe bede aanvroeg en tegelijkertijd een toepassing van de muntordonnantie van april 1487 eiste, ontstond er alweer een opstootje in Gent.[346] Tot een wapening van de ambachten kwam het niet, maar verschillende Gentenaars protesteerden tegen de introductie van de nieuwe munten die Maximiliaan had willen slaan. Mogelijks was het protest ook ingegeven door de verwikkelingen op het slagveld. In juni 1487 veroverde de Franse maarschalk Philippe de Crèvecoeur Terwaan en in juli vernederde hij Maximiliaans generaals te Béthune. Onder andere de stadhouder van Vlaanderen, Engelbert van Nassau, werd er na een korte krijgsgevangen gemaakt.[347] De opmars van de Franse troepen en de onmacht van de regent en zijn legerleiding om ze een halt toe te roepen, speelden waarschijnlijk in de kaart van het Gentse verzet. Allicht vond de politieke oppositie in deze gebrekkige landsverdediging een bijkomende motivatie om de regent te bevechten. Het negatieve krijgsverloop kon als een nieuw argument dienen om andersdenkenden te overtuigen van de noodzaak van politieke actie tegen het beleid van Maximiliaan en zijn 'vorstelijke partij' in Vlaanderen.

Wat precies de oorzaak, de aard en de gevolgen van het Gentse oproer waren, is niet geheel duidelijk, maar een Gentse delegatie op de statenvergadering in juli te Brugge en Ieper ontbrak.[348] De andere Leden van Vlaanderen keurden er de nieuwe bede voor de oorlog tegen Frankrijk goed, maar langzaamaan verloor de vorstelijke entourage haar invloed te Gent. De schepenverkiezing van augustus 1487 is hiervan een oprechte getuige. Het profiel van de Gentse schepenen wijzigde opnieuw grondig. Verschillende 'nieuwe' schepenen hadden tijdens de regentschapsraad reeds een schepenmandaat bekleed. De burgemeester van 1483, Jacob de Grutere, keerde bijvoorbeeld terug naar de schepenbank van Gedele. Filips van der Zickelen, de Gentse edelman die tijdens de regering van de regentschapsraad generaal

[344] De akte schrijft over de vele misdaden: '*lesquelles choses ne doibvent estre tollerees en telle notable ville de justice et de marchandise comme est ceste ville de Bruges*'.
[345] '*Bien entendu que si aucun estoit seulement injurié de paroilles et que aucuns force ou voye de fait ne feust sur luy commise, que le fateur et delincquant ne perdra pour ce la vie, mais en sera autrement pugny et corrigié a la discrecion dessus dit sans aucun port ou dissimulacion*'.
[346] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 283-4.
[347] Molinet, *Chroniques*, I, 574-7. Engelbert van Nassau zou pas in 1489 weer vrijkomen.
[348] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 413.

muntmeester van Vlaanderen was, werd voorschepen van Gedele. De oude ridder Adriaan van Ravenschoot, die in de vrede van juli 1485 nog voor de Gentse zaak gepleit had, werd voorschepen van de Keure. Andere mandatarissen waren eveneens politiek actief in de periode vóór de machtsovername van Maximiliaan.[349] Niet alle schepenen behoorden tot de coalitie die in de periode 1477-1485 Gent bestuurd had. Joos van Melle bijvoorbeeld, de zoon van de in 1477 terechtgestelde raadsheer Jan, nam plaats in de schepenbank van de Keure. Toch toont de aanwezigheid van sinds juni 1485 uitgestoten politici in de schepenbank van 1487 aan dat de Gentse politiek opnieuw een ommezwaai kende.[350] Dit wordt bevestigd door de komst van Jan van Coppenhole en beide neven Adriaan Vilain naar de stad in september 1487.[351] Adriaan Vilain van Rassegem was kort tevoren door zijn neef Adriaan Vilain van Liedekerke uit de gevangenis van Vilvoorde bevrijd en beiden hadden opnieuw hun intrek in het kasteel van Liedekerke genomen.[352] Van daaruit bestookten ze nog vóór de wetsvernieuwing het Gentse stadsbestuur met de vraag naar een eerlijk proces over de misdaden die Maximiliaan hen in juli 1485 had aangewreven. Misschien is het onder deze druk dat de Gentse schepenverkiezing opnieuw een aantal politici uit de periode van de regentschapsraad aan de macht bracht.

De neven Adriaan Vilain en Jan van Coppenhole namen na hun thuiskomst snel het politieke initiatief van de 'vorstelijke partij' over. Mathijs Peyaert en diens bondgenoten voelden dat ze niet langer over voldoende politieke steun in de stad beschikten. Maximiliaans vertrouweling was reeds op 5 september als overdeken vervangen door Jan de Buc en hij vluchtte kort na de terugkeer van zijn tegenstanders met have en goed naar Brugge.[353] Eenmaal zich van de steun van de ambachten en de in de stad aanwezige oppositie verzekerd, daagden de nieuwe Gentse machthebbers de Rooms-koning uit. De neven Adriaan Vilain en de gebroeders Coppenhole eisten een openbaar proces te Dendermonde van de hen door de regent ten laste gelegde feiten. Maximiliaan ging te Brugge op deze aanvraag in, maar hij weigerde drie geëiste gijzelaars aan de Gentse schepenbank over te maken.[354] De neven Adriaan Vilain en de gebroeders van Coppenhole buitten de daaropvolgende maanden de machteloosheid van de regent uit. In een plechtig verweerschrift lieten ze op 31 oktober Maximiliaan weten dat ze de verkiezing van de schepenbank van 1487, ook al was die hen gunstig gezind, als ongeldig beschouwden. Indien Maximiliaan eerstdaags geen herekiezers naar de stad zond, zagen de nieuwe machthebbers zich genoodzaakt zelf de schepenen te benoemen, aldus het document.[355] Op 4 november 1487 voegden de Gentse opstandelingen de daad bij het woord. Ze vernieuwden het Gentse stadsbestuur en in alle publieke functies in de stad installeerden de nieuwe machthebbers vertrouwelingen. Adriaan Vilain van Rassegem kroonde zichzelf tot nieuwe voorschepen van de Keure, zijn neef werd kapitein van de stad.[356] De tegenstanders van de vorst konden op ruime medestand in de stad rekenen. Tal van politici die tijdens de regering van de eerste regentschapsraad in de schepenbanken zetelden, keerden terug in functie.[357] Twee toenmalige schepenen, Pieter Ghyselins en Lieven de Moor, werden

[349] Zoals Ingelram Steel, Jan Dullaert, Lodewijk van Maercke, Frans van Loo en Gillis de Bels.
[350] Ook de eed die de schepenen in augustus 1487 aflegden, veranderde. Ze verwees niet langer naar de Vrede van Gavere (Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, 107-8).
[351] Fris, *Jan van Coppenhole*, 101-3 en *idem*, *Rasseghem (Adrien Vilain)*, 750.
[352] Het was voordien door Filips van Kleef bezet (KB: Ms. 1132, 123; zie ook Molinet, *Chroniques*, I, 582).
[353] SAG: 400, 29, 289v; Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 296 en Molinet, *Chroniques*, I, 623 (Mathijs Peyaert vond er onderdak bij zijn schoonzoon Yeronimus Lauwerein).
[354] Het betrof Pieter van Damas (de hofmeester van Filips de Schone), Filips van Bourgogne (de jongste bastaardzoon van Filips de Goede en de latere bisschop van Utrecht) en Filips van Hennin (heer van Boussu) (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 293).
[355] SAG: 94, 752.
[356] SAG: 20, 6, 4r.
[357] Zoals Jacob de Coeman, Geraard van Anghereel, Olivier Vaenkin, Pieter van den Hauwaert en de voormalige ontvanger van de Gentse beden van 1483-84, Jan Ruflaert.

de nieuwe overdekens van de stad.[358] Karel van Massemen verving de gevluchte Jan van Kruyninghen als de nieuwe baljuw van Gent.[359] De nieuwe schepenen legden in een plechtige ceremonie hun eed af op de Vrede van Doornik.[360] Dat betekende dat ze zich niet langer gebonden voelden aan de Vrede van Brugge en die van Gent, maar enkel aan de Vrede van Doornik en het stedelijk privilege van 1477. Gent mat zich dus opnieuw de bestuurlijke autonomie over de stad en het omliggende kwartier aan, zoals tijdens de regering van Maria van Bourgondië en de eerste regentschapsraad.

De Gentse feniks herrees uit zijn as. Gent draaide de geldkraan aan de vorst toe en ze weigerde uiteraard nog langer in de beden van de vorst te participeren.[361] De stad trachtte in de eerste dagen van haar opstand aanhang in het graafschap en in de hele Nederlanden te verwerven. In een open protestbrief verantwoordden de drie leden van de stad hun politieke stelling. Maximiliaan had, aldus de brief, in juli 1485 tegen de afspraken in de stad met geweld overmeesterd. Volgens de Gentenaars verloor de Vrede van Gent die hiervan het gevolg was, tegen die achtergrond, haar rechtskracht.[362] De terugkeer naar de privileges van 1477 was dus gewettigd. De stad stuurde gelijkaardige propaganda naar Bergen om de stad van het wanbeleid van Maximiliaan te overtuigen. Het pamflet kaartte de hoge belastingsdruk van het graafschap aan en het beschuldigde de vorst van meineed. In tegenstelling tot zijn belofte in de Vrede van Brugge had de regent de privileges van het graafschap niet nageleefd en evenmin had hij de Nederlanden vrede geschonken. De oorlog belemmerde de handel en rondtrekkende troepen schaadden de landbouw. De brief legde uit hoe de vorst in normale omstandigheden aan deze problemen diende te verhelpen, maar wegens zijn minderjarigheid was Filips de Schone hiertoe niet in staat. Zijn regent, Maximiliaan, faalde dus duidelijk in zijn opdracht, want hij vergrootte door zijn beleid de problemen in de Nederlanden. Volgens deze logica dienden de onderdanen zelf het initiatief te nemen om het beleid bij te sturen.[363]

Gent nodigde in het pamflet prompt de stad Bergen uit haar afgevaardigden naar de stad te sturen om in een Staten-Generaal het beleid van de regent te corrigeren. Daarmee zette de stad een volgende stap om het bewind van Maximiliaan te dwarsbomen en de politiek in het graafschap naar haar hand te zetten. Reeds in september 1487 had Gent geweigerd zich naar een nieuwe vergadering van de Leden van Vlaanderen te begeven.[364] Maximiliaan en zijn entourage pasten daarop dezelfde tactiek toe die ze in het jaareinde van 1481 hadden gehanteerd. Ze achtten zich verzekerd van de steun van de Gentse kasselrijen die een verzoek ontvingen voor een nieuwe Ledenvergadering te Brugge.[365] De regent slaagde in zijn plan. Brugge, Ieper, het Brugse Vrije en de Gentse kasselrijen keurden in december uiteindelijk een bede van 261.000 lb. par. goed.[366] Gent liet echter niet betijen en ze riep als reactie een Staten-Generaal samen. Deze ongewone actie was haar door het Groot Privilege van 1477

---

[358] Respectievelijk van de weverij en het lid van de kleine neringen (SAG: 400, 29, 353r).
[359] Fris, *Les grand baillis*, 410 (hij was in 1483-84 baljuw van Dendermonde; ADN: B 33, 86r).
[360] Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, 109-10 en *idem*, *Schepeneden in de Lage Landen*, 130.
[361] Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 70 en 329.
[362] De protestbrief omschreef de Gentse revolte van juli 1485 niet als een 'wapening'. Ze had immers enkel de '*defensien van heere ende wette ende intsghelijcs van hemlieden haerlieder wijfs ende kinderen*' als doel. Bijgevolg was de gewelddadige onderdrukking van de opstand door de vorst onterecht. De Vrede was '*ombehoorlic gheconsenteert* […] *ende bij dien behoorde aldoen gheappelleert te hebbene ende dat vervolchte bij justicien*' (SAG: 94, 753).
[363] De plicht van de Rooms-koning was om aan de klachten van de onderdanen te verhelpen. '*Et par che que encores il n'a volu che faire, et que les dits membres de ceste ville* [de drie leden van Gent] *n'ont pour le present seur acces a leur souverain seigneur, pour d'iceluy obtenir provision, ainsi que en cas semblable ilz ont accoustumé de faire, ilz ont meismes comenchiet a proceder a la reparation des dits griefs*' (Gachard, *Lettres inédites, première partie*, 330).
[364] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 421.
[365] *Ibidem*, 423.
[366] Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 619.

toegestaan, maar ze leidde niet tot het gewenste resultaat.[367] Gent bleek voorlopig niet in staat een alternatief voor het regentschap van Maximiliaan te creëren en de stad raakte geïsoleerd. Brugge, Ieper, het Brugse Vrije en de Gentse kasselrijen waren op het einde van het jaar zelfs bereid een voorschot op de vernoemde bede goed te keuren om de Gentse en Franse troepen van weerwoord te dienen.[368]

Ondertussen was Gent immers opgetrokken tegen de balorige kasselrijen. Een militaire actie bleek de enige uitweg voor de stad. De vorst en zijn entourage hadden kunnen vermoeden dat Gent zich niet zou neerleggen bij de vorstelijke tactiek om de Gentse kasselrijen tegen de grootstad op te zetten. In de aanvang van 1482 had een gelijkaardig manoeuvre immers tot een verheviging van het Gentse verzet op de Statenvergadering geleid. De isolatie van Gent in haar kwartier eind 1487 was overigens fataal voor de opstandelingen. Omdat de dominantie van haar ommeland voor de bevoorrading en de verdediging van de stad cruciaal was, richtte Gent kort na de wetsvernieuwing van november 1487 een militaire opperwacht op.[369] De stad startte met een systematische verovering van de strategische plaatsen in haar kwartier. Begin december 1487 werd Aalst bezet, begin januari volgde Oudenaarde en kort erna trok een Gents garnizoen op tegen Hulst. Op 6 januari 1488 vatte Adriaan Vilain van Liedekerke met het beleg van Kortrijk aan. De stad werd snel veroverd en de stadsmagistraat vernieuwd. Onder andere Jan van der Scaghe, die de Gentenaars kort nadien in het ambt van algemeen ontvanger van Vlaanderen herstelden, voerde deze opdracht uit.[370]

Zoals tijdens de regering van de eerste regentschapsraad zocht en vond Gent steun bij het Franse hof, dat maar al te graag als alternatief voor het regentschap van Maximiliaan wou dienen. Reeds op 9 november, amper enkele dagen na de wetsvernieuwing te Gent, reisde Jan van Coppenhole naar Frankrijk om er politieke en militaire steun bij maarschalk Philippe de Crèvecoeur te vinden.[371] De Franse regenten Pierre de Bourbon en Anne de France hadden weliswaar de handen vol met de 'Guerre folle', een oorlog tegen de Bretoense hertog en enkele rivalen voor de uitoefening van het regentschap van Karel VIII.[372] Maar de Vlaamse factie aan het Franse hof maakte graag van de Gentse opstand gebruik om de oorlog tegen Maximiliaan een nieuwe wending te geven en haar invloed in Vlaanderen danig uit te breiden. Karel VIII nam Jan van Coppenhole als hofmeester in dienst en in ruil voor de naleving van het verdrag van Atrecht hervatte hij de Franse politiek van de jaren 1483-1485.[373] De Franse koning beloofde de oorlog tegen Vlaanderen te stoppen, althans tegen die gebieden die de Vrede van Atrecht erkenden en Maximiliaan afvallig waren. Begin januari 1488 bekrachtigde de Franse koning op vraag van Gent de privileges van de stad.[374] Bovendien verleende de koning de Gentenaars op 17 januari het voorrecht om met een eigen muntslag aan te vangen. Deze zou de oude grafelijke munten als standaard nemen met als doel de betwiste monetaire politiek van de Rooms-koning ongedaan te maken.[375] Dezelfde dag nog legitimeerde Karel

[367] Wellens, *Les Etats-Généraux*, 199-201 en Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 294-5.
[368] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 435.
[369] De stad kreeg een kapitein-generaal (Adriaan Vilain van Liedekerke), drie hoofdmannen, één uit elk lid (Jan Reverdey, Remeeus Hubert en Kristof Claeys), met elk twee raadslieden, om de militaire acties te coördineren en op het slagveld te leiden (SAG: 20, 6, *passim*). Over deze militaire structuur, zie Haemers, *De Gentse opstand*, 235-9 en Verbist, *Van Nancy tot Cadzand*, 217-8 (zie ook aldaar voor de Gentse krijgsverrichtingen van 1487).
[370] Jan van der Scaghe vernieuwde samen met de Gentse baljuw en Adriaan van Schoonhove de magistraat '*omme dezelve stede te stellene in goeden state ende polecie*' (SAG: 20, 6, 151v).
[371] SAG: 20, 6, 32v.
[372] Labande-Mailfert, *Charles VIII*, 65-9.
[373] Jan van Coppenhole ontving voortaan een jaarloon van 600 frank '*pour entretenir ces brouillis*' (de la Marche, *Mémoires*, III, 275). Hij werd '*raedt ende hofmeestre sconijnc van Vranckerike*' genoemd (ADN: B 2137, 69587; zie ook KB: Ms. 1132, 174; Diegerick, *Correspondance des magistrats*, xix en SAG: 20, 7, 123r).
[374] SAG: 94, 754.
[375] SAG: 94, 755 en Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 305.

VIII de benoeming van de grafelijke rechtsdienaars en ontvangers door de Gentenaars.[376] Tevens richtte hij vijandige brieven aan Maximiliaan waarin hem het regentschap over de Franse vazal Filips de Schone ontzegd werd. De correspondentie ademde het Gentse standpunt in het conflict uit en ze verklaarde de oorlog aan eenieder die de Rooms-koning bijstond.[377]

3.3 Onrust in de vergadering van de Leden van Vlaanderen

Maximiliaan werd in de tang genomen. De machtige Gents-Franse alliantie rukte vanuit het zuiden en het oosten van het graafschap naar Brugge op. Dit bondgenootschap had niet de bedoeling een veldslag met de regent uit te vechten, noch Brugge te veroveren, maar enkel de havenstad in haar invloedssfeer te brengen. Indien ook de Brugse tegenstand van Maximiliaan de macht in de stad zou veroveren, kon de regent immers geen kant meer op. De vorst besefte het gevaar en hij zette Brugge aan tot onderhandelen. Burgemeester Willem Houtmaerct reisde op 19 januari naar Gent om er de vredesvoorwaarden van de Gentenaars te aanhoren.[378] Het Brugse Vrije kreeg van Gent geen vrijgeleide om de stad aan te doen, omdat Gent de kasselrij niet langer als vierde Lid van Vlaanderen erkende. Met deze tactische zet poogde het Gentse stadsbestuur waarschijnlijk aanhang bij de Brugse ambachten te winnen, want zij waren in 1477 de voorvechters van de afschaffing van het Brugse Vrije als vierde Lid van de Vlaamse volksvertegenwoordiging. Bovendien bestond de elite uit het Brugse Vrije sinds juli 1485 uit trouwe bondgenoten van de Rooms-koning. Hun aanwezigheid op de Statenvergadering speelde uiteraard in het nadeel van de Gentenaars. De bestuurlijke elite van het Brugse Vrije voelde nattigheid en ze liet alvast de privileges van de kasselrij naar Zeeland vervoeren.[379]

Op de Ledenvergadering te Gent opende de Brugse stadssecretaris Jan Roegiers de debatten met de vaststelling dat Gent met de inname van Kortrijk een nieuwe oorlog in het graafschap veroorzaakt had. De stad Gent had, aldus de Bruggeling, de onderdanen van de Vlaamse graaf onrechtmatig geweld aangedaan. De Gentenaars reageerden furieus. Ze kaatsten de bal terug door te wijzen op de zogenaamde 'vredebreuk' van Maximiliaan uit 1484. Ondanks zijn toestemming met de Vrede van Atrecht het jaar voordien, was de regent het graafschap toen binnengevallen met grote schade voor Vlaanderen als gevolg.[380] Bovendien verantwoordde Gent de uitval naar Kortrijk als een logisch gevolg van de economische blokkade die de regent tegen Gent afgekondigd had. Gent praatte de verovering van Kortrijk goed door het tot een noodzaak voor de bevoorrading van de stad uit te roepen.

---

[376] SAG: 94, 756.

[377] Zie onder andere Pélicier, *Lettres de Charles VIII*, I, 275 en SAG: 94, 748. Over de Gentenaars schreef de koning: '*nous traicterons en toute faveur et amytié et les aiderons comme noz propres subgectz sans les habandonner et ne ferons traictié ou appoinctement sans les y comprandre et au contraire, nous tiendrons et repputerons pour desobeissans, rebelles et noz ennemys ceulx qui se declaireront pour le duc d'Autriche et les infracteurs de paix* [de Vrede van Atrecht] *et ses adherens*'.

[378] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 439-40; Wellens, *La révolte brugeoise*, 14-6; Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 310-6; Diegerick, *Correspondance des magistrats*, 11-4 en i-vii.

[379] Roeland van Halewyn en Willem van Gryspeere brachten de privileges in een gesloten koffer naar Middelburg-in-Zeeland (RAB: BVR, 225, 30r en FD, 189).

[380] Gent argumenteerde hoe door de overtreding van de Vrede van Atrecht '*den voornoemde hertoghe Phelips, hueren erfachtighen grave, ende zijnen landen groete onverwinnelicke scaden ghesciende moghen ter contrarie bij den onderhaudene vele duegden ende proffiten zo elc redene verstaende beseffen mach*'. Het Gentse antwoord op de Brugse aanval (SAG: 94, 757) werd uitgegeven door Diegerick, *Correspondance des magistrats*, vii-xiv.

De stad diende immers '*met crachte*' de blokkade te doorbreken, anders zou haar bevolking onder de honger te lijden krijgen.[381]

De Gentenaars repliceerden sluw. Ze vroegen aan Brugge en Ieper '*oft zij hem hauden an den vorseiden paeys van Vranckericke ofte neen*'. Met dit antwoord ontweek Gent de ruzie omtrent de aansprakelijkheid van de krijgsverrichtingen en verschoof de stad de aandacht naar een discussie omtrent de rechtsgeldigheid van de Vrede van Atrecht. Indien Brugge en Ieper de Vrede erkenden, dan was hun steun aan de oorlog van Maximiliaan tegen Frankrijk onwettig. Bovendien impliceerde deze erkenning onrechtstreeks dat beide steden het gezag van de regent ondergroeven. Gent had de Vrede van Atrecht in de jaren 1483-1485 als wettelijke basis van de installatie van de regentschapsraad geïnterpreteerd. Met de Vrede accepteerde Maximiliaan de soevereiniteit van de Franse koning over de Vlaamse graaf en de koning beloofde in de Vrede het bestuur van het graafschap in de handen te laten van de regentschapsraad. Een nieuwe goedkeuring van de Vrede werkte dus de belangrijkste hefboom voor een tweede regentschapsraad weg, want Karel VIII had Maximiliaan al als regent vervallen verklaard. Met een aantal korte puntjes trachtte Gent Brugge en Ieper te overtuigen de Vrede van Atrecht opnieuw te erkennen.[382] Het zou de welvaart van beide steden, de graaf, het land en de onderdanen ten goede komen. Ook de handel zou wel varen bij de stopzetting van de oorlog en de monetaire problemen zouden tot het verleden behoren. Gent zag geen argumenten om met een nieuwe uitvaardiging van de Vrede van Atrecht te talmen. Op het einde van de vergadering adviseerde de Gentse afvaardiging Brugge en Ieper om in een openbare ceremonie de Vrede van Atrecht op de Grote Markt in hun stad uit te roepen.[383]

Na de discussie omtrent de Vrede van Atrecht maakte Gent haar aanklacht tegen het beleid van de regent bekend. Daar enkel de kroniek van Nicolas Despars over deze aanklacht bericht, is omzichtigheid geboden met de beschrijving ervan. Toch is deze (zestiende-eeuwse) kroniekschrijver goed ingelicht over de gebeurtenissen in deze woelige episode. Hij baseerde zijn relaas immers op de notities van Rombout de Doppere, de griffier van het kapittel van Sint-Donatiaan die de gebeurtenissen te Brugge op de voet volgde.[384] Bovendien komt Despars' berichtgeving over de Ledenvergadering goed overeen met de diplomatieke bronnen wat de vermelde gebeurtenissen betreft. Het Gentse stadsbestuur zou overigens in maart 1488 een gelijkaardige aanklacht op de Staten-Generaal in haar stad voorleggen (zie verder). Maar toch interpreteerde Despars de aanloop van de Brugse opstand na de feiten. Zijn verslag van de vergadering van de Rooms-koning met de hofraad medio januari 1488 bijvoorbeeld is gekleurd door de mening dat de regent zijn Brugse gevangenschap zelf in de hand heeft

---

[381] *Ibidem*, xii.

[382] '*Eerst, omme haerlieder selfs eere ende welvaert, mids dat zij denzelven paeyse gheseghelt ende bezworen hebben. Ten anderen, ter welvaert van onzen erfachtighen prince, hertoghe Phelips, want indien gheen declaracie en ghesciede den landen onzen erfachtighen prince toebehoerende ghescepen waren hem ontwetticht te werdene ghelijc de stede van Sent Omaers ende andere plecken. Ten derden, omme de welvaert ende ghemeen proffijt van alle den landen, mids dat de declaracie ghesciet zijnde, in de groete excessive settinghen, exactien, subvencien, volke van oorloghe ende desordonnance van den munte gheremediert zal werden. Ten vierden, ten proffite haerlieder selfs ondersaten, want bij den declaracie van den paeyse, coepmanscepe ende neeringhe reigneren zullen daer up principalic dit lant ghefondeert es*' (naar het origineel in SAG: 94, 757). De Gentenaars alludeerden in deze rede op de schade die Sint-Omaars begin januari opgelopen had door rondtrekkende legerbendes. Het nieuws had lichte paniek in Brugge veroorzaakt (Despars, *Cronycke van den lande*, VI, 305).

[383] SAG: 94, 758.

[384] Rombout de Doppere had zijn kantoor op de Brugse Burg en hij vervulde, als notaris, meerdere opdrachten voor de stad (De Mey, *Doppere (Rombout de)*, 302-3). In opdracht van de eerste regentschapsraad vervaardigde hij bijvoorbeeld in november 1483 een inventaris van '*eenen coffere ende van al dat daer in bevonden was wilen toebehoorende zaligher ghedinckenesse onzer harde gheduchte vrauwe ende princesse*' (SAB: SR, 1483-84, 161v). We kunnen dus veronderstellen dat hij, onder andere door dergelijke opdrachten in stedelijke dienst, een klare kijk had op de politieke gebeurtenissen in zijn stad.

gewerkt door de rechten van de Brugse ambachten met de voeten te treden.[385] Het is dus best mogelijk dat Gent pas na de gevangenschap van Maximiliaan haar persoonlijke aanval op het beleid van de Rooms-koning heeft afgekondigd, voornamelijk om de regent op de Staten-Generaal van maart 1488 in een kwaad daglicht te stellen. Toch is het waard om de aanklacht hier kort te behandelen omdat ze de argumenten verzamelt die de Brugse opstandelingen zich, al dan niet op aanstichten van de Gentenaars, de daaropvolgende weken eigen maakten om het beleid van Maximiliaan af te keuren.

Waarschijnlijk werd de Gentse aanklacht opgesteld door Willem Zoete. Deze persoon bracht alvast het Gentse standpunt op de Statenvergadering naar voor[386], en waarschijnlijk is hij ook de (geestelijke) auteur van het document. Meester Willem Zoete maakte als stadspensionaris van Brugge in 1483-1484 deel uit van het administratieve regeringsniveau dat de Drie Leden te Gent onderhielden (zie aldaar). Na de machtsovername van Maximiliaan werd hij echter uit Brugse dienst geweerd.[387] In november 1487 stelden de Gentse opstandelingen hem als pensionaris van de schepenbank van de Keure aan.[388] Tijdens de Brugse opstand en de regering van de tweede regentschapsraad zou deze talentrijke jurist en uitstekende redenaar zich laten opmerken door op de Staten-Generaal in maart 1488 te Gent en in oktober 1488 te Brussel ideologische pamfletten van de Vlaamse Staten naar voor te brengen. Het Gentse document van 20 januari 1488 kent dezelfde teneur en stijl als de pamfletten waarvoor Willem Zoete bekend zou worden. Vermoedelijk was hij ook in januari 1488 de auteur van de Gentse aanklacht tegen de regent. Overigens zou Willem Zoete in april 1488 een gelijkaardige aanklacht tegen Maximiliaan op de Staten-Generaal te Gent aan de vertegenwoordigers van de andere gewesten van de Nederlanden voorleggen. Zo dadelijk vergelijken we kort de argumenten van laatstgenoemde aanklacht met deze van januari 1488.

De centrale boodschap van de Gentse aanklacht was duidelijk. De regent had gefaald. Acht elementen toonden volgens de Gentenaars aan dat Maximiliaan in zijn taak als regent tekort geschoten was.[389] (1) Het land was in oorlog. De Rooms-koning had dus, tegen zijn beloftes in, de Vrede van Atrecht van 1482 en zelfs de Vrede van Doornik van 1385 niet nageleefd. Niet enkel had hij zijn eed gebroken, hij had aanleiding gegeven tot een nieuwe oorlog die het land, zijn onderdanen en de handel zwaar beschadigde. (2) De raadslieden van de regent bestuurden Vlaanderen niet in het algemeen belang van de onderdanen, maar ze waren enkel uit op eigen proffijt om '*haerlieder zelfs beurse ende pot te vullene*'. (3) Ook de regeringsfunctionarissen waren, aldus de aanklacht, incompetent. Gent staafde deze bewering door te wijzen op het bewind van souverein-baljuw Daneel van Praet. Hij was immers niet in staat het kwaad te bestraffen dat rondtrekkende legerbenden in het graafschap aanrichtten. Omdat de regent er niet in geslaagd was bekwame rechtsdienaars te benoemen, had Gent trouwens zelf door gerichte militaire acties het heft in eigen handen moeten nemen om het land van vijandige troepen te zuiveren. (4) De nieuwe munt deugde niet. In plaats van de oude grafelijke munt in zijn waardigheid te bewaren, had de regent een nieuwe munt geslagen en de muntkoersen eigenhandig gemanipuleerd. Zoals de oorlog had deze eigenwijze monetaire politiek schadelijke economische gevolgen voor het graafschap. Ook aan deze bestuurlijke wandaad had Gent verholpen door de oude grafelijke muntslag in haar stad te hervatten. (5) De regent had het 'nomadische bestaan' van de grafelijke dynastie opgegeven. In plaats van rond te reizen doorheen het land, verbleef graaf Filips permanent te Mechelen waardoor het de onderdanen onmogelijk was hem '*joonste ende affectie*' te bewijzen. Daarmee bedoelden

[385] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 317-21.
[386] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 312.
[387] Willem Zoete zou na de gevangenschap van Maximiliaan op 1 februari 1488 overigens de eerste Gentenaar zijn die Brugge aandeed (SAG: 400, 29, 346r).
[388] Rogghé, *Trouw en verraad*, 138.
[389] De aanklacht vindt men, zoals gesteld, in: Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 314-6.

de Gentenaars waarschijnlijk dat de onderdanen niet met hun klachten over het beleid bij de graaf, noch bij de regent terecht konden. (6) De 'vreemde' functionarissen, die niet van Vlaamse origine waren, kenden de gebruiken van het land niet. Ze overtraden privileges en voorrechten, die de onderdanen nochtans '*inviolabelick*' wensten gerespecteerd te zien. (7) '*Ghemerct tgroot quaet dater den ghemeenen lande of commen zoude*', weigerde Gent, het Brugse Vrije als Vierde Lid van de Vlaamse volksvertegenwoordiging te erkennen. Zoals betoogd, hadden de Gentenaars met dit strijdpunt de politieke steun van de Brugse ambachten op het oog, maar evenzeer maakten ze duidelijk dat ze opnieuw de bestuurlijke macht van de grote Vlaamse steden over hun kwartier wensten te herstellen. Gent spiegelde Brugge en Ieper dus opnieuw het stadstaatmodel, en zelfs de 'federale stedenbond', voor als alternatieve bestuursvorm voor het regentschap van Maximiliaan. En, *last but not least*, (8) de laatste jaren had het graafschap vele beden en leningen aan de regent toegekend. Niet alleen had dit tot talrijke nieuwe belastingen geleid, maar vooral had Maximiliaan geen rekenschap afgelegd van de besteding van dit geld. Om beden te bekomen had de keizerszoon aan de afgevaardigden van de steden '*veel schoons*' toegezegd, maar hij was deze beloftes nooit nagekomen. De conclusie van de Gentenaars was hard. Na de voorlegging van de grievenlijst lieten ze aan de afgevaardigden van Brugge en Ieper weten dat de regent, tot grote ellende van de inwoners van Vlaanderen, tekort gedaan had.[390]

Gent wenste de andere Leden dus te doen geloven dat Maximiliaan de oorzaak was van al wat fout ging in het graafschap. Op 28 april 1488 zou stadspensionaris Willem Zoete deze aanklacht herhalen op de Staten-Generaal te Gent. Deze vergadering van de vertegenwoordigers uit Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen had de bedoeling een oplossing te vinden voor de gevangenschap van Maximiliaan te Brugge. Gent stelde er voor om er Vlaanderen in het bijzonder, en de Nederlanden in het algemeen, door een regentschapsraad te laten besturen.[391] Daarvoor probeerde Willem Zoete de aanwezigen van de Staten-Generaal te overtuigen hun vertrouwen in de regent op te zeggen. De argumenten van de Gentse stadspensionaris komen grotendeels overeen met deze van de aanklacht van januari 1488 – we vatten ze hier heel kort samen. Maximiliaan werd in de rede van april 1488 omschreven als de '*cause ende oorspronc van allen den quaden ende van alder desordene*' die de Nederlanden kenden.[392] Volgens het pamflet kon Maximiliaan niet langer over het regentschap over Filips de Schone beschikken. De Habsburger was geen '*erfachtich prince*', noch de '*naturleken prince*' van de Nederlanden, die titel kwam immers Filips de Schone toe.[393] De regent had, aldus de aanklacht, de landen van zijn zoon onbehoorlijk bestuurd en derhalve mochten de onderdanen het recht opnemen zich tegen diens machtsuitoefening te verzetten.[394] De aanklacht van Willem Zoete was bijgevolg een voorafspiegeling van het 'Plakkaat van Verlatinghe' waarmee de Staten-Generaal van de Nederlanden in 1581 de Habsburgse vorst Filips II van de troon vervallen verklaarde – met dien verstande dat Filips II wel de erfelijke troonopvolger in de Nederlanden was, en Maximiliaan slechts regent.[395] Hoe

---

[390] '*Concluerende endelinghe mids dien dat die Roomsch coninck, met die van zijnen rade, hemlieden ende voorts generalick den gheelen lande menichsins te cort ghedaen hadden ende grootelicx veronghelijct eenen langhen tijt gheduerende*' (*ibidem*, 314).

[391] Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 297-9 en Wellens, *Les Etats-Généraux*, 203-13.

[392] Het Gentse pamflet werd uitgegeven door Diegerick, *Correspondance des magistrats*, xxxi-lxv (citaat op xl).

[393] *Ibidem*, xxxv en xxxix.

[394] Willem Zoete sprak in dit verband over '*de jure naturali*' (*ibidem*, xxxv). Hij knoopte dus aan bij een lange traditie van de rechtvaardiging van politiek verzet die het '*jus resistendi*' als uitgangspunt nam (zie daarover: Blockmans, *Du contrat féodal*, *passim*).

[395] Het '*Placcaert van de Staten Generael*' liet verstaan dat een vorst die niet in staat is zijn onderdanen '*met recht ende redene te regeeren, ende voor te staen ende lief te hebben als een vader sijne kinderen*' en bovendien '*in stede van sijne ondersaten te beschermen, deselve soect te verdrucken, toverlasten, heure oude vrijheit, privilegien, ende oude hercomen te benemen* [...] *niet als prince, maer als een tyran*' mocht beschouwd worden (*Plakkaat van Verlatinghe*, editie van M. Mout). In dat geval mogen onderdanen hun vorst '*verlaten*'. In zijn

dan ook, zoals in april 1488, verklaarde ook Gent in januari 1488 de regent afvallig. Maar voorlopig stond Gent nog alleen. Het kwam er voor Willem Zoete op aan de grote steden van Vlaanderen, en in een later stadium de andere gewesten in de Nederlanden, te overtuigen van deze 'Verlatinghe'.

3.4 De bewaking van de Brugse stadspoorten

Brugge en Ieper reageerden vastberaden op de Gentse aanklacht. De afgevaardigden beloofden Gent bij de regent te onderhandelen, maar ze weigerden de Vrede van Atrecht opnieuw uit te roepen.[396] Na de Ledenvergadering te Gent ontving Maximiliaan de vertegenwoordigers van Brugge en Ieper te Brugge, waar Paul de Baenst hen de visie van de regent op de feiten voorschotelde.[397] De Brugse gezagsdragers hadden hun vertrouwen in Maximiliaan overigens niet laten vallen. Op 6 januari 1488 dineerde de Rooms-koning nog bij schout Pieter Lanchals[398], enkele dagen erna was diens zwager, burgemeester Jan van Nieuwenhove fs. Michiel, de gastheer.[399] Ieper volgde dociel de gezagsgetrouwen, maar de stad wenste neutraal te blijven in het krijgsgebeuren. Midden januari weigerde de stad, uit schrik voor muiterij en ondanks een bevel van Maximiliaan, troepen onder leiding van Filips van Kleef toegang tot de stad te verlenen.[400] De Ieperlingen namen afstand van het Gentse standpunt, maar ze beseften dat een onvoorwaardelijke lotsverbondenheid met de regent hen in de oorlog zuur zou kunnen opbreken. De vertrouwensband tussen het Brugse stadsbestuur en de regent was dientengevolge het weinige politieke houvast dat beide partijen hadden. Maar hoe lang zou het Brugse regime de teugels nog strak kunnen houden?

De Gentse novemberopstand had het politieke verzet tegen het Brugse stadsbestuur immers opnieuw aangewakkerd. Enkele dagen na de bestuurswisseling te Gent trof men pamfletten in de stad aan, enkele waren zelfs op de Brugse Hallen geplakt. '*Ghy heeren van Brugghe, zijt ghy niet wel up u hoeden, ghy zult by nachte berooft zijn van lijve ende goede*', scandeerden de briefjes.[401] Dit pamflet is erg symbolisch. Het makkelijk te memoriseren versje in de volkstaal overtuigde de lezer (of de toehoorder) van de onmacht van het schepenbestuur om de veiligheid in de stad te bewaren. Dat het briefje anoniem was, maakte het nog bedreigender. De keuze van de plaats van ophanging van het pamflet is uiteraard niet onschuldig.[402] Om praktische redenen koos het verzet voor de Hallen. Er was immers dagdagelijks veel passage. Maar tevens eigende het verzet zich een trotse plaats toe. De Hallen ademden de Brugse stedelijke identiteit uit, ze waren de plek waar handel werd gedreven en het Belfort herbergde de Brugse privileges. Bovendien ontsierden de afgehakte hoofden van politieke tegenstanders van Maximiliaan nog steeds de zijtorens van het Belfort. Het verzet joeg de bewindvoerders schrik aan door hen met eenzelfde straf te bedreigen.

De psychologische oorlogsvoering tussen de Brugse oppositie en het stadsbestuur duurde dus voort. Om de aanhang voor de Gentse opstand te bezweren, liet Maximiliaan enkele dagen nadien van op het balkon van het Brugse belfort de Gentse opstand veroordelen.

---

redevoering bestempelde Willem Zoete Maximiliaan niet als een tiran, waarschijnlijk om de kloof niet onoverbrugbaar te maken. Filips van Kleef zou Maximiliaan en zijn legerleiding in juni 1488 wel als '*valschen tyranten, die zonder redelicke cause, jeghen Gode ende jeghen recht, destrueren de landen ende ondersaten van onsen voerseiden prince* [Filips de Schone]' omschrijven (Gachard, *Lettres inédites (première partie)*, 364).

[396] SAG: 94, 759 en Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 295-6.

[397] Diegerick, *Correspondance des magistrats*, 16.

[398] ADN: B 2136, 69r.

[399] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 306.

[400] De Fouw, *Philips van Kleef*, 109 en Gachard, *Lettres inédites, première partie*, 333.

[401] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 298.

[402] Zie Van Leeuwen, *Over slapscheten en levereters*, 83-4.

Tevens riep het Brugse stadsbestuur op geregelde tijdstippen de Grote Raad samen om hen van haar standpunt op de oorlog in het graafschap in te lichten.[403] Op 12 januari kwam het in de Grote Raad echter tot een botsing tussen een delegatie van de Rooms-koning en de Brugse ambachten.[404] Ten eerste, eisten de dekenen van de ambachten en de hoofdmannen van de poorterij om de vredesonderhandelingen met Gent verder te zetten. Ten tweede weigerden ze in te stemmen met een nieuwe bede ter ondersteuning van troepen die de regent wou lichten tegen de invasie van de Franse troepen. Ten derde wenste de Grote Raad zelf de verdediging van de stad te organiseren. Dat betekende dat de Duitse troepen niet langer in de stad gewenst waren, maar dat de '*poorterye ende ghemeente*', zoals gewoonlijk, de stadswallen en -poorten zouden bewaken. Het dispuut wordt door kroniekschrijver Despars, de enige informant over deze episode, waarschijnlijk overdreven, omdat hij – achteraf – eens te meer zijn lezer wou aangeven hoe Maximiliaan en diens medestanders door eigen toedoen in hun ongeluk zijn gelopen. Maar toch is het denkbaar dat de ambachten een dispuut met het stadsbestuur hebben gehad over de verdediging van Brugge. Waarschijnlijk vertrouwden de ambachten, en andere Bruggelingen met hen, de aanwezigheid van vreemde troepen in hun stad niet. De voorafgaande jaren hadden de ambachten steeds op militaire zelfbeschikking gehamerd, zeker wat de verdediging van de stad betrof.[405] Uiteindelijk gaf het stadsbestuur aan de ambachten de toestemming om, op eigen kosten, een wacht aan de stadspoorten op te trekken. Behoudens een persoonlijke lijfwacht van de Rooms-koning, verlieten de Duitse troepen Brugge en sloegen ze buiten de stadswallen hun tenten op. De regent verloor dus zijn militaire controle over de stad en bovendien ontbrak het hem voortaan aan de troepen om, in geval van nood, Brugge te bezetten. Noodgedwongen diende hij de Brugse ambachten voortaan te vriend te houden. Op 24 januari bijvoorbeeld liet hij '*dryncpennyne*' uitdelen aan de stadswacht.[406] Hoopte hij hiermee hun loyaliteit af te kopen? Men wist maar nooit dat ze Gentse troepen de stad zouden inlaten. Dat ze de stadspoorten voor hen maar gesloten houden!

Reageerden de Brugse ambachten gespannen op de oorlogsdreiging in het graafschap, de Rooms-koning was al even koortsachtig op zoek naar een middel om de Gentse en de Franse troepenmacht de baas te kunnen. In december 1487 en januari 1488 had de regent een aantal institutionele hervormingen doorgevoerd die het staatsapparaat in staat stelde zijn financiële en militaire beleid beter te kunnen uitvoeren. Op 8 januari, daags voor de val van Kortrijk, vaardigde de regent een nieuwe ordonnantie voor de admiraliteit uit. Filips van Kleef werd bevestigd in zijn functie van admiraal van de Nederlanden, maar zijn bevoegdheden werden uitgebreid om de Gentse opstandelingen beter het hoofd te kunnen bieden.[407] Om orde te scheppen in de vele financiële instituties die zijn administratie rijk was, vaardigde Maximiliaan op 26 december 1487 een nieuwe ordonnantie '*sur le fait des finances*' uit. Deze ordonnantie verving deze van 10 oktober 1477. De toen ingevoerde functie van superintendant van alle financiën verdween omdat deze in de praktijk sinds 1481 niet meer ingevuld was. Bovendien had de creatie van het ambt van superintendant enkel de bedoeling de bevoegdheden van controle en beslissing inzake financiën te centraliseren in één persoon. Voortaan zou Maximiliaan zelf deze bevoegdheden uitoefenen – de functie van superintendant werd dus overbodig. Dagelijks zou hij (van negen tot elf in de ochtend) vergaderen met een 'raad van financiën' ('*conseil de finances*') van zes personen. Deze bestond uit Filips van Kleef, Filips van Bourgondië-Beveren, Jan van Glymes-Bergen,

[403] Zie bijvoorbeeld *'t Boeck van al 't gene*, 175 en SAB: SR, 1487-88, 123v.
[404] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 308-10.
[405] Ook te Gent hadden de ambachten steeds de verdediging van de stadswallen en -poorten op zich genomen (Verbist, *Van Nancy tot Cadzand*, 193).
[406] *'t Boeck van al 't gene*, 175-6.
[407] Een uitgebreide bespreking bij Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 42-7.

Baudouin de Lannoy, Maarten van Polheim en Jean de Lannoy (grootmeester van de hofhouding van Maximiliaan).[408] Drie secretarissen van financiën, Nicolas de Ruter, Jacques de Gondebault en Geraard Numan, stonden de 'raad van financiën' in haar taak bij. Of deze institutionele hervorming een tegemoetkoming was aan de aanklacht van de Gentenaars over het financiële wanbeheer van de regent, is moeilijk te bepalen. De ordonnantie wijzigde het beleid van de vorst immers niet. Integendeel, meer dan ooit verenigde de regent de centrale bevoegdheden inzake staatsfinanciën. De noodsituatie waarin de nieuwe ordonnantie tot stand kwam, verklaart deze politieke centralisatie. Dat Pieter Lanchals niet meer onder de financiële commissarissen verschijnt, is mogelijks wel een politieke strategie om de kritiek op de grote invloed van de hofmeester op de vorstelijke financiën van antwoord te dienen. Maar Pieter Lanchals bleef nauw bij het financiële beleid betrokken, dat wordt verder duidelijk. De haastig doorgevoerde institutionele hervormingen van 1487-1488 hebben overigens hun doel gemist. Het logge staatsapparaat bleek, ondanks de aangebrachte wijzigingen, amper in staat de regent bij te benen in zijn politiek.

Maximiliaan raakte de daaropvolgende dagen verwikkeld in een complex web van politieke beloftes, militaire mislukkingen, strategische blunders en bovenal financiële beperkingen. De financiën ontbraken de vorst immers om de Gentenaars een gepast militair antwoord te kunnen bieden. In december 1487 eiste Maximiliaan een voorschot van 1000 gulden op de onlangs toegestane bede, maar of dat er gekomen is, is onduidelijk.[409] Medio januari verzocht Maximiliaan nog aan de hem trouw gebleven gebieden in Vlaanderen een bede van 2000 soldaten om de Gentenaars van weerwoord te dienen.[410] Een nieuwe, eerder besproken lening van de vorst bij enkele Brugse gezagsdragers bracht een troepenmacht onder leiding van de nieuwe admiraal op de been, maar uit schrik voor plunderingen weigerde Ieper, ondanks een bevel van Maximiliaan, Filips van Kleef toegang tot de stad te verlenen. De admiraal droop af naar Brugge en reisde daarop naar Brussel om er middelen voor de oorlog te zoeken. Maar deze waren moeilijk te vinden. Zoals steeds verhinderden lopende zaken een duidelijk zicht op de precieze staat van de vorstelijke financiën. In december 1487 diende de vorst nog troepen te betalen die in opdracht van Margaretha van York naar Engeland waren gezonden (zie vroeger). Op 14 januari leende de stad Brugge bij kooplieden Lodewijk Carmijn en Joost de Raet 200 lb. gr., als voorschot op een nog goed te keuren bede. De regent zond het bedrag naar Grevelingen omdat de garnizoenen er al lang geen soldij meer hadden ontvangen.[411] Enkele dagen voordien had de stad reeds 400 lb. gr., eveneens op een nog goed te keuren bede, aan de oorlogstresorier van Maximiliaan, Alard Koopman, overgemaakt om de troepen van Filips van Kleef en soldaten te Douai van soldij te voorzien.[412] Op 16 januari 1488 raakte Maximiliaan in de problemen toen de grafelijke schatbewaarder een persoonlijke schadeloosstelling eiste voor de overhandiging van kroonjuwelen aan de hertog van Bretagne.[413] Twee dagen later diende de vorst 6000 lb. par. te lenen bij hofmeester Pieter Lanchals om de Duitse troepen te betalen die rond Brugge gelegerd lagen. Op 26 januari beloofde algemeen ontvanger Louis Quarré de schout hiervoor schadeloos te stellen.[414] De eeuwige zoektocht naar geld van Maximiliaan mondde eind januari 1488 uit in schrijnend geldgebrek. Te Brugge werd duidelijk dat de vorst amper over de middelen beschikte om zijn autocratische politiek nog langer ten uitvoer te brengen.

---

[408] De ordonnantie werd uitgegeven door Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden*, 193-5. Deze nieuwe raad van financiën bleef werkzaam tot de herinrichting van de functie van superintendant in 1494 (Coppens, *Raad van financiën*, 498 en Cauchies, *"Croit conseil"*, 394; zie ook *idem*, *Das Burgundische Vorbild*, 80).
[409] Blockmans, *Handelingen van de leden*, 435-6.
[410] *Ibidem*, 437-9.
[411] SAB: CSK, 1487-88, 79r en 81v.
[412] SAB: CSK, 1487-88, 76v en 78v.
[413] ADN: B 18824, 23754 en B 2135, 69478.
[414] UBG: VB, IV, L 7 (briefjes van 18 en 26 januari).

De omstandigheden dwongen Maximiliaan ertoe toe te geven. Omstreeks 25 januari zag het hof in dat de erkenning van de Vrede van Atrecht de enige mogelijkheid was om de politieke spanning in het graafschap nog enigszins onder controle te houden. Maximiliaan gaf de Ieperse en Brugse afgevaardigden de opdracht naar Gent te reizen om er zijn beslissing mee te delen om de Vrede van Atrecht opnieuw te bekrachtigen.[415] Maar tevens liet de regent weten dat hij op 31 januari te Brugge een Staten-Generaal wenste te organiseren om zich over de oorlogskwestie te buigen. Toen de delegaties van Ieper en Brugge in een officieel schrijven op de Statenvergadering te Gent bekendmaakten dat ze de Vrede van Atrecht zouden respecteren[416], repliceerde Gent echter met een nieuwe provocatie. De stad zag de macht van de regent afbrokkelen en ze hoopte hem de genadestoot te kunnen toedienen. Op de Ledenvergadering legde de Gentse vertegenwoordiging de andere Leden een brief van de Franse koning voor waarin Karel VIII Maximiliaan nogmaals het regentschap over zijn toekomstige zwager, Filips de Schone, ontzegde. In het document (van 27 januari 1488) beschouwde Karel VIII het beleid van Maximiliaan in strijd met elk gewoonterecht. De keizerszoon had volgens de koning beloofd een waardige regent van de graaf te zijn, maar '[il] *a fait tout le contraire*'. Meer nog, de Habsburger had, aldus de koning, het graafschap nog zwaarder belast dan een 'echte' Vlaamse graaf ooit gedaan had.[417] De brief herhaalde, en rechtvaardigde bijgevolg, de Gentse aanklacht van de vorige Statenvergadering. De Franse brieven dienden de afgevaardigden van Brugge en Ieper definitief te overtuigen het gezag van de regent afvallig te zijn. Daarom had de brief Gent in drievoud bereikt, vermoedelijk voorzag de koning één exemplaar per Lid.[418] Of ze hadden althans de bedoeling de sympathie voor de Gentse stelling bij de bredere bestuurslagen te Ieper en Brugge aan te wakkeren, want misschien rekenden de Gentenaars erop dat de twee Leden, traditiegetrouw, de Gentse standpunten aan de Grote Raad van hun stad zouden voorleggen.

Ten gevolge van het behendige Gentse manoeuvre steeg de zenuwachtigheid te Brugge. Het besef dat de grond onder hun voeten wegschoof, dreef de vorst en zijn entourage tot een tactische blunder. Op 31 januari zou Maximiliaan de buiten de stad verblijvende Duitse troepen het paniekerige bevel gegeven hebben Brugge te bezetten.[419] De Ieperse afgevaardigde Jan Coene meldde echter op 2 februari aan het thuisfront dat dit bevel slechts een gerucht was.[420] Gerucht of niet, het misschien door het verzet doelbewust verspreidde nieuws miste zijn effect niet. Toen Maximiliaan in de avond van 31 januari een gebruikelijke ronde aan de stadspoorten deed, weigerde de stadswacht de poorten te openen. Zowel aan de Gentpoort, als aan de Kruis- en de Katelinepoort speelde zich eenzelfde tafereel af.[421] De schout en de baljuw van Brugge, in het bijzijn van de regent, verlangden van de stadswacht de

---

[415] De instructie werd uitgegeven door Diegerick, *Correspondance des magistrats*, xv-xix.
[416] Dit schrijven werd uitgegeven door *ibidem*, 29-32.
[417] '*Car si tost qu'il s'est venu au dessus, il a geré et administré, gere et administre chacun jour toutes choses tant ou dit pays de Flandres, que es autres pays de notre dit frere, en son nom et comme se il mesmes fust seigneur des dits pays, et non pas ou nom de tuteur et de membour, a prins et levé et fait chacun jour prandre et lever par exactions non acoustumees tant des corps des villes que des particuliers deniers inestimables et plus que les predecesseurs de notre dit frere, qui estoient* vrais contes *et* vrais seigneurs*, n'en ont levé*' (SAG: 94, 760; in verband met de context, zie Wellens, *La révolte brugeoise*, 21 en Blockmans, *La position du comté*, 78).
[418] Er zijn drie exemplaren van de koninklijke aantijging bewaard, waarvan er twee op een onbekende datum met een mes doorkerfd werden (SAG: 94, 760).
[419] Aldus Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 320-1; *'t Boeck van al 't gene*, 177 en Wellens, *La révolte brugeoise*, 21. De troepen stonden onder leiding van Filips van Huerne, heer van Gaasbeek. Het was zijn laatste daad in vorstelijke dienst. Kort nadien sneuvelde de publieke vijand van Gent in een gevecht met Gentse troepen te Kortrijk (Kerckhoffs-De Hey, *De Grote Raad*, 72).
[420] Toen de afvaardiging donderdagavond 31 januari vanuit Gent Brugge aandeed, trof de delegatie '*tghemeente van der stede zeer beroert ter cause, also de mare liep achter strate dat de coninc ons ghenadighe heere zijn volc in de stede brenghen wilde*' (Diegerick, *Correspondance des magistrats*, 27).
[421] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 320-1 en *'t Boeck van al 't gene*, 177-8.

poorten te openen, maar deze vertikte telkens het bevel op te volgen. Bij de Katelinepoort zou de stadswacht zelfs het hek voor het rijtuig van de Rooms-koning laten neerploffen hebben. In de ochtend van 1 februari ondernamen Maximiliaan en zijn hofhouding een tweede poging de stad door de Gentpoort te verlaten, maar alweer tevergeefs. De stadswacht bestond er uit leden van het ambacht der timmerlieden die er net een nachtelijke vergadering met de stadswacht van de Kruispoort op zitten had. Daar was het ambacht van de metsers verantwoordelijk voor de bewaking van de poort. De ambachten hielden voet bij stuk. Maximiliaan kon de stad niet uit. Volgens Despars kwam het zelfs tot een schermutseling met Matthijs Denys en Adriaan de Muer, respectievelijk de deken en de schilddrager van het ambacht van de timmerlieden. De regent wou de deken gevangen nemen, maar Adriaan de Muer zou dit verhinderd hebben. Of dit incident heeft plaatsgevonden of niet, de koninklijke stoet droop af naar het Prinsenhof waar de hofraad zich boog over een gepaste strategie om de stad te verlaten. Het hof besliste nog in de voormiddag om de in de stad verblijvende Duitse troepen, die overigens met het bij Pieter Lanchals geleende geld betaald werden, hun wapens op de Burg te laten etaleren, maar ook dit initiatief liep op een fiasco uit. De leiders van enkele Brugse ambachten gaven hun wacht de opdracht de soldaten op de Burg aan te vallen. Geen van hen zou het gevecht overleefd hebben.[422]

De symboolwaarde van dit gewapend treffen was overduidelijk. Het hof en het Brugse stadsbestuur verloren de heerschappij over de stad. De Rooms-koning was gevangen en de leiders van de ambachten namen het politieke initiatief over. Nog in de vroege namiddag van 1 februari sloegen de ambachten hun kampementen op op de Grote Markt. Het schavot dat de schout er had laten optrekken en dat als symbool gold voor het repressieve stadsbestuur, werd afgebroken en een wapening van de ambachten nam de plaats van het schavot op de markt in. In een laatste poging de opstand te bezweren, zou schout Pieter Lanchals in het Prinsenhof met de dekenen van de vier neringen (dit is het lid van de textielambachten), tevergeefs, overlegd hebben. Ook onderhandelaars van de Brugse natiën en een delegatie van het hof konden het tij niet keren.[423] Integendeel, een deel van de ambachten haastte zich van de markt naar het huis van Pieter Lanchals op de Oudburg om hem gevangen te nemen. Maar de schout was verdwenen, en hij zou pas na enkele maanden opduiken – zijn terechtstelling was toen het gevolg. Ondertussen haalden de opstandelingen de hoofden van de tijdens het voorbije regime terechtgestelde personen (namelijk van Lodewijk Steylin, Pieter van der Eecke, Antonis Labbe en Jan de Keyt) van het Belfort. De boodschap liet aan duidelijk niets te wensen over. De repressie van het stadsbestuur en het hof was voorbij, de politieke oppositie had de macht in de stad veroverd.

3.5 Het verzet van de negen leden van Brugge (1488)

3.5.1 De achtergrond van het verzet

Enkele bronnen uit de aanvang van de Brugse opstand van februari 1488 verschaffen een uitzonderlijke inkijk in de achtergrond en de motivatie van het verzet van de Brugse negen leden. De auteur van de '*Excellente Cronike van Vlaenderen*' levert bij de beschrijving van de wapening van 1 februari 1488 immers zeldzame informatie over de totstandkoming van de wapening. Normaliter houden de bronnen het bij '*de neghen leden*' of, nog vager, '*de ghemeente*' die de markt bezette, maar de *Cronike* vermeldt uitzonderlijk meer details over de samenstelling van het verzet. We beschikken namelijk over een beschrijving hoe de negen

[422] Diegerick, *Correspondance des magistrats*, 27-8.
[423] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 323; *Dits die Excellente Cronike*, 229v en Wellens, *La révolte brugeoise*, 22-3.

leden zich na de sluiting van de stadspoorten op een verschillend tijdstip naar de Brugse Grote Markt begaven. Ter herinnering: de 'negen leden' van Brugge bestonden uit het lid van de poorterij en acht groeperingen van ambachten.[424] Als we er van mogen uitgaan dat de volgorde van de betreding van de markt de mate van 'opstandigheid' van de negen leden weerspiegelt, dan is het mogelijk de kern van het Brugse verzet onder de ambachten bloot te leggen.

Normaal begaven de negen leden van Brugge zich volgens een vastgelegde rangorde naar de markt, waarna elk lid op de voor zijn voorziene plaats postvatte. Maar op 1 februari 1488 verschenen de negen leden *niet* in de opgelegde hiërarchie op de markt. Dit opmerkelijk feit werd, door zijn uniek karakter, door de auteur van de *Cronike* neergepend.[425] Als eerste bereikte het lid van de 17 neringen de markt. Ze werden achtereenvolgens gevolgd door de ambachten van '*de naelde*', de smeden, de vier neringen, de bakkers, de vleeshouwers, de ambachten '*van den ledere*' en de makelaars. De acht van de negen Brugse leden die uit ambachten bestonden, hadden op dat moment de markt betreden. Tot slot vatten het negende lid, de poorterij (onder leiding van haar hoofdmannen), en ook de '*vrylaten*' post op de markt. Laatstgenoemde groepering was geen 'lid' uit het Brugse politieke bestel. Een '*vrylaat*' was een inwoner uit het Brugse Vrije die niet over het statuut van Brugs poorter beschikte. De aanwezigheid van '*vrylaten*' op de Grote Markt toont enerzijds aan dat een aantal inwoners van het Brugse Vrije, zoals in 1477, bereid was om zich achter de opstand van de Brugse ambachten te scharen. Dat betekende dat zij akkoord waren dat de ambachten hun controle over het omliggende kwartier van Brugge zouden vergroten. Want, anderzijds, toonde de aanwezigheid van '*vrylaten*' op de markt aan dat de ambachten, zoals in 1477, voor de afschaffing van het Brugse Vrije als vierde Lid van Vlaanderen ijverden. De afvaardiging van het Brugse Vrije had haar vaste stek voor het huis van het ambacht van de viskopers op de Grote Markt, de plaats van de negen leden is niet gekend.[426] Om twee uur in de namiddag had elkeen de Grote Markt bereikt.

Als de gretigheid van de leden om zo snel mogelijk de markt te bereiken gelijk te stellen is aan de bereidheid om aan de wapening deel te nemen, én dit dan nog eens de mate van hun politieke intentie om aan de opstand mee te werken, verraadt, dan is het lid van de zeventien neringen de 'meest opstandige' organisatie van de negen leden. Deze redenering staat, gezien haar hypothetisch karakter, op losse schroeven. Toch wijst een aantal vaststellingen erop dat de volgorde van betreding van de markt waarschijnlijk aan een zekere politieke realiteit beantwoordde. Het lid van de zeventien neringen, bijvoorbeeld, bestond uit de bouwvakkersambachten en aanverwante neringen.[427] Twee van deze ambachten, de timmerlieden en de metsers, waren de hevigste voorvechters van de sluiting van de stadspoorten de dag voordien. De zeventien neringen in het algemeen en de metselaars en de timmerlieden in het bijzonder duiken overigens in de verhalende bronnen over de Brugse opstand meermaals op het politieke voorplan in de 'heetste' fasen van de strijd.[428] Onderzoek

[424] Deze acht leden waren: de vier neringen (de textielambachten), de vleeshouwers en de viskopers, de 17 kleine neringen (voornamelijk bouwvakkersambachten), de smeden, de lederambachten, de ambachten van de '*naelde*' (kleinere confectie-ambachten), de bakkers (en ondergeschikte ambachten zoals de molenaars), en de makelaars (samen met hun ondergeschikte ambachten zoals de schippers).

[425] *Dits die Excellente Cronike*, 229v.

[426] Een vermelding van 27 februari 1488 leert dat het Brugse Vrije verplicht was op die plaats te staan, namelijk '*tharer houder plaetse ghecostumeerd, dat es voor tvischcopershuus*' (*'t Boeck van al 't gene*, 196).

[427] Namelijk de timmerlieden, metselaars, tegeldekkers, loodgieters, strodekkers, zagers, pleisteraars, wijnmeters, wijnschroders, kuipers, wielwerkers, draaiers, schrijnwerkers, beelden-zadelmakers, boogmakers, lijnmakers en pottenbakkers (Vandewalle, *De Brugse stadsmagistraat*, 39).

[428] Wanneer bijvoorbeeld op 15 maart 1488 het stadsbestuur na een lange zoektocht Pieter Lanchals gevangen nam, beschrijft Despars hoe '*een goet ghedeel temmerlieden*' luidkeels rondbazuinde dat de schout '*ons ghevanghen man*' was (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 382). Op 22 februari 1488 maakten '*eeneghe*

naar Gentse opstanden wees uit dat ook in deze grootstad de bouwvakkersambachten (er de 'neringen van de plaats' genaamd) in verschillende opstanden de meest strijdvaardige ambachten waren.[429] Dit bevestigt de opmerking van Charles Tilly dat ambachten waarvoor een sterke fysieke arbeid vereist was, nu eenmaal slagvaardiger waren dan andere.[430] Een bijkomende verklaring kan ook gelegen hebben in het feit dat de bouwvakkers in grote meerderheid louter dagloners waren, wier tewerkstelling van de ene dag op de andere kon wegvallen. Het is mogelijk dat de oorlog in het graafschap hun aantal opdrachten plots deed slinken. Tegen die achtergrond waren de bouwvakkersambachten misschien meer dan tevoren bereid door middel van een opstand politieke macht te verwerven om aan de verslechterde economische situatie te verhelpen. Bovendien waren, volgens berekeningen van Jean-Pierre Sosson, de jaren 1481-1483 en 1485-1486 erg 'magere' jaren voor de bouwvakkers. Ten gevolge van de duurte van de levensmiddelen was hun budget in deze jaren ontoereikend om nog in de alledaagse behoeften te kunnen voorzien.[431] Herinneren we in deze context maar aan de hoge graanprijzen in de jaren 1486-1487.[432] Aangezien, tot slot, de regio rond Brugge niet voorzien is van natuurlijke grondstoffen voor de bouw, zijn de ambachten van de 'zeventien neringen' voor hun bevoorrading enkel toegewezen op de internationale markt.[433] De toenemende oorlogsdreiging en haar handelsverstorend karakter in het najaar van 1487 en in januari 1488 kunnen de bouwvakkers dus aangezet hebben om het beleid van het stadsbestuur en de regent te bekritiseren.

Het argument van de graanprijzen en de gebrekkige bevoorrading van de stad geldt uiteraard niet enkel voor de bouwvakkersambachten. Ook de andere ambachten bleven ongetwijfeld niet gespaard van een stijgende levensduurte. De bronnen ontbreken echter om te bepalen hoe groot de schade was die de ambachten ten gevolge van de oorlog te lijden kregen. Misschien hoeft het niet te verwonderen dat de exportgevoelige ambachten zoals degene die verantwoordelijk waren voor de vervaardiging van confectie (de neringen '*van der naelde*') en het verzamelde ambacht der wevers en volders (de zogenaamde 'vier ambachten') als tweede en vierde van de negen leden de Brugse markt betraden. Het is echter ook mogelijk dat een aantal ambachten ten gevolge van de grote nood aan oorlogsmateriaal gouden zaken deden in oorlogstijd. Dan is het verwonderlijk dat de wapenmakers, die gegroepeerd waren onder de smeden, zich als derde naar de markt begaven. Deze vaststelling relativeert het belang dat we aan de volgorde van de betreding van de Grote Markt door de ambachten op 1 februari kunnen hechten.

Anderzijds valt op dat de ambachten van de bakkers, de vleeshouwers, de makelaars en het lid van de poorterij op 1 februari 1488 pas later de Grote Markt betraden. Deze

---

dyverssche van die up de merct stonden van den 17 neerynghen' zich meester van het vaandel van de stad om in een soort van 'zuiveringsactie' op zoek te gaan naar politieke tegenstanders (*'t Boeck van al 't gene*, 191).

[429] Haemers, *De Gentse opstand*, 205; Dambruyne, *De Gentse bouwvakkersambachten*, 53-5 en Boone, *Les gens de métiers*, 35-6.

[430] Tilly, *From mobilization*, 65-7. Verschillende elementen dragen hier toe bij. Enerzijds zou hun opstandige reputatie te Gent voornamelijk voortspruiten uit het feit dat de bouwgroeperingen jaarlijks recht had op één zitje in de schepenbank waardoor deze ambachtsverzameling een broeihaard voor interne conflicten was (Boone, *Les gens de métiers*, 35). Dat was in Brugge niet anders. Aangezien het werkterrein van verschillende van deze neringen elkaar overlapte en aanvankelijk erg vaag omschreven was, kwamen deze ambachten meermaals in elkaars vaarwater, wat aanleiding gaf tot conflicten, hetgeen hun politieke combativiteit kan aangescherpt hebben (Dambruyne, *De Gentse bouwvakkers*, 55). Bovendien bestonden deze ambachten voornamelijk uit mannen. In andere ambachten is het vrouwelijk element onbekend, maar waarschijnlijk groter dan men vermoedt – het bouwbedrijf was waarschijnlijk een harde mannenwereld.

[431] Sosson, *Les travaux publics*, 231. Tevens zouden de bouwvakkersambachten in de periode 1481-1500 een hoge werkloosheid gekend hebben (*ibidem*, 258).

[432] Na de oogst van 1487 kostte een hoet tarwe het Sint-Juliaansgasthuis 112 groten (Nyffels, *Tussen ascese en exuberantie*, II, 5), het Sint-Donaaskapittel kocht aan 90 groten (Verhulst, *Prijzen van granen*, 36).

[433] Sosson, *Les travaux publics*, 262.

ambachten waren traditioneel de rijkste uit de stad. Zoals in andere steden in Vlaanderen kenden de ambachten die instonden voor de bevoorrading van vlees of vis, of de ambachten die zich beperkten tot de vervoerssector (zoals de schippers) een erfelijk lidmaatschap.[434] Dat betekende dat deze ambachten in de praktijk rijkere meestersgeslachten kenden die dikwijls ook de bestuurlijke ambten in hun organisatie concentreerden. Één van de gevolgen hiervan was dat het bestuur van de ambachten van de vleeshouwers, de visverkopers, de bakkers, de schippers en de makelaars te Brugge erg oligarchisch was.[435] Het onderzoek naar bijvoorbeeld de Brugse visverkopers (dat samen met de vleeshouwers tot hetzelfde lid behoorde) leerde dat dit ambacht in de beschouwde periode zeker een erfelijke nering was. Rijke, soms zelfs ridderlijke families, domineerden dit ambacht – het was bij het ambacht der makelaars niet anders.[436] Onderzoek naar het ambacht der kuipers (dat tot het lid van de 'zeventien neringen' behoorde) en het ambacht van de wolwevers besloot dat deze corporatieve organisaties veel opener waren.[437]

Het is denkbaar dat het oligarchische bestuur van de Brugse vleeshouwers, visverkopers, bakkers, makelaars en schippers veel gezagsgetrouwer was dan het bestuur van de andere ambachten. Dat was althans te Gent het geval.[438] En een korte blik op de personen die tijdens de regering van regent Maximiliaan het ambt van deken van het ambacht van de makelaars hebben uitgeoefend, leert ons dat deze vaststelling alvast voor dit ambacht opgaat.[439] In 1486 was schildknaap Cornelis Metteneye fs. Jan deken van dit ambacht. Hij was tijdens de regering van de eerste regentschapsraad in aanvaring gekomen met het Brugse stadsbestuur, dat hij na de machtsovername van Maximiliaan een proces aandeed.[440] In 1487 was Cornelis van den Berghe deken der makelaars. Hij was schepen van Brugge in 1486 en de broer van Filips van den Berghe. Deze was in juli 1485 door Maximiliaan als algemeen muntmeester van Vlaanderen aangesteld en nadien met één van de dochters van de Gentse overdeken Mathijs Peyaert gehuwd.[441] Cornelis van den Berghe was dus nauw verwant met het Maximiliaangezinde regime te Gent en Brugge. Aristocratie en gezagsgetrouwheid gingen in het ambachtsbestuur van de makelaars in de periode van het regentschap van Maximiliaan dus samen. Misschien is de aanstelling van Hendrik Ferrant in februari 1488 als deken van dit ambacht te verklaren door het feit dat hij schepen was tijdens de regering van de regentschapsraad (namelijk in 1483). Hij behoorde weliswaar tot de rijkere elite van de stad, maar hij bleek de gepaste politieke achtergrond te hebben om tijdens de opstand het ambacht der makelaars te leiden.[442] Hoe dan ook lijkt het dat het ambacht van de makelaars in de periode van 1485 tot 1488 een Maximiliaansgezind bestuur kende. Is het mogelijk dat ook het ambachtsbestuur van de ambachten van de visverkopers, de vleeshouwers, de bakkers en de schippers zich politiek verwant voelde aan of zelfs deel uitmaakte van de oligarchie die Brugge bestuurde van juli 1485 tot februari 1488? Een uitgebreide prosopografie van de

[434] Stabel, *Stedelijke instellingen en stedelijke economie*, 19; Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 71-93.
[435] Een overzicht terzake in Dumolyn, *De Brugse opstand*, 75-85 en *idem*, *Population et structures*, 48-58.
[436] Vanhoutryve, *De vishandel en het visambacht*, 110 en Van Houtte, *Makelaars en waarden*, 8.
[437] Zie respectievelijk Sosson, *La structure sociale*, 464 en Vermaut, *De textielnijverheid in Brugge*, 428-32.
[438] Boone, *Les métiers dans les villes*, 8-12.
[439] De lijst van dekens werd uitgegeven door Van den Abeele & Catry, *Makelaars en handelaars*, 139-40.
[440] ARA: GR, procesbundels tot 1504, 79. Cornelis Metteneye was in januari 1486 in dienst van de souverein-baljuw (SAB: SR, 1485-86, 166v). Maximiliaan zou hem na de verovering van het graafschap in 1490 tot schout van Brugge aanstellen (zijn volledige carrière in Haemers, *Middelburg na Pieter Bladelin*, 236). Cornelis Metteneye fs. Jan is overigens niet te verwarren met zijn naamgenoot Cornelis Metteneye fs. Kristof die in 1484 burgemeester van het Brugse Vrije was en ook in februari 1488 in die functie aangesteld werd.
[441] Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, 346.
[442] Het bewijs van zijn rijkdom wordt geleverd door enkele vrijwillige leningen aan de stad. Hij leende samen met Jan Ferrant 10 lb. gr. aan Brugge in 1477 (SAB: SR, 1476-77, 32v), in mei 1480 was dat 4 lb. gr. (SR, 1480-81, 204v), in mei 1482 25 lb. gr. (SR, 1481-82, 190v) en in juni 1487 4 lb. gr. (SR, 1486-87, 188v). Op 22 april 1485 kocht hij een rente van 3 lb. gr. op Vlaanderen voor 45 lb. gr. (ARA: Rk., AL, 51 en SAB: OR, 4, 112v).

ambachtsbesturen in de betrokken jaren, alsook een doorgedreven onderzoek naar de machtsstructuren van elk Brugs ambacht dienen deze hypothese te toetsen. Dat een aantal dekens van de ambachten banden had met het Maximiliaangezinde regime, of althans met dit regime vereenzelvigd werd, kan ook blijken uit het feit dat enkele oud-dekens in maart 1488 door het opstandige regime opgesloten en berecht werden.[443]

Het is moeilijk een besluit te trekken uit de berichtgeving van de '*Excellente Cronike*' over 1 februari 1488. Een klare inkijk in de 'mate van opstandigheid' van elk van de negen leden van Brugge is aan de hand van deze beschrijving onmogelijk te verkrijgen. Maar enkele symptomen wijzen op een verschillende intentie van de negen leden om aan de opstand deel te nemen. Dat het lid van de poorterij als laatste der negen leden de Brugse Grote Markt betrad op 1 februari 1488 is waarschijnlijk niet aan het toeval te wijten. De poorterij had als lid het minst te winnen bij een verhoogde invloed van de ambachten in de Brugse politiek. Maar ook onder de ambachtsgroeperingen van de negen leden was er schijnbaar politieke verdeeldheid. Waarschijnlijk dienen we rekening te houden met verschillende factoren die op verschillende tijdstippen de dominantie van de leiders van één of meerdere ambachten bepaalden. In een chaotische situatie waarin het stadsbestuur faalde om de controle over het politieke leven in de stad te bewaren, profiteerden alvast de bouwvakkersambachten van het machtsvacuüm om het zeil naar zich toe te trekken. Uiteindelijk betraden ook de gezagsgetrouwe ambachtsbesturen de Markt omdat ze waarschijnlijk vreesden hun controle op de achterban te verliezen als ze het politieke initiatief aan de meer radicale ambachten overlieten. Een wapening hield de stad in haar greep. Brugge was opnieuw in opstand!

Figuur 23: Hans Memling maakte de Brugse opstand van 1488 mee. Op het Ursulaschrijn uit 1489 beeldde hij een oorlogsscène af, die misschien geïnspireerd was op de dagdagelijkse realiteit (Brugge, Memlingmuseum).

[443] Met name de oud-dekens van de timmerlieden, de wolwevers, de scheerders, de smeden en de schippers werden berecht na de terechtstelling van Pieter Lanchals (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 389).

3.5.2 De eisen van de negen leden

Enkele unieke documenten verschaffen inkijk in de beweegredenen van de ambachten om in opstand te komen tegen het Brugse stadsbestuur en de regent. Het betreft twee rekesten die de Brugse ambachten aan hun stadsbestuur richtten, zoals ze tijdens de opstand van 1477 hadden gedaan. Naar aanleiding van de Staten-Generaal die Gent en Brugge na de opsluiting van Maximiliaan zouden organiseren, werd aan de Brugse ambachten gevraagd hun klachten over het bewind van regent Maximiliaan en van het Brugse stadsbestuur op te stellen.[444] Op 23 februari 1488 maakten de op de Grote Markt verzamelde negen leden collectief zes grieven over aan het stadsbestuur. Op een onbekend tijdstip, enkele dagen nadien, vulden ze deze klachtenlijst met nog een zeventigtal verzuchtingen aan. Kennelijk beschikte elk ambacht over een exemplaar van dit lijvige dossier van '*doleanchen ende begheerten*'. De kopie voor het ambacht van de '*corduwaniers*' bleef bewaard.[445] Op 17 april 1488 stelden afgevaardigden van de negen leden een tweede grievenlijst op. Het rekest diende ter voorlegging aan de Drie Leden van Vlaanderen, die, bij geschrifte van de Gentse klerk Geraard van der Oeyen, elk van de klachten van de negen leden van een repliek bedienden. Deze repliek vat zich samen tot de belofte dat de Drie Leden op de Staten-Generaal alles in het werk zouden stellen om aan de '*pointen ende articlen*' van de negen leden te volkomen.[446] De in totaal 87 puntjes die de negen leden in de aanloop van de Staten-Generaal aan hun stadsbestuur overmaakten, vallen uiteen in een economisch en een politiek luik.

Het 'economisch programma' van de negen leden had als doel Brugge opnieuw de kansen te bieden om haar economie te laten heropleven. Een aantal kenmerkende maatregelen maakte hiervan deel uit. De negen leden wilden de stapel herstellen en overtreders van het stapelrecht gestraft zien. De buitenlandse naties konden uiteraard nog van hun privileges genieten, maar ze dienden zich wel aan de afspraken te houden. Kooplieden mochten enkel de goederen verhandelen die ze over zee of over land naar Brugge brachten en het bleef hen verboden, op enkele metaalproducten na, hun goederen zelf te verwerken.[447] Om buitenlandse handelaars niet voor het hoofd te stoten, eisten de negen leden enkele gunstmaatregelen, zoals de directe uitbetalingen van leningen die recentelijk bij vertegenwoordigers van de natiën waren aangegaan en de afbetaling van schulden die vreemde kooplieden hadden bij failliete wisselaars.[448] De negen leden hoopten dat het stadsbestuur de pogingen om het Zwin beter bevaarbaar te maken, niet zou opgeven. Tevens moedigden ze het beleid van de voorbije jaren aan om de politieke controle van de hoofdstad over de Zwinmonding op te voeren. Het ambt van waterbaljuw van Sluis was reeds in 1487 in handen van de stad gekomen, de negen leden eisten eenzelfde maatregel met betrekking tot het ambt van de 'landbaljuw' van Sluis.[449] Zoals de privileges van 1477 bepaalden, wensten de ambachten verschillende tolheffingen in de Zwinmonding op te heffen, zoals deze op het aluin en niet nader bepaalde '*Zwynghelde*

---

[444] De Staten-Generaal zou in maart en april te Gent plaatsvinden (zie vroeger, naar Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 297-9 en Wellens, *Les Etats-Généraux*, 203-13).

[445] De volledige titel van het rekest luidt: '*De doleanchen ende begheerten die de ghecommitteerde van de neghen leden van der stede van Brugghe int generale overbrocht hebben der wet*'. Het cahier berust op het RAB (FD, 184 (2)) en het werd uitgegeven door Delepierre, *Analectes brugeoises*, 230-44.

[446] De volledige titel van het document luidt '*Dit naervolghende zijn de pointen ende articlen die de ghedeputeirde van den neghen leden van der stede van Brugghe, van denzelven ledenweghe overbrocht hebben der wet van der voorseyder stede, omme die bij den Leden slants van Vlaenderen vulcommen thebbene al zulke pointen ende articlen als daer op bij der voorseyder wet ende den ghedeputeerden van den neghen leden, van article tarticle, ghenaemt ende gheadviseert zijn*'. Ook deze grievenlijst berust in het RAB (FD, 184 (1)), een gedeeltelijke kopie ervan in het SAB (KO, 73). Dit rekest werd eveneens uitgegeven door Delepierre, *Analectes brugeoises*, 245-9.

[447] *Ibidem*, 241-2. Dit verbod werd nog eens bevestigd op 1 juni 1488 (SAB: PO, 1230).

[448] Delepierre, *Analectes brugeoises*, 230-2.

[449] *Ibidem*, 240.

ende andere thollen ter Sluus'.[450] Een eerlijke tolheffing van de Brugse tol werd door de negen leden overigens als een zekerheid beschouwd. Het stadsbestuur werd daarenboven aangeraden af te raken van het voor de stad nadelige contract met de Brugse tolheer.[451] Ook het monetaire vraagstuk kwam ter sprake. De negen leden verlangden van het stadsbestuur op de Staten-Generaal te pleiten voor eenzelfde koers van de munt voor de gehele Nederlanden.[452] Tot slot legden de negen leden de Staten-Generaal een op het eerste gezicht merkwaardig voorstel voor. Ze eisten dat Bergen-op-Zoom en Antwerpen een nieuwe jaarmarkt zouden inrichten, zoals Brugge er ook één kende.[453] De negen leden beschouwden zich dus niet als concurrenten van deze havensteden. Ze promootten integendeel een vredevolle co-existentie van jaarmarkten, ongetwijfeld in de hoop dat een algemeen economisch reveil ook Brugge ten goede zou komen.

De – bijna vanzelfsprekende – eis van de Brugse ambachten om het Brugse Vrije het statuut van vierde Lid van Vlaanderen te ontnemen, vinden we niet in het eisenpakket terug omdat aan deze klacht reeds verholpen was. Daags na haar aanstelling, op 13 februari 1488, had de nieuwe stadsmagistraat van Brugge het Brugse Vrije opnieuw als haar kasselrij onderworpen, zoals in het eerste Brugs privilege van 1477 bepaald was. Op 19 februari werd de magistraat van het Brugse Vrije door een door de Drie Leden samengestelde kiescommissie vernieuwd.[454] Voortaan beschikte Brugge dus weer over een verregaande politieke, economische en militaire controle op het bestuur van het Brugse Vrije. Zoals in 1477 wensten de ambachten een verregaand toezicht te verwerven over het handelsverkeer rond Brugge door het Brugse Vrije opnieuw onder stedelijke heerschappij te plaatsen. Een algemene controle op het Brugse ommeland stelde de ambachten immers beter in staat het economische leven in het Brugse kwartier te beheersen. De grievenlijst verwijst expliciet naar de '*zwaeren zettynghen*' die het Brugse Vrije in de laatste jaren geheven had.[455] De schepenbank van het Brugse Vrije, die vanaf februari 1488 door Brugge was samengesteld[456], zou deze taksen op het economische verkeer overigens kort na de Brugse machtsovername afschaffen. Misschien is de steun van enkele inwoners van het Brugse Vrije voor de 'politieke degradatie' van het Lid tot kasselrij als een vorm van protest tegen deze in 1485 ingevoerde lasten te verklaren.

Dit brengt ons bij het politieke luik van de rekesten van de negen leden. De '*doleanchen ende begheerten*' ademen een sterke wil uit om de stedelijke ambachten in hun oude rechten te herstellen. De verzuchting naar de toepassing van de privileges van de tolvrijstelling voor Bruggelingen, van de hagepoorters en van de ambachtskeuren, én naar een sterke controle van overheidswege op hun naleving kan aantonen dat het voorbije Brugse bewind deze voorrechten meermaals met de voeten was getreden. De negen leden eisten geen nieuwe privileges. Ze wensten enkel dat de rechten van vijf poortersneringen in een keure geboekstaafd zouden worden zoals dat destijds bij de andere ambachten gebeurd was.[457] De

---

[450] *Ibidem*, 241.
[451] *Ibidem*, 242.
[452] *Ibidem*, 240.
[453] '*Voort dat men de Brugghemaerct houden zal achtiene daghe, ende dat men bidden zal den Staten van den lande omme ghelycke maercten te vercryghene tAntwerpen ende te Berghen*' (*ibidem*, 239).
[454] Despars, *Cronycke van den lande*, 350 en RAB: BVR, 226, 1r. Voor zover bekend heeft de tweede regentschapsraad nooit een akte vervaardigd waarin het Brugse Vrije haar statuut ontnomen werd. Op 18 januari 1490 zou Maximiliaan het Brugse Vrije opnieuw als vierde Lid erkennen (Prevenier, *Het Brugse Vrije*, 20).
[455] Delepierre, *Analectes brugeoises*, 233.
[456] Cornelis Metteneye fs. Kristof bijvoorbeeld, een verwant van Jan van Nieuwenhove fs. Klaas, werd in februari 1488 opnieuw burgemeester van het Brugse Vrije. Hij oefende deze functie ook tijdens de regering van de eerste regentschapsraad uit (Haemers, *Middelburg na Pieter Bladelin*, 252-4).
[457] '*Voort dat alle de mudsereeders, bonettemaekers, plattijnsnijders, lijbrerariers gheseyt boucscrivers ende boucbinders, ende brauwers ambocht wesen zoude, ende kueren ende vrijheden hebben als andre ambochten*' (Delepierre, *Analectes brugeoises*, 238).

Brugse ambachten lijken dus, zoals tijdens de voorafgaande periode dat ze deel uitmaakten van het Brugse bewind (1477-1485), opnieuw een transparante handelsruimte in de stad te creëren, waarbij oneerlijk geachte concurrentie uit den boze was. De Brugse ambachten wensten het economische leven in de stad niet te monopoliseren, noch een dwingende regelgeving aan andere Brugse economische actoren op te leggen. Ze hoopten in de eerste plaats, zoals vanouds, een politiek klimaat te scheppen dat hen in staat zou stellen om te op te treden tegen eventuele ongeregeldheden in het economische leven van de stad.[458]

De ambachten hadden in de eerste weken van februari 1488 wel hun permanente politieke vertegenwoordiging in de Brugse schepenbanken verloren.[459] Op 2 februari vaardigde Maximiliaan een nieuw mandament uit waarin hij besloot terug te keren naar de verkiezingsprocedure van vóór het eerste Brugs privilege van 1477.[460] Dat betekende dat voortaan enkel vorstelijke commissarissen zouden instaan voor de verkiezing van de Brugse magistraat. Waarschijnlijk had Maximiliaan met de uitvaardiging van deze akte gehoopt de machtsgreep van de Brugse ambachten alsnog te dwarsbomen. Maar het is erg eigenaardig dat de negen leden deze akte nooit vernietigd hebben.[461] Integendeel, ze heeft haar rechtsgeldigheid de komende jaren behouden. De buitengewone magistraatsvernieuwing van 12 februari 1488 bijvoorbeeld zou de sinds 1477 ingevoerde verdeling van schepenzetels niet meer volgen. Toen hadden de ambachten recht op veertien schepenzetels, en de poorterij maar op zes. In februari 1488 waren de rollen omgedraaid. In plaats van zes palmde de poorterij toen veertien zetels in, de ambachten namen de overige voor hun rekening.[462] Misschien gaven de negen leden hun directe invloed op de schepenverkiezing op omdat ze een groot vertrouwen stelden in een nieuwe politieke controleorgaan dat ze na de schepenverkiezing zouden inrichten. Na de inauguratie van een nieuwe schepenbank op 12 februari 1488 werd er te Brugge immers een nieuw politiek orgaan gecreëerd dat uit negen vertegenwoordigers van de negen leden bestond. Deze instelling diende voortaan te waken over het bestuur van de stad, de bestuurlijke autonomie van de ambachten, het optreden van de magistraten te controleren en permanent verslag uit te brengen bij de leden.[463] Kortom, dit controleorgaan zou als waakhond over het corporatisme optreden, een permanente vertegenwoordiging in de schepenbank werd tegen deze achtergrond allicht onnodig geacht.

De eis naar de toepassing van één van de voornaamste voorrechten van de negen leden is niet in de grievenlijst opgenomen. Gezien de datum van haar redactie, na 23 februari 1488, diende de gewoonterechtelijk gegroeide inspraak van de ambachten op de schepenverkiezing niet langer bekomen worden. Medio februari hadden de negen leden immers een nieuwe institutionele hervorming bekomen. Één van de voornaamste politieke eisen in de grievenlijst was het einde van de oorlog en het herstel van de rechtsorde te Brugge en in Vlaanderen. De vorst diende de Vrede van Atrecht te bekrachtigen en de Staten-Generaal werd verzocht naar een oplossing voor het krijgsgeweld en het regentschap te zoeken. Uit het rekest blijkt dat Brugge een procedure voor het Parlement van Parijs gestart was om Maximiliaan als regent vervallen te verklaren. Indien de Rooms-koning na de aanklacht van Brugge nog akten als

[458] Stabel, *Guilds in medieval Flanders*, 196.
[459] Delepierre, *Analectes brugeoises*, 179-86.
[460] SAB: PO, 1228.
[461] Wel eisten de negen leden dat schepenen noch raadslieden in het bestuur van een ambacht zouden zetelen (Delepierre, *Analectes brugeoises*, 234 en 236). Dit verbod op 'cumul' werd door het stadsbestuur bekrachtigd op 1 juni 1488 (SAB: PO, 1230).
[462] Despars vermeldt uitzonderlijk tot welk lid de Brugse schepenen in februari 1488 behoorden (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 342-3).
[463] *Ibidem*, 343; Janssens, *Macht en onmacht*, 22-3 en Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*, 185.

regent uitgevaardigd had, dan beschouwden de negen leden deze documenten als ongeldig.[464] De negen leden eisten ook een rechtvaardige bestraffing van tal van (vermeende) misdaden van voormalige stedelijke en grafelijke gezagsdragers. Bovendien diende elkeen die met de inning van belastingen in Brugge en het Brugse Vrije gelast was geweest, rekenschap af te leggen van de besteding van dit geld.[465] Tot slot verlangden de Brugse leden naar een akte van eenheid onder de negen leden, de Drie Leden van Vlaanderen en de Staten-Generaal.[466] De negen leden hadden door middel van een gemeenschappelijke wapening verregaande politieke macht in de stad verworven. Door in een akte te beloven geen beslissingen buiten het '*consent*' van de negen leden te nemen, zou de Brugse wet participatie van de negen leden aan het bestuur verzekeren. Een akte ter bevestiging van de politieke eenheid tussen de Drie Leden onderling en van alle gewesten van de Nederlanden zou de volksvertegenwoordiging in de Nederlanden een definitieve inspraak in het landsbestuur moeten verschaffen.

Kortom, de negen leden eisten in de twee rekesten van het voorjaar van 1488 politieke inspraak in de stedelijke besluitvorming, het herstel van oude rechten, respect voor de corporatieve autonomie, rechten en privileges en een beleid dat de economische welvaart van de stad ten goede kwam. De inhoud van dit eisenpakket verrast amper. De negen leden herhaalden immers hun grieven van 1477 en het was de beleidslijn van de periode waarin ze reeds aan de stedelijke besluitvorming deelnamen. Zoals vanouds zouden de ambachten vanaf 1488 hun verworven politieke beslissingsmacht aanwenden om het corporatisme in de stad te beschermen.[467] Het repressieve bewind van het Brugse stadsbestuur van de afgelopen jaren noodzaakte de ambachten hun politieke eisen nogmaals te herhalen. Om een beleid dat gelijkaardig was aan dat van de voorgaande jaren, te voorkomen, voorzagen de negen leden bovendien in de installatie van een nieuw controleorgaan. Het permanente toezicht op het beleid door de negen leden maakte zelfs een vertegenwoordiging in de schepenbanken overbodig. De ambachten eisten in februari 1488 geen dominante politieke invloed in de stad. Ze wensten enkel dat het stadsbestuur in de toekomst rekening zou houden met hun rechten en verzuchtingen. Dit was een zekerheid die hen de laatste jaren ontnomen was.

4. Besluit: een autocratische bestuurswijze

De staatsvorm die Vlaanderen in de eerste fase van de Vlaamse Opstand (1485-1488) bestuurde, de 'federale stedenbond', hield in 1485 op te bestaan, maar ze zou na de Brugse opstand van 1488 opnieuw ingericht worden.[468] Omdat Vlaanderen tijdens de tweede fase van de Vlaamse Opstand geen afzonderlijk staatkundig geheel meer vormde, zoals in de voorafgaande jaren, is het moeilijk een etiket te plakken op de bestuursvorm van het graafschap in die tweede fase. Zoals tijdens de regering van Maria van Bourgondië maakte het graafschap opnieuw deel uit van de samengestelde Bourgondisch-Habsburgse staat. Eén van de voornaamste kenmerken van een samengestelde staat is, zoals in de inleiding gesteld, haar gedecentraliseerd karakter. Dat betekent dat de vorst wel aan het hoofd stond van centrale instellingen, maar dat hij het landsbestuur op lokaal of regionaal vlak overliet aan lokale of

[464] '*Voort indien de conync eeneghe zaken ghedaen ofte ghegheven heeft zichtent dat die van Brugghe gheappeleert hebben van zijnder voochdije, dat zal men te nieten doen ende casseren*' (Delepierre, *Analectes brugeoises*, 233).
[465] *Ibidem*, 233-5, 239 en 246-7.
[466] *Ibidem*, 235-6 en 242-3.
[467] Prak, *Corporate politics*, 81-3. Ook in andere stedelijke opstanden in de Zuidelijke Nederlanden, zoals bijvoorbeeld van de zeventiende-eeuwse Brabantse steden of het middeleeuwse Luik, vormde het behoud van het corporatisme het voornaamste politieke streefdoel van de ambachten (zie respectievelijk Van Honacker, *Résistance locale et émeutes*, 65 en Xhayet, *Le rôle politique*, *passim*).
[468] Haemers, *Philippe de Clèves*, *passim* en Haemers & Sicking, *De Vlaamse Opstand*, 330-2.

regionale machthebbers. Regent Maximiliaan van Oostenrijk mengde zich weliswaar frequent in Vlaamse bestuurszaken, maar toch vertrouwde hij het beleid over het graafschap toe aan een beperkte schare vertrouwelingen. Is het moeilijk de bestuursvorm van Vlaanderen voor de periode 1485-1488 te typeren, het is wel mogelijk de bestuurs*wijze* van de machthebbers in het graafschap te kenmerken. Deze was (1) centraal en (2) autocratisch.

De 'stedenbond' die Vlaanderen in 1483-1485 bestuurde, had eveneens een centraal machtsniveau, maar het dwangmonopolie van de regentschapsraad was zwak. Meer dan dit regeringsorgaan concentreerden Maximiliaan van Oostenrijk en zijn vertrouwelingen politieke dwangmiddelen op een centraal niveau. De vorst streefde een belastingsmonopolie na. De centrale machthebbers beslisten over het tijdsstip en de omvang van de territoriale en, door middel van de aanwezigheid van vertrouwelingen in het stadsbestuur, zelfs van de stedelijke belastingen. Ook de politieke beslissingsmacht concentreerde zich op centraal niveau. Deze macht breidde zich van bovenaf stelselmatig uit. Maximiliaan ontnam de grote steden hun beslissingsmacht over het omringende platteland. Brugge verloor bijvoorbeeld de politieke controle over het Brugse Vrije. Meer nog, de vorst verwierf een rechtstreeks toezicht op de politiek van de kasselrij omdat de bestuurlijke elite er vanaf 1485 tot de centrale entourage van de vorst behoorde. Niet systematisch, maar indien hij daartoe de behoefte voelde (zoals tijdens een oorlog of de contestatie van zijn gezag), dikte de regent de bevoegdheden van centrale instellingen en vorstelijke ambtenaren aan. De uitbreiding van bevoegdheden van het centrale machtsniveau ging ten koste van autonome steden en voordien politiek bevoorrechte groeperingen. Het overheidspersoneel bestond bovendien niet langer uit een door de steden betaalde vertegenwoordiging. Om de controle over de staatsinstellingen te verscherpen dropte de vorst parvenu's, technocraten en adellijke volgelingen in belangrijke bestuursposities. Maximiliaan eigende zich ook het symbolische kapitaal van de jonge graaf toe en een actieve propaganda diende de broodnodige steun van de onderdanen voor het regime te bewerkstelligen. Maar de keizerszoon bleek niet in staat een ideologisch monopolie aan het graafschap Vlaanderen op te leggen. Evenmin slaagde hij erin een geweldsmonopolie uit te bouwen. De propaganda miste haar doel, en zelfs politieke onderdrukking of repressie kon het tij niet keren. Het centrale machtsniveau verloor in 1487 in stijgende mate haar geweldsmonopolie aan machtskernen die ze had proberen te bestrijden.

Dit was voornamelijk het gevolg van de autocratische wijze waarop de vorst en zijn entourage Vlaanderen hadden bestuurd. Zowel op territoriaal als op stedelijk vlak lieten Maximiliaan en zijn entourage zich niet verleiden tot enige vorm van inspraak van de traditionele representatieve lichamen die het graafschap rijk was. Zoals gezien voerden de vorst en zijn vertegenwoordigers op militair, politiek, economisch, fiscaal, financieel en monetair vlak een autocratische politiek in het belang van de staat, de dynastie en haar vertrouwelingen. Maximiliaan wimpelde de kosten van zijn beleid af op de stad waar hij over de grootste politieke aanhang beschikte. De uitgifte van renten te Brugge bijvoorbeeld was een succes, maar de opbrengst volstond niet om het beleid te voeren. Leningen bij handelaars en kapitaalkrachtige burgers brachten soelaas. Ze voorkwamen niet enkel inspraak van volksvertegenwoordiging, maar ze maakten snel, echter dikwijls duur, geld beschikbaar voor de overheid. De vorstelijke leningen werden geassigneerd op stedelijke inkomsten zoals indirecte belastingen. Ook het landsbestuur van de 'federale stedenbond' deed tijdens haar regering in 1483-1485 beroep op een stedelijke verbruiksbelasting, maar inspraak in de tarieven en de besteding van de opbrengst van de belastingen behoorde in Maximiliaans bestuurswijze voor ruime groepen van de stedelijke samenleving niet meer tot de mogelijkheden.

De macht van de vorst tijdens de uitoefening van zijn regenschap was niet absoluut, want hij diende rekening te houden met de belangen van de regionale machthebbers van de samengestelde staat. Leden van de hoge adel (zoals Filips van Kleef), kapitaalkrachtige

burgers of handelaars (zoals Tommaso Portinari) verwierven een zekere beslissingsmacht in het beleid. Maar de bevoorrechte edellieden en de rijke handelaars behartigden enkel persoonlijke belangen en niet die van de bestuursgroepen die tot 1485 aan de macht waren, zoals de vertegenwoordigers van ambachten of sindsdien van het beleid uitgesloten handelsnetwerken. De politieke bescherming van de vorst was cruciaal voor het machtsbehoud van deze functionarissen en ook van de stedelijke gezagsdragers. De gepatroneerde stadsbesturen ontvingen niet enkel persoonlijke voordelen van hun broodheer, zoals geld en giften, maar tevens sociaal prestige en politieke legitimiteit. Conflicten tussen bestuurders in de steden waren zeldzaam omdat politieke onenigheid aan tegenstanders de kans kon geven aanhang te werven. Voornamelijk de beslissingsmacht die de zogenaamde parvenu's in het staatsapparaat van Maximiliaan verworven, is opvallend. Zoals tijdens de regering van Maria van Bourgondië maakte de Rooms-koning handig gebruik van de diensten van bekwame administrators die hun lot aan dat van de regent verbonden. Ook de Drie Leden hadden dergelijke ambtenaren in hun administratie opgenomen, maar ze hadden de politieke beslissingsmacht aan de adel uit de regentschapsraad, de stedelijke elite of aan politieke leiders van de ambachten verleend. De parvenu's van Maximiliaan waren daarentegen enkel aan hun broodheer verantwoording verschuldigd. Ze beheerden in nauwe samenspraak met de vorst en diens entourage de financiën en het politieke actieterrein waarvoor ze bevoegd waren. De macht van de regent was dus niet absoluut, maar de vorst was wel de belangrijkste politieke actor in de staat.

De economische politiek van Maximiliaan en zijn entourage symboliseren het beleid van de vorst. Ze was er in de eerste plaats op gericht Vlaanderen na enkele zware oorlogsmaanden economisch te doen herleven. De regent bevestigde de stapelprivileges van de grote Vlaamse steden en zijn entourage ondernam verscheidene initiatieven om de handel in het graafschap te bevorderen (zoals de dichting van het Zwarte Gat). Anderzijds had de sinds 1486 hervatte oorlog tegen Frankrijk nadelige gevolgen voor de economische heropleving van Vlaanderen. Ze had een handelsverstorend karakter en ze bracht zware financiële nadelen met zich mee. Om de oorlog te financieren hief de vorst, zeker op het einde van zijn regentschap, hogere fiscale lasten en bovendien voerde hij een weinig standvastige monetaire politiek. De gebrekkige staat van het archiefmateriaal laat helaas niet toe volgende stelling concreet te bewijzen, maar het is meer dan waarschijnlijk dat Maximiliaans oorlogspolitiek de Vlaamse economie heeft uitgeput. Zoals elders in Europa werd de verhoogde politieke en fiscale druk van oorlogvoerende vorsten de grote handelssteden fataal.[469] Er is een fundamentele oorzaak voor de economische achteruitgang van Vlaanderen in het algemeen en Brugge in het bijzonder, namelijk een onomkeerbare verschuiving van Brugse handelsstromen naar Antwerpen, maar de breuk werd mede door politieke en militaire feiten bepaald. Maximiliaan en zijn entourage hebben dit proces versneld en op deze wijze hebben ze, allicht meer onbewust dan bewust, de basis van de welvaart van de voorstanders van een 'federale stedenbond' ernstig gehypothekeerd.

[469] Blockmans, *Voracious states*, 243 en Van Uytven, *Politiek en economie*, 1149.

C. Epiloog: van Brugge tot Sluis (1488-1492)

'Et il fut cause principale, nous habandonna et vint esmouvoir de plus en plus contre nous plusieurs noz bons subiectz'[1].

De afloop van de Vlaamse Opstand werd reeds elders uitvoerig beschreven.[2] We herhalen hier kort even de krachtlijnen. De Vlaamse Opstand is, zoals eerder gesteld, op te splitsen in vijf fasen; na de regering van de regentschapsraad en de periode waarin Maximiliaan het regentschap over Filips de Schone uitoefende, nam de derde fase zijn aanvang in 1488. Van 1 februari tot 16 mei 1488, de fase van de Brugse opstand, hield het Brugse stadsbestuur Rooms-koning Maximiliaan van Oostenrijk samen met een aantal naaste vertrouwelingen en prominente regeringsfunctionarissen (zoals de kanselier, de algemeen ontvanger en een aantal generaals) vast te Brugge. Andere bondgenoten van de Rooms-koning, zoals Pieter Lanchals, Jan van Nieuwenhove fs. Michiel en Jacob van Gistel, werden op de Brugse Grote Markt geëxecuteerd. Nadat Brugge hem had uitgeleverd, onderging onderging Maximiliaans lokale vertrouweling te Gent, Mathijs Peyaert, hetzelfde lot. *De facto* oefenden de Drie Leden, zoals in de aanvangsfase van de eerste regentschapsraad, tijdens de Brugse opstand het bestuur uit over het graafschap Vlaanderen. Ieper bleef relatief afzijdig in het conflict, terwijl in Gent en Brugge de in 1485 van de macht verdreven coalities opnieuw het stadsbestuur claimden. In Brugge bijvoorbeeld werd Willem Moreel schout, de leden van zijn partij palmden de bestuurlijke functies in de stad en het omliggende kwartier in. Te Gent voerden de neven Adriaan Vilain het verzet aan, Jan van Coppenhole onderhield, als kamerheer van de Franse koning, nauwe contacten met het Franse hof. Vertrouwelingen van de eerste regentschapsraad vulden, zoals in de periode 1483-1485, de grafelijke functies opnieuw op.[3] Tot aan de verovering van het graafschap tijdens de derde fase van het conflict, de zo dadelijk besproken burgeroorlog, bestuurden de vermelde opstandige coalities de Vlaamse steden. Buiten Vlaanderen namen bondgenoten van Maximiliaan (zoals Filips van Kleef, Guillaume de Croÿ en Jan van Glymes-Bergen) het bestuur van de Bourgondisch-Habsburgse staat en de ondergeschikte gewesten waar. Het hof verbleef voornamelijk te Mechelen in de nabijheid van Filips de Schone en Margaretha van York.

Om de andere gewesten te overtuigen Maximiliaan van het regentschap over zijn zoon vervallen te verklaren, organiseerden Gent en Brugge in maart en april 1488 een Staten-Generaal te Gent. Willem Zoete legde op deze vergadering zijn reeds besproken pamflet voor waarin Rooms-koning Maximiliaan (nogmaals) als regent afvallig werd verklaard. De andere gewesten ondersteunden deze actie amper, maar toch werd tot een 'Akte van Eendrachtigheid' (12 mei 1488) tussen de Staten van Brabant, Holland, Zeeland en Vlaanderen besloten. Onder

[1] Dit is een passage uit een pamflet dat in opdracht van Maximilaan van Oostenrijk in het najaar van 1488 in de Nederlanden verspreid werd. Het bestempelde Filips van Kleef als de voornaamste oorzaak van de Vlaamse Opstand. Volgens Maximiliaan was Filips van Kleef een ontrouwe vazal die de onderdanen onrechtmatig opzette tegen zijn persoon en tegen de rechtmatige heerser, Filips de Schone. Dit pamflet was een onderdeel van het propagandaoffensief dat Maximiliaan, met succes, tegen de Vlaamse regentschapsraad gevoerd heeft (HHSA: Belgica, PA, Konvolut 1, 30r).

[2] Haemers, *Philippe de Clèves*; *idem & Sicking*, *De Vlaamse Opstand*, *passim*; Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 297-307; Wellens, *La révolte brugeoise*, 25-52; *idem*, *Les Etats-Généraux*, 199-228; De Fouw, *Philips van Kleef*, 105-275; Janssens, *Macht en onmacht*, *passim*; Fris, *Jan van Coppenhole*, 104-14 en Boone, Dumon & Reussens, *Immobiliënmarkt, fiscaliteit*, 36-42.

[3] Jan van der Scaghe werd opnieuw algemeen ontvanger van Vlaanderen, Adriaan Vilain van Rassegem werd souverein-baljuw, Lodewijk van Massemen watergraaf, enzovoort. Bijlage biedt een overzicht.

zware druk van de Staten-Generaal en de dreiging van uit het Duitse Rijk oprukkende troepen onder leiding van Keizer Frederik III lieten de Vlamingen in een reeds uitvoerig besproken ceremonie de moegetergde Maximiliaan op 16 mei 1488 vrij. De vorst verklaarde (noodgedwongen) in de toen ondertekende Vrede van Brugge dat een nieuwe regentschapsraad Vlaanderen voortaan opnieuw zou besturen en dat hij zich definitief bij deze machtsoverdracht zou neerleggen. Aangezien de Vlamingen ten volle beseften dat Maximiliaan zich, eens vrijgekomen, niet meer aan de vredesvoorwaarden zou gebonden voelen, hadden ze reeds in de Vrede bepaald dat, indien de Habsburger met dit verdrag zou breken, Filips van Kleef als regent van de Vlaamse graaf het graafschap tegen elke invaller zou verdedigen.[4] Zo geschiedde.

De vierde fase van de Vlaamse Opstand startte op 16 mei 1488, toen een nieuwe (tweede) regentschapsraad te Vlaanderen ingericht werd. De tweede regentschapsraad bestond uit Filips van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze, Filips van Bourgondië-Beveren, Adriaan Vilain van Rassegem, Filips Wielant en een permanente vertegenwoordiging van de Drie Leden. Adolf van Kleef hield zich afzijdig, maar toch voorzag de regentschapsraad hem in een jaarlijks pensioen. Terwijl Maximiliaan na een mislukte veldtocht in Vlaanderen in juni 1488 langs Antwerpen naar Brabant afdroop, startten de Vlaamse steden een dubbel offensief. Enerzijds ondernam Filips van Kleef een veldtocht naar Brabant waar hij al snel Brussel en Leuven inpalmde. Hij riep Frans van Brederode tot stadhouder van Holland uit, waarop deze edelman vanuit het sympathiserende Zeeland met de verovering van Rotterdam aanvatte. In Namen en Luxemburg namen rebellen het op tegen Maximiliaans stedehouders, maar zonder noemenswaardig succes. Ook in Holland stokte al snel de strijd. Filips van Kleef hield voorlopig stand, bijgestaan door een uitgebreide Franse troepenmacht onder leiding van Jan van Gruuthuze, Philippe de Crèvecoeur, François de Bourbon (de tolheer van Brugge) en Lodewijk van Halewyn. In de andere gewesten (Henegouwen, Mechelen en de niet-veroverde, omvangrijke delen van Brabant en Holland) startte Maximiliaan een tegenoffensief, maar al snel diende de Rooms-koning naar Oostenrijk te reizen omdat de Hongaarse koning van de afwezigheid van de Duitse Keizer gebruik had gemaakt om Wenen in te nemen. Het zag er benard uit voor de Habsburgse dynastie, ook omdat een tweede, ideologisch, offensief van de Vlaamse regentschapsraad de nog niet onderworpen gewesten van de Nederlanden probeerde te overtuigen van de 'illegitimiteit' van Maximiliaans claim op het regentschap over zijn zoon. Willem Zoete bijvoorbeeld was meegereisd met Filips van Kleef naar Brabant en op een nieuwe Staten-Generaal te Brussel in het najaar van 1488 somde de Gentenaar nogmaals zijn argumenten op om Maximiliaan als regent te ontslaan.

Maar de papieren strijd had geen succes, en in de aanvang van 1489 liepen Filips van Kleef en Philippe de Crèvecoeur daarenboven belangrijke nederlagen op. In het zuidwesten van Vlaanderen rukte een Maximiliaansgezinde troepenmacht op en in het oosten van Brabant

[4] Zoals in Haemers, *Philippe de Clèves* betoogd, zijn we het dus niet eens met De Fouw en anderen (De Fouw, *Philips van Kleef*, 139-153 en bijvoorbeeld Koenigsberger, *Fürst und Generalstaaten*, 574) die stellen dat Maximiliaans eedbreuk (dit is de overtreding van de vredesbepalingen van de Vrede van Brugge van 16 mei 1488) de reden is waarom Filips van Kleef de wapens tegen Maximiliaan opnam. De Drie Leden beseften reeds vóór de afkondiging van de Vrede van Brugge dat de vorst zich niet aan de vredesbepalingen zou houden. Willem Zoete betoogde bijvoorbeeld op 27 april 1488 op de Staten-Generaal dat Maximiliaan wanneer '*hy ghestelt ware in zyne vryheyt, dat hy danne van den payse niet houden en zoude*' (Diegerick, *Correspondance des magistrats*, 173). Filips van Kleef werd reeds vóór 16 mei overtuigd de verenigde oppositie tegen de aartshertog militair van weerwoord te dienen indien hij na 16 mei inderdaad het graafschap zou aanvallen. Pas achteraf zouden de Drie Leden de zogenaamde eedbreuk van Maximiliaan aangeven als voornaamste rechtvaardiging van de militaire strijd tegen Maximiliaan. De Habsburger legde de schuld van het conflict op zijn beurt bij de hem ontrouwe Filips van Kleef (zoals het bij de aanvang van deze epiloog geciteerde pamflet beweert). De vorst schilderde de Vlaamse Opstand af als een onrechtmatige usurpatie van het gezag van zijn zoon door een groep personen die enkel eigenbelang nastreefden. Maximiliaan zelf beweerde daarentegen dat hij, als regent, het algemeen belang van alle niet-rebellerende onderdanen diende.

veroverde de kapitein-generaal van Maximiliaan, hertog Albrecht van Saksen, één voor één de militaire ankerpunten van de aan Maximiliaan afvallige steden. In de zomer van 1489 vielen Rotterdam en Vere in het noorden, Oostende en Nieuwpoort in het zuiden en Leuven en Brussel in het oosten. Bovendien smolt de Franse steun aan de Vlaamse Opstand weg. Aan het Franse hof verloor de factie van Bourgondische edelen aan invloed ten nadele van een politieke strekking die de kans schoon zag het hertogdom Bretagne aan het Franse kroondomein toe te voegen. De Franse koning Karel VIII zou uiteindelijk de erfdochter van de laatste hertog van Bretagne, Anne de Bretagne, huwen – nadat Maximiliaan weliswaar daartoe eveneens een mislukte poging had ondernomen. Op 22 juli 1489 besloten Karel VIII en Maximiliaan tot een wapenstilstand (de Vrede van Frankfürt). Nochtans had Karel VIII in 1482 een huwelijkscontract met Margaretha van Oostenrijk, de dochter van Maximiliaan, afgesloten (de Vrede van Atrecht). Dat de Franse koning in 1490 voor een huwelijk met Anne de Bretagne zou kiezen, toont de verminderde invloed aan van de Bourgondische edelen aan het Franse hof. Margaretha van Oostenrijk zou later naar de Nederlanden teruggestuurd worden, maar de Franse troepen trokken zich reeds in de zomer van 1489 uit Vlaanderen en Brabant terug. De ongunstige militaire omstandigheden dwongen de regentschapsraad zich over te geven. Op 30 oktober 1489 kwam, met de Vrede van Montilz-lèz-Tours een einde aan de regering van de tweede regentschapsraad; de Drie Leden beloofden Maximiliaan als regent in Vlaanderen te ontvangen.

De derde fase ving aan na de Vrede van Montilz-lèz-Tours, een periode waarin een burgeroorlog regeerde in Vlaanderen. Het graafschap viel immers uiteen in strijdende partijen die tegelijkertijd het regentschap over Filips de Schone opeisten. Aanvankelijk, in het voorjaar van 1490, leek nochtans een politieke verzoening in de maak. In Brugge bijvoorbeeld maakte Willem Moreel deel uit van de schepenbank die in januari 1490 op last van Maximiliaan werd aangesteld, en de nieuwe stadhouder van Vlaanderen, Engelbert van Nassau, was bereid de Gentenaar Adriaan Vilain van Rassegem bij het beleid te betrekken. Maar de medestanders van de voormalige regentschapsraad (zoals een aantal ambachten in Gent en Brugge) weigerden de vernederende vredesvoorwaarden te aanvaarden. De Vrede van Montilz-lèz-Tours eiste immers een zware boete (87.500 lb. gr.) van het graafschap én een devaluatie van de Vlaamse munt met een derde. Tijdens de onderhandelingen van Gent en Brugge met Maximiliaans stadhouder van Vlaanderen, Engelbert van Nassau, werd duidelijk dat de dwangmiddelen van de centrale staat om haar eisen aan de Ledenvergaderingen op te leggen, erg zwak waren. Opnieuw, in juni te Gent, na de moord van Filips van Kleef op Adriaan Vilain van Rassegem, en in augustus te Brugge, grepen Maximiliaans tegenstanders de macht. Filips van Kleef trok zich terug te Sluis en hij bouwde de havenstad, de toegangspoort tot Brugge, tot een militair bolwerk uit om de stadhouder op de knieën te dwingen. Toen op 6 december 1490 Brugge zich na een dreiging van een militaire inname van de stad in de Vrede van Damme aan de vredesvoorwaarden van de Vrede van Montilz-lez-Tours overgaf, sloot Filips van Kleef het Zwin hermetisch af. Het graafschap Vlaanderen ging een zware economische en politieke crisis tegemoet. Geen van beide partijen was bereid zich onvoorwaardelijk over te geven, en de strijd verhevigde opnieuw. Filips van Kleef benaderde de Franse koning die hem in zijn hofhouding opnam en de edelman de legitimiteit verschafte om als regent van Filips de Schone op te treden. Maximiliaan liet niet betijen en hij gaf, vanuit het heroverde Wenen, het bevel een nieuw offensief te openen.

Te Brugge (en elders) diende andermaal een repressie de oppositie te beheersen en tegenstanders te overtuigen. Het hertogsgezinde stadsbestuur verbande bijvoorbeeld Willem Moreel uit de stad en zijn partij kreeg aanvankelijk geen politieke mandaten meer toebedeeld. Ook aan het hof vond een politieke zuivering plaats. Het Gulden Vlies startte een onderzoek naar de edellieden die destijds aan de regentschapsraad hadden deelgenomen, Adolf van Kleef en Lodewijk van Gruuthuze bijvoorbeeld dienden zich te verweren voor hun politieke keuzes

in de voorbije periode.[5] De legerleiding ondernam ondertussen een nieuwe militaire campagne ter land en ter zee om Filips van Kleef en Gent te onderwerpen, maar tevergeefs. Een lange uitputtingsoorlog hield het graafschap ruim anderhalf jaar in zijn greep. Uiteindelijk echter bleek de militaire overmacht van Maximiliaan te groot en de economische blokkade ontnam Gent de middelen om de strijd nog langer vol te houden. Zoals in juni 1485 legde een Maximiliaansgezinde revolte het Gentse bewind het zwijgen op. De tweelingbroers Jan en Frans van Coppenhole werden, samen met enkele medestanders, op 16 juni 1492 te Gent terechtgesteld. In ruil voor de aanvaarding een politiek verdrag (de Vrede van Cadzand, 29 juli 1492) konden de nieuwe machthebbers te Gent hun gezag onderhouden. Ook te Gent zou een stevige repressie Maximiliaans tegenstanders het zwijgen opleggen. Gent diende zijn portie uit de boete van de Vrede van Montilz-lèz-Tours (ongeveer 12.000 lb. gr.) te betalen en de stedelijke privileges werden sterk beknot. Zoals de Vrede van Gavere van 1453 de militaire overwinning van Filips de Goede uitbuitte om de Gentse autonomie sterk in te perken, garandeerde de Vrede van Cadzand van 1492 voortaan de heerschappij van de centrale macht over het voormalige opstandige bolwerk en het Gentse kwartier. Filips van Kleef hield te Sluis nog enkele maanden stand, maar toen zijn vader Adolf in gevangenschap overleed, en Maximiliaan het bevel gaf diens erfenis te confisqueren, zag de voormalige regent in dat zijn positie onhoudbaar werd. In ruil voor de erfenis en bijzonder gunstige vredesvoorwaarden (waaronder een volledige remissie, een jaarlijks pensioen van 1000 lb. gr. uit de '*recette générale*' en een door het graafschap te betalen afkoopsom van 4000 lb. gr.) gaf Filips van Kleef zich op 12 oktober 1492 (de Vrede van Sluis) over. Aan de Vlaamse Opstand was een eind gekomen – op dezelfde dag overigens waarop de Genuees Christoffel Columbus voor het eerst voet aan wal zette op 'Amerikaanse' bodem.

Figuur 25: Filips van Kleef op een glasraam dat hij schonk aan de Sint-Waltrudiskerk van Bergen (Henegouwen).

[5] Een bijdrage over de rechtvaardiging van deze edelen voor het Gulden Vlies is gepland voor een themanummer van *BMGN* (2007).

IV. BESLUIT

"Alle princen zyn ghehouden tot drien zaken, te weten: te doene elken recht ende justicie; te bescuddene dat 't bloedt van den onnoozelen niet ghesturt en zy; ende te ontheffene de arme van oppressen ende onredeleken lasten. Ende als zy de contrarien doen, zo valt up hemlieden de indignacie ende plaghe Gods, ende hevet tvolc goede cause jeghens hemlieden te rysene".[1]

Historisch onderzoek is doorgaans een les in bescheidenheid. De historische werkelijkheid is veel complexer dan een historicus haar kan voorstellen. Bovendien kan een mediëvist(e) slechts enkele aspecten van het verleden oprakelen, en dit dan nog fragmentarisch. Het ontbreekt hem/haar immers aan de juiste bronnen om een volledig beeld van de historische werkelijkheid te krijgen. De persoonlijke ideeën, de emoties en de gedachtegang van de onderzochte personages bijvoorbeeld blijven onderbelicht in dit verhaal. En ook al zijn bronnen aanwezig om economische processen en sociale veranderingen bloot te leggen, dan nog verbergt de historische werkelijkheid zich achter de gekleurde woorden van de bron. De Vlaamse Opstand verdient nog uitgebreide studies naar de papieren strijd tussen de regentschapsraad en haar tegenstanders. Een uitvoerige analyse van de Gentse schepenregisters kan nieuw licht werpen op het sociaal kapitaal van de Gentse bewindvoerders, en een diepgaand prosopografisch onderzoek kan meer leren over de politieke impact van de Opstand op de Brugse ambachtsbesturen. Deze verhandeling laat voldoende ruimte voor ander onderzoek, want we hebben hier in de eerste plaats geprobeerd een algemene verklaring van de bestudeerde opstanden aan te reiken. Als deze verklaring tot een beter begrip leidt van staatsvorming in het algemeen en de bestudeerde opstanden in het bijzonder, dan heeft ze reeds haar – bescheiden – nut gehad.

Dit proefschrift behandelt het woelige tijdvak van 1477 tot 1492 in het graafschap Vlaanderen. Deze periode werd in Vlaanderen, maar ook in andere gewesten van de Nederlanden, gekleurd door een verbeten strijd om de heerschappij in de grote steden en om de invulling van de centrale macht. Het bestudeerde tijdvak viel uiteen in twee delen, met name de regering van Maria van Bourgondië (1477-1482) en de Vlaamse Opstand (1482-1492). Het politieke conflict om de macht in Vlaanderen barstte uit naar aanleiding van de dood van hertog Karel de Stoute op het slagveld van Nancy op 5 januari 1477. Als reactie op het autocratische beleid van deze hertog richtte de Staten-Generaal in de loop van 1477 een nieuw staatsbestel op, namelijk een vorm van een gecentraliseerde statenbond onder leiding van de Bourgondische dynastie, maar onder sterke politieke controle van de Staten-Generaal.

[1] Op 28 april 1488 argumenteerde de Gentse stadspensionaris Willem Zoete op een bijeenkomst van de Staten-Generaal te Gent waarom de Drie Leden van Vlaanderen Maximiliaan van Oostenrijk niet langer als regent wilden aanvaarden (Diegerick, *Correspondance des magistrats*, xxxvi). Met dit citaat wenste hij de Staten-Generaal te overtuigen van de (vermeende) rechtvaardigheid van de Vlaamse Opstand tegen regent Maximiliaan. Hij baseerde zich hierbij op het boek Jeremia van het Oude Testament. Daarin droeg God Jeremia op aan de koning van Juda, die de troon van David had ingepalmd, Zijn woord te verkondigen. Één van deze verkondigingen werd door Willem Zoete geciteerd. Het vers luidt, aldus de Willibrordvertaling van de Bijbel, als volgt: 'Zo spreekt de Heer: 'Oordeel rechtvaardig en eerlijk. Bevrijd de onderdrukte uit de macht van de onderdrukker, doe vreemdelingen, wezen en weduwen niet tekort, zorg dat hun geen onrecht wordt aangedaan. Vergiet geen onschuldig bloed op deze plaats'' (Jr: 22, 3). In zijn rede trok Willem Zoete zelf het politieke gevolg voor een vorst die tegen dit Goddelijke oordeel inging. Een onderdrukte bevolking heeft, aldus de Gentse interpretatie van voorgaand vers, '*goede cause*' om tegen een dergelijke onbekwame bestuurder op te staan.

De daaropvolgende jaren poogden de nieuwe vorst Maximiliaan van Oostenrijk en zijn directe entourage de macht van het centrale regeringsniveau opnieuw uit te breiden, maar deze politiek kende hevige weerstand. Op 27 maart 1482 overleed plots Maria van Bourgondië, de troonopvolgster van Karel de Stoute. Haar overlijden vormde de aanzet voor een lange strijd tussen de leidende elites van de Vlaamse steden en haar echtgenoot Maximiliaan van Oostenrijk om het regentschap over hun zoon (de minderjarige Filips de Schone) uit te oefenen. De Vlaamse Opstand werd ruim tien jaar na het overlijden van Maria van Bourgondië beslecht, namelijk met de Vrede van Sluis van 12 oktober 1492. In 1482-1483 ontstond in Vlaanderen – naar het staatkundige voorbeeld uit 1477 maar op een kleinere schaal – een federatie van autonome steden (een 'federale stedenbond') met de (eerste) regentschapsraad van de jonge graaf als centraal regeringsorgaan. Ook in de periode 1488-1489 bestuurde een (tweede) regentschapsraad (een groot gebied van) het graafschap, maar eind 1489 diende ze, net zoals in de zomer van 1485, het hoofd te bieden aan haar tegenstanders. Rooms-koning Maximiliaan slaagde er immers telkens in om, met ruime steun van medestanders uit andere gewesten maar ook van enkelingen uit Vlaanderen, het regentschap op te eisen en een autocratische bestuursvorm op te leggen aan het veroverde graafschap. De laatste jaren van de Vlaamse Opstand, van 1490 tot 1492, ontaardden in een soort van burgeroorlog die uiteindelijk maar een einde zou nemen met de Vrede van Cadzand in juli 1492 en de onderwerping van Filips van Kleef in oktober 1492. Vanaf dan stond het graafschap opnieuw onder de controle van de centrale, Bourgondisch-Habsburgse staat.

Dit proefschrift volgt het chronologische verloop van deze gebeurtenissen. Het bestaat derhalve uit twee delen. In het eerste deel beantwoordden we de vraag wat de factoren waren die de politieke voorkeur van de opstandelingen van 1477 bepaalden. We probeerden de oorzaken van het ontstaan van een federaal staatsbestel in 1477 bloot te leggen en we trachtten eveneens te achterhalen van waar de politieke steun van de onderdanen voor deze bestuursvorm kwam. In het tweede deel onderzochten we de eerste en de tweede fase van de Vlaamse Opstand, van 1482 tot 1488. Na een jaar van politieke onzekerheid, volgend op het overlijden van Maria van Bourgondië, werd Vlaanderen in de eerste fase van deze Opstand bestuurd door de regentschapsraad. Het ontstaan, de aard en de bezielers van deze bestuursvorm vormden het onderwerp van studie. Van 1485 tot 1488 verving echter regent Maximiliaan van Oostenrijk dit 'federale' staatsbestel door een gecentraliseerde en autocratische bestuursvorm. We analyseerden uitgebreid het beleid van de regent en het verzet tegen zijn bestuurswijze. De hamvraag daarbij was waarom de federatieve staatsopvatting het diende af te leggen tegen de autocratische bestuurswijze van Maximiliaan en diens medestanders. Het tijdvak van 1488 tot 1492 bleef onderbelicht in dit proefschrift, maar, zoals in de inleiding gesteld, we hebben in andere publicaties deze periode reeds uitvoerig behandeld. In wat volgt recapituleren we de voornaamste resultaten van al dit onderzoek.

De politieke reactie op de dood van Karel de Stoute was hevig. Edellieden, handelaars en ambachtslieden die het beleid van de gesneuvelde hertog en zijn vertegenwoordigers afkeurden, zagen hun kans schoon om komaf te maken met de verfoeide politiek. Het autocratische bestuur van Karel de Stoute had als doel het machtsapparaat en de inkomsten van de staat uit te breiden, waarbij de hertog en zijn administratie weinig respect hadden betoond voor bestaande rechten en gewoonten. De keiharde repressie van opposanten had in verschillende steden vijanden gemaakt, vijanden die de dood van de hertog aangrepen om diens lokale bondgenoten van de macht te verdrijven. In de steden en zelfs aan het hof ontstonden als reactie op het overlijden van Karel de Stoute ongeziene allianties van personen uit de politieke elite, ambachten en edelen met de gemeenschappelijke bedoeling het vorstelijke beleid bij te sturen of zelfs om te keren. Het Groot en het Vlaams privilege van 11 februari 1477 richtten een nieuw staatsbestuur in, weliswaar gebaseerd op gangbare

denkbeelden, waarin de Staten-Generaal de politiek van de vorst voortaan nauwgezet zouden controleren. De Staten-Generaal hadden in de privileges beslissingsmacht afgedwongen op economisch en monetair vlak. Omdat de Staten-Generaal mocht beslissen over oorlog en vrede, verschafte de politieke vertegenwoordiging zich zelfs een beslissende stem in het buitenlandse beleid van de vorst. De privileges garandeerden handelsvrijheid, eerlijke rechtspraak, een betrouwbaar bestuur en een correcte behandeling van bestaande rechten en gewoonten (waarvan het merendeel de jaren daarvoor met de voeten was getreden). De dynastie stond deze privileges toe uit lijfsbehoud en in ruil voor militaire steun van de Staten-Generaal in de oorlog tegen de Franse invaller.

De politieke droom van de Staten-Generaal is snel uit elkaar gespat. Eenmaal het gemeenschappelijke streefdoel bereikt was, met name de bijsturing van het autocratische bewind van Karel de Stoute, viel het eenheidsfront dat de privileges van 1477 had bekomen, uiteen. Het gebrek aan een traditie van bovengewestelijke politieke besluitvorming door de Staten-Generaal, de grote sociale verscheidenheid van het verzet tegen het voorbije beleid en geruzie om lokale belangen verlamden de werking van de Staten-Generaal. In deze overkoepelende vergadering, maar ook binnen elke 'staat' en zelfs binnen de vertegenwoordiging van de gewesten, ontstond snel politieke verdeeldheid, althans in Vlaanderen. Terwijl in 1477 zowel in Gent als in Brugge een bestuurlijke coalitie van ambachtslieden, rijke handelaars en facties uit de politieke elite ontstond, nam in Ieper de traditionele oligarchie al snel de macht opnieuw over. In tegenstelling tot de andere Leden van Vlaanderen zou Ieper de daaropvolgende jaren de vorst geen duimbreed in de weg leggen bij zijn herovering van het politieke terrein dat hij met de privileges van 1477 verloren had. De Ieperse elite zou een objectieve partner vinden in de elite van het vierde lid van de Vlaamse volksvertegenwoordiging, dat in april 1477 tot kasselrij van Brugge gedegradeerd was, namelijk het Brugse Vrije. Volgens het principe van het Koningsmechanisme van Norbert Elias maakte Maximiliaan van de steun van deze bondgenoten gebruik om de politieke weerstand van zijn tegenstrevers, bijvoorbeeld de bestuurlijke elite van Gent, te breken. Twee van de vier Leden die in februari 1477 nog het Groot en het Vlaams privilege hadden ondertekend, bewandelden erna een andere politieke weg. Deze interne verdeeldheid in de Vlaamse statenvergadering heeft het politieke front van het voorjaar van 1477 gebroken.

De nieuwe vorst voerde bovendien een beleid dat erop gericht was de privileges van 1477 te omzeilen. Maximiliaan van Oostenrijk bleek, in tegenstelling tot de verwachting van de Staten-Generaal en de hofraad, niet over de middelen te beschikken om de oorlog tegen de Franse invaller te keren. In de ogen van Maximiliaan had het strategische huwelijk met Maria van Bourgondië trouwens enkel de bedoeling de '*Hausmacht*' van de Habsburgse dynastie uit te breiden en haar invloed in het Duitse Rijk te vergroten. Dat was vanzelfsprekend geen politieke inzet van de Bourgondisch-Habsburgse onderdanen. De politieke zwakte van de dynastie in 1477 maakte haar daarenboven erg beïnvloedbaar voor de verzuchtingen van andere machtskernen, zoals de hofadel en de ambtenarij die Karel de Stoute had gediend. Ook zij hadden andere belangen dan de onderdanen. Er waren dus fundamentele politieke tegenstellingen werkzaam in de Bourgondisch-Habsburgse staat. Aanvankelijk, in 1477, bundelden alle belangengroepen aan het hof echter hun krachten voor een gemeenschappelijk doel, namelijk het verweer tegen de Franse inval. Maar eenmaal in de zomer van 1479 het Franse krijgsgevaar gekeerd, richtte Maximiliaan zijn aandacht op de noordelijke gewesten die sinds het overlijden van Karel de Stoute aan de Bourgondische invloed waren ontsnapt. Een aantal gewesten in de Zuidelijke Nederlanden, waaronder Vlaanderen, vond een dergelijke offensieve politiek nutteloos.

Voortaan was de politieke consensus van 1477 zoek. Het graafschap Vlaanderen, dat de vorst traditioneel belangrijke inkomsten bezorgde, ontzegde Maximiliaan de middelen om zijn oorlogspolitiek voort te zetten. Vlaanderen dwong Maximiliaan tot een intensieve

zoektocht naar geld; een zoektocht die de daaropvolgende jaren steeds drastischer werd. Ten gevolge van de moeilijke beschikbaarheid van baar geld in de middeleeuwen, de beperkte financiële reserves van het staatsapparaat en de moeilijk voorspelbare nood aan middelen voor de oorlog maakte de vorst gebruik van een verregaande kredietopname bij (voornamelijk buitenlandse) handelaars. De terugbetaling ervan bracht de staat meermaals in geldnood. In de verbeten zoektocht naar middelen schonden de vorst en zijn administratie vaak de privileges van 1477. Inspraak van onderop in de besteding van het belastinggeld dwarsboomde evenwel vaak de politieke slagkracht van de overheid. Dientengevolge bestuurde de vorstelijke entourage, naargelang de jaren vorderden, het graafschap Vlaanderen op een steeds autocratischere wijze. Het protest herrees te Gent en ook te Brugge, dat nochtans tot in 1481 de vorst had bijgestaan in zijn beleid, verzamelde de oppositie zich. Het hof negeerde echter het groeiende verzet in beide steden. Ook de kritiek van overheidsfunctionarissen en zelfs van ridders van het Gulden Vlies op de vorstelijke besluitvorming vonden amper gehoor. Langzaamaan verviel het beleid van de overheid in een politiek die de Staten-Generaal in 1477 net bevochten hadden. Ambachtslieden en rijke handelaars die niet langer bij het besluitvormingsproces betrokken werden, uitgesloten edellieden en politieke opponenten uit de Brugse en Gentse elite groeiden langzaamaan naar elkaar toe. Op het einde van 1481 ontstond er in Vlaanderen een patstelling tussen voor- en tegenstanders van het vorstelijke beleid. Het plotse heengaan Maria van Bourgondië en de kwestie over de erfopvolging zouden het verzet tegen Maximiliaan de kans geven om, zoals in 1477, komaf te maken met het beleid dat ze verwensten.

Wie was gebaat bij een sterk centraal bestuur van de Nederlanden in het algemeen en van Vlaanderen in het bijzonder? In de eerste plaats wenste directe vertrouwelingen van Maximiliaan, die door een stereotiepe politiek van vorstelijke begunstiging hun invloed in het staatsapparaat zag stijgen, persoonlijke macht aan te dikken. Naast een bovengewestelijke en hoogadellijke factie aan het hof verbond op regionaal vlak ook een kleinere groep edelen zijn lot aan dat van de vorst. Het betrof, in Vlaanderen, een ‘partij’ van edelen uit het Brugse Vrije wiens bezit en adellijke titels beperkt was. Sinds 1477 maakten deze edelen geen deel meer uit van de Ledenvergaderingen in Vlaanderen, maar door een alliantie aan te gaan met Maximiliaan verhoogde ze haar invloed in het Brugse Vrije en in de Brugse politiek. Met steun van de vorst en van een gelijkgezinde factie in de stedelijke handelselite schakelde ze in augustus 1481 zelfs de Brugse tegenstand tegen Maximiliaans bewind uit. De stijgende invloed van deze edelen in de stedelijke politiek verhoogde dus ook het gezag van Maximiliaan in één van de voornaamste handelssteden van zijn rijk. Ook een specifiek deel van de vorstelijke ambtenarij bleef Maximiliaan trouw. Het betrof zowel ambtenaren die tijdens de regering van Karel de Stoute een nauwe band met het Bourgondische vorstenhuis hadden opgebouwd, als ‘loyale parvenu’s’. Die laatste term slaat op getalenteerde juristen of financiële specialisten die zich opgewerkt hadden in de administratie, maar van relatief eenvoudige komaf waren. Enkel een persoonlijke vertrouwensrelatie met de vorst was de garantie voor hun sterke maatschappelijke positie. De loyale parvenu’s hadden geen affiniteit met de privileges van 1477 en ze waren bijgevolg het vorstelijke breekijzer bij uitstek om deze te omzeilen. De overtreding van de rechten van geprivilegieerde groeperingen vergrootte de invloed van de centrale staat, maar de minachting van privileges had uiteindelijk een tegendraads gevolg. Andere machtskernen in het graafschap zonderden zich af en bundelden het verzet tegen de verfoeide bestuurswijze.

De belangen van de centrale ambtenaren en adellijke medestanders van Maximiliaan waren het best gediend met een autocratisch landsbestuur omdat hun economische situatie grotendeels afhankelijk was van inkomsten uit de staatskas. Ook de culturele achtergrond en het sociaal kapitaal van Maximiliaans medestanders waren met dat van de vorst verweven. Het symbolisch kapitaal van de staat legitimeerde de maatschappelijke positie van politieke

medestanders en de staat was het concentratiepunt van hun sociaal kapitaal. De voorstanders van een autocratische bestuursvorm genoten, met andere woorden, van het financieel, bestuurlijk en ideologisch monopolie dat de Bourgondische staat in de vijftiende eeuw had opgebouwd. Kortom, Maximiliaans entourage maakte gebruik van het 'staatskapitaal' van de Bourgondisch-Habsburgse staat om de eigen maatschappelijke positie in stand te houden, of zelfs te verbeteren. Stedelijk zelfbestuur vrat dus niet enkel aan het dwangmonopolie van de staat, maar eveneens aan de bevoorrechte situatie van zijn dienaars. Maximilaans entourage verkoos de vorming van een sterk gecentraliseerde staat uit eigenbelang, zoals een aantal in de inleiding geciteerde studies reeds aangaf. Maar, zoals reeds beweerd, mag men in de beschrijving van de handelswijze van staatselites nooit uit het oog verliezen dat de nastreving van 'eigenbelang' slechts mogelijk was, of zelfs een gevolg was van 'imperfectie' van de ontluikende staat waarvan ze deel uitmaakten.

Wat was de reactie van de sociale actoren in de Vlaamse steden op het vorstelijke beleid. Richten we onze focus eerst op de stedelijke elite, nadien komen de middengroepen en de 'gewone ambachtslieden' aan bod. Ook in de Vlaamse steden was er een strekking die het centrale bewind gunstig gezind was. Een aantal steenrijke handelaars kon niet verkroppen dat de ambachten in 1477 opnieuw politieke macht verworven hadden. Te Brugge en Ieper bijvoorbeeld had de bestuurlijke en economische elite in samenwerking met Karel de Stoute haar machtsgreep op de stad versterkt. Tijdens de opstand van 1477 doorbraken de ambachten de oligarchie in beide steden, maar in Ieper slaagde de elite erin om, met de steun van de vorst, reeds het daaropvolgende jaar de politieke eisen van de ambachten te onderdrukken. Een harde repressie en een nefaste economische evolutie ontnamen de Ieperse ambachten de politieke slagkracht om voortaan nog tegen het oligarchische beleid van hun stadsbestuur op te treden. De economische en financiële achtergrond van de Brugse ambachten daarentegen was te sterk om hun eisen in de Brugse politiek te negeren. Een deel van de leidende handelselite zou in de havenstad na de dood van Karel de Stoute noodgedwongen een coalitie met de ambachten aangaan, een ander deel aarzelde in 1481 echter niet om Maximiliaan bij te staan bij zijn machtsgreep in de stad. Zij waren voorstander van een oligarchisch bestuursmodel van de steden dat de bescherming van de vorst genoot, in ruil voor het uitvoeren en het betalen van de politiek van de hogere overheid. Dat betekende dat Maximiliaans politieke bondgenoten de beslissingsmacht in de stad in de handen van een kleine, rijke bestuursgroep legden. Bijgevolg tornden ze aan de basis van het stedelijke corporatisme, namelijk het recht op politieke inspraak van stedelijke corporaties.

Het Brugse handelsmilieu viel zowel in 1477 als in de periode van 1482 tot 1490 uiteen in een kamp van voor- en tegenstanders van het centrale beleid. Sommige Brugse handelaars wisselden zelfs van kamp. Willem Moreel en Maarten Lem bijvoorbeeld maakten deel uit van het regime dat zowel onder Karel de Stoute als na de opstand van 1477, in samenspraak met de vertegenwoordigers van de ambachten, Brugge bestuurde. Sinds 1479 bezetten beide handelaars een hoge post in de financiële administratie van Maximiliaan omdat de vorst hoopte op die manier zijn greep op de Brugse stadskas te vergroten. Willem Moreel en Maarten Lem hoopten op hun beurt door middel van een opname in het vorstelijke bestuursapparaat het centrale beleid te beïnvloeden. In december 1481 daarentegen belandden ze in het kamp van het verzet nadat hun Brugse 'partij' kritiek had geuit op het autocratische beleid van de vorst. De politieke carrière van beide handelaars relativeert bijgevolg de discussie centralisme – particularisme die reeds decennia het onderzoek naar de politieke geschiedenis van de late middeleeuwen beheerst. Voor beide handelaars, en ze vertegenwoordigden een ruime partij van medestanders, leek niet zozeer één bestuursmodel van stedelijke autonomie of centralistisch vorstelijk bestuur de absolute voorkeur weg te dragen. De zogenaamde 'loyale parvenu's' in de vorstelijke ambtenarij kozen expliciet voor de uitbreiding van het centrale machtsniveau, ambachten prefereerden stedelijk zelfbestuur.

Sommige rijke Brugse handelaars en ondernemers daarentegen hadden niet dezelfde politieke vooringenomenheid. Een complex samenspel van kansen, omstandigheden en belangen had als resultaat dat een deel van de Brugse handelselite, waaronder Willem Moreel en Maarten Lem, uiteindelijk de kaart van de oppositie trok. Het sociaal-economische netwerk van beide handelaars wenste in de eerste plaats een politieke waarborg voor haar handelsbelangen, en die kon de vorst in 1481 niet langer bieden. De agressieve zoektocht naar geld van de vorst, de krijgspolitiek en het machtsmisbruik van de ambtenarij legden een zware hypotheek op de economische mogelijkheden van de partij rond Willem Moreel. Ze verzetten zich niet tegen het bestaan van een centrale staat, maar tegen de autocratische politiek van het hof. De handelaars konden de ondermijning van hun economische macht, de basis van hun voorname maatschappelijke positie, niet tolereren. Toen de vorst ook haar politieke bewegingsvrijheid ontnam, koos de partij rond Willem Moreel voor de oppositie.

In Gent was het water tussen de stedelijke elite en het hof van Maximiliaan van meet af aan erg diep. Sociale netwerken, middengroepen en families die tijdens de regering van Karel de Stoute onderdrukt waren, grepen meteen de macht in 1477, en stonden die niet meer af. Toenadering tussen beide kampen was uitgesloten omdat het doembeeld van de repressie tijdens de regering van Karel de Stoute en het beleid van Maximiliaan de Gentse opstandelingen voldoende afschrokken om de vorst en zijn administratie invloed in de stedelijke politiek te verschaffen. In Brugge had de elite, die na 1477 samen met de vertegenwoordigers van de ambachten de lakens in de stad uitdeelde, wel toenadering gezocht tot de vorst omdat ze op die manier haar handelsbelangen op een hoger regeringsniveau kon behartigen. De Gentse elite was eerder gebaat bij de uitbouw van een soort van ‘stadstaat’ zoals ze die vóór de Vrede van Gavere van 1453 had weten te handhaven. De Gentse elite ijverde immers voor zelfbestuur in de stad en autonomie over het omliggende kwartier, iets waarbij ze een welkome partner vond in de ambachten. Net zoals de Brugse opstandelingen van 1477 betwistte het Gentse verzet het bestaan van een centrale staat niet, maar wel haar toenemende inmenging in lokale en stedelijke bestuurszaken.

Wat was de reactie van de ambachten op het beleid van de centrale staat? Om politieke redenen haalden de leiders van de ambachten in 1477, zowel te Brugge als te Gent, de banden met de stedelijke elite aan. In beide steden ontstond een strategische coalitie tussen de stedelijke elite en de middengroepen als sociaal draagvlak voor het stedelijke corporatisme. De ambachten in het algemeen en de middengroepen in het bijzonder hadden weinig te winnen bij een sterk centraal staatsbewind dat in samenwerking met een volgzaam – en in de praktijk steeds oligarchisch – stadsbestuur stedelijke privileges overtrad. Een efficiënte traditie van politiek verzet leidde hen in 1477 naar de macht. De stedelijke privileges van 1477 (één te Gent en twee te Brugge) garandeerden sindsdien politieke participatie, het behoud van de bestuurlijke autonomie van de ambachten en de naleving van economische rechten. Kortom, de privileges beschermden het corporatisme in de Vlaamse steden. De stedelijke privileges van 1477 verschaften de ambachten inspraak in de stedelijke politiek – een inspraak die in de grote Vlaamse steden vóór 1477 geen politieke zekerheid meer was. Deze inspraak stelde de ambachten in staat controle uit te oefenen over de economische politiek van de stad en oneerlijk geachte economische concurrentie van niet-corporatieve verenigingen of andere vermeende tegenstanders uit te schakelen. Tevens verschaften de privileges van 1477 de ambachten een verregaande economische controle over het ommeland. Te Brugge bijvoorbeeld leidde deze politieke verzuchting tot de afschaffing van het Brugse Vrije als vierde lid van de Vlaamse volksvertegenwoordiging. Toen Maximiliaan de elite uit deze kasselrij opnieuw politieke macht bezorgde, kon dit uiteraard op misprijzen van de ambachten rekenen. Toen de vorst eind 1481 de macht van Gent over haar kwartier trachtte te beknotten en daarenboven de privileges van de stad overtrad, groeide ook de tegenstelling tussen de Gentse ambachten en hun vorst tot een nieuw hoogtepunt.

De leidende elite van de ambachten behoorde zowel te Gent als te Brugge tot de middengroepen of soms zelf tot de bestuurlijke elite van de stad. De minder gegoede sociale geledingen uit de ambachten hadden amper inspraak in het beleid toen hun leiders aan de stedelijke besluitvorming participeerden. In beide steden voerde de 'opstandige coalitie' van elite en middengroepen een gelijkaardig beleid dat op politiek zelfbehoud was gericht. Een hoge fiscale druk op de groepen in de samenleving die geen inspraak hadden, politieke propaganda en een harde onderdrukking van radicale politieke eisen hielden de heersende coalitie aan het roer. Toch garandeerde het bestuur van deze coalitie voor de ambachtslieden een veiliger economisch, sociaal en politiek klimaat dan het bestuur van haar politieke tegenstanders. Een stedelijke elite die haar belangen aan die van de centraliserende hogere overheid koppelde, huiverde er immers niet voor de economische rechten van de ambachten terug te schroeven. In Brugge en Gent ontstond er eind 1481 bijgevolg, in tegenstelling tot in Ieper, een breed politiek verbond van strekkingen uit de elite, middengroepen en de 'gewone ambachtslieden' om de autocratische politiek van het hof en haar administratie te dwarsbomen.

Ook bij de adel heerste er onvrede over het bewind van Maximiliaan van Oostenrijk en zijn beperkte schare vertrouwelingen. De fundamentele zwakte van het centrale gezag in 1477 en het aanlokkelijke alternatief aan het Franse hof hadden een deel van de adellijke entourage van Karel de Stoute doen overlopen naar de Franse koning. De achterblijvers wierpen zich op als beschermengelen van de dynastie, ten gevolge van eigenbelang om het familiepatrimonium te behoeden, maar eveneens omwille van een politiek bewustzijn dat de overkoepelende Bourgondische dynastie de enige manier was om de Bourgondische gewesten bijeen te houden. De politiek van de Bourgondische hertog om, met het oog op een versteviging van de dynastieke macht in de Nederlanden, een bovengewestelijke adel te creëren, had dus haar vruchten afgeworpen. Anderzijds verwierf deze machtskern een buitengewone invloed aan het hof, zeker na 1477, die de vorst niet kon negeren. Toen Maximiliaan, om uit de greep van hoge edelen zoals Adolf van Kleef, Lodewijk van Gruuthuze en Wolfert van Borssele te ontsnappen, een steeds groter beroep deed op 'loyale parvenu's' en adellijke concurrenten, beseften deze edelen dat frontvorming het enige alternatief was om hun verminderde invloed op het beleid te keren. De opponenten van Maximiliaan en diens directe entourage klitten eind 1481 dus ook in het adellijke kamp samen. In een volgende fase zou de gefrustreerde adel toenadering zoeken tot de oppositionele machtskernen in de steden. Een groot verzetsfront was het resultaat.

Een eenduidig antwoord op de vraag waarom een persoon de ene staatsvorm boven de andere verkiest, is er niet. De maatschappelijke achtergrond en de opvoeding van een persoon, de politieke traditie van het sociaal kapitaal dat hij bezit, omstandigheden waarop hij geen invloed en zelfs geen vat heeft, leiden hem in een bepaalde politieke richting. Of een persoon 'vrije' keuze had, is een zinloze discussie. Vooreerst hadden enkel personen die over een omvangrijk maatschappelijk kapitaal beschikten een zekere politieke zelfbeschikking. En zelfs al konden zij kamp kiezen in de strijd tussen voor- en tegenstanders van het autocratische beleid van de staat, dan nog waren deze personen gebonden aan heersende ideeën en socio-culturele tradities, of waren zij afhankelijk van kansen die omstandigheden boden ('opportunisme'). De historicus dient voor elke persoon de korf van factoren die politieke voorkeuren uitlokken, samen te stellen. Voor enkelingen is het mogelijk de persoonlijke leefwereld te reconstrueren en de motivatie van politiek handelen te achterhalen. Een algemeen patroon van recurrente actie blijft, al is het maar omwille van de gebrekkige overlevering van archiefmateriaal, hypothetisch. Het behoud en/of de verbetering van de maatschappelijke positie lijkt hoe dan ook de voornaamste reden van de onderzochte groeperingen om politieke inspraak te verwerven.

Staatsvorming is niet enkel een '*top-down*'-beweging, maar ook een '*bottom-up*'-proces. Dat bewijst de Vlaamse Opstand eens te meer. Ook al bevochten verschillende machtskernen in de periode van 1482 tot 1492 de autocratische bestuursvorm van Maximiliaan, nooit hadden ze de bedoeling het centrale staatsbestel af te schaffen. Integendeel, toen Maximiliaan in de maanden na het overlijden van Maria van Bourgondië de controle over het dwangmonopolie van de staat verloor – althans in het graafschap Vlaanderen – palmden de nieuwe Vlaamse gezagsdragers het staatsapparaat snel in. Zowel op monetair, militair als economisch vlak monopoliseerden de Drie Leden het politieke leven in het graafschap. De beleidsmakers in de grote steden hadden, zoals vermeld, een aantal politieke verwachtingen van een centraal beleidsniveau, zoals een efficiënte landsverdediging, het behoud van de stedelijke en corporatieve autonomie en een territoriaal georganiseerde economische en monetaire politiek. De Vlaamse Opstand was dus, zoals eerder gesteld, geen strijd tussen 'particularisme' en 'centralisme', maar eerder een conflict tussen 'polyarchie' en 'autocratie' zoals Wim Blockmans reeds stelde. Het politieke conflict draaide niet zozeer om de vraag *of* een centrale staat Vlaanderen zou besturen, maar *welke* vorm deze staat zou aannemen. Met name de omvang en de reikwijdte van het gewelds- en belastingsmonopolie van het centrale beslissingsniveau werd door de leidende elite in de Vlaamse steden in vraag gesteld. Een overkoepelend regeringsorgaan diende, aldus de inrichters van de 'federale stedenbond', ruime juridische, economische en politieke bevoegdheden af te staan aan ondergeschikte machtscentra. De drie grote Vlaamse steden wensten dus enerzijds hun kwartier, hun autonomie en hun eigenheid te behouden. Anderzijds waren ze evenzeer een voorstander van een centrale staat, weliswaar met een gedeeld dwangmonopolie.

Deze visie op de aard van de staat mondde zowel in 1477 als in 1483 uit in een staatkundige bestuursvorm waarin representatie en corporatisme sleutelwoorden waren. In beide jaren richtten de onderdanen van de Bourgondische hertogen een regeringsvorm in waarin op het centrale beslissingniveau inspraak van de volksvertegenwoordiging verzekerd was. In 1477 diende de Staten-Generaal het beleid van het staatshoofd te controleren, in 1483 verzekerde, althans wat het graafschap Vlaanderen betrof, de regentschapsraad deze inspraak. De regentschapsraad was een geïnstitutionaliseerde permanente vergadering van de vertegenwoordigers van de Drie Leden van Vlaanderen, aangevuld met de belangrijkste edelen van het graafschap. De regentschapsraad was dus de rechtstreekse erfgenaam van een eeuwenoude traditie van volksvertegenwoordiging in Vlaanderen. Deze traditie verklaart het gemak waarmee deze bestuursvorm ingang vond. Bovendien werd de regentschapsraad gedragen door een heel breed politiek forum. De stedelijke ambachten, belangrijke handelsnetwerken en voorname politieke geslachten uit Brugge en Gent verleenden hun volle steun aan het voortbestaan van de regentschapsraad, die ook op de bijval van sommige invloedrijke edelen kon rekenen. Pas nadat de overlevingskans van de regentschapsraad danig geslonken was, trokken enkele edelen zich terug of verkozen ze de hofhouding van Maximiliaan als politiek alternatief. Steeds bleef het behoud van het familiepatrimonium de leidraad van hun handelen, maar, behalve de opportunistische Filips van Bourgondië-Beveren, heeft geen van de edelen '*van den bloede*' ooit politiek 'verraad' gepleegd.

Wie bestuurde de regentschapsraad en welk beleid voerde deze instelling? Via een typerend getrapt systeem van volksvertegenwoordiging namen ambachten, de stedelijke elite en de adel deel aan het besluitvormingsproces in Vlaanderen. De bestuurlijke macht concentreerde zich voornamelijk in de handen van de elites van Gent en Brugge, die, in samenspraak met de belangrijkste edelen '*van den bloede*', het beleid bepaalden. Toch genoten de stedelijke middengroepen eveneens van politieke inspraak en in Brugge en Gent bezaten de ambachten een permanente vertegenwoordiging in de schepenbanken. Aangezien de politieke en economische achtergrond van de bezielers van de Vlaamse regentschapsraad

in grote mate gelijk te stellen is aan die van de middeleeuwse stadstaten uit Noord-Italië en het Duitse Rijk, alsook aan het centrale beleid van de zestiende-eeuwse Nederlandse Republiek, vertoonde het beleid van de regentschapsraad dezelfde kenmerken. Handel was de basis van de welvaart van de Vlaamse steden en de economische, financiële en monetaire besluitvorming van de raad was er bijgevolg op gericht deze handel in stand te houden en te bevorderen. Dat grote groepen van de stedelijke samenleving inspraak hadden in het beleid, belette echter niet dat de regentschapsraad met fors intern verzet af te rekenen kreeg. De beheersing en onderdrukking van dit verzet, voornamelijk door middel van propaganda en repressie, had echter geen institutionele verstarring als gevolg, zoals de in de inleiding geciteerde studie van Sidney Tarrow veronderstelt. De interne oppositie noch een permanente vrees voor haar machtsaanspraak immobiliseerde de leidende elite in de steden.

Was de opheffing van de eerste Vlaamse regentschapsraad in 1485 een voorspelbaar gegeven? Bepaalde elementen uit haar ontstaansgeschiedenis onthullen een politieke zwakte. De regentschapsraad ontstond in een periode waarin Maximiliaan amper een weerwoord op de politieke ontwikkelingen in Vlaanderen kon bieden. Het was evident dat, van zodra Maximiliaan in de andere gewesten de handen vrij had, hij de nooit verteerde erkenning van de raad zou intrekken. Eveneens was het voorspelbaar dat de vorst, toen onderhandelingen op hoog niveau (in het Gulden Vlies in mei-juni 1484) mislukten, naar de wapens zou grijpen om zijn Vlaamse tegenstanders op de knieën te dwingen. Bovendien viel te verwachten dat de vorstelijke partij die in 1482-1483 uit Brugge verdreven was, alles in het werk zou stellen om de verloren macht in deze stad te heroveren. Ook *in* Gent en Brugge verbleven tegenstanders die enkel door repressie of een ideologisch offensief 'overtuigd' waren van het beleid van de regentschapsraad. Eenmaal de raad in juni 1485 verlamd was, maakten zij gebruik van de tijdelijke zwakte van de regentschapsraad om haar voorstanders van de macht te verdrijven. Ook binnen de Drie Leden was er soms interne verdeeldheid over de te volgen strategie in de onderhandelingen met Maximiliaan. Ieper hield zich in de mate van het mogelijke afzijdig van het politieke conflict en Brugge hoopte, uit vrees voor oorlog, steeds de aartshertog te vriend te houden – zonder hem echter daadwerkelijke macht in de bestuurszaken van de stad te willen verlenen. De vorst zelf nam echter steeds een radicaal standpunt in en was tot geen compromissen bereid, zelfs niet met Brugge.

'*Last, but not least*' heeft Vlaanderen nooit voldoende steun voor haar zaak in de andere gewesten van de Nederlanden weten te verwerven. Het bondgenootschap tussen economische concurrenten (zoals de Brabantse handelssteden) en politieke tegenstanders van de Drie Leden (Maximiliaan en sympathiserende edelen en gewesten) was op lange termijn misschien nog wel de grootste bedreiging voor het voortbestaan van de regentschapsraad. Tegen een dergelijk monsterverbond konden de leidende elites in Gent en Brugge niet op. De regentschapsraad beschikte duidelijk niet over dezelfde financiële en militaire middelen om de oorlogsdruk te weerstaan. Misschien speelde een neerwaartse economische trend een zekere rol, maar deze is, zoals betoogd, moeilijk te bepalen. Brugge en Gent ontbeerden de nodige financiën om een militaire verovering af te wenden. In beide steden werden weliswaar voldoende financiers gevonden om de oorlog te ondersteunen door middel van de opbouw van een openbare schuld, toch waren deze middelen onvoldoende, en lijkt het recht van de sterkste te hebben gezegevierd. Maximiliaan beschikte na de onderwerping van andere opstandige gewesten uit de Nederlanden over meer middelen om een grootschalige mobilisatie te ondersteunen. De economische blokkade in het voorjaar van 1485 deed de eerste regentschapsraad uiteindelijk de das om. De voedselschaarste en prijsstijgingen, maar voornamelijk de vrees van Brugge om haar positie als stapelplaats van de buitenlandse kooplieden te verliezen, hebben velen overtuigd het regentschap van Maximiliaan te aanvaarden. De overgave van Brugge verzwakte daarenboven de politieke positie van de

Gentse voorvechters van de regentschapsraad. Tegenstanders in de stad maakten van deze politieke zwakte snel gebruik om het opstandige regime omver te werpen.

Maar opnieuw bleek de machtsovername in 1485 maar tijdelijk. Amper twee jaar na de verovering van het graafschap, herrees de Gentse feniks uit zijn as. De aanklacht van de Gentse stadspensionaris Willem Zoete aan het adres van Maximiliaan in januari 1488 was duidelijk. Maximiliaan van Oostenrijk werd van het regentschap over Filips de Schone vervallen verklaard omdat hij, aldus de Gentse opstandelingen, het algemeen belang van de graaf, het graafschap en zijn inwoners niet langer diende. Weerspiegelde deze aanklacht enige werkelijkheid? Het overzicht van de fiscale, financiële en monetaire politiek van de regent toont aan dat enkele elementen uit de Gentse aanklacht op zijn beleid niet uit de lucht gegrepen waren. De repressie na de Vrede van Brugge was hard en oorlog regeerde in het land en aan de grenzen. Oorlog kon rijke staatsfinanciers en producenten van militaire goederen verblijden. Oorlogsuitgaven herverdeelden de (verhoogde) inkomsten van de staat, maar enkel de directe entourage of een bepaalde tak van de handel haalden hieruit economisch of politiek voordeel. Bovenal destabiliseerde oorlog handelsstromen en bracht ze een grote politieke onzekerheid en hogere fiscale lasten voor de onderdanen met zich mee. De door de regent gepatroneerde stadsbesturen hieven hoge indirecte belastingen zonder rekening te houden met de economische noden van bijvoorbeeld corporatieve groeperingen. Bovendien verleenden ze voorheen bevoorrechte groepen in de steden geen inspraak in de besteding van het geld. Ook de monetaire politiek van de regent was autocratisch en ze hield voornamelijk rekening met de belangen van de overheid. Vertrouwelingen van Maximiliaan tot slot betoonden soms weinig bekwaamheid in bestuurszaken. Ze behartigden vaak enkel persoonlijke belangen of deze van de vorstelijke partij. De Gentse aanklacht had het op dat vlak bij het rechte eind.

Anderzijds overdreef het Gentse pamflet inzake het wanbestuur van de regent. De aanklacht van januari 1488 had als voornaamste doel toenadering te zoeken met het Brugse verzet, en ze hing dus een eenzijdig beeld op van het bewind van Maximiliaan. Diens regime was er op gericht om oppositie te onderdrukken, maar de vorst en zijn medestanders vertoonden toch enige clementie ten opzichte van personen die bereid waren het nieuwe bewind te ondersteunen, ook als ze destijds met de sterkhouders van de regentschapsraad gesympathiseerd hadden. Privileges die geen hinderpaal vormden voor hogere inkomsten van de overheid, zoals bijvoorbeeld van de adel en het Brugse Vrije, werden intact gelaten. Het aantal regeringsfunctionarissen dat zich aan misbruiken bezondigde, was klein. Overigens was een deel van de aanklacht ook op de regering van de (eerste) Vlaamse regentschapsraad toepasbaar. De regent kon dus niet van een ongezien wanbestuur beticht worden. Ook de regentschapsraad had oorlog gevoerd zonder de schade voor de handel te beperken. Op het einde van haar regering hief ze hoge belastingen die enkel dienden om de eigen politieke positie te handhaven. Vermoedelijk telde de raad ook minder bekwame functionarissen onder haar personeel, ten gevolge van een verregaand nepotisme. Tijdens haar regering kregen de stedelijke gezagsdragers voortdurend met verzet af te rekenen, dat eveneens in de kiem werd gesmoord. Kortom, beide regeringen hadden hun gebreken.

Toch slaagde de regentschapsraad er beter in de verschillende machtskernen in het graafschap bij het bestuur te betrekken. Zeker wat de financiële overheidspolitiek betreft, is het verschil in aanpak treffend. De autocratische politiek van Maximiliaan en diens partij negeerde de verzuchtingen van de Brugse ambachten en de Gentse oppositie. Edelen die in de eerste regentschapsraad hadden gezeteld, de Gentse opstandige netwerken en de Brugse partij rond Willem Moreel werden sinds 1485 helemaal van het beleid uitgesloten. De partijstrijd die in het graafschap heerste, veroorzaakte diepe politieke tegenstellingen tussen netwerken en politieke groeperingen in de steden. Had Maximiliaan zijn tegenstanders, die nog steeds over ruime invloed in het graafschap beschikten, omzichtiger benaderd, dan was zijn beleid

misschien makkelijker aanvaard. De vorstelijke entourage koos daarentegen voor een voortdurende repressie van verzet, maar de middelen die de staat daarvoor ter beschikking had, bleken ruim onvoldoende. De machtsbasis van de vorstelijke partij in de steden was te beperkt, het staatsapparaat was te log en het had eenvoudigweg te weinig financiële draagkracht om de regent in zijn beleid te ondersteunen. Maximiliaan en zijn entourage hoopten door middel van een autocratisch beleid de tekortkomingen van het staatsapparaat te verhelpen, maar in een regio die een grote traditie aan inspraak van volksvertegenwoordiging kende, had deze politiek een averechts effect.

Het bewind van de Maximiliaangezinde partij te Brugge is hiervan het bewijs. De partij had de stadskas in een houdgreep en ze verleende de Brugse Grote Raad geen inspraak in de besteding van het belastinggeld. Enkele rijke handelaars, bankiers en renteniers sloten weliswaar aan bij de vorstelijke partij in haar poging een voor de economie gunstig bewind te voeren. Maar een groot deel van de stedelijke elite, waaronder de partij rond Willem Moreel, werd niet in het bestuursapparaat opgenomen. Om het beleid te financieren, zocht het stadsbestuur in moeilijke momenten haar toevlucht tot assizen en ze accumuleerde de openbare schuld door, onder andere, een beroep te doen op privaat krediet. Deze politiek leidde niet alleen tot een failliet van de stadskas eind 1487, ze vergrootte bovendien de greep van de vorstelijke partij op de stedelijke politiek. De van inspraak verstoken ambachten ervoeren ondertussen een repressief beleid dat niet in staat was de prijzen van de levensmiddelen op een aanvaardbaar niveau te houden. Het bewind van Maximiliaans gunstelingen werd langzamerhand een spiegelbeeld van het bewind van de oligarchie die onder Karel de Stoute de stad bestuurd had. Het stadsbestuur kon bijgevolg op een steeds luider klinkend protest rekenen. De verslechterde levensomstandigheden van minder gegoede Bruggelingen konden door tegenstanders van het beleid aangegrepen worden om aanhang onder de brede bevolkingslagen van de stad te winnen. Het verzet zou in 1488, zoals in 1477, van een tijdelijke zwakte van het hoofd van de dynastie profiteren om opnieuw de macht te grijpen. Toch kon ook een tweede regentschapsraad zijn positie niet handhaven. Een lange burgeroorlog in het graafschap en een systematische verovering van Vlaanderen in de periode van 1490 tot 1492 doofden één voor één de haarden van verzet.

De uiteindelijke ‘overwinning’ van de centrale staat is te verklaren aan de hand van verschillende factoren. Onze benaderingswijze van de ‘staat’ stoelde voornamelijk op het theoretische denkkader van Max Weber, Norbert Elias en Pierre Bourdieu. Max Weber en Norbert Elias definieerden een (ideaaltypische) staat, grofweg, als een centraal monopolie van dwang. Pierre Bourdieu verfijnde deze visie en beschouwde de staat als een concentratiepunt van staatskapitaal (dat uit economisch, sociaal, cultureel en symbolisch kapitaal bestond). Om de precieze vorm van een staat op een gegeven moment te omschrijven, dient een historicus de concrete omvang van het staatskapitaal en de feitelijke aard van het dwangmonopolie van een bestudeerde staatsvorm te bepalen. Dan bekomt hij/zij een resultaat, dat we als de (politieke) ‘veerkracht’ van een staat kunnen bestempelen. De veerkracht van een staat evolueert voortdurend. Hoe groter de concentratie van staatskapitaal in een staatsvorm en hoe verder haar dwangmonopolie naar het ideale neigt, des te groter is haar veerkracht. De concrete veerkracht van een staat is echter moeilijk te meten – zo dadelijk ondernemen we toch een poging. De veerkracht van een staat bepaalt de mate waarin ze aan de aanval van een andere staat kan weerstaan. De slaagkans van een politieke opstand of revolutie hangt dus af van de veerkracht van de staatsvorm die ze bevecht. De hamvraag van ons onderzoek is waarom de veerkracht van de Bourgondisch-Habsburgse staat groter was dan die van de Vlaamse regentschapsraad? Om deze vraag te beantwoorden, dienen we de samenstelling van het (cultureel, symbolisch, sociaal en economisch) staatskapitaal van beide staatsvormen te vergelijken.

Zowel de regentschapsraad als Maximiliaan van Oostenrijk deden tijdens de periode dat ze, elk afzonderlijk, het graafschap Vlaanderen bestuurden, beroep op hetzelfde culturele en symbolische staatskapitaal, namelijk dat van de grafelijke waardigheid. Het kwam er voor de regentschapsraad en Maximiliaan op aan om zich het cultureel en symbolisch kapitaal van de graaf toe te eigenen. Indien de regentschapsraad en Maximiliaan hun bestuursmacht als die van de graaf (de 'natuurlijke heer') konden doen doorgaan, dan beschikten ze over de nodige legitimiteit om hun beleid als 'natuurlijk' te propageren. Het hoeft dus allerminst te verwonderen dat de Vlaamse Opstand, vanaf de aanvang, ontaardde in een verbaal, en later een militair gevecht om het cultureel en symbolisch kapitaal van de minderjarige Filips de Schone. De manier waarop beide partijen zich op het zegel van de graaf van Vlaanderen afbeeldden, spreekt boekdelen. Terwijl Filips de Schone op het zegel van de regentschapsraad als ridder autonoom de teugels vierde, hield Maximiliaan op het door hem vervaardigde zegel zijn zoontje in de hand vast. Maximiliaan beweerde steevast dat de regentschapsraad nooit de wil en de autoriteit van de graaf veruiterlijkte, maar dat ze enkel een dwanginstrument van 'usurpators' van de grafelijke macht was. Wanneer Willem Zoete in 1488 Maximiliaan van het regentschap vervallen verklaarde, probeerde hij op zijn beurt het symbolische kapitaal van de gecontesteerde regent aan te vallen. In Vlaanderen bereikte hij een groot succes, elders bleef de impact van dit ideologisch offensief beperkt. Hoewel beide partijen met verzet af te rekenen kregen, lukte het zowel de regentschapsraad als Maximiliaan om, tijdens de periode dat ze, elk afzonderlijk, het graafschap bestuurden, zich het symbolisch kapitaal van de graaf toe te eigenen. Maar het is de regentschapsraad nooit gelukt de leidende elites van andere gewesten van haar legitimiteit te overtuigen. Bijgevolg kon Maximiliaan in zijn strijd tegen de Vlaamse regentschapsraad zonder een al te grote inspanning over financiële en militaire middelen van andere gewesten beschikken.

Het sociaal kapitaal van een staat gaf de gezagsdragers ervan de mogelijkheid andere vormen van staatskapitaal voor de tenuitvoerlegging van het beleid aan te wenden. De Vlaamse regentschapsraad bijvoorbeeld kon in haar beleid rekenen op ruime steun van sociale netwerken en corporatieve organisaties in de grote steden. De stedelijke ambachten leverden mankracht en middelen in manifestaties en veldtochten. De sociale netwerken van de Brugse en Gentse stedelijke elite leverden staatsfunctionarissen en gretige afnemers van rentenbrieven bij de rentenverkopen op het graafschap in 1485 en 1488. De hoge graad van politieke participatie van grote groepen van de stedelijke samenleving zorgde dus voor een aanzienlijk vertrouwen in het stadsbestuur van de Vlaamse steden, met onder andere een succesrijke rentenverkoop tot gevolg. Aan voldoende sociaal kapitaal ontbrak het de regentschapsraad niet. Ook Maximiliaan had een zekere hoeveelheid sociaal kapitaal in de Vlaamse steden, maar duidelijk minder dan de voorstanders van de regentschapsraad. Jarenlang hadden de Bourgondische hertogen nochtans in de grote steden van het graafschap geïnvesteerd in sociaal kapitaal. De systematische uitbreiding van vorstelijke netwerken en partijen in Brugge, Gent en Ieper door middel van matrimoniale en andere 'zachte' infiltratiestrategieën had weliswaar succes geboekt, toch drongen de hertogelijke tentakels niet diep genoeg door in de stedelijke samenleving. Het autocratische staatsbestel van Maximiliaan heeft bijvoorbeeld nooit een beroep kunnen doen op het corporatieve kapitaal van de ambachten uit de grote Vlaamse steden. In Gent was er bovendien nauwelijks vorstelijk sociaal kapitaal aanwezig. In 1540 zou Keizer Karel V deze machtsbasis van politieke concurrenten proberen uitroeien door een verregaande repressie van de corporatieve organisaties. De kleinzoon van Maximiliaan beknotte de bestuurlijke autonomie van de ambachten, hij confisqueerde hun huizen en vernietigde de ambachtsarchieven. Op korte termijn verminderde hij de politieke macht van de ambachten, op lange termijn doofde het verzet tegen de centrale autoriteit evenwel niet uit – de Gentse calvinistische Republiek zou in 1577 opnieuw over ruime medestanders kunnen beschikken. Maximiliaan was echter niet tot

zo'n verregaande ingreep in staat omdat hij niet over genoeg steun voor een dergelijke grootschalige actie kon rekenen. Maximiliaans gevangenschap te Brugge in 1488 was dus niet enkel het gevolg van het verlies van een 'symbolisch gevecht', maar evenzeer van de mislukking om voldoende sociaal kapitaal in de grote steden te accumuleren. Ander onderzoek zal moeten uitwijzen of de Habsburger, na zijn militaire overwinning in 1492, dit verloren terrein heeft kunnen goedmaken. Dat de zestiende eeuw niet gespaard bleef van stedelijke opstanden doet vermoeden dat dit maar in beperkte mate gelukt is.

Over welke financiële en economische middelen beschikten de regentschapsraad en regent Maximiliaan toen ze, elk afzonderlijk, het graafschap bestuurden? Economisch kapitaal is makkelijk te meten, maar verdwenen rekeningen, een getrapt boekhoudkundig systeem en het gebrek aan een transparante administratie maken de financiën van zowel de regentschapsraad als de Bourgondische staat, zelfs voor tijdgenoten, erg ondoorzichtig. Ook op de financiële en economische achtergrond van corporatieve organisaties en sociale netwerken hebben we amper zicht. Toch drijft in de bronnen volgende hypothese boven, die echter nog verder onderzoek vereist. Handel voorzag de Vlaamse steden van een aanzienlijk economisch kapitaal dat door beleidsmakers kon worden aangewend voor politieke en militaire doeleinden. Zowel de regentschapsraad als Maximiliaan haalden inkomsten uit de heffing van, hoofdzakelijk indirecte, belastingen op handelsstromen. Ook het succes van de verkoop van stedelijke (of, in het geval van de regentschapsraad, 'gewestelijke') renten was mogelijk dankzij de grote aanwezigheid van vlottend (handels)kapitaal. De vorstelijke oorlogen en omkerende handelsstromen verzwakten echter de stedelijke economie van Vlaanderen in het algemeen, en van Brugge in het bijzonder. Een economische blokkade in 1485, en nogmaals in 1489-1490, vormde de doodsteek voor de financiële en economische slagkracht van de regentschapsraad. Door handelsstromen te blokkeren of naar concurrenten om te leiden, konden Maximiliaan en zijn medestanders (waaronder zich onder andere Antwerpse concurrenten van Brugse handelaars bevonden) de regentschapsraad het broodnodige economisch kapitaal ontnemen. Op korte termijn, met name door een tijdelijke blokkade, hebben de Rooms-koning en zijn entourage hun tegenstanders bewust op de knieën gedwongen. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of het autocratische beleid van Maximiliaan (meer onbewust maar niet minder fundamenteel) op lange termijn verzwakkend heeft gewerkt voor de economische slagkracht van de voorstanders van de regentschapsraad na de verovering van het graafschap. Het ziet er alvast naar uit dat de Brugse economie tijdens het bewind van regent Maximiliaan (in 1485-1488) erop achteruit gegaan is.

De veerkracht van de centrale staat was dus groter dan die van zijn tegenstanders. De Bourgondisch-Habsburgse staat had uiteindelijk een groter dwangmonopolie omdat hij over militaire en financiële reserves uit andere gewesten van de Nederlanden kon beschikken. Misschien heeft een voor Vlaanderen nadelige economische omwenteling de financiële slagkracht van deze gebieden bevorderd. Maar zelfs als dit het geval was, dan blijft de vraag waarom de andere Bourgondisch-Habsburgse gewesten de Vlaamse Opstand niet gesteund hebben. De Staten-Generaal waren in 1477, noch in 1488 doordrongen van een 'bovengewestelijke eendrachtigheid' om de Vlaamse zaak belangeloos te verdedigen, zo lijkt het. Evenmin was er, zoals in de Nederlandse Opstand, een zekere vorm van politieke solidariteit tussen opstandelingen uit verschillende gewesten in de jaren na de gevangenschap van Maximiliaan. De Vlaamse Opstand kende geen religieuze factor die, zoals in de Nederlandse Opstand, de opstandelingen wapende om het symbolische en culturele kapitaal van de vorst te bekampen. Evenmin verenigde in de Vlaamse Opstand een soort van religieuze lotsverbondenheid verschillende opstandelingen uit de Nederlanden tegen de Habsburgse vorst, zoals in de Nederlandse Opstand wel het geval zou zijn. Ook al had het '*volc*' in de Vlaamse Opstand '*goede causen*' om op te staan tegen de centrale staat, het waren niet de '*causen*' van iedereen.

V. BIBLIOGRAFIE

A. Lijst van de gebruikte afkortingen

ADN:	Archives Départementales du Nord
AESC:	Annales. Economies, Sociétés, Civilisations
AHSS:	Annales. Histoire et Sciences Sociales
AM:	Appeltjes van het Meetjesland
ARA:	Algemeen Rijksarchief te Brussel
BMGN:	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BMGOG:	Bulletijn van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent
BN:	Biographie Nationale
BNF:	Bibliothèque Nationale de France (Parijs)
BTFG:	Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis
BUMGOG:	Buitengewone Uitgaven van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent
CRHDI:	Centre de Recherches en Histoire du Droit et des Institutions
DG (I, 15):	*Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1515.* 'Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen, vierde reeks, nr. 12', V. Fris (ed.), Gent, 1901-1904 (deel I, p. 15)
HHSA:	Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (Wenen)
HKCG:	Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis
HKKOLKM:	Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen
HMGOG:	Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent
HGGSEB	Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Émulation' te Brugge
INV:	Inventaris
KB:	Koninklijke Bibliotheek van België (Brussel)
KdL:	Klasse der Letteren
KHDH:	Koninklijk Huisarchief Den Haag
LM:	Lexikon des Mittelalters
MSH:	Messager des Sciences Historiques
NAGN:	Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden
NBN:	Nouvelle Biographie Nationale
NBW:	Nationaal Biografisch Woordenboek
NNBW:	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
PCEEB:	Publications du Centre Européen d' Études Bourguignonnes (XIVe – XVIe s.)
RAB:	Rijksarchief Brugge
RAG:	Rijksarchief Gent
RBNS:	Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie
Rk.:	Fonds Rekenkamer

RN:	Revue du Nord
RH :	Revue Historique
SAB:	Stadsarchief Brugge
SAG:	Stadsarchief Gent
SHG:	Studia Historica Gandensia
SL:	Standen en Landen
UBG:	Universiteitsbibliotheek Gent
TG:	Tijdschrift voor Geschiedenis
TRG:	Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis
TSG:	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
VKAB:	Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten van België
VKVAB	Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, nieuwe reeks
VMGOG:	Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent

B. Bronnen

1. Onuitgegeven bronnen

ADN (Archives départementales du Nord)

Série B (Chambre des Comptes)
33, 71, 341-63, 430-1, 457, 579-81, 644, 839, 867, 895, 975, 1285-7, 1334, 1341, 1351, 1355, 1421, 1610-3, 1699-1708, 2065, 2067, 2072, 2077-8, 2084, 2090, 2094, , 2099, 2104, 2108-47, 3377-8, 3495, 3521-4, 3540, 3664, 4113-23, 5342-58, 5392, 6771-3, 7554, 17724-64, 18823-4, 18844, 19962, 19969, 20004-5, 20010, 20159, 20135, 20144

ARA (Algemeen Rijksarchief te Brussel)

Fonds Rekenkamer: volumes en registers (Rk.)
103, 104, 997, 2707, 2709, 3156, 3185-7, 13522, 13554, 13709-10, 13781-2, 13927, 14117-8, 14159-61, 14550-1, 16103, 17381-17410, 18110-20, 18197-200, 18254, 19719-25, 20367-80, 20963-4, 21439-48, 21846-63, 28302, 38701, 38712, 45984, 48837, 48895, 49071

Fonds Rekenkamer: Acquits de Lille (Rk., AL)
44-45, 109, 114, 369, 426

Fonds Grote Raad (GR)
Sententiën, nrs. 12, 793bis, 795-797, 799-804
Eerste aanleg (EA), nrs. 99 en 2678
Aanzienlijke Geslachten (AG), B, nr. 155
Procesbundels tot 1504, nrs. 78 en 79

Fonds Oorkonden van Vlaanderen (OV)
I (eerste reeks): nrs. 615, 617, 618-20, 2234-39, 2601, 2608, 2610
II (tweede reeks): dozen 49-54

Fonds de Lalaing (FL)
275, 470-71, 547, 549

Manuscrits divers (MD)
9, 174, 175, 797, 882A, 3279, 3969

BNF (Bibliothèque nationale de France)

MC (Mélanges Colbert) 358-9, 380-1, 397, 399
MF (Manuscrits français) 1278, 2897, 2908, 11590, 11592, 15538, 15540-1, 17909, 17861, 18997, 20428, 20483, 22479
MN (Manuscrits néerlandais) 15
NAF (Nouvelles Acquisitions françaises) 6525, 22330
PO (Pièces Originales) 787-8

HHSA (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien)

Niederländische Urkunden (NU): 1476; 1481; 1493
Belgica: PA (1), PC (1)
Fridericiana: 7 (1488-1490)
Maximiliana: 1, 32b

KB (Koninklijke Bibliotheek van België)

Fonds Merghelynck (M)
32, 103-4, 107

Manuscripten (Ms.)
1132, 13167-9, 20642-68

RAB (Rijksarchief Brugge)

Aanwinsten (AW)
1431, 1478

Fonds Brugse Vrije (BV)
BVR (registers): 4, 212-37
BVO (oorkonden): 455-518

Oorkonden met Blauwe Nummers (BN)
1959-61, 2338, 2450, 3499, 3517, 3503, 3521, 3529, 3534, 3801, 4150, 5029, 5089, 6283, 11503, 11697

Fonds Burg van Brugge (BB)
64

Fonds Wijnendale (FW)
249

Fonds 'Découvertes' (FD)
181-4, 189-92

RAG (Rijksarchief Gent)

Fonds Oorkonden van Vlaanderen (OV)
822-63

Oostenrijks Fonds (OF)
143-48

Fonds Diverse Oorkonden (DO)
80, 90, 143

Fonds Varia
Varia 2 (V2) 261
Varia 3 (V3) 243-44, 251

Fonds Raad van Vlaanderen (RV)
175, 692, 955, 2418, 6831-4, 7351-2, 7512-3, 8631-2, 8640-1, 34315, 34323

Fonds Gent (FG)
131, 158, 172, 436

Fonds Borluut (FB)
19, 32-3, 296, 448-9, 516

Fonds Piers de Raveschoot (FPR)
214-8, 1532

Fonds schenking Lippens (SL)
79

SAB (Stadsarchief Brugge)

Adornes: Archief Adornes (nummering van inventaris Geirnaert)
BR: Baljuwsrekeningen (1487-1497)
CA: Cartularia (nrs. 2, 4, 12, 13, 14, 17 en Cartularia Varia, 1)
CSK: Civiele sententiën Kamer (1487-1490)
FB: Fonds Bogardenschool (nr. 859)
FV: Fonds Veranneman

HS: Handschriften (nrs. 7, 8, 8bis, 14)
HG: Hallegeboden (1490-1493)
KO: Kopies van Oorkonden (1477-1495)
KV: Klerken van de vierschaar (1484-1488)
MC: Memoriaal van de Camere (1474-1475, 1478)
OA: Oorkonden van de ambachten (1477-1490)
OR: Oorlogsrekeningen (1482-1489)
PO: Politieke oorkonden (nrs. 1138-1252)
PR: Procuraties (1485-6 en 1492-3)
PrOr: Private oorkonden
1ste reeks: II, 7-52 (1484-1499)
2de reeks: 33-35 (1481-1492)
PrRe: Private rekeningen (nr. 10)
PW: Presentwijnen (1484-1493)
RW: Registers wetsvernieuwingen (1468-1501)
SR: Stadsrekeningen (1467-1495)
SV: Snaggaertsvonnissen
TR: Titels van renten (1477-1482)
WR: Wezenregisters (Sint-Jans-, Sint-Jacobs-, Carmers-, OLV-, Sint-Niklaas- en Sint-Donaaszestendeel)
WV: Wetsvernieuwing en ambachtsregisters (1468-1501)

SAG (Stadsarchief Gent)

Oud archief
Reeks 20, nrs. 1-18
Reeks 93, nrs. 3, 7, 26
Reeks 93bis, nrs. 4, 9, 12, 15
Reeks 94, nrs. 706-786
Reeks 110bis, nr. 1
Reeks 147bis, nr. 1
Reeks 212, nr. 1
Reeks 156, nrs. 1 en 3
Reeks 400, nrs. 26-32
Reeks 532, nr. 1

Familiearchief Lanchals-de Ladeuze (FLL)
1428-1450

Familiearchief Morel de Boucle (FM)
10-12, 174, 261-2, 483, 523, 621

UBG (Universiteitsbibliotheek Gent)

Handschriften (Hs.)
785, 1259, 1642

2. Uitgegeven bronnen

2.1 Verhalende bronnen

BASIN T., *Histoire de Louis XI*. C. Samaran & M.-C. Garand (eds.), Parijs, 1963-1972, 3 dln.

't Boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe sichten jaer 1477 tot 1491. (Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen, derde reeks, nr. 2) C. Carton (ed.), Gent, 1859.

BRESIN L., *Chronique de Flandre et d'Artois (1482-1560).* E. Mannier (ed.), Parijs, 1880.

Chronijcke van Ghendt door Jan van den Vivere en eenige andere aanteekenaars der XVIe en XVIIe eeuw. F. de Potter (ed.), Gent, 1885.

Chronique des faits et gestes admirables de Maximilien I durant son mariage avec Marie de Bourgogne. O. Delepierre (ed.), Brussel, 1839.

Chroniques de Brabant et de Flandre. C. Piot (ed.), Brussel, 1879.

Dits die Excellente Cronike van Vlaenderen. W. Vorsterman (ed.), Antwerpen, 1531.

Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1515. (Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen, vierde reeks, nr. 12) V. Fris (ed.), Gent, 1901-1904, 2 dln.

DE BUT A., *Chronique*, in: J. Kervyn de Lettenhove (ed.), *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne*. Brussel, 1870, dl. 2, pp. 211-717.

DE COMMYNES P., *Mémoires*. P. Contamine (ed.), Parijs, 1994.

DE DOPPERE R., *Chronique brugeoise de 1491 à 1498*. H. Dussart (ed.), Brugge, 1892.

DE LA MARCHE O., *Mémoires*. H. Beaune et J. D'Arbaumont (eds.), Parijs, 1883-1888, 4 dln.

DESPARS N., *Cronycke van den lande ende graefscepe van Vlaenderen.* J. de Jonghe (ed.), Brugge, 1840, 4 dln.

Histoire des Païs-Bas, depuis 1477 jusqu'en 1492, écrite en forme de journal par un auteur contemporain, in: J. De Smet (ed.), *Collection de chroniques belges inédites*. Brussel, 1865, dl. 3, pp. 695-742.

Kaiser Maximilians I. Weisskunig. H. Musper (ed.). Stuttgart, 1956, 2 dln.

MASSELIN J., *Journal des états généraux de France, tenus à Tours en 1484 sous le règne de Charles VIII*. (Collection des documents inédits sur l'histoire de France, série 1) A. Bernier (ed.), Parijs, 1835.

Mémoires de Jean de Dadizeele, souverain-bailli de Flandre, haut-bailli de Gand, capitaine-général de l'armée flamande, conseiller, chambellan et maître d'hôtel de Maximilien d'Autriche et de Marie de Bourgogne, ambassadeur en Angleterre, etc. (Recueil de

chroniques, chartes et autres documents concernant l'histoire et les antiquités de la Flandre-Occidentale, 3de reeks) C. Carton (ed.), Brugge, 1850.

Memorieboek der stad Ghendt van 't jaer 1301 tot 1737. (Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen, tweede reeks, 15) P. Van der Meersch (ed.), Gent, 1852-1861, 4 dln.

MEYERUS P., *Annales Flandriae*, in: J. Kervyn de Lettenhove (ed.), *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne*. Brussel, 1870, dl. 3, pp. 491-507.

MOLINET J., *Chroniques*. G. Doutrepont & O. Jodogne (eds.), Brussel, 1935, 3 dln.

De morte Caroli ducis Burgundiae narratio, in: J. Kervyn de Lettenhove (ed.), *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne*. Brussel, 1870, dl. 3, pp. 480-490.

NICOLAY J., *Kalendrier des guerres de Tournay (1477-1479).* F. Hennebert (ed.), Doornik, 1853-1856, 2 dln.

Dit sijn die wonderlycke oorloghen van den doorluchtighen hoochgheboren prince, keyser Maximiliaen. Hoe hij eerst int land quam. Ende hoe hij vrou Marien troude. W. Jappe Alberts (ed.), Groningen, 1957.

SURQUET J., *Mémoire en forme de chronicque. Histoire des Guerres et troubles de Flandres, mutinations et rébellions des Flamens contre Maximilien, roy des Romains*, in: J. De Smet (ed.), *Collection de chroniques belges inédites.* Brussel, 1865, dl. 4, pp. 503-586.

VAN DE LETEWE P., *Vernieuwinge der wet van Ypre, van het jaer 1443 tot 1480, met het geene aldaer binnen desen tyd geschiet is*. I. Diegerick (ed.), Ieper, 1863-1878, 3 dln.

WIELANT F., *Corte instructie in materie criminele*. J. Monballyu (ed.), Brussel, 1995.

WIELANT F., *Recueil des antiquités de Flandre*, in: J. De Smet (ed.), *Collection de chroniques belges inédites.* Brussel, 1865, dl. 4, pp. 1-442.

2.2 Niet-verhalende bronnen

BARTIER J., 'Un discours du chancelier Hugonet aux Etats Généraux en 1473', *HKCG*, 107 (1942), pp. 127-156.

BLOCKMANS W., *Handelingen van de leden en van de staten van Vlaanderen (1467-1477). Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren*. Brussel, 1971.

BLOCKMANS W., *Handelingen van de leden en van de staten van Vlaanderen. Regering van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (5 januari 1477 – 26 september 1506). Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren. Deel II: tot de vrede van Kadzand (1492)*. Brussel, 1973.

BLOCKMANS W., m.m.v. STRUBBE E., 'Privilegie voor het graafschap Vlaanderen, verleend door Maria, hertogin van Bourgondië, ter bekrachtiging van de klachten die de Staten haar hadden voorgelegd', in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 126-144.

BLOCKMANS W., m.m.v. ARNOULD M. & STRUBBE E., 'Privilegie voor alle landen van herwaarts over, verleend door Maria, hertogin van Bourgondië, ter bekrachtiging van de klachten die de Staten-Generaal haar hadden voorgelegd (Gent, 11 februari 1477)', in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 85-95.

BOONE M., 'De Gentse verplichte lening van 1492-1493', *HKCG*, 147 (1981), pp. 247-305.

CARTON C., 'Etat de la campagne dans notre province aux temps de Charles le Téméraire et de Maximilien', *HGGSEB*, 6 (1844), pp. 289-297.

CAUCHIES J.-M., *Ordonnances de Jean sans Peur, 1405-1419*. (KCOWVB, Verzameling van de verordeningen van de Nederlanden, I, 3) Brussel, 2001.

CHAMPOLLION-FIGEAC J.J., *Documents historiques inédits, tirés des collections manuscrites de la Bibliothèque royale et des archives ou des bibliothèques des départements.* Parijs, 1841-1848, 4 dln.

CLAUDE H., 'Quelques lettres inédites de Philippe de Clèves', *RN*, 49 (1967), nr. 193, pp. 293-306.

CUVELIER J., m.m.v. DHONDT J. & DOEHAERD R., *Actes des états généraux des anciens Pays-Bas (actes de 1427 à 1477)*. Brussel, 1948.

DAUCHY S., *Les appels flamands au Parlement de Paris: regestes des dossiers de procès reconstitués d'après les registres du Parlement et les sources conservées dans les dépots d'archives de Belgique et du Nord de la France*. (KCOWVB, Verzameling van de oude rechtspraak in België, eerste reeks) Brussel, 1998.

DE CHESTRET DE HANEFFE B., 'Testament de Philippe de Clèves et de la Marck, seigneur de Ravestein', *HKCG*, 68 (1899), pp. 223-235.

DE LA FONS-MELICOCQ, 'Documents inédits pour servir à l'histoire du nord de la France et de la Belgique sous Marie de Bourgogne et Maximilien d'Autriche (1477-1482)', *Revue d'histoire et d'archéologie*, 4 (1864), pp. 410-422.

DELEPIERRE O., 'Analectes brugeoises. Marie de Bourgogne et Maximilien', *HGGSEB*, 4 (1842), pp. 215-249.

DELEPIERRE O., ‘Compte inédit de ce que couta à la ville de Bruges, l’emprisonnement de Maximilien, roi des Romains’, *HGGSEB*, 2 (1840), pp. 91-108.

DELEPIERRE O., *Précis analytique des documents que renferme le dépot des archives de la Flandre-Occidentale à Bruges. Première série*. Brugge, 1840-1842, 3 dln.

DELEPIERRE O. & PRIEM F., *Précis analytique des documents que renferme le dépot des archives de la Flandre-Occidentale à Bruges. Deuxième série*. Brugge, 1844-1851, 8 dln.

DE PAUW N., *De voorgeboden der stad Gent in de XIVe eeuw (1337-1382)*. (Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen, vierde reeks, 2) Gent, 1885.

DE POTTER F., *Petit Cartulaire de Gand*. Gent, 1885.

DE POTTER F., *Gent van oudste tijden tot heden: geschiedkundige beschrijving der stad.* Gent, 1883-1901, 8 dln.

DERODE V., ‘Rôles des dépenses de la maison de Bourgogne’, *Annales du Comité Flamand de France*, 6 (1861-1862), pp. 283-302 en 7 (1863-1864), pp. 383-400.

DE SAINT-GENOIS J., ‘Lettres adressées par Maximilien Ier, archiduc d’Autriche, depuis empereur, à l’abbé de Saint-Pierre à Gand et à quelques autres personnages’, *MSH*, 1845, pp. 368-398.

DE SAGHER H., *Receuil de documents relatifs à l’histoire de l’industrie drapière en Flandre. Deuxième partie: le sud-ouest de la Flandre depuis l’époque bourguignonne. Tome premier*. Brussel, 1951.

DE SMIDT J. & STRUBBE E., i.s.m. ABELING J., ANDRIES J. & VAN ROMPAEY J., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen. Deel 1: 1465-1504.* (KCOWVB, Chronologische lijsten van de processen en sententiën van de oude raden van justitie van België, eerste reeks) Brussel, 1966.

DIEGERICK I., *Analectes yprois ou receuil de documents inédits concernant la ville d’Ypres*. Brugge, 1850.

DIEGERICK I., *Correspondance des magistrats d’Ypres députés à Gand et à Bruges pendant les troubles de Flandre sous Maximilien, duc d’Autriche, roi des Romains etc*. Brugge, 1855.

DIEGERICK I., ‘Episode de l’histoire d’Ypres sous le règne de Marie de Bourgogne, 1477’, *HGGSEB*, 10 (1848), pp. 423-476.

DIEGERICK I., *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d’Ypres*. Brugge, 1853-1868, 7 dln.

DIERICKX C.-L., *Mémoires sur la ville de Gand*. Gent, 1814-1815, 2 dln.

DONCHE P., *Schepenen-keurheren van Veurne-ambacht, 1240-1586. Naamlijsten van 1240 tot aan de unie met de schepenbank van de stad in 1586, aangevuld met de namen van baljuws en krikhouders*. Antwerpen, 2006.

DOUXCHAMPS-LEFEVRE C., 'Le privilège de Marie de Bourgogne pour le comté de Namur (mai 1477), in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 235-252.

DUMONT J., *Corps universel diplomatique*. Amsterdam, 1726-1731, 8 dln.

DUPIRÉ N., *Les faictz et dictz de Jean Molinet*. Parijs, 1936-1939, 3 dln.

ESPINAS G., VERLINDEN C. & BUNTINX J., *Privilèges et Chartes de Franchise de la Flandre*. (KCOWVB, Coutumes du pays et comté de Flandre) Brussel, 1959-1961, 2 dln.

FREDERICHS J., 'Une lettre de Marie de Bourgogne au Parlement de Malines', *MSH*, 1890, pp. 354-356.

FRIS V., 'Uittreksels der stadsrekeningen van Geeraardsbergen, van 1475 tot 1658', *BMGOG*, 20 (1912), pp. 45-99 en 163-227.

GACHARD L.-P., 'Analectes historiques, 3e série', *HKCG*, 23 (1855), pp. 25-220; '5e série', *HKCG*, 25 (1857), pp. 103-256; '7e série', *HKCG*, 28 (1859), pp. 359-516; '8e série', *HKCG*, 29 (1860), pp. 311-341; '10e série', *HKCG*, 32 (1862-1863), pp. 323-566; '12e série', *HKCG*, 36 (1866), pp. 273-506; '14e série', *HKCG*, 38 (1867-1869), pp. 267-422.

GACHARD L.-P., *Collection des documents inédits concernant l'histoire de la Belgique*. Brussel, 1833-1835, 3 dln.

GACHARD L.-P., 'Documents relatifs à la condamnation et à l'exécution de Guillaume Hugonet, chancelier de Bourgogne, et de Gui de Brumeu, comte de Meghem, seigneur d'Humbercourt, décapités à Gand le 3 avril 1477', *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, 6 (1839), pp. 219-240.

GACHARD L.-P., 'Lettres inédites de Maximilien, duc d'Autriche, roi des Romains et empereur, sur les affaires des Pays-Bas, de 1477 à 1508', (I) *HKCG*, 18 (1851), pp. 263-452 en (II) 19 (1851), pp. 193-328.

GACHARD L.-P. & PIOT C., *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*. Brussel, 1876-1886, 4 dln.

GAILLARD V., *Archives du Conseil de Flandre, ou recueil de documents inédits relatifs à l'histoire politique, judiciaire, artistique et littéraire*. Gent, 1856.

GALESLOOT L, 'Arrêt du Grand Conseil de Malines portant confiscation, pour cause de rébellion, d'une somme de dix-mille écus due à la ville de Bruges par l'empereur Maximilien et son fils, l'archiduc Philippe, 3 juin 1496', *HGGSEB*, 32 (1881-1882), pp. 399-412.

GALESLOOT L., *Inventaire des archives de la cour féodale de Brabant*. Brussel, 1870-1884, 2 dln.

GHELDOLF A., 'Opene letteren van gifte van Breskinssant, van maart 1486, ouden stijl', *Bijdrage tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 6 (1863), pp. 352-357.

GHELDOLF A., DU BOIS A. & DE HONDT L., *Coutume de la ville de Gand.* (KCOWVB, Coutumes du pays et comté de Flandre, Quartier de Gand) Brussel, 1868-1887, 2 dln.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., 'La captivité de Maximilien (détails inédits)', *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 4 (1881), pp. 395-424.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges*. Brugge, 1901-1902, 2 dln.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges. Receuil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville*. Brugge, 1904-1906, 4 dln.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Cartulaire de l'ancien grand tonlieu de Bruges, faisant suite au Cartulaire de l'ancienne Estaple. Receuil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville*. Brugge, 1908-1909, 2 dln.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutume du Franc de Bruges.* (KCOWVB, Coutumes du pays et comté de Flandre) Brussel, 1879-1880, 3 dln.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutume de la ville de Bruges*. (KCOWVB, Coutumes du pays et comté de Flandre, Quartier de Bruges) Brussel, 1874-1875, 2 dln.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutume de la ville d'Ypres*. (KCOWVB, Coutumes du pays et comté de Flandre, Quartier d'Ypres) Brussel, 1908, 2 dln.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes des pays et seigneuries enclavées*. (KCOWVB, Coutumes du pays et comté de Flandre, Quartier de Bruges) Brussel, 1890-1893, 6 dln.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*. (KCOWVB, Coutumes du pays et comté de Flandre, Quartier de Bruges) Brussel, 1890-1892, 4 dln.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., 'Une lettre de Charles-le-Téméraire (1476)', *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 10 (1879), pp. 56-60.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., 'L'oeuvre de Jean Brito, prototypographe brugeois', *HGGSEB*, 47 (1897), pp. 1-515.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Inventaire des archives de la ville de Bruges*. Brugge, 1871-1885, 6 dln.

GLORIEUX H., 'Liste du personnel officier et dames de la maison de Marie de Bourgogne, archiduchesse d'Autriche, en mars 1482', *De middelaar tussen de genealogische navorsers*, 21 (1966), nr. 126, pp. 286-288.

GREVE A. & LEBAILLY E., *Comptes de l'argentier de Charles le Téméraire duc de Bourgogne. 1: Annéé 1468: le régistre B 2068 des archives départementales du Nord*. Parijs, 2001.

HUBERT C., 'Quelques lettres inédites de Philippe de Clèves', *RN*, 49 (1967), pp. 293-306.

JONGKEES A., 'Het groot privilege van Holland en Zeeland (14 maart 1477)', in : W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 145-234.

JUSTICE J., 'La répression à Ypres après la révolte de 1477. Documents faisant suite à l' « épisode de l'histoire d'Ypres sous le règne de Marie de Bourgogne »', *HGGSEB*, 41 (1891), pp. 1-68.

KERVYN DE LETTENHOVE J. (ed.), 'Epitaphium ducis Caroli', in: J. Kervyn de Lettenhove (ed.), *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne*. Brussel, 1870, dl. 3, pp. 515-516.

KLEYNTJENS J., 'Schrijven van Philips van Cleve aan keizer Maximiliaan', *De Navorscher*, 69 (1920), pp. 81-82.

KRUSE H. & PARAVICINI W., *Die Hofordnungen der Herzöge von Burgund. Band 1: Herzog Philipp der Gute (1407-1467)*. (Instrumenta, 15) Ostfildern, 2005.

LAMEERE E., 'Documents inédits pour servir à l'histoire de l'origine et des attributions de l'audiencier dans les anciens Pays-Bas', *HKCG*, 66 (1897), pp. 145-232.

LENGLET DU FRESNOY N. (ed.), *Mémoires de messire Philippe de Comines*. Parijs, 1747, 4 dln.

MONBALLYU J., *Costumen van de stad en van de kasselrij Kortrijk. 2: Turben afgenomen door de Kortrijkse Schepenbank (1485-1581)*. (Costumen van het land en graafschap Vlaanderen, kwartier Gent, XII) Brussel, 1989.

NEELEMANS E., *Tijdrekenkundige naemlijst der baljuws, greffiers, tresoriers, burgemeesters en schepenen der stede, keure en vrijhede van Eecloo en parochie van Lembeke van den jaren 1249 tot 1796*. Gent, 1865.

Ordonnances des rois de France de la troisième race, recueillies par ordre chronologique. Parijs, 1723-1849, 21 dln.

PAVIOT J. (ed.), *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein. L'instruction de toutes manières de guerroyer sur mer. Edition critique du manuscrit français 1244 de la Bibliothèque Nationale de France*. (Bibliothèque de l'Ecole des hautes études. Sciences historiques et philologiques, 333) Parijs, 1997.

PELICIER P. (ed.), *Lettres de Charles VIII, Roi de France*. Parijs, 1898-1905, 5 dln.

Plakkaat van Verlatinge, 1581. M. Mout (ed.), 's-Gravenhage, 1979.

PLANCHER U., *Histoire générale et particulière de Bourgogne avec des preuves*. Dijon, 1781.

PRIEM F., *Documents extraits du dépôt des archives de la Flandre-occidentale à Bruges*. Brugge, 1840-1851, 11 dln.

RICOUR M., 'Complaintes et chansons inédites en langue flamande qui existent à la bibliothèque de Douai', *Bulletin du comité flamand de France*, 1 (1857-1859), pp. 174-192.

STRUBBE E., 'De verordening van 1483 voor den Raad van Vlaanderen', *HGGSEB*, LXXIV (1931), pp. 160-182.

THIELEMANS M., 'Les Croÿ, conseillers des ducs de Bourgogne. Documents extraits de leurs archives familiales, 1357-1487', *HKCG*, 124 (1959), pp. 1-141.

VAESEN J., DE MANDROT B. & CHARAVAY E. (eds.), *Lettres de Louis XI: roi de France*. Parijs, 1883-1909, 11 dln.

VAN CAENEGEM R., *Les arrêts et jugés du Parlement de Paris sur appels flamands conservés dans les registres du Parlement.* (KCOWVB, Verzameling van de oude rechtspraak in België, eerste reeks) Brussel, 1966-2002, 3 dln.

VAN DEN BUSSCHE E., 'Documents concernant le siège de Bruges en 1490', *La Flandre: revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 4 (1872-1873), pp. 5-11 en 105-114.

VANDEN BUSSCHE E., *Inventaire des archives de l'état à Bruges. I. Franc de Bruges.* Brugge, 1881-1884, 2 dln.

VAN DE PUTTE F., 'Annalectes, concernant Harelbeke', *HGGSEB*, 27 (1875), pp. 125-60.

VAN DE PUTTE F., 'Les confiscations de Maximilien d'Autriche', *HGGSEB*, 2 (1840), pp. 341-351.

VANDER HAEGHEN V., 'La charte donnée aux Gantois par Marie de Bourgogne (1477)', in : *Mélanges Paul Fredericq*, Brussel, 1904, pp. 273-278.

VANDER LINDEN H., *Itinéraires de Charles, duc de Bourgogne, Marguerite d'York & Marie de Bourgogne (1467-1477)*. Brussel, 1936.

VANDER LINDEN H., *Itinéraires de Marie de Bourgogne et de Maximilien d'Autriche (1477-1482)*. Brussel, 1934.

VANDEWALLE A., m.m.v. DE GROOTE J., D'HONDT J. & VANDERMEERSCH P., *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)*. (Brugse geschiedbronnen, 16) Brugge, 1985.

VAN DUYSE P. & DE BUSSCHER E., 'Condamnation d'Hugonet et d'Hymbercourt', *MSH*, 1838, pp. 364-367.

VAN LERBERGHE L. & RONSSE J., *Audenaerdsche mengelingen*. Oudenaarde, 1845-1854, 6 dln.

VAN UYTVEN R., m.m.v. DE RIDDER P., 'De Blijde Inkomst van Maria van Bourgondië (29 mei 1477): uitgave van de tekst en van eigentijdse commentaar', in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 286-371.

VERGAUWEN M. (ed.), 'Das ist der Handel und Furnemen etlicher in Flandern gegen der Romischen küniglichen Maiestat', *HGGSEB*, 12 (1815-1854), pp. 177-191.

VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M., *Compotus sigilliferi curie Tornacensis: Rekeningen van de officialiteit van Doornik (1429-1481)*. Brussel, 1995, 3 dln.

WELLENS R., 'Un fragment d'itinéraire des ducs de Bourgogne (1469-1479)', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 38 (1967), pp. 108-113.

WILS J., *Matricule de l'université de Louvain. II. 31 août 1453 – 31 août 1485*. Brussel, 1946.

WYMANS G., 'Un témoignage inédit sur le quatorzième chapitre de la Toison d'Or (Bois-le-duc, mai 1481)', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 34 (1963), pp. 67-78.

C. Literatuur

ADAMS J., *The familial state: ruling families and merchant capitalism in Early Modern Europe*. Ithaca-New York, 2005.

ADAMS J., 'The familial state: elite family practices and state-making in the early modern Netherlands', *Theory and Society*, 23 (1994), pp. 505-539.

AERTS E., 'De monetaire circulatie van de Bourgondische Nederlanden in het midden van de 15de eeuw', in: *Album Carlos Wyffels, aangeboden door zijn wetenschappelijke medewerkers*. Brussel, 1987, pp. 1-21.

AERTS E., *Geschiedenis en archief van de Rekenkamers: overzicht van de archieven en verzamelingen van het Algemeen Rijksarchief*. (Algemeen Rijksarchief, overzichten en gidsen, 27) Brussel, 1996.

AERTS E., ‘Muntkamer (ca. 1425-1749)’, in: E. Aerts, M. Baelde, H. Coppens, H. De Schepper, H. Soly, A. Thijs & K. Van Honacker (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*. (Algemeen Rijksarchief. Studia, 55) Brussel, 1994, dl. 2, pp. 692-700.

ALBRECHT C., ‘Eine reformierte Zentralfinanz: die Finanzverwaltung während der Herrschaft Karls des Kühnen untersucht anhang der Rechnungsüberlieferung des burgundischen Argentiers’, in: M. Boone & W. Prevenier (eds.), *Finances publiques et finances privées au bas Moyen Age*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 4) Leuven, 1996, pp. 219-237.

ALTHOFF G., ‘Zur Bedeutung symbolischer Kommunikation für das Verständnis des Mittelalters’, *Frühmittelalterliche Studien*, 31 (1997), pp. 370-389.

ALTHOFF G., ‘Die Kultur der Zeichen und Symbole’, *Frühmittelalterliche Studien*, 36 (2002), pp. 1-17.

ARICKX V., ‘Vele van dat ghesciet es Janne, heere van Dadiselle (1431-1481) en het handschrift van deze “gedenckschriften”’, *Biekorf*, 91 (1991), pp. 1-37.

ARMSTRONG C., ‘Had the Burgundian government a policy for the nobility’, in: J. Bromley & E. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands. Papers delivered to the Anglo-Dutch Historical Conference (II, 1962)*. Groningen, 1964, pp. 9-32.

ARMSTRONG C., ‘La politique matrimoniale des ducs de Bourgogne de la maison de Valois’, *Annales de Bourgogne*, 40 (1968), pp. 5-58 en 89-139; herdrukt in: C. Armstrong, *England, France and Burgundy in the fifteenth century*. Londen, 1983, pp. 237-342.

ARMSTRONG C., ‘The language question in the Low Countries: the use of French and Dutch by the dukes of Burgundy and their administration’, in: J. Hale, J. Highfield & B. Smalley (eds.), *Europe in the late Middle Ages*. Londen, 1965, pp. 386-409; herdrukt in: C. Armstrong, *England, France and Burgundy in the fifteenth century*. Londen, 1983, pp. 189-212.

ARNADE P., ‘City, court and public ritual in the late-medieval Burgundian Netherlands’, *Comparative Studies in Society and History*, 29 (1997), pp. 296-314.

ARNADE P., ‘Crowds, banners and the market place: symbols of defiance and defeat during the Ghent War of 1452-1453’, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 24 (1994), pp. 471-497.

ARNADE P., ‘Urban elites and the politics of public culture in the Late-Medieval Low Countries’, in: M. Carlier, A. Greve, P. Stabel & W. Prevenier (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij.* (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 7) Leuven, 1997, pp. 33-50.

ARNADE P., ‘The emperor and the city: the cultural politics of the Joyous Entry in early sixteenth century Ghent and Flanders’, *HMGOG*, 54 (2000), pp. 65-92.

ARNADE P., ‘Privileges and the political imagination in the Ghent Revolt of 1539’, in: M. Boone & M. Demoor (eds.), *Charles V in context: the making of a European identity*. Brussel, 2003, pp. 105-124.

ARNADE P., *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in medieval Ghent*. London-Ithaca, 1996.

ARNADE P., ‘Secular charisma, sacred power: rites of rebellion in the Ghent entry of 1467’, *HMGOG*, 45 (1991), pp. 69-94.

ARNADE P., HOWELL M. & SIMONS W., ‘Fertile spaces: the productivity of urban space in Northern Europe’, *The journal of interdisciplinary history*, 32 (2002), pp. 515-548.

ARNOULD M., ‘Le premier budget du duc Charles de Bourgogne (1467-1468)’, *HKCG*, CL (1984), pp. 226-271.

ARNOULD M., ‘Une estimation des revenus et des dépenses de Philippe le Bon en 1445’, *Acta Historica Bruxellensia*, 3 (1974), pp. 131-219.

ARNOULD M., ‘Les lendemains de Nancy dans les « pays de par deça » (janvier-avril 1477)’, in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 1-83.

ASAERT G., ‘Gasten uit Brugge. Nieuwe gegevens over Bruggelingen op de Antwerpse markt in de vijftiende eeuw’, in: *Album Carlos Wyffels, aangeboden door zijn wetenschappelijke medewerkers*. Brussel, 1987, pp. 23-41.

ASAERT G., *De Antwerpse scheepvaart in de XVe eeuw (1394-1480). Bijdrage tot de ekonomische geschiedenis van de stad Antwerpen*. (VKAB, KdL, jr. 35, nr. 72) Brussel, 1973.

AUGUSTYN B., ‘Admiraal van Vlaanderen (1356-1485)’, in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 234-241.

AUGUSTYN B., ‘Juwelenbewaarders (einde 14de-eerste helft 17de eeuw)’, in: E. Aerts, M. Baelde, H. Coppens, H. De Schepper, H. Soly, A. Thijs & K. Van Honacker (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*. (Algemeen Rijksarchief. Studia, 55) Brussel, 1994, dl. 1, pp. 172-179.

AUGUSTYN B., ‘Ontvanger-generaal van Vlaanderen (1245-1795)’, in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 188-195.

AUTRAND F., '"Tous parens, amis et affins". Le groupe familial dans le milieu de robe parisien au XVe siècle', in: P. Contamine & T. Dutour (eds.), *Commerce, finances et sociétés (XIe-XVIe siècles). Recueil de travaux d'histoire médiévale offert à M. le Professeur Henri Dubois*. Parijs, 1993, pp. 347-357.

AVONDS P., 'Beschouwingen over het ontstaan en de evolutie van het samenhorigheidsbesef in de Nederlanden (14de – 19de eeuw)', in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de romantiek. Liber Amicorum J. Andriessen, A. Keersmaekers & P. Lenders*. Leuven, 1986, pp. 45-58.

BAELDE M., *De collaterale raden tijdens de regeringen van Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw.* (VKAB, KdL, jg. 27, nr. 28) Brussel, 1965.

BAERTEN J., *Muntslag en -circulatie in de Nederlanden. Noord en Zuid op de weegschaal (7de-16de eeuw)*. Brussel, 1983.

BAETE F., DE DECKER S. & M. DE VLEESSCHAUWER, 'Het 'Prinsenhof' van Assenede. Archeologisch en historisch onderzoek naar het voormalig kasteel van Assenede', *De Twee Ambachten*, 10 (2002), pp. 7-65.

BALTHAU E., 'La famille Van Massemen/de Masmines. Aspects sociaux et matériels de la noblesse flamande ca. 1350 – ca. 1450', *PCEEB*, 37 (1997), pp. 173-193.

BAREL Y., *La ville médiévale. Système social, système urbain*. Grenoble, 1975.

BARTIER J., *Charles le Téméraire*. Brussel, 1944.

BARTIER J., *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*. Brussel, 1955.

BAUCHAU B., 'Jacques de Savoie (1450-1486): histoire d'un portrait et portrait historique', *HKKOLKM*, 95 (1991), pp. 117-146.

BAURIN G., *Les gouverneurs du comté de Namur (1430-1794)*. Namen, 1984.

BEERNAERT B., DE LA KETHULLE DE RYHOVE B., D'HONDT J., D'HOORE B. & SCHOTTE B., *De Visitatie. Bewonings- en bouwgeschiedenis van het huis Wulfhagestraat 18 in Brugge*. (Leven in oude huizen, 5) Brugge, 2005.

BEERNAERT B. & SCHOTTE B., *Het huis 'Coppieters 't Wallant', Sint-Jansstraat 13.* (Verslagen van de werkgroep Huizengeschiedenis van de vzw 'Levend Archief' van Brugge) Brugge, 2001.

BEERNAERT B. & SCHOTTE B., *Oude Burg 21. Door de eeuwen heen de woning van edellieden en magistraten* (Verslagen van de werkgroep Huizengeschiedenis van de vzw 'Levend Archief' van Brugge) Brugge, 1995.

BEERNAERT B. & SCHOTTE B., *Het huis 'Oudt Inghelandt' of 'De Roo Schildt', Sint-Jansstraat 15.* (Verslagen van de werkgroep Huizengeschiedenis van de vzw 'Levend Archief' van Brugge) Brugge, 2001.

BEERNAERT B. & SCHOTTE B., 'Op zoek naar de zwaanridder Pieter Lanchals', *Brugs Ommeland*, 40 (2000), pp. 37-62 en nr. 2, pp. 67-99.

BETHUNE J., 'Méreaux de familles brugeoises. Jean de Vleeschouwer, chevalier, et Barbe de Witte', *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, 51 (1895), pp. 554-557.

BIGWOOD G., *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du Moyen Age*. Brussel, 1922, 2 dln.

BISCHOFF G., 'Maximilien Ier, roi des Romains, duc de Bourgogne et de Bretagne', in: J. Kerhervé & T. Daniel (eds.), *1491. La Bretagne, terre d'Europe*. Brest, 1992, pp. 457-471.

BLICKLE P., 'Einführung. Mit den Gemeinden Staat machen', in: P. Blickle (ed.), *Gemeinde und Staat im Alten Europa*. (Historische Zeitschrift, 25) München, 1998, pp. 1-20.

BLICKLE P., 'Kommunalismus, Parlamentarismus, republikanismus', *Historische Zeitschrift*, CCXLII (1986), pp. 529-556.

BLICKLE P., 'The common people and the proces of state formation: some conclusions', in: Blickle (ed.), *Resistance, representation and community*. Oxford, 1997, pp. 325-338.

BLICKLE P., *Unruhen in der Ständischen Gesellschaft, 1300-1800*. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 1) München, 1988.

BLOCKMANS W., 'Um 1488. Wie der Römische König in Flandren zum Gefangenen seiner Untertanen wurde', in: B. Jussen (ed.), *Die Macht des Königs. Herrschaft in Europa vom Frühmittelalter bis in die Neuzeit*. München, 2005, pp. 277-286.

BLOCKMANS W., 'Albrecht III, hertog van Saksen', in: *NBW*, V (1972), klm. 14-22.

BLOCKMANS W., 'Albrecht de Stoutmoedige, hertog van Saksen, stadhouder-generaal der Nederlanden', *HKKOLKM*, 95 (1991), pp. 189-200.

BLOCKMANS W., 'Alternatives to monarchical centralisation: the great tradition of revolt in Flanders and Brabant', in: H. Koenigsberger (ed.), *Republiken und Republikanismus im Europa der frühen Neuzeit*. (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, 11) München, 1988, pp. 145-154.

BLOCKMANS W., ‘Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d’après des documents inédits’, *HKCG*, 140 (1974), pp. 257-368.

BLOCKMANS W., ‘Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming’, *TSG*, 16 (1990), pp. 18-30.

BLOCKMANS W., ‘De belastingsbetalers te Brugge (1488-1490) en te Gent (1492-1494), register van persoonsnamen’, in: W. Blockmans, C. Pauwelyn & L. Wynant, *Studiën betreffende de sociale strukturen te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw*. *Deel III.* (Standen en Landen, LXIII) Kortrijk, 1973, pp. 211-287.

BLOCKMANS W., ‘Breuk of continuïteit? De Vlaamse privilegiën van 1477 in het licht van het staatsvormingsproces’, in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 97-125.

BLOCKMANS W., ‘Du contrat féodal à la souveraineté du peuple. Les précédents de la déchéance de Philippe II dans les Pays-Bas (1581)’, in: *Assemblee di Stati istituzioni rappresentative nella storia del pensiero politico moderno (s. XV-XX).* Rimini, 1983, pp. 144-150.

BLOCKMANS W., ‘Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden’, *TSG*, 11 (1985), pp. 231-247.

BLOCKMANS W., ‘The Low Countries in the Middle Ages’, in: R. Bonney (ed.), *The rise of the fiscal state in Europe c. 1200-1815*. Oxford, 1999, pp. 281-308.

BLOCKMANS W., ‘Crisme de leze majesté. Les idées politiques de Charles le Téméraire’, in: J.-M. Duvosquel, J. Nazet & A. Vanrie (eds.), *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uyttebrouck*. (Archief- en bibliotheekwezen van België, extranummer 53) Brussel, 1996, pp. 71-81.

BLOCKMANS W., ‘Croy’, in: *LM*, III (1986), klm. 357-359.

BLOCKMANS W., ‘Devaluation, coinage and seignorage under Louis de Nevers and Louis de Male, counts of Flanders, 1330-84’, in: N. Mayhew, *Coinage in the Low Countries (880-1500)*. (BAR International Series, 54) Oxford, 1979, pp. 69-94.

BLOCKMANS W., ‘De tweekoppige draak. Het Gentse stadsbestuur tussen vorst en onderdanen, 14de – 16de eeuw’, in: J. de Zutter, L. Charles & A. Capiteyn (eds.), *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele.* Gent, 1996, pp. 27-37.

BLOCKMANS W., ‘The social and economic effects of plague in the Low Countries (1349-1500)’, *BTFG*, 58 (1980), nr. 4, pp. 833-863.

BLOCKMANS W., ‘Engelbrecht’, in: *LM*, III (1986), klm. 1920-1921.

BLOCKMANS W., ‘Finances publiques et inégalité sociale dans les Pays-Bas aux XIVe-XVIe siècles’, in: J.-P. Genet (ed.), *Genèse de l’état moderne. Prélèvement et redistribution. Actes du colloque de Fontevraud.* Parijs, 1987, pp. 77-90.

BLOCKMANS W., ‘Nieuwe gegevens over de gegoede burgerij in Brugge in de 13e en vooral 15e eeuw’, in: W. Blockmans, I. De Meyer., J. Mertens, C. Pauwelyn & W. Vanderpijpen, *Studiën betreffende de sociale strukturen te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel I: Tekst.* (Standen en Landen, LIV) Kortrijk, 1971, pp. 133-154.

BLOCKMANS W., ‘Die Hierarchisierung der Gerichtsbarkeit in den Niederlanden, 14.-16. Jahrhundert’, in: P.-J. Heinig, S. Jahns, H.-J. Schmidt, R. Schwinges & S. Wefers, *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit: Festschrift für Peter Moraw.* (Historische Forschungen, 67) Berlijn, 2000, pp. 261-278.

BLOCKMANS W., ‘The impact of cities on state formation: three contrasting territories in the Low Countries, 1300-1500’, in: P. Blickle (ed.), *Resistance, representation and community*. New York, 1997, pp. 256-271.

BLOCKMANS W., *Keizer Karel V (1500-1558). De utopie van het keizerschap*. Leuven, 2000.

BLOCKMANS W., ‘Kleve (Adolf von)’, in: *LM*, V (1991), klm. 1214.

BLOCKMANS W., ‘La manipulation du consensus. Systèmes de pouvoir à la fin du Moyen Age’, in: S. Gensini (ed.), *Principi e città alla fine del medioevo*. (Centri di Studi sulla Civiltà del Tardo Medioevo San Miniato, Collana di Studi e Ricerche, 6) Pisa, 1996, pp. 433-447.

BLOCKMANS W., ‘Revolutionaire mechanismen in Vlaanderen van de 13de tot de 16de eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 19 (1974), pp. 123-140.

BLOCKMANS W., ‘Mutaties van het politiek personeel in de steden Gent en Brugge tijdens een periode van regimewisselingen: het laatste kwart van de 15e eeuw’, in: H. De Schepper (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België.* Brussel, 1977, pp. 92-103.

BLOCKMANS W., ‘De Bourgondische Nederlanden: de weg naar een moderne staatsvorm’, *SHG*, 185 (1974); overdruk uit: *HKKOLKM*, 77 (1973), pp. 7-26.

BLOCKMANS W., ‘Die Niederlande vor und nach 1400: eine Gesellschaft in der Krise?’, in: F. Seibt & W. Eberhard (eds.), *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*. Stuttgart, 1984, pp. 117-132.

BLOCKMANS W., ‘Les origines des états modernes en Europe, XIII°-XVIII° siècles: état de la question et perspectives’, in: W. Blockmans & J.-P. Genet (eds.), *Visions sur le développement des états européens. Théories et historiographies de l’état moderne*. (Collection de l’Ecole française de Rome, 171) Rome, 1993, 1-14.

BLOCKMANS W., ‘La participation des sujets flamands à la politique monétaire des ducs de Bourgogne (1384-1500)’, *SHG*, 186 (1974); overdruk uit: *RBNS*, CXIX (1973), pp. 103-134.

BLOCKMANS W., ‘Les « pays de par-deçà » au temps des incertitudes’, in: *Bruges à Beaune. Marie, l’héritage de Bourgogne*. Parijs, 2000, pp. 39-59.

BLOCKMANS W. ‘Peilingen naar de sociale structuur te Gent tijdens de late 15de eeuw’, in: W. Blockmans, I. De Meyer., J. Mertens, C. Pauwelyn & W. Vanderpijpen, *Studiën betreffende de sociale strukturen te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel I: tekst.* (Standen en Landen, LIV) Kortrijk, 1971, pp. 217-262.

BLOCKMANS W., ‘La position du comté de Flandre dans le Royaume à la fin du XVe siècle’, in: B. Chevalier & P. Contamine (eds.), *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée. Economie – Pouvoirs – Arts. Culture et conscience nationales*. Parijs, 1985, pp. 71-89.

BLOCKMANS W., ‘Princes conquérants et bourgeois calculateurs. Le poids des réseaux urbains dans la formations des états’, in: N. Bulst & J.-P. Genet (eds.), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l’Etat moderne (XIIe-XVIIIe s.)*. (Actes du colloque de Bielefeld, 29 novembre – 1er décembre 1985) Parijs, 1988, pp. 167-181.

BLOCKMANS W., ‘La représentation de la noblesse en Flandre au XVe siècle’, in: J. Paviot & J. Verger (eds.), *Guerre, pouvoir et noblesse au Moyen Age. Mélanges en l’honneur de Philippe Contamine*. (Cultures et Civilisations Médiévales, XXII) Parijs, 2000, pp. 93-99.

BLOCKMANS W., ‘La répression de révoltes urbaines comme méthode de centralisation dans les Pays-Bas bourguignons’, *PCEEB*, 28 (1988), pp. 5-9.

BLOCKMANS W., ‘La signification ‘constitutionnelle’ des privilèges de Marie de Bourgogne (1477)’, in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 495-516.

BLOCKMANS W., ‘Urban space in the Low Countries, 13th-16th centuries’, in: *Spazio urbano e organizzazione economica nell’Europa medievale.* (Annali della facolta di scienze politiche, 29; Materiali di storia, 14), 1993-1994, pp. 166.

BLOCKMANS W. ‘Stadt, Region und Staat: ein Dreiecksverhältnis – Der Kasus der Niederlande im 15. Jahrhundert’, in: F. Seibt & W. Eberhard, *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit*. Stuttgart, 1987, pp. 211-226.

BLOCKMANS W., ‘Voracious states and obstructing cities: an aspect of state formation in preindustrial Europe’, *Theory and Society*, 18 (1989), pp. 733-755; herdrukt in: C. Tilly & W. Blockmans (eds.), *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800.* Oxford, 1994, pp. 218-250.

BLOCKMANS W., ‘A typology of representative institutions in late medieval Europe’, *Journal of Medieval History*, 4 (1978), pp. 189-215.

BLOCKMANS W., ‘De vermogensstruktuur in de St.-Jacobsparochie te Gent in 1492-1494’, in: W. Blockmans, C. Pauwelyn & L. Wynant, *Studiën betreffende de sociale strukturen te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw*. *Deel III.* (Standen en Landen, LXIII) Kortrijk, 1973, pp. 141-198.

BLOCKMANS W., ‘Vete, partijstrijd en staatsmacht. Een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen)’, in: J. Marsilje (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Vlaanderen*. (Cahiers sociale geschiedenis, 7) Hilversum, 1990, pp. 9-33.

BLOCKMANS W., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*. (VKAB, KdL, jg. 40, nr. 90) Brussel, 1978.

BLOCKMANS W., ‘Het wisselingsproces van de Gentse schepenen in de 15de eeuw (1400-1506)’, *HMGOG*, XLI (1987), pp. 75-96.

BLOCKMANS W. & DELVA A.*,* ‘Maria van Bourgondië’, in: *NBW*, XII (1987), klm. 487-493.

BLOCKMANS W. & DONCKERS E., ‘Self-representation of court and city in Flanders and Brabant in the fifteenth and early sixteenth centuries’, in: W. Blockmans & A. Janse (eds.), *Showing status: representation of social positions in the late Middle Ages*. Turnhout, 1999, pp. 81-111.

BLOCKMANS W. & PREVENIER W., *De Bourgondiërs, de Nederlanden op weg naar eenheid (1384-1530).* Amsterdam, 1997.

BLOCKMANS W. & STEIN R., ‘Beïnvloeding en manipulatie van elite en massa’, in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen, 1998, pp. 321-341.

BLOCKMANS W. & VAN PETEGHEM P., ‘De Pacificatie van Gent als uiting van kontinuïteit in de politieke opvattingen van de standenvertegenwoordiging’, *TG*, 89 (1976), pp. 322-334.

BOIS G., *La grande dépression médiévale (XIVe-XVe siècles): le précédent d’une crise systémique*. Parijs, 2000.

BLOK A., ‘Openbare strafvoltrekkingen als *rites de passage*’, *TG*, 97 (1984), nr. 3, pp. 470-781.

BLOK P., ‘Engelbrecht (Engelbert) II, graaf van Nassau-Dillenburg-Dietz’, in: *NNBW*, I (1911), klm. 819-821.

BOES J., ‘De Lieve. Eerste kunstmatige verbinding tusschen Gent en de zee’, *BMGOG*, 37 (1929), pp. 7-64.

BOEREN P., ‘Een getijdenboek van Willem Moreel (Museum Meermanno-Westreenianum, hs. 10 F13)’, *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1 (1979), pp. 135-145.

BOMPAIRE M. & DUMAS F., *Numismatique médiévale*. (L’atelier du médiéviste, 7) Turnhout, 2000.

BONNEY R., ‘The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200-1815’, in: R. Bonney (ed.), *The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200-1815*. Oxford, 1999, pp. 1-17.

BOOGAART T., ‘Our Saviour’s Blood: procession and community in late medieval Bruges’, in: K. Ashley & W. Hüsken (eds.), *Moving subjects. Processional performance in the Middle Ages and the Renaissance*. (Ludus, Medieval and Early Renaissance Theatre and Drama, 5) Amsterdam, 2001, pp. 69-116.

BOOGAART T., *An ethnogeography of late medieval Bruges. Evolution of the corporate milieu (1280-1349)*. Lewiston, 2004.

BOONE M., ‘Apologie d’un banquier médiéval: Tomasso Portinari et l’État bourguignon’, *Le Moyen Âge*, 105 (1999), pp. 31-54.

BOONE M., ‘Armes, coursses, assemblees et commocions: les gens de métiers et l’usage de la violence dans la société urbaine flamande à la fin du Moyen Age’, *RN*, 87 (2005), nr. 359, pp. 1-33.

BOONE M., ‘De souverein baljuw van Vlaanderen: breekijzer in het conflict tussen stedelijk particularisme en Bourgondische centralisatie’, *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 126 (1989), pp. 57-78.

BOONE M., ‘‘In den beginne was het woord’. De vroege groei van ‘parlementen’ in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden’, *BMGN*, 120 (2005), pp. 338-361.

BOONE M., ‘Biografie en prosopografie, een tegenstelling? Een stand van zaken in het biografisch onderzoek over Pieter Lanchals (ca. 1430/1440 – 1488); een Bruggeling in dienst van de Bourgondische staat’, *Millennium*, 7 (1993), pp. 4-13.

BOONE M., ‘Van Heilig Bloed en Blanke Zwanen: omgaan met het middeleeuwse verleden in het Brugge van de 19de en 20ste eeuw, een historiografische wandeling’, in: J. Art & L. François (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*. Gent, 1999, I, pp. 117-131.

BOONE M., ‘‘Cette frivole, dampnable et desraissonable bourgeoisie’: de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden’, in: J. Kloek & K. Tilmans, *Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. (Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis, 4) Amsterdam, 2002, pp. 33-53.

BOONE M., ‘Brugge en de Bourgondische hertogen: shoppen op markten van geld en macht’, in: A. Vandewalle (ed.), *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*. Brugge, 2002, pp. 123-134.

BOONE M., ‘Het ‘charter van Senlis’ (november 1301) voor de stad Gent. Een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)’, *HMGOG*, LVII (2003), pp. 1-45.

BOONE M., ‘‘*Civitas mori potest si authoritate superioris damnetur*’: politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw)’, in: *Verwoesting en wederopbouw van steden, van de Middeleeuwen tot heden.* (Gemeentekrediet van België, historische reeks in octavo, 100) Brussel, 1999, pp. 341-352.

BOONE M., ‘Un grand commis de l’Etat burgundo-habsbourgeois face à la mort: le testament et la sépulture de Pierre Lanchals (Bruges, 1488)’, in: J.-M. Duvosquel, A. Kelders & A. Vanrie (eds.), *Aspects de la vie culturelle dans les Pays-Bas bourguignons et habsburgeois*, Brussel, 2007, ter perse.

BOONE M., ‘Social conflicts in the cloth industry of Ypres (late 13th – early 14th centuries): the Cockerulle reconsidered’, in: M. Dewilde, A. Ervynck & A. Wielemans (eds.), *Ypres and the medieval cloth industry in Flanders. Archaeological and historical contributions.* (Archeologie in Vlaanderen, 2) Ieper, 1998, pp. 147-155.

BOONE M., ‘La construction d’un républicanisme urbain. Enjeux de la politique municipale dans les villes flamandes au bas moyen âge’, in: D. Menjot & J.-L. Pinol (eds.), *Enjeux et expressions de la politique municipale (XIIe-XXe siècles).* Parijs, 1997, pp. 41-60.

BOONE M., ‘‘Le tres fort, vilain et detestable criesme et pechié de zodomie’: homosexualité et répression à Bruges pendant la période bourguignonne (fin 14e – début 16e siècle)’, in: H. Soly & R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum Prof. Dr. M. Baelde*. Gent, 1993, pp. 1-17.

BOONE M., ‘Destruction des villes et menaces de destruction, éléments du discours princier aux Pays-Bas bourguignons’, in: M. Körner (ed.), *Stadtzerstörung und Wiederaufbau. Zerstörung durch die Stadtheerschaft, innere Unruhen und Kriege.* Bern, 2000, dl. 2, pp. 97-117.

BOONE M., ‘Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de late Middeleeuwen (14de-15de eeuw)’, in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België, historische grondslagen (Ancien Régime)*. *Handelingen van het 11de internationaal colloquium, Spa, 1-4.IX.1982*. (Pro Civitate, 65) s.l., 1984, pp. 74 -114.

BOONE M., ‘Diplomatie et violence d’état. La sentence rendue par les ambassadeurs et conseillers du roi de France, Charles VII, concernant le conflit entre Philippe le Bon, duc de Bourgogne, et Gand en 1452’*, HKCG*, 156 (1990), pp. 1-54.

BOONE M., ‘‘Doen traitieren elken Vlaminc in Vlaemscher Tale’. Talige communicatie tussen machthebbers en hun onderhorigen in het Bourgondische Vlaanderen (1385-1505)’, in: J. Decaluwe, G. De Schutter, M. Devos & J. Van Keymeulen (eds.), *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. Gent, 2004, pp. 107-125.

BOONE M., ‘Het vorstelijk domein te Gent (ca. 1385-1453), speelbal tussen vorstelijke centralisatie en stedelijk particularisme’, *HMGOG*, 42 (1988), pp. 69-93.

BOONE M., ‘La domesticité d’une grande famille gantoise d’après le livre de comptes de Simon Borluut (1450-1463)’, in: J.-P. Sosson, C. Thiry, S. Thonon & T. Van Hemelryck (eds.), *Les niveaux de vie au Moyen Age: mesures, perceptions et représentations.* Louvain-la-Neuve, 1999, pp. 77-90.

BOONE M., ‘Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas moyen âge: le cas gantois pendant la période bourguignonne’, *RN*, 70 (1988), nr. 278, pp. 471-487.

BOONE M. ‘Droit de bourgeoisie et particularisme urbain dans la Flandre bourguignonne et habsburgeoise (1384-1585)’, *BTFG*, 74 (1996), pp. 707-726.

BOONE M., ‘Les ducs, les villes et l’argent des contribuables: le rêve d’un impôt princier permanent en Flandre à l’époque bourguignonne’, in: P. Contamine, J. Kerhervé & A. Rigaudière (eds.), *L’impôt au Moyen Age. L’impôt public et le prélèvement seigneurial (fin XIIe – début XVIe siècle). II. Les espaces fiscaux*. Parijs, 2002, pp. 323-341.

BOONE M., ‘‘Plus dueil que joie.’ Renteverkopen door de stad Gent in de Bourgondische periode: tussen private belangen en publieke financiën’, *Gemeentekrediet van België, driemaandelijks tijdschrift*, 45 (1991), nr. 176, pp. 3-26.

BOONE M., ‘Élites urbaines, noblesse d’état: bourgeois et nobles dans la société des Pays-Bas bourguignons (principalement en Flandre et en Brabant)’, in: J. Paviot (ed.), *Liber Amicorum Raphaël De Smedt. 3 Historia.* (Miscellanea Neerlandica, 25) Leuven, 2001, pp. 61-85.

BOONE M., ‘ Het falen van netwerken’, in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen, 1998, pp. 344-354.

BOONE M., ‘Une famille au service de l’état bourguignon naissant. Roland et Jean d’Uutkerke, nobles flamands dans l’entourage de Philippe le Bon’, *RN*, 77 (1995), nr. 310, pp. 233-255.

BOONE M., ‘Stedelijke fiscaliteit in de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Nederlanden’, *Tijdschrift voor Fiscaal Recht*, 102 (1991), pp. 122-135.

BOONE M., ‘Formelis (Simon van)’, in: *NBW*, XIII (1990), klm. 286-292.

BOONE M., ‘Les Gantois et la grande procession de Tournai: aspects d’une sociabilité urbaine au Bas Moyen Age’, in: J. Dumoulin & J. Pycke (eds.), *La grande procession de Tournai (1090-1992). Une réalité religieuse, urbaine, diocésaine, sociale, économique et artistique*. Doornik, 1992, pp. 51-58.

BOONE M., *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*. (VMGOG, XV) Gent, 1990.

BOONE M., ‘Geldhandel en pandbedrijf in Gent tijdens de Bourgondische periode: politieke, fiscale en sociale aspecten’, *BTFG*, 66 (1988), pp. 767-791.

BOONE M., ‘Les gens de métiers à l’époque corporative à Gand et les litiges professionels (1350-1450)’, in: M. Boone & M. Prak (eds.), *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes).* (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 5) Leuven, 1996, pp. 23-47.

BOONE M., *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 – ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces.* (VKAB, KdL, jg. 52, nr. 133) Brussel, 1990.

BOONE M., *Gent en het Bourgondische staatsvormingsproces (ca. 1385 – ca. 1453). Een financiële en sociaal-politieke geschiedenis*. Gent, 1988, 4 dln. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).

BOONE M., ‘Gestion urbaine, gestion d’entreprises: l’élite urbaine entre pouvoir d’état, solidarité communale et intérêts privés dans les Pays-Bas méridionaux à l’époque bourguignonne (XIVe-XVe s.)’, *SHG*, 275 (1991); overdruk uit: S. Cavaciocchi (ed.), *L’impresa. Industria, commercio, banca, secc. XIII-XVIII*. Firenze, 1991, pp. 839-862.

BOONE M., ‘L’industrie textile à Gand au bas moyen âge ou les resources successives d’une activité réputée moribonde’, in: M. Boone & W. Prevenier (eds.), *La draperie ancienne des Pays-Bas. Débouchés et stratégies de survie, 14e-16e siècles.* (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 1) Leuven, 1993, pp. 15-61.

BOONE M., ‘Les juristes et la construction de l’État bourguignon aux Pays-Bas. État de la question, pistes de recherches’, in: J.-M. Duvosquel, J. Nazet & A. Vanrie (eds.), *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uyttebrouck*. Brussel, 1996, pp. 105-120.

BOONE M., ‘La justice en spectacle. La justice urbaine en Flandre et la crise du pouvoir « bourguignon » (1477-1488)’, *RH*, CXXV (2003), nr. 625, pp. 43-65.

BOONE M., ‘La justice politique dans les grandes villes flamandes. Etude d’un cas: la crise de l’état bourguignon et la guerre contre Maximilien d’Autriche (1477-1492)’, in: Y. Bercé (ed.), *Les procès politiques (XIVe-XVIIe siècles)*. Rome, 2006, pp. 183-218.

BOONE M., ‘Kanselier van Vlaanderen en Bourgondië (1385-1530)’, in: E. Aerts, M. Baelde, H. Coppens, H. De Schepper, H. Soly, A. Thijs & K. Van Honacker (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*. (Algemeen Rijksarchief. Studia, 55) Brussel, 1994, dl. 1, pp. 217-233.

BOONE M., ‘Lanchals (Pieter)’, in: *NBW*, XIII (1990), klm. 471-780.

BOONE M., ‘Législation communale et ingérence princière: la ‘restriction’ de Charles le Téméraire pour la ville de Gand (13 juillet 1468)’, in: J.-M. Cauchies & E. Bousmar (eds.), *« Faire bans, edictz et statuz ». Légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets, acteurs de l’activité législative communale en Occident, ca. 1200-1500.* (Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 87). Brussel, 2001, pp. 139-151.

BOONE M., ‘De Gentse lening van 1436. Bijdrage tot de studie der stedelijke elite’, *AM*, 39 (1988), pp. 87-99.

BOONE M., ‘‘*Le dict mal s’est espandu comme peste fatale*’. Karel V en Gent, stedelijke identiteit en staatsgeweld’, *HMGOG*, 54 (2000), pp. 31-63.

BOONE M., ‘De mazen in het netwerk’, in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen, 1998, pp. 355-378.

BOONE M., ‘Les métiers dans les villes flamendes au bas moyen âge (XIVe-XVIe siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques’, in: P. Lambrechts & J.-P. Sosson (eds.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux.* (Université Catholique de Louvain, Publications de l’Institut d’Études Médiévales, Textes, Études, Congrès, 15) Louvain-la-Neuve, 1993, pp. 1-21.

BOONE M., ‘Netwerken in de steden’, in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen, 1998, pp. 232-257.

BOONE M., ‘Overheidsfinanciën in de Middeleeuwse Zuidelijke Nederlanden’, *Tijdschrift voor Fiscaal Recht*, 117 (1993), pp. 105-115.

BOONE M., ‘D’un particularisme à l’autre: la Flandre et la Bretagne face à l’Etat centralisateur (XIVe-XVe siècle)’, in: J. Kerhervé & T. Daniel (eds.), *1491. La Bretagne, terre d’Europe*. Brest, 1992, pp. 193-204.

BOONE M., ‘Particularisme gantois, centralisme bourguignon et diplomatie française. Documents inédits autour d’un conflit entre Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, et Gand en 1401’, *HKCG*, 152 (1986), pp. 49-113.

BOONE M., ‘Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsoptreden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden’, *TSG*, 15 (1989), pp. 122-134.

BOONE M., ‘Want remitteren is princelijk: vorstelijk genaderecht en sociale realiteiten in de Bourgondische periode’, in: *Liber Amicorum Achiel de Vos*. Evergem, 1989, pp. 53-59.

BOONE M., ‘Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302’, in: R. Van Caenegem (ed.), *1302. Feiten en mythen van de Guldensporenslag*. Antwerpen, 2002, pp. 26-77.

BOONE M., ‘Städtische Selbstverwaltungsorgane vom 14. Bis 16. Jahrhundert. Verfassungsnorm und Verwaltungswirklichkeit im spätmittelalterlichen flämischen Raum am Beispiel Gent’, in: W. Ehbrecht (ed.), *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zur Verfassungsnorm und Verwaltungswirklichkeit in altständischer Zeit.* (Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A, 34) Keulen-Weimar-Wenen, 1994, pp. 21-46.

BOONE M., ‘Soeverein-baljuw van Vlaanderen’, in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 115-122.

BOONE M., ‘Sources juridiques, sources littéraires: reflets de la vie politique et sociale dans le comté de Flandre à l’époque bourguignonne’, in: E. Rassart-Eeckhout, J.-P. Sosson, C. Thiry & T. Van Hemelryck (eds.), *La vie matérielle au moyen âge. L’apport des sources littéraires, normatives et de la pratique.* (Université Catholique de Louvain, Publications de l’Institut d’Études Médiévales, Textes, Études, Congrès, 18) Louvain-la-Neuve, 1997, pp. 11-28.

BOONE M., ‘Stratégies fiscales et financières des élites urbaines et de l’Etat bourguignon naissant dans l’ancien comté de Flandre (XIVe-XVIe siècle)’, in: *L’argent au Moyen Age.* Parijs, 1998, pp. 235-253.

BOONE M., ‘Urban space and political conflict in late medieval Flanders’, *The journal of interdisciplinary history*, 32 (2002), pp. 621-640.

BOONE M., ‘La terre, les homes et les villes. Quelques considérations autour du thème de l’urbanisation des propriétaires terriens’, in: *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas Moyen Âge et aux temps modernes.* (Gemeentekrediet van België, historische reeks in octavo, 96) Brussel, 1996, pp. 153-173.

BOONE M., ‘De la ville à l’état: les Tolvin, clercs de la ville de Gand, serviteurs des ducs de Bourgogne’, in: W. Blockmans, M. Boone & T. de Hemptinne (eds.), *Secretum Scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier*. Leuven, 1999, pp. 327-349.

BOONE M. & BRAND H., ‘De ondermijning van het Groot Privilege van Holland, Zeeland en West-Friesland volgens de instructie van 21 december 1477’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 24 (1992), pp. 2-21.

BOONE M. & BRAND H., 'Vollersoproeren en collectieve actie in Gent en Leiden in de 14e en 15e eeuw', *TSG*, 19 (1993), pp. 168-193.

BOONE M., DANNEEL M. & GEIRNAERT N., 'Pieter IV Adornes (1460-ca. 1496): een Brugs patriciër in Gent', *HMGOG*, 39 (1985), pp. 123-147.

BOONE M., K. DAVIDS & P. JANSSENS, 'Urban public debts from the 14th to the 18th century. A new approach', in: M. Boone, K. Davids & P. Janssens (eds.), *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)*. (Studies in European Urban History (1100-1800), 3) Turnhout, 2003, pp. 3-11.

BOONE M. & DE HEMPTINNE T., 'Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand medieval (12e siècle-1540)', in: W. Paravicini (ed.), *Zeremoniell und Raum.* (Residenzenforschung, 6) Sigmaringen, 1997, pp. 279-304.

BOONE M., DE HEMPTINNE T. & PREVENIER W., 'Fictie en historische realiteit: Colijn van Rijsseles "De Spiegel der Minnen", ook een spiegel van sociale spanningen in de Nederlanden der late Middeleeuwen?', *SHG*, 263 (1985); overdruk uit: *Jaarboek van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica "De Fonteine" te Gent*, 24 (1984), pp. 9-33.

BOONE M. & DUMOLYN J., 'Les officiers-créditeurs des ducs de Bourgogne dans l'ancien comté de Flandre: aspects financiers, politiques et sociaux', *PCEEB*, 39 (1999), pp. 225-241; herdrukt in: J.-M. Cauchies (ed.), *Finances et financiers des princes et des villes à l'époque bourguignonne*. (Burgundica, VIII) Turnhout, 2005, pp. 63-77.

BOONE M. & DUMOLYN J., 'Henri Goethals, doyen de Liège (+1433): un homme d'église gantois au service des ducs de Bourgogne Jean sans Peur et Philippe le Bon', *PCEEB*, 38 (1998), pp. 89-106.

BOONE M., DUMON M. & REUSSENS B., *Immobiliënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent (1483-1503).* (SL, LXXVIII) Kortijk-Heule, 1981.

BOONE M., LALEMAN M.C. & LIEVOIS D., 'Van Simon sRijkensteen tot Hof van Ryhove. Van erfachtige lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat', *HMGOG*, 44 (1990), pp. 47-85.

BOONE M. & PRAK M., 'Rulers, patricians and burghers: the great and little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids & J. Lucassen (eds.), *A miracle mirrored. The Dutch republic in European perspective*. Cambridge, 1995, pp. 99-134.

BOONE M. & STABEL P., 'New Burghers in the late medieval towns of Flanders and Brabant: conditions of entry, rules and reality', in: R.C. Schwinges (ed.), *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250-1550).* (Zeitschrift für historische Forschung, 30) Berlijn, 2002, pp. 317-332.

BOONE M. & VANDERMAESEN M., 'Conseillers et administrateurs au service des comtes de Flandre au bas Moyen Age: intérêts économiques, ambitions politiques et sociales', in: A. Marchandisse & J.-L. Kupper (eds.), *A l'ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Age*. (Bibliothèque de la faculté de Philosophie et Lettres de l'université de Liège – Fascicule, 283) Genève, 2003, pp. 295-308.

BORGNET J., 'Analectes Namurois, 1483-1515', *BCRH*, 22 (1854), pp. 275-315.

BORGNET J., 'Troubles du comté de Namur en 1488', *Annales de la société archéologique de Namur*, 2 (1851), pp. 275-322.

BORN R., *Les Lalaing*. Brussel, 1986.

BOS-ROPS Y., 'The power of money. Financial officials in Holland in the late 15th and early 16th century', in: R. Stein (ed.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian Low Countries in a European context*. (Burgundica, 4) Turnhout, 2001, pp. 47-66.

BOTERBERGHE R., *Zuienkerke. Geschiedenis van een polderdorp*. Zuienkerke, 1992.

BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing: bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden.* (RUG, Werken uitgegeven door de faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 135) Brugge, 1965.

BOURDIEU P., 'Le capital social: notes provisoires', *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 3 (1980), pp. 2-3.

BOURDIEU P., 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, symbolisch kapitaal, in: P. Bourdieu (ed.), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam, 1989 (vertaling door Rokus Hofstede en anderen), pp. 120-141.

BOURDIEU P., 'Sur le pouvoir symbolique', *AESC*, 32 (1977), pp. 405-411.

BOURDIEU P., 'Rethinking the state: genesis and structure of the bureaucratic field', *Sociological theory*, 12 (1994), pp. 1-18.

BOURDIEU P., 'Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction', *AESC*, 27 (1972), pp. 1105-1127.

BRAND H., 'Urban elites and central government; co-operation or antagonism? The case of Leiden at the end of the Middle-Ages', *PCEEB*, 33 (1993), pp. 49-60.

BRAND H., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 6) Leuven, 1996.

BRAND H. & STABEL P., 'De ontwikkeling van vollerslonen in enkele laat-middeleeuwse textielcentra in de Nederlanden. Een poging tot reconstructie', in: J.-M. Duvosquel & E. Thoen, *Peasants & townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*. Gent, 1995, pp. 203-222.

BRAUN R., 'Staying on top: socio-cultural reproduction of European power elites', in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and State building*. Oxford, 1996, pp. 235-259.

BRENNER R., 'Eigendomsverhoudingen en de groei van de landbouwproductiviteit in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa', in: J. Dumolyn (ed.), *Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement*. Brussel, 2003, pp. 135-183 (vertaling van Erik Thoen en Jan Dumolyn).

BRITZ J., 'Baenst (Paul de)', in : *BN*, I, Brussel, 1866, klm. 620-621.

BROKKEN H. & DE SCHEPPER H., 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600', in: P. Margry, E. van Heukelom & A. Linders (eds.), *Van Camere vander rekeninghen tot algemene rekenkamer. Zes eeuwen rekenkamer.* Den Haag, 1989, pp. 15-56.

BROWN A., 'Civic ritual: Bruges and the Counts of Flanders in the Later Middle Ages', *English Historical Review*, 112 (1997), nr. 446, pp. 277-299.

BRUHNS H., 'Ville et état chez Max Weber', *Les Annales du Recherche Urbaine*, 38 (1988), pp. 3-12.

BRULEZ W., 'Brugge en Antwerpen in de 15de en 16de eeuw: een tegenstelling', *TG*, 83 (1970), pp. 15-37.

BRUSTEN C., 'A propos des campagnes bourguignonnes (1475-1478)', *PCEEB*, 9 (1967), pp. 79-87.

BULST N., *Die französischen Generalstände von 1468 und 1484: prosopographische Untersuchungen zu den Delegierten*. (Beihefte der Francia, 26) Sigmaringen, 1992.

BULST N., 'Rulers, representative institutions and their members as power elites: rivals or partners?', in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and state building*. Oxford, 1996, pp. 41-58.

BUNTINX J., 'Een schuur voor Philips Wielant te Nieuwpoort (1486)', in: *Album archivaris Jos de Smet*. Brugge, 1964, pp. 91-96.

BUNTINX J., 'Wielant (Filips)', in: *NBW*, V (1972), klm. 1009-1019.

BURKE P., 'City-states', in: J. Hall (ed.), *States in history*. Oxford, 1986, pp. 137-153.

BUYLAERT F., 'Baenst (Jan III de)', in: *NBW*, XVII (2005), klm. 44-49.

BUYLAERT F., 'Baenst (Paul de)', in: *NBW*, XVII (2005), klm. 49-53.

BUYLAERT F., *Crisis en continuïteit. De strategie van adellijke staatsfeodale families in de crisis van de late vijftiende eeuw in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden (1477-1492). Een vergelijkende case-study van de Vlaamse familie de Baenst en de Hollandse familie van Boschuysen*. Gent, 2003 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

BUYLAERT F., 'Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen. Een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 8 (2005), pp. 201-251.

BUYLAERT F., 'Gevaarlijke tijden. Een vergelijking van machtsverwerving en machtsbehoud bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Holland en Vlaanderen', *TG*, 119 (2006), pp. 312-27.

CARLIER M., *Kinderen van den minne. Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen*. (VKVAB, 3) Brussel, 2001.

CARLIER M., 'La politique des autorités envers les bâtards dans les Pays-Bas bourguignons: le dilemme entre avantage financier et intérêt politique', in: M. Boone & W. Prevenier (eds.), *Finances publiques et finances privées au bas Moyen Age*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 4) Leuven, 1996, pp. 203-218.

CARLIER M., 'Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en magen en buren in een middeleeuwse stad', in: M. Carlier, A. Greve, P. Stabel & W. Prevenier (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij.* (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 7) Leuven, 1997, pp. 71-91.

CARON M.-T., 'Adellijke netwerken', in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen, 1998, pp. 259-267.

CARON M.-T., *La noblesse dans le duché de Bourgogne (1315-1477)*. Rijsel, 1987.

CARON M.-T., *Les vœux du faisan, noblesse en fête, esprit de croisade. Le manuscrit français 11594 de la bibliothèque nationale de France*. (Burgundica VII) Turnhout, 2003.

CAUCHIES J.-M., 'Dans les allées et les coulisses du pouvoir: Philibert de Veyré, diplomate au service de Philippe le Beau (+1512)', in: J. Paviot (ed.), *Liber Amicorum Raphaël De Smedt. 3 Historia.* (Miscellanea Neerlandica, 25) Leuven, 2001, pp. 133-152.

CAUCHIES J.-M., 'L'archiduc Philippe d'Autriche, dit le Beau (1478-1506)', *HKKOLKM*, 95 (1991), pp. 45-54.

CAUCHIES J.-M., 'Baudouin de Bourgogne (v. 1446-1508), bâtard, militaire et diplomate. Une carrière exemplaire?', *RN*, 77 (1995), nr. 310, pp. 257-281.

CAUCHIES J.-M., ‘Bourgogne (Philippe de)’, in: *Nouvelle Biographie Nationale*, III (1994), klm. 275-276.

CAUCHIES J.-M., ‘« Croit conseil » et ses « ministres ». L’entourage politique de Philippe le Beau (1494-1506)’, in: A. Marchandisse & J.-L. Kupper (eds.), *A l’ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Age*. (Bibliothèque de la faculté de Philosophie et Lettres de l’université de Liège – Fascicule, 283) Genève, 2003, pp. 385-405.

CAUCHIES J.-M. (ed.). *Les élites nobiliaires dans les Pays-Bas au seuil des Temps modernes: mobilité sociale et service du pouvoir*. (Centre de recherches en histoire du droit et des institutions, Cahiers, 16) Brussel, 2001.

CAUCHIES J.-M., ‘Les étrangers dans l’entourage politique de Philippe le Beau’, *RN*, 84 (2002), nrs. 345-346, pp. 413-428.

CAUCHIES J.-M., ‘Lannoy’, in: *LM*, V (1991), klm. 1705-1706.

CAUCHIES J.-M., *Louis XI et Charles le Hardi. De Péronne à Nancy (1468-1477): le conflit*. (Bibliothèque du Moyen Age, 8) Brussel, 1996.

CAUCHIES J.-M., ‘Maximilien d’Autriche et le traité d’Arras de 1482: négociateurs et négociations’, in: D. Clauzel, C. Giry-Deloison & C. Leduc (eds.), *Arras et la diplomatie européenne (XVe – XVIe siècles)*. Arras, 2000, pp. 143-164.

CAUCHIES J.-M., ‘Die burgundischen Niederlande unter Erzherzog Philipp dem Schönen (1494-1506): ein doppelter Integrationsprozess’, in: F. Seibt & W. Eberhard (eds.), *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit*. Stuttgart, 1987, pp. 27-52.

CAUCHIES J.-M. *Philippe le Beau. Le dernier duc de Bourgogne*. (Burgundica, VI) Turnhout, 2003.

CAUCHIES J.-M., ‘De la « régenterie » à l’autonomie. Deux ordonnances de cour et de gouvernement de Maximilien et Philippe le Beau’, *HKCG*, 171 (2005), ter perse.

CAUCHIES J.-M., ‘La signification politique des entrées princières dans les Pays-Bas: Maximilien d’Autriche et Philippe le Beau’, *PCEEB*, 34 (1994), pp. 19-35.

CAUCHIES J.-M., ‘*Das Burgundische Vorbild* (le « modèle bourguignon ») et sa « réception » dans les principautés habsbourgeoises: arguments et perplexités’, *PCEEB*, 46 (2006), pp. 77-90.

CAZAUX Y., *Marie de Bourgogne. Témoin d’une grande entreprise à l’origine des nationalités européennes*. Parijs, 1967.

CHEVALIER B., ‘Corporations, conflits politiques et paix sociale en France aux XIVe et XVe siècles’, *RH*, 106 (1982), nr. 543, pp. 17-44.

CHEVALIER B., 'Du droit d'imposer et de sa pratique. Finances et financiers du roi sous le règne de Charles VIII', in: J. Blanchard (ed.), *Représentation, pouvoir et royauté à la fin du Moyen Age*. Parijs, 1995, pp. 33-45.

CHEVALIER B., 'Le financement de la première guerre d'Italie', in: P. Contamine, J. Kerhervé & A. Rigaudière (eds.), *L'impôt au Moyen Age. L'impôt public et le prélèvement seigneurial (fin XIIe – début XVIe siècle). I. Le droit d'imposer*. Parijs, 2002, pp. 41-66.

CHEVALIER H., 'Les Clèves-Ravenstein', *Revue de la Société Royale belge des ingénieurs et industriels*, 1965, nr. 4, pp. 186-196; nr. 6, pp. 302-315; nrs. 9-10, pp. 414-436; nr. 12, pp. 544-558.

CHITTOLINI G., 'Cities, « City-states, » and regional states in North-Central Italy', in: C. Tilly & W. Blockmans (eds.), *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800.* Oxford, 1994, pp. 28-43.

CHRISTIAENS J., 'Rym (Geeraard)', in: *NBW*, X (1983), 555-559.

CLAEYS P. & GEERTS J., 'Les anciennes fortifications de la ville de Gand', *MSH*, 1886, pp. 253-272.

CLÉMENT J., 'Antoine de Bourgogne, dit le grand bâtard', *PCEEB*, 30 (1990), pp. 165-182.

COCKSHAW P., 'La comptabilité publique dans les états bourguignons: l'exemple des comptes généraux', in: P. Bonenfant & P. Cockshaw (eds.), *Melanges offerts à Claire Dickstein-Bernard*. Brussel, 1999, pp. 37-106.

COCKSHAW P., 'Comptes généraux de l'Etat bourguignon. A propos d'un livre récent', *BTFG*, 45 (1967), pp. 484-493

COCKSHAW P., 'Le fonctionnement des ateliers monétaires sous Philippe le Hardi', *Bulletin du cercle d'études numismatiques*, 7 (1970), pp. 24-36.

COCKSHAW P., *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*. (SL, LXXIX) Kortrijk-Heule, 1982.

COCKSHAW P. & VAN DEN BERGEN C. (eds.), *L'ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société?* Turnhout, 1996.

COENEN D., 'Longin (Simon)', in: *Nouvelle Biographie Nationale*, V (1999), klm. 249-250.

COHEN E ., 'Symbols of culpability and the universal language of justice: the ritual of public executions in late medieval Europe', *History of Europian ideas*, 11 (1989), pp. 407-716.

COHN S., *Lust for liberty. The politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425. Italy, France, and Flanders*. Cambridge Mass., 2006.

COLEMAN J., 'Social capital in the creation of human capital', in: C. Winship & S. Rosen (eds.), *Organizations and institutions. Sociological and economic approaches to the analysis of social structure.* (The American Journal of Sociology, 94, supplement) Chicago, 1988, pp. 95-121.

COLEMAN J., *Foundations of social theory*. Cambridge, 1990.

COLENS J., 'Un magistrat perpétuel malgré lui. Moeurs administratives de la Flandre ancienne', *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 10 (1879), pp. 133-170 en 259-318.

COLLET A., 'Philippe de Crévecoeur, maréchal d'Esquerdes', *Mémoires de la Société académique de l'arrondissement de Boulogne-sur-Mer*, 28 (1917), pp. 376-468.

COLOT L., 'Jacques de Savoie, comte de Romont, homme lige de la maison de Bourgogne', *PCEEB*, 20 (1980), pp. 89-102.

COMMIES A., ''Nul ne s'y frotte'. Een biografische schets van Anton, bastaard van Bourgondië', in: *Excursiones medievales. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.G. Jongkees door zijn leerlingen*. Groningen, 1979, pp. 59-76.

CONTAMINE P., 'L'art de la guerre selon Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein (1456-1528): innovation ou tradition', *BMGN*, 95 (1980), pp. 363-376.

CONTAMINE P., 'Un aspect de la « tyrannie » de Louis XI. Variations sur le thème du « roi marieur »', in: M. Rouche & J. Heuclin (eds.), *La femme au Moyen Age*. Maubeuge, 1990.

CONTAMINE P., *Guerre, état et société à la fin du moyen âge. Études sur les armées des rois de France, 1337-1494.* (Civilisations et Sociétés, 24) Parijs, 1972.

CONTAMINE P., *La guerre au Moyen Age*. (Nouvelle Clio, 24) Parijs, 1980.

CONTAMINE P., *La noblesse au royaume de France de Philippe le Bel à Louis XII. Essai de synthèse.* Parijs, 1997.

CONTAMINE P., 'Face à l'offensive française. Rapport communiqué à Louis XI sur les forces dont Marie de Bourgogne pourrait disposer (Arras, 9 mars 1477)', in: J. Paviot (ed.), *Liber Amicorum Raphaël De Smedt. 3 Historia.* (Miscellanea Neerlandica, XXV) Leuven, 2001, pp. 153-163.

COOLS H., 'Aristocraten in de polder: over de geleidelijke opkomst van een bovengewestelijke adelsgroep in Holland, ca. 1430-ca. 1530', *Holland. Historisch tijdschrift*, 34 (2002), pp. 167-181.

COOLS H., 'The Burgundian-Habsburg court as a military institution from Charles the Bold to Philip II', in: S. Gunn & A. Janse, *The court as a stage. England and the Low Countries in the later Middle Ages*. Woodbridge, 2006, pp. 156-168.

COOLS H., 'Les frères Henri, Jean, Antoine et Corneille de Glymes-Bergen: les quatre fils aymon des Pays-Bas bourguignons', *PCEEB*, 41 (2001), pp. 123-133.

COOLS H., 'Quelques hommes de cour originaires des pays germaniques aux Pays-Bas à l'époque de Maximilien Ier', *PCEEB*, 46 (2006), pp. 161-170.

COOLS H., *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*. Zutphen, 2001.

COOLS H., 'Noblemen on the borderline: the nobility of Picardy, Artois and Walloon Flanders and the Habsburg-Valois conflict, 1477-1529', in: W. Blockmans, M. Boone & T. de Hemptinne (eds.), *Secretum Scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier*. Leuven, 1999, pp. 371-382.

COOLS H., 'Quelques considerations sur l'attitude des nobles Comtois entre 1477 et 1500', *PCEEB*, 42 (2002), pp. 167-182.

COOLS H., *Met raad en daad? Een doorkijk op een landelijke elite. Adel in de Rijselse kasselrij op het einde van de vijftiende eeuw*. Gent, 1992 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

COPPENS H. m.m.v. BAELDE M., 'Raad van financiën (1531-1795)', in: E. Aerts, M. Baelde, H. Coppens, H. De Schepper, H. Soly, A. Thijs & K. Van Honacker (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*. (Algemeen Rijksarchief. Studia, 55) Brussel, 1994, dl. 2, pp. 497-522.

COQUIBUS G., *Jean Carondelet (1428-1501), agent diplomatique de Charles le Téméraire, président de son parlement de Malines, chancelier de Bourgogne*. Parijs, 1938.

COWAN A., 'Urban elites in early modern Europe: an endangered species', *Historical Research*, 64 (1991), pp. 121-137.

CROUZET-PAVAN E., 'Cultures et contre-cultures: à propos des logiques spatiales et l'espace public vénitien', in: M. Boone & P. Stabel (eds.), *Shaping urban identity in late medieval Europe*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 11) Leuven, 2000, pp. 89-107.

CROUZET-PAVAN E., 'Les élites urbaines: aperçus problématiques (France, Angleterre, Italie)', in: *Les élites urbaines au Moyen Age*. Parijs, 1997, pp. 9-28.

CROUZET-PAVAN E., *Enfers et paradis. L'Italie de Dante et de Giotto*. Parijs, 2001.

D'AMAT R., 'Esquerdes (Philippe de Crèvecoeur, maréchal d')', in: *Dictionnaire de Biographie Française*, 13 (1975), klm. 37-39.

DAMBRUYNE J., 'Corporative capital and social representation in the Southern and Northern Netherlands, 1500-1800', in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen & H. Soly (eds.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation*. Aldershot, 2006, pp. 194-223.

DAMBRUYNE J., 'Guilds, social mobility and status in sixteenth-century Ghent', *International Review of Social History*, 43 (1998), pp. 31-78.

DAMBRUYNE J., *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. (VMGOG XXVIII) Gent, 2002.

DAMBRUYNE J., *Mensen en centen. Het 16de eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief*. (VMGOG, XXVI) Gent, 2001.

DAMBRUYNE J., 'De middenstand in opstand. Corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent', *HMGOG*, 57 (2003), pp. 71-122.

DAMEN M., 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad', *TSEG*, 2 (2005), pp. 68-94.

DAMEN M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*. (Hollandse Studiën, 36) Hilversum, 2000.

DAMEN M., 'Taxation for prince and officers. The council of Holland and the *aides* in the Burgundian period', in: R. Stein (ed.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian Low Countries in a European context*. (Burgundica, IV) Turnhout, 2001, pp. 27-46.

DAUCHY S., 'Le douaire de Marguerite d'York, la minorité de Philippe le Beau et le Parlement de Paris (1477-1494), *HKCG*, CLV (1989), pp. 49-127.

DAUCHY S., 'Le Parlement de Paris, juge contraignant ou arbitre conciliant? Les conflits entre Philippe le Bon et ses bonnes villes de Flandre', *PCEEB*, 33 (1993), pp. 143-152.

DAUCHY S., *De processen in beroep uit Vlaanderen bij het Parlement van Parijs (1320-1521). Een rechtshistorisch onderzoek naar de wording van staat en souvereiniteit in de Bourgondisch-Habsburgse periode*. (VKAW, KdL, jg. 57, nr. 154) Brussel, 1995.

DAUWE M.-R., *De Cronicke van Vlaenderen. Historiografische studie en transcriptie van f° 137 v° tot f° 420 v°*. Gent, 1987 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

DE BAST A., 'Belegering der stad Gent (1488)', *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*, 9 (1845), pp. 23-36.

DEBRIS C., *"Tu, felix Austria, nube". La dynastie de Habsbourg et sa politique matrimoniale à la fin du Moyen Age (XIIIe-XVIe siècles)*. (Histoire de famille. La parenté au Moyen Age, 2) Turnhout, 2005.

DE BORCHGRAVE E., 'Nassau (Engelbert, comte de)', in: *BN*, XV (1899), Brussel, klm. 473-480.

DE BORCHGRAVE E., 'Plaines (Thomas de)', in: *BN*, XVII (1903), klm. 703-706.

DE BORCHGRAVE E., 'Saxe (Albert III de)', in: *BN*, XXI (1911-1913), klm. 527-533.

DECAVELE J., 'Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795)', in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 277-320.

DECAVELE J. (ed.), *Gent, apologie van een rebelse stad*. *Geschiedenis, kunst, kultuur*. Antwerpen, 1989.

DECAVELE J. (ed.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V (1500-1558).* Leuven, 1990.

DECAVELE J., 'De Gentse poorterij en buitenpoorterij', in: *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden. Liber amicorum Jan Buntinx*. (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, series A, 10) Leuven, 1981, pp. 63-83.

DECAVELE J., *Poorters en buitenpoorters van Gent (1477-1492, 1542-1796)*. Gent, 1986.

DECAVELE J. & VAN PETEGHEM P., 'Gent 'absoluut' getemd', in: J. Decavele (ed.), *Gent, apologie van een rebelse stad*. *Geschiedenis, kunst, kultuur*. Antwerpen, 1989, pp. 107-133.

DE CHESTRET DE HANEFFE J., *Histoire de la maison de la Marck y compris les Clèves de la seconde race*. Luik, 1898.

DE CLERCK D., 'Kasteel De Spycker in Sint-Kruis, een huis van plaisance', *Brugs Ommeland*, 44 (2004), pp. 227-255.

DE CLERCQ W., DUMOLYN J. & HAEMERS J., 'Vivre noblement. The material and immaterial construction of elite-identity in late medieval Flanders: the case of Peter Bladelin and William Hugonet', *Journal of the Interdisciplinary History*, 38 (2007), ter perse.

DE CROMBRUGGHE A., 'Bourgogne (Antoine)', in: *BN*, II (1868), klm. 837-842.

DE CROMBRUGGHE A., 'Bouverie (Jean de la)', in: *BN*, II (1868), klm. 891-894.

DE DECKER A., *Bijdrage tot de studie van de druk der vorstelijke belastingen op de financiën van enkele steden en plattelandsdistricten in Vlaanderen vanaf 1467 tot en met 1493.* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling) Gent, 1969.

DE FOUW A., *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*. Groningen, 1937.

DEGREVE H. & SCHOUPS I., 'Vijf jaar aanvulling op de Gentse immobiliënmarkt van 1483-1503: 1478-1483', in: J. De Belder, W. Prevenier & C. Vandenbroeke (eds.), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late middeleeuwen tot de 20e eeuw.* (SHG, 257) Gent, 1983, pp. 23-40.

DE GRUBEN F., *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bourguignonne (1430-1477).* (Mediaevalia Lovaniensia, serie I, XXIII) Leuven, 1997.

DEGRYSE R., 'De admiraals en de eigen marine van de Bourgondische hertogen (1384-1488)', *Marine Academie. Mededelingen*, 17 (1965), pp. 139-225.

DEGRYSE R., 'Brugge en de organisatie van het loodswezen van het Zwin op het einde van de 15de eeuw', *HGGSEB*, 112 (1975), pp. 60-129.

DEGRYSE R., 'De omvang van Vlaanderens haring- en zoutevisbedrijf op het einde van het Frans-Bourgondisch conflict (1482)', *Marine Academie. Mededelingen*, 15 (1963), pp. 31-95.

DEGRYSE R., 'Het kasteel en de eerste kapiteins van Nieuwpoort (1385-1489)', *HGGSEB*, 132 (1995), pp. 61-80.

DEGRYSE R., 'De konvooiering van de Vlaamsche visschersvloot in de 15de en 16de eeuw', *BMGN*, 2 (1948), pp. 1-24.

DE HERCKENRODE J., *Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne*. Gent, 1862-1865, 3 dln.

DE JONGE K., 'Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen. Rijsel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede', *HMGOG*, 54 (2000), pp. 93-134.

DE KEYSER R., 'Het kasteel Lembeke te Oostkerke en zijn bezitters', in: *Album archivaris Jos De Smet*. Brugge, 1964, pp. 219-232.

DE KEYZER W., *Inventaire des archives de la famille de Clerque Wissocq de Sousberghe (XIIIe-XXe siècles)*. Brussel, 1976.

DEKKER R., *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*. Baarn, 1982.

DEKKER R., 'Some remarks about collective action and collective violence in the history of the Netherlands', *TSG*, 15 (1989), pp. 158-164.

DEKKERS R. *Bibliotheca Belgica Juridica. Een bio-bibliographisch overzicht der rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste tijden af tot 1800*. (VKAB, KdL, jg. 13, nr. 14) Brussel, 1951.

DELEPIERRE O., ‘Chapitre de la Toison d’Or, tenu à Bruges, en 1478’, in: O. Delepierre (ed.), *Chroniques, traditions et légendes de l’ancienne histoire des Flamands*. Lille, 1834, pp. 163-168.

DELEPIERRE O., *Précis des annales de Bruges depuis les temps les plus reculés jusqu’au commencement du XVIIe siècle*. Brugge, 1835.

DE LIEDEKERKE R., *La maison de Gavre et de Liedekerke. Histoire de la ligne directe depuis l’origine jusqu’â nos jours.* S.l., 1961-9, 2 dln.

DE LIMBURG-STIRUM T., *La cour des comtes de Flandre, leurs officiers héréditaires. I. Le chambellan de Flandre et les sires de Ghistelles*. Gent, 1868.

DE MECHELEER L., ‘Leuven, Antwerpen en het centraal gezag (1477-1506). Een bronnenexploratie’, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 79 (1996), pp. 143-171.

DE MECHELEER L., ‘Un officier du prince par temps agités: les avatars du maïeur Lodewijk Pynnock pendant une période troublée à Louvain (1477 et 1488-1489)’, in: W. Blockmans, M. Boone & T. de Hemptinne (eds.), *Secretum Scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier*. Leuven, 1999, pp. 351-369.

DE MÉRINDOL C., ‘Mouvements sociaux et troubles politiques à la fin du moyen âge. Essai sur la symbolique des villes’, in: *Violence et contestation au moyen âge.* Parijs, 1990, pp. 267-302.

DE MEY J., ‘Doppere (Rombaut de)’, in: *NBW*, XVI (2002), klm. 304.

DEMEY J., ‘Proeve tot raming van de bevolking en de weefgetouwen te Ieper van de XIIIe tot de XVIIe eeuw’, *BTFG*, XXVIII (1950), pp. 1031-1048; herdrukt in: O. Mus (ed.), *Prisma van de geschiedenis van Ieper. Een bundeling historische opstellen verzameld door O. Mus onder leiding van prof. J. A. Van Houtte.* Ieper, 1974, pp. 157-170.

DEMOULIN B. & KUPPER J.-L., *Histoire de la principauté de Liège. De l’an mille à la Révolution*. Toulouse, 2002.

DE MUYNCK R., ‘De oorzaken en het karakter van de Gentse oorlog (1379-1385)’, *HMGOG*, V (1951), pp. 305-318.

DEMYTTENAERE A., ‘Galbert of Bruges on Political Meeting Culture: Palavers and Fights in Flanders during the Years 1127 and 1128’, in: P. Barnwell and M. Mostert (eds.), *Political Assemblies in the Earlier Middle Ages*. Turnhout, 2003, pp. 151-192.

DENECKERE G., ‘Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990.’, *TSG*, 26 (2000), pp. 239-262.

DENECKERE G., *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)*. Antwerpen, 1997.

DENHAENE G., 'Les collections de Philippe de Clèves, le goût pour le nu et la renaissance aux Pays-Bas', *Bulletin van het Belgisch historisch instituut te Rome*, 45 (1975), pp. 309-342.

DE PAEPE J., *Watervliet, koningswens en ridderdroom*. Eeklo, 1999.

DE POORTER A., 'Het testament van Anselmus Adornes, 10 februari 1470 (n.st.)', *Biekorf*, 37 (1937), pp. 225-239.

DE REIFFENBERG F., *Histoire de l'ordre de la Toison d'Or depuis son institution jusqu'à la cessation des chapitres généraux ; tirée des archives mêmes de cet ordre et des écrivains qui en ont traité*. Brussel, 1830.

DE RIDDER-SYMOENS H., 'Jan van Rompaey, Max Weber en Bourgondische ambtenaren', in: B. Jacobs & E. Coppens (eds.), *Een rijk gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève*. Nijmegen, 1998, pp. 323-339.

DE RIDDER-SYMOENS H., 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *HMGOG*, 45 (1991), pp. 95-117.

DE RIDDER-SYMOENS H., 'Training and professionalization', in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and State building*. Oxford, 1996, pp. 149-172.

DEROLEZ A., 'Vroeg humanisme en middeleeuwse bibliotheken. De bibliotheek van de Adornes en van Jeruzalemkapel te Brugge', *TG*, 85 (1972), pp. 161-170.

DEROLEZ A. & VICTOR B., *Corpus catalogorum Belgii: the medieval booklists of the Southern Low Countries. 3: Counts of Flanders, Provinces of East Flanders, Antwerp and Limburg*. Brussel, 1999.

DE ROOVER R., *Money, banking and credit in mediaeval Bruges. Italian merchant-bankers, lombards, and money-changers. A study in the origins of banking.* Cambridge, 1948.

DE ROOVER R., *The Bruges money market around 1400.* (VKAB, KdL, jg. 30, nr. 63) Brussel, 1968.

DE ROOVER R., *The rise and decline of the Medici bank, 1397-1494*. (Harvard Studies in Business History, 21) Cambridge Mass., 1963.

DERYCKE L., 'The public annuity market in Bruges at the end of the 15th century', in: M. Boone, K. Davids & P. Janssens (eds.), *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)*. (Studies in European Urban History (1100-1800), 3) Turnhout, 2003, pp. 165-181.

DERYCKE L., *De Sint-Michielswijk in Gent (1480-1520), een sociaal-topografische reconstructie*. (VMGOG, XXIV) Gent, 1999.

DERVILLE A., 'Les élites urbaines en Flandre et en Artois', in: *Les élites urbains au Moyen Âge (XXVIIe Congrès de la SHMES. Rome, mai 1996)*. (Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public. Série Histoire Ancienne et Médiévale, 46) Parijs, 1997, pp. 9-27.

DERVILLE A., 'Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XV° siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer)', in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 449-471.

DE SAINT-GENOIS J., 'Brimeu (Guy de)', in: *BN*, III (1872), klm. 67-68.

DE SAINT-GENOIS J., 'Sur la compétence de la juridiction à laquelle furent soumis Hugonet et Himbrecourt', *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, 6 (1839), pp. 199-219.

DESCHAMPS DE PAS L., 'Essai sur l'histoire monétaire des comtes de Flandre de la maison de Bourgogne', *Revue numismatique*, 6 (1861), pp. 106-139.

DESCHAMPS DE PAS L., 'Essai sur l'histoire monétaire des comtes de Flandre de la maison d'Autriche', *Revue numismatique*, 14 (1869), pp. 86-114.

DE SCHEPPER H. & CAUCHIES J.-M., 'Legal tools of the public power in the Netherlands, 1200-1600', in: A. Padoa-Schioppa (ed.), *Legislation and justice*. Oxford, 1997, pp. 229-268.

DESCIMON R., 'Power elites and the prince: the State as enterprise', in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and State building*. Oxford, 1996, pp. 101-122.

DE SMEDT R., 'Le 15e chapitre de l'Ordre de la Toison d'or. Une fête mémorable à Malines en 1491', *HKKOLKM*, 95 (1991), pp. 3-38.

DE SMEDT R. (ed.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle*. (Kieler Werkstücke Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, 3) Franfurt am Main, 2000.

DE SMEDT R., 'Jan heer van Lannoy, stadhouder en diplomaat', *HKKOLKM*, 95 (1991), pp. 55-84.

DE SMET J.-J., *Mémoire historique sur la guerre de Maximilien, roi des Romains, contre les villes de Flandre (1482-1488)*. (Mémoires de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, 35) Brussel, 1865.

DE SMET J.-J., 'Le supplice du chancelier Hugonet et du comte d'Imbrecourt, ministre de Marie de Bourgogne, a-t-il été le résultat d'une vengeance populaire ?', *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, VI (1839), pp. 89-102.

DE SMIDT J. & DE SMIDT J., 'Het Haarlems oproer van 22 juli 1482. Dossier van een Hollandse appelzaak voor de Grote Raad', *Verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht*, 12 (1960), pp. 217-291.

DESPODT V., *"Dat du best, was ich ende wat ic bem, dat sal tu werden ..." Gentse grafmonumenten en grafschriften tot het einde van de Calvinistische Republiek (1584)*. Gent, 2001 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

DESPRETZ A., 'De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)', *HMGOG*, 17 (1963), pp. 119-129.

DE VALKENEER A., 'Inventaire des tombeaux et dalles a gisants en relief en Belgique, époques romane et gothique', *Bulletin van de koninklijke commissie voor monumenten en landschappen*, 14 (1963), pp. 89-256.

DEVAUX J., 'Le rôle politique de Marie de Bourgogne au lendemain de Nancy: vérité ou légende?', *Le Moyen Age*, 97 (1991), pp. 389-405.

DEVAUX J., 'Un seigneur lettré à la cour de Bourgogne: Philippe de Croÿ, comte de Chimay', in: A. Tourneux (ed.), *Liber Amicorum Raphaël De Smedt. 4. Litterarum Historia.* (Miscellanea Neerlandica, XXVI) Leuven, 2001, pp. 13-33.

DEVAUX J., 'Les soulèvements urbains de 1477 sous le regard des chroniqueurs du temps', in: *Actes du LIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de la Belgique*. Luik, 1994, dl. 2, pp. 207-210.

DEVILLERS L., 'Le Hainaut après la mort de Marie de Bourgogne (1482-1483)', 50 (1880), pp. 169-312.

DEVILLERS L., 'Le Hainaut sous la régence de Maximilien d'Autriche (1483-1494)', *HKCG*, 52 (1882), pp. 327-445; 56 (1887), pp. 191-270; 57 (1888), pp. 155-306; 58 (1889), pp. 179-260 en pp. 411-516.

DEVLIEGHER L., 'Het graf van Hiëronymus Lauweryn te Watervliet', *HGGSEB*, 98 (1961), pp. 190-195.

DE VOS D., *Hans Memling. Catalogus*. Brugge, 1994.

DE VRIES J., *European urbanization, 1500-1800*. Cambridge, 1984.

DE WIN P., 'Brimeu (Guy de)', in: *NBW*, XIV (1992), klm. 71-77.

DE WIN P., 'Engelbert II graaf van Nassau-Dillenburg en Vianden, heer van Breda (1451-1504)', *HKKOLKM*, 95 (1991), pp. 85-115.

DE WIN P., 'Glymes (Jan III van)', in: *NBW*, XIV (1992), klm. 214-221.

DE WIN P., 'Nassau (Engelbert van)', in: *NBW*, XV (1995), klm. 537-546.

DE WIN P., *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd, bestudeerd in Europees perspectief*. (VKAB, KdL, jg. 53, nr. 139) Brussel, 1991.

DEWITTE A., 'Hoghe boven der eerde XVIIJ voeten, 1486-1492. Bij het overlijden van Jan van Nieuwenhove, 1488', *Biekorf*, 101 (2001), pp. 174-175.

DEWITTE A., 'Jehan Adourne, seigneur de Nieuwenhove et de Nieuwvliet, 1494-1537', *Biekorf*, 101 (2001), pp. 158-166.

DEWITTE A., 'Laurein, Mark', *NBW*, VII (1977), klm. 495-503.

DEWITTE A., 'De Laurijns als bedijkers tussen Ijzendijke en Philippine, 1499-1614', *Appeltjes van het Meetjesland*, 46 (1995), pp. 165-174.

DHANENS E., *De Vijd-Borluut fundatie en het Lam Godsretabel (1432-1797).* (Mededelingen van de KAWLSB, Klasse der Schone Kunsten, jg. 38, nr. 2) Brussel, 1976.

D'HONDT J., *'De Rode Steen'. Jan van Eyckplein 8 te Brugge*. (Verslagen van de werkgroep Huizengeschiedenis van de vzw 'Levend Archief' van Brugge) Brugge, 2001.

DHONDT J., *Les assemblées d'états en Belgique avant 1795.* Gent, 1965.

DHONDT J., 'L'Histoire récurrente', *Diogène. Revue internationale des sciences humaines*, 75 (1971), pp. 26-59; herdrukt in: J. Dhondt, *Machten en mensen. De belangrijkste studies van Jan Dhondt over de geschiedenis van de 19e en 20e eeuw*. Gent, 1976, pp. 177-206.

D'HOOGHE C., *De huizen van het Zuidsproossche te Brugge, van ca. 1400 tot 1920*. (Algemeen Rijksarchief, studia 68) Brussel, 1997.

DIANI M., 'Network analysis', in: B. Klandermans & S. Staggenborg (eds.), *Methods of social movement research*. (Social movements, protest and contention, 16) Londen, 2002, pp. 173-200.

DIANI M., 'Networks and participation', in: D. Snow, S. Soule & H. Kriesi (eds.), *The Blackwell companion to social movements*. Oxford, 2003, pp. 339-359.

DIEGERICK I., 'Les drapiers yprois et la conspiration manquée. Episode de l'histoire d'Ypres (1428-1429)', *HGGSEB*, 14 (1855-1856), pp. 285-310.

DOEHAERD R., *Etudes Anversoises. Documents sur le commerce international à Anvers*. Parijs, 1963, 3 dln.

DONCHE P., *Geschiedenis en genealogie van de familie Donche (1365-2004). Geschiedenis over zeven eeuwen van een familie uit de kasselrij Veurne, te Diksmuide en de kasselrij Ieper*. Antwerpen, 2004, 2 dln.

DOWNING B., *The military revolution and political change. Origins of democracy and autocracy in Early Modern Europe*. Princeton, 1992.

DOUXCHAMPS H., *La famille de la Kethulle*. (Recueil de l'office généalogique et héraldique de Belgique, 44) Brussel, 1996.

DUBOIS A., 'La bibliothèque de Philippe de Hornes, seigneur de Gaesbeeck et un Valère Maxime executé dans l'atelier de Colard Mansion', in: B. Cardon e.a. (eds.), *Als ich can. Liber amicorum in memory of professor dr. Maurits Smeyers*. Leuven, 2002, dl. 1, pp. 611-627.

DUBOIS H., '1477: une rupture dans la vie économique des pays bourguignons ?', in: *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy (1477)*, Nancy, 1979, pp. 147-171.

DUBOIS H., 'Autour du traité d'Arras de 1482. Les négociateurs de Louis XI', in: D. Clauzel, C. Giry-Deloison & C. Leduc (eds.), *Arras et la diplomatie européenne (XVe – XVIe siècles)*. Arras, 2000, pp. 131-142.

DUIJVENDAK M. & FELLING A., *Longitudinal network-analysis, prosopography and narrative: the rise of a Roman Catholic elite in a Dutch region, 1800-1920*. (Research memorandum, 552) Groningen, 1993.

DUKE A., 'The elusive Netherlands. The question of national identity in the early modern Low Countries on the eve of the Revolt', *BMGN*, 119 (2004), pp. 10-38.

DUMOLYN J., 'Les conseillers flamands au quinzième siècle: rentiers du pouvoir, courtiers du pouvoir', in: R. Stein (ed.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian Low Countries in a European context*. (Burgundica, 4) Turnhout, 2001, pp. 67-85.

DUMOLYN J., 'Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren', *TSG*, 28 (2002), pp. 417-438.

DUMOLYN J., 'Justice, equity and the common good. The state ideology of the councillors of the Burgundian dukes', in: J. Veenstra & D. Boulton (eds.), *The ideology of Burgundy*, Groningen, 2006, ter perse.

DUMOLYN J., 'Dominante klassen en elites in verandering in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 5 (2002), pp. 69-107.

DUMOLYN J., 'Marginalen of radicalen? Het vertoog over de 'roepers en krijsers' tijdens stedelijke opstanden, voornamelijk in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen', *TSEG*, 2 (2005), pp. 29-53.

DUMOLYN J., *De Brugse opstand, 1436-38*. (SL, CI) Kortrijk-Heule, 1997.

DUMOLYN J., ‘Patriarchaal patrimonialisme. De vrouw als object in sociale transacties in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: familiale strategieën en genderposities’, in: M. Demoor, K. Heene & G. Reymenants (eds.), *Verslagen van het centrum voor genderstudies – UGent. 2003 – nr. 12*. Gent, 2003, pp. 1-28.

DUMOLYN J., *Het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*. Gent, 2001, 5 dln. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).

DUMOLYN J., ‘Population et structures professionnelles à Bruges aux XIVe et XVe siècles’, *RN*, 81 (1999), nr. 329, pp. 43-64.

DUMOLYN J., *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrument van de centralisatie (1419-1477)*. (Algemeen Rijksarchief, studia 94) Brussel, 2002.

DUMOLYN J., ‘“Rebelheden ende vergaderinghen”. Twee Brugse documenten uit de grote opstand van 1436-1438’, *HKCG*, 162 (1996), pp. 297-323.

DUMOLYN J., ‘The legal repression of revolts in late medieval Flanders’, *TRG*, 68 (2000), pp. 479-521.

DUMOLYN J., ‘De sociografie van laatmiddeleeuwse gerechtelijke instellingen. Het voorbeeld van Jan Wielant (+1473), griffier en raadsheer bij de Raad van Vlaanderen’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, 42 (2001), pp. 7-61.

DUMOLYN J., *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 14) Leuven, 2003.

DUMOLYN J., ‘Een typologie van de carrières van het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)’, *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 57 (2004), pp. 251-270.

DUMOLYN J. & HAEMERS J., ‘Patterns of Urban Rebellion in Medieval Flanders’, *Journal of Medieval History*, 31 (2005), pp. 369-393.

DUMOLYN J. & MOERMANS K., ‘Distinctie en memorie. Symbolische investeringen in de eeuwigheid door laatmiddeleeuwse hoge ambtenaren in het graafschap Vlaanderen’, *TG*, 116 (2003), pp. 332-349.

DUMOLYN J. & VAN TRICHT F., ‘Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis’, *BMGN*, 115 (2000), pp. 197-222.

DUMOLYN J. & VAN TRICHT F., 'De economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends', *HGGSEB*, 137 (2000), pp. 3-46.

DUPLESSIS R. & HOWELL M., 'Reconstructing the early modern urban economy: the cases of Leiden and Lille', *Past and Present*, 94 (1982), pp. 49-84.

DUPONT G., 'Qu'est-ce que la marginalité? Marginale groepen in de stedelijke samenlevingen in de late Middeleeuwen: definities en problemen', in: D. Heirbaut & D. Lambrecht (eds.), *Van oud en nieuw recht*. (Gandaius, 1) Antwerpen, 1998, pp. 219-240.

DUPUY R., *La politique du peuple. Racines, permanences et ambiguïtés du populisme*. Parijs, 2002.

EHM P., *Burgund und das Reich. Spätmittelalterliche Aussenpolitik am Beispiel der Regierung Karls des Kühnen (1465-1477)*. (Pariser Historische Studien, 61) München, 2002.

ELIAS N., *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. Amsterdam, 1997 (vertaling van W. Kranendonk, H. Israëls en anderen).

ELIAS N., 'Towards a theory of communities', in: C. Bell & H. Newby (eds.) *The sociology of communities: a selection of readings*. Londen, 1974, pp. ix-xli.

ELLIOTT J., 'A Europe of composite monarchies', *Past and Present*, 137 (1992), pp. 48-71.

ENNO VAN GELDER H., 'De muntpolitiek van Philips de Schone (1482-1496)', *Jaarboek voor munt- en penningkunde*, 38 (1952), pp. 42-54.

ENNO VAN GELDER H., 'De rekeningen van de Vlaamse munt onder Philips de Schone', *Revue belge de numismatique et sigillographie*, 119 (1973), pp. 157-169.

ENNO VAN GELDER H. & HOC M., *Les monnaies des Pays-Bas bourguignons et espagnols (1434-1713)*. Amsterdam, 1960.

ERICKSON B., 'Social networks and history', *Historical methods*, 30 (1997), pp. 149-158.

ERTMAN T., *Birth of the Leviathan: building states and regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, 1997.

ERTMAN T., 'State formation and state building in Europe', in: T. Janoskin, R. Alford, A. Hicks & M. Schwartz (eds.), *The handbook of political sociology. States, civil societies, and globalization*. Cambridge, 2005, pp. 367-383.

EVERAERT J., 'Les Lem, alias Leme. Une dynastie marchande d'origine flamande au service de l'expansion portugaise', in: *Actas. III colóquio internacional de história da Madeira*. Madeira, 1993, pp. 817-838.

EVERAERT J., ‘Vlaamse suikerbaronnen op Madeira (omstreeks 1480-1620)’, in: J. Everaert & E. Stols (eds.), *Vlaanderen en Portugal: op de golfslag van twee culturen.* Antwerpen, 1991, pp. 99-117.

FAGEL R., *De Hispano-Vlaamse wereld: de contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders, 1496-1555*. Nijmegen, 1996.

FAVIER J., *Louis XI*. Parijs, 2001.

FEYS E., ‘Roland le Fèvre’, *HGGSEB*, 41 (1891), pp. 351-371.

FICHTENAU H., *Der junge Maximilian (1459-1482)*. Wenen, 1959.

FIELD J., *Social capital*. Londen, 2003.

FLAMMANG V., ‘Compte du tutelle de Loyse de Layé, veuve du chancelier Hugonet, 1479’, *HKCG*, 169 (2003), pp. 51-162.

FOBE A.-M., *De diplomaten van het Boergondische Hof (1477-1506).* Gent, 1970, 3 dln. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

FOCKE C., ‘De familie Offhuis en het kasteel De Spyker, een aanvulling’, *Brugs Ommeland*, 45 (2005), pp. 143-4.

FREDERIX P., *La mort de Charles le Téméraire*. Parijs, 1966.

FRIS V., ‘Les antiquités de Flandre de Philippe Wielant’, *BCRH*, 70 (1901), pp. 393-407.

FRIS V., ‘Les grands baillis et les sous-baillis de Gand’, *BMGOG*, 14 (1906), pp. 386-422.

FRIS V., *Bibliographie de l’histoire de Gand depuis les origines jusqu’à la fin du XVe siècle*. (BUMGOG, 2) Gent, dl. 1, 1907.

FRIS V., ‘Les chroniques d’Adrien de But’, *BCRH*, 70 (1901), pp. 517-544.

FRIS V., ‘Les clercs du sang à Gand’, *Annales de l’Académie d’archéologie de Belgique*, 10 (1922), pp. 199-235.

FRIS V., ‘La Cronycke van den lande ende graefscepe van Vlaenderen de Nicolas Despars’, *BCRH*, 70 (1901), pp. 545-565.

FRIS V., ‘Documents gantois concernant la levée du siège de Calais en 1436’, in: *Mélanges Paul Fredericq*, Brussel, 1904, pp. 245-258.

FRIS V., ‘Twee episoden uit de geschiedenis van Geraardsbergen in de 15de eeuw’, *HMGOG*, 12 (1912-1913), pp. 3-79.

FRIS V., ‘L’émeute de Gand en février 1479’, *BMGOG*, 17 (1909), pp. 184-197.

FRIS V., *Histoire de Gand.* Bruxelles, 1913.

FRIS V., 'Jan van Coppenhole, de leider van de opstand van Gent tegen Maximiliaan van Oostenrijk', *BMGOG*, 14 (1906), pp. 93-114.

FRIS V., 'Le meurtre de Gilles van Brecht, pensionnaire de Gand, en juillet 1414', *BMGOG*, 19 (1911), pp. 295-320.

FRIS V., 'Notes pour servire à l'histoire du patriciat gantois', *BMGOG*, 17 (1909), pp. 277-307.

FRIS V., 'De onlusten te Gent in 1432-1435', *BMGOG*, 8 (1900), pp. 163-178.

FRIS V., 'Onredene (Daniël)', in: *BN*, XVI (1901), klm. 192-195.

FRIS V., 'Onredene (Race)', in: *BN*, XVI (1901), klm. 195-198.

FRIS V., 'Het oproer te Gent in 1479', *Tijdschrift van het Willemsfonds*, 8 (1903), pp. 98-111.

FRIS V., 'Les origines de la reforme constitutionelle de Gand de 1360-1369', *Annales du XXe congrès de la fédération archéologique et historique de la Belgique*, 1907, pp. 427-459.

FRIS V., 'Pehaert (Mathieu)', in: *BN*, XVI (1901), klm. 867-869.

FRIS V., 'La restriction de Gand (13 juillet 1468)', *BMGOG*, 31 (1923), pp. 59-142.

FRIS V., 'Rasseghem (Adrien Vilain II, dit le sire de)', in: *BN*, XVIII (1905), klm. 748-755.

FRIS V., 'Romont (Jacques de Savoie, comte de)', in: *BN*, XIX (1907), klm. 928-937.

FRIS V., 'Rym (Guillaume)', in: *BN*, XX (1908-1910), klm. 686-689.

FRIS V., 'De samenzwering van Pieter Schoonnaert te Gent in 1406', *BMGOG*, 18 (1910), pp. 408-413.

FRIS V., 'Schoonbrouck (Thierry van)', in: *BN*, XXI (1911-1913), klm. 862-865.

FRITSCHY W., 'Three centuries of urban and provincial public debt: Amsterdam and Holland', in: M. Boone, K. Davids & P. Janssens (eds.), *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)*. (Studies in European Urban History (1100-1800), 3) Turnhout, 2003, pp. 75-92.

FRITSCHY W., 'A 'financial revolution' reconsidered; public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648', *Economic History Review*, 56 (2003), pp. 57-89.

GACHARD L.-P., 'Carondelet (Jean)', in: *BN*, III (1872), klm. 341-348.

GACHARD L.P., *Les Etats de Gand en 1476*. Brussel, 1842.

GACHARD L.-P., 'Note sur le jugement et la condamnation de Guillaume Hugonet, chancelier de Bourgogne, et de Guy de Brumeu, comte de Meghem, seigneur d'Humbrecourt, décapités à Gand le 3 avril 1477', *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, 6 (1839), pp. 296-361.

GACHARD M., 'Les archives royales de Düsseldorf. Notice des documents qui concernent l'histoire de Belgique', *HKCG*, 51 (1881), pp. 267-366.

GACHARD M., 'Notice des archives de M. le duc Caraman, précédée de recherches historiques sur les princes de Chimay et les comtes de Beaumont', *HKCG*, 11 (1845), pp. 109-256.

GACHET E., 'Notice d'un manuscrit de la bibliothèque de l'unversité de Liège', *HKCG*, 9 (1844), pp. 8-101.

GAILLIARD J., *Bruges et le franc ou leur magistrature et leur noblesse, avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*. Brugge, 1857-1864, 6 dln.

GAILLIARD J., *Ephémérides brugeoises ou relation chronologique des événements qui se sont passés dans la ville de Bruges depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*. Brugge, 1847.

GAILLIARD J., *Revue pittoresque des monuments qui décoraient autrefois la ville de Bruges et qui n'existent plus d'aujourd'hui, pour servir de complément aux 'Ephémérides Brugeoises'*. Brugge, 1850.

GAILLARD V., *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre occidentale avec des données historiques et généalogiques: arrondissements de Bruges*. Brugge, 1861-1867, 3 dln.

GALESLOOT L., 'Comment le château de Dudzeele fut rasé en 1483 et des suites de cet événement', *HGGSEB*, 32 (1881-1882), pp. 297-303.

GALESLOOT L., 'Quelques renseignements concernant la famille du chancelier Hugonet', *HGGSEB*, 32 (1881-1882), pp. 358-372.

GANSHOF F., 'Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre', *TRG*, 18 (1950), pp. 135-158.

GAUVARD C., *« De grâce espécial ». Crime, état, société en France à la fin du Moyen Age*. Parijs, 1991, 2 dln.

GAUVARD C., 'Pendre et dépendre à la fin du Moyen Age: les exigences d'un rituel judiciaire', *Histoire de la justice*, 4 (1991), pp. 5-24.

GAUVARD C., 'Les révoltes du règne de Charles VI: tentative pour expliquer un échec', in: *Révolte et société.* Parijs, 1989, dl. 1, pp. 53-61.

GEERTS F. & RAEMDONCK A., 'De burcht en de heerlijkheid van Temsche', *Cercle archéologique du pays de Waes*, 8 (1879-1880), pp. 97-201 en pp. 279-361.

GEIRNAERT N., ‘De Adornes en de Jeruzalemkapel. Internationale contacten in het laatmiddeleeuwse Brugge’, in: N. Geirnaert & A. Vandewalle, *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge*. Brugge, 1983, pp. 11-49.

GEIRNAERT N., ‘Adrianus Lanchals: monnik in de schaduw van een machtige broer’, *Rond de Poldertoren*, 43 (2001), pp. 98-100.

GEIRNAERT N., *Het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge*. Brugge, 1987-1989, 2 dln.

GEIRNAERT N., ‘Nieuwe gegevens over leven en werk van Jan Brito’, *Brugs Ommeland*, 21 (1981), pp. 183-189.

GENARD P., *De gebroeders Van der Voort en de volksopstand van 1477-1478.* (Maatschappij der Antwerpsche bibliophilen, 3) Antwerpen, 1879.

GENET J.-P., ‘Conclusion’, in: W. Blockmans & J.P. Genet (eds.), *Visions sur le développement des états européens. Théories et historiographies de l’état moderne*. (Collection de l’Ecole française de Rome, 171) Rome, 1993, pp. 313-321.

GENET J.-P., ‘L’Etat moderne: un modèle opératoire?’, in: J.-P. Genet (ed.), *L’Etat moderne: genèse. Bilans et perspectives.* Parijs, 1990, pp. 261-284.

GENET J.-P., ‘Féodalisme et naissance de l’Etat moderne: à propos des thèses de Charles Tilly’, in: M. Bourin (ed.), *Villes, bonnes villes, cités et capitales. Etudes d’histoire urbaine (XIIe-XVIIIe siècle) offertes à Bernard Chevalier*. Parijs, 1993, pp. 239-246.

GENET J.-P., ‘La genèse de l’Etat moderne. Les enjeux d’un programme de recherche’, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 118 (1997), pp. 3-18.

GENET J.-P., ‘Prosopographie et genèse de l’Etat moderne’, in: F. Autrand (ed.), *Prosopographie et genèse de l’Etat moderne.* Parijs, 1986, pp. 9-12.

GENET J.-P., ‘Which state rises?’, *Historical Research*, 65 (1992), pp. 119-133.

GERBENZON P., ‘Veranderingen in het recht en de rechtswetenschap bij de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd’, *BMGN*, 87 (1972), pp. 26-43.

GHELDOLF A., ‘Opene letteren van gifte van Breskinssant van mart 1486, ouden stijl’, *Bijdrage tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 6 (1863), pp. 352-357.

GIDDENS A., *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Cambridge, 1984.

GIDDENS A., *The nation-state and violence.* Cambridge, 1985.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., 'La loterie à Bruges', *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 1 (1867-1868), pp. 5-26, pp. 80-92 en pp. 160-195; 2 (1868-1869), pp. 408-430; 3 (1869-70), pp. 5-76.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., 'La prévôté de Saint-Donatien, à Bruges ('t Proossche)', *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 4 (1872-1873), pp. 337-360; 5 (1873-74), pp. 41-68, pp. 187-206 en pp. 341-390.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Les ménestrels de Bruges*. Brugge, 1912.

GILLIODTS-VAN SEVEREN L., 'La mort de Charles le Téméraire. Les suites qu'elle eut en Flandre', *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 7 (1884), pp. 31-50.

GODAR H., *Histoire de la gilde des archers de Saint-Sébastien de la ville de Bruges*, Brugge, 1947.

GODEFROY D., *Histoire du roy Charles VIII.* Parijs, 1684.

GOODWIN J., 'Revolutions and revolutionary moments', in: T. Janoskin, R. Alford, A. Hicks & M. Schwartz (eds.), *The handbook of political sociology. States, civil societies, and globalization*. Cambridge, 2005, pp. 404-422.

GORIS J., *Etude sur les colonies marchandes méridionales (portugais, espagnols, italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne*. Leuven, 1925.

GOTTSCHALK M., *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*. Dieren, 1983, 2 dln.

GOTTSCHALK M., 'Het verval van Brugge als wereldmarkt', *TG*, 66 (1953), pp. 106-126.

GOULD R., 'Patron-client ties, state centralization, and the Whiskey Rebellion', *American Journal of Sociology*, 102 (1996), pp. 400-426.

GOULD R., 'Political networks and the local/national boundary in the Whiskey Rebellion', in: M. Hanagan, L. Moch & W. Tebrake (eds.), *Challenging authority. The historical study of contentious politics*. (Social movements, protest and contention, 7) Londen, 1998, pp. 36-53.

GRUNZWEIG A., *Correspondance de la filiale de Bruges des Medici*. Brussel, 1931.

GUERY A., 'L'historien, la crise et l'état', *AHSS*, 52 (1997), pp. 233-256.

GUERY A., 'Le roi dépensier. Le don, la contrainte et l'origine du système financier de la monarchie française d'Ancien Régime', *AESC*, 39 (1997), pp. 1241-1269.

GUILLAUME H., 'Crèvecoeur (Philippe de)', in: *BN*, IV (1873), klm. 500-504.

GUILLAUME H., 'Croÿ (Charles de)', in: *BN*, IV (1873), klm. 564-566.

GUILLAUME H., ‘Croÿ (Guillaume de)’, in: *BN*, IV (1873), klm. 528-533.

GUILLAUME H., ‘Croÿ (Philippe de)’, in: *BN*, IV (1873), klm. 563-564.

GUILLAUME H., ‘Le dernier héros du Moyen Age: Philippe de Clèves’, *Bulletins de l’Académie Royale des sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 29 (1870), pp. 261-290.

GUILLAUME H., *Histoire des bandes d’ordonnance des Pays-Bas*. Brussel, 1873.

HAEGEMAN M., *De anglofilie in het graafschap Vlaanderen tussen 1379 en 1435. Politieke en economische aspecten.* (SL, XC) Kortrijk-Heule, 1988.

HAEMERS J., ‘Boone (Lieven)’, in: *NBW*, XVII (2005), klm. 120-124.

HAEMERS J., ‘A moody community? Emotion and ritual in late medieval urban revolts’, in: E. Lecuppre-Desjardin & A.-L. Van Bruaene (eds.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century).* (Studies in European Urban History (1100-1800), 5) Turnhout, 2005, pp. 63-81.

HAEMERS J., ‘Middelburg na Pieter Bladelin. De juridische en militaire strijd tussen vorst, stad en adel om sociale erkenning en politieke macht (1472-1492)’, *HGGSEB*, 142 (2005), pp. 215-265.

HAEMERS J., *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen netwerken om het stedelijke kapitaal*. (Standen en Landen, CV) Kortrijk-Heule, 2004.

HAEMERS J., ‘Philippe de Clèves et la Flandre. La position d’un aristocrate au coeur d’une révolte urbaine (1477-1492)’, in: J. Haemers, H. Wijsman & C. Van Hoorebeeck (eds.), *Entre la ville, la noblesse et l’Etat : Philippe de Clèves (1456-1528), homme politique et bibliophile*. (Burgundica, XII) Turnhout, 2007, *ter perse.*

HAEMERS J., ‘Sersanders (Daneel)’, in: *NBW*, XVII (2005), klm. 568-574.

HAEMERS J., ‘De dominante staat. De Gentse opstand (1449-1453) in de negentiende- en twintigste-eeuwse historiografie’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 119 (2004), pp. 39-61.

HAEMERS J. & LECUPPRE-DESJARDIN E., ‘Conquérir et reconquérir l’espace urbain. Le triomphe de la collectivité sur l’individu dans le cadre de la révolte brugeoise de 1488’, in: C. Deligne (ed.), *Groupes sociaux & territoires urbains du Moyen Age au 16e siècle*. (Studies in European Urban History, 1100-1800) Turnhout, 2007, ter perse.

HAEMERS J. & SICKING L., ‘De Vlaamse Opstand van Filips van Kleef en de Nederlandse Opstand van Willem van Oranje. Een vergelijking’, *TG*, 119 (2006), pp. 328-347.

HALDON J., *The state and the tributary mode of production*. Londen, 1993.

HALPERN D., *Social capital*. Cambridge, 2004.

HANAGAN M., MOCH L. & TE BRAKE W., 'Challenging authority. The historical study of contentious politics', in: W. Hanagan, L. Moch & W. te Brake (eds.), *Challenging authority. The historical study of contentious politics*. (Social movements, protest and contention, 7) Londen, 1998, pp. i-xxix.

HANCKÉ K., 'Confiscaties als politiek wapen in intern stedelijke conflicten, casus: Gent: 1477-1492', *HMGOG*, 49 (1995), pp. 197-220.

HANCKÉ K., *Conflict & confiscatie. Een bijdrage tot de kennis van de sociale structuren te Gent op het einde van de XVde eeuw*. Gent, 1995, 2 dln. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

HARPER R., *Social capital: a review of the literature*. Londen, 2001.

HARSGOR M., 'Maîtres d'un royaume. Le groupe dirigeant français à la fin du XVe siècle', in: B. Chevalier & P. Contamine (eds.), *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée. Economie – Pouvoirs – Arts. Culture et conscience nationales*. Parijs, 1985, pp. 135-146.

HARSGOR M. *Recherches sur le personnel du Conseil du Roi sous Charles VIII et Louis XII*. Paris, 1980, 4 dln.

HARSIN P., 'Bourbon (Louis de)', in: *LM*, II (1983), klm. 505-506.

HARSIN P., *La principauté de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes (1477-1505).* (Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège, 1477-1795, I) Luik, 1957.

HARSIN P., 'Le grand privilège de Marie de Bourgogne et les institutions centralisatrices bourguignonnes', *RN*, 16 (1930), pp. 207-210.

HECKMAN M.-L., *Stellvertreter, Mit- und Ersatzherrscher. Regenten, Generalstatthalter, Kurfürsten und Reichsvikare in Regnum und Imperium vom 13. bis zum Frühen 15. Jahrhundert*. (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit, 9) Warendorf, 2002, 2 dln.

HEERS J., *Parties and political life in the medieval West*. (Europe in the Middle Ages. Selected Studies, 7) New York, 1977.

HEINIG P.-J., 'Ein bitter-freudiges familientreffen: Maxilimilian I. und sein Vater in Löwen (24. Mai 1488)', in: J. Paviot (ed.), *Liber Amicorum Raphaël De Smedt. 3 Historia.* (Miscellanea Neerlandica, 25) Leuven, 2001, pp. 183-195.

HENIN C., *La charge d'audiencier dans les anciens Pays-Bas (1413-1744)*. (Université de Bruxelles. Faculté de Philosopie et Lettres, 109) Brussel, 2001.

HENNE A. & WAUTERS A., *Histoire de la ville de Bruxelles (nouvelle édition)*. Brussel, 1975, 5 dln.

HENNEBERT F., 'Auffay (Jean d')', in: *BN*, I (1866), klm. 543-546.

HERMANS C., *Nederlandsche muntevaluatiën van de jaren 1474 tot 1499*. 's Hertogenbosch, 1846.

HICKS M., *Bastard feudalism*. Harlow, 1995.

HILTON R., 'Révoltes rurales et révoltes urbaines au Moyen Age', in: *Révolte et société.* Parijs, 1989, dl. 2, pp. 25-33.

HINTZE O., 'Machtpolitik und Regierungsverfassung', in: O. Hintze (ed.), *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte*. Göttingen, 1962, 424-456.

HOBSBAWM E., *Primitive rebels: studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries*. Manchester, 1959.

HOCQUET J.-C., 'City-state and market economy', in: R. Bonney (ed.), *Economic systems and state finance*. Oxford, 1995, pp. 81-100.

HOLSTERS A., 'Moord en politiek tijdens de Gentse opstand (1379-1385)', *HMGOG*, 37 (1983), pp. 89-111.

HOMER S., *A history of interest rates*. Rahway, 1963.

HOPPENBROUWERS P., 'Rebels with a cause: the peasant movements of Northern Holland in the Later Middle Ages', in: W. Blockmans & A. Janse (eds.), *Showing status: representation of social positions in the late Middle Age*. Turnhout, 1999, pp. 445-482.

HOWELL M., 'The social logic of the marital household in cities of the late medieval Low Countries', in: M. Carlier & T. Soens (eds.), *The household in late medieval cities. Italy and Northwestern Europe compared* (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 12) Leuven, 2001, pp. 185-202.

HOWELL M., 'The spaces of late medieval urbanity', in: M. Boone & P. Stabel (eds.), *Shaping urban identity in late medieval Europe*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 11) Leuven, 2000, pp. 3-23.

HOWELL M. & BOONE M., 'Becoming early modern in the late medieval Low Countries. Ghent and Douai from the fourteenth to the sixteenth century', *Urban History*, 23 (1996), pp. 300-324.

HUARD R., 'Existe-t-il une politique populaire?', in: J. Nicolas (ed.), *Mouvements populaires et conscience sociale, XVIe-XIXe siècle*. Parijs, 1985, pp. 57-68.

HUIZINGA J., *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. Haarlem, 1963 (tiende druk).

HUGENHOLTZ F., 'The 1477 crisis in the Burgundian duke's dominions', in: J. Bromley & E. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands*. Groningen, 1964, pp. 33-46.

HUGENHOLTZ F., 'Crisis en herstel van het Bourgondisch gezag (1477-1493)', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 6, Utrecht, 1952, pp. 1-26.

HUI V., *War and State formation in ancient China and Early Modern Europe*. Cambridge, 2005.

HUNT S. & BENFORD R., 'Collective identity, solidarity, and commitment', in: D. Snow, S. Soule & H. Kriesi (eds.), *The Blackwell companion to social movements*. Oxford, 2003, pp. 433-457.

HUYS E., 'Kasselrij van het Brugse Vrije (ca. 1000-1795)', in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 461-478.

ISAACS A. & PRAK M., 'Cities, bourgeoisies, and states', in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and State building*. Oxford, 1996, pp. 207-234.

ISRAEL J., *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall, 1477-1806*. Oxford, 1995.

JANSE A., 'De Hollandse ridderschap omstreeks 1474. Een analyse van het register Valor Feodorum', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 1 (1998), pp. 163-204.

JANSE A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*. (Adelsgeschiedenis, 1) Hilversum, 2001.

JANSSENS A., 'Het Brugse belfort. Wisselend uitzicht tussen omstreeks 1480 en 1503', *Brugs Ommeland*, 44 (2004), pp. 67-84.

JANSSENS A., 'Het Brugse bevolkingsaantal in 1477', in: *Van middeleeuwen tot heden. Bladeren door Brugse kunst en geschiedenis*. Brugge, 1983, pp. 29-35.

JANSSENS A., 'Daar komen de Brugse kruisboogschutters van de 'oude' Gilde van Sint-Joris (tweede helft vijftiende eeuw)', *Brugs ommeland*, 46 (2006), pp. 52-75.

JANSSENS A., 'Macht en onmacht van de Brugse schepenbank in de periode 1477-1490', *HGGSEB*, 133 (1996), pp. 5-45.

JANSSENS A., 'De meesters van de Lucia- en de Ursulalegende. Een poging tot identificatie', *HGGSEB*, 141 (2004), pp. 278-331.

JANSSENS A., ‘Mer Pieter Lanchals en ‘huize Lanchals’. Een episode uit 1486’, *Biekorf*, 101 (2001), pp. 125-129.

JANSSENS A., ‘De schilder Hans Memling. Als Brugs poorter financieel, sociaal en politiek doorgelicht’, *HGGSEB*, 134 (1997), pp. 65-89.

JANSSENS A., ‘Willem Moreel en Hans Memling. Bijdrage tot het onderzoek naar de schilderijen van Memling in opdracht van de familie Moreel’, *HGGSEB*, 140 (2003), pp. 66-110.

JANSSENS L., *Feodaliteit in het Brugse Vrije. De ambachten Moerkerke, Oostkerke, Dudzele, Lissewege en Stad Damme (begin XIVde – begin XVIde eeuw)*. Leuven, 1984 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

JASPER J., ‘Culture, knowledge, and politics’, in: T. Janoskin, R. Alford, A. Hicks & M. Schwartz (eds.), *The handbook of political sociology. States, civil societies, and globalization*. Cambridge, 2005, pp. 115-134.

JEAN M., *La chambre des comptes de Lille (1477-1667): l'institution et les hommes*. (Mémoires et documents de l’école des chartes, 36) Paris, 1992.

JEAN M., ‘Les gens des comptes à Lille à la fin du XVème siècle’, in: R. Stein (ed.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian Low Countries in a European context*. (Burgundica, 4) Turnhout, 2001, pp. 87-99.

JONGKEES A., ‘Etat et Eglise dans les Pays-Bas bourguignons: avant et après 1477’, in: *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy (1477)*, Nancy, 1979, pp. 237-247.

JONGKEES A., ‘Particularisme hors de pair? A propos de la genèse du grand privilège Hollandais du 14 mars 1477’, *PCEEB*, 22 (1982), pp. 29-38.

JOUANNA A., *Le devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de l’Etat moderne (1559-1661)*. Parijs, 1989.

JUSTE T., ‘Gand et Marie de Bourgogne (1477)’, *La Belgique littéraire et industrielle: revue de la littérature, des arts, des sciences et de l'industrie*, (1837), pp. 49-55.

KALBERG S., *Max Weber’s comparative-historic sociology*. Oxford, 1994.

KANTOROWICZ E., *The king’s two bodies. A study in mediaeval political theology*. Princeton, 1957.

KARAGIANNIS E., *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1477-1492). Een onderzoek naar sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad*. Gent, 1992 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

KELDERS A., *Kronieken van Vlaanderen. Historie en historiografie in de laatmiddeleeuwse Flandria Generosa*. Gent, 1999 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).

KERCKHOFFS-DE HEIJ A., *De Grote Raad en zijn functionarissen (1477-1531). Biografieën van raadsheren*. (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad, nieuwe reeks, 5) Amsterdam, 1982, 2 dln.

KERHERVE J., *L'Etat breton aux 14e et 15e siècles. Les ducs, l'argent et les hommes*. Parijs, 1987, 2 dln.

KERHERVE J., *Histoire de la France: la naissance de l'Etat moderne (1180-1492)*. (Carré Histoire, 44) Parijs, 1998.

KERTZER D. *Ritual, politics and power*. Londen-Ithaca, 1988.

KERVYN DE LETTENHOVE J., *Histoire de Flandre*. Brussel, 1847-1850, 6 dln.

KISER E. & LINTON A., 'The hinges of history: state-making and revolt in Early Modern France', *American Sociological Review*, 67 (2002), pp. 889-910.

KLANDERMANS B., *The social psychology of protest*. Oxford, 1997.

KLAPISH-ZUBER C., 'Rituels publics et pouvoir d'Etat', in: *Culture et idéologie dans la genèse de l'Etat moderne*. (Collection de l'école française de Rome, 82) Rome, 1985, pp. 135-144.

KOENIGSBERGER H., 'Fürst und Generalstaaten: Maximilian I. in den Niederlanden (1477-1493)', *Historische Zeitschrift*, 242 (1986), pp. 557-579.

KOENIGSBERGER H., *Monarchies, States Generals and parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries.* Cambrigde, 2001.

KOENIGSBERGER H., 'Composite states, representative institutions and the American Revolution', *Historical Research*, 52 (1989), pp. 135-153.

KOKKEN H. *Steden en staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494).* (Hollandse historische reeks, 16) Den Haag, 1991.

KOOPERBERG L., 'Albrecht, hertog van Saksen', in: *NNBW*, I (1911), klm. 62-69.

KOOPERBERG L., 'Borsele (Wolfaart van)', in: *NNBW*, X (1937), klm. 95.

KOOPERBERG L., 'Bourgondië (Antonie)', in: *NNBW*, VIII (1930), klm. 194-201.

KOOPERBERG L., 'Bourgondië (Philips van)', in: *NNBW*, VIII (1930), klm. 205-210.

KOOPERBERG L., ‘Cruiningen (Jan van)’, in: *NNBW*, X (1937), klm. 224-226.

KOOPMANS J., *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588.* (Hollandse Historische Reeks, 13) ’s-Gravenhage, 1990.

KÖRNER M., ‘Public credit’, in: R. Bonney (ed.), *Economic systems and state finance*. Oxford, 1995, pp. 507-538.

KRÜGER K., ‘Public finance and modernisation: the change from Domain State to Tax State in Hesse in the sixteenth and seventeenth centuries. A case study’, in: P. Witt (ed.), *Wealth and taxation in Central Europe. The history and sociology of public finance*. New York, 1987, pp. 49-62.

KRUSE H., *Hof, Amt und Gagen. Die täglichen Gagenlisten des burgundischen Hofes (1430-1467) und der erste Hofstaat Karls des Kühnen*. Bonn, 1996.

KRYNEN J., ‘Genèse de l’Etat et histoire des idées politiques en France à la fin du Moyen Age’, in: *Culture et idéologie dans la genèse de l’Etat moderne*. (Collection de l’école française de Rome, 82) Rome, 1985, pp. 395-412.

KRYNEN J., ‘La rèbellion du Bien public’ in: M. Fögen (ed.), *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter. Historische und juristische Studien zur Rebellion Ius commune*. (Sonderhefte, Sttudien zur Europäischen Rechtsgeschichte, 70) Frankfurt am Main, 1995, pp. 81-97.

KURZMANN G., *Kaiser Maximilian I und das Kriegswesen der österreichischen Länder und das Reiches*. (Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 5) Wenen, 1985.

KUSMAN D., ‘Jean de Mirabello dit van Haelen (ca. 1280-1333). Haute finance et Lombards en Brabant dans le premiers tiers du XIVe siècle’, *BTFG*, 77 (1999), pp. 843-931.

LABANDE-MAILFERT Y., *Charles VIII et son milieu (1470-1498). La jeunesse au pouvoir*. Parijs, 1975.

LABANDE-MAILFERT Y., *Charles VIII. Le vouloir et la destinée*. Parijs, 1986.

LABANDE-MAILFERT Y., ‘Autour du traité de Senlis: la Bourgogne en question’, in: *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy (1477)*, Nancy, 1979, pp. 249-268.

LACHMANN , ‘Elite self-interest and economic decline in Early Modern Europe’, *American Sociological Review*, 68 (2003), pp. 346-372.

LACROIX A.-F., ‘Faits et particularités concernant Marie de Bourgogne et Maximilien d’Autriche, du 5 janvier 1476 au 2 novembre 1477 (v.s.)’, *Mémoires et publications de la société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut*, 1 (1839), pp. 1-199.

LAFITTE M-P., ‘Les manuscrits de Louis de Bruges, chevalier de la Toison d’or’, in: M.-T. Caron & D. Clauzel (eds.), *Le banquet du Faisan, 1454: l'Occident face au défi de l'Europe ottoman*. Arras, 1997, pp. 243-255.

LALOU E., ‘Les révoltes contre le pouvoir à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle’, in: *Violence et contestation au moyen âge.* Parijs, 1990, pp. 159-185.

LAMBIN J.J., *Esquisses historiques et biographiques sur les châtelains et les vicomtes d’Ypres*. Ieper, 1838.

LAMBIN J.J., *Tydrekenkundige lyst van onuitgegevene handvesten, openen brieven en andere bescheeden, rustende onder de archiven van de stad Ypre, Westvlaenderen, en die belangryk zyn voor de plaetselyke geschiedenis en voor degene van verscheidene andere steden van het ryk*. Ieper, 1829.

LAURENT R., ‘Le grand sceau de majesté des archiducs Maximilien d’Autriche et Philippe le Beau (1484-1496)’, in: J.-M. Duvosquel, J. Nazet & A. Vanrie (eds.), *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uyttebrouck*. Brussel, 1996, pp. 287-295.

LAURENT R., *Les sceaux des princes territoriaux belges du Xe siècle à 1482*. Brussel, 1993, 2 dln.

LAURENT R., *Les sceaux des princes territoriaux belges de 1482 à 1794*. (Algemeen Rijksarchief, studia 70) Brussel, 1997.

LAUWERYS J., ‘Het testament van Joost de Lalaing’, *Bijdragen tot de geschiedenis van de stad Deinze*, 2 (1935), pp. 42-72.

LAZZARESCHI E., ‘Gli statuti dei Lucchesi a Bruges e ad Anversa’, in: *Ad Alessandro Luzio. Gli archivi di stato Italiani*. (Miscellanea di studi storici, 2) Firenze, 1933, pp. 75-88.

LECUPPRE-DESJARDIN E., ‘Les lumières de la ville: recherche sur l’utilisation de la lumière dans les cérémonies bourguignonnes’, *RH*, 123 (1999), nr. 609, pp. 23-43.

LECUPPRE-DESJARDIN E., ‘Un modèle de scénographie urbaine: l’exemple des Pays-Bas bourguignons au XVe siècle’, *RN*, 81 (1999), nr. 332, pp. 679-688.

LECUPPRE-DESJARDIN E., ‘Parcours festifs et enjeux de pouvoirs dans les villes des anciens Pays-Bas bourguignons au XVe siècle’, *Histoire Urbaine*, 9 (2004), 29-45.

LECUPPRE-DESJARDIN E., ‘Des pouvoirs inscrits dans la pierre? Essai sur l’édilité urbaine dans les anciens Pays-Bas bourguignons’, dans *Memini. Travaux et documents publiés par la Société des études médiévales du Québec*, 7 (2003), pp. 7-35.

LECUPPRE-DESJARDIN E., *La ville des cérémonies. Essai sur la communication symbolique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. (Studies in European Urban History (1100-1800), 4) Turnhout, 2004.

LEGUAI A., 'Charles le Téméraire face au roi de France et au royaume de France', in: *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy (1477)*, Nancy, 1979, pp. 269-289.

LEGUAI A., 'La conquête de la Bourgogne par Louis XI', *Annales de Bourgogne*, 49 (1977), pp. 87-92.

LEYTE G., *Domaine et domanialité publique dans la France médiévale (XIIe-XVe siècles)*. Straatsburg, 1996.

LIN N., *Social capital. A theory of social structure and action*. (Structural Analysis in the Social Sciences, 19) Cambridge, 2001.

LIND G., 'Great friends and small friends: clientelism and the power elite', in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and State building*. Oxford, 1996, pp. 123-148.

LIS C. & SOLY H., 'Craft guilds in comparative perspective: the Northern and Southern Netherlands, a survey', in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen & H. Soly (eds.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation*. Aldershot, 2006, pp. 1-31.

LIS C. & SOLY H., 'De macht van 'vrije arbeiders': collectieve acties van hoedenmakersgezellen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-negentiende eeuw)', in: C. Lis & H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*. Brussel, 1994, pp. 15-50.

LIS C. & SOLY H., '"An irresistible Phalanx": Journeymen Associations in Western Europe, 1300-1800', in: C. Lis, J. Lucassen & H. Soly (eds.), *Before the unions. Wage earners and collective action, 1300-1850*. (International Review of Social History, 39, supplement 2) Cambridge, 1994, pp. 11-52.

LORENZ C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Amsterdam, 1998.

LOUSSE E., 'Het Groot Privilege van 11 februari 1477', in: *Handelingen van het XXIVe Vlaamse filologencongres*, Leuven, 1961, pp. 365-369.

MADDENS N., *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Karel V (1515-1550)*. (SL, LXXII) Kortrijk-Heule, 1978.

MADDENS N., 'De invoering van de 'Nieuwe Middelen' in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel', *BTFG*, 57 (1979), pp. 342-363 en 861-898.

MADDENS N., ‘Het Transport van Vlaanderen (1312-1795)’, in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 546-551.

MADDENS N., ‘Ontvanger-generaal van de beden (1518-1754)’, in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 196-200.

MADOU M., ‘Kleding en mode in het oeuvre van Memling’, in: D. De Vos (ed.), *Hans Memling. Essays.* Brugge, 1994, pp. 50-66.

MAES L., ‘Charles le Téméraire législateur’, *PCEEB*, 19 (1978), pp. 55-63.

MAK J., *De gedichten van Anthonis de Roovere, naar alle tot dusver bekende handschriften en oude drukken*. Zwolle, 1955.

MANN M., ‘The autonomous power of the State: its origins, mechanisms and results’, in: J. Hall (ed.), *States in history*. Oxford, 1986, pp. 109-136.

MARECHAL J., *Europese aanwezigheid te Brugge: de vreemde kolonies (XIVde-XIXde eeuw).* Brugge, 1985.

MARECHAL J., ‘La colonie espagnole de Bruges, du XIVe au XVIe siècle’, *RN*, 35 (1953), pp. 5-40.

MARECHAL J., ‘Le départ de Bruges des marchands étrangers (XVe et XVIe siècles)’, *HGGSEB*, 87 (1951), pp. 26-74.

MARNEF G., ‘Charles V’s religious policy and the Antwerp market: a confrontation of different interests’, in: M. Boone & M. Demoor (eds.), *Charles V in context: the making of a European identity*. Brussel, 2003, pp. 21-33.

MARSILJE J., ‘Les modes d’imposition en Hollande (1477-1515)’, *PCEEB*, 28 (1988), pp. 159-171; herdrukt in: J.-M. Cauchies (ed.), *Finances et financiers des princes et des villes à l’époque bourguignonne*. (Burgundica, VIII) Turnhout, 2005, pp. 101-112.

MARTENS M. (ed.), *Lodewijk van Gruuthuse. Mecenas en Europees diplomaat ca. 1427-1492.* Brugge, 1992.

MARTENS M., ‘De opdrachtgevers van Hans Memling’, in: D. De Vos (ed.), *Hans Memling. Essays.* Brugge, 1994, pp. 14-29.

MARTINES L., *April blood. Florence and the plot against the Medici*. Oxford, 2003.

MARTINES L., 'The authority of violence: notes on Renaissance Florence', in: E. Lecuppre-Desjardin & A.-L. Van Bruaene (eds.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century).* (Studies in European Urban History (1100-1800), 5) Turnhout, 2005, pp. 31-39.

MARTINES L., *Power and imagination. City-states in Renaissance Italy*. New York, 1979.

MÄRTINS R., *Wertorientierungen und wirtscharfliches Erfolgstreben mittelalterlicher Grosskaufleute. Das Beispiel Gent im 13. Jahrhundert.* (Kollektive Einstellungen und sozialer Wandel im Mittelalter, 5) Keulen, 1976.

MATTHIEU E., *Histoire de la ville d'Enghien*. Bergen, 1876-1878, 2 dln.

MAUSS M., *Sociologie et anthropologie*. Parijs, 1973.

MCADAM D., TARROW S. & TILLY C., *Dynamics of contention*. Cambridge, 2001.

MCREE B., 'Unity or division? The social meaning of guild ceremony in urban communities', in: B. Hanawalt & K. Reyerson, *City and spectacle in medieval Europe*. (Medieval studies at Minnesota, 6) Minneapolis, 1994, pp. 189-207.

MEILINK P., 'Berichten uit de Staten Generaal van october/december 1482 te Aalst', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap (gevestigd te Utrecht)*, 57 (1936), pp. 327-340.

MERLEVEDE J., *Stad, vorst en schatkist. Het Brugse en Ieperse financiewezen tussen middeleeuwen en nieuwe tijden (1405-1555)*. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling) Brussel, 1985.

MERTENS J., 'De Brugse ambachtsbesturen (1363-1374, n.s.): een oligarchie?', in: *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden. Liber amicorum Jan Buntinx*. (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, series A, 10) Leuven, 1981, pp. 185-198.

MERTENS J., 'Bestuursinstellingen van de stad Brugge (1127-1795)', in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 323-332.

MERTENS J., 'Brugge en Gent. De vertegenwoordiging van de "leden" in de stadsmagistraat', in: J. de Zutter, L. Charles & A. Capiteyn (eds.), *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele.* Gent, 1996, pp. 385-391.

MOLLAT M., 'Une enquête à poursuivre: la situation financière de Charles le Téméraire dans les derniers temps de son règne', in: *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy (1477)*, Nancy, 1979, pp. 175-185.

MOLLAT M., 'Recherches sur les finances des ducs Valois de Bourgogne', *Revue Historique*, 219 (1958), pp. 285-321.

MOLLAT M. & WOLFF P., *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles*. Paris, 1970.

MONBALLYU J., 'Een autograaf van Philips Wielant (1441-1520), met voorbereidende aantekeningen voor zijn 'Recueil des antiquités de Flandre'', *Lias*, 10 (1983), pp. 165-173.

MORSEL J. , *L'aristocratie médiévale (Ve-XVe siècle)*. Parijs, 2004.

MÜLLER H., 'Um 1473. Warum nicht einmal die Herzöge von Burgund das Königtum erlangen wollten und konnten', in: B. Jussen (ed.), *Die Macht des Königs. Herrschaft in Europa vom Frühmittelalter bis in die Neuzeit*. München, 2005, pp. 255-274.

MÜLLER H., 'Crèvecoeur, Philippe de', in: *LM*, III (1986), klm. 347.

MUNRO J., 'An aspect of medieval public finance: the profits of counterfeiting in the fifteenth-century Low Countries', *RBNS*, 118 (1972), pp. 127-148.

MUNRO J., 'English "backwardness" and financial innovations in commerce with the Low Countries, 14th to 16th centuries', in: P. Stabel, B. Blondé & A. Greve (eds.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 10) Leuven, 2000, pp. 105-167.

MUNRO J., 'Bullion flows and monetary contraction in late-medieval England and the Low Countries', in: J. Richards (ed.), *Precious metals in the later medieval and early modern world.* Durham, 1983, pp. 97-158.

MUNRO J., *Bullion flows and monetary policies in England and the Low Countries (1350-1500).* (Variorum Collected Studies Series, 355) Aldershot, 1992.

MUNRO J., 'The 'New Institutional Economics' and the changing fortunes of fairs in medieval and early modern Europe: the textile trades, warfare, and transaction costs', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee secc. XIII-XVIII*. (Instituto internazionale di storia economia "F. Datini", Serie II, Atti delle "Settimane di Studi" e altri convegni, 32) Firenze, 2001, pp. 405-451.

MUNRO J., 'Monetary contraction and industrial change in the late-medieval Low Countries', in: N. Mayhew, *Coinage in the Low Countries (880-1500).* (BAR International Series, 54) Oxford, 1979, pp. 95-161.

MUNRO J., 'Deflation and the petty coinage problem in the late-medieval economy: the case of Flanders, 1334-1484', *Explorations in Economic History*, 25 (1988), pp. 387-423.

MUNRO J., ‘Gold, guilds and government. The impact of monetary and labour policies on the Flemish cloth industry, 1390-1435’, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 5 (2002), pp. 153-205.

MUNRO J., *Wool, cloth and gold. The struggle for bullion in Anglo-Burgundian trade (1340-1478)*. Brussel, 1973.

MURRAY J., *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390.* Cambridge, 2005.

MURRAY J., ‘Of nodes and networks: Bruges and the infrastructure of trade in fourteenth-century Europe’, in: P. Stabel, B. Blondé & A. Greve (eds.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 10) Leuven, 2000, pp. 1-14.

MUS O., ‘De Brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw’, *HGGSEB*, 101 (1964), pp. 5-118.

MUS O., ‘Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistraat in de 15e eeuw’, in: *Getuigen in Polderklei. Huldeboek dr. Historicus Godgaf Dalle*, Brugge, 1990, pp. 77-92.

MUS O., ‘Pieter Lansaem, promotor van de nieuwe draperie te Ieper in de tweede helft van de 15de eeuw’, *HGGSEB*, 130 (1993), pp. 61-88.

NAJEMY J., ‘The dialogue of power in Florentine politics’, in: A. Molho, K. Raaflaub & J. Emlen (eds.), *City-states in classical Antiquity and medieval Italy. Athens and Rome, Florence and Venice*. Stuttgart, 1991, pp. 269-288.

NEUBAUER H., *Die burgundische Frage vom Tode Karls des Kühnen bis zum Frieden von Senlis (6. Januar 1477 bis 23. Mai 1493). Ein Beitrag zur Geschichte des deutsch-französischen Gegensatzes*. Landau, 1930.

NÈVE J., ‘Lalaing (Josse de)’, in: *BN*, XI (1890-1891), klm. 112-113.

NICHOLAS D., *The metamorphosis of a medieval city. Ghent in the age of the Arteveldes, 1302-1390*. Lincoln, 1987.

NICHOLAS D., ‘In the pit of the Burgundian Theater State. Urban traditions and princely ambitions in Ghent, 1360-1420’, in: B. Hanawalt & K. Reyerson, *City and spectacle in medieval Europe*. (Medieval studies at Minnesota, 6) Minneapolis, 1994, pp. 271-295.

NIPPEL W., ‘Introductory remarks: Max Weber’s “The City” revisited’, in: A. Molho, K. Raaflaub & J. Emlen (eds.), *City-states in classical Antiquity and medieval Italy. Athens and Rome, Florence and Venice*. Stuttgart, 1991, pp. 19-30.

NOFLATSCHER H., *Räte und Herrscher. Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder 1480-1530.* (Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches, 14) Mayence, 1999.

NUYTTENS M. & ZOETE A., 'De vier leden en de staten van Vlaanderen (1127-1795)', in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 67-78.

NYFFELS N., *Tussen ascese en exuberantie: een studie naar de voedselconsumptie van personeel en passanten in het passantenhuis Sint-Juliaan te Brugge (1400-1550).* Gent, 2005, 2 dln. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

OKUNISHI T., 'Grain price fluctuation in fifteenth century Ghent', *Kobe University economic review*, 41 (1995), pp. 31-57.

ONGHENA M., *De iconografie van Philips de Schone*. (VKAB, Klasse der Schone Kunsten, jg. 5, nr. 10) Brussel, 1959.

OOSTERMAN J., 'De *Excellente cronike van Vlaenderen* en Anthonis de Roovere', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 118 (2002), pp. 22-37.

OPSOMMER R., 'De Wetachtige Kamer van Vlaanderen en de ondergeschikte leenhoven circa 1500. Enkele opmerkingen omtrent de Vlaamse feodale piramide', in: B. Jacobs & P. Nève (eds.), *Hoven en banken in Noord en Zuid*. (Brabantse Rechtshistorische Reeks, 7) Assen, 1994, pp. 147-167.

OPSOMMER R., *Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt: het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*. Brussel, 1995, 2 dln.

ORMROD W., 'The West European monarchies in the later Middle Ages', in: R. Bonney (ed.), *Economic systems and state finance*. Oxford, 1995, pp. 123-160.

OSTKAMP S., 'Symbolen van huwelijk en familie op de materiële cultuur van de hoogste adel (ca. 1400-1525)', in: P. Woltering, W. Verwers & G. Scheepstra (eds.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Amersfoort, 2002, pp. 305-337.

OUDENDIJK J., *Een Bourgondisch ridder over den oorlog ter zee. Philips van Kleef als leermeester van Karel V*. Amsterdam, 1941.

PADGETT J. & ANSELL C., 'Robust action and the rise of the Medici, 1400-1434', *American Journal of Sociology*, 98 (1993), pp. 1259-1319.

PAILLARD C., *Le procès du chancelier Hugonet et du seigneur d'Humbercourt*. (Mémoires in 8° de l'Académie de Belgique, XXXI), Brussel, 1881

PAPIN K., 'Guilbert de Ruple. Biografie van een topman uit de Bourgondische financiële administratie', *HMGOG*, 53 (1999), pp. 99-123.

PARAVICINI A. & PARAVICINI W., 'L'arsenal intellectuel d'un homme de pouvoir. Les livres de Guillaume Hugonet, chancelier de Bourgogne', in: D. Boutet & J. Verger (eds.), *Penser le pouvoir au Moyen Age (VIIIe-XVe siècle). Etudes d'histoire et de littérature offertes à Françoise Autrand.* Parijs, 2000, pp. 261-325.

PARAVICINI W., 'Acquérir sa grâce pour le temps advenir. Les hommes de Charles le Téméraire, prince héritier (1433-1467)', in: A. Marchandisse & J.-L. Kupper (eds.), *A l'ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Age*. (Bibliothèque de la faculté de Philosophie et Lettres de l'université de Liège – Fascicule, 283) Genève, 2003, pp. 361-383.

PARAVICINI W., 'Zur Biographie von Guillaume Hugonet, Kanzler Herzog Karls des Kühnen', in: *Festschrift für Hermann Heimpel*. Göttingen, 1972, dl. 2, pp. 443-481; herdrukt in: W. Paravicini, *Menschen am Hof*, pp. 107-142.

PARAVICINI W., 'La cour de Bourgogne selon Olivier de la Marche', *PCEEB*, 43 (2003), pp. 89-124.

PARAVICINI W., 'The court of the dukes of Burgundy: a model for Europe?', in: R. Asch & A. Birke (eds.), *Princes, patronage, and the nobility: the court at the beginning of the Modern Age*. Oxford, 1991, pp. 69-102; herdrukt in: W. Paravicini, *Menschen am Hof*, pp. 507-534.

PARAVICINI W., *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen*. (Pariser Historische Studien, 12) Bonn, 1975.

PARAVICINI W., *Invitations au mariage. Pratique sociale, abus de pouvoir, intérêt de l'Etat à la cour des ducs de Bourgogne (1399-1489)*. (Instrumenta, 6) Stuttgart, 2001.

PARAVICINI W., *Karl der Kühne. Das ende des Hauses Burgund*. (Persönlichkeit und Geschichte, 94-95) Göttingen, 1976.

PARAVICINI W., 'Die zwölf « *Magnificences* » Karls des Kühnen', in: G. Althoff (ed.), *Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter*. (Vorträge und Forschungen, 51) Stuttgart, 2001, pp. 319-395.

PARAVICINI W., *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund. Gesammelte Aufsätze, herausgegeben von K. Krüger, H. Kruse und A. Ranft.* Stuttgart, 2002.

PARAVICINI W., 'Mœurs, Croÿ, Burgund. Eine Studie über den Niedergang des Hauses Mœurs in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 179 (1977), pp. 7-113; herdrukt in: W. Paravicini, *Menschen am Hof*, pp. 237-340.

PARAVICINI W., ''Ordonnances de l'Hôtel' und 'Escroes des Gaiges'. Wege zu einer prosopographischen Erforschung des burgundischen Staats im fünfzehnten Jahrhundert', in:

N. Bulst & J.-P. Genet (eds.), *Medieval lives and the historian. Studies in medieval prosopography*. Kalamazoo, 1986, pp. 243-266.

PARAVICINI W., 'Peur, pratiques, intelligences. Formes de l'opposition aristocratique à Louis XI d'après les interrogations du connétable de Saint-Pol', in: B. Chevalier & P. Contamine (eds.), *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée. Economie – Pouvoirs – Arts. Culture et conscience nationales*. Parijs, 1985, pp. 183-196; herdrukt in W. Paravicini, *Menschen am Hof*, pp. 341-356.

PARAVICINI W., 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', *Francia. Forschungen zur Westeuropäischen Geschichte*, 5 (1977), pp. 127-182.

PARAVICINI W., 'Structure et fonctionnement de la cour bourguignonne au XVe siècle', *PCEEB*, 28 (1988), pp. 67-74.

PAVIOT J., 'Brugge en Portugal', in: A. Vandewalle (ed.), *Hanzekooplui en Medicibankiers. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen*. Brugge, 2002, pp. 45-49.

PAVIOT J., 'Jacques de Luxembourg. Politique et culture chez un grand seigneur du XVe siècle', in: D. Boutet & J. Verger (eds.), *Penser le pouvoir au Moyen Age (VIIIe-XVe siècle). Etudes d'histoire et de littérature offertes à Françoise Autrand.* Parijs, 2000, pp. 327-341.

PAVIOT J., *La politique navale des ducs de Bourgogne (1384-1482).* Lille, 1995.

PAVIOT, J., 'Les Portugais à Bruges', in: P. Stabel, B. Blondé & A. Greve (eds.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 10) Leuven, 2000, pp. 55-74.

PAVIOT, J., *Les Portugais à Bruges au XVe siècle*. (Arquivos do Centro Cultural Calouste Gulbenkian, 38) Lissabon, 1999.

PELICIER P., *Essai sur le gouvernement de la dame de Beaujeu (1483-1491)*. Chartres, 1882.

PERSIJN S., *Politieke executies in Bourgondisch Vlaanderen (1379-1492).* Gent, 2002 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

PETIT R., 'Le Luxembourg et le recul du pouvoir central après la mort de Charles le Téméraire', in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 373-448.

PETTI BALBI G., *Mercanti e nationes nelle Fiandre: i genovesi in età bassomedievale*. (Piccola Biblioteca Gisem, 7) Pisa, 1996.

PFAFFENBICHLER M., 'Maximilian und Burgund', in: N. Koppensteiner (ed.), *Der Aufstieg eines Kaisers: Maximilian I.; von seiner Geburt bis zur Alleinherrschaft (1459 – 1493)*. Wenen, 2000, pp. 49-63.

PINCHART A., 'La fabrication de la tapisserie de haute-lisse à Middelbourg en Flandre', *HGGSEB*, 32 (1881-1882), pp. 387-398.

PIRENNE H., 'Les dénombrements de la population d'Ypres au XVe siècle (1412-1506). Contribution à la statistique sociale du Moyen Age)', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschafsgeschichte*, 1 (1903), pp. 1-32; herdrukt in: O. Mus (ed.), *Prisma van de geschiedenis van Ieper. Een bundeling historische opstellen verzameld door O. Mus onder leiding van prof. J. A. Van Houtte.* Ieper, 1974, pp. 359-390.

PIRENNE H., 'The formation and constitution of the Burgundian State (fifteenth and sixteenth centuries)', *American Historical Review*, 14 (1909), pp. 477-502.

PIRENNE H., *Histoire de Belgique, tome III: de la mort de Charles le Téméraire à l'arrivée du duc d'Albe dans les Pays-Bas (1567).* Brussel, 1907.

PIRENNE H., 'Le mouvement économique et social', in: G. Glotz (ed.) *Histoire du Moyen Age*, *VIII: La civilisation occidentale au Moyen Age du XIe au milieu du XVe siècle*. Parijs, 1933, pp. 1-189.

PIRENNE H., 'Le rôle constitutionnel des Etats généraux des Pays-Bas en 1477 et en 1488', in: *Mélanges Paul Fredericq*, Brussel, 1904, pp. 267-271.

PIRENNE H., *Les villes du Moyen Age. Essai d'histoire économique et sociale*. Brussel, 1927.

PIVEN F. & CLOWARD R., 'Rulemaking, Rulebreaking, and power', in: T. Janoskin, R. Alford, A. Hicks & M. Schwartz (eds.), *The handbook of political sociology. States, civil societies, and globalization*. Cambridge, 2005, pp. 33-53.

PORTES A., 'Social capital: its origins and applicationsin modern sociology', *Annual Review of Sociology*, 24 (1998), pp. 1-24.

POTTER D., 'The Luxembourg inheritance: the house of Bourbon and its lands in Northern France during the sixteenth century', *French History*, 6 (1992), pp. 24-62.

POTTER D., *War and government in the French provinces. Picardy (1470-1560).* Cambridge, 1993.

POULLET E., 'Clèves et de la Marck (Philippe de)', in: *BN*, IV (1873), klm. 152-163.

POULLET E., 'Dadizeele (Jean de)', in: *BN*, IV (1873), klm. 616-628.

POULLET E., Les *gouverneurs de province dans les Anciens Pays-Bas catholiques*. Brussel, 1873.

PRAK M., 'Burghers into citizens: urban and national citizenship in the Netherlands during the revolutionary era (c. 1800)', *Theory and Society*, 26 (1997), pp. 403-420.

PRAK M., 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic', *TSG*, 15 (1989), pp. 165-173.

PRAK M., *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek*. Nijmegen, 2002.

PRAK M., 'Individual, corporation and society: the rhetoric of Dutch guilds (18th Century)', in: M. Boone & M. Prak (eds.), *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes).* (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 5) Leuven, 1996, pp. 255-279.

PRAK M., 'Corporate politics in the Low Countries: guilds as institutions, 14th to 18th centuries', in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen & H. Soly (eds.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation*. Aldershot, 2006, pp. 74-106.

PRAK M., 'Politik, Kultur und politische Kultur: die Zünfte in den Nördlichen Niederlanden', in: W. Reininghaus (ed.), *Zunftlandschaften in Deutschland und den Niederlanden im Vergleich*. (Schriften der Historischen Kommission für Westfalen, 17) Münster, 2000, pp. 71-83.

PRAK M., 'Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16e-18e eeuw', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16 (1989), pp. 28-52.

PRAK M., *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak. 's Hertogenbosch, 1770-1820*. Nijmegen, 1999.

PREVENIER W., 'Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', *BMGN*, 87 (1972), pp. 44-59.

PREVENIER W., 'De beden in het graafschap Vlaanderen onder Filips de Stoute', *BTFG*, 38 (1960), pp. 330-366.

PREVENIER W., 'La bourgeoisie en Flandre au XIIIe siècle', *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1978, pp. 407-428.

PREVENIER W., 'Bevolkingscijfers en professionele strukturen der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw', in: *Album aangeboden aan Ch. Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*. Gent, 1975, pp. 269-303.

PREVENIER W., 'De charmes van de diplomatie: centraliserende hertogen van Bourgondië in de (machts-)balans met een autonomistisch Gents stadspatriciaat, 1379-1438', in: *Naamkunde, feestbundel voor Maurits Gysseling (II)*, 17, 1985, pp. 293-300.

PREVENIER W., ‘Conscience et perception de la condition sociale chez les gens du commun dans les anciens Pays-Bas des XIIIe et XIVe siècles’, in: P. Boglioni, R. Delort & C. Gauvard (eds.), *Le petit peuple dans l’Occident médiéval. Terminologies, perceptions, réalités*. Parijs, 2002, pp. 177-189.

PREVENIER W., ‘La démographie des villes du comté de Flandre aux XIVe et XVe siècles. Etat de la question. Essai d’interprétation’, *RN*, LXV (1983), nr. 257, pp. 255-275.

PREVENIER W., ‘Elites, middengroepen en arbeiders in de stad en op het platteland’, in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen, 1998, pp. 72-91.

PREVENIER W., ‘Geforceerde huwelijken en politieke clans in de Nederlanden: de ontvoering van de weduwe van Guy van Humbercourt door Adriaan Vilain in 1477’, in: H. Soly & R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum Prof. Dr. M. Baelde*. Gent, 1993, pp. 299-307.

PREVENIER W., ‘Inzicht van kritische tijdgenoten in de sociale facetten der fiscaliteit en in sociaal-politiek onrecht in Vlaanderen (13de – 15de eeuw)’, in: *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholiers*. Brussel, 1988, pp. 51-60.

PREVENIER W., ‘Financiën en boekhouding in de Bourgondische periode. Nieuwe bronnen en resultaten’, *TG*, 82 (1969), pp. 469-481.

PREVENIER W., *De leden en staten van Vlaanderen (1384-1405).* (VKAB, KdL, jg. 23, nr. 43) Brussel, 1961.

PREVENIER W., ‘En marge de l’assistance aux pauvres: l’aumonerie des comtes de Flandres et des ducs de Bourgogne (13e – début 16e siècle)’, *SHG*, 249 (1981); overdruk uit: *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden. Liber amicorum Jan Buntinx*. (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, series A, 10) Leuven, 1981, pp. 97-138.

PREVENIER W., ‘De netwerken in actie’, in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen, 1998, pp. 294-319.

PREVENIER W., ‘Réalité et histoire. Le quatrième membre de Flandre’, *RN*, 43 (1961), pp. 6-14.

PREVENIER W., ‘Violence against women in fifteenth-century France and the Burgundian State’, in: B. Hanawalt & D. Wallace (eds.), *Medieval crime and social control*. (Medieval Cultures, 16) Londen, 1999, pp. 186-203.

PREVENIER W., ‘Het Brugse Vrije en de Leden van Vlaanderen’, *HGGSEB*, 96 (1959), pp. 5-63.

PREVENIER W. & BAERTEN J., 'Nieuwe inzichten van Duitse mediëvisten over de sociale en politieke spanningen in een aantal laat-middeleeuwse steden (Gent, Keulen, Mainz, Braunschweig en Lübeck)', *BTFG*, 60 (1982), pp. 339-354.

PREVENIER W. & BLOCKMANS W., *De Bourgondische Nederlanden*. Antwerpen, 1983.

PREVENIER W. & BOONE M., 'Mechanismen van sociale controle', in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen, 1998, pp. 268-293.

PREVENIER W. & BOONE M., 'De 'stadstaat'-droom (veertiende en vijftiende eeuw)', in: J. Decavele (ed.), *Gent, apologie van een rebelse stad.* Antwerpen, 1989, pp. 80-105.

PREVENIER W. & BOONE M., 'De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen. Stedelijke identiteit en corporatieve solidariteiten', *Gemeentekrediet van België, driemaandelijks tijdschrift*, 47 (1993), nr. 183, pp. 25-42.

PREVENIER W., SOSSON J.-P. & BOONE M., 'Le réseau urbain en Flandre (XIIIe-XIXe siècle): composantes et dynamique', in: *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850): une approche statistique et dynamique. Handelingen van het 15e internationale colloquium, Spa, 4-6.IX.1990*. (Gemeentekrediet van België, historische reeks in-8°, 86) Brussel, 1992, pp. 157-200.

PREVOST M, 'Antoine de Bourgogne', in: *Dictionnaire de Biographie Française*, III (1939), klm. 37-41.

PRIMS F., *Geschiedenis van Antwerpen. VII. Onder de eerste Habsburgers (1477-1555). 1. De politische orde*. Antwerpen, 1939.

PROOST J., 'Recherches historiques sur le souverain bailliage de Flandre', *MSH*, 1876, pp. 259-311.

PUSCH G., *Staatliche Münz- und Geldpolitik in den Niederlanden unter den Burgundischen und Habsburgischen Herrschern, besonders unter Karl V*. München, 1932.

PUTNAM R., *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York, 2000.

PUTNAM R., *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton, 1993.

PUTSEYS J., 'Gemeenteleger van Gent (12de eeuw-1500)', in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 225-232.

PUTSEYS J., ‘Gemeenteleger van Ieper’, in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, p. 233.

REINHARD W., ‘Power elites, state servants, ruling classes, and the growth of state power’, in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and State building*. Oxford, 1996, pp. 1-18.

REINHARD W., ‘Was ist europäische politische Kultur? Versuch zur Begründung einer politischen Historischen Anthropologie’, *Geschichte und Gesellschaft*, 27 (2001), pp. 593-616.

RENNER P., *Das Kriegsbuch Herzogs Philips von Cleve*. Heidelberg, 1960.

RICHARD J., ‘Le destin des institutions bourguignonnes avant et après Charles le Téméraire’, in: *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy (1477)*, Nancy, 1979, pp. 291-304.

RICHARD J., ‘Les fidèles de la duchesse Marie et les soulèvements de 1477-1479 dans le duché’, in: *Bruges à Beaune. Marie, l’héritage de Bourgogne*. Parijs, 2000, pp. 61-83.

ROBBINS K., ‘The social mechanisms of urban rebellion: a case study of leadership in the 1614 Revolt at La Rochelle’, *French Historical Studies*, 19 (1995), pp. 559-590.

ROBINS P., ‘Le veuvage et le douaire de Marguerite d’York (1477-1503)’, *HKKOLKM*, 105 (2001), pp. 35-86.

ROGGHÉ P., ‘De Gentse klerken in de XIVe en de XVe eeuw. Trouw en verraad’, *AM*, 11 (1960), pp. 5-142.

ROGGHÉ P., ‘Mirabello (Simon de)’, in: *NBW*, I (1964), klm. 709-711.

ROSS C., *Edward IV*. Londen, 1974.

RÖSSLER H., ‘Albrecht der Beherzte’, in: *Neue Deutsche Biographie*, I (1953), pp. 174-175.

ROTTHOFF-KRAUS C., ‘Geldern und Habsburg zur Zeit Maximilians I. Als Herzog von Burgund (1477-1492)’, in: J. Stinner & K.-H. Tekath, *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern*. (Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 100) Gelder, 2001, dl. 1, pp. 139-144.

ROUSSEAX X., ‘Sozialdisziplinierung, civilisation des mœurs et monopolisation du pouvoir. Eléments pour une histoire du contrôle social dans les Pays-Bas méridionaux (1500-1815)’, in: H. Schilling (ed.), *Institutionen, Instrumente und Akteure sozialer Kontrolle und Disziplinierung im frühneuzeitlichen Europa.* Frankfurt am Main, 1999, pp. 251-274.

RUCHT D., ‘Movement allies, adversaries, and third parties’, in: D. Snow, S. Soule & H. Kriesi (eds.), *The Blackwell companion to social movements*. Oxford, 2003, pp. 197-216.

RYCKAERT M., *Brugge. Historische stedenatlas van België*. Brussel, 1991, p. 22.

RYCKAERT M. & VANDEWALLE A., 'De strijd voor het behoud van het Zwin', in: V. Vermeersch (ed.), *Brugge en de zee. Van Bryggia tot Zeebrugge*. Antwerpen, 1983, pp. 52-70.

RYCKBOSCH W., *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de Middeleeuwen (1460-1495)*. Gent, 2006 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

SABBE J., *Vlaanderen in opstand (1323-1328). Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken.* (Vlaamse historische studiën, 7) Brugge, 1992.

SABLON DU CORAIL A., 'Les étrangers au service de Marie de Bourgogne: de l'armée de Charles le Téméraire à l'armée de Maximilien', *RN*, 84 (2002), nrs. 345-346, pp. 389-412.

SALAMAGNE A., 'La défence des villes des Pays-Bas à la mort de Charles le Téméraire (1477)', in: P. Contamine & O . Guyotjeannin (eds.), *La guerre, la violence et les gens au Moyen Age.* Parijs, 1996, pp. 295-307.

SCHAAP H., *Philips Wielant en diens corte instructie omme jonghe practisienen in civile zaken*. Haarlem, 1927.

SCHANDEL P., 'De l'ombre à la lumière. Germain Picavet, bourgeois de Lille, clerc de la gouvernance, scribe occasionnel de Philippe le Bon (1454)', *RN*, 80 (1998), nr. 324, pp. 65-89.

SCHAYES A., 'Ancien hôtel de Ravestein à Bruxelles', *MSH*, 1849, pp. 113-115.

SCHEERDER J., 'La "Chronycke van Ghendt" de J. van de Vivere et autres annotateurs', *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 35 (1939), pp. 533-538.

SCHEURKOGEL J., 'Het kaas- en broodspel', *BMGN*, 94 (1979), pp. 189-211.

SCHILLING H., 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen „Republikanismus"? Zur politischen Kultur das alteuropäischen Stadtbürgertums', in: H. Koenigsberger (ed.), *Republiken und Republikanismus im Europa der frühen Neuzeit*. (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, 11) München, 1988, pp. 101-143.

SCHMIDT C., 'Het charisma van Oranje. Aantekeningen over de sociogenese van het Koninkrijk der Nederlanden', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16 (1989), pp. 53-70.

SCHMIDTCHEN V., *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie.* Weinheim, 1990.

SCHNEIDER J., ‘Un conseiller des ducs de Bourgogne: Georges de Bade, évêque de Metz (1459-1484)’, in: *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy (1477)*, Nancy, 1979, pp. 305-338.

SCHNERB B., ‘Un aspect de la politique financière de Jean sans Peur. La question des dépenses de guerre’, *PCEEB*, 27 (1987), pp. 113-128; herdrukt in: J.-M. Cauchies (ed.), *Finances et financiers des princes et des villes à l’époque bourguignonne*. (Burgundica, VIII) Turnhout, 2005, pp. 11-28.

SCHNERB B., *L’Etat bourguignon (1363-1477)*. Parijs, 1999.

SCHNERB B., ‘La plus grande héritière du monde’, in: *Bruges à Beaune. Marie, l’héritage de Bourgogne*. Parijs, 2000, pp. 21-37.

SCHNERB B., *« L’honneur de la Maréchaussée ». Maréchalat et maréchaux en Bourgogne des orgines à la fin du XVe siècle*. (Burgundica III) Turnhout, 2000.

SCHOLLIERS E., ‘Lonen te Gent (Xve-XVIe eeuw)’, in: C. Verlinden, E. Scholliers e.a. (eds.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*. (RU Gent, werken uitgegeven door de faculteit Letteren en Wijsbegeerte, nr. 136) Brugge, 1965, II A, pp. 87-160.

SCHOORMAN R., *Notice concernant Jean de la Kethulle, seigneur d’Avrye, Volckegem, etc., 1er échevin de la ville de Gand, en 1489*. Gent, 1913.

SCHOTTE B., *Spiegelrei 24. ‘Het Zwarte Leeuwken’ en ‘Den Gouden Ancker*’. (Verslagen van de werkgroep Huizengeschiedenis van de vzw ‘Levend Archief’ van Brugge) Brugge, 1996.

SCHOUPS I., ‘Een aanzet tot gecomputeriseerd historisch onderzoek’, in: J. De Belder, W. Prevenier & C. Vandenbroeke (eds.), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late middeleeuwen tot de 20^{e} eeuw.* (SHG, 257) Gent, 1983, pp. 41-58.

SCHULTE A., *Die Fugger in Rom, 1495-1523: mit Studien zur Geschichte des kirchlichen Finanzwesens jener Zeit*. Leipzig, 1904, 2 dln.

SCHULZE W., ‘The emergence and consolidation of the ‘Tax State’. I. The sixteenth century’, in: R. Bonney (ed.), *Economic systems and state finance*. Oxford, 1995, pp. 261-280.

SCHWERHOFF G., ‘Zivilisationsprozeß und Geschichtswissenschaft: Norbert Elias’ Forschungsparadigma in historischer Sicht’, *Historische Zeitschrift*, 266 (1998), pp. 561-605.

SCOFIELD C., *The life and reign of Edward the Fourth, king of England and of France and Lord of Ireland*. Londen, 1923, 2 dln.

SCORDIA L., *"Le roi doit vivre du sien". La théorie de l'impôt en France (XIIIe-XVe siècles)*. (Collection des Etudes Augustiniennes, Série Moyen Age et Temps Modernes, 40) Parijs, 2005.

SCOTT J., *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. Londen, 1990.

SCUFFLAIRE A., 'Jehan de Ligne (vers 1435-15 mai 1491)', *HKKOLKM*, 95 (1991), pp. 147-173.

SICKING L., 'La Hollande dans l'Etat bourguignon', *RN*, 87 (2005), nr. 359, pp. 35-50.

SICKING L., *Neptune and the Netherlands. State, economy, and war at sea in the Renaissance*. (History of Warfare, 23) Leiden, 2004.

SICKING L., *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden (1488-1558)*. (Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedens, 7) Amsterdam, 1998.

SERRURE C., 'Gevangenzetting van Philips Wielant op het slot te Heusden in Noord-Brabant', *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis*, 4 (1861), pp. 91-98.

SIMON B & KLANDERMANS B., 'Politicized collective identity. A social psychological analysis', *American Psychologist*, 56 (2001), pp. 319-331.

SIMONS J.-L, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1467-1476). Een onderzoek naar sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad*. Gent, 1992 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

SMITH R. & DEVRIES K., *The artillery of the dukes of Burgundy, 1363-1477*. (Armour and weapons, I) Woodbridge, 2005.

SNOW D., 'Framing processes, ideology, and discursive fields', in: D. Snow, S. Soule & H. Kriesi (eds.), *The Blackwell companion to social movements*. Oxford, 2003, pp. 380-412.

SOENS T., 'Bâtir la fortune du prince. Éléments d'une sociographie des receveurs locaux au bas Moyen Age, principalement dans le comté de Flandre', *Francia. Forschungen zur Westeuropäischen Geschichte*, 29 (2002), pp. 141-170.

SOENS T., 'Évolution et gestion du domaine comtal en Flandre sous Louis de Male et Philippe le Hardi (1346-1404), *RN*, 83 (2001), nr. 339, pp. 25-63.

SOENS T., *De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen. Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late Middeleeuwen.* (VKVAB, 9) Brussel, 2002.

SOENS T. & TYS D., 'Het *jus notarii Flandriae*, een miskende getuige van de ontwikkelingen in de administratie van het graafschap Vlaanderen (12de-15de eeuw)', *HGGSEB*, 138 (2001), pp. 3-32.

SOLY H., 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', *TG*, 94 (1987), pp. 341-361.

SOMME M., 'L'artillerie et la guerre frontière dans le Nord de la France de 1477 à 1482', *PCEEB*, 26 (1986), pp. 57-70.

SOMME M., *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*. Villeneuve d'Ascq, 1998.

SOMME M., 'Le testament d'Isabelle de Portugal et la dévotion moderne', *PCEEB*, 29 (1989), pp. 27-45.

SOSSON J.-P., 'Corporation et paupérisme aux XIVe et XVe siècles. Le salariat du bâtiment en Flandre et en Brabant, et notamment à Bruges', *TG*, 92 (1979), pp. 557-575.

SOSSON J.-P., 'Métiers, artisans, « Commun », « Unterschichten ». Quelques réflexions', in: *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas Moyen Âge et aux temps modernes.* (Pro Civitate, 96) Brussel, 1996, pp. 176-191.

SOSSON J.-P., 'La structure sociale de la corporation médiévale. L'exemple des tonneliers de Bruges de 1350 à 1500', *BTFG*, 44 (1966), pp. 457-478.

SOSSON J.-P., *Les travaux publics de la ville de Bruges (XIVe-XVe siècles). Les travaux. Les hommes*. (Pro Civitate, 48) Brussel, 1977.

SOUMILLION D., 'Le procès de Louis de Luxembourg (1475). L'image d'un grand vassal de Louis XI et de Charles le Téméraire', *PCEEB*, 37 (1997), pp. 205-229.

SPONT A., 'La milice des Francs-archers (1448-1500)', *Revue des questions historiques*, 31 (1897), pp. 441-489.

SPUFFORD P., 'Coinage, taxation and the estates general of the Burgundian Netherlands', *Standen en Landen*, XL (1966), pp. 61-88.

SPUFFORD P., 'Dans l'espace bourguignon: 1477 – un tournant monétaire?', in: *Cinq-centième anniversaire de la bataille de Nancy (1477)*, Nancy, 1979, pp. 187-204.

SPUFFORD P., *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands (1433-1496)*. Leiden, 1970.

STABEL P., 'Markething cloth in the Low Countries: manufacturers, brokers and merchants (14th-16th centuries)', in: P. Stabel, B. Blondé & A. Greve (eds.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 10) Leuven, 2000, pp. 15-36.

STABEL P., 'Entre commerce international et économie locale. Le monde financier de Wouter Ameyde (Bruges fin XVe-début XVIe siècle)', in: M. Boone & W. Prevenier (eds.), *Finances publiques et finances privées au bas Moyen Age*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 4) Leuven, 1996, pp. 75-99.

STABEL P. , 'Economic development, urbanisation and political organisation in the late medieval southern Low Countries', in: P. Bernholz, M. Streit & R. Vaubel (eds.), *Political competition, innovation and growth. A historical analysis.* Berlijn, 1998, pp. 183-204.

STABEL P., *Dwarfs among giants: the Flemish urban network in the Late Middle Ages*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 8) Leuven, 1997.

STABEL P., 'Entre enclume et marteau. Les petites villes flamandes, les membres de Flandre et le duc de Bourgogne', *PCEEB*, 33 (1993), pp. 91-105.

STABEL P., 'Guilds in late medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment', *Journal of Medieval History*, 30 (2004), pp. 187-212.

STABEL P., 'Stedelijke instellingen (12de eeuw – 1795)', in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 247-276.

STABEL P., 'Stedelijke instellingen en stedelijke economie: ambachten en marktregulering in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne steden van het graafschap Vlaanderen', in: W. Prevenier & B. Augustyn, *De Vlaamse instellingen tijdens het Ancien Régime: recent onderzoek in nieuw perspectief. Symposium georganiseerd te Brugge op 18 mei 1998.* (Miscellanea Archivistica studia, 111) Brussel, 1999, pp. 11-25.

STABEL P., '"Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe." Een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen', *HMGOG*, 51 (1997), pp. 113-152.

STABEL P., 'Markets and retail in the cities of the late Medieval Low Countries. Economic networks and socio-cultural display', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee (secc. XIII-XVIII)*. (Instituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini", Serie II, 32) Prato, 2001, pp. 797-817.

STABEL P., 'From the market to the shop. Retail and urban space in late medieval Bruges', in: B. Blondé, P. Stabel, J. Stobart & I. Van Damme (eds.), *Buyers and sellers. Retail circuits*

and practices in medieval and early modern Europe. (Studies in European Urban History (1100-1800), 9) Turnhout, 2006, pp. 79-108.

STABEL P., 'De stad in de middeleeuwse Nederlanden. Enkele opvallende tendensen in het recente onderzoek', *Stadsgeschiedenis*, 1 (2006), pp. 69-78.

STABEL P., *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de – 16de eeuw).* (VKAB, KdL, jg. 57, nr. 156) Brussel, 1995.

STABEL P., 'Urbanization and its consequences: spatial developments in late medieval Flanders', in: P. Moraw (ed.), *Raumerfassung und Raumbewusstsein im späteren Mittelalter*. (Vorträge und Forschungen, XLIX) Stuttgart, 2002, pp. 179-201.

STABEL P. & VERMEYLEN F., *Het fiscale vermogen in Brabant, Vlaanderen en de heerlijkheid Mechelen: de Honderdste Penning van de hertog van Alva (1569-1572)*. Brussel, 1997.

STECHER J., 'Ghistele (Josse van)', in: *BN*, VII (1883), klm. 733-738.

STEIN H., *Nouveaux documents sur Olivier de la Marche et sa famille*. Brussel, 1922.

STEIN H., *Etude biographique, littéraire & bibliographique sur Olivier de la Marche.* (Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers, 49) Brussel, 1888.

STEIN R., 'Burgundian bureaucracy as a model for the Low Countries? The Chambres des Comptes and the creation of an administrative unity', in: R. Stein (ed.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian Low Countries in a European context*. (Burgundica, 4) Turnhout, 2001, pp. 3-25.

STEINMETZ G., 'Culture and the state', in: G. Steinmetz (ed.), *State/Culture: state formation after the cultural turn*. Ithaca-New York, 1999, pp. 1-49.

STELLA A., *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail.* (EHESS, Recherches d'histoire et de sciences sociales, 57) Paris, 1993.

STENGERS J., 'Composition, procédure et activité judiciaire du Grand Conseil de Marie de Bourgogne pendant les trois premières années de son existence (février 1477 – février 1480)', *BCRH*, CIX (1944), pp. 1-51.

STERCHI B., *Uber den Umgang mit Lob und Tadel. Normative Adelsliteratur und politische Kommunikation im burgundischen Hofadel, 1430-1506*. (Burgundica, 10) Turnhout, 2005.

STINISSEN J., 'De heren van Peer, Guy van Brumeu (1474-1477) en de Bourgondiërs (1500-1537)', *Limburg*, 70 (1991), pp. 101-113 en pp. 101-123.

STROHM R., 'Music, ritual and painting in fifteenth-century Bruges', in: D. De Vos (ed.), *Hans Memling. Essays.* Brugge, 1994, pp. 30-44.

STRUBBE E., ‘Wielant (Philippe)’, in: *BN*, XXVII (1938), klm. 279-298.

STRUVE T., ‘The importance of the organism in the political theory of John of Salisbury’, in: M. Wilks (ed.), *The world of John of Salisbury*. Oxford, 1984, pp. 303-317.

TARROW S., ‘From comparative historical analysis to “local theory”: the Italian city-state route to the modern state’, *Theory and society*, 33 (2004), pp. 443-471.

TE BRAKE W., ‘Charles V and his contentious subjects’, in: M. Boone & M. Demoor (eds.), *Charles V in context: the making of a European identity*. Brussel, 2003, pp. 125-145.

TE BRAKE W., *Shaping history. Ordinary people in European politics, 1500-1700*. Berkeley, 1998.

TE BRAKE W., *A plague of insurrection: popular politics and peasant revolt in Flanders, 1323-1328.* Philadelphia, 1993.

TEN RAA C., ‘La juridiction du Grand Conseil en matière de valeurs monétaires à la fin du XVe siècle et le problème du nominalisme aux siècles suivants’, *PCEEB*, 24 (1984), pp. 53-66.

‘T HART M., ‘The emergence and consolidation of the ‘Tax State’. II. The seventeenth century’, in: R. Bonney (ed.), *Economic systems and state finance*. Oxford, 1995, pp. 281-294.

‘T HART M., *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch Revolt*. Manchester, 1993.

‘T HART M., ‘Intercity rivalries and the making of the Dutch State’, in: C. Tilly & W. Blockmans (eds.), *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800.* Oxford, 1994, pp. 196-217.

THIRY C., ‘Un inédit de Jean Molinet: l’épitaphe de Josse de Lalaing, sire de Montigny (+1483)’, *HKCG*, 139 (1973), pp. 29-66.

THOEN E., ‘A “commercial survival economy” in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages – 19th century)’, in: P. Hoppenbrouwers & J.-L. Van Zanden (eds.) *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages – 19th century) in light of the Brenner debate*. (CORN Publication Series, 4) Turnhout, 2001, pp. 102-157.

THOEN E., *Landbouwekonomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen Oudenaarde en Aalst (eind 13de – eerste helft 16de eeuw)*. (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, nr. 90) Gent, 1988, 2 dln.

THOEN E., ‘Oorlogen en platteland. Sociale en ekonomische aspekten van militaire destruktie in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen en de vroege moderne tijden’, *TG*, 91 (1978), pp. 363-378.

THOEN E., ‘Verhuizen naar Brugge in de late Middeleeuwen. De rol van de immigratie van de poorters in de aanpassing van de stad Brugge aan de wijzigende ekonomische omstandigheden (14e-16e eeuw)’, in: H. Soly & R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum Prof. Dr. M. Baelde*. Gent, 1993, pp. 329-350.

THOEN E. & DEVOS I., ‘Pest in de Zuidelijke Nederlanden en Moderne Tijden. Een status-quaestionis over de ziekte in haar sociaal-economische context’, in: *De pest in de Nederlanden: medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood*. (Academia Regia Belgica Medicinae – Dissertationes – Series Historica, 7) Brussel, 1999, pp. 19-43.

THOEN E. & SOENS T., ‘Appauvrissement et endettement dans le monde rural. Etude comparative du crédit dans les différents systèmes agraires en Flandre au bas Moyen Age et au début de l’Epoque Moderne’, in: S. Cavaciocchi (ed.), *Il Mercato della terra, secc. XIII-XVIII*. (Instituto internazionale di storia economia “F. Datini”, Serie II, Atti delle “Settimane di Studi” e altri convegni, 35), Firenze, 2004, pp. 703-720.

THOMPSON E., ‘The moral economy of the English crowd in the eighteenth century’, *Past and Present*, 51 (1971), pp. 76-136.

THOMSON J., *The transformation of Medieval England (1370-1529)*. Londen, 1983.

TILLY C., ‘Cities and states in Europe, 1000-1800’, *Theory and Society*, 18 (1989), pp. 563-584.

TILLY C., *Coercion, capital and European states AD 990-1990*. Cambridge, 1990.

TILLY C., ‘Entanglements of European cities and states’, in: C. Tilly & W. Blockmans (eds.), *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800.* Oxford, 1994, pp. 1-27.

TILLY C., ‘History, sociology and Dutch collective action’, *TSG*, 15 (1989), pp. 142-157.

TILLY C., ‘Political identities’, in: M. Hanagan, L. Moch & W. Tebrake (eds.), *Challenging authority. The historical study of contentious politics*. (Social movements, protest and contention, 7) Londen, 1998, pp. 3-16.

TILLY C., *From mobilization to revolution*. Reading, 1978.

TILLY C., *The politics of collective violence*. Cambridge, 2003.

TILLY C., ‘Power – top down and bottom up’, *The Journal of Political Philosophy*, 7 (1999), pp. 330-352.

TILLY C., 'Reflections on the history of European State-making', in: C. Tilly (ed.), *The formation of national states in Western Europe*. (Studies in political development, 8) Princeton, 1975, pp. 3-83.

TILLY C., 'Repression, mobilization, and explanation', in: C. Davenport, H. Johnston & C. Mueller (eds.), *Repression and mobilization*. (Social movements, protest and contention, 21) Minneapolis, 2005.

TILLY C., *European revolutions, 1492-1992.* Cambridge, 1993.

TILLY C., 'The long run of European state formation', in: W. Blockmans & J.-P. Genet (eds.), *Visions sur le développement des états européens. Théories et historiographies de l'état moderne*. (Collection de l'Ecole française de Rome, 171) Rome, 1993, pp. 137-150.

TILLY C., 'Warmaking and statemaking as organized crime', in: P. Evans, D. Rueschemeyer, & T. Skocpol (eds.), *Bringing the state back in.* Cambridge, 1985, pp. 169-191.

TILMANS K., 'Republikeins burgerschap en het *civic humanism* in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden (1477-1566)', in: J. Kloek & K. Tilmans, *Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. (Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis, 4) Amsterdam, 2002, pp. 79-97.

TOUATI F.-O., 'Révolte et société: l'exemple du moyen âge', in: *Violence et contestation au moyen âge. Actes du 114e congrès national des sociétés savantes, Paris, 1989.* (Editions du Comité des Travaux historiques et scientifiques, section d'histoire médiévale et de philologie) Parijs, 1990, pp. 7-16.

TRACY J., *Emperor Charles V, Impresario of war. Campaign strategy, international finance, and domestic politics*. Cambridge, 2002.

TRACY J., 'Keeping the wheels of war turning: revenues of the province of Holland, 1572-1609', in: G. Darby (ed.), *The origins and development of the Dutch Revolt*. Londen, 2001, pp. 133-150.

TRACY J. 'On the dual origins of long-term urban debt in medieval Europe', in: M. Boone, K. Davids & P. Janssens (eds.), *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)*. (Studies in European Urban History (1100-1800), 3) Turnhout, 2003, pp. 13-24.

TRACY J., *A financial revolution in the Habsburg Netherlands: 'renten' and 'renteniers' in the county of Holland, 1515-1565*. Berkeley, 1985.

TREXLER R., 'Follow the flag: the Ciompi revolt seen from the streets', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 46 (1984), pp. 357-392.

TRIO P., ‘Bestuursinstellingen van de stad Ieper (12de eeuw-1500)’, in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 333-359.

TRIO P., *De Gentse broederschappen, 1182-1580*. (VMGOG XVI) Gent, 1990.

VAES M., ‘Les fondations hospitalières flamandes à Rome du XVe au XVIIIe siècle’, *Bulletin de l’Institut historique belge de Rome*, 1 (1919), pp. 161-371.

VALE M., ‘A Burgundian funeral ceremony: Olivier de la Marche and the obsequies of Adolf of Cleves, Lord of Ravenstein’, *English Historical Review*, 111 (1996), nr. 443, pp. 920-938.

VALE M., ‘An Anglo-Burgundian nobleman and art patron: Louis de Bruges, lord of la Gruthuyse and earl of Winchester’, in: C. Barron & N. Saul (eds.), *England and the Low Countries in the Late Middle Ages*. New York, 1995, pp. 115-131.

VALE M., *War and chivalry. Warfare and aristocratic culture in England, France and Burgundy at the end of the Middle Ages*. Londen, 1981.

VALOIS N., *Le conseil du roi aux XIVe, XVe et XVIe siècles*. Parijs, 1888.

VAN ACKER J., ‘Verwikkelingen rond de sloping van het kasteel van Dudzele, 1484-1508’, *Biekorf*, 85 (1985), pp. 128-130.

VAN ACKER K., ‘Jacob Donche, raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, baljuw van Dendermonde (°Veurne 1432, +Dendermonde 1492)’, *HMGOG*, 36 (1982), pp. 91-102.

VAN BELLE R., ‘Een fundatieplaat van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië’, *HGGSEB*, 137 (2000), pp. 66-94.

VAN BIERVLIET L., ‘Maria van Bourgondië als bruid gevierd in het prinselijk begijnhof. Brugge, 21 april 1477’, *Biekorf*, 77 (1977), pp. 13-21.

VAN BRUAENE A.-L., ‘*Abel in eenighe const*. Claeys vander Meersch, meester-schilder, en de jonge Fonteine (1448-1476)’, *Jaarboek van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica “De Fonteine” te Gent*, 49-50 (1999-2000), pp. 77-94.

VAN BRUAENE A.-L., ‘Harmonie et honneur en jeu: les compétitions dramatiques et symboliques entre les villes flamandes et brabançonnes aux quinzième et seizième siècles’, in: M. Boone, E. Lecuppre-Desjardin & J.-P. Sosson (eds.), *Le verbe, l’image et les représentations de la société urbaine au Moyen Age*. (Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, 13) Leuven, 2002, pp. 227-238.

VAN BRUAENE A.-L., *De Gentse Memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*. (VMGOG, 22) Gent, 1998.

VAN CAENEGEM R., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. (VKAB, KdL, jg. 16, nr. 19) Brussel, 1954.

VAN CAUWENBERGHE E., *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw): een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen.* (Pro Civitate, 61) Brussel, 1982.

VAN CAUWENBERGHE E. & VERACHTEN L., 'Muntateliers in Vlaanderen (begin 11de eeuw-1785)', in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 202-214.

VAN DALE J., 'Adolf en Filips van Kleef, heeren van Rousselare', *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 2 (1857), pp. 369-371.

VAN DALE J., 'Het hof van Ravestein te Aardenburg', *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 2 (1857), p. 367.

VAN DALE J., 'Maria van Bourgondië, bij den dood van Hugonet en Himbercourt. Tevens een bijdrage tot de geschiedenis van Middelburg in Vlaanderen', *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 3 (1858), pp. 168-179.

VANDAMME L., 'Loyauteit of machtswellust? Een aanklacht tegen Hiëronymus Lauweryn (+ 1509)', *Biekorf*, 106 (2006), pp. 26-41.

VAN DEN ABEELE A., 'De bastaarddochter van Lodewijk van Gruuthuse', *Biekorf*, 101 (2001), pp. 152-157.

VAN DEN ABEELE A., *Het ridderlijk gezelschap van de Witte Beer. Steekspelen in Brugge tijdens de late Middeleeuwen*. Brugge, 2000.

VAN DEN ABEELE A., 'Het hof van Ravestein in Brugge', *Biekorf*, 98 (1998), pp. 45-55.

VAN DEN ABEELE A. & M. CATRY, *Makelaars en handelaars. Van nering der makelaars naar kamer van koophandel in het XVIIde-eeuwse Brugge*. Brugge, 1992.

VAN DEN AUWEELE D., G. TOURNOY & J. MONBALLYU, 'De bibliotheek van mr. Filips Wielant (1483)', *Lias*, 8 (1981), pp. 145-187.

VAN DEN BERG A., *The immanent Utopia. From marxism on the State to the state of Marxism*. Brunswick, 2003.

VAN DEN BERG A. & JANOSKI T., 'Conflict theories in political sociology', in: T. Janoskin, R. Alford, A. Hicks & M. Schwartz (eds.), *The handbook of political sociology. States, civil societies, and globalization*. Cambridge, 2005, pp. 72-96.

VANDENBORRE C., *Prijzen, lonen en levensstandaard in Brugge en omgeving tijdens de 14de en het begin van de 15de eeuw*. Gent, 199, 2 dln. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

VAN DEN BRANDEN A., *Marie de Bourgogne ou le peuple de Gand, refusant de faire grâce aux ministres Hugonnet et Humbercourt.* Gent, s.d.

VANDENBULCKE A., 'Fonction publique et crédit au prince (1er moitié du XVIe siècle)', *PCEEB*, 39 (1999), pp. 261-270; herdrukt in: J.-M. Cauchies (ed.), *Finances et financiers des princes et des villes à l'époque bourguignonne*. (Burgundica, VIII) Turnhout, 2005, pp. 113-120.

VAN DEN BUSSCHE E., 'Un épisode des troubles sous Maximilien (interrogatoire de Jacques de Ghistelles)', *La Flandre: revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 2 (1868-1869), pp. 186-192.

VAN DEN NESTE E., *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du Moyen Âge (1300-1486).* (Mémoires et documents de l'Ecole des Chartes, 47) Parijs, 1996.

VANDENPEEREBOOM A., 'Des cours de justice qui ont excercé jurisdiction souveraine sur la ville d'Ypres et la West-Flandre', *Annales de la Société historique et littéraire de la ville d'Ypres et de l'ancienne West-Flandre*, 5 (1872), pp. 87-290; 6 (1873), pp. 1-161 en pp. 227-361.

VANDENPEEREBOOM A., *Ypriana. Notices, études, notes et documents sur Ypres*. Brugge, 1878-1883, 7 dln.

VAN DER HEIJDEN M., 'Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek', *Nederlands economisch historisch archief, Bulletin*, 14 (1999), pp. 129-166.

VANDERJAGT A., 'The princely culture of the Valois dukes of Burgundy', in: M. Gosman, A. MacDonald & A. Vanderjagt (eds.), *Princes and princely culture, 1450-1650*. (Brill's Studies in Intellectual History, 118/1) Brill, 2003, pp. 51-79.

VANDERJAGT A., 'Frans-Bourgondische geleerde politici in de vijftiende eeuw', *Theoretische geschiedenis*, 16 (1989), pp. 403-419.

VANDERJAGT A., 'Terechtgesteld te Rome en te Gent: Stefano Porcari (+1453) en Guillaume Hugonet (+1477) over volk en recht', in: Z. von Martels, P. Steenbakkers & A. Vanderjagt, *Limae, Labor et Mora. Opstellen voor Fokke Akkerman ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leende, 2000, pp. 32-44.

VANDERJAGT A., *Qui sa vertu anoblist: the concepts of noblesse and chose publicque in Burgundian political thought*. Meppel, 1981.

VANDER LINDEN H., 'Sauvage (Jean le)', in: *BN*, XXI (1911-1913), klm. 441-445.

VANDERMAESEN M. & RYCKAERT M., 'De Gentse opstand (1379-1385)', in: M. Vandermaesen, M. Ryckaert & M. Coornaert, *De witte kaproenen, de Gentse opstand (1379-1385) en de geschiedenis van de Brugse Leie.* (Kultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen, nieuwe reeks, 10) Gent, 1979, pp. 7-31.

VANDER MEERSCH D., ‘Esquisses historiques sur la ville d’Audenarde (1482-1486)’, *MSH*, 1846, pp. 35-62 en pp. 297-332; 1847, pp. 102-135, pp. 319-347 en pp. 437-458.

VANDERMEERSCH P., ‘Een boedelrekening van Jan Adornes (1494-1537) als bron voor universiteitsgeschiedenis’, *Lias*, 10 (1983), pp. 175-192.

VAN DER VELDEN H., *The donor’s image. Gerard Loyet and the votive portraits of Charles the Bold*. (Burgundica, II) Turnhout, 2000.

VAN DER WEE H., ‘Industrial dynamics and the process of urbanization and deurbanization from the late middle ages to the eighteenth century. A synthesis’, in: H. van der Wee (ed.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (late middle ages – early modern times)*. Leuven, 1988, pp. 307-381.

VAN DER WEE H., *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*. Leuven, 1963, 3 dln.

VAN DER WEE H., ‘Prijzen en lonen als ontwikkelingsvariabelen. Een vergelijkend onderzoek tussen Engeland en de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1700’, in: *Album aangeboden aan Ch. Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*. Gent, 1975, pp. 413-447.

VANDEWALLE A., ‘De Brugse stadsmagistraat en de deelname van de ambachten aan het bestuur (14de-15de eeuw)’, in: W. Prevenier & B. Augustyn, *De Vlaamse instellingen tijdens het Ancien Régime: recent onderzoek in nieuw perspectief. Symposium georganiseerd te Brugge op 18 mei 1998*. (Miscellanea Archivistica studia, 111) Brussel, 1999, pp. 27-40.

VAN GELDEREN M., ‘Um 1550. Wie die Universalmonarchie der Volkssouveränität weichen musste’, in: B. Jussen (ed.), *Die Macht des Königs. Herrschaft in Europa vom Frühmittelalter bis in die Neuzeit*. München, 2005, pp. 299-318.

VAN GELDEREN M. & SKINNER Q. (eds.), *Republicanism. A shared European heritage. Volume I. Republicanism and constitutionalism in Early Modern Europe*. Cambrigde, 2002.

VAN GENT M.J., ‘Een middeleeuwse crisismanager: Joost van Lalaing, stadhouder van Holland en Zeeland, 1480-1483’, in: J. Paviot (ed.), *Liber Amicorum Raphaël De Smedt. 3 Historia.* (Miscellanea Neerlandica, 25) Leuven, 2001, pp. 165-181.

VAN GENT M.J., ‘De instructies van Maximiliaan met betrekking tot de Hoekse bezetting van Leiden (januari – april 1481)’, in: J. Marsilje (ed.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan B.N. Leverland*. Leiden, 1989, pp. 96-101.

VAN GENT M.J., *Pertijelike saken: Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk*. (Hollandse Historische Reeks, 22) ’s-Gravenhage, 1994.

VAN HAM W., *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)*. Hilversum, 2000.

VAN HAMME H., 'Stedelijk particularisme versus vorstelijke centralisatie en hun impact op de bestraffing van de criminaliteit in het vijftiende-eeuwse Gent (ca. 1419 – ca. 1480)', *HMGOG*, 55 (2001), pp. 135-178.

VANHAVERBEKE K., 'De reële machtsstructuren binnen het stadsbestuur van Brugge in de periode 1375-1407. Verslag van een prosopografische studie', *HGGSEB*, 135 (1998), pp. 3-54.

VAN HIJUM L., *Grenzen aan macht: aspecten van politieke ideologie aan de hoven van Bourgondische en Bourgondisch-Habsburgse machthebbers tussen 1450 en 1555*. Enschede, 1999.

VAN HONACKER K., 'Résistance locale et émeutes dans les chefs-villes brabançonnes aux XVIIe et XVIIIe siècles', *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 47 (2000), pp. 37-68.

VAN HONACKER K., *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven*. (SL, XCVIII) Kortrijk-Heule, 1994.

VANHOUTRYVE A., *De vishandel en het visambacht te Brugge op het eind van het Oud Regiem*. Brugge, 1975.

VAN HOUTTE J., 'Makelaars en waarden te Brugge van de 13^{e} eeuw tot de 16^{e} eeuw', *BMGN*, 5 (1950), pp. 1-30.

VAN HOUTTE J., 'The rise and decline of the market of Bruges', *Economic History Review*, 19 (1966), pp. 29-47.

VAN KRIEKEN R., 'Violence, self-discipline and modernity: beyond the 'civilizing process', *The Sociological Review*, 37 (1989), pp. 193-218.

VAN LEEUWEN J., 'Beloftes van een baljuw. De evolutie van een ambtseed te Brugge (14de-15de eeuw)', *Millennium*, 13 (1999), pp. 123-135.

VAN LEEUWEN J., 'Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw', *HMGOG*, 57 (2003), pp. 47-70.

VAN LEEUWEN J., 'Didactiek in een middeleeuws stadhuis. De functie en betekenis van een Gents opschrift uit 1480', in: R. Bauer, M. De Smet, B. Meijns & P. Trio (eds.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf de Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek* (Symbolae. Faculatis Litterarum Lovaniensis series A, 30). Leuven, 2002, pp. 336-350.

VAN LEEUWEN J., 'Ritueel en publiek. De rol van toeschouwers bij de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper in de vijftiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117 (2004), pp. 321-377.

VAN LEEUWEN J., ‘Over slapscheten en levereters. Pamfletten en strooibriefjes in de laatmiddeleeuwse stad’, *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen*, 18 (2004), pp. 77-85.

VAN LEEUWEN J., *De Vlaamse wetsvernieuwing. Een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Ieper in de Middeleeuwen*. (VKVAB, 15) Brussel, 2004.

VAN LOKEREN A., ‘Portrait de Lanchals (mort en 1488)’, *MSH*, 1834, pp. 452-461.

VAN NIEROP H., *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1984.

VAN NIEROP H., ‘The nobles and the revolt’, in: G. Darby (ed.), *The origins and development of the Dutch Revolt*. Londen-New York, 2001, pp. 48-66.

VAN NIEROP H., ‘Popular participation in politics in the Dutch Republic’, in: P. Blickle (ed.), *Resistance, representation and community*. New York, 1997, pp. 272-290.

VAN OOST A., ‘Sociale stratificatie van de Gentse opstandelingen in 1379-1385. Een kritische benadering van konfiskatiedocumenten’, *HMGOG*, 29 (1975), pp. 59-92.

VAN PETEGHEM P, ‘Les « cresers » en tant que prolétariat des villes dans les Pays-Bas sous Charles Quint’, *PCEEB*, 33 (1993), pp. 201-214.

VAN PETEGHEM P., *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën*. (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, 15) Nijmegen, 1990.

VAN PETEGHEM P., ‘De verordening van 1483 voor de Raad van Vlaanderen herzien’, in: *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden. Liber amicorum Jan Buntinx*. (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, series A, 10) Leuven, 1981, pp. 341-350.

VAN PETEGHEM P., ‘Vlaanderen in 1576: revolutionair of reactionair?’, *TG*, 89 (1976), pp. 335- 357.

VAN PRAET J., *Recherches sur Louis de Bruges, seigneur de la Gruthuyse, suivies de la notice des manuscrits qui lui ont appartenu, et dont la plus grande partie se conserve à la bibliothèque du roi*. Parijs, 1831.

VAN ROMPAEY J., *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode.* (VKAB, KdL, jg. 29, nr. 62) Brussel, 1967.

VAN ROMPAEY J., *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen*. (VKAB, KdL, jg. 35, nr. 73) Brussel, 1973.

VAN UYTVEN R., ‘1477 in Brabant’, in: W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. (SL, LXXX) Kortrijk-Heule, 1985, pp. 253-285.

VAN UYTVEN R., ‘Flämische Belfriede und südniederländische städtische Bauwerke im Mittelalter: Symbol und Mythos’, in: A. Haverkamp (ed.), *Information, Kommunikation und Selbsdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden*. (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien, 40) München, 1998, pp. 125-159.

VAN UYTVEN R., ‘La conjoncture commerciale et industrielle aux Pays-Bas bourguignons: une récapitulation’, in: J.-M. Duvosquel, J. Nazet & A. Vanrie (eds.), *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uyttebrouck*. Brussel, 1996, pp. 435-468.

VAN UYTVEN R., ‘Crisis als cesuur (1482-1494)’, in: *Nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden*, V, Haarlem, 1980, pp. 420-435.

VAN UYTVEN R., ‘Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende-zestiende eeuw)’, *BMGN*, 87 (1972), pp. 60-93.

VAN UYTVEN R., ‘La Flandre et le Brabant, ‘terres de promission’ sous les ducs de Bourgogne?’, *RN*, 43 (1961), pp. 281-317.

VAN UYTVEN R., ‘Politiek en economie: de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden’, in *BTFG*, 53, 1975, pp. 1097-1149.

VAN UYTVEN R., *Production and consumption in the Low Countries, 13th – 16th centuries.* (Variorum Collected Studies Series, 714) Aldershot, 2001.

VAN UYTVEN R., ‘Pynnock (Lodewijk)’, in: *NBW*, II (1966), klm. 715-718.

VAN UYTVEN R., ‘Stages of economic decline: late medieval Bruges’, in: J.-M. Duvosquel & E. Thoen, *Peasants & townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*. Gent, 1995, pp. 259-269.

VAN UYTVEN R., ‘Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw’, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 59 (1976), pp. 93-122.

VAN UYTVEN R. & BLOCKMANS W., ‘Constitutions and their applications in the Netherlands during the middle ages’, *BTFG*, 47 (1969), pp. 399-424.

VAN VLAENDEREN B., ‘Verhalende bronnen en mentaliteitsgeschiedenis. Het voorbeeld van een anonieme, ongedateerde kroniek over de jaren 1477-1482: “Die wonderlijcke oorloghen van Keyser Maximiliaen”’, *HMGOG*, 38 (1984), pp. 35-68.

VAN WERVEKE A., ‘Het auweet, de groote parade van Half Vasten voor 1540’, *BMGOG*, 15 (1907), pp. 254-267.

VAN WERVEKE H., ‘De ekonomische en sociale gevolgen van de muntpolitiek der graven van Vlaanderen (1337-1433)’, *HGGSEB*, 74 (1931), pp. 1-15.

VAN WERVEKE H., *Bruges et Anvers. Huit siècles de commerce flamand*. Brussel, 1944.

VAN WERVEKE H., *De Gentsche stadsfinanciën in de Middeleeuwen*. (VKAB, KdL, tweede reeks, nr. 34) Brussel, 1934.

VAN WERVEKE H., ‘De Gentse vleeshouwers onder het Oud Regime. Demografische studie over een gesloten en erfelijk ambachtsgild’, *HMGOG*, 2 (1948), pp. 3-32.

VAN WERVEKE N., ‘Notice sur le conseil provincial de Luxembourg, avant sa réorganisation par Charles-Quint (c. 1200-1531)’, *Publications de la Section historique de l’Institut Grand-Ducal de Luxembourg*, 40 (1889), pp. 253-382.

VAN ZANDEN J. & PRAK M., ‘Towards an economic interpretation of citizenship: the Dutch Republic between medieval communes and modern nation-states’, *European Review of Economic History*, 10 (2006), pp. 111-145.

VARENBERGH E., ‘Colin (Adrien)’, in: *BN*, III (1873), klm. 281.

VARENBERGH E., ‘La cour de Ravestein, à Gand’, *MSH*, 1871, pp. 1-14.

VARENBERGH E., ‘Hugonet (Guillaume)’, in: *BN*, IX (1886-1887), klm. 639-646.

VAUGHAN R., *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy.* Londen, 1973.

VAUGHAN R., *Philip the Bold. The formation of the Burgundian State.* Londen, 1962.

VERBIST B., *Van Nancy tot Cadzand. Het Gentse gemeenteleger van 1477 tot 1492*. Gent, 2006 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

VERBRUGGEN C., ‘Combining social network analysis and prosopography’, in: *Guide to the principles and practice of prosopography*, ter perse.

VERBRUGGEN J., ‘Bewapening en krijgskunst: het Gentse en het Brugse gemeenteleger in 1477-1479’, *Militaria Belgica*, 1984, pp. 15-23.

VERBRUGGEN J., ‘Het leger van de graven van Vlaanderen (9de eeuw-1500)’, in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795.* (Algemeen Rijksarchief, studia 72) Brussel, 1997, pp. 217-224.

VERBRUGGEN J., *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot 1305*. (VKAB, KdL, jg. 22, nr. 38) Brussel, 1960.

VERBRUGGEN J., *De slag bij Guinegate, 7 augustus 1479. De verdediging van het graafschap Vlaanderen tegen de koning van Frankrijk, 1477-1480.* (Centrum voor Militaire geschiedenis. Bijdragen, 27) Brussel, 1993.

VERBRUGGEN R., *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw.* (Vlaamse Historische Studies, 12) Brugge, 2005.

VERHULST A., 'Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge volgens de "slag" van het Sint-Donatiaanskapittel (1348-1801)', in: C. Verlinden & E. Scholliers (eds.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*. (RUGent, werken uitgegeven door de faculteit Letteren en Wijsbegeerte, nr. 136) Brugge, 1965, II A, pp. 3-70.

VERHULST A., *The rise of cities in North-West Europe*. Cambridge, 1999.

VERMEERSCH V., *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*. Brugge, 1976, 3 dln.

VERMEIR R., 'L'ambition du pouvoir. La noblesse des Pays-Bas mériodionaux et Philippe IV, 1621-1648', *RN*, 87 (2005), nr. 359, pp. 89-113.

VERSCHELDE C., 'Testament de Pierre Bladelin, fondateur de Middelbourg en Flandre, conseiller et maître d'hôtel du duc de Bourgogne, trésorier de l'ordre de la Toison d'Or, 17 mars 1472', *HGGSEB*, 30 (1879), pp. 1-32.

VIAENE A., 'Anthonis de Roovere, stadsdichter van Brugge, 1466-1482', in: *Ad Harenas. Gedenkboek van de Jubelviering Sint-Lodewijkscollege.* Brugge, 1960, pp. 343-366.

VIAENE A., 'De dood van Karel de Stoute, dertienavond 1477', *Biekorf*, 77 (1977), pp. 193-202.

VIAENE A., 'Nieuwe jaer van Brugghe. Een gelegenheidsdicht van Anthonis de Roovere, 1480', *Biekorf*, 59 (1959), pp. 7-11.

VISSER-FUCHS L., 'Edward IV's grants of privileges to people and places in the Low Countries, 1472-1478', *PCEEB*, 44 (2004), pp. 151-167.

VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M., 'Jurisdictie over criminele clerici. Vrije van Brugge vs. bisschop van Doornik voor de Raad van Vlaanderen (1481)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, 45 (2004), pp. 99-175.

VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M., 'L'officialité de Tournai aux prises avec les juridictions séculières au XVe siècle: un lent effritement', in: M. Maillard-Luypaert & J.-M. Cauchies (eds.), *De Pise à Trente: la réforme de l'Eglise en gestation. Regards croisés entre Escaut et Meuse*. (CRHDI, 21-22) Brussel, 2004, pp. 231-254.

VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M., 'A la recherche de l'affectio maritalis au Moyen Age: la pratique judiciaire dans le diocèse de Cambrai', in: *Recueil canonique d'Arras*. Atrecht, 2001, pp. 29-41.

VOSTERS S. 'De bibliotheek van Engelbert II van Nassau', *Jaarboek De Oranjeboom*, 46 (1993), pp. 25-63.

VOVELLE M., *La découverte de la politique. Géopolitique de la Révolution Française*. Parijs, 1992.

VOVELLE M., 'Ideologies and mentalities', in: R. Samuel & G. Jones (eds.), *Culture, ideology and politics. Essays for Eric Hobsbawm*. Londen, 1982, pp. 2-11.

WALLERSTEIN E., *The modern world-system*. New York, 1974-1989, 3 dln.

WALSH R., *Charles the Bold and Italy (1467-1477): politics and personnel*. Liverpool, 2005.

WALTHER A., *Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V*. Leipzig, 1909.

WAUTERS A., 'Gruythuyse (Les seigneurs de la)', in: *BN*, VIII (1884-1885), klm. 381-390.

WEALE J., 'Généalogie de la famille Moreel', *Le Beffroi*, 2 (1864-1865), pp. 179-196.

WEALE J., 'Généalogie des familles brugeoises. Les Despars', *La Flandre: revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 2 (1868-9), pp. 353-407.

WEBER M., *Economy and society. An outline of interpretive sociology*. London, 1968 (editie van R. Roth & C. Wittich).

WELLENS R., *Les états généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau (1464-1506)*. (Standen en Landen, LXIV) Kortrijk-Heule, 1974.

WELLENS R., 'Fèvre (Roland Le)', in: *BN*, XXXV (1969), klm. 260-262.

WELLENS R., 'La révolte brugeoise de 1488', *HGGSEB*, 102 (1965), pp. 5-52.

WETHERELL C., 'Historical social network analysis', in: M. van der Linden & L. Griffin (eds.), *New methods for social history*. (International Review of Social History, 43, supplement 6) Cambridge, 1998, pp. 125-144.

WIESFLECKER H., *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. I Jugend, burgundisches Erbe und Römisches Königtum bis zur Alleinherrschaft (1459-1493)*. Wenen, 1971.

WILLEMS B., 'Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd. Een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 1 (1998), pp. 261-286.

WOUTERS K., ‘Een open oligarchie? De machtsstructuur in de Antwerpse magistraat tijdens de periode 1520-1555’, *BTFG*, 82 (2004), pp. 905-934.

WYFFELS C., *De oorspong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*. (VKAB, KdL, jg. 13, nr. 13) Brussel, 1951.

XHAYET G., *Réseaux de pouvoir et solidarités de parti à Liège au moyen âge (1250-1468)*. (Bibliothèque de la faculté de Philosophie et Lettres de l’université de Liège – Fascicule, 269) Genève, 1997.

XHAYET G., ‘Le rôle politique des métiers Liégeois à la fin du Moyen Âge’, in: P. Lambrechts & J.-P. Sosson (eds.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux.* (Université Catholique de Louvain, Publications de l’Institut d’Études Médiévales, Textes, Études, Congrès, 15) Louvain-la-Neuve, 1993, pp. 361-378.

ZINGEL M., *Frankreich, das Reich und Burgund im Urteil der burgundischen Historiographie des 15. Jahrhunderts*. (Vorträge und Forschungen, 40) Sigmaringen, 1995.

ZIZEK S., ‘The spectre of ideology’, in: S. Zizek (ed.), *Mapping ideology*. Londen-New York, 1994, pp. 1-33.

ZOETE A., *De beden in het graafschap Vlaanderen (1405-1467).* (VKAB, KdL, jg. 56, nr. 149) Brussel, 1994.

VI. BIJLAGEN

A. 'Philippe de Clèves et la Flandre. La position d'un aristocrate au coeur d'une révolte urbaine (1477-1492)', te verschijnen in: J. Haemers, H. Wijsman & C. Van Hoorebeeck (eds.), *Entre la ville, la noblesse et l'Etat: Philippe de Clèves (1456-1528), homme politique et bibliophile*. (Burgundica, XII) Turnhout, 2007.
B. De souverein-baljuws van Vlaanderen en de baljuws van Gent, Brugge en Ieper (1477-1492)
C. Het overheidspersoneel van het graafschap Vlaanderen (1477-1492)
D. Tabellen bij de grafieken
E. Prosopografische fiches uit de databank 'Vlaanderen (1477-1492)'

A. Philippe de Clèves et la Flandre.

La position d'un aristocrate au coeur d'une révolte urbaine (1477-1492)

Jelle Haemers (Universiteit Gent – PAI)[1]

"Honoré de la faveur d'un des plus puissants princes de son temps, Philippe de Clèves, que toutes ses attaches semblaient devoir retenir dans le parti aristocratique, devint, par la fatalité des circonstances, le héros populaire de la Flandre, le champion de la liberté des communes belges dans leurs luttes suprêmes contre l'étranger".[2] Dans sa notice parue dans les *Bulletins de l'Académie royale de Belgique*, le général Guillaume, fait l'éloge de Philippe de Clèves, présenté comme un courageux résistant qui, grâce à ses qualités militaires, a réussi à fédérer l'opposition belge contre "les prétentions tyranniques d'un prince étranger qui n'exerçait aucun pouvoir légal en Belgique".[3] En dépit de sa courageuse pugnacité, de ses nobles qualités et de son intelligence de la chose militaire, le héros a pourtant échoué à chasser cet étranger qu'est l'archiduc Maximilien d'Autriche. Et le général Guillaume d'avouer: "Les héros les plus illustres ont payé leur tribut à la faiblesse humaine". Les erreurs commises par Philippe de Clèves sont caractéristiques de la noblesse médiévale − "bien des fautes qu'un moraliste austère ne saurait approuver". Il conclut sur ces mots: "Ne voyons dans Philippe de Clèves que le loyal et héroïque défenseur de l'indépendance nationale: à ce titre, il mérite certes notre estime et notre éternelle reconnaissance".[4]

L'image de Philippe de Clèves dans l'historiographie récente a toutefois changé. En 1937, le Néerlandais Arie De Fouw concluait sa biographie sur Philippe de Clèves en disant que, loin d'être un héros hors du commun, Philippe de Clèves est, au contraire, un aristocrate représentatif de sa génération.[5] Affichant une fougueuse ambition à remporter des batailles et menant un luxueux train de vie, il incarne en quelque sorte l'idéal de la "virtus" − la vertu noble. Pour De Fouw, l'échec de la révolte menée par Philippe de Clèves tient davantage à la défection des pays bourguignons qu'à sa personnalité propre – une conception partagée par d'autres auteurs, tels Oudendijk, Schmidtchen, Contamine et Paviot.[6]

---

[1] Je tiens à remercier Marc Boone, Frederik Buylaert, Jan Dumolyn et Bram Vannieuwenhuyze pour leurs remarques critiques ainsi que Céline Van Hoorebeeck et Renaud Adam pour l'adaptation française. Abréviations: ADN: Archives départementales du Nord (Lille); AEB: Archives de l'Etat à Bruges; AEG: Archives de l'Etat à Gand; AGR: Archives générales du Royaume (Bruxelles); ASEB: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*; AVG: Archives de la ville de Gand; AVB: Archives de la ville de Bruges; BCRH: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*; *BMGN: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*; BNF: Bibliothèque nationale de France (Paris); BSHAG: *Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand*; BN: *Biographie Nationale*; HHSA: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne); HKKOLKM: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*; NBW: *Nationaal Biografisch Woordenboek*; PCEEB: *Publications du Centre européen d'études bourguignonnes (XIVe - XVIe s.)*; RBPH: *Revue belge de Philologie et d'Histoire*; RN: *Revue du Nord*; TG: *Tijdschrift voor Geschiedenis*.

[2] H. GUILLAUME, *Le dernier héros du Moyen Age: Philippe de Clèves*, in *Bulletins de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, t. XXIX, 1870, p. 262. Voir également E. POULLET, *Clèves et de la Marck, Philippe de*, in *BN*, t. IV, Bruxelles, 1873, cols. 152-163.

[3] GUILLAUME, *Le dernier héros*, p. 286.

[4] GUILLAUME, *Le dernier héros*, p. 287.

[5] A. DE FOUW, *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*, Groningue, 1937.

[6] J. OUDENDIJK, *Een Bourgondisch ridder over den oorlog ter zee. Philips van Kleef als leermeester van Karel V*, Amsterdam, 1941; P. CONTAMINE, *L'art de la guerre selon Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein (1456-1528): innovation ou tradition*, in *BMGN*, t. XCV, 1980, p. 363-376; V. SCHMIDTCHEN, *Kriegswesen im späten*

Dans cette contribution, nous nous concentrerons sur les années "rebelles" de Philippe de Clèves. Il s'agira de clarifier sa position bien particulière dans le triangle ville-Etat-noblesse, à une époque charnière entre le Moyen Age et les Temps Modernes.[7] Notre contribution s'attachera à comprendre pourquoi, en mai 1488, un riche aristocrate au coeur des réseaux princiers décide de défendre les intérêts des villes flamandes et d'entrer en conflit avec le seigneur au service duquel il avait jusqu'alors mis ses compétences politiques, militaires et intellectuelles. Dans cette optique, il est essentiel d'analyser trois éléments fondamentaux: les rapports de Philippe de Clèves avec son prince et les villes flamandes avant qu'il quitte le parti de l'archiduc, d'une part; le comportement "rebelle" du leader des révoltes urbaines, d'autre part; et, enfin, les assises de son pouvoir en qualité d'aristocrate. Si ce troisième point est indispensable, il est néanmoins très complexe. Dans sa brillante étude sur le comportement rebelle de la noblesse française entre 1559 et 1661, Arlette Jouanna rappelle ainsi combien il est essentiel de cerner les traits principaux de la condition nobiliaire à l'entame d'une révolte − une "démarche indispensable pour tenter d'en saisir les implications politiques, et mieux comprendre le sens des mouvements animés par les nobles".[8] Nous tenterons de mettre au jour les raisons de la prise d'armes de Philippe de Clèves contre son ancien protecteur en esquissant sa fortune et sa personnalité, en "disséquant" son réseau social mais aussi en reconstituant ses faits et gestes tout au long de cette période. Notre propos n'est pas de réécrire la biographie de Philippe de Clèves, un travail magistral minutieusement réalisé par Arie De Fouw. Dans cette tentative de reconstruction de l'"estat" noble de Philippe de Clèves, nous souhaitons revenir sur trois des quatre piliers de sa position sociale: sa carrière militaire et ses ambitions politiques; les enjeux économiques et financiers; et, enfin, ses stratégies familiales et son réseau de sociabilité. Le quatrième pilier, qui a trait à l'aspect culturel de Philippe de Clèves, est quant à lui abordé dans plusieurs autres contributions du présent volume.

Au service de la dynastie bourguignonne (janvier 1477 – mars 1482)

Au lendemain de la mort inopinée de Charles le Hardi le 5 janvier 1477, les villes de Flandre entrent en rébellion contre la politique centralisatrice de leur prince et de ses conseillers. Gand, Bruges et Ypres amorcent un mouvement légaliste qui avait pour but de restaurer les anciens privilèges.[9] Si les privilèges présentent une tendance particulariste, force est de constater qu'ils ont toutefois laissé intacte une très large part de l'appareil d'Etat bourguignon. Les Etats généraux ont également reconnu sans hésitation aucune Marie de

---

Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie, Weinheim, 1990, p. 264-292; J. PAVIOT (éd.), *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein. L'instruction de toutes manières de guerroyer sur mer*, Paris, 1997.

[7] Pourquoi Philippe de Clèves a-t-il échoué à rallier les pays bourguignons à sa cause ? Nous proposons des éléments de réponse à cette question en comparant la situation de 1488 avec les événements qui se sont déroulés un siècle plus tard, dans J. HAEMERS & L. SICKING, *De Vlaamse opstand van Filips van Kleef en de Nederlandse Opstand van Willem van Oranje. Een vergelijking*, in *TG*, t. CXIX, 2006 (à paraître).

[8] A. JOUANNA, *Le devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de l'Etat moderne (1559-1661)*, Paris, 1989, p. 11.

[9] Pour l'essentiel de la littérature sur 1477, voir W.P. BLOCKMANS (éd.), *1477. Le privilège général et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas*, Courtrai - Heule, 1985; F. HUGENHOLTZ, *The 1477 crisis in the Burgundian duke's dominions*, in J. BROMLEY & E. KOSSMANN (éds), *Britain and the Netherlands,* Groningue, 1964, p. 33-46; H. KOENIGSBERGER, *Fürst und Generalstaaten: Maximilian I. in den Niederlanden (1477-1493)*, in *Historische Zeitschrift*, t. CCXLII, 1986, p. 557-579; H. KOENIGSBERGER, *Monarchies, States Generals and parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth centuries,* Cambridge, 2001, p. 42-72; M. BOONE, *La justice en spectacle. La justice urbaine en Flandre et la crise du pouvoir "bourguignon" (1477-1488)*, in *Revue Historique*, t. CXXV, 2003, p. 43-65.

Bourgogne comme leur nouvelle princesse, et sont restés unis face à la menace française. Après les bouleversements politiques des premières semaines qui suivent la mort du duc, un désir de vengeance plus sanglante s'empare des esprits flamands. Le 3 avril 1477, le chancelier de Bourgogne Guillaume Hugonet et son lieutenant Guy de Brimeu, sont rituellement décapités sur le Marché du Vendredi, à Gand, sous les yeux de Marie de Bourgogne. Le lendemain, la duchesse accorde aux Gantois une rémission générale, leur pardonnant cette exécution ainsi que tous les "méfaits, méprises et abus" qu'ils avaient commis.[10] Dans sa lettre, Marie de Bourgogne incrimine particulièrement les métiers de Gand, soucieux avant tout de regagner leur emprise sur la vie politique de leur cité − une emprise fortement rognée par la politique centralisatrice de Charles le Hardi.

Le rôle et la conduite de la noblesse flamande et bourguignonne dans les premières semaines qui suivent le décès de Charles le Hardi sont des données indispensables à la compréhension des faits politiques qui ont marqué cette crise de l'Etat bourguignon. Les chroniqueurs font état de rumeurs selon lesquelles l'action des citadins de Flandre bénéficie du soutien de certains aristocrates du milieu curial. D'après Nicolas Despars, Adolphe de Clèves, le père de Philippe, aurait incité le Gantois Adrien Vilain, seigneur de Rassegem, à incarcérer Guillaume Hugonet, Ferry de Clugny, l'évêque de Tournai et son frère Guillaume − ce qui pourrait vouloir dire qu'Adolphe souhaitait écarter le chancelier bourguignon.[11] Le duc Charles avait certes nommé Adolphe au poste de lieutenant général des Pays-Bas en août 1475[12]; mais peut-être le pouvoir considérable de Guillaume Hugonet, dont l'influence à la cour ducale était grandissante, avait-il frustré non seulement les villes flamandes, mais aussi quelques membres de la noblesse traditionnelle. Comme le précise Philippe de Commynes, Pierre de Luxembourg, fils du comte de Saint-Pol, banni par Charles le Hardi et exécuté par le roi de France en 1475, "hayoit le dict seigneur de Humbercourt et chancelier".[13] L'éminent juriste Philippe Wielant confirme les rivalités internes à la cour de la jeune duchesse Marie: en avril 1477, les Gantois "se misrent en armes sur le marchié, à bannières desployées, à l'instigation d'aulcuns de la court comme l'on disoit, et feisrent trenchier la teste de messire Guillaume Hugonet, chanceillier, et à messire Guy, seigneur de Umbercourt".[14] Avec ces exécutions, la noblesse traditionnelle entend mettre un point final au pouvoir écrasant de ces deux *coming men* de la cour.[15] Ces rivalités au sein de la noblesse curiale en 1477 sont certes sans comparaison avec la querelle des années 1460 au sujet du clan des Croÿ.[16] L'opposition au pouvoir et à l'influence au sein de l'administration ducale de ces "parvenus", menée par une coalition formée par le seigneur Guillaume de la Marck, le duc de Clèves, Pierre de Luxembourg, Louis de Bourbon et Adolphe de Clèves, est toutefois un élément indispensable pour évaluer l'importance de la crise politique de l'année 1477.

---

[10] Le document est édité par L.-P. GACHARD, *Note sur le jugement et la condamnation de Guillaume Hugonet, chancelier de Bourgogne, et de Guy de Brumeu, comte de Meghem, seigneur d'Humbrecourt, décapités à Gand le 3 avril 1477*, in *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, t. VI, 1839, p. 355-358.

[11] N. DESPARS, *Cronycke van den lande ende graefscepe van Vlaenderen*, J. DE JONGHE (éd.), t. IV, Bruges, 1840, p. 124.

[12] L.-P. GACHARD, *Analectes historiques. XIIe série*, in *BCRH*, t. XXXVI, 1866, p. 276-278 et R. VAUGHAN, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*, Londres, 1973, p. 241.

[13] P. DE COMMYNES, *Mémoires*, J. BLANCHARD (éd.), Paris, 2001, p. 348.

[14] P. WIELANT, *Recueil des antiquités de Flandre*, in J. DE SMET (éd.), *Collection de chroniques belges inédites*, t. IV, Bruxelles, 1865, p. 327.

[15] W. PARAVICINI, *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen*, Bonn, 1975, p. 479-485; BOONE, *La justice*, p. 53-54.

[16] Sur cette querelle, en dernière instance: B. STERCHI, *Über den Umgang mit Lob und Tadel. Normative Adelsliteratur und politische Kommunikation im burgundischen Hofadel, 1430-1506* (Burgundica, X), Turnhout, 2005, p. 471-526.

Ainsi que la duchesse l'écrit elle-même, Louis de Bourbon et Adolphe de Clèves sont ses plus proches parents.[17] Louis de Bourbon est en effet l'oncle de la duchesse, elle-même fille d'Isabelle de Bourbon, la première épouse de Charles le Hardi. Fils d'Adolphe, duc de Clèves, et de Marie de Bourgogne, fille bâtarde de Jean sans Peur, Adolphe de Clèves est quant à lui le cousin de Charles le Hardi.[18] A la mort de son père en 1450, son fils aîné Jean hérite du duché de Clèves et Adolphe, né en 1425, devient seigneur de Ravenstein, Herpen et Uden. De son père, il hérite en 1463 de la seigneurie et du château de Wijnendale (à Torhout), possessions reçues de Jean sans Peur en 1410. En juillet 1439, le duc Philippe le Bon pourvoit Adolphe d'une cour personnelle.[19] Le premier mariage d'Adolphe de Clèves avec Béatrice de Coïmbre, fille de Pierre et nièce d'Isabelle de Portugal − à qui on avait confié l'éducation du jeune Adolphe − consolide ses liens avec la cour de Bourgogne. De cette union naît un fils, à qui l'on donne le même prénom que son illustre parrain, le duc Philippe le Bon. Philippe de Clèves, alors fréquemment appelé "Philippe monseigneur"[20], naît en 1456. La parenté de cette branche latérale du lignage des ducs de Clèves avec le grand duc d'Occident se voit encore renforcée par le second mariage d'Adolphe qui, en juin 1470, épouse Anne de Bourgogne, fille bâtarde de Philippe le Bon et de Jacqueline de Steenbergh, veuve du seigneur de Brigdamme Adrien de Borselen. La proximité du lignage d'Adolphe avec la cour lui permet d'y déployer ses capacités politiques et militaires. En 1452, il s'illustre ainsi lors des batailles contre les Gantois et y est fait chevalier. Deux ans plus tard, il siège au Conseil de régence lors du déplacement de Philippe le Bon dans l'Empire[21] et, en 1456, il est fait chevalier de l'ordre de la Toison d'or.[22] L'année suivante, "pour son estat et ordenance de nous accompaigner", Philippe le Bon lui octroye dès novembre une rente annuelle, qui, en 1468 et 1470, sera élevée par Charles le Hardi à 6000 francs de 32 gr.[23]

Début 1477, Adolphe de Clèves, alors lieutenant général des Pays-Bas, figure au coeur des réseaux ducaux. Le tumulte consécutif au décès de Charles le Hardi lui offre l'occasion de "faire la police" au plus haut échelon. La carrière d'Adolphe illustre à merveille le climat politique de cette période durant laquelle la gestion incertaine de l'Etat bourguignon n'était assurée que par la présence et les actions de la noblesse.[24] Le 28 janvier, puis le 1er mars 1477, Marie de Bourgogne confirme Adolphe de Clèves − "nostre très-chier et très-amé

[17] Tous deux étaient "naeste maghen van onsen bloede" (AVB, Chartes Politiques (CP), n° 1145).
[18] Voir H. COOLS, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Zutphen, 2001, p. 238-240; J. DE CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire de la maison de la Marck y compris les Clèves de la seconde race*, Liège, 1898, p. 47-49; P. DE WIN, *Adolphe de Clèves*, in R. DE SMEDT (dir.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques* (Kieler Werkstücke, Reihe D. Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, III), Francfort-sur-le-Main, 2000, p. 131-134, n° 55; H. CHEVALIER, *Les Clèves-Ravenstein*, Bruxelles, 1965 (parution partielle dans la *Revue de la Société royale belge des ingénieurs et industriels* de 1965, p. 186-196, p. 302-315, p. 414-436 et p. 544-558); W.P. BLOCKMANS, *Kleve (Adolf von)*, in *Lexikon des Mittelalters*, t. V, Munich, 1991, col. 1214; M. HARSGOR, *Recherches sur le personnel du Conseil du Roi sous Charles VIII et Louis XII*, t. III, Paris, 1980, p. 1693-1761 (son interprétation du rôle d'Adolphe de Clèves dans les révoltes urbaines des années 1480 n'est cependant pas toujours correcte).
[19] L'ordonnance de cet hôtel a été éditée par H. KRUSE & W. PARAVICINI, *Die Hofordnungen der Herzöge von Burgund. Band 1: Herzog Philipp der Gute (1407-1467)*, Ostfildern, 2005, p. 230.
[20] Voir les exemples donnés par DE CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire*, p. 49.
[21] M. SOMME, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*, Villeneuve d'Ascq, 1998, p. 440.
[22] S. DÜNNEBEIL (éd.), *Die Protokollbücher des Ordens vom Goldenen Vlies. Band 1: Herzog Philipp der Gute (1430-1467)*, Stuttgart, 2002, p. 117.
[23] M. GACHARD, *Les archives royales de Düsseldorf. Notice des documents qui concernent l'histoire de Belgique*, in *BCRH*, t. LI, 1881, p. 293, p. 295 et p. 297.
[24] COOLS, *Mannen met macht*, p.102-110.

cousin, le seigneur de Ravestein" − au poste de lieutenant général des Pays-Bas.[25] Les Etats généraux marquent leur accord.[26] Dorénavant, c'est lui qui trace les lignes de conduite de la politique bourguignonne. Et le 26 mars 1477, il édictait un réglement interdisant l'accès à la chambre à coucher de la jeune duchesse à toute personne malvenue, sauf autorisation expresse de Marie.[27] Au conseil de la duchesse, Adolphe prend en charge la gestion du douaire de Marguerite d'York[28]; il apparaît comme l'un des délégués privilégiés lors des négociations avec Louis XI[29]; il choisit les membres de la cour de Marie de Bourgogne; il accompagne la duchesse lors de ses Joyeuses Entrées à Bruges, Gand et Bruxelles; il assiste au conseil des Etats généraux des Pays-Bas. C'est encore lui qui appose sa signature sur l'acte d'exclusion du Franc de Bruges en tant que membre politique de Flandre.[30] Et lorsque Marie de Bourgogne est absente de Flandre, Adolphe de Clèves apparaît dans les sources en qualité de "stedehoudere-generael" − gouverneur général − du comté.[31]

Personnalité parmi les plus influentes à la cour de la jeune duchesse de Bourgogne, Adolphe de Clèves est reconnu par les villes flamandes comme l'un des nouveaux hommes forts de l'Etat bourguignon et, après l'exécution d'Hugonet et d'Humbercourt, devient pour les Flamands l'ultime "courtier du pouvoir".[32] Il semble qu'Adolphe − qui, d'ailleurs, en était peut-être conscient − ait agi comme intermédiaire entre les villes et la cour. Il ne devait pas ignorer que le soutien des cités flamandes était indispensable à un Etat bourguignon menacé militairement par le roi de France. Fort de cette conviction, il conjure alors les dangereuses révoltes de Bruges et de Gand et confirme leurs privilèges.[33] Ainsi par exemple, de concert avec le grand maître d'hôtel de Marie, Louis de Gruuthuse, il conseille et propose aux métiers, sur le grand marché de la ville de Bruges, de mettre un terme à leur révolte, leur promettant l'obtention de "nouveaux privilèges".[34]

C'est dans ce climat politique troublé que le fils d'Adolphe, Philippe de Clèves, obtient sa première fonction à la cour. Le 11 avril 1477, ce jeune homme de 21 ans est nommé par Marie de Bourgogne lieutenant général de tous les pays "de par deça, soubz le dit seigneur de Ravestein".[35] La nomination du fils a vraisemblablement été dictée par le père, vu l'influence politique dont il jouissait alors. Dès septembre 1470, Philippe reçoit du duc de Bourgogne une pension annuelle de 1000 francs.[36] Il s'acquitte certes de menues tâches militaires pour l'armée bourguignonne en mars 1477[37], mais c'est surtout grâce à son père qu'il gagnera ses

[25] GACHARD, *Analectes historiques. XIIe série*, p. 279; ADN, B, 2115, fol. 38r (document du 1er mars 1477).
[26] J. CUVELIER, J. DHONDT & R. DOEHAERD (éds), *Actes des états généraux des anciens Pays-Bas (actes de 1427 à 1477)*, Bruxelles, 1948, p. 304.
[27] AEG, Conseil de Flandre, 34323.
[28] ADN, B 430, 16293 (édité par S. DAUCHY, *Le douaire de Marguerite d'York, la minorité de Philippe le Beau et le Parlement de Paris (1477-1494)*, in *BCRH*, t. CLV, 1989, p. 65-70)
[29] CUVELIER, DHONDT & DOEHAERD, *Actes des états généraux*, p. 283 (les éditeurs confondent Adolphe avec son fils).
[30] COOLS, *Mannen met macht*, p. 106.
[31] AVB, CP, n° 1155. Nous préparons l'édition de ce second "grand" privilège de Bruges du 21 avril 1477.
[32] Sur le phénomène des courtiers du pouvoir au Moyen Age: J. DUMOLYN, *Les conseillers flamands au quinzième siècle: rentiers du pouvoir, courtiers du pouvoir*, in R. Stein (ed.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian Low Countries in a European context* (Burgundica, 4), Turnhout, 2001, p. 67-85.
[33] Il valide ainsi les chartes de Gand, de Bruges et de Flandre (V. VANDER HAEGHEN, *La charte donnée aux Gantois par Marie de Bourgogne (1477)*, in *Mélanges Paul Fredericq*, Bruxelles, 1904, p. 278; AVB, CP, 1155; BLOCKMANS, *1477*, p. 144).
[34] DESPARS, *Cronycke*, t. IV, p. 131.
[35] GACHARD, *Analectes historiques. XIIe série*, p. 281-282.
[36] GACHARD, *Les archives royales*, p. 297.
[37] Il accueille ainsi les navires danois à L'Ecluse le 20 mars 1477 (PAVIOT, *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein*, p. 11).

galons politiques et militaires. Philippe accompagne et exécute les ordres d'Adolphe de Clèves lorsque celui-çi est nommé lieutenant et gouverneur de Hainaut le 7 juillet 1477.[38] La situation change toutefois en juin 1482, quand Philippe de Croÿ, comte de Porcien, remplace Adolphe au poste de lieutenant de Hainaut.[39] En sa qualité de capitaine de Valenciennes, Philippe défendra ensuite la ville contre les attaques françaises.[40] Nous pouvons donc conclure qu'à ces divers postes militaires, Philippe ne sert pas tant la dynastie bourguignonne que le lieutenant général des Pays-Bas qu'est son père.

Il faut également s'interroger sur les revenus d'Adolphe et de Philippe de Clèves. Les assises financières et économiques de la maison de Clèves nous semblent très stables. Adolphe de Clèves et Anne de Bourgogne disposent d'un patrimoine impressionnant distribué dans l'ensemble des Pays-Bas: le couple possède des hôtels à Ravenstein, Wijnendale, Souburg, Bruxelles, Aardenburg, Bruges et Gand.[41] Le statut seigneurial d'Adolphe de Clèves lui donne le droit de percevoir impôts, rentes et revenus sur ses domaines − comme à Dreischor, Ravenstein et Wijnendale. Quelques comptes de ces seigneuries sont conservés. Ainsi, le compte de Wijnendale de 1486 rapporte à Adolphe environ 5000 lb. par., tandis que les registres de Ravenstein notent pour la même année un revenu de près de 11000 lb. par.[42] Toutefois, les lacunes de la documentation ne permettent pas d'avoir une vue d'ensemble des revenus seigneuriaux des Clèves ou d'autres artistocrates médiévaux. Néanmoins, au vu du nombre et de la taille des seigneuries de la maison de Clèves, nous pouvons estimer que leur patrimoine foncier et leurs fiefs étaient plus que rentables. Un procès concernant la gestion de la caisse de Ravenstein en juin 1474 nous informe d'ailleurs qu'Adolphe veillait particulièrement à ses intérêts seigneuriaux.[43]

L'abondance des archives des ducs de Bourgogne permettent en revanche de mieux appréhender les revenus princiers des Clèves. En plus de la cour qu'il avait reçue de Philippe le Bon en 1439, le duc assurait également l'entretien personnel du jeune Adolphe.[44] Dès la mort de sa mère en 1463, Adolphe de Clèves reçoit au premier jour de l'an une rente annuelle

[38] GACHARD, *Analectes historiques. XIIe série*, p. 283-285.
[39] PAVIOT, *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein*, p. 12; L.-P. GACHARD, *Lettres inédites de Maximilien, duc d'Autriche, roi des Romains et empereur, sur les affaires des Pays-Bas, de 1477 à 1508 (première partie*), in *BCRH*, t. XVIII, 1851, p. 290. Sur Philippe, seigneur de Croÿ et de Renty, fils d'Antoine, comte de Porcien, voir M. THIELEMANS, *Les Croÿ, conseillers des ducs de Bourgogne. Documents extraits de leurs archives familiales, 1357-1487*, in *BCRH*, t. CXXIV, 1959, p. 133 et p. 140-141.
[40] J. MOLINET, *Chroniques, 1474-1506* (Collection des Anciens auteurs belges), G. DOUTREPONT & O. JODOGNE (éds), t. I, Bruxelles, 1935, p. 218, p. 236, p. 242, p. 265 et p. 294.
[41] Pour un aperçu de leurs possessions, voir CHEVALIER, *Les Clèves-Ravenstein*, p. 6-13 et 32-4; A. SCHAYES, *Ancien hôtel de Ravestein à Bruxelles*, in *Messager des Sciences Historiques*, 1849, p. 113-115; J. VAN DALE, *Het hof van Ravestein te Aardenburg*, in *Bijdrage tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, t. II, 1857, p. 367; A. VAN DEN ABEELE, *Het hof van Ravestein in Brugge*, in *Biekorf*, t. XCVIII, 1998, n° 1, p. 45-55; E. VARENBERGH, *La cour de Ravestein, à Gand*, in *Messager des Sciences Historiques*, 1871, p. 1-14; J. KUIPERS, *Het kasteel van Souburg en zijn bewoners*, in I. SCHOUPS & A. WIGGERS, *Philips van Marnix van Sint-Aldegonde*, Anvers, 1998, p. 71-80; S. OSTKAMP, *Symbolen van huwelijk en familie op de materiële cultuur van de hoogste adel (ca. 1400-1525)*, in P. WOLTERING, W. VERWERS & G. SCHEEPSTRA (éds), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*, Amersfoort, 2002, p. 323-324.
[42] AEB, Fonds Wijnendale, fol. 22v. L'année 1486 rapporte 4999 lb. 7 s. 7 d. 1 ob. par., mais les dépenses dépassent les revenus de 142 lb. 6 d. par. Presque la moitié des revenus était réservée à l'hôtel de Philippe de Clèves et au personnel politique d'Adolphe. Nous y reviendrons. En 1486, le receveur de Ravenstein perçoit 3928 florins du Rhin (C. HERMANS, *Charters en geschiedkundige bescheiden betrekkelijk het land van Ravestein,* 's Hertogenbosch, 1850, t. I, p. 714), soit 10999 lb. 2 s. par. (un florin du Rhin vaut 56 gr. en 1486; voir P. SPUFFORD, *Handbook of medieval exchange*, Londres, 1986, p. 255).
[43] *AGR*, Grand Conseil, n° 793, fol. 107r-v.
[44] KRUSE & PARAVICINI, *De Hofordnungen*, p. 258-259.

de 4800 lb. par. sur la recette générale de Flandre.[45] Le contrat de mariage d'Adolphe avec Béatrice de Coïmbre lui donne en outre le droit de lever jusqu'à sa mort une rente annuelle de 2000 lb. par. sur Cassel.[46] Adolphe de Clèves bénéficie fréquemment des largesses ducales[47] et, dès l'année 1454, il se voit gratifié d'une pension annuelle sur la recette générale des ducs de Bourgogne.[48] A partir de septembre 1470, sous le principat de Charles le Hardi, la pension annuelle allouée par le duc à Adolphe s'élève à 6000 francs de 32 gr.[49] En sus de cette pension, Marie de Bourgogne décide le 1er mars 1477 d'accorder un salaire annuel de 6000 francs de 32 gr. à percevoir dès sa nomination au poste de lieutenant général des Pays-Bas.[50] En 1477, la recette générale de toutes les finances a donc versé la somme de 12000 francs de 32 gr. à Adolphe de Clèves.[51] Compte tenu des dépenses importantes causées par la guerre contre la France, Adolphe accepte néanmoins en octobre de la même année de réduire cette pension à 8000 francs.[52] On rappelera par ailleurs qu'outre sa pension personnelle, l'épouse d'Adolphe, Anne de Bourgogne, bénéficie elle aussi d'une pension annuelle de 2000 francs de 32 gr. sur la recette générale de la maison de Bourgogne − et ce, en raison de sa "prochainte et affinite de sang et linage" avec la duchesse Marie.[53] Anne occupe aussi par ailleurs une chambre au palais ducal du Coudenberg, à Bruxelles.[54] Tout comme son père, Philippe dispose lui aussi de larges ressources financières. Dans son testament de 1471, la duchesse Isabelle de Portugal, qui avait assuré son éducation au château de La Motte-au-Bois, prévoit pour le petit Philippe une pension annuelle de 300 lb. (de 40 gr. la pièce).[55] Une pension annuelle de 800 lb. de 40 gr. lui est allouée début 1477. Le 28 mars 1477, lors de son entrée au service de la duchesse, celle-çi élève le montant de cette pension à 4000 francs de 32 gr.[56] On l'a dit plus haut: Philippe de Clèves est en réalité davantage au service de son père qu'à celui de la duchesse Marie. Reste qu'au vu des revenus princiers dont il est gratifié, il appert qu'il est payé "royalement"...

---

[45] ADN, B 4210, fol. 47r-v. Cette rente avait été donnée en 1410 à sa fille par Jean sans Peur lorsqu'elle est devenue dame de Wijnendale. Elle était héréditaire, mais Jean sans Peur avait stipulé que le comte de Flandre pouvait à tout moment la racheter pour 20000 couronnes d'or.

[46] M. SOMME, *Isabelle de Portugal*, p. 84 (le contrat est édité par HERMANS, *Chartes*, t. I, p. 666-678 et M. SOMME, *Les Portugais dans l'entourage de la duchesse de Bourgogne Isabelle de Portugal (1430-1471)*, in *RN*, t. LXXVII, 1995, p. 88-97).

[47] Ainsi, en 1468, Adolphe recevait un total 3180 lb. par. du duc Charles pour un vêtement, un cheval et une compensation pour les dommages de la guerre (A. GREVE & E. LEBAILLY (éds), *Comptes de l'argentier de Charles le Téméraire duc de Bourgogne. Volume I - Année 1468 - Le registre B 2068 des Archives départementales du Nord* (Académie des inscriptions et belles-lettres. Recueil des historiens de la France. Documents financiers et administratifs, X), Paris, 2001, p. 194, p. 245 et p. 331).

[48] GACHARD, *Les archives royales*, p. 293 et KRUSE & PARAVICINI, *Die Hofordnungen*, p. 340. En 1454, il reçoit une pension de 6400 lb. par., une somme que le duc augmentera régulièrement (GACHARD, *Les archives royales*, p. 295; GREVE & LEBAILLY (éds), *Comptes de l'argentier*, p. 36 et p. 79). Voir aussi W. PARAVICINI, *Kleve, Geldern und Burgund im Sommer 1473. Briefe aus einer verlorenen Korrespondenz*, in *Francia*, t. XXIII, 1996, p. 56.

[49] GACHARD, *Les archives royales*, p. 297 et VAUGHAN, *Charles the Bold*, p. 240.

[50] GACHARD, *Les archives royales*, p. 300.

[51] ADN, B 2115, fol. 38r.

[52] GACHARD, *Les archives royales*, p. 302-303; ADN, B 2127, fol. 73r. Il allait percevoir cette pension jusqu'en 1482. Il semble que la liste des officiers au service de Maximilien d'Autriche en novembre 1477 soit incomplète, puisque les Clèves n'y sont pas nommés (L-P. GACHARD, *Analectes historiques. Ve série*, in *BCRH*, t. XXV, 1857, p. 1117-1127).

[53] Par exemple: ADN, B 2118, fol. 93r; B 2121, fol. 87v; B 2124, fol. 78v et B 2127, fol. 73r.

[54] R. VAN BELLE, *Een fundatieplaat van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië*, in *ASEB*, t. CXXXVII, 2000, p. 93.

[55] M. SOMME, *Le testament d'Isabelle de Portugal et la dévotion moderne*, in *PCEEB*, t. XXIX, 1989, p. 42 et p. 87.

[56] ADN, B 2115, fol. 37r; GACHARD, *Les archives royales*, p. 302.

La forte position du couple formé par Adolphe de Clèves et Anne de Bourgogne à la cour de Bourgogne leur confère à la fois puissance politique, assurance de revenus et pouvoir économique considérable. Ces avantages financiers offerts aux Clèves remboursent non seulement les frais encourus dans le cadre de leurs fonctions, mais constituent également une rémunération des services rendus à la dynastie bourguignonne. La relation financière n'est toutefois pas à sens unique. Ainsi, pour ne citer qu'un exemple, Anne de Bourgogne avance-t-elle en septembre 1479 à Maximilien la somme de 1680 lb. par. "pour lui aucunement aidier a subvenir a ses affaires et aultrement".[57] A peine six jours plus tard, Adolphe de Clèves reçoit 800 lb. par. pour services rendus.[58] La politique de l'Etat est donc intimement liée à la situation économique et politique des proches parents de la dynastie bourguignonne que sont les Clèves. Les intérêts de l'Etat et de la maison de Bourgogne rencontrent donc partiellement ceux d'Adolphe de Clèves et de sa famille − et inversément. Ses activités politiques à la tête de l'Etat bourguignon font qu'Adolphe se sent le véritable "père" de cet Etat − un sentiment qui l'animera sa vie durant et qui, plus tard, sera repris par son fils.

Pour les membres de l'aristocratie à la tête de l'Etat durant les premiers mois de l'année 1477, le mariage de l'héritière de la couronne bourguignonne est une nécessité, et ce pour deux raisons au moins: opposer aux attaques françaises une forte coalition politique et renforcer l'autorité de l'Etat. Sur la base d'une interprétation erronée d'un discours de propagande de Louis XI intégré dans les chroniques de Jean Molinet, les historiens Kervyn de Lettenhove et Guillaume ont allégué que Philippe de Clèves avait été pressenti comme époux potentiel de Marie de Bourgogne.[59] De façon convaincante, Arie De Fouw a démontré qu'il n'en était rien.

Les nobles bourguignons se souviennent alors d'anciennes promesses de mariage avec le fils de l'empereur allemand. Ce dernier accepte d'envoyer Maximilien aux Pays-Bas[60], et c'est à Adolphe de Clèves que revient le soin de mener le futur époux à Gand, où le mariage est consommé le 18 août.[61] A Bruges, le 30 avril 1478, lors du premier chapitre de la Toison d'or à se tenir après le décès de Charles le Hardi, Maximilien est fait chevalier et souverain de l'Ordre par Adolphe lui-même au cours d'une fastueuse cérémonie qui symbolise en quelque sorte la "restauration" de l'Etat bourguignon après la crise de 1477.[62]

Quelques semaines plus tard, le 29 juin, Adolphe de Clèves et Pierre de Luxembourg tiennent Philippe le Beau, le premier fils de Marie et Maximilien, sur les fonts baptismaux − à l'instar de Marguerite d'York, du prince d'Orange et d'Anne de Bourgogne pour la soeur de Philippe, Marguerite d'Autriche.[63] En mai 1481, à Bois-le-Duc, Philippe le Beau est fait chevalier de l'ordre de la Toison d'or lors d'un chapitre où Adolphe et les autres chevaliers conseillent au

[57] ADN, B 2118, fol. 60r; ADN, B 2120, n° 68514.
[58] ADN, B 2118, fol. 302r.
[59] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 21-22. D'après Molinet, Louis XI aurait dit au Quesnoy que le fils du duc de Clèves était un candidat au mariage avec la jeune princesse, mais qu'il 'n'estoit que ung yvroigne' indigne de succéder au duc de Bourgogne (MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 194). Ce passage concerne en réalité Jean II, futur duc de Clèves et non pas Philippe de Clèves. L'erreur de Molinet a été reprise par le général Guillaume (GUILLAUME, *Le dernier héros*, p. 264) et par J. Kervyn de Lettenhove (*Histoire de Flandre*, t. V, Bruxelles, 1850, p. 267). Voir aussi COMMYNES, *Mémoires*, p. 382-383 qui décrit le souhait du duc de Clèves de voir aboutir cette union entre Marie de Bourgogne et son fils.
[60] L. HOMMEL, *Marie de Bourgogne ou le grand héritage*, Bruxelles, 1951, p. 183-203.
[61] AVG, série 400, n° 25, fol. 151r; ADN, B 2118, fol. 237v.
[62] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 249-255; F. DE REIFFENBERG, *Histoire de l'ordre de la Toison d'Or depuis son institution jusqu'à la cessation des chapitres généraux*, Bruxelles, 1830, p. 91.
[63] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 320.

souverain de ne plus gouverner le pays sans leur conseil[64] − ce qu'il n'avait pas fait durant la suppression de la révolte de Gand en février 1479.[65] Il ne faut pas y voir, d'après nous, un conflit ouvert entre les chevaliers et leur prince; cette "observation politique" doit plutôt être interprétée comme la manifestation du rôle de contrôle politique de la Toison d'or sur les comportements de ses membres − Adolphe avait en effet lui-même été accusé d'[avoir] "esté touchié d'aucune lubricité" en 1478.[66] En somme, lors du chapitre de 1481 et durant le règne de Marie de Bourgogne, Adolphe de Clèves se porte garant, comme il l'avait fait en 1477, d'un bonne gestion politique en particulier et de l'ordre de l'Etat en général. Il se conduit comme le représentant de feu le duc Philippe le Bon (son neveu et beau-père), comme l'incarnation de l'esprit bourguignon et se présente comme le "leader" de la nouvelle génération de la dynastie bourguignonne.

Cette profonde solidarité avec la dynastie s'exprime aussi par l'engagement personnel de Philippe de Clèves dans la guerre contre la France, que Maximilien d'Autriche décide de poursuivre. Les qualités militaires du jeune Philippe ne passent plus inaperçues et, le 1er octobre 1478, Maximilien le nomme capitaine de Lille-Douai-Orchies.[67] Philippe, qui n'exerce plus désormais dans l'ombre paternelle, commence alors une véritable carrière dans l'armée bourguignonne. Maximilien et Marie lui accordent une garde personnelle composée de 100 hommes armés et, outre les 4000 francs mentionnés plus haut, sa pension annuelle s'élève à 100 francs de 32 gr. Cette faveur ducale, qui lui confère prestige et force politiques, lui assure également une relative indépendance au sein de l'armée bourguignonne. Mais Philippe ne se montre pas à la hauteur des espoirs placés en lui. Lors de la bataille de Guinegatte remportée le 7 août 1479 par Maximilien contre les Français, il quitte en effet le champ de bataille avant la fin des hostilités.[68] Maximilien ne lui en tient pourtant pas rigueur − ce n'est qu'après sa révolte de 1488 qu'il l'accusera de trahison militaire. Pour l'heure, l'archiduc le maintient à son service, sa pension de 4000 francs "pour l'aidier a entretenir son estat" continue d'être versée et il prend part à chaque bataille (ou presque) que Maximilien engage contre la France.[69]

Dans notre démarche de reconstitution de "l'estat" aristocratique de la famille Clèves, il est essentiel de s'arrêter sur un document curieux et jusqu'ici inconnu. Il s'agit d'une charte qui entendait donner à Philippe de Clèves un statut nobiliaire tout à fait particulier et qui devait faire des Clèves la famille la plus importante des Pays-Bas. En 1481, Anne de Bourgogne et Wolfart de Borselen trouvent un accord concernant un conflit qui les oppose déjà depuis d'une dizaine années. En effet, à la mort en 1468 du premier mari d'Anne, Adrien de Borselen, seigneur de Brigdamme, Zoutelande et Saint-Laurent, fils de Jacques[70], plus aucun des enfants du couple n'était plus en vie. L'héritage d'Adrien de Borselen, jusqu'alors géré par sa veuve Anne de Bourgogne, est bientôt revendiqué par Henri de Borselen, seigneur de Veere, et par une tante d'Adrien, Béatrice de Borselen, chanoinesse à Mons. A la mort de ces

[64] CAUCHIES, *Philippe le Beau*, p. 4-7; G. WYMANS, *Un témoignage inédit sur le quatorzième chapitre de la Toison d'Or (Bois-le-duc, mai 1481)*, in *Archief- en bibliotheekwezen in België*, t. XXXIV, 1963, p. 78.
[65] B. STERCHI, *Über den Umgang*, p. 435-437. Sur la révolte gantoise de 1479, voir V. FRIS, *L'émeute de Gand en février 1479*, in *BSHAG*, t. XVII, 1909, p. 184-197.
[66] STERCHI, *Über den Umgang*, p. 427.
[67] PAVIOT, *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein*, p. 11.
[68] Sur cette bataille, voir J. VERBRUGGEN, *De slag bij Guinegate, 7 augustus 1479. De verdediging van het graafschap Vlaanderen tegen de koning van Frankrijk, 1477-1480*, Bruxelles, 1993.
[69] ADN, B 2121, fol. 88v. Aperçu de son activité militaire durant cette période dans DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 31-44.
[70] A. DEK, *Genealogie der heren van Borselen*, Zaltbommel, 1979, p. 31; M. VAN GENT, *Pertijelike saken: Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk*, 's-Gravenhage, 1994, p. 88.

deux protagonistes et malgré l'intervention de quelques arbitres, Wolfart de Borselen, fils d'Henri, seigneur de Veere, comte de Granpré et Bochem, entame contre Anne de Bourgogne une longue bataille juridique portée devant le Grand Conseil, puis devant le Parlement de Malines.[71] Après près de dix ans de querelles, les deux familles finissent par trouver un arrangement caractéristique de la noblesse médiévale: le 4 novembre 1481, Anne de Bourgogne et Wolfart de Borselen signent en effet un contrat de mariage entre leurs héritiers, Philippe de Clèves et la fille aînée du second mariage de Wolfart, Anne de Borselen.[72] Si quelques chroniqueurs font bien mention de ce projet de mariage, aucun historien n'avait jusqu'ici pu prouver son existence.[73] Dans ce contrat, les plus importants hommes de fief de Zélande Louis de Bruges − lui-même époux d'une des filles d'Henri de Borselen, Marguerite −, Arnould de Trazegnies, Nicolas de Reymerswale, Louis de Stenghen et Adrien de Schoonhove, ainsi que les bancs échevinaux de Middelbourg et de Zierikzee, attestent officiellement que les deux parties ont, par cette union, "uni, réglé et appointé gentiment" leurs différends.[74] Le nouveau couple devait recevoir à vie tous les fiefs, rentes, biens, dîmes, maisons et autres de Duvelant et de Saint-Laurent, de même que le château de Zwanenburg, les dîmes de Koudekerke et les rentes sur la pêche des harengs dans l'Escaut. Le reste de l'héritage d'Adrien de Borselen devait revenir à Anne de Bourgogne et à ses héritiers.

A l'évidence, cette union est avantageuse pour chacun des protagonistes. La partie la plus importante de l'héritage d'Adrien de Borselen reviendrait aux descendants du seigneur de Veere, Wolfart de Borselen. N'ayant pas d'héritier mâle, il se devait de trouver un beau-fils pour assurer son lignage et sa maison − une préoccupation constante de l'aristocratie médiévale.[75] Pour Wolfart de Borselen, Philippe de Clèves était le candidat idéal. La carrière de ce jeune et ambitieux homme de guerre était prometteuse. Fils d'un des plus importants hommes d'Etat, Philippe de Clèves pouvait également introduire Wolfart (et sa descendance) au cœur des réseaux politiques bourguignons. Wolfart de Borselen pouvait de la sorte réintégrer la cour ducale dont Maximilien l'avait été exclu en mai 1480, l'accusant de soutenir les Hoeks lors de leur rébellion en Hollande.[76] Le mariage de sa fille Anne avec Philippe de Clèves permettait à Wolfart de Borselen de (re)venir au plus haut niveau sur la scène politique.

Pour les Clèves, le bilan est encore plus positif. Les droits d'Anne de Bourgogne sur quelques-uns des biens de l'héritage d'Adrien de Borselen sont confirmés et le pouvoir de la famille des Clèves allait s'étendre à l'île de Walcheren, où ils possédent déjà la seigneurie de

[71] Plusieurs actes de ces procès sont conservés (AGR, Grand Conseil, Procès de première instance, n° 2678 et Procès Grandes Familles, B, n° 155). Les revenus de quelques dîmes des pays du seigneur de Brigdamme sont contestés − "lesquelles dismes de vesve du dit seigneur depuis le trespas de son feu mary, meismement depuis qu'elle a esté alyee par mariaige a monseigneur de Ravestain elle a prins et levé, prend et lieve chacun an, de force et de haulteur, sans ce qu'elle s'en veulle depporter", comme l'estime Wolfart de Borselen en mars 1472 (AGR, Grand Conseil, première instance, n° 2678 (d), fol. 1r).

[72] Après le décès de Marie Stuart, Wolfart de Borselen épouse Charlotte de Bourbon (M.J. VAN GENT, *Wolfart de Borsele*, in DE SMEDT (dir.), *Les chevaliers*, p. 192-194, n° 79).

[73] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 88; VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 311; L. SICKING, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden (1488-1558)*, Amsterdam, 1998, p. 39-40.

[74] Nous publions ce document en annexe (document 1; AGR, Trésor de Flandres, deuxième série, boîte 50, pièce de 4 novembre 1481).

[75] J. DUMOLYN & F. VAN TRICHT, *Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis*, in *BMGN*, t. CXV, 2000, p. 197-222.

[76] Il avait été remplacé au poste de gouverneur de Hollande par Josse de Lalaing (L. SICKING, *La Hollande dans l'Etat bourguignon*, in *RN*, LXXXVII, 2005, p. 47; VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 261-280). En mai 1481, au chapitre de la Toison d'or à Bois-le-Duc, Maximilien avait en effet ordonné Adolphe de Clèves d'étudier la position de Wolfart de Borselen dans la rébellion de La Haye (VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 310-311).

Dreischor. La famille Borselen y a son propre port, dispose de nombreux fiefs en Zélande et bénéfice d'un impressionnant réseau international, avec des ramifications politiques en Angleterre et en Bavière.[77] Une alliance avec cette lignée élargit donc les assises du pouvoir des Clèves. Cette position renforcée sur l'échiquier international, la possession de fiefs en Zélande, en Brabant, en Hollande, au duché de Clèves et en Flandre, leur revenus princiers et leur pouvoir politique: autant d'éléments qui auraient permis aux Clèves d'accéder au rang de "première" famille aristocratique des Pays-Bas. L'ascension sociale de Philippe est définitivement lancée. Les revenus seigneuriaux compris dans la dot de son épouse renforçent sa position économique et financière − une position qui, jusqu'alors, dépendait presque uniquement des faveurs princières. En outre, il peut obtenir le titre de seigneur de Veere, et, allié à ce titre, celui d'amiral de Zélande. Le mariage entre les Clèves et les Borselen devait donc mettre point final au combat juridique entre Anne de Bourgogne et Wolfart de Borselen et devait sceller une "alliance en or" entre deux familles riches et ambitieuses. Ce cartel noble deviendrait la faction la plus puissante à la cour bourgondo-habsbourgeoise. L'avenir de Philippe se plaçait donc sous les meilleurs auspices.

Pour ratifier ce contrat de mariage, les témoins scellent trois chartes identiques. Une seule d'entre elles est conservée − peut-être l'exemplaire de Philippe de Clèves lui-même. Selon le droit coutumier, le contrat de mariage doit précéder les fiançailles, qui sont célébrées à Veere peu de temps après.[78] La mort inattendue d'un des invités de marque, l'abbé d'Egmond Nicolas d'Adrichem, allait pourtant assombrir la fête.[79] C'est de mauvais augure… Le mariage n'aura finalement jamais lieu, miné par les divisions internes entre Adolphe et son fils Philippe de Clèves à propos de la révolte des villes de Flandre contre Maximilien d'Autriche. Une semaine après le contrôle par Maximilien de la rébellion des cités flamandes, le 4 juillet 1485, Anne de Borselen épouse le fils du grand bâtard Antoine, Philippe de Bourgogne. Avec la bénédiction de Maximilien, tout le capital social d'une union avec Anne de Borselen est donc capté par un autre aristocrate.[80] Ce dernier redevient le seigneur le plus puissant de Flandre au détriment d'Adolphe de Clèves qui avait gouverné la Flandre durant les années précédentes en concertation avec les élites de Gand, Bruges, Ypres et d'autres nobles flamands.

Dans cette nouvelle révolte des villes flamandes contre leur prince, Adolphe de Clèves adopte le même comportement que celui dont il avait fait montre lors de la révolte de 1477. Tout au long de cette année de troubles, Adolphe, soutenu par son fils, entend défendre l'Etat bourguignon contre les menace endogènes − l'agression militaire du roi de France − et exogènes − les exigences politiques des cités de Flandre. Les Clèves luttent également contre le poids politique écrasant des juristes − tel Guillaume Hugonet − et contre la concentration du pouvoir entre les mains de quelques proches du duc − comme Guy de Brimeu. Ils trouvent dans les villes flamandes un partenaire politique qui, pour la restitution de ses privilèges, n'est pas opposée à l'existence même l'Etat bourguignon. Tout au long des années suivantes, les Clèves s'identifient à la dynastie bourguignonne qu'ils défendent et soutiennent. L'Etat leur offre des fonctions politiques et militaires, des revenus princiers et la possibilité d'étendre leur réseaux de sociabilité. Pour autant, la fortune des Clèves ne repose pas exclusivement sur les

[77] M. DAMEN, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hilversum, 2000, p. 285.
[78] SICKING, *Zeemacht*, p. 39 et 254. Sur le mariage au moyen âge, voir M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, *Marriage litigation in Fifteenth-century Flanders: the consistory court accounts of the diocese of Tournai*, in *Revue de l'histoire du droit*, t. LXVIII, 2000, p. 83-99.
[79] VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 311.
[80] VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 374-375.

bénéfices de l'Etat. La famille dispose d'importantes possessions seigneuriales et jouit d'une certaine indépendance dans la gestion de ses propres intérêts − comme, par exemple, le mariage de leur fils avec un ennemi du nouveau "duc de Bourgogne", Maximilien d'Autriche. Elevé dans ce milieu aristocrate traditionnel, la loyauté de Philippe de Clèves envers ses deux seigneurs (son père et l'archiduc) sera mise à rude épreuve. La nouvelle révolte urbaine qui éclate après la mort de Marie de Bourgogne crée dans le comté deux factions politiques, contraignant Philippe à décider à qui, désormais, irait sa fidélité.

Le choix ambitieux de Philippe de Clèves (mars 1482 – juin 1483)

Dans cette section consacrée à la révolte flamande de 1483-1485, il s'agira d'examiner les motivations pour lesquelles nobles et villes décident de monter une coalition contre l'archiduc d'Autriche, qui, au décès de son épouse Marie de Bourgogne le 27 mars 1482, entend exercer la régence au nom de son fils.

Au cours de l'année précédente, en 1481, les villes de Flandre avaient déjà marqué leur profond mécontentement à l'égard de la politique autocratique de Maximilien. Après le décès de la duchesse, les villes flamandes avaient gouverné en étroite collaboration avec quelques nobles bourguignons tels qu'Adolphe de Clèves, Antoine et Philippe de Bourgogne, Louis de Gruuthuse, Wolfart de Borselen et Jacques de Savoie. Des mésententes personnelles avec Maximilien − on songe ici par exemple à la rivalité entre l'archiduc et Wolfart de Borselen −, des frustrations quant à l'ingérence princière au niveau local et, surtout, l'influence écrasante des juristes et des étrangers proches de Maximilien, persuadent ces aristocrates de soutenir le convaincant "projet politique" des villes flamandes.

En cas de minorité du prince − la "tête" du corps politique étant affaiblie −, le droit féodal prévoit de renforcer les décisions seigneuriales en rassemblent l'ensemble du corps de la société ou de ses représentants. Une forme de "monarchie mixte" apparaît, dans laquelle les trois états de la société, le seigneur et son conseil se doivent de collaborer dans l'harmonie et l'équilibre.[81] Les rebelles présentent un Conseil de régence composé de nobles "de sang princier" et de représentants de Gand, Bruges et Ypres. Ce Conseil allait gouverner le comté de Flandre de juin 1483 à juin 1485. Le respect des privilèges, le contrôle des gouvernants et le maintien de la prospérité sont au coeur des préoccupations des Flamands. L'étude magistrale de Wim Blockmans sur les révoltes flamandes nous dispense de revenir en détail sur ce Conseil de régence.[82] Nous nous concentrerons donc ici sur le rôle et la position de Philippe de Clèves dans ce conflit politique qui durera jusqu'en 1492 et qui devait profondément influencer la vie de notre héros.

Adolphe de Clèves, l'ancien homme fort de la dynastie bourguignonne, rallie le parti des opposants à l'archiduc. Désormais, il allait défendre les intérêts de la "vraie" dynastie des ducs de Bourgogne. Les villes de Flandre scellent en juillet 1482 un "acte d'union" et, en décembre, la paix avec le roi de France Louis XI est signée à Arras.[83] Si, contraints par les

[81] Le concept de "monarchie mixte" est étudié par JOUANNA, *Le devoir de révolte*, p. 281-312.
[82] W.P. BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits*, in *BCRH*, t. CXL, 1974, p. 257-368; W.P. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Bruxelles, 1978, p. 137-141. Voir aussi CAUCHIES, *Philippe le Beau*, p. 10-11.
[83] L'analyse la plus récente de ce traité a été proposée par J.-M. CAUCHIES, *Maximilien d'Autriche et le traité d'Arras de 1482: négociateurs et négociations*, in D. CLAUZEL, C. GIRY-DELOISON & C. LEDUC (éds), *Arras et la diplomatie européenne (XVe – XVIe siècles)*, Arras, 2000, p. 143-164.

autres pays "de par deça", les Flamands acceptent dans un premier temps de confier la régence à Maximilien, on assiste dans les mois qui suivent à l'émergence, sous les auspices du roi de France, de l'idée d'un Conseil de régence du jeune comte de Flandre, alors "cloîtré" à Gand. Maximilien, absorbé par les guerres en Gueldre, à Utrecht et à Liège, finit par reconnaître ce Conseil de régence le 5 juin 1483.[84] Adolphe de Clèves en devient "le premier et le supérieur membre" et reçoit de ce Conseil une généreuse pension.[85] Il coordonne la défense du territoire, mène lui-même la jeune Marguerite d'Autriche vers Hesdin pour ses noces avec le dauphin Charles, accompagne le jeune comte lors des Joyeuses Entrées; dans tous les actes politiques de Philippe le Beau, Adolphe de Clèves est cité comme "le plus proche de notre sang". Il est impliqué dans toutes les décisions politiques. Régent de Philippe le Beau, Adolphe de Clèves règne sur le comté de Flandre comme le ferait un comte, en dialogue constant avec le réseau nobiliaire et les représentants des villes.

Pourquoi le fils ne rejoint-il pas son père dans sa rébellion ? Nous avons exposé plus haut la manière dont la carrière politique et militaire de Philippe de Clèves s'est peu à peu affranchie de la tutelle paternelle. Durant les premiers mois qui suivent la mort de la duchesse, il fait partie de la délégation brabançonne aux Etats généraux de Gand où il est question de la régence de Maximilien.[86] Le 6 août 1482, peu après l'opposition ouverte à la régence de Philippe le Beau, Maximilien remplace Adolphe et Philippe de Clèves au poste de lieutenants de Hainaut par un de leurs anciens rivaux, le comte de Porcien Philippe de Croÿ.[87] Rapidement, Maximilien commence à rassembler autour de lui plusieurs aristocrates et entreprend de renforcer sa position politique dans le comté de Flandre (avec Guy de Baenst, Jacques de Halewin, Jacques de Gistel et Josse de Varsenaere), de Hainaut (les Croÿ et les Lannoy), dans le duché de Brabant (Jean et Henri de Glymes-Bergen, Englebert de Nassau, Josse de Lalaing), en Hollande-Zélande (Jean de Cruyninghe, les seigneurs d'Egmond) et dans ses autres territoires.[88]

Il semble que Maximilien ait également tenté de convaincre Philippe de Clèves de rejoindre son parti. En pleine guerre contre Guillaume de la Marck, qui, profitant du vide politique, avait assassiné le 30 août 1482 l'évêque de Liège Louis de Bourbon (l'oncle de Marie de Bourgogne), Maximilien demande à Philippe de diriger les troupes princières vers la Cité ardente.[89] Avec le soutien du roi de France, Guillaume avait nommé son fils Jean à la tête de l'évêché de Liège alors que Maximilien encourageait, lui, la candidature de Jean de Horn – la guerre entre les deux factions durera jusqu'à l'exécution de Guillaume de la Mark en juin

[84] Edité par BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 339-341. Sur les guerres en Hollande, voir SICKING, *La Hollande*, p. 47.

[85] Adolphe est cité comme "d'eerste ende d'overste van onsen voorschrevene grooten rade" dans un document édité par E. LAMEERE, *Documents inédits pour servir à l'histoire de l'origine et des attributions de l'audiencier dans les anciens Pays-Bas*, in *BCRH*, t. LXVI, 1897, p. 157. Il recevait une pension de 12000 lb. par. (GACHARD, *Les archives royales*, p. 307).

[86] R. WELLENS, *Les Etats généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau (1464-1506)* (Anciens Pays et Assemblées d'Etats, LXIV), Courtrai, 1974, p. 448; GACHARD, *Analectes historiques. VIIIe série*, in *BCRH*, t. XXIX, 1860, p. 313.

[87] M. GACHARD, *Notice des archives de M. le duc Caraman, précédée de recherches historiques sur les princes de Chimay et les comtes de Beaumont*, in *BCRH*, t. XI, 1845, p. 198. On trouve en 1480 un exemple de cette rivalité entre Adolphe de Clèves et Philippe de Croÿ. Après qu'une trêve entre Louis XI et Maximilien ait été conclue, l'archiduc confie à son chambellan Philippe de Croÿ la charge des troupes du Hainaut. Furieux, Adolphe de Clèves considère qu'il s'agit là d'une "diminucion totale de son dit etat de lieutenant" (ADN, B 2121, fol. 350v).

[88] COOLS, *Mannen met macht*, passim.

[89] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 51-53; MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 408-412 et P. HARSIN, *La principauté de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes (1477-1505)*, Liège, 1957, p. 96-97.

1485.[90] Pour Philippe de Clèves, qui avait perdu quelques semaines auparavant ses fonctions militaires en Hainaut, cette guerre l'occasion de commander des troupes avec les pleins pouvoirs, de faire montre de ses qualités d'homme de guerre et, plus prosaïquement, de gagner de l'argent. On rappellera en effet qu'il ne possède pas de seigneuries propres et qu'il dépend alors financièrement de son père et de son prince. Il est clair que Wolfart de Borselen, ne souhaitant pas faire courir de risques à son héritage, hésite à donner sa fille à un homme qui opte pour une carrière militaire dans l'armée de son ennemi, Maximilien d'Autriche. Peut-être a-t-il fait savoir à Philippe de Clèves qu'il lui refusait sa fille − mais nous n'en avons aucune certitude. Reste que Philippe préfère le "salaire de la guerre" offert par Maximilien à un mariage avec la fille d'un des futurs rebelles. On l'a vu plus haut, Philippe de Clèves avait déjà fait ses preuves dans l'armée bourguignonne.[91] L'esprit chevaleresque est un idéal éthique qui traverse toute l'histoire de la noblesse.[92] Dans le milieu de l'aristocratie, la vertu militaire est sans contredit la qualité humaine la plus admirée et est considérée comme le moyen par excellence d'accéder aux honneurs; c'est aussi cette vertu qui distingue le plus nettement la "vraie noblesse" des autres "estats" de la société, celle qui justifie la place prédominante de l'aristocratie sur l'échiquier politique et social.[93] Son esprit guerrier − un des mobiles les plus puissants qui a orienté la vie et la carrière de Philippe de Clèves, selon son biographe De Fouw − l'aura-t-il incité à prendre part à l'aventure militaire liégeoise ? Ce goût, mais aussi ce courage pour la chose militaire, lui valent également les faveurs du roi de France lorsqu'il lui confie la prise de Gênes en 1499 et, deux ans plus tard, quand il s'engage dans l'aventure de la croisade vers Rhodes − entreprise qui a failli lui coûter la vie. On est donc en droit de suggérer que Philippe a préféré s'engager dans une guerre lucrative contre Guillaume de la Marck plutôt que de suivre une carrière plutôt "docile" à la cour paternelle − où, de surcroît, son mariage profitable n'était même plus assuré.

Tout porte à croire qu'Adolphe de Clèves a tenté d'empêcher son fils d'embrasser la cause de Maximilien. Le jour même de l'assaut de la ville de Saint-Trond par Philippe, le 1er septembre 1482, son père lui promet une pension de 2000 lb. par. sur la recette de Wijnendale; cette rente doit pourvoir à l'entretien de l'"estat" de Philippe et de son gouverneur, l'écuyer Antoine de Fontaines, également châtelain d'Ath.[94] S'il accepte cette offre généreuse, il ne se retire pas pour autant sur les terres paternelles et poursuit la guerre avec succès, puisque Saint-Trond se rend deux jours plus tard.[95] Ses victoires à Hasselt, Looz et à Hollogne-sur-Geer − où il est fait chevalier avec son frère bâtard, Jean de Clèves[96] −, en

[90] COOLS, *Mannen met macht*, p. 134-136. Voir aussi B. DEMOULIN & J.-L. KUPPER, *Histoire de la principauté de Liège. De l'an mille à la Révolution*, Toulouse, 2002, p. 74 et HARSIN, *La principauté*, p. 129-166.

[91] Partiellement édité par PAVIOT, *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein*. Sur cette *Instruction de toutes manières de guerroyer*, voir l'article de Louis Sicking dans le présent volume.

[92] Ne citons que J. HUIZINGA, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Amsterdam, 1919; H. KAMINSKY, *Estate, nobility, and the exhibition of estate in the Later Middle Ages*, in *Speculum*, t. LXVIII, 1993, p. 684-709. Voir aussi W. DE CLERCQ, J. DUMOLYN & J. HAEMERS, *"Vivre noblement". The material and immaterial construction of elite-identity in late medieval Flanders* (à paraître).

[93] JOUANNA, *Le devoir de révolte*, p. 40-44; STERCHI, *Über den Umgang*, passim.

[94] "Ende dat ter hulpe omme t'onderhoud van zijnen state ende ooc omme mede te betalene tpencioen van Anthoines de Fontaynis, zijn gouverneur" (AEB, Fonds Wijnendale, n° 249, fol. 26r). En novembre 1477, Antoine de Fontaines fait partie de la cour de Maximilien (GACHARD, *Analectes historiques. Ve série*, p. 121).

[95] GACHARD, *Les archives royales*, p. 305; DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 54; DE CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire*, p. 198-200.

[96] Fils d'Adolphe et de Marguerite de Huerne, Jean de Clèves épouse Jehanne de Lichtervelde (DE WIN, *Adolphe*, p. 132). Il devient écuyer de Marie de Bourgogne en 1477 (AEG, Conseil de Flandre, 34323 et GACHARD, *Analectes historiques. Ve série*, p. 120). Sa sépulture est conservée (A. DE VALKENEER, *Inventaire des tombeaux et dalles à gisants en relief en Belgique, époques romane et gothique*, in *Bulletin van de koninklijke commissie voor monumenten en landschappen*, t. XIV, 1963, p. 147-148). Sa femme possèdait un fief

janvier 1483, sont autant de triomphes pour le jeune militaire qui le font entrer encore davantage dans le cénacle des intimes de Maximilien.

L'archiduc l'équipe alors d'"ung cheval turquoy" et lui accorde une pension annuelle.[97] Il lui confie également le château de Huy après le siège de la ville.[98] La guerre prend fin le 10 avril 1483 par la trêve de Huy, conclue entre Maximilien et la Cité ardente. Le lendemain, les Etats de Liège souscrirent une obligation de 100.000 lb. par. à payer en trois ans aux représentants de Maximilien, Jean de Chalon et Philippe de Clèves. Ce dernier, qui est alors nommé 'capitaine général du duché de Brabant et lieutenant en l'advoerie de Liège', reçoit en outre la gouvernance du château de Huy.[99] Le 4 juin 1483, à Anvers, l'archiduc nomme, en toute confiance, Philippe de Clèves au poste de lieutenant général de tous ses pays "de par deça".[100]

En moins d'un an, ses talents militaires et les bonnes grâces de son nouveau prince propulsent donc Philippe de Clèves au sommet de l'armée bourguignonne. Maximilien apprécie son intelligence politique et davantage encore son habileté militaire, qu'il peut mettre à profit dans les guerres contre les Hoeks en Hollande, contre Guillaume de la Marck à Liège et dans sa lutte contre les particularismes en Flandre. La légitimité de la régence de Maximilien est toutefois fortement contestée, et après un an, les Membres de Flandre et la majeure partie de la noblesse flamandes lui retirent tout prétention à exercer le pouvoir. Le pouvoir de Maximilien aux Pays-Bas repose sur la loyauté personnelle de quelques nobles de premier plan. Guidé par son ambition militaire, Philippe préfère le service de Maximilien, qui le récompense largement par un château, de l'argent et des fonctions dans l'armée. Le lendemain de la nomination du fils au poste de capitaine-général de tous ses pays, Maximilien doit confirmer le père en tant que "premier entre pairs" du Conseil de régence de Philippe le Beau. Le comté de Flandre allait être dirigé durant deux années par Adolphe de Clèves; Maximilien n'a plus voix au chapitre. Adolphe de Clèves et son fils Philippe sont donc chacun au faîte de l'édifice politique et militaire, mais dans des camps désormais rivaux.

Au service de Maximilien d'Autriche (juin 1483 – janvier 1488)

Durant la guerre contre le Conseil de régence du comté de Flandre, puis après la victoire de Maximilien en juin 1485, Philippe de Clèves devient un des plus fidèles exécutants de la politique de l'archiduc. En 1483, Philippe de Clèves normalise la situation en Principauté de Liège, dont Maximilien le nomme lieutenant général.[101] Après le décès de Josse de Lalaing en août 1483 au siège d'Utrecht, Maximilien propose Philippe de Clèves comme nouveau gouverneur de Hollande, mais les Etats du comté refusent, arguant que Philippe est un

---

près d'Yzendijke appelé "Nieuwe Roesselaere" (AEB, Franc de Bruges, n° 64, fol. 44r). En octobre 1485, Adolphe décide, pour 60 lb. par. par an, de confier à son fils la fonction de gouverneur du château de Wijnendale. Il allait en outre recevoir une pension annuelle de 600 lb. par. sur Wijnendale (ADN, B 1611, ff. 289v-291v; AEB, Fonds Wijnendale, n° 249, fol. 26r; voir aussi R. OPSOMMER, *Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt: het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*, Bruxelles, 1995, p. 495).

[97] En octobre 1482, Philippe recevait 72 livres et demi de 40 gr. pour sa monture (ADN, B 2127, fol. 238r). Si le montant exact de sa pension reste inconnu, une quittance de 1483 nous informe toutefois qu'elle provenait de la recette du Hainaut (ADN, B 2129, n° 69131).

[98] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 60-61; ADN, B 3521, n° 124596.

[99] E. GACHET, *Notice d'un manuscrit de la bibliothèque de l'université de Liège*, in *BCRH*, t. IX, 1844, p. 85-86; HARSIN, *La principauté*, p. 115, 347 et 381.

[100] "Confians à plain ès grans sens, vaillance et bonne loyaulté que par effect, savons et congnoissons estre en la personne de nostre très-chier et très-amé cousin messire Phelippe de Clèves" (GACHARD, *Analectes historiques. XIIe série*, p. 286).

[101] PAVIOT, *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein*, p. 13; GACHET, *Notice d'un manuscrit*, p. 86.

étranger.[102] Maximilien souhaite avant tout obtenir la paix avec ses sujets flamands. En janvier 1484, Philippe de Clèves tente alors d'entrer en contact avec son père pour le convaincre de se rendre.[103] Nouvel essai en vue d'apaiser le conflit en juin 1484: Maximilien convoque alors à Tenremonde les chevaliers de la Toison d'or à une séance extraordinaire. L'objectif est de négocier avec les membres de l'Ordre qui s'étaient déclarés rebelles (Adolphe de Clèves, Jacques de Savoie, Louis de Gruuthuse, Wolfart de Borselen, Antoine et Philippe de Bourgogne). Philippe de Clèves intervient comme médiateur entre les chevaliers "rebelles" et les membres de l'Ordre restés fidèles à l'archiduc.[104] Contrairement à ce qu'avance Pirenne, Adolphe de Clèves refuse de rejoindre les rangs de Maximilien.[105] Les chevaliers de la Toison d'or favorables aux rebelles flamands obtiennent qu'Adrien Vilain et Adolphe de Clèves restent à la tête du Conseil de régence pour gouverner le pays au nom de leur "prince naturel, vray et droiturier".[106] En février 1485, Maximilien tente une ultime fois de convaincre Adolphe de Clèves d'abandonner sa résistance en contrepartie du payement de ses arriérés de salaire − la somme énorme de 19.200 lb. Il essuye un nouveau refus.[107] En revanche, le fils d'Antoine de Bourgogne renonce à son opposition et rejoint le parti de l'archiduc. Après sa victoire sur les Flamands, Maximilien devait le récompenser avec le mariage avec Anne de Borselen.

Après l'échec des négociations de Tenremonde, Maximilien entame sa conquête militaire du comté de Flandre. Il soumet les rebelles hollandais et s'assure du soutien des autres pays dans sa lutte contre la Flandre, conflit dans lequel Philippe de Clèves est un des leaders militaires. Ses troupes occupent Tenremonde le 25 novembre 1484 et, le 5 janvier 1485, il s'empare d'Audenarde.[108] Quelques jours plus tard, le 19 janvier 1485, Philippe gravit encore un autre échelon militaire: Maximilien le nomme en effet "amiral de la mer de tous noz pais et seigneuries", "icellui confians entierement de sa loyaute et preudommie".[109] La création de cette nouvelle fonction – Philippe devenait le premier officier de la marine centrale[110] – répond à l'impératif de diminuer le pouvoir militaire des rebelles flamands. L'ordonnance de Maximilien supprime les deux précédents amiraux de Flandre (Jacques de Savoie) et d'Artois et Hollande-Zélande (Wolfart de Borselen). Par ce document, Maximilien donne à Philippe de Clèves les pleins pouvoirs pour combattre les rebelles flamands sur mer. Le choix de Maximilien n'a rien de fortuit. Philippe de Clèves s'était distingué dans la conduite des navires et, même s'il est resté lettre morte, le mariage avec la fille de l'amiral Wolfart de Borselen lui aurait permis de succéder à son beau-père au poste d'amiral.

---

[102] VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 369.
[103] AEG, Fonds Varia 3, n° 251, n° 7.
[104] La faction de l'archiduc se réunissait à Bruxelles (STERCHI, *Über den Umgang*, p. 402; DE REIFFENBERG, *Histoire de l'ordre*, p. 138-143; BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 344-355).
[105] H. PIRENNE, *Histoire de Belgique, tome III: de la mort de Charles le Téméraire à l'arrivée du duc d'Albe dans les Pays-Bas (1567)*, Bruxelles, 1907, p. 40. H. COOLS (*Mannen met macht*, p. 123) et A. DE FOUW (*Philips van Kleef*, p. 79) ne contestent pas l'opinion de Pirenne.
[106] ADN, B 1286, n° 17779 (édité par BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 347). En avril 1485, le Conseil de régence enjoint aux hommes de fief de Philippe d'Autriche de rejoindre les troupes de Jacques de Romont ("Bij mijnen heere den hertoghe in zijnen raed, daer mijn heere Ravesteyn, de presedent van Vlaenderen, de ghedeputeerde van den drie leden ende andere waeren"; AEG, Fonds Gent, n° 131, farde "correspondance").
[107] GACHARD, *Les archives royales*, p. 308.
[108] BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 289.
[109] R. DEGRYSE, *De admiraals en de eigen marine van de Bourgondische hertogen (1384-1488)*, in *Marine Academie. Mededelingen*, t. XVII, 1965, p. 223.
[110] R. DEGRYSE, *De admiraals*, p. 183; SICKING, *Zeemacht*, p. 43; B. AUGUSTYN, *Admiraal van Vlaanderen (1356-1485)*, in W. PREVENIER & B. AUGUSTYN (éds), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Bruxelles, 1997, p. 234-241.

Quelques jours après, le 3 février 1485, Maximilien intensifie la guerre contre les Flamands et nomme Philippe de Clèves gouverneur de L'Ecluse.[111] Maximilien entend mettre faire plier les Flamands et, en avril 1485, donne l'ordre à Philippe de Clèves de lancer une attaque de Bruxelles sur la Flandre.[112] La conquête violente de Philippe de l'Est du comté encercle les Flamands[113], pour qui la pression militaire devient difficilement tenable. Les troupes françaises menées par le maréchal de France Philippe de Crèvecœur quittent le pays. En juin, le nouveau amiral Philippe de Clèves prend le château de L'Ecluse à l'amiral de la Flandre, Jacques de Savoie, qui prend la fuite vers la France.[114] Affolés, les Brugeois décident de se rendre et, le 16 juin, la ville envoye des négociateurs auprès de Maximilien et de Philippe de Clèves, qui se trouvent alors en mer devant L'Ecluse, afin d'obtenir la paix.[115] En qualité de premier membre du Grand conseil de l'archiduc, il signe la paix de Bruges le 28 juin 1485, un traité qui met un terme à la guerre en Flandre. Les conditions de paix sont plutôt généreuses et aucune punition collective n'est prévue.[116] La réaction centralisatrice de Maximilien intervient quelques semaines plus tard. En juillet, il réprime le foyer gantois de la contestation à l'égard de sa politique en restreignant les privilèges de la ville, et ses fidèles serviteurs prennent le pouvoir à Bruges. Quatre nobles sont exclus de la paix: Jacques de Savoie, Wolfart de Borselen, Louis de Gruuthuse et Louis de Massemen.[117] Jacques de Savoie est banni de l'ordre de la Toison d'or tandis que Wolfart de Borselen et Louis de Gruuthuse sont emprisonnés et sévèrement punis.[118] Leurs biens sont confisqués et distribués par Maximilien à Philippe de Bourgogne (qui reçoit ceux de Wolfart de Borselen), à Englebert de Nassau (bénéficiaire des biens de Louis de Gruuthuse) et à Philippe de Clèves (à qui échoient les biens de Jacques de Savoie).[119]

Toutefois, les autres nobles qui avaient participé au Conseil de régence ne sont, eux, pas directement sanctionnés. La position politique de Maximilien dans le comté de Flandres reste très instable et son attitude vis-à-vis du "rebelle" Adolphe de Clèves est, à cet égard, révélatrice. Le Conseil de régence est naturellement dissous. Maximilien prend alors le pouvoir en qualité de "mambour de monseigneur le duc Philippe, son filz".[120] Adolphe est démis de toutes ses fonctions politiques et sa désobéissance conduit l'archiduc à lui refuser le mariage de Philippe de Clèves et d'Anne de Borselen. L'archiduc sait combien la concentration du pouvoir aux mains des Clèves fragilise son autorité dans les régions côtières. Le noble le plus soumis, Philippe de Bourgogne, allait épouser la fille de Wolfart de Borselen et bénéficier d'une forte position politique en Zélande. Mais Adolphe n'est pas puni personnellement. Au contraire: pour le ménager, Maximilien lui paye ses arriérés de 1482, soit un total 12800 lb. par.[121] La position sociale et politique d'Adolphe au sein des réseaux urbains est en effet encore trop forte. En effet, le 17 juin 1485, Adolphe était ainsi parvenu à contrôler une rébellion des Gantois. Au nom du jeune comte Philippe, Adolphe de Clèves

[111] GACHARD, *Les archives royales*, p. 307.
[112] GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 317-318.
[113] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 436-445.
[114] V. FRIS, *Romont (Jacques de Savoie, comte de)*, in *BN*, t. XIX, 1907, col. 936; B. BAUCHAU, *Jacques de Savoie (1450-1486): histoire d'un portrait et portrait historique*, in *HKKOLKM*, t. XCV, 1991, n° 2, p. 117-146; L. COLOT, *Jacques de Savoie, comte de Romont, homme lige de la maison de Bourgogne*, in *PCEEB*, t. XX, 1980, p. 89-102 et VAUGHAN, *Charles the Bold*, p. 243-245.
[115] "Omme pays te verwervene" (AVB, compte de la ville des années 1484-1485, fol. 165r-v).
[116] BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 290-292.
[117] DESPARS, *Cronycke*, t. IV, p. 262.
[118] STERCHI, *Über den Umgang*, p. 530-534; DE REIFFENBERG, *Histoire de l'ordre*, p. 156 et p. 183.
[119] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 460.
[120] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 460.
[121] ADN, B 2132, n° 69351.

signe avec les métiers révoltés un traité qui apaise le conflit.[122] Dans leur entreprise de maîtrise des villes flamandes, Maximilien et ses conseillers − dont Philippe de Clèves − sont conscients de la nécessité de capter à leur profit la puissance politique, le charisme symbolique et le statut social des aristocrates qui avaient pris part aux révoltes. Gouverner le comté en négligeant le pouvoir de la noblesse aurait été fatal − voire impossible − aux nouveaux administrateurs. Quelques-uns des nobles et des juristes membres du Conseil de régence sont donc intégrés à la cour de Maximilien. Philippe de Bourgogne devient l'un de ses loyaux conseillers et, en contrepartie, peut épouser Anne de Borselen après l'emprisonnement de son père Wolfart de Borselen par Philippe de Bourgogne.[123] Pour raffermir sa position politique encore instable, Maximilien nomme ses partisans aux fonctions politiques du gouvernement de la Flandre et s'assure de leur fidélité par de généreuses rémunérations. En favorisant ses propres réseaux, Maximilien essayait d'élargir son influence sociopolitique au comté de Flandre.

L'amiral Philippe de Clèves bénéficie lui aussi des récompenses accordées par Maximilien à ceux qui l'avaient aidé à conquérir la Flandre. Il devient ainsi, le 8 juillet 1485, gouverneur et châtelain des deux châteaux seigneuriaux de L'Ecluse.[124] Philippe occupe dorénavant ce bastion militaire pour dissuader les Brugeois de se révolter une fois encore. Maximilien promet en outre à Philippe les biens confisqués à Jacques de Savoie. Gouverneur général des troupes flamandes en 1483-1485, le comte de Romont était en outre amiral de Flandre et seigneur du tonlieu de Bruges.[125] Son union le 25 octobre 1482 avec Marie de Luxembourg institue Jacques de Savoie héritier des biens de Pierre de Luxembourg, comte de Saint-Pol, Brienne, vicomte de Meaux, seigneur d'Enghien, etc.[126] Après sa défaite à L'Ecluse, Jacques de Romont fuit à Dunkerque, se retire dans son comté de Saint-Pol et entre au service du roi de France Charles VIII.[127] Mais, le 24 mai 1485 déjà, Maximilien cède la terre, la ville et la seigneurie d'Enghien et toutes ses dépendances à Philippe le Clèves.[128] Les maisons de Jacques de Savoie à Gand et à Bruges − ancienne propriété de Jean Gros − reviennent également à Philippe.[129] En quelques mois, Philippe reçoit donc de son prince un impressionnant patrimoine constitué notamment de trois châteaux − celui d'Enghien et les deux châteaux de L'Ecluse, sans oublier ses droits sur le château comtal de Namur. En 1486, Philippe se consacre encore à ses intérêts militaires à Liège et requiert de Philippe de Bourgogne, de lui céder "tout tel droit et action qu'il a de pouvoir racheter du prince d'Orange, pour 4000 écus, les offices de la gouvernance du comté de Namur, châtelain du château de Namur et autres qu'il tenait".[130]

Mais retournons à Enghien. La seigneurie confisquée à Jacques de Savoie constitue peut-être une compensation au mariage manqué de Philippe de Clèves. En juillet 1485, Maximilien

[122] AEG, Chartes des comtes de Flandre, n° 834.
[123] Le contrat de mariage de Philippe de Bourgogne et d'Anne de Borsele date du 4 juillet 1485 (VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 399; COOLS, *Mannen met macht*, p. 169; SICKING, *Zeemacht*, p. 39-40). Nous ignorons l'argumentation juridique utilisée par Maximilien afin de résilier ce contrat de mariage (M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, *Classical Canon Law on marriage. The making and breaking of households*, in M. CARLIER & T. SOENS (éds), *The household in late medieval cities. Italy and Northwestern Europe compared*, Louvain, 2001, p. 15-23).
[124] GACHARD, *Les archives royales*, p. 309.
[125] FRIS, *Romont*, col. 937.
[126] J.-M. CAUCHIES, *Pierre de Luxembourg*, in DE SMEDT (dir.), *Les chevaliers*, p. 200-201, n° 83; E. MATTHIEU, *Histoire de la ville d'Enghien*, t. I, Mons, 1876, p. 121-130 (à consulter avec prudence).
[127] BNF, ms. fr. 22479, ff. 42r-43r.
[128] GACHARD, *Les archives royales*, p. 308.
[129] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 602 et p. 605.
[130] GACHARD, *Les archives royales*, p. 309.

avait en effet donné à Philippe de Bourgogne l'ancienne "promise" de Philippe de Clèves, Anne de Borselen. Mais l'archiduc trouve un autre parti pour Philippe deux ans plus tard, en 1487. Le 23 février 1486, l'archiduc avait en effet chargé le grand bailli de Hainaut, Antoine Rolin, de détenir la belle-sœur de Jacques de Savoie, Françoise de Luxembourg, fille cadette de Pierre. Pour pourvoir à ses besoins, l'archiduc stipulait en juillet 1486 que, dès son emprisonnement, Françoise recevrait une pension quotidienne de 12 lb. par., et, à titre exceptionnel, la somme de 1200 lb. par., payée sur la recette des biens de feu Pierre de Luxembourg.[131] Ces mesures visent à renforcer la mainmise de Maximilien sur les biens des Luxembourg, qui assure en outre à Françoise une confortable dot. Nous ignorons la date exacte du mariage entre Françoise de Luxembourg et de Philippe de Clèves. Il n'est certainement pas antérieur à juillet 1487, date à laquelle Charles VIII confirme une clausule de la paix d'Arras du 23 décembre 1482 selon laquelle les deux filles de Pierre de Luxembourg, Marie et Françoise, pouvaient bénéficier de leur héritage[132] − un héritage venant du père de Pierre, Louis de Luxembourg, et confisqué par le roi de France après la décapitation de Louis en décembre 1475. Les biens de Louis de Luxembourg sis dans les Pays-Bas avaient quant à eux été donnés par Marie de Bourgogne à Pierre, en juillet 1477.[133] Un passage de la chronique d'Adrien de But daté de 1486 renseigne que Jacques de Savoie, décédé le 30 janvier 1487, offre alors une dot à Philippe de Clèves pour le mariage avec sa belle-sœur Françoise, soit une pension de 12.000 livres sur les biens de Louis de Luxembourg.[134] Quoi qu'il en soit, les noces sont postérieures à la bataille de Béthune, remportée sur les troupes du roi de France par Maximilien en août 1487.[135] Après sa défaite, Charles VIII emprisonne Marie de Luxembourg, veuve de Jacques de Savoie et l'unit, le 8 septembre 1487, au comte de Vendôme François de Bourbon.[136] Quelques semaines plus tard, le 18 novembre 1487, Charles VIII déclare une nouvelle fois que les filles de Pierre de Luxembourg peuvent disposer de la fortune de feu leur père. Peut-être le mariage de Philippe de Clèves doit-il être placé dans cet intervalle ? Reste que, à la fin de l'année 1487, Philippe épouse Françoise de Luxembourg avec la bénédiction de Maximilien d'Autriche, pour qui l'union de veuves d'anciens ennemis avec de loyaux serviteurs constitue un moyen idéal de

[131] "Considerans que bien raisonnable chose est qu'elle soit substentee, alimentee et secourue des biens venans de son dit feu pere" (ADN, B 20135, n° 155649). En septembre 1486, la Chambre des comptes à Lille fait savoir à Maximilien qu'elle a payé la pension "ainsi qu'il le vous a pleu" (ADN, B 17749, fardes "Luxembourg" et "Saint-Pol"). Sur Antoine Rolin, seigneur d'Aymeries et fils de l'ancien chancelier Nicolas, voir C. MATHIEU, *Rolin (Antoine)*, in *BN*, t. XXIX, Bruxelles, 1957, cols. 800-803; COOLS, *Mannen met macht*, p. 284-285; J.-B. DE VAIVRE, *La famille de Nicolas Rolin*, in B. MAURICE-CHABARD (éd.), *La splendeur des Rolin*. *Un mécénat privé à la cour de Bourgogne*, Paris, 1999, p. 24-25.

[132] *Ordonnances des rois de France de la troisième race, recueillies par ordre chronologique*, t. XX, Paris, 1840, p. 9-14 et p. 26-28. La paix d'Arras est éditée dans J. DUMONT, *Corps universel diplomatique*, Amsterdam, 1726, t. III/2, p. 104.

[133] ADN, B 340, n° 16273; B 1610, ff. 181-182v et BNF, ms. fr. 15538, fol. 162r. Sur Louis de Luxembourg, voir W. PARAVICINI, *Peur, pratiques, intelligences. Formes de l'opposition aristocratique à Louis XI d'après les interrogations du connétable de Saint-Pol*, in B. CHEVALIER & P. CONTAMINE (éds), *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée*. *Economie – Pouvoirs – Arts. Culture et conscience nationales*, Paris, 1985, p. 183-196 (réimprimé dans W. PARAVICINI, *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund. Gesammelte Aufsätze, herausgegeben von K. Krüger, H. Kruse und A. Ranft*, Stuttgart, 2002, p. 341-356); D. POTTER, *The Luxembourg inheritance: the house of Bourbon and its lands in Northern France during the sixteenth century*, in *French History*, t. VI, 1992, p. 26-27.

[134] Peut-être le chroniqueur évoquait-il plutôt la pension quotidienne de Maximilien de juillet 1486 ? Voir J. DE BUT, *Chronique*, in J. KERVYN DE LETTENHOVE (éd.), *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne*, t. III, Bruxelles, 1870, p. 652.

[135] FRIS, *Romont*, col. 931.

[136] *Ordonnances des rois*, t. XX, p. 535.

renforcer sa puissance seigneuriale dans des contrées où son pouvoir avait été contesté.[137] Cette union permet non seulement à Philippe de Clèves d'accroître ses possessions en Hainaut et en Brabant, mais lui offre en outre la possibilité de pénétrer au coeur des réseaux français de Jacques de Savoie − une opportunité qu'il utilisera contre Maximilien dans sa révolte en 1488. Grâce à son mariage qui lui offrait la seigneurie d'Enghien et lui ouvrait notamment les portes des réseaux français de son épouse, la base du "pilier social" de Philippe de Clèves ne dépendait plus désormais de sa relation personnelle avec son prince.

L'archiduc d'Autriche, élu roi des Romains en mars 1486, allait encore accroître la position aristocratique de Philippe de Clèves en mars 1487, quand il lui accorde une concession pour endiguer la terre de Breskenszand.[138] Ce don lucratif lui permet, à l'instar de Jérôme Laurin pour Watervliet et de Pierre Bladelin pour Middelbourg, de créer au nord du comté, près de la ville actuelle de Breskens, sa propre fondation.[139] Pour 160 lb. par. payées annuellement au receveur général de Flandre, Philippe peut tirer profit des terres gagnée sur la mer, encourager des personnes à s'y établir et se conduire comme un roi en son royaume.[140] Ce privilège exceptionnel, qui n'était accordé qu'aux intimes du prince, apporte non seulement à Philippe de Clèves de plantureux revenus seigneuriaux, mais lui confère aussi le prestige indispensable à tout "véritable" noble.

Durant les années 1485-1487, Maximilien d'Autriche récompense Philippe de Clèves par un mariage, des seigneuries et de l'argent. A côté des revenus de sa nouvelle seigneurie, de son mariage, de sa dotation de 2000 lb. par. qu'il recevait chaque année de son père sur la recette de Wijnendale[141] et d'autres revenus seigneuriaux[142], Philippe perçoit des rémunérations généreuses de Maximilien et des institutions flamandes en remerciement de services rendus. Ainsi, en juillet 1485, le Franc de Bruges débourse un total de 8440 lb. par. pour remercier Philippe de Clèves, Englebert de Nassau et à leurs partisans d'avoir aidé le Franc à retrouver sa place de quatrième Membre de Flandre.[143] Les revenus les plus importants proviennent néanmoins de sa rémunération en qualité de châtelain de L'Ecluse. A partir de juillet 1485, il

[137] C'est le cas de Guillaume de Croÿ. En 1485, il avait épousé Marie de Hamal, veuve d'Adolphe de la Marck, un ancien combattant de la guerre de Liège de 1482-1483. Maximilien l'avait favorisé en 1477 en lui octroyant des terres en Luxembourg (HHSA, Maximiliana, Liasse I, Konvolut 1, acte d'août 1477), mais il avait lui aussi opté pour l'opposition, dans un principauté qui avait une tradition de révoltes (DE CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire*, p. 114; G. DANSAERT, *Guillaume de Croÿ-Chièvres, dit le sage (1458-1521)*, Paris, 1937, p. 20; R. WELLENS, *Guillaume de Croÿ*, in DE SMEDT (dir.), *Les chevaliers*, p. 247-249, n° 105; COOLS, *Mannen met macht*, p. 200-201).

[138] R. OPSOMMER, *De Wetachtige Kamer van Vlaanderen en de ondergeschikte leenhove circa 1500. Enkele opmerkingen omtrent de Vlaamse feodale piramide*, in B. JACOBS & P. NÈVE (éds), *Hoven en banken in Noord en Zuid*, Assen, 1994, p. 155; A. GHELDOLF, *Opene letteren van gifte van Breskinssant, van maart 1486, ouden stijl*, in *Bijdrage tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, t. VI, 1863, p. 352-357; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, t. III, Bruxelles, 1891, p. 373-376; ADN, B 1611, ff. 171r-172r.

[139] J. HAEMERS, *Middelburg na Pieter Bladelin. De juridische en militaire strijd tussen vorst, stad en adel om sociale erkenning en politieke macht (1472-1492)*, in *ASEB*, t. CXLII, 2005, p. 264.

[140] Sur le développement économique de Breskenszand, voir E. GOTTSCHALK, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, t. II, Dieren, 1983, p. 150-154.

[141] Effectivement payé en 1486 (AEB, Fonds Wijnendale, n° 245, fol. 26r).

[142] Par exemple, 100 florins du Rhin de la recette de Ravenstein en 1486 pour l'achat d'un cheval (HERMANS, *Chartes*, t. I, p. 701).

[143] AEB, Franc de Bruges, registre n° 223, fol. 11r. Lors la révolte de 1477, les villes flamandes avaient réduit le rôle politique du Franc de Bruges. Le 18 octobre 1485, Maximilien rendait au Franc ses privilèges (voir W. PREVENIER, *Réalité et histoire. Le quatrième membre de Flandre*, in *RN*, t. XLIII, 1961, p. 6-14). Philippe de Clèves avait été impliqué dans les négociations relatives à la restauration politique du Franc (ADN, B 1703, fol. 139v).

reçoit chaque année 4988 lb. 16 s. par. de la recette générale de Flandre pour payer l'équipement du château − la somme de 1200 lb. par. lui étant toutefois réservée pour son propre compte.[144] Tout cela sans compter des données qui nous échappent: missions politiques effectuées pour d'autres institutions et autres dons émanant du prince, de nobles et de villes qu'il avait probablement reçus dans le cadre de ses fonctions politiques. En novembre 1486, par exemple, la ville de Bruxelles − fidèle à sa politique bien connue de favoriser des hommes politiques de premier plan en vue de gagner de l'influence à la cour − lui verse 4000 florins du Rhin qui doivent lui permettre d'agrandir l'hôtel Ravenstein sur le Coudenberg.[145]

Après avoir conquis la Flandre, Philippe s'implique davantage qu'auparavant dans la défense, la politique et la gestion financière des Pays-Bas méridionaux. Qu'en est-il des fonctions politiques exercées par Philippe durant les années de régence de l'archiduc (juin 1485 – janvier 1488) ? En novembre 1485, lors de son voyage en Allemagne où il allait être élu être roi des Romains, Maximilien instaure un Conseil de régence chargé de gouverner le comté en son nom. Englebert de Nassau, le chancelier Jean Carondelet, Olivier de la Marche et Philippe de Clèves y prennent part.[146] Avec son père et quelques autres nobles, Philippe se porte alors garant d'un emprunt de 24000 lb. par. sur la ville de Bruges au premier maître d'hôtel Pierre Lanchals, l'écoutète de Bruges.[147] Philippe de Clèves prend également place dans le nouveau conseil des finances instauré le 26 décembre 1487 par Maximilien. Parallèlement à ses offices militaires et politiques, Philippe de Clèves exerce donc dorénavant une fonction financière à la cour de l'archiduc.[148]

De retour d'Allemagne, le roi des Romains reprend la guerre avec la France dans laquelle Philippe de Clèves jouera un rôle majeur, puisque c'est à cette occasion qu'il reçoit le commandement de l'armée bourguignonne.[149] Durant la seconde moitié de 1486 et au printemps 1487, nommé capitaine de Douai et probablement − quoique brièvement − de Bouchain, Philippe défend le sud du comté de Flandre et délivre Saint-Omer et Thérouanne des troupes françaises. L'été 1487 marque cependant le déclin des succès militaires de Philippe de Clèves. En effet, en juin 1487, Philippe de Crèvecœur, seigneur d'Esquerdes, "lors triumphant en Arthois comme ung Cesar en Romme"[150], reprend Thérouanne. La bataille de Béthune de la fin juillet connaît une fin plus tragique encore: Philippe y subit une défaite cuisante contre le seigneur d'Esquerdes. L'emprisonnement d'Engelbert de Nassau et Charles de Gueldre constitue en outre pour Maximilien un sérieux revers militaire.[151] Cependant, Maximilien ne retire pas sa confiance à Philippe: il souscrit à son union avec Françoise de Luxembourg, lui confie la capitainerie de Gemappe[152] et, le 8 janvier 1488, il renforce sa fonction d'amiral.

[144] ADN, B 4123, fol. 118r (seul le compte de la recette de Flandre de l'année 1487 est conservé).
[145] L. GALESLOOT, *Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles*, in *BCRH*, t. XXXVII, 1867, p. 492; AGR, CC 30942, fol. 23r.
[146] COOLS, *Mannen met macht*, p. 270.
[147] AEG, Fonds Pierre de Raveschoot, n° 216. Sur Lanchals, voir M. BOONE, *Lanchals (Pieter)*, in *NBW*, t. XIII, 1990, cols. 471-780.
[148] A. WALTHER, *Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V*, Leipzig, 1909, p. 192.
[149] Pour un résumé des combats de Philippe de Clèves, voir PAVIOT, *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein*, p. 13; DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 93-104.
[150] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 568.
[151] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 574-577.
[152] DE CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire*, p. 51.

Un choix embarrassant (janvier – juin 1488)

Les conséquences désastreuses de la guerre contre la France ajoutées à la défaite militaire de Béthune conduisent les Flamands − Gantois en tête − à contester la politique extérieure de Maximilien. Dans sa lutte pour reprendre à la France les territoires perdus par la dynastie bourguignone en 1477, l'archiduc avait en effet mis à mal le comté. Le conflit avec la France entraîne un blocage du commerce et une flambée des prix. La pauvreté et des conditions de vie difficiles n'engendrent néanmoins pas à elles seules la révolte urbaine. La colère des sujets vient davantage de l'impuissance des autorités face à ces injustices et, surtout, de la politique militaire à la base de ces difficultés. Maximilien dévaluera la monnaie à plusieurs reprises et l'inflation sera encore accentuée par la pénurie de biens. Le montant des impôts atteint en 1485 et en 1487 un seuil historique pour le XVe siècle − l'année 1475 exceptée. Les charges financières et matérielles qui pèsent lourdement sur les habitants grèvent la position des organisations économiques et marchandes et, partant, de l'ensemble du comté de Flandre.[153] C'est contre cette politique "de vol caractérisé" qui érode la base du pouvoir des villes flamandes que les métiers se révoltent en 1488 − comme elles l'avaient fait dans les années précédentes, aux côtés de la noblesse flamande et des autres villes du comté.

La ville de Gand entre en rébellion le 4 novembre 1487.[154] La situation se détériore encore davantage quand le roi de France, profitant du chaos politique, envahit le sud du comté. Le roi des Romains décide alors de convoquer les Etats généraux à Bruges et instaure un nouveau Conseil de finances. Les Gantois ne sont pas convaincus pour autant. Comme dans chaque révolte de cette ville, ses habitants savent combien la conquête militaire des villes voisines est vitale pour la défense de Gand.[155] Début décembre 1487, Gand prend Alost ainsi que les villes d'Hulst et d'Audenarde.[156] Les Gantois forment en outre une coalition avec la "faction flamande" de la cour du roi de France qui leur garantissait leurs privilèges.[157] Les Français promettent de poursuivre la guerre au sud du comté et les Gantois se dirigent vers Bruges.

Pour augmenter sa force de frappe militaire, Maximilien nomme alors à une date indéterminée Philippe de Clèves au poste de capitaine-général de Flandre.[158] Le 8 janvier, il est nommé amiral général de tous ces pays par une ordonnance qui lui confère davantage de pouvoirs que dans celle de janvier 1485. Philippe reçoit les pleins pouvoirs militaires, juridiques et politiques sur mer; il sera "gouverneur général" en remplacement de Maximilien.[159] Les conséquences militaires de cette nomination sont capitales. Une réaction militaire contre l'attaque gantoise est indispensable. Le 9 janvier 1488, le capitaine gantois Adrien Vilain,

[153] Pour un aperçu de la politique financière et économique de Maximilien durant la période 1485-1487, voir BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 292-293.
[154] R. WELLENS, *La révolte brugeoise de 1488*, in *ASEB*, t. CII, 1965, p. 5-52.
[155] Sur la politique militaire stéréotype des Gantois, voir J. HAEMERS, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen netwerken om het stedelijke kapitaal* (Standen en landen, CV), Courtrai, 2004, p. 265-287.
[156] AVG, série 20, n° 6, ff. 29v-31v.
[157] W.P. BLOCKMANS, *La position du comté de Flandre dans le Royaume à la fin du XVe siècle*, in B. CHEVALIER & P. CONTAMINE (éds), *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée. Economie – Pouvoirs – Arts. Culture et conscience nationales*, Paris, 1985, p. 71-89.
[158] GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 336 (lettre envoyée à Ypres par Philippe de Clèves en qualité de "capitaine generael van Vlaenderen" le 15 février 1488). Deux jours plus tard, l'archiduc Philippe adressait un courrier à Philippe de Clèves, le citant comme "capitaine général de Flandres" (GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 337).
[159] Analyse de cet acte dans SICKING, *Zeemacht*, p. 45-51; L. SICKING, *Neptune and the Netherlands. State, economy, and war at sea in the Renaissance*, Leyde, 2004, p. 63-89.

seigneur de Liedekerke, s'empare de la ville et du château de Courtrai.[160] Cette campagne militaire vers le sud du comté est peut-être inspirée par la conquête française de Bourbourg et de Bergues-Saint-Winock.[161] Maximilien, conscient de la situation, ordonne le lendemain à Philippe de marcher sur Courtrai avec un contingent de 300 gens d'armes payés par la ville de Bruges.[162] Mais Philippe échoue à reprendre la ville aux Gantois. Il revient alors à Bruges, où les choses se précipitent: les métiers brugeois se sont alliés aux Gantois et occupent le marché de la ville.[163] Maximilien souhaite empêcher tout pacte de solidarité entre les métiers brugeois et leurs collègues gantois. La maladresse de ce prince envers les sensibilités politiques locales le mènera finalement à être emprisonnement au sein même de la ville de Bruges du 1er février au 16 mai 1488.

Maximilien d'Autriche est d'abord maintenu en captivité dans la maison Cranenburg située sur le marché puis dans l'ancienne maison de Jean III de Gros.[164] Une fois amorcée, la révolte urbaine adopte en Flandre un modèle typique qu'il est aisé de repérer d'un conflit à l'autre.[165] Une coalition des rebelles gouverne alors les villes de Bruges, de Gand et d'Ypres. Ces nouveaux gouvernements comptent dans leur rang des représentants des métiers et des élites urbaines qui avaient été exclus du pouvoir durant les années du principat de Maximilien.

Le jour même de l'emprisonnement de Maximilien, Philippe se rend à Bruxelles via L'Ecluse − un trajet plus sûr − afin de demander à son père de négocier avec les rebelles brugeois.[166] Ce déplacement lui permet d'échapper à l'incarcération, un sort réservé par les Brugeois à d'autres nobles, comme Jean de Lannoy, Martin et Wolfart de Polheim ou encore Jean Carondelet.[167] Très vite, il revient à L'Ecluse pour armer les châteaux et essayer d'intimider les Brugeois.[168] Ses faits et gestes, décrits en détail par Wellens et De Fouw, peuvent se résumer en deux temps.[169] Philippe tente d'une part de refréner la conquête militaire des villes flamandes du comté en prenant position à L'Ecluse et sur la côté septentrionale. Il se rend Namur début avril pour y réprimer un soulèvement urbain inspiré par la résistance flamande et mené contre la politique de l'archiduc et de ses serviteurs − Jean de Glymes, notamment.[170] Il y installe un régime qui allait lui rester fidèle dans ses futurs choix politiques.[171] Il

[160] V. FRIS (éd.), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1515*, t. II, Gand, 1904, p. 265.
[161] WELLENS, *La révolte*, p. 13.
[162] La campagne coûte 200 lb. gr. (AVB, Sentences civiles de la chambre, 1487-88, fol. 76v; C. CARTON (éd.), *'t Boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe sichten jaer 1477 tot 1491*, Gand, 1859, p. 174).
[163] WELLENS, *La révolte*; J. HAEMERS & E. LECUPPRE-DESJARDIN, *Conquérir et reconquérir l'espace urbain. Le triomphe de la collectivité sur l'individu dans le cadre de la révolte brugeoise de 1488*, in C. DELIGNE (éd.), *Groupes sociaux & territoires urbains du Moyen Age au XVIe siècle*, Turnhout, 2006 (à paraître).
[164] La maison, avait appartenu à Jacques de Savoie, avait été donnée par Maximilien à Philippe.
[165] J. DUMOLYN & J. HAEMERS, *Patterns of urban rebellion in medieval Flanders*, in *Journal of Medieval History*, t. XXXI, 2005, p. 369-393; M. BOONE, *Armes, coursses, assemblees et commocions: les gens de métiers et l'usage de la violence dans la société urbaine flamande à la fin du Moyen Age*, in *RN*, t. LXXXVII, 2005, p. 1-33; R. VERBRUGGEN, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Bruges, 2005, passim.
[166] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 113.
[167] O. DE LA MARCHE, *Mémoires* (Société de l'histoire de France), H. BEAUNE & J. D'ARBAUMONT (éds), Paris, 1885, t. III, p. 291.
[168] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 607; AVB, Sentences civiles de la chambre, 1487-1488, fol. 111r.
[169] WELLENS, *La révolte*, p. 21-52; DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 105-139.
[170] Sur ce personnage, voir H. COOLS, *Les frères Henri, Jean, Antoine et Corneille de Glymes-Bergen: les quatre fils aymon des Pays-Bas bourguignons*, in *PCEEB*, t. XXXXI, 2001, p. 123-133.
[171] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 129; MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 63; J. BORGNET, *Troubles du comté de Namur en 1488*, in *Annales de la société archéologique de Namur*, t. II, 1851, p. 32 (Philippe avait en effet acheté des droits politiques sur les offices du comté de Namur).

rassemble fin avril des troupes au Quartier Ouest afin de lutter contre l'invasion française, mais sans grand succès. D'autre part, Philippe participe de manière intensive aux négociations des Etats généraux avec les villes flamandes en vue de libérer l'archiduc. Lors de ces Etats généraux, les nobles de sang qui avaient fait partie du Conseil de régence de 1483-1485, interviennent comme médiateurs entre les différentes parties: Flamands et autres pays d'un côté, grand conseil de Maximilien et archiduc en personne de l'autre. Les délégués des Etats demandent alors explicitement à Adolphe et Philippe de Clèves d'user de toute leur influence pour rétablir la paix.[172] La position des Flamands est toutefois trop radicale que pour qu'ils cèdent aux autres Etats qui souhaitent leur reddition inconditionnelle. Aux Etats généraux de la mi-mars 1488 qui se tiennent en l'hôtel Saint-Georges à Gand, l'intransigeance gantoise se manifeste de manière évidente. Le brillant "idéologue" des Gantois, maître Guillaume Zoete, prononce un discours politique dans lequel il exorte les pays à s'unir contre son usurpateur. Il plaide ainsi sa cause: "d'abord que le bon amour et l'union entre tous les pays du seigneur seront restaurés, au profit de leur prince naturel [Philippe le Beau] et contre la politique de son père".[173]

L'impasse politique est totale. Au début du mois de mai, la menace militaire de l'empereur allemand Frédéric III − qui entre dans les Pays-Bas méridionaux fin avril 1488[174] −, la prise de position anti-flamande du pape qui excommunie la Flandre ainsi que le désir commun d'en finir avec une guerre qui menait le pays à la ruine, font prendre conscience aux villes de Bruges et de Gand qu'une libération du Roi des Romains contre des garanties suffisantes s'impose.[175] Le 12 mai, la Flandre, le Brabant, le Hainaut et la Zélande signent un traité d'alliance, approuvé par Maximilien d'Autriche et par le roi de France, qui garantit une collaboration politique plus étroite entre ces pays.[176] La paix définitive entre Maximilien et la Flandre est conclue le 16 mai.[177] Toutes les requêtes des insurgés y sont satisfaites. Maximilien rétablit le Conseil de régence des années1483-1485 et confirme tous les droits, privilèges et coutumes du pay. Lors d'une cérémonie solennelle, il jure la paix sur les reliques de saint Donatien de Bruges. En guise de garantie, trois otages restent en Flandre: le seigneur de Falkestein et le comte de Hanau (à Bruges), ainsi que Philippes de Clèves (à Gand). Philippe jure alors sur "le fust de la sainte croix" qu'il va maintenir la paix. Si l'archiduc devait rompre son serment, Philippe serait alors à son tour délié de tout engagement vis-à-vis du roi des Romains et "assistera ceulx de Flandres à l'encontre de nous, de tout son povoir et de toutte sa puissance".[178]

Il nous paraît suspect que l'opposition militaire menée par Philippe de Clèves par la suite ait déjà été en germe lors de la paix de Bruges du 16 mai. Le conflit de Philippe avec Maximilien est déjà fondé juridiquement avant même qu'il ne débute. Avait-il déjà eu l'intention d'adhérer au parti flamand lorsqu'il a signé la paix ? Peut-être: il est presque certain qu'une

[172] WELLENS, *Les Etats généraux*, p. 205.
[173] BNF, ms. fr. 11590, fol. 255v. Nous préparons actuellement l'édition de ce document important non seulement pour l'histoire politique du XVe siècle mais aussi pour l'histoire de l'idéologie médiévale. Un document au contenu équivalent et daté du 28 avril 1488 est édité par I. DIEGERICK, *Correspondance des magistrats d'Ypres députés à Gand et à Bruges pendant les troubles de Flandre sous Maximilien, duc d'Autriche, roi des Romains etc.*, Bruges, 1855, p. XXXI-LXV.
[174] Le 10 avril 1488, l'empereur allemand Frédéric III informe ses vassaux qu'il marchera contre les Flamands, "mit aller macht und geraitschafft, so in veld gehort, in eigner person" (HHSA, Fridericiana, VII, farde "1488", p. 31. Fin avril, il entre dans la principauté de Liège (HHSA, Fridericiana, VII, farde "1488", p. 60.
[175] BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 298; WELLENS, *Les Etats généraux*, p. 210-213.
[176] DUMONT, *Corps universel diplomatique*, t. III-2, p. 199.
[177] DUMONT, *Corps universel diplomatique*, t. III-2, p. 201.
[178] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 15.

fois relaxé par les Brugeois, Maximilien allait violer son serment, lui qui tout au long des négociations préliminaires à la paix n'avait jamais cédé aux caprices des Flamands. Le 27 avril 1488, devant les Etats, Guillaume Zoete exprimera d'ailleurs clairement son inquiétude quant à la remise en liberté de l'archiduc.[179] Et de fait: le 16 mai, avoir quitté Bruges, Maximilien s'empresse de reprendre la lutte armée contre la Flandre, arguant que son serment, obtenu sous la contrainte, ne l'engage aucunement.[180]

Il paraît évident que la violation du serment de Maximilien avait été prévue par les Flamands. Le 25 avril, au début de la réunion des Etats généraux à Gand, les principaux seigneurs de sang, Adolphe de Clèves et Philippe de Bourgogne, se rendent à L'Ecluse pour négocier avec Philippe de Clèves, qui, quelques jours auparavant, séjournait au Quartier Ouest pour y rassembler des troupes contre les Flamands.[181] A L'Ecluse, père et fils s'accordent sur "la prise d'otage" de Philippe par les Gantois: il constituerait un gage en cas de non-respect de son serment par Maximilien. Peut-être Adolphe a-t-il alors convaincu son fils de rejoindre les Flamands… Après une réunion entre les seigneurs de sang et Maximilien le 27 avril[182], les deux parties acceptent de livrer trois otages: le margrave de Bade, le duc de Bavière et Philippe de Clèves. Les deux premiers refusent. Philippe de Clèves, lui, "s'y offri liberalement".[183]

Mais les certitudes politiques de Philippe sont ébranlées. Le 6 mai, Maximilien lui donne la gouvernance du château de Middelbourg.[184] Essaye-t-il par cette libéralité de s'attacher la fidélité vacillante de son serviteur ou faut-il y voir la confirmation par un roi impuissant de la décision des rebelles brugeois, qui occupaient le château depuis le moi de février, de faire preuve de bonne volonté envers Philippe de Clèves ?[185] Les Flamands préparent la guerre totale contre Maximilien. Le 1er, le 11 et le 15 mai, les Gantois proposent au maréchal de France Philippe de Crèvecœur une coopération militaire contre les troupes allemandes au comté de Flandre.[186] Les Gantois réalisent qu'une coalition avec les Français leur permettrait d'intimider Maximilien − peut-être évoquent-ils alors aussi la possibilité d'une guerre générale de la Flandre contre le roi des Romains ? Le 14 ou le 15 mai, Philippe est toujours en proie au doute. Il souhaite une nouvelle fois des co-otages. Après avoir juré "la paix, l'aliance et l'union des pays" lors d'une grande messe dans l'église Saint-Donatien à Bruges, Adolphe de Clèves se rend le 15 mai auprès de son fils, à qui il promet la délivrance par les Brugeois de deux otages, Vyt de Volkestein et le comte d'Hanau.[187]

Philippe marque son accord. Le 16 mai, après la cérémonie solennelle au cours de laquelle Maximilien avait prêté serment, il se rend, "plus désiré de jamais", au dîner que Maximilien organise à Bruges − dans l'hôtel de Philippe de Clèves selon Molinet, dans la maison de Jean Caneel d'après les délégués yprois.[188] Après avoir lui aussi promis "tous sermens et

[179] "Dat de detencie van den coninc niet sculdich en was voren ghecort te zyne, uut vreese waert zo dat hy ghestelt ware in zyne vryheyt, dat hy danne van den payse niet houden en zoude" (DIEGERICK, *Correspondance*, p. 173).
[180] WELLENS, *Les Etats généraux*, p. 213.
[181] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 7; DESPARS, *Cronycke*, t. IV, p. 397.
[182] CARTON (éd.), *'t Boeck*, p. 215.
[183] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 7.
[184] DESPARS, *Cronycke*, t. IV, p. 402.
[185] HAEMERS, *Middelburg na Pieter Bladelin*, p. 252-260.
[186] DIEGERICK, *Correspondance*, p. 203; AVG, série 400, n° 29, ff. 410v et 412r.
[187] CARTON (éd.), *'t Boeck*, p. 221; MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 10.
[188] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 32; DIEGERICK, *Correspondance*, p. 216.

fidelitez"[189] sur les reliques de saint Donatien, Philippe assure les Brugeois de sa défense du pays contre toute entrave à la paix.[190] Quelques heures plus tard, il quitte Bruges par la porte de la Croix avec l'archiduc et lui demande de respecter la paix.[191] Accompagné d'une centaine de chevaliers, il arrive à Gand en soirée pour loger chez Philippe de Bourgogne, son futur partenaire au Conseil de régence.[192] Le lendemain, avec toute la gravité requise, Philippe assure les Gantois de sa fidélité à la paix.[193] Personne ne saura jamais s'il entre déjà alors dans les intentions de Philippe de joindre les Flamands dans leur opposition au prince. Il est toutefois possible que cette décision ait été prise quelques jours auparavant. Quoi qu'il en soit, la paix de Bruges lui offre la possibilité juridique de changer de camp. Si la décision d'adhérer aux Flamands ne remonte pas au 16 mai, elle a dû être prise rapidement dans les jours qui suivent.

L'invasion allemande vient confirmer la quasi-certitude de Philippe de Clèves que Maximilien n'allait jamais respecter son serment et le légitime dans sa lutte contre le roi des Romains. Après s'être rendu à Eeklo, le roi des Romains se trouve au château de Male en vue de menacer militairement la ville de Bruges. Le 21 mai, Philippe assure Maximilien de sa fidélité à la paix − ce qui signifie que si le roi des Romains ne retire pas ses troupes, il se verrait contraint de le défier.[194] Maximilien demande alors au comté de Flandre "que l'on deportast de publiier laditte paix" et ordonne à son armée d'attaquer les Gantois au sud du comté.[195] La résistance militaire des Etats de Flandre se met très rapidement en place. Dans l'église Saint-Jean de Gand, le 23 mai, Philippe Clèves jure solennellement de respecter les conditions de paix et les Etats de Flandre lui confient la tâche de défendre le pays, de chasser avec force les Allemands et de leur opposer une ardente résistance.[196] Durant les jours qui suivent, les Etats de Flandre débattent du financement de la guerre et décident de verser à Philippe une pension annuelle de 4800 lb. par., payable également par Bruges, Gand, Ypres et le Franc de Bruges.[197] Le 26 mai, Philippe dîne en compagnie de représentants des Membres de Flandre, consommant ainsi sa nouvelle position politique en Flandre.[198]

De son côté, Maximilien renforce lui aussi sa position et, le jour même du serment prêté par Philippe à Gand, l'archiduc quitte la Flandre. Le 24 mai, à Louvain, il prend avec son père

[189] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 32.
[190] 'Ende dat met jonstegher herten zegghende hem ghereedt, met live ende met goede, dit landt van Vlaendren te helpen beschermen van alle oppressien ende infracteurs van payse' (DIEGERICK, *Correspondance*, p. 216-217).
[191] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 148.
[192] DIEGERICK, *Correspondance*, p. 218-219.
[193] DIEGERICK, *Correspondance*, p. 220-221; DESPARS, *Cronycke*, t. IV, p. 404.
[194] DIEGERICK, *Correspondance*, p. 229-31.
[195] "Lors fut mué appointement en espoantement, leesse en tritresse, transquilité en hostilité, esbanoy en anoy et felicité en ferocité" (MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 37).
[196] "Philips es vulcommelic ghedelibereert, eist nood, dit landt te deffenderene, ende met machte de duutsche t'expulserene ende te wederstaene met grooter affectie" (DIEGERICK, *Correspondance*, p. 235).
[197] Bruges avait déjà payé sa quote-part le 24 mai − "up tghuent dat hem [Philippe de Clèves] bij den staten ende bij den drie leden slands van Vlaenderen in toecommenden tijden toegheleit ende gheordonneert zal worden jaerlix thebbene in pencioene up tvoorseide land van Vlaendren of anderssins" (AVB, Sentences civiles de la chambre, 1487-1488, fol. 105v). N'étant plus un membre politique du comté de Flandre depuis le 13 février 1488, le Franc de Bruges ne souhaitait plus intervenir financièrement (AEB, Franc de Bruges, registre n° 226, fol. 16v). Le 3 juin, Antoine de Fontaines venait cependant une nouvelle fois lui demander les 100 livres (AEB, Franc de Bruges, registre n° 226, fol. 18r). Le Franc de Bruges paya finalement 600 lb. par. (AEB, Franc de Bruges, registre n° 226, fol. 94r). Les rebelles brugeois décident en outre de renforcer les châteaux de L'Ecluse − ville dont ils renouvellent alors la loi (AVB, comptes de la ville de la période février-septembre 1488, fol. 121r).
[198] W.P. BLOCKMANS, *Handelingen van de leden en van de staten van Vlaanderen. Regering van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (1477-1492)*, t. I, Bruxelles, 1973, p. 465-466.

l'empereur Frédéric III la tête d'une armée allemande pour libérer son fils Maximilien.[199] D'après Olivier de la Marche, c'est alors qu'il rompt son "pacte de non-agression" envers la Flandre.[200] Maximilien justifie cette violation en affirmant que l'obéissance à son père prévaut sur un serment envers ses sujets. A la tête de troupes allemandes, il se dirige vers la Flandre où son armée arrive à Tenremonde le 29 mai.[201] Quelques jours plus tard, le 5 juin, il atteint Everghem où le siège de Gand devait se poursuivre jusqu'au 13 juillet 1488.[202]

La situation militaire cristalise en quelque sorte la position des deux partis. Le 1er juin, Philippe prend place dans le nouveau Conseil de régence qui allait désormais gouverner la Flandre au nom du jeune comte Philippe le Beau. Le même jour, ce Conseil de régence décide de vendre des rentes sur le domaine du comté afin de financer la guerre.[203] Philippe retrouve ses anciennes amours − l'art militaire − et, avec Jean de Gruuthuse, fils de Louis, et Adrien Vilain, seigneur de Rassegem, il protège la ville de Gand contre l'agression allemande. Le 8 juin, Clèves, Gruuthuse et Vilain parviennent à se rendre maîtres du ravitaillement de l'armée allemande à Tenremonde.[204] Le lendemain, Philippe de Clèves prête un nouveau serment solennel au "Hoochhuis", sur le marché du Vendredi à Gand, là même où les comtes de Flandre prononçaient le serment comtal.[205] Il promet alors de soutenir, avec sa vie et tous ses biens, la guerre menée par les Flamands au nom de Dieu, du roi de France et du comte Philippe le Beau contre l'archiduc Maximilien d'Autriche, ses alliés et tous ceux qui enfreignent la paix (du 16 mai). Jamais il n'abandonnerait cette guerre. Philippe, qui se "sent" alors comte de Flandre, allait désormais gouverner le comté au nom de Philippe le Beau. Il porte les titres de "capitaine général" et "gouverneur général de notre très redouté seigneur Philippe", le comte de Flandre.[206]

Durant la période qui va de la fin avril à la fin de mai, Philippe de Clèves est intimement convaincu de diriger le mouvement de contestation des villes et de la noblesse flamandes à l'égard de Maximilien d'Autriche. Cette révolte est avant tout une révolte urbaine des élites et des métiers brugeois et gantois contre la politique autocratique d'un seigneur qui ne respecte plus les anciennes traditions politiques du comté. Quelques nobles flamands dont le pouvoir politique avait été rogné par Maximilien rejoignent les rangs des rebelles. Avec la paix de Bruges, les "rebelles" entendent restaurer la situation politique du comté. Philippe de Clèves accepte de mener la révolte et de prendre les armes contre son ancien prince. A l'instar de son père durant les révoltes de 1483-1485, Philippe gouverne le comté de Flandre en étroite

---

[199] P.-J. HEINIG, *Ein bitter-freudiges familientreffen: Maxilimilian I. und sein Vater in Löwen (24. Mai 1488)*, in J. PAVIOT (éd.), *Liber Amicorum Raphaël De Smedt. 3. Historia*, Louvain, 2001, p. 183-195; H. WIESFLECKER, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. I Jugend, burgundisches Erbe und Römisches Königtum bis zur Alleinherrschaft (1459-1493)*, Vienne, 1971, p. 218-222.

[200] DE LA MARCHE, *Mémoires*, t. III, p. 294-295.

[201] Il y donne l'ordre d'assiéger Liedekerke (ADN, B 3523, n° 124581-2).

[202] WIESFLECKER, *Kaiser*, p. 220. L'itinéraire précis est à reconstituer d'après HHSA, Fridericiana, t. VII, p. 31-166; ADN, B 3523, n° 124855-67). Maximilien reste à Everghem (avec toutefois quelques séjours à Ardenburg) jusqu'au 16 juin. Il se rend ensuite à Menen via Deinze pour y chercher de l'artillerie pour son armée. Il est de retour à Everghem le 1er juillet. En août, il est à Boekhoute, avant de se rendre peu après à Anvers (voir aussi GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 356, p. 360, p. 370 et p. 408).

[203] ADN, B 1287, n° 19154 et B 2137, n° 69592 (pour d'autres actes de cette période, voir AVB, CP, n° 1231 et AVG, série 94, n° 765-767).

[204] AVG, série 20, n° 6, fol. 145r.

[205] AVG, série 93, n° 7, fol. 50v (édité ci-après, document 2).

[206] "Stedehoudere generael van onse harde gheduchten Heere de hertoghe Filips" (AGR, CC 38712, fol. 101v), "stedehouder generael van den lande ende graefscepe van Vlaenderen" ou "gerechtich stedehouder […] van den zelven onsen voorseiden gheduchten heere" (DIEGERICK, *Correspondance*, p. 299-300); "capiteyn generael van Vlaendren" (AVB, Sentences civiles de la chambre, 1487-1488, fol. 142r); "capitaine de Flandres" (GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 361).

collaboration avec un Conseil de régence. Nous avons exposé plus haut que son mariage, son impressionnant patrimoine immobilier et ses revenus annuels sur la recette générale de la Flandre lui assurent une position économique et sociale indépendante à l'égard de Maximilien. Le roi des Romains l'avait certes pourvu de fonctions politiques, mais le Conseil de régence allait lui confier des charges plus importantes encore. Les cités de Flandre lui promettent en outre une pension annuelle. Dès juin 1488, Philippe de Clèves, qui compte désormais parmi les nobles les plus importants de sa génération, occupe un rang social, économique, financier et politique qu'il ne devait plus perdre.

Philippe de Clèves, gouverneur général du comté de Flandre (juin 1488 – octobre 1489)

L'opposition politique et idéologique contre la régence de Maximilien

Le 1er juin 1488, Philippe de Clèves, alors gouverneur général de Flandre, entre pour la première fois au Conseil de régence, une institution qui allait présider aux destinées du comté de Flandre du 16 mai au 31 septembre 1489.[207] Ce Conseil se compose des "nobles de sang" bourguignon, c'est-à-dire Philippe de Bourgogne, seigneur de Beveren et de Veere, de Louis de Bruges, seigneur de Gruuthuse et d'Adrien Vilain, seigneur de Rassegem, ainsi que du président du Conseil de Flandre, Philippe Wielant.[208] Si Philippe de Clèves devait se rendre hors des frontières du comté, il serait alors remplacé comme gouverneur général par Philippe de Bourgogne ou Louis de Gruuthuse.[209] Adolphe de Clèves ne participe pas à ce deuxième Conseil de régence. Il n'exercera d'ailleurs plus aucune fonction politique durant les années qui vont suivre, ni au service des Flamands ni à la cour de Maximilien. Faut-il accorder foi à Adolphe de Clèves quand il invoque les douleurs que lui cause sa jambe pour justifier sa passivité ? Devant l'ordre de la Toison d'or qui lui demande d'expliquer son soutien aux rebelles flamands en 1491, il prétend qu'au printemps 1488, "il chut en une tres grande maladie comme chacun scet".[210] Molinet évoque lui aussi la sérieuse indisposition d'Adolphe au printemps de cette même année.[211] En 1488, Adolphe ordonne d'ailleurs la construction d'un mausolée à Bruxelles − ce qui pourrait indiquer que sa santé déclinait gravement.[212] Un an auparavant, il avait fait rédiger un testament dans lequel il institue son seul fils légitime "son hoir et heritier universel".[213] Cependant, nous ne portons pas crédit à Adolphe lorsqu'il affirme en 1491 qu'il "ne s'en est en riens meslé".[214] En effet, il accepte le 1er janvier 1489

[207] AVB, CP, n° 1231.
[208] AVG, série 94, n° 765-6; AEG, Conseil de Flandre, 7513, ff. 4r-5v et B 1705, fol. 11v (édité par HAEMERS & LECUPPRE-DESJARDIN, *Conquérir et reconquérir*, annexe III); voir aussi CAUCHIES, *Philippe le Beau*, p. 14; BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 141-143. Ces nobles s'appellaient les "nobles de sang". Ainsi, le 15 octobre 1489 par exemple, Philippe de Clèves exige de la ville d'Ypres qu'elle obéisse au Conseil de régence en général, et à Philippe de Bourgogne en particulier, insistant sur son lien de sang avec Philippe le Beau ("Wilt u vryelic t' hemwaerts betrauwen, als toten ghenen die van den bloede van onsen erfachteghen prince ghespruut es"; L.-P. GACHARD, *Lettres inédites (deuxième partie)*, p. 241-242).
[209] AVG, série 20, n° 6, ff. 90r-v; série 94, n° 772; AGR, CC, Acquits de Lille, boîte 53, acte de 6 février 1489.
[210] BNF, ms. fr. 18997, fol. 90v.
[211] MOLINET, *Chroniques*, t. I, p. 616.
[212] En 1488, la ville de Bruxelles lui verse une somme d'argent pour ériger sa sépulture dans le couvent des dominicains (GALESLOOT, *Notes extraites*, p. 492). Le mausolée des Clèves sera été détruit lors du bombardement de Bruxelles en 1695 (CHEVALIER, *Les Clèves-Ravenstein*, p. 34-38).
[213] Edité par VAN BELLE, *Een fundatieplaat*, p. 86-94. Adolphe consacre une importante part de sa fortune à des fondations religieuses. Une comparaison intéressante avec un cas contemporain est présentée dans M. BOONE, *Un grand commis de l'Etat burgundo-habsbourgeois face à la mort: le testament et la sépulture de Pierre Lanchals (Bruges, 1488)*, in J.-M. DUVOSQUEL, A. KELDERS & A. VANRIE (éds), *Aspects de la vie culturelle dans les Pays-Bas bourguignons et habsbourgeois. Mélanges Pierre Cockshaw*, Bruxelles, 2006 (à paraître).
[214] STERCHI, *Über den Umgang*, p. 668.

une pension annuelle de 2000 écus (de 48 gr. la pièce) payée par Jan van der Scaghe, alors receveur général de Flandre[215]: Adolphe est peut-être "empêché" par ses ennuis de santé, mais la pension obtenue des rebelles flamands laisse planer quelques doutes quant à sa "neutralité".

En juin 1488, Maximilien tente de convaincre le gouverneur général de rejoindre son parti, mais Philippe s'obstine. Le 9 juin, alors qu'il réitère à Gand sa promesse de défendre la Flandre contre toute violation de la paix de Bruges, Philippe de Clèves envoie au roi des Romains un courrier annonçant son opposition ouverte à sa politique: "en ensuivant le serment par votre ordonnance et tres instante requeste j'ay fait de entretenir la paix par vous faicte et si solempnelement juree en la ville de Bruges".[216] Que se soit dans sa correspondance avec Maximilien, avec ses alliés ou encore avec des tiers, Philippe ne cesse d'invoquer son serment de Bruges pour justifier son opposition à son ancien seigneur.[217] Selon lui , Maximilien ne tient pas ses promesses du 16 mai, bafouant ainsi le serment qu'il avait prêté devant Dieu. Néanmoins, "ung noble homme par crainte de mort ne aultre danger que luy puist advenir ne doit faulser son serrement au promesse".[218] Maximilien devient ainsi "un faux tyran" qui, au mépris de Dieu et des lois, détruit sans raison le pays et mène ses sujets à la ruine.[219] A l'inverse, Philippe de Clèves, lui, respecte sa parole, "faisant la guerre a la deffence des pays" de Philippe le Beau, son prince naturel.[220] Maximilien réagit le 14 juin: "Comme vous scavez, nul serment, et encoires moins celui qui est fait a tort, ne vous poelt obligier de faire contre vostre souverain en sa juste querelle".[221] Pour justifier son action contre la ville de Gand, Maximilien invoque alors son obéissance à son père Frédéric III. Il souhaite en effet mettre Gand "soubz son empire en vraye et sceure obeissance de nostre dit filz"; il ajoute que cette guerre n'est pas uniquement dirigée contre la ville de Bruges où Philippe avait prêté serment. Ce dernier ne se laisse pas intimider et objecte à l'archiduc que son serment s'appliquait à toutes les villes de Flandre. Il répète que ni le roi des Romains ni l'empereur n'ont le droit de les combattre. A l'argument de Maximilien que Philippe est, vu son lignage, "du droit sang de Clèves", et donc obligé de suivre l'empereur allemand, Philippe rétorque: "mais vous scaves, toute obeissance, que l'on doit a souverain, cesse quand icellui souverain sans cause ou raison fait la guerre au prince immediat ou a ses pays, terres et seigneuries, car en ce cas le vassal est tenu de deffendre son seigneur naturel contre icellui souverain, et tous seremens et fidelite d'entre le seigneur et le vassal sont reciprocques".[222] La réplique de Maximilien est une déclaration de guerre: "Vous estez maintenant nostre ennemy et nous le vostre".[223]

Par la suite, Philippe de Clèves aura régulièrement recours aux arguments juridiques dans son combat contre le roi des Romains. De leur côté, les Flamands diffusent des pamphlets et des lettres dans les Pays-Bas afin de justifier leur révolte et légitimer l'action de Philippe.[224] Par une propagande agressive, le gouverneur général de Flandre essaye d'insuffler un esprit révolutionnaire dans les autres principautés des Pays-Bas. L'idéologue des révoltes

[215] ADN, B 1775, fardes "Clèves" et "Le Scaghe".
[216] Edité par BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 355-357.
[217] De Fouw propose un résumé de cette correspondance (DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 154-167).
[218] Extait de la proposition de Philippe de Clèves de mars 1492 (BNF, ms. fr. 18997, fol. 89v).
[219] Philippe écrit à la ville d'Ypres le 26 juin 1488 afin obtenir de l'aide dans sa libération du pays − "desen valschen tyranten, die zonder redelicke cause, jeghen Gode ende jeghen recht, destrueren de landen ende ondersaten van onsen voerseiden prince" (GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 364).
[220] CAUCHIES, *Philippe le Beau*, p. 25-26.
[221] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 49.
[222] BNF, ms. fr. 18997, fol. 16r.
[223] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 55.
[224] Voir J. HAEMERS & L. SICKING, *De Vlaamse opstand*.

flamandes, Guillaume Zoete, l'accompagne d'ailleurs dans tous ses déplacements.[225] Philippe de Clèves envoie de nombreux courriers tant à ses partisans qu'à ses ennemis pour expliquer sa position. Il s'agit pour lui de les convaincre que la révolte de 1488 n'est rien d'autre que la défense du "bien commun" et de la "chose publicque" − termes continuellement répétés[226] – des pays bourguignons. Il martèle également que son attitude lui est dictée par le serment qu'il a prêté Bruges et par son allégeance à son prince, Philippe le Beau. Dans un traité à caractère juridique, les Gantois et Philippe de Clèves personnifient la révolte sous les traits d'un personnage fictif nommé Philalites: d'après leur comte Philippe, Philalites défend la position politique des Flamands et prêche la paix contre la "guerre perpetuelle" que Maximilien et ses conseillers mènent aux Pays-Bas bourguignons.[227]

Le financement de la révolte

La chronologie exacte des exploits de Philippe de Clèves alors qu'il était gouverneur général de Flandre a été retracée par Arie De Fouw.[228] Nous nous concentrerons donc sur les trois piliers fondamentaux du statut noble de Philippe de Clèves qui ont été exposés plus haut. Dans un premier temps, nous examinerons les revenus financiers que lui octroye le Conseil de régence. Les comptes du receveur général de Flandre, le Gantois Jean van der Scaghe, n'étant toutefois pas conservés, nous ignorons si Philippe a *de facto* perçu sa pension annuelle de 4988 lb. 16 s. par. pour sa capitainerie des châteaux de L'Ecluse. De la même manière, bien qu'il soit resté amiral de tous les pays de Philippe le Beau – il n'exerce alors son pouvoir que dans le comté de Flandre –, et qu'il n'ait pas démissionné de la fonction de capitaine de L'Ecluse, nous ignorons si la Flandre lui alloue encore une pension. En effet, à l'instar des années 1483-1485, les émoluments des fonctionnaires de l'Etat flamand sont payés sur les revenus seigneuriaux. Mais ceux-çi sont insuffisants. Le 1er juin, les villes de Flandre, qui gèrent des caisses du comté, décident qu'une émission des rentes de toute la Flandre est nécessaire pour financer la guerre contre Maximilien.[229] Une partie des bénéficies de la vente de ces rentes devait revenir à Philippe de Clèves. En plus de la pension annuelle de 4800 lb. par. accordée depuis mai 1488, les villes de Bruges, Gand et Ypres lui octroient en juin, juillet et août la somme de 3600 lb. par.[230]

En qualité de capitaine général de Flandre, Philippe de Clèves se voit régulièrement accorder par les Membres de Flandre des aides financières qui doivent l'aider à supporter les frais causés par la guerre contre l'archiduc et, plus spécifiquement, à payer les troupes. Ces sommes d'argent doivent. Le 3 juin 1488, la ville de Bruges avait déjà rémunéré le frère bâtard de Philippe, Jean de Ravenstein, qui gouvernait le château de L'Ecluse au nom de son frère, de 1200 lb. par. pour les soldes des gens d'armes qui surveillaient alors les places fortes de L'Ecluse. Philippe de Clèves remboursera cet argent grâce à une aide perçue par comté de

[225] AVG, série 20, n° 7, fol. 183r-v.
[226] Ce point est abordé en détail dans HAEMERS & LECUPPRE-DESJARDIN, *Conquérir et reconquérir*.
[227] Edité par GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 378-404.
[228] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 168-255.
[229] AVB, PO 1231; BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 468.
[230] "In pencioene up tvoorseide land van Vlaendren" (AVB, Sentences civiles de la chambre, 1487-1488, ff. 105v, 137r et 140v). La ville de Gand lui alloue cette somme d'argent sous forme de prêt "in leeninghen up de wedden van den voornoemden mer Phelips bij den drien leden slands" (AVG, série 20, n° 7, ff. 2r, 3r, 4r, 148r etc.). Le 4 septembre 1488, Adrien Vilain, seigneur de Rassegem, lui prête 80 lb. gr. "up tghuent dies men hem [Philippe de Clèves] sculdich was ter causen van zijnen state" (AVG, série 20, n° 6, fol. 128v).

Flandre.[231] Il est difficile d'appréhender de manière globale l'ampleur du soutien accordé par les villes de Flandre à leur gouverneur. Antoine De Decker a retrouvé une aide de 4800 lb. par. reçue par Philippe pour organiser son voyage en France fin 1488, ainsi qu'une aide de 168000 lb. par. datée de mars 1489.[232] Nous avons pour notre part retrouvé les traces d'aides de 9000 couronnes d'or[233] et de 12000 gulden[234], ainsi que quelques paiements des troupes pour des actions militaires urgentes.[235] Il y a certainement encore d'autres aides[236], mais la conservation partielle des comptes des villes de Flandre rend malaisée toute tentative de clarification. A côté de ces aides militaires, Philippe de Clèves obtient également les revenus liés à son amirauté, payés par les villes de Flandre, comme Gand en 1489. Ces émoluments ne diminuent en rien les revenus de sa pension.[237] Enfin, n'oublions pas que Philippe de Clèves est également pensionné par des villes, et ce à titre exceptionnel, pour certaines tâches occasionnelles. Ainsi, en 1488, Philippe reçoit 480 lb. par. de la ville d'Ypres pour divers services[238] et 1500 lb. par. de la ville de Lille pour son aide dans la défense de la ville.[239] En août 1489, en témoignage de la reconnaissance de ses habitants, Bruxelles offre à Philippe 4000 florins du Rhin pour avoir collaboré à expulser les troupes de Maximilien hors de la ville.[240] Enfin, le Franc de Brugse payait des soldats pour surveiller le château de Philippe de Clèves à Winendaele. Cette soldatesque pouvait également protéger Bruges en cas d'attaque de la ville par les troupes allemandes.[241]

Les villes du comté de Flandre garantissent au gouverneur le défraiement de ses hommes de guerre ainsi que de quelques individus de son entourage. Des messagers, des serviteurs domestiques et d'autres membres de sa maison sont ainsi régulièrement payés par les villes flamandes.[242] Son trésorier Jehan de Moorslede reçoit ainsi de la cité de Gand un contingent de cavaliers et il prête même à l'occasion de l'argent de la ville.[243] Le "contrat" que Philippe a

[231] "Jan, bastaert van Ravesteyn, stedehoudere ende capitain uter name van mer Phelips van Ravesteyn ter Sluus" a reçu cette somme "up de payse van den lieden van oorloghen ligghende binder voorseide stede van Sluus van den voorseiden mer Phelips eender maend, behouden dat de zelve tresorier nemen zal van den voorseiden bastaert zijne lettren van recepisse ende beloofden van souffussant acquit te doen hebben der voorseide stede van den voorseide mer Phelips van [Ravesteyn, barré] Cleven" (AVB, Sentences civiles de la chambre, 1487-1488, fol. 109r).

[232] A. DE DECKER, *Bijdrage tot de studie van de druk der vorstelijke belastingen op de financiën van enkele steden en plattelandsdistricten in Vlaanderen vanaf 1467 tot en met 1493* (mémoire de licence inédit), Gand, 1969, p. 124-129. Concernant les paiements d'Ypres, voir AGR, CC 38713, fol. 94v et de Gand, voir AVG, série 20, n° 7, ff. 216r-217r, 220r et 237r); voir aussi BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 618-619.

[233] En 1488, la ville d'Ypres paye le tiers d'une aide de 9000 couronnes d'or (de 48 gr. la pièce) accordée "bij ordonnanche vanden tween leden van den zelven lande" (AGR, CC 38712, fol. 101r-v).

[234] Le 12 janvier 1490, la ville de Gand octroie à Philippe de Clèves 800 lb. gr. d'une aide de 12000 gulden (de 40 gr. la pièce), pour la période allant jusqu'à novembre 1489 (AVG, série 20, n° 8, fol. 40v).

[235] Le 17 octobre 1489, par exemple, Philippe demande à la ville de Cadzand de lui payer l'entretien de 100 gens d'armes pour défendre l'île de Cadzand (AEB, Franc de Bruges, registre 228, fol. 24v).

[236] Le 12 octobre 1488, la ville de Gand lui paye 100 lb. gr. "over der stede poorcie van den onderhaude van driehondert peerden den voornoemden heere gheconsenteert voor eene maent" (AVG, série 20, n° 6, fol. 137r). Le 1er janvier 1488, la ville lui donne 200 lb. gr. "omme die gheconverteert te werdene in de conduyte van zijnder despensse", puis 116 lb. 13 s. 4 d. gr. pour des hommes d'armes (AVG, série 20, n° 6, fol. 103r).

[237] La ville le paye 26 lb. 13 s. 4 d. gr. "bij bevele van scepenen up den tiende penninc toebehoorende mer Phelips van Cleven, admirael van den zee, twelcke hem gheenen afslach jeghen den zelven mer Phelips doen en mach" (AVG, série 20, n° 6, fol. 125v).

[238] Pour "diveerschen danckelijcken diensten bij hem deser voorseide stede ghedaen" (AGR, CC 37812, fol. 80v).

[239] A. DERVILLE, *Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle*, in BLOCKMANS, *1477*, p. 468.

[240] A. HENNE & A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles (nouvelle édition)*, t. I, Bruxelles, 1975, p. 259.

[241] AEB, Franc de Bruges, registre 227, fol. 105r et HAEMERS, *Middelburg na Pieter Bladelin*, p. 247.

[242] AVG, série 20, n° 7, passim.

[243] Un contingent d'une valeur de 37 lb. 13 s. 4 d. gr. (AVG, série 20, n° 7, fol. 2r; n° 6, ff. 126r-v).

passé avec les Membres de Flandre stipule en outre que le fidèle Antoine de Fontaines, écuyer, gouverneur et maître de son hôtel, doit percevoir une pension annuelle de 240 lb. par. sur la recette de la ville d'Ypres.[244] Les membres de Flandre promettent aussi à Philippe les biens confisqués à l'ancien seigneur de L'Ecluse, Guy de Baenst. Ce loyal serviteur de Maximilien d'Autriche devient ainsi un ennemi personnel de Philippe de Clèves et ne manquera d'ailleurs pas de réclamer ses biens après le conflit.[245]

En résumé, la position économique et financière de Philippe de Clèves, tout comme celle des membres de sa maison, profite largement des fonctions politiques qu'il occupe. Toutefois, on se gardera bien de voir en cette opportunité matérielle la principale motivation de son soulèvement contre Maximilien d'Autriche. Nul doute qu'à l'instar d'autres nobles qui l'aident dans sa lutte contre les rebelles, le roi des Romains aurait sans doute royalement payé Philippe s'il avait rejoint le camp impérial.[246] Peut-être Philippe a-t-il craint de perdre sa capitainerie de L'Ecluse et les revenus y afférents s'il venait à embrasser le parti de Maximilien. Si l'argent n'est pas la principale motivation de Philippe de Clèves, il est néanmoins certain qu'il surveille ses finances de très près. Cependant, récompenser largement les grands hommes politiques pour services rendus envers le pays fait partie intégrante de la culture médiévale.[247] L'exploit militaire est en principe reconnu par des gratifications sous forme de dons qui pouvaient être assimilés à des emplois honorables, procurant richesse, prestige et pouvoir. Les rémunérations financières de Philippe sont donc bien des récompenses et non pas l'expression d'un homme déterminé à s'enrichir par tous les moyens. D'ailleurs, si Philippe n'avait été guidé que par ses propres intérêts dans sa lutte contre Maximilien, les villes flamandes ne l'auraient jamais choisi pour capitaine: conformément au contrat passé entre les villes flamandes et Philippe, son seul objectif est en effet la défense du comté contre les perturbateurs de la paix.

Les réseaux sociaux du gouverneur

La documentation disponible pour l'historien rend naturellement plus difficile la compréhension du pilier social de son "estat" d'aristocrate. Il dispose d'une cour personnelle à la tête de laquelle apparaît Antoine de Fontaines − dont l'orientation politique s'alignera d'ailleurs sur celle de son seigneur.[248] Outre ses serviteurs, Philippe dispose de ses propres capitaines qui l'accompagnent dans toutes ses batailles − à l'instar de son frère bâtard, Jean de Ravenstein, de son prévôt Pierre Flory, d'un maître d'artillerie anonyme et de deux capitaines

[244] AGR, CC 38712, fol. 101r.
[245] En mai 1490, Maximilien contraint Antoine de Fontaines à restituer les biens de Guy de Baenst. Cependant, Philippe de Clèves occupant alors L'Ecluse, nous ignorons si cette restitution a réellement eu lieu (AEB, Franc de Bruges, charte 507). Sur Guy de Baenst, voir F. BUYLAERT, *Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen. Een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst*, in *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, t. VIII, 2005, p. 201-251 et C. VAN HOOREBEECK, *La Ville, le Prince et leurs officiers en Flandre à la fin du moyen âge: livres et lectures de la famille de Baenst*, in *Le moyen âge. Revue d'histoire et de philologie* (à paraître).
[246] A titre d'exemple, un des nouveaux lieutenants de Maximilien, Guillaume de Croÿ, reçoit de son seigneur 4000 livres prélevés sur les biens des rebelles du pays de Liège (GACHARD, *Notice des archives*, p. 198).
[247] JOUANNA, *Le devoir de révolte*, p. 60.
[248] Les opinions politiques du personnel d'un aristocrate suivent en effet presque toujours celles de son "employeur" (voir par exemple M. HARSGOR, *Maîtres d'un royaume. Le groupe dirigeant français à la fin du XVe siècle*, in B. CHEVALIER & P. CONTAMINE (éds), *La France de la fin du XVe siècle*, p. 142). En réaction, Maximilien donne la fonction de châtelain d'Ath, qu'Antoine de Fontaines exerçait alors, à son écuyer Robert de Melun (ADN, B 33, fol. 149r).

militaires, Philippot de Mons et Jean, bâtard de Saint-Pol.[249] Philippe peut également compter sur les services de quelques membres de la noblesse. Ainsi, en juin 1488, il emprunte de l'argent à Jean de Beere, garde des sceaux de Philippe le Beau et greffier du Conseil de Flandre. En septembre de la même année, il contracte un emprunt auprès d'Adrien Vilain, un de ses "collègues" au Conseil de régence.[250] Ces "petits services entre amis" reflètent avant tout des relations politiques réciproques[251], reflétant une influence politique considérable. Le 11 septembre 1488 ou 1489, Philippe insiste auprès de Philippe Conrault, abbé de Saint-Pierre à Gand, pour qu'il hâte la désignation du curé de Saint-Jacques à Gand, Jean de Looze, au décanat de la chrétienté de Gand − "a quoy il est fort recommandé par monseigneur de Tournay comme j'entens". Et Philippe d'ajouter: "en quoy faisant, [vous] me ferez plaisir bien agreable".[252] La puissance politique et l'influence de Philippe l'autorisent à intervenir auprès de certaines autorités pour favoriser la carrière de ses proches, créant ainsi une clientèle redevable et dévouée à sa personne.

Une lettre de Philippe de Clèves à l'abbé de Saint-Pierre à Gand lève un pan de voile sur l'existence et la composition de ses réseaux internationaux. Ainsi, le 11 décembre 1488, il demande à Philippe Conrault de se rendre devant le Parlement de Paris pour y plaider la cause de son beau-frère, François de Bourbon, comte de Vendôme.[253] Ce dernier est alors en conflit avec Guyot Pot à propos de l'héritage de Louis de Luxembourg, que François de Bourbon estime lui être dû par son mariage avec la petite-fille de Louis, Marie de Luxembourg − un mariage qui "n'a pas esté petit ouvrage pour le roy ne pour son royaume".[254] Pierre de Bourbon, un cousin éloigné du comte de Vendôme, suit également ce procès de près. Pierre de Bourbon, seigneur de Beaujeu et époux d'Anne de Beaujeu, fille de Louis XI, fait alors partie du Conseil de régence du roi Charles VIII. Il détient ainsi un pouvoir politique immense, ce qui lui permet d'intervenir dans le procès concernant le mariage de François de Bourbon avec Marie de Luxembourg, la veuve de Jacques de Romont, un mariage arrangé par ses soins juste après la bataille de Béthune (voir plus haut). Cet exemple souligne la capacité de Philippe de Clèves à s'immiscer dans les réseaux du pouvoir français. Son mariage lui avait d'ailleurs donné ses propres entrées à la cour du roi Très-Chrétien.[255]

La faction bourguignonne à la cour de Charles VIII, dont Philippe de Crèvecœur est la figure de proue[256], s'emploie avec énergie à soutenir la contastation flamande contre le roi des

[249] AGR, CC 38713, fol. 96r (Pierre de Flory); AVG, série 20, n° 6, fol. 103v (les capitaines militaires), n° 7, ff. 125v et 128r (le maître de l'artillerie de Philippe de Clèves reçoit un don de la ville de Gand).
[250] AVG, série 20, n° 6, ff. 126r et 128v.
[251] W.P. BLOCKMANS, *Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, t. XI, 1985, p. 231-247; J. DUMOLYN, *Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren*, in *Ibidem*, t. XXVIII, 2002, p. 417-438.
[252] AEG, Fonds Varia 3, n° 251, document 10. Le document n'est pas daté, mais Philippe y apparaît en tant que gouverneur général. On pourrait dès lors le dater de 1488 ou de 1489.
[253] AEG, Fonds Varia 3, n° 251, document 9: "J'espere que [vous] estes assez averty comment les membres de Flandres, a la faveur de mon frere de Vendosme et de moy et mesmes a fin de l'intervienement de la requeste par les estas en general faicte au traictier de la paix de l'an iiii(xx) deux, touchant le retour aux biens et succession de la maison de Saint-Pol, sont deliberez d'envoyer une ambassade jusques devers le roy et sa court de parlement a Paris, ou nom de mon dit seigneur le duc Phelippe et d'eulx". Philippe prendra lui-même en charge les frais de son voyage.
[254] P. PELICIER (éd.), *Lettres de Charles VIII, Roi de France*, t. III, Paris, 1902, p. 396. Le feu roi Louis XI avait promis un part de l'héritage de Louis de Luxembourg à Guyot Pot. Mais le mariage de sa petite-fille détourne cet héritage au profit de François de Bourbon. Devant le Parlement de Paris, Guyot Pot avait déjà exigé, sans succès, de Jacques de Savoie qu'il récupère ce legs (BNF, ms. fr. 15540, fol. 80r).
[255] Pour une analyse des réseaux français de Philippe de Clèves, voir HARSGOR, *Recherches*, t. III, p. 1719.
[256] BLOCKMANS, *La position*, p. 82.

Romains. Ce parti entretient des liens multiples avec la noblesse flamande. Lors de la campagne militaire en septembre 1489, Philippe de Crèvecœur est nommé gouverneur général du roi de France en Flandre.[257] Il est en outre le mari d'Isabelle d'Auxy dont la soeur, Marie, avait épousé Jean de Gruuthuse, le fils de Louis de Bruges, l'un des membres du Conseil de régence de Flandre.[258] Après l'échec du projet de mariage avec Philippe de Clèves, Anne de Borselen, nièce de la femme de Louis de Gruuthuse (Marguerite de Borselen) [259] épouse un autre membre du Conseil de régence, Philippe de Bourgogne. Ce dernier n'est autre que le fils du Grand Bâtard Antoine de Bourgogne et appartient au Conseil du roi Charles VIII.[260] Il faut encore faire observer que la petite-fille d'Antoine de Culembourg, Elisabeth, s'unira à Jean de Luxembourg, fils de Jacques Ier, seigneur de Fiennes. Enfin, un autre fils de Jacques, Jacques II de Luxembourg, épouse Marguerite, fille de Jean de Gruuthuse.[261] Le seigneur de Fiennes est donc un neveu de Louis de Luxembourg, le grand-père de la femme de Philippe de Clèves.[262] Les éminences grises de la politique flamande du roi de France sont ainsi étroitement liés à la noblesse de Flandre en rébellion contre le roi des Romains. De concert avec les villes flamandes, ce réseau international gouverne le comté de Flandre dans un Conseil de régence où Philippe de Clèves s'impose comme la clef de voûte. Philippe de Clèves est l'incarnation même d'un front uni d'opposition. Aristocrate bourguignon possédant de seigneuries disséminées dans l'ensemble des Pays-Bas, il appartient à cette haute aristocratie qui dépasse largement les frontières des principautés. Son choix politique devient un exemple pour les membres de la noblesse régionale. En outre, Philippe de Clèves bénéficie aussi d'importants réseaux à la cour de France, et cette position lui permet d'avoir une attitude plus indépendante à l'égard de Maximilien d'Autriche.

Les Pays-Bas bourguignons en révolte

Les choix politiques de Philippe de Clèves sont donc renforcés par sa proximité avec les réseaux de pouvoir français et flamands. Cette position lui confère l'autorité morale qui lui permet, comme nous l'avons exposé plus haut, d'intervenir entre autres dans des nominations à des postes religieux et politiques ou encore dans le procès de son beau-frère. Le pilier social de sa "condition" noble est donc également fondé sur l'existence et l'appui de réseaux "internationaux". Ce statut a non seulement facilité sa prise d'armes contre Maximilien en 1488 mais l'a aussi incité à poursuivre son combat. Les représentants les plus importants de ce parti burgondo-flamand-français décident de soutenir le soulèvement de Philippe de Clèves. Le 24 juin 1488, il part pour la France où il rencontre Philippe de Crèvecœur.[263] Le jour même, des troupes françaises investissent Ypres.[264] Accusant le roi des Romains d'être "la principale personne et remuant de toute la guerre"[265], le gouverneur général convainc le maréchal de France de joindre ses forces militaires. Pour le roi de France, il s'agit pour Philippe de Crèvecœur de ramener dans le giron français les territoires arrachés quelques

[257] "Stedehoudere generael van den coninc van Vranckericke" (AVG, série 93, n° 26, fol. 14r); HARSGOR, *Recherches*, t. II, p. 1085-1087.
[258] J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse, avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*, t. I, Bruges, 1857, p. 77. Le duc de Bourgogne, Philippe le Bon était le parrain de Jean de Gruuthuse.
[259] Marguerite de Borselen était la soeur de Wolfart de Borselen (DEK, *Genealogie*, p. 22).
[260] COOLS, *Mannen met macht*, p. 128, 166.
[261] COOLS, *Mannen met macht*, p. 257-259; GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, t. I, p. 79.
[262] J.-M. CAUCHIES, *Jacques de Luxembourg*, in DE SMEDT (dir.), *Les chevaliers*, p. 196-197, n° 81.
[263] AVG, série 20, n° 6, fol. 128r.
[264] GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 361 et p. 366.
[265] HARSGOR, *Recherches*, t. III, p. 1712.

décennies auparavant par le duc de Bourgogne. L'aide du roi est donc loin d'être désintéressée et cesserait aussitôt que la guerre aurait atteint cet objectif. Cependant, durant l'été 1488, Charles VIII apporte son soutien à Philippe de Clèves pour déloger de l'ouest du comté les troupes allemandes restées sur place après la libération du roi des Romains − le gouverneur général "s'est porté et porte vertueusement pour le bien de nostre frere [Philippe le Beau]".[266]

Philippe poursuit la lutte contre les troupes allemandes stationnées au nord du comté et placées sous les ordres de Frédéric III (voir supra). L'empereur, lâché par ses vassaux allemands, se retire à Anvers.[267] Après avoir renforcé leurs positions dans le comté de Flandre, une réunion entre les dirigeants militaires est organisée le 10 août 1488. Philippe de Clèves, Philippe de Crèvecœur, son prévôt Jean de Coppenhole, Jean de Gruuthuse et Louis de Halewin, seigneur de Piennes, y participent.[268] A l'annonce de la convocation à Anvers des Etats généraux par l'empereur et son fils, les capitaines décident de se rendre à Bruxelles et d'y organiser eux aussi une réunion, comme l'Acte d'union du 12 mai 1488 le prévoyait.[269] Le 18 septembre, à la tête d'une imposante force militaire, Philippe de Clèves fait sa Joyeuse entrée à Bruxelles.[270] Il jure de respecter les privilèges de la ville et proclame la paix de Bruges devant une foule enthousiaste.[271] Un renouvellement de la magistrature locale lui assure la loyauté de la ville et Philippe se comporte alors en duc de Brabant. Il autorise la construction de nouvelles fortifications et la monnaie ducale est à nouveau frappée. A grand renfort de lettres et de pamphlets, il convainc d'autres villes du duché de suivre l'exemple de Bruxelles et de financer la guerre contre Maximilien d'Autriche.[272] Louvain lui réserve bon accueil cinq jours plus tard. Le capitaine de la ville universitaire, Jacques Gailliot, seigneur de Chanteraine, passe dans le camp de Philippe, son ancien compagnon militaire.[273] La plupart des villes du sud du duché de Brabant − dont Tirlemont, Nivelles, Genappe, Léau, Jodoigne et Aarschot − rejoignent le parti des insurgés.[274] Les factions pro-ducales de ces villes sont chassées ou bannies.[275] Bois-le-Duc, Diest et Zichem restent neutres.

---

[266] PELICIER, *Lettres de Charles VIII*, t. II, p. 209.

[267] En juin et juillet 1488, l'empereur avait en vain envoyé des dizaines de lettres à ses vassaux pour les convaincre d'envoyer de l'argent ou des troupes. Ainsi, le 22 juin, il demande à Jehan de Bavière de se rendre en Flandre − "und dich, nochmals angescreben disen unseres kaiserlichen briefs, in eigner person zu uns her in veld mit aller diener macht fugen" − pour punir les Flamands de leur "grossen unmenslichen handel, und wir der ongestrafft bleiben solt, was schimpfs und schadens das uns [...] dem heiligen reiche, dir, und einem jeden so regirung und eberkeit hat" (HHSA, Fridericiana, VII, farde "1488", p. 103).

[268] AVG, série 20, n° 7, fol. 4v.

[269] Cet acte stipule qu'une réunion des Etats généraux devait être organisée le 1er octobre 1488 à Bruxelles (WELLENS, *Les Etats généraux*, p. 212).

[270] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 182; HENNE & WAUTERS, *Histoire*, p. 254-255; L. DE MECHELEER, *Leuven, Antwerpen en het centraal gezag (1477-1506). Een bronnenexploratie*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, t. LXXIX, 1996, p. 143-171.

[271] Après sa Joyeuse entrée, Philippe écrit à la ville de Gand que la foule était nombreuse lors de la proclamation de la paix − "die ons alle grote liefde betoocht hebben" (GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 414).

[272] Ainsi, dans une lettre datée du 28 octobre 1488 adressée aux villes brabançonnes, Philippe de Clèves justifie sa propre position et condamne celle de Maximilien (GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 426-436). Sur le financement des villes brabançonnes, voir R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en stadsekonomie te Leuven: van de XIIde tot het einde der XVIde eeuw,* Bruxelles, 1961, p. 224-229; B. WILLEMS, *Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd. Een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)*, in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, t. I, 1998, p. 278-281.

[273] GACHARD, *Lettres inédites (première partie)*, p. 418; MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 72; H. VANDER LINDEN, *Geschiedenis van de stad Leuven*, Louvain, 1899, p. 149-152.

[274] HENNE & WAUTERS, *Histoire*, p. 253. Voir aussi R. VAN UYTVEN (éd.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Louvain, 2004, p. 220; WILLEMS, *Militaire organisatie*, p. 275-278.

[275] C'est le cas à Louvain avec Louis Pynnock (L. DE MECHELEER, *Un officier du prince par temps agités: les avatars du maïeur Lodewijk Pynnock pendant une période troublée à Louvain (1477 et 1488-1489)*, in W.P.

La plus grande partie du duché de Brabant embrasse donc le parti de Philippe de Clèves. Seules Anvers, Lierre, Malines et Vilvorde restent fidèles à Maximilien. Le roi des Romains commence alors un "conflit idéologique" contre Philippe devant les Etats généraux d'Anvers. L'empereur profite de la réunion du 5 septembre pour mettre Philippe au ban de l'Empire et décrète la confiscation de tous ses biens.[276] Parallèlement, Maximilien entreprend de renforcer ses positions dans d'autres régions en s'appuyant sur les nobles qui lui sont restés fidèles. Englebert de Nassau, Baudouin de Bourgogne, Jean et Corneille de Glymes essayent ensuite de reprendre le Brabant aux rebelles.[277] Maximilien charge Guillaume de Croÿ de combattre Philippe de Clèves en lui octroyant les charges que Philippe détenait à Huy et dans le comté de Namur. Les garnisons cantonnées dans la citadelle de Namur depuis avril 1488 et les sympathisants de Viesville sont facilement battus en août 1488 par les troupes de Guillaume de Croÿ. Les rênes du comté seront dorénavant aux mains du seigneur de Croÿ.[278] La conquête de Luxembourg était plus difficile. Christophe Ier, margrave de Bade, est nommé capitaine général du duché de Luxembourg par le roi des Romains en août 1488.[279] Mais Jean de Dommarien, le gouverneur du château ducal dans la ville de Luxembourg conteste cette nomination. Il fortifie le château et se séclare sympathisant de Philippe de Clèves. Ce n'est qu'en septembre 1489, après une siège intensive, que Christophe de Bade parviendra à prendre la ville de Luxembourg.[280] Dans le comté de Hainaut, Baudouin de Lannoy, Charles de Croÿ et d'autres nobles assurent Maximilien de leur loyauté.[281] Comme ils l'avaient fait en 1491-1492 avec la révolte des paysans, les seigneurs d'Egmond répriment la rébellion dans le comté de Hollande.[282] Si Maximilien récompense désormais les nobles et les villes qui lui apportent leur soutien, les cités séditieuses sont en revanche conquises et punies.[283] Enfin, il entame une "lutte de papier" contre Philippe de Clèves en publiant lettres et pamphlets. Il

---

BLOCKMANS, M. BOONE & T. DE HEMPTINNE (éds), *Secretum Scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier*, Louvain, 1999, p. 364-366; R. VAN UYTVEN, *Pynnock (Lodewijk)*, in *NBW*, t. II, 1966, cols. 715-718).

[276] WELLENS, *Les Etats généraux*, p. 216; MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 65.

[277] R. VAN UYTVEN, *Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, t. LIX, 1976, p. 113.

[278] GACHARD, *Notice des archives*, p. 198; DANSAERT, *Guillaume de Croÿ-Chièvres*, p. 20-23; BORGNET, *Les troubles*, p. 37; G. BAURIN, *Les gouverneurs du comté de Namur (1430-1794)*, Namur, 1984, p. 119.

[279] HHSA, Maximiliana, Liasse I, Konvolut 4, acte de 20 août 1488. Maximilien le nomme "tant pour les guerres et divisions qui y ont esté, comme pour la multiplicacion et diversitez des officiers, qui y sont ne veullent faire ayde ne assistence les ungs aux autres ainsi contendent chacun a son prouffit particulier, soit besoing de commettre et ordonner ung chieff es dits pays qui ait povoir de ordonner et conduire toutes choses au bien prouffit et utilite de nous et de noz subgetz d'iceulx pays". Sur ce personnage, voir H. SCHWARZMAIER, *Christophe Ier, margrave de Bade*, in DE SMEDT (dir.), *Les chevaliers*, p. 242-244, n° 102; CAUCHIES, *Philippe le Beau*, p. 14.

[280] N. VAN WERVEKE, *Notice sur le conseil provincial de Luxembourg, avant sa réorganisation par Charles-Quint (c. 1200-1531)*, in *Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg*, t. XL, 1889, p. 279-283 et R. PETIT, *Le Luxembourg et le recul du pouvoir central après la mort de Charles le Téméraire*, in BLOCKMANS (dir.), *1477*, p. 405.

[281] L. DEVILLERS, *Le Hainaut sous la régence de Maximilien d'Autriche (1488-1489)*, in *BCRH*, t. LVII, 1888, p. 155-181.

[282] H. COOLS, *Aristocraten in de polder: over de geleidelijke opkomst van een bovengewestelijke adelsgroep in Holland, ca. 1430 - ca. 1530*, in *Holland. Historisch tijdschrift*, t. XXXIV, 2002, p. 178-180. Sur la révolte des paysans hollandais: J. SCHEURKOGEL, *Het kaas- en broodspel*, in *BMGN*, t. XCIV, 1979, p. 189-211; P. HOPPENBROUWERS, *Rebels with a cause: the peasant movements of Northern Holland in the Later Middle Ages*, in W.P. BLOCKMANS & A. JANSE (éds), *Showing status: representation of social positions in the late Middle Ages* (Medieval Texts and Cultures of Northern Europe, II), Turnhout, 1999, p. 445-482.

[283] La rébellion du "commun peuple de notre dicte ville de Namur" est considérée comme crime de lèse-majesté. Maximilien accepte de pardonner à la ville en septembre 1488 à condition qu'elle se rallie à sa politique (ADN, B 1703, ff. 224r-225r; BORGNET, *Les troubles*, p. 50-52). Sur la politique de réconciliation de Maximilien, voir HAEMERS & SICKING, *De Vlaamse opstand*.

souhaite ainsi échauder la ferveur des Flamands et, surtout, éviter l'embrasement des Pays-Bas. Dans cette optique, il n'a de cesse de présenter Philippe de Clèves comme un aventurier guidé uniquement par ses intérêts personnels: "[Nous] sommes assez bien apperceu de la grande ambicion qui est en lui de vouloir dominer et regenter malgre bon gre", écrit le roi des Romains dans un pamphlet contre Philippe[284] – "Et il fut cause principale [de la rébellion des Flamands], nous habandonna et vint esmouvoir de plus en plus contre nous plusieurs noz bons subiectz". Maximilien enjoint ses "pays" à lutter contre Philippe de Clèves et à rester "bons et loyauls subiectz". Cette propagande intensive, combinée à une conquête militaire agressive et à une politique de récompense à la loyauté – politique basée sur des réserves financières supérieures à celles des Flamands – entraîneront, à long terme, l'affaiblissement du soutien politique et militaire apporté à Philippe de Clèves.

En vue de renforcer leur position, les Flamands élaborent le projet d'une contestation générale contre le roi des Romains. Le 30 juin, François de Brederode quitte L'Ecluse pour la Hollande accompagné d'une troupe considérable de Hoeks, bannis des villes hollandaises, pour assiéger Rotterdam. Avec les Naaldwijk, les Hoeks Hollandais tentent de conquérir le comté, mais ils ne parvienennt qu'à prendre Woerden.[285] Le 18 novembre 1488, François de Brederode, nommé par Philippe de Clèves gouverneur général de Hollande, réussit finalement à pénétrer dans Rotterdam, où il installe alors un régime rebelle. Profitant du vide politique créé par l'emprisonnement de Maximilien, le frère de Guillaume de la Marck, Everard, s'empare de la cité de Liège en mars 1488 et s'allie avec Philippe de Clèves.[286] Précédées par sa propagande, les actions militaires de Philippe sont dorénavant orientées vers la cité mosane afin de conjuguer toutes les forces contre Maximilien. Philippe arrive aux frontières de la principauté de Liège.[287]

Le mois de janvier 1489 marque toutefois le renversement de la situation en faveur de Maximilien. Avec l'aide des Anglais, le roi des Romains envahit le "Westland" flamand − par la mer via Nieuport et Ostende − ainsi que les villes de Tenremonde, Alost et Grammont − par voie de terre.[288] Philippe de Clèves se rend ensuite à Paris pour solliciter du roi de France l'intensification de son aide militaire.[289] Le seigneur d'Esquerdes lui assure du soutien de la châtellenie de Lille-Douai-Orchies, mais la chute de Saint-Omer est inévitable.[290] Lentement, mais sûrement, les troupes de Maximilien pénètrent dans le duché de Brabant. En avril 1488, Philippe appelle une nouvelle fois le roi de France à son secours. Charles VIII répond à la sollicitation de Philippe par l'envoi de ses plus proches conseillers, Philippe de Crèvecœur, François de Bourbon et Louis de Halewin.[291]

Philippe lance alors une nouvelle campagne en Brabant. Il conquiert Vilvorde et attaque ensuite Saint-Trond. Toutefois, l'armée allemande, commandée par Albert, duc de Saxe, nommé gouverneur général des Pays-Bas par Maximilien, repousse les hommes de Philippe

[284] "Car la poursuite par luy faicte d'avoir les estatz dessus dits n'a esté principalement que pour la dicte ambicion de dominer et soy baner contre nous et les notres quant il verroit l'oportunite et de son povoir nous eu chassé des pais de par de ca" (HHSA, Belgica PA, Liasse I, Konvolut 1, fol. 29r).
[285] VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 377-379.
[286] DE CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire*, p. 51 et HARSIN, *La principauté*, p. 213-257.
[287] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 199.
[288] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 138; DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 201.
[289] AEB, Franc de Bruges, registre n° 227, fol. 115v.
[290] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 83-89.
[291] BNF, ms. fr. 15538, fol. 112r; BNF, ms. fr. 15540, fol. 4r (lettres de Philippe de Clèves). La réponse de Charles VIII est éditée par PELICIER, *Lettres de Charles VIII*, t. II, p. 318.

de Clèves, pourtant renforcés par des troupes liégeoises.[292] Le duc de Saxe, fin stratège, vainc les troupes liégeoises et se dirige ensuite vers le Brabant où il prend l'une après l'autre possession des villes insuffisamment fortifiées. En mai, Philippe de Clèves doit lever le siège de Halle. A l'ouest du comté de Flandre, Denis de Morbecque, un fidèle serviteur de Maximilien, chasse les troupes françaises (comme à Bourbourg). Les places fortes de Zélande sont conquises − comme Veere, en juillet 1489.[293] En Hollande, François de Brederode est repoussé en subissant de lourdes pertes.[294] Le 30 juin, François doit se replier vers L'Ecluse. Les villes de Bruxelles et Louvain sont alors encerclées par Albert de Saxe.

La paix de Francfort (22 juillet 1489)

La paix de Francfort est conclue le 22 juillet 1489 entre le roi de France et Maximilien. Il s'agit pour Charles VIII de tenter, par ce traité, d'empêcher l'ingérence de Maximilien dans les affaires du duché de Bretagne. En effet, la victoire en juillet 1488 du roi de France à Saint-Aubin-du-Cormier met un terme à la "Guerre Folle" de Bretagne.[295] La paix de Francfort doit permettre à Charles VIII de conquérir le duché sur la maison de Montfort. Maximilien accepte de ne plus s'ingérer dans la politique "bretonne" du roi de France à condition que celui-çi cesse de soutenir la cause flamande. La présence à la cour française du prisonnier Englebert de Nassau depuis la bataille de Béthune en 1487, jointe à une baisse du pouvoir du clan des Beaujeu à la cour royale réduisent l'influence de la faction flamande sur la politique étrangère de Charles VIII. Le roi de France ordonne que ses sujets flamands "se conduisent honnestement et reveremment envers le dit seigneur roi des romains, ainsi qu'il apartient".[296] Charles VIII exige également que Philippe de Clèves obtienne un pardon général de Maximilien: "Au surplus, le roi des Romains, à la requeste du dit roi tres chretien son beaufils, reprendra en sa bienveillance messire Philippe de Cleves, et lui permettra jouïr des terres et biens, qui lui pouvoient competer et apartenir, tant par lui comme à cause de madame sa femme". Charles VIII est ici manifestement influencé par son entourage noble qui veut protéger Philippe de Clèves en raison de sa parenté étroite avec la cour. Il est possible que Charles VIII ait envisagé d'intégrer Philippe à sa cour.

La paix de Francfort suscite l'irritation de Philippe de Clèves. Le lendemain de la déclaration de ce traité, il écrit une lettre furieuse au roi de France, qui lui rétorque qu'il est certes bien disposé à son encontre, mais qu'il doit se soumettre à la paix.[297] Pour sa part, Philippe de Clèves ne veut nullement abandonner ses fonctions politiques et demeure fidèle aux villes de Flandre dans leur lutte contre les troupes allemandes. Mais les Flamands ne parviennent plus à subventionner correctement cette guerre. De surcroît, les villes rebelles du Brabant, dont l'apport financier aurait été précieux, sont tombées. Louvain se rend le 14 août et Maximilien la punit sévèrement. Les termes de cette reddition sont consignés dans la paix de

[292] ADN, B 3523, n° 124871; MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 123. Sur Albert, duc de Saxe, voir W.P. BLOCKMANS, *Albrecht III, hertog van Saksen*, in *NBW*, t. V, 1972, cols. 14-22; W.P. BLOCKMANS, *Albrecht de Stoutmoedige, hertog van Saksen, stadhouder-generaal der Nederlanden*, in *HKKOLKM*, t. XCV, 1991, n° 2, p. 189-200. Sur ce qui suit: DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 212-223. En avril 1489, Maximilien est alors en Allemagne (L.-P. GACHARD, *Lettres inédites de Maximilien, duc d'Autriche, roi des Romains et empereur, sur les affaires des Pays-Bas, de 1477 à 1508 (deuxième partie)*, in *BCRH*, t. XIX, 1851, p. 220).
[293] Maximilien pardonne la rébellion de Bourbourg et de Veere en juillet 1489 (ADN, B 1706, ff. 26r-v et 29v-30r).
[294] Rotterdam tombe le 22 juin 1488 (VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 385; ADN, B 1706, fol. 55r).
[295] Sur cette guerre, voir Y. LABANDE-MAILFERT, *Charles VIII. Le vouloir et la destinée*, Paris, 1986, p. 65-108.
[296] DUMONT, *Corps universel diplomatique*, t. III/2, p. 237.
[297] PELICIER, *Lettres de Charles VIII*, t. II, p. 386.

Danebroeck.[298] Quelques jours plus tard, les villes de Bruxelles et Nivelles capitulent dans les mêmes conditions.[299] Le 25 août, Philippe de Clèves se retire en Flandre après une campagne brabançonne qui aura duré presque une année.[300] Maximilien triomphe également sur l'autre versant du champ de bataille. Ces bouleversements amènent Everard de la Marck à négocier avec lui le 28 septembre 1489.[301] Le même mois, le marquis de Bade réussisait à prendre le château ducal aux rebelles luxembourgeois.[302] Considérant la progression militaire de l'archiduc, mais aussi la défaite des Brabançons, des Hoeks Hollandais, des rebelles liégeois et luxembourgeois ainsi que la défection du roi de France, les villes flamandes comprennent que leur reddition est dorénavant inéluctable. Elles entament à Montilz-lès-Tours des négociations de paix en octobre avec des représentants de Maximilien, sous la protection du roi de France. Le 30 de ce mois, les villes et la noblesse flamands acceptent un traité de paix qui stipule, notamment, que "le dit seigneur roi des romains sera reintegré pleinement et paisiblement en la mainbourgie et tutelle de monseigneur l'archiduc Philippe son fils, comte de Flandres".[303] Les privilèges de 1477 et la paix de Bruges sont annulés. Malgré de lourdes sanctions politiques et financières pour ces cités, une amnistie générale est accordée.[304] Philippe de Clèves est pardonné et réintégré dans ses "etats, offices et pensions, qu'il a toujours eus d'iceux roi des Romains et archiduc, desquels il s'est continuellement tenu et tient tres-humble serviteur et sujet".[305] Les représentants des villes et des nobles de Flandre, Raphaël de Mercatel, Louis de Gruuthuse, Adrien Vilain et Antoine de Fontaines pour Philippe de Clèves, donnent leur accord le jour même.[306] Une délégation allemande dirigée par Englebert de Nassau et Albert de Saxe − dorénavant seul gouverneur général du comté de Flandre − prend le contrôle de Bruges. La carrière politique et militaire de Philippe de Clèves au service des villes flamandes semble bel et bien terminée...

Nous avons analysé les causes de l'échec de la conquête du Brabant dans notre comparaison entre la "campagne brabançonne" de Philippe de Clèves et la révolte de Guillaume d'Orange des années 1580.[307] Nonobstant le mécontentement latent de quelques villes brabançonnes à l'encontre de la politique autoritaire de Maximilien, la propagande des rebelles et la campagne militaire de Philippe de Clèves ont échoué à attirer les autres pays de par-deçà dans leur opposition. Un pamphlet bruxellois distribué dans l'église Saint-Nicolas nous informe que seuls les groupes au bas de l'échelle sociale urbaine étaient favorables à la révolte, tandis que le gouvernement de la ville est favorable au prince.[308] Philippe de Clèves et les villes séditieuses n'ont pas suffisamment réussi à exporter leur mobilisation hors des frontières de la

[298] VANDER LINDEN, *Geschiedenis*, p. 151. La paix est reprise dans ADN, B 1706, fol. 30v ("zij [les habitants de Louvain] binnen zeekeren tijt haerwaerts hebben hem afgekeert van onsen geoirsaemheyt ende zijn gevallen an onsen rebellen van Vlaendren die zo verwaent geweest hadden als den persoon van ons conijnck aen te tasten ende te vanghen metgaders eeneghe van den principaelste dienaren van ontrent ons hebben ons oerloge aengedaen").
[299] ADN, B 1706, ff. 32v-35r. Une amende de 200000 gulden de 40 gr. la pièce est demandée pour la restitution de tous ses privilèges (voir aussi HENNE & WAUTERS, *Histoire*, p. 259).
[300] Il se trouve à Gand le 1er septembre (DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 223; MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 163).
[301] DE CHESTRET DE HANEFFE, *Histoire*, p. 119 et HARSIN, *La principauté*, p. 238. Maximilien stipulait que la gouvernance du château de Huy et la partie des 100.000 lb. par. que les états de Liège avaient promis de payer à Philippe de Clèves en avril 1483 et qui n'était pas encore payés, reviendrait à Guillaume de Croÿ (*ibidem*, p. 340 et 347).
[302] VAN WERVEKE, *Notice sur le conseil*, p. 283.
[303] DUMONT, *Corps universel diplomatique*, t. III/2, p. 242.
[304] BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 302-303.
[305] DUMONT, *Corps universel diplomatique*, t. III/2, p. 242.
[306] ADN, B 362, n° 17790, document n° 2.
[307] HAEMERS & SICKING, *De Vlaamse opstand*.
[308] AGR, CC 104, fol. 152v (voir document C en annexe).

Flandre. Ni l'élite urbaine ni les nobles des autres provinces des Pays-Bas ne l'ont suivi dans cette entreprise. Ils n'y voyaient en réalité aucun intérêt. D'une part, les liens tissés entre la noblesse et les villes brabançonnes avec Maximilien étaient trop forts. D'autre part, Philippe de Clèves n'a pas su convaincre les villes brabançonnes et la noblesse de la légitimité de sa résistance. La solidarité avec la cause flamande n'a pas constitué un élément assez décisif que pour que les autres provinces prennent les armes. Manquait en outre aux sujets de Philippe le Beau un sentiment de "cohésion nationale".

Que conclure de ces deux années de révolte ? Pourquoi Philippe de Clèves s'est-il révolté ? Au vu des importantes rémunérations politiques et financières obtenues, on pourrait supposer que les Flamands ont littéralement acheté sa loyauté. Mais rien n'est moins sûr. Le salaire de Philippe n'est rien d'autre qu'une forme de compensation pour les services qu'il rend à "nouveau seigneur", le Conseil de régence, composé par la noblesse flamandes et par des représentants des villes de Flandre. En outre, Philippe de Clèves était-il réellement convaincu de défendre un modèle politique qui accordait aux villes une plus grande autonomie par rapport au pouvoir comtal ? Nous ne le pensons pas: il soutient la politique autocratique de Maximilien jusqu'en 1488, et, durant les années 1499-1506, il se lancera à la conquêtes des "Etats urbains" d'Italie pour le compte du roi de France, Louis XII.[309]

Trois années de résistance (novembre 1489 – octobre 1492)

D'après Blockmans, Philippe de Clèves serait parvenu à persuader les cités de Bruges et de Gand de poursuivre leur résistance contre la prise de pouvoir par les représentants de Maximilien, Englebert de Nassau et Albert de Saxe.[310] Dès juin 1490, Philippe de Clèves est à nouveau le meneur de la révolte de la ville de Gand et de quelques autres partisans contre la paix de Montils-lez-Tours. Le 15 décembre 1489, à la requête de Philippe de Clèves, Bruges et le Franc se réunissent à Gand pour y discuter du paiement de sa pension.[311] Le 12 janvier 1490, Gand lui verse 9600 lb. par. sur un arriéré de dette de 12000 gulden promis par les Membres de Flandre alors qu'il était gouverneur général de Flandre.[312] La veille de cette requête, Maximilien publie une nouvelle ordonnance monétaire.[313] La résistance à ce document, ainsi que les conditions humiliantes de la paix de Montils-lez-Tours se fondent sur les désavantages financiers et monétaires infligés à quelques groupes sociaux urbains − cette faction radicale des cités de Gand et Bruges qui refuse que la monnaie soit dévaluée par un tiers.[314] Les trois années de révolte qui suivront la paix de Montils-lez-Tours seront donc avant tout trois années de révoltes urbaines contre la politique de Maximilien et de ses conseillers. Cette insurrection est une fois encore menée par Philippe de Clèves qui, lui aussi, rejette résolument les conditions de la paix de Montils-lez-Tours. Les noyaux durs de la résistance s'unissent à nouveau pour contrer la prise du pouvoir par Maximilien dans le comté de Flandre.

[309] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 283-329; HARSGOR, *Recherches*, t. II, p. 1591.
[310] BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 303.
[311] "Up de begheerte van mer. Philips van Cleven, nopende der betalinghe van zijne wedden" (AEB, Franc de Bruges, registre n° 228, fol. 28v; édité par BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 525).
[312] AVG, série 20, n° 8, fol. 40v (voir supra).
[313] ADN, B 1611, fol. 120v; W.P. BLOCKMANS, *La participation des sujets flamands à la politique monétaire des ducs de Bourgogne (1384-1500)*, in *Revue belge de Numismatique*, t. CXIX, 1973, p. 130-131.
[314] H. ENNO VAN GELDER, *De muntpolitiek van Philips de Schone (1482-1496)*, in *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor munt- en penningkunde*, t. XXXVIII, 1951, p. 48-50.

Au début de l'année 1490, on espère pourtant encore pouvoir mettre un terme définitif au conflit. Après de longues négociations entre les Membres de la Flandre et les représentants de Maximilien, la ville de Bruges décide en effet le 26 janvier 1490 d'accepter les conditions de la paix, la dévaluation de la monnaie et le renouvellement des lois de la cité.[315] Mais la résistance des Gantois est bien plus dure. Au printemps 1490, la ville d'Ypres et les nouveaux magistrats de Bruges tentent vainement de convaincre la faction radicale du Grand Conseil de Gand.[316] Il faudra néanmoins attendre avril 1490 pour que la partie pro-ducale de l'élite gantoise prenne l'ascendant sur les anciens rebelles. Le 7 mai, la nouvelle ordonnance monétaire de Maximilien est enfin proclamée dans la ville.[317]

Quelques semaines plus tard, la majorité des métiers et de l'élite "industrielle" gantoise unissent à nouveau leur destin à celui de Philippe de Clèves. A plusieurs reprises au cours du printemps de 1490, celui-çi avait déjà demandé au duc de Saxe et des villes de Flandre d'obtenir des compensations pour les préjudices causés par la guerre. Ces dédommagements concernent la surveillance des châteaux de L'Ecluse – qu'il occupait en vertu de l'ordonnance de Maximilien de février 1485 – et les paiements d'anciennes pensions qu'il devait recevoir du roi des Romains et de l'archiduc Philippe.[318] Sa position de force à L'Ecluse permettent à Philippe de poser ses exigences. En effet, les capacités militaires du gouvernement central ne sont pas suffisantes que pour assiéger L'Ecluse. Albert de Saxe a certes pris position dans la ville de Damme, mais sa présence ne constitue pas une menace pour Philippe de Clèves. Maximilien est quant à lui retenu dans l'Empire par les querelles liées à la succession du Tyrol et de la Hongrie. Il n'arrivera à déloger le roi de Hongrie qu'en juillet 1490.[319] On ajoutera enfin que les guerres incessantes et l'absence d'aides flamandes ont presque vidé les coffres de l'Etat. Au printemps 1490, Philippe dispose donc d'un pouvoir fort qu'il entend bien conserver et, tout comme en 1482-1483 et en mai 1488, l'ambitieux chevalier décide de se lancer une nouvelle fois dans une aventure militaire.

Les anciens foyers de résistance finissent par s'associer en juin 1490. Le 12 juin, Philippe de Clèves fait assassiner un noble gantois Adrien Vilain, seigneur de Rassegem.[320] Après la paix de L'Ecluse, la famille d'Adrien Vilain, soutenue par Maximilien, imputera cette exécution politique à Philippe de Clèves. D'après nous, si la faction radicale de l'élite gantoise n'est pas directement impliquée dans ce meurtre, elle a cependant marqué son accord. Adrien Vilain est alors considéré comme une des figures les plus modérées de la politique gantoise. Il avait fait partie du Conseil de régence durant les années 1488-1489 et, à l'instar du seigneur de Beveren, il s'est laissé convaincre par les partisans de Maximilien de rejoindre leur camp. Adrien Vilain et Philippe de Bourgogne ont pris une part active aux négociations de janvier 1490 entre les rebelles et les représentants du roi des Romains.[321] Il est d'ailleurs possible que Nassau et Saxe leur aient alors promis d'importants offices dans la Flandre post-révolutionnaire. Philippe de Bourgogne sera d'ailleurs nommé "amiral de tous les pays" en

[315] Sur cette période de troubles à Bruges, voir A. JANSSENS, *Macht en onmacht van de Brugse schepenbank in de periode 1477-1490*, in *ASEB*, t. CXXXIII, 1996, p. 5-45.
[316] BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 526-545.
[317] AVG, série 400, n° 30, fol. 227v.
[318] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 230-237. Voir supra et AEB, Franc de Bruges, registre 228, fol. 29v. Début janvier, il interroge à nouveau au Franc de Bruges sur les arriérés de payement. De plus, en mars 1490, il propose de lever un quota de 10 % sur les bateaux qui passent le port de L'Ecluse − une exigence jugée inacceptable pour les marchands brugeois (BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 544).
[319] WIESFLECKER, *Kaiser Maximilian*, t. I, p. 278-295.
[320] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 206; DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 238-241; FRIS, *Rasseghem*, p. 754-755.
[321] AVB, comptes de la ville, année 1488-1489, fol. 138v; AVG, série 20, n° 8, fol. 41r.

1491 à la place de Philippe de Clèves.[322] De retour des négociations de Damme, Adrien Vilain séjourne à Gand jusqu'au 12 juin avant de se rendre à son château d'Oudenhove. Il n'y parviendra jamais, "assassiné par la bande de Philippe de Clèves", écrit un chroniqueur.[323] L'absence de condamnation du meurtre par les autorités gantoises ainsi que la non-poursuite des coupables laissent penser que les radicaux avaient pris les rênes du pouvoir dans la cité scaldienne.

Le parti des insurgés prend une nouvelle fois en main la destinée la ville et reforme l'ancienne coalition avec l'ex-gouverneur général. Les autres acteurs de la révolte de 1488-1489 se réveillent également. François de Brederode envoie des navires de guerre vers le nord pour piller les côtes hollandaises.[324] Aussi la révolte reprend-elle à Liège.[325] Le 21 juin, Philippe de Clèves contacte le roi de France en vue d'obtenir de ravitaillement pour ses troupes.[326] La réaction de Bruges, second foyer de résistance en Flandre, est prévisible: ils se rallient sans délai à Philippe de Clèves et aux radicaux gantois.[327] Le banc échevinal de Bruges nommé par Albert de Saxe est promptement démis et remplacé, sous les yeux vigilants de Louis de Gruuthuse, par Georges Picavet, qui avait la confiance de Philippe de Clèves.[328] Il faut préciser que le contrôle par Philippe de Clèves du port de L'Ecluse, point névralgique de l'approvisionnement de la Bruges, ne laisse pas beaucoup de choix à la cité. La révolte flamande renaît donc de ses cendres durant l'été 1490.

Une ombre s'ajoute encore au tableau: le comté est quasi exsangue. Les réserves financières et l'économie urbaine ont trop souffert des longues guerres et, contrairement à la situation de 1488, aucune cité ne souhaite apporter son soutien à la révolte de Gand, Bruges et L'Ecluse. De plus, quelques semaines après son départ de L'Ecluse, François de Brederode est vaincu en Hollande, où il meurt en prison le 11 août 1490. Son compagnon Jean de Naaldwijk se rend un mois plus tard.[329] Il se retire en Flandre où il sera nommé capitaine de Gand par Philippe de Clèves en février 1492.[330] En Flandre, Albert de Saxe, dont le camp est établi à Damme, dévaste toute la région brugeoise et inflige de lourdes pertes à l'armée brugeoise. Menacée par la famine, la ville est obligée de capituler le 29 novembre 1490[331] tandis que les Gantois résistent vaille que vaille. Philippe de Clèves, de son côté, refuse une proposition de paix formulée par des négociateurs allemands.[332]

Le traité de Francfort reste lettre morte et Maximilien ne se sent plus lié par la paix conclue précédemment avec le roi de France. Le 19 décembre 1490, on célèbre en grande pompe dans la cathédrale de Rennes le mariage par procuration de la duchesse Anne de Bretagne avec le

---

[322] DEGRYSE, *De admiraals*, p. 189; SICKING, *Zeemacht*, p. 55.
[323] "Van der bende van mer Philips van Cleven" (DESPARS, *Cronycke*, t. IV, p. 457).
[324] VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 387.
[325] HARSIN, *La principauté*, p. 265.
[326] BNF, ms. fr. 15541, fol. 92r.
[327] "Allieerden zy [les Brugeois] zonder langher dilay met mer Philips van Cleven en die van Ghendt" (DESPARS, *Cronycke*, t. IV, p. 460).
[328] *Dits die Excellente Cronike van Vlaenderen*, Anvers, W. VORSTERMAN (éd.), 1531, fol. 265v. Sur Georges Picavet et son père Germain: P. SCHANDEL, *De l'ombre à la lumière. Germain Picavet, bourgeois de Lille, clerc de la gouvernance, scribe occasionnel de Philippe le Bon (1454)*, in *Revue du Nord*, t. LXXX, 1998, p. 82-84. Maximilien l'avait armé chevalier en mars 1481 alors qu'il était lieutenant du capitaine du château de Lille (ADN, B 17737, farde "Picavet").
[329] VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 387-388; SICKING, *La Hollande*, p. 48.
[330] AVG, série 93, n° 7, fol. 97v.
[331] BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 303; JANSSENS, *Macht en onmacht*, p. 43-44.
[332] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 244-245.

roi des Romains.[333] La lutte de Philippe de Clèves et de ses alliés gantois contre Maximilien s'internationalise une seconde fois. En février 1491, un représentant du roi de France, de retour d'une mission à L'Ecluse, fait savoir à Charles VIII que Philippe de Clèves accepte de porter la guerre sur plusieurs fronts: "je congnois le desir qu'il [Philippe] a de vous servir".[334] Le roi octroie le 5 mai à Philippe et à ses serviteurs 7040 lb. par. "sur leurs pensions qu'ilz ont ou pourons avoir de nous pour leur entretienement en notre service durant ceste presente annee".[335] Le 11 juillet, Charles VIII verse à nouveau à "notre amé et feal conseiller et chambellan Phelippe de Cleves" la somme de 2400 lb. par.[336] En outre, à une date indéterminée durant les années 1490-1491, le roi donne Philippe la terre et la ville de Mortagne qui appartenait à Englebert de Nassau[337] Philippe est donc définitivement introduit à la cour de Charles VIII. Le réseau de relations tissés grâce à son mariage avec Françoise de Luxembourg − parmi lesquels on retrouve notamment son beau-frère François de Bourbon et Philippe de Crèvecœur − ont vraisemblablement joué un rôle de médiateur entre Charles VIII et Philippe de Clèves. D'une part, ce dernier s'est assuré du ravitaillement de ses troupes et de l'octroi d'une pension annuelle. La générosité du roi de France lui offre, d'autre part, la possibilité de se placer au service d'un autre prince, et, partant, de se soustraire à l'influence de Maximilien. La nouvelle offensive anti-flamande lancée alors par Charles VIII fait probablement suite à l'intervention de son épouse Françoise de Luxembourg qui s'était rendue à Paris à l'automne 1491.[338] Le 12 octobre 1491, le roi de France envoie à L'Ecluse 1200 muids de blé – de Normandie et de Picardie – ainsi que 2000 "pipes de vin" – de Bordeaux et de La Rochelle – pour "le grant besoing et urgente neccessite" des habitants de L'Ecluse et de Gand.[339] Le 19 octobre, le roi assure les Gantois de son soutien dans leur lutte contre toute violation du traité d'Arras de 1482.[340] Le même jour, il nomme Philippe de Clèves gouverneur général de Flandre. Charles VIII a ainsi désigné "quelque bon et notable personnaige seur et feable au bien de la dite paix [d'Arras] et de la chose publicque des dits pays" pour devenir "gouverneur et notre lieutenant general en yceulx pays".[341]

Philippe de Clèves voit de la sorte légitimer sa nouvelle situation dans le comté de Flandre. Il agit dorénavant en tant que régent de Philippe le Beau. Le roi de France, pour sa part, accroît ainsi considérablement son influence politique en Flandre et espère de la sorte affaiblir la position de Maximilien en Bretagne. Mais à cette époque, l'attention de Maximilien est retenue par des problèmes en Hongrie, en Flandre et en Hollande, où une nouvelle révolte éclate en avril 1491 – Jean de Naaldwijk était parti en juin de L'Ecluse pour la Hollande afin d'y "faire de la course", soit y faire de la piraterie.[342] Maximilien doit donc renoncer à sa politique interventionniste en Bretagne. Charles VIII épouse en décembre 1491 Anne de Bretagne, couronnée reine de France le 8 février 1492.[343] La semaine précedente, le roi de

[333] LABANDE-MAILFERT, *Charles VIII*, p. 127.
[334] BNF, ms. fr. 15541, fol. 121v.
[335] BNF, Pièces Originales, 787, n° 14 et n° 16. Quittance de Philippe dans laquelle il reconnaît avoir reçu la somme de 6400 lb. par. à L'Ecluse en juin 1491 de Jehan le Gendre, conseiller et trésorier des guerres de Charles VIII. Les 640 lb. par. qui restent sont à partager entre ses serviteurs (Antoine de Fontaines, Pierre Damas, etc.).
[336] BNF, Pièces Originales, 787, n° 15; voir aussi HARSGOR, *Recherches*, t. III, p. 1716.
[337] HARSIN, *La principauté*, 449. Durant les négociations entre Philippe de Clèves et Albert de Saxe en mars 1492, Englebert de Nassau revendiquera cette seigneurie.
[338] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 257.
[339] AVG, série 94, charte 779.
[340] "Desirans de tout notre povoir subvenir et aider aus dits supplians en tous leurs faiz et affaires et que pour riens ne permectrions que aucun inconvenient ou dommaige leur advient pour avoir taiche a entretenir et observer la dite paix" (AVG, série 94, charte 780).
[341] AVG, série 93, n° 7, fol. 96v (édité ci-après, document 3).
[342] VAN GENT, *Pertijelike saken*, p. 390.
[343] LABANDE-MAILFERT, *Charles VIII*, p. 147.

France avait marqué son soutien à Philippe de Clèves dans sa lutte contre le roi de Romains en envoyant, pour la dernière fois, la somme de 4736 lb. par.).[344] Mais la Bretagne est désormais rattachée à la couronne de France et constitue un "investissement" plus rentable et plus facile à obtenir que la Flandre.[345] Le roi se désintéresse donc du "dossier flamand", qui n'était pour lui qu'un moyen parmi d'autres d'affaiblir Maximilien. Charles VIII, qui n'est d'ailleurs nullement convaincu par les motifs de la révolte des Flamands, a simplement cherché à défendre ses propres intérêts.

Le contexte international a largement − quoique brièvement − contribué à financer l'opposition menée par Philippe de Clèves et les Gantois. L'aide "étrangère", qu'elle soit financière, politique ou morale, offre à Philippe de Clèves les ressources nécessaires à sa résistance au roi des Romains. Mais cet argent ne suffit pas. Après une nouvelle radicalisation des Gantois, qui renvoient leur bailli Denis de Morbecque et son remplaçant Jean de Poeke[346], la ville décide, durant l'été 1491, d'accorder à Philippe de Clèves une nouvelle aide d'un montant de 1314 lb. 16 s. 7 d. gr. Cette somme doit lui permettre de poursuivre la défense de la région des Quatre Métiers.[347] Pour faire face aux frais de guerre et élever des fortifications autour de la ville, Philippe autorise aussi les Gantois à confisquer les biens des ennemis de la cité.[348] Philippe en profite d'ailleurs pour saisir du patrimoine des habitants de L'Ecluse − notamment ceux Guy de Baenst, comme on l'a vu plus haut.[349] Il s'est néanmoins au préalable assuré de leur soutien en les déclarant quittes des dettes qu'ils avaient chez leurs ennemis.[350] La pratique de "la course" − ou de la piraterie − constitue un autre moyen efficace pour renflouer les caisses. Cette forme de "piraterie légale" autorise aux navigateurs partisans de Philippe de Clèves le pillage des navires de leurs opposants. Le butin est ensuite partagé entre les marins et le seigneur qui les défend contre les menaces juridiques des marchands lésés.[351] Malgré de multiples protestations devant le Grand Conseil et des faits de guerre, Albert de Saxe n'est pas parvenu à endiguer ce phénomène de piraterie.[352]

Les deux adversaires doivent finalement réaliser l'impasse dans laquelle ils se trouvent. Philippe de Clèves a d'ailleurs toujours laissé la porte ouverte aux négociations avec Albert de Saxe et Englebert de Nassau, nommé gouverneur général de Flandre le 24 mai 1491 par Maximilien.[353] Arie De Fouw a résume ces tractations que Molinet a décrites par le menu.[354] Les Archives de l'Etat à Gand conservent une proposition de paix émanant de Philippe de Clèves ainsi que la réponse des représentants de Maximilien − deux documents datés de mars

[344] "Pour leur ayder a supporter les fraiz, mises et despences que faire leur comment pour notre service au dit lieu de L'Escluse, et ce oultre et par dessus les autres dons, pensions et biens faiz qu'ilz ont euz et pourront avoir cy apres de nous" (BNF, Pièces Originales, 787, n° 18).
[345] J. KERHERVE, *L'Etat breton aux 14e et 15e siècles. Les ducs, l'argent et les hommes*, Paris, 1987, p. 948; G. BISCHOFF, *Maximilien Ier, roi des Romains, duc de Bourgogne et de Bretagne*, in J. KERHERVE & T. DANIEL (éds), *1491. La Bretagne, terre d'Europe*, Brest, 1992, p. 457-471.
[346] V. FRIS, *Les grands baillis et les sous-baillis de Gand*, in *BSHAG*, t. XIV, 1906, n° 8, p. 411; AVG, série 93, n° 7, fol. 95v.
[347] AVG, série 20, n° 12.
[348] AVG, série 94, charte 782. Sur les mesure de confiscation durant cette période, voir K. HANCKÉ, *Confiscaties als politiek wapen in intern stedelijke conflicten, casus: Gent: 1477-1492*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, t. XLIX, 1995, p. 197-220.
[349] En juillet 1492, Guy de Baenst demandera en vain à Philippe d'épargner ses biens à L'Ecluse (AEG, Conseil de Flandre, n° 7513, fol. 165v).
[350] ADN, B 1613, fol. 168r.
[351] SICKING, *Zeemacht*, p. 52-53 et DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 254.
[352] AGR, Grand Conseil, n° 800, ff. 192r-194r.
[353] Koninklijk Huisarchief (La Haye), ODL, A2, 462.
[354] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 250-271 et MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 255-264.

1492.[355] Le 9 mars, une délégation gantoise remet une offre aux Etats généraux à Malines, où des représentants de tous les pays s'étaient réunis pour trouver une solution au conflit.[356] Roland de Moerkerke y plaide d'abord la cause de Philippe de Clèves.[357] Selon lui, Philippe, gardant la "leaulte" qu'il avait "tousiours eue et portez devers la maison de Bourgoigne", voulait "garder la dite ville de l'Ecluse avec les deux chasteaux au nom dicelluy seigneur [Philippe le Beau]". Et Philippe de continuer: "mon intencion et desir est de le servir entierement [...] et en toutes les fachons qu'ung leal serviteur et subgect doit servir son naturel seigneur et prince", à condition que lui soient rendus tous ses biens, fonctions et pensions "qu'il avoit a l'eure qu'il se rendit hostagier pour le roy". Philippe exige également que les frais liés à la reconstruction des châteaux de L'Ecluse soient remboursés à concurrence de 60000 lb. par.[358] Le soutien du roi de France permettait jadis à Philippe de Clèves de retirer sa loyauté à Maximilien.[359] La défection de Charles VIII oblige à présent Philippe à tenter d'obtenir une réhabilitation pleine et entière. Il essaye aussi de convaincre les chevaliers de l'ordre de la Toison d'or, en insistant sur le fait que ses actes ont toujours été guidés par l'honneur − ce même honneur auquel Maximilien avait porté atteinte en le banissant de l'Empire et que Philippe voulait laver, "car, comme homme noble, il aimeroit mieulx à morir que faire contre son honneur".[360] Les négociateurs lui rétorquent que les fonctions qu'il exige étant déjà occupées par d'autres, sa proposition est irrecevable.[361] Philippe ne serait plus gouverneur de Flandre, de Hainaut, de Liège et de Namur. Il pourrait récupérer certaines charges à condition de réparer les torts qu'il avait causés à leurs détenteurs actuels − à l'exemple de l'amirauté de Philippe de Bourgogne. Les Etats généraux n'accèdent pas non plus à sa demande d'octroyer à la ville de L'Ecluse des privilèges qui lui assureraient une position indépendante à l'égard de Bruges. Engelbert de Nassau et Albert de Saxe veulent ainsi empêcher que Philippe de Clèves se recrée une nouvelle place forte dans cette ville stratégique. Aucun argument juridique ne leur permet en effet de lui refuser d'occuper les châteaux de L'Ecluse que Maximilien lui avait baillés à vie en 1485. Nassau et Saxe refusent également que Philippe y entretienne des troupes privées et demandent que toutes les biens possédés par Guy de Baenst dans la cité portuaire lui soient retournés − ce qui devait permettre à Maximilien, à qui Guy de Baenst avait toujours été fidèle, de garder un oeil sur la

[355] AEG, Fonds Varia 3, farde 244, n° 9, n° 9bis, n° 26, n° 30 et n° 35. Il existait une copie aux archives yproises: DIEGERICK, *Inventaire*, t. IV, p. 188-195.

[356] BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 587-592; WELLENS, *Les Etats généraux*, p. 224-229; R. DE DOPPERE, *Chronique brugeoise de 1491 à 1498*, H. DUSSART (éd.), Bruges, 1892, p. 21-24.

[357] BNF, ms. fr. 18997, ff. 81r, 86r, 89v et 95v. Une deuxième "justification" de Philippe, au contenu différent quoique comparable, est éditée par MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 264-283.

[358] ADN, B 20135, n° 155651.

[359] En avril 1491, Philippe de Bourgogne et Adolphe trouvent un arrangement favorable aux deux parties. Philippe de Bourgogne répond toutefois: "Car en nulle facon ne quelque remonstrance qui on lui ait sceu faire, [il] ne veult faire le serment au roy ne a monseigneur l'archiduc son filz de les servir entiers et contre tous, mais a dit qu'il est content de faire envers la paix de Francquefort et de Tours, sur quoy lui a esté repondu que moiennant qu'il veulle tenir les dits paix en tous leurs poins et articles que le roy et monseigneur l'archiduc en seront contens, ce qu'il n'a voulu faire, et ne vouldroit tenir que ceulx qui sont a son avantage". Aux yeux d'Englebert de Nassau, la défense de Philippe était "desraisonnable" (ADN, B 18844, n° 29561; voir aussi MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 263).

[360] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 283.

[361] "Ende up tguent dat die voirseide heer Phelips bij den voirseiden article begheert gerestituteirt te zijne tot allen den staten die hij hadde ten tijde dat hij hem overgaf als ostagier, zijn gedeputeerde hierup onderbraecht, hebben geseyt dat die voirseide heer Phelips meynt tregement te hebben van den landen van Vlaendren, Henegauwe ende van allen de stercken plecken van den selven landen, tregement ende slot van Namen, die voochdie van Ludic ende tslot van Huy, tadmiraelscap van den zee, zijn pensie van vi^{M} lb siaers ende tslot, stadt ende heerlicheit van Mortaengne, welke zaken zonderling hem te geven die voirseide regementen van Vlaendren ende Henegauwen, sloten ende stercke plecken van dien, niet doenlick en zijn. Mids dat voir tvangen van den coninck hij niet en gebruycte van al tguent dat hij begheert" (AEG, Fonds Varia 3, farde 244, n° 35).

région. Quelques jours plus tard, le roi des Romains confirme la réponse des Etats aux propositions de Philippe: s'il signifie que sa mise au ban de l'Empire est levée, il insiste toutefois lourdement pour que Philippe "ne requeroit point de gouvernement" dans ses pays.[362]

Une haine irréconciliable et la foi de Maximilien et de ses conseillers en une victoire inconditionnelle ont sans nul doute prolongé la guerre en Flandre. Le roi des Romains ne veut rien concéder à ses ennemis politiques et cette inflexibilité se traduit dans la répression des aristocrates insurgés: François de Brederode meurt en prison et Jean de Naaldwijk est banni. Maximilien souhaite également en finir une fois pour toutes avec Adolphe de Clèves et Louis de Gruuthuse. En juillet 1490, il les accuse de crime de lèse-majesté devant le tribunal de la Toison d'or.[363] Bernhard Sterchi a magistralement décrit l'accusation et la défense des deux nobles devant le chapitre de la Toison d'or de 1491 à Malines.[364] Les deux aristocrates plaident leur cause devant leurs pairs, alléguant qu'ils ont toujours défendu les intérêts de la dynastie bourguignonne, de ses pays et de ses sujets. Cette argumentation n'empêchera pas que leur implication dans la politique bourguignonne appartienne désormais au passé. Leur mort quelques mois plus tard, en 1492, et la sympathie éprouvée par quelques "parents et amis" − fils et filles de cette noblesse qui avait vécu les "tamps d'or" sous le règne de Philippe le Bon, pour reprendre l'expression de Louis de Gruuthuse[365] − leur ont évité une condamnation pour haute trahison. Seules leurs armes disparaîtront du choeur des églises où étaient célébrés les chapitres de la Toison d'or.[366] La "volonté de fer" des deux partis en présence explique probablement la sévérité de ce jugement; ni Maximilien ni Philippe de Clèves ne veulent baisser les bras. L'armée de Maximilien ne parvient pas à bloquer le ravitaillement de L'Ecluse et de Gand. Philippe de Clèves essaye d'exploiter l'impuissance des Allemands afin de demander de larges compensations pour sa réhabilitation. Durant les années 1490-1491, Philippe de Clèves et la ville de Gand pouvaient encore compter sur le soutien du roi de France ou d'autres villes de Flandre. La base du pouvoir de Philippe restait intacte, grâce à l'appui de ses partisans. Cependant, au printemps de 1492, le conflit apparaît sans issue et Philippe perd progressivement de son aura. En outre, les rebelles n'arrivent pas à faire accepter leurs demandes aux Etats généraux de mars 1492. La crainte de chacun de perdre le pouvoir en Flandre a prolongé la guerre de quelques mois. La rude répression de Maximilien a de surcroît accru les rivalités. Les profondes dissensions entre les deux camps ne laissent aucune place aux concessions. Il ne reste aux deux opposants que l'espoir − typiquement médiéval − de vaincre son adversaire par la force.

La paix de L'Ecluse (12 octobre 1492)

La réaction gantoise à l'échec des négociations de Malines ne se fait pas attendre. La ville lance une attaque contre Grammont et la guerre reprend.[367] Encouragé par son succés à Liège, où la paix définitive entre les La Marck et Maximilien était signée le 5 mai 1492, Albert de Saxe continue à réconquérir les rebelles aux Pays-Bas mérédionaux.[368] Suite aux échecs

[362] AEG, Fonds Varia 3, farde 244, n° 38.
[363] DE REIFFENBERG, *Histoire de l'ordre*, p. 180-186; STERCHI, *Über den Umgang*, p. 527-561; CAUCHIES, *Philippe le Beau*, p. 19.
[364] STERCHI, *Über den Umgang*, p. 599-671.
[365] STERCHI, *Über den Umgang*, p. 553 et p. 625.
[366] Au début du XVIe siècle, leurs héritiers parviennent à y faire replacer les armoiries de leur aïeul (STERCHI, *Über den Umgang*, p. 534-547; DE REIFFENBERG, *Histoire de l'ordre*, p. 251-256).
[367] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 241; V. FRIS, *Geschiedenis van Geraardsbergen*, Gand, 1901, p. 154-155.
[368] HARSIN, *La principauté*, p. 289.

militaires, des querelles intestines vont changer la donné à Gand. L'autorité des radicaux Jean et François de Coppenhole est remise en question. Le conflit entre "modérés" et "extrêmistes" qui éclate sur le marché de Vendredi, à Gand, conduit à l'incarcération puis à la décapitation le 16 juin 1492 des Coppenhole et de quelques autres capitaines gantois.[369] Les nouveau magistrat envisage une reddition totale pour éviter un désastre militaire.[370] Des négociations son entamées avec Albert de Saxe en juillet et, le 29, la ville signe la paix à Cadzand, une cité qu'Albert de Saxe avait réussi à reconquérir. Ce traité prévoit la reconnaissance de Maximilien en tant que régent et impose aux Gantois une restriction de leur autonomie − autant de propositions qui avaient été rejetées lors des pourparlers aux Etats généraux de mars 1492.[371]

Encouragé par ce succès, Albert de Saxe lance une nouvelle attaque contre L'Ecluse. Il reçoit un appui international: des troupes anglaises l'aident à encercler la ville et, le 2 octobre tandis qu'Henri VIII dirige une flotte vers Boulogne pour empêcher les Français de se porter au secours de Philippe de Clèves.[372] En août, Maximilien conseille aux partisans de Philippe − dont les Français − de ne plus le suivre.[373] Philippe se retrouve alors de plus en plus isolé. Il peut encore compter sur l'appui d'un contingent de marins danois et de "prochains parens et amis". Molinet compare ce siège aux Grecs voulant "dilapider Yllion".[374] En dépit d'attaques continuelles, la résistance de Philippe se poursuit, grâce essentiellement à des techniques de guérilla. La piraterie et le pillage lui permettent de se procurer des vivres, des armes et des métaux pour battre monnaie.[375] L'issue de la bataille reste encore alors incertaine.

S'il est préoccupé par la puissance militaire d'Albert de Saxe, Philippe s'inquiète aussi de la menace brandie par Maximilien de lui confisquer l'héritage de son père. Olivier de La Marche écrit en effet que, lors du siège de L'Ecluse, Adolphe de Clèves avait promis à l'archiduc de l'instituer son héritier en cas de refus de Philippe de déposer les armes.[376] Rombout de Doppere et Jean Molinet confirment que, sur son lit de mort, Adolphe a privé Philippe "de son patrimoine en lui denyant benediction paternelle".[377] On peut toutefois se demander si Adolphe a réellement voulu déshériter son fils de son plein gré. Les comptes de la ville de Gand nous informent en effet qu'il y avait été incarcéré par la faction pro-maximilienne.[378] Cette incarcération fait peut-être suite au procès intenté par Maximilien à Adolphe et à Louis de Gruuthuse en 1491 devant l'ordre de la Toison d'or. A la fin du mois de juin ou au début du mois de juillet 1492, Adolphe est envoyé à Cadzand pour négocier avec son fils − mais

[369] V. FRIS, *Jan van Coppenhole, de leider van de opstand van Gent tegen Maximiliaan van Oostenrijk*, in *BSHAG*, t. XIV, 1906, p. 93-114.
[370] Comme ce fut le cas à la bataille de Gavre, en 1453 (M. BOONE, J. HAEMERS & P.-J. LACHAERT, *Gavere 1453: feiten en verhalen*, in *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Handelingen*, t. XI, 2003, p. 207-254).
[371] BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 304-305 (édition de la Paix de Cadzand).
[372] DE DOPPERE, *Chronique brugeoise*, p. 34; MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 331; DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 270. Sur l'attaque de Boulogne, voir LABANDE-MAILFERT, *Charles VIII*, p. 165-167. En fin d'anéne, Maximilien remercie les Anglais: "Monseigneur le duc de Zassen a des peicha mis en sa personne le siege es ville et chasteau de l'Escluse, lequel siege oultre et par dessus l'asistence y faicte par icelluy roy d'Engleterre a esté de grans et merveilleux frais" (ADN, B 362, n° 17790, document n° 9 et B 18824, n° 23771-2).
[373] HHSA, Maximiliana, Liasse I, Konvolut 8, acte du 20 août 1492.
[374] Description détaillée du siège de L'Ecluse dans MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 309-319.
[375] "Les armes de monseigneur l'archiduc estoient à l'ung des lez et le chasteau de l'Escluse a l'autre, et les sengles portoyent en l'escripture: *Ab inimicis nostris libera nos, Deus*" (MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 313). Il est possible que Philippe ait encore été ravitaillé par des partisans: le 24 septembre, Albert de Saxe se plaint en effet que le blocus de Hulst ne remporte pas le succès escompté (ADN, B 33, fol. 182r).
[376] O. DE LA MARCHE, *Mémoires*, H. BEAUNE & J. D'ARBAUMONT (éds), Paris, 1885, t. III, p. 299.
[377] DE DOPPERE, *Chronique brugeoise*, p. 35; MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 319.
[378] AVG, série 400, n° 31, fol. 78r.

sans résultat.[379] Selon nous, Maximilien se sait incapable de remporter la bataille. Pour mettre un terme à ce conflit, il tente alors de miner la base de l'autorité de Philippe de Clèves en visant un des éléments majeurs de son "estat" aristocratique: l'héritage de son père. Le 12 septembre, Maximilien décide que la gestion de la seigneurie de Wijnendale − dont les recettes assuraient à Philippe une pension annuelle − sera exercée par le Grand Conseil.[380] Quelques jours avant sa mort, Adolphe est finalement relaxé. Il se rend ensuite à son château de Souburg en Zélande, où il s'éteint le 18 septembre.[381]

Le 20 septembre, le fils apprend le décès de son père.[382] Le lendemain, le Grand Conseil informe Maximilien de cette disparition et donne instruction le jour même au noble brabançon Corneille de Bergen, ancien amiral de tous les pays des années 1490-1491[383], d'occuper le château de Ravenstein.[384] Le 1er octobre, le Grand Conseil ordonne la confiscation de tout le patrimoine d'Adolphe de Clèves.[385] Englebert de Nassau, Charles de Croÿ-Chimay et Philippe de Bourgogne se rendent ensuite à L'Ecluse pour négocier avec Philippe.[386]

L'heure n'est plus au doute: la confiscation des possessions de son père ne lui laisse pas le choix. Une armistice est conclue le 7 septembre.[387] Philippe de Clèves capitule avec tous les honneurs le 12 octobre 1492, le jour de la proclamation de la paix de L'Ecluse.[388] Son amnistie est totale − à l'exception du procès intenté en vue de retrouver les coupables du meurtre d'Adrien Vilain. Philippe ne doit rendre compte d'aucune de ses actions. Il rentre au service de l'archiduc Philippe le Beau et obtient une pension annuelle de 12.000 lb. par. Les proches de Philippe de Clèves, tous ses partisans − y compris les habitants de L'Ecluse −, les troupes sur terre et sur mer ainsi que serviteurs de sa maison sont absous. Tous les biens confisqués par Philippe restent aux mains des spoliateurs, sans que leurs anciens propriétaires puissent les revendiquer. Seul Guy de Baenst reçoit une compensation pour la destruction de sa demeure à L'Ecluse, soit un montant de 12.000 lb. par., payé par L'Ecluse, Ostende et Cadzand. Philippe n'y contribuera d'ailleurs pas. Il récupère l'ensemble de ses possessions et il "joyra de tous ses biens quelconcques a lui succedez par le trespas de pere et mere". Philippe conserve ses droits sur l'héritage de son père et bénéficie des biens qui lui avaient été accordés par son mariage avec Françoise de Luxembourg, ainsi que des rentes de sa belle-sœur Marie sises dans les pays de l'archiduc. Le petit château de L'Ecluse revient au duc de Saxe. Philippe garderait le contrôle du grand château de L'Ecluse jusqu'à ce que l'archiduc ait 18 ans. En outre, il obtient 60000 lb. par. pour financer la réparation du château. Les Etats de Brabant, de Hollande-Zélande et de Flandre devront en assumer le paiement. "Et ainsy, demora l'Escluse en paix, qui en lui fut incluse, car la guerre fut d'elle excluse, plus solitaire que rencluse".[389]

Si Maximilien a bel et bien remporté la lutte pour le pouvoir dans le comté de Flandre, les conditions de la paix de L'Ecluse permettent néanmoins à Philippe de Clèves de ne pas tout perdre en capitulant. Il n'est pas sanctionné pour avoir pris les armes contre Maximilien, entre

[379] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 310; DE DOPPERE, *Chronique brugeoise*, p. 33.
[380] AEB, Franc de Bruges, charte 518.
[381] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 271.
[382] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 316.
[383] SICKING, *Zeemacht*, p. 53-54. Sur ce personnage, voir COOLS, *Mannen met macht*, p. 215-217.
[384] ADN, B 2144, fol. 125r.
[385] ADN, B 2144, fol. 127v.
[386] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 319.
[387] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 320.
[388] ADN, B 1707, ff. 44r-48r (édité ci-après, document 4).
[389] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 321.

au service de Philippe le Beau et est reconnu en tant que seigneur de Ravenstein, de Dreischor, de Wijnendale, d'Enghien, de Breskenszand etc.[390] Maximilien souhaite en effet normaliser la situation dans le comté de Flandre et effacer les traces du conflit qui l'a profondément marqué. La pacification entre la famille d'Adrien Vilain et Philippe de Clèves de 1493 est d'ailleurs à situer dans ce contexte.[391]

Au château de L'Ecluse, le 14 octobre, Philippe remet les clés de la ville ainsi que celles du petit et du grand château au duc de Saxe, lieutenant général des Pays-Bas. Albert de Saxe lui rendra ensuite les clés du grand château.[392] Le 15 octobre, le lieutenant général informe Maximilien que la paix règne à prsent dans son comté.[393] Dans les jours qui suivent, Philippe et son épouse offrent deux jours de fête à L'Ecluse aux principaux protagonistes impliqués dans les négociations.[394] Le 20 octobre, Philippe quitte L'Ecluse pour Bruges, où il reçoit douze cannes de vin.[395] Le lendemain, il dîne en l'honneur de la paix avec le duc de Saxe, le prince de Chimay et le seigneur de Beveren à l'hôtel de ville de Bruges.[396] Le capitaine de Bruges Jean de Tinteville lui restitue son hôtel, dont il avait pris possession durant l'occupation de L'Ecluse.[397] Au début du mois de novembre, Philippe séjourne dans son château de Wijnendale, qui allait par la suite devenir sa demeure de prédilection.[398] Fin octobre, il accompagne le corps de son père pour l'enterrement dans l'église des dominicains à Bruxelles. Une cérémonie en grande pompe est célébrée à l'occasion du dernier adieu à Adolphe. Peu de chevaliers de la Toison d'or assisteront à cet office et le comte Philippe le Beau ne prendra pas part au cortège.[399]

Le grand perdant de la paix de L'Ecluse est le comté de Flandre. Après près de cinq années de guerre, le "plat pays" et de nombreuses petites villes sont détruits.[400] Les amendes des grandes villes les ont ruinés et privés de leurs privilèges.[401] Le commerce − la source de la fortune du

---

[390] En mars 1493, Philippe laisse entendre, que, comme convenu en 1487, il endigue la seigneurie de Breskenszant (ADN, B 1611, fol. 172v). Le 22 mai 1493, Maximilien lui confirme la possession de cette seigneurie (AGR, CC 17410, fol. 1v). En novembre de la même année, Maximilien stipule à nouveau que Philippe recevra la seigneurie d'Enghien (AGR, CC, Acquits de Lille, boîte 54, acte de 9 novembre 1493). Le 9 septembre 1494, Philippe paye le relief de ses seigneuries en Brabant (Ravenstein, Seneffe, Ronquières, Hennuyères, Rebecques, etc.; voir L. GALESLOOT, *Inventaire des archives de la cour féodale de Brabant*, t. I, Bruxelles, 1870, p. 297 et p. 379). Sur sa succession à Ravenstein, Herpen et Uden, voir G. SCHOLTENS, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant, ca. 1200-1795*. *Institutionele en juridische aspecten*, Maastricht, 1993, p. 55-57.

[391] AVG, série 94, charte 786. Voir aussi DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 276-277.

[392] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 322.

[393] "Que mon dit seigneur le duc de Zaxen avoit escriptes a mon dit seigneur l'archiduc et a messieurs du Grant Conseil par lesquelles y leur seigniffioit le traictié lors fait a l'Ecluze" (ADN, B 2144, fol. 130v).

[394] MOLINET, *Chroniques*, t. II, p. 322.

[395] AVB, Presentwijnen, année 1491-1492, fol. 5v; DE DOPPERE, *Chronique brugeoise*, p. 38.

[396] "Ter blijscepe ende blijdinghe van den payse" (AVB, comptes de la ville de l'année 1492-1493, fol. 164v).

[397] A. JANSSENS, *Willem Moreel en Hans Memling. Bijdrage tot het onderzoek naar de schilderijen van Memling in opdracht van de familie Moreel*, in *ASEB*, t. CXL, 2003, p. 107.

[398] AVG, série 400, n° 31, fol. 114r. Il se rend sporadiquement à Bruges − comme le 31 octobre (BORGNET, *Les troubles*, p. 55-56) et le 21 décembre (ADN, B 17763, farde "Clèves") − pour y régler des affaires administratives.

[399] Une description de ses funérailles a été conservée (voir M. VALE, *A Burgundian funeral ceremony: Olivier de la Marche and the obsequies of Adolf of Cleves, Lord of Ravenstein*, in *English Historical Review*, t. CXI, 1996, p. 920-938). Toutefois, l'interprétation de Vale de la carrière politique d'Adolphe nous paraît erronée.

[400] E. THOEN, *Oorlogen en platteland. Sociale en ekonomische aspekten van militaire destruktie in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen en de vroege moderne tijden*, in *TG*, t. XCI, 1978, p. 363-378.

[401] BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 307-309.

comté − est au plus bas.[402] En outre, plus d'un tiers des compensations octroyées à Philippe de Clèves seront payées par les Etats de Flandre.[403] Le 15 décembre 1492, ce dernier perçoit 60000 lb. par., accordée "en assignacion" suite à la paix de L'Ecluse. Philippe répondra alors: "nous sommes contens et bien payez".[404]

Une ère nouvelle voit le jour le 12 octobre 1492. La paix de L'Ecluse met un terme à quinze ans de révolte. Le matin même de la reddition de Philippe de Clèves, Christophe Colomb foule pour la première fois le sol américain.[405] La paix de L'Ecluse établit un équilibre de pouvoir entre Maximilien d'Autriche et Philippe de Clèves. Le roi des Romains gouvernera dorénavant tous les pays "de par deça" en qualité de régent incontesté de son fils Philippe le Beau. Par ce traité, Maximilien souhaite neutraliser politiquement Philippe de Clèves. Le pilier politique de l'"estat" noble de Philippe de Clèves est affaibli, mais la base économique et financière de son pouvoir n'est en rien érodée, bien au contraire: le traité le confirme dans ses droits sur son héritage et sur les biens de son épouse et lui assure une pension annuelle sur la recette générale d'une somme exceptionnelle de 600000 lb. par. de Flandre. Il en va de même pour le pilier social, qui diminue sans pour autant être réduit en cendres. La guerre a considérablement miné ses réseaux à la cour. La rivalité qui l'oppose à Guy de Baenst génère par exemple de nombreux procès devant le Conseil de Flandre.[406] Quant au meurtre d'Adrien Vilain, il lui a aussi coûté beaucoup de relations dans le milieu curial. C'est d'ailleurs une des principales raisons du refus des chevaliers de la Toison d'or de l'accepter au sein de l'ordre.[407] Peu à peu, Philippe de Clèves est réintégré au sein de la cour ducale. En juin 1495 Maximilien place le seigneur de Ravenstein au service de l'archiduc Philippe le Beau et, en août 1495, l'archiduc lui-même l'intègre dans son hôtel personnel.[408] Un an plus tard, il vend à Englebert de Nassau son château de L'Ecluse.[409] Mais Philippe ne restera pas aux Pays-Bas. Il avait conservé cependant de nombreux amis en France. Son beau-frère, Louis de Halewin, Philippe de Crèvecœur et d'autres l'ont accueilli quand il est passé à la France. Il est pensionné pour la première fois par le roi de France Louis XII en 1498.[410] Il entre à son service à l'occasion de la conquête de l'Italie − "le champ d'honneur ouvert à quiconque rêvait d'aller conquérir la renommée et la grandeur à la pointe de l'épée".[411] En ce sens, la paix de L'Ecluse n'est qu'un nouveau point de départ dans la carrière de Philippe de Clèves. Mais c'est aussi une nouvelle ère qui commence: le 12 octobre 1492 coïncide non seulement avec la date de la signature du traité de L'Ecluse, mais marque aussi la naissance des Temps Modernes.

---

[402] R. VAN UYTVEN, *Politiek en economie: de crisis der late XVde eeuw in de Nederlanden*, in *RBPH*, t. LIII, 1975, p. 1097-1149.
[403] Le 11 décembre, Maximilien divise l'amende au profit de Philippe. Ainsi, 21600 lb. par. seront payés par les Etats de la Flandre, 13800 lb. par ceux du Brabant, 13.800 lb. par ceux de Hollande et 9000 lb. par ceux de Zélande (ADN, B 2145, n° 69954; ADN, B 2145, n° 70028-30; ADN, B 2144, fol. 185r).
[404] ADN, B 2145, n° 70010.
[405] F. FERNANDEZ-ARMESTO, *Columbus*, Oxford, 1992, p. 81.
[406] AEG, Conseil de Flandre, n° 7513, fol. 189v.
[407] DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 350.
[408] Voir J.-M. CAUCHIES, *De la "régenterie" à l'autonomie. Deux ordonnances de cour et de gouvernement de Maximilien et Philippe le Beau (1495)*, à paraître dans le *BCRH*, et l'article du même auteur dans ce volume.
[409] La vente s'élève à 10000 couronnes d'or (P. DE WIN, *Engelbert II graaf van Nassau-Dillenburg en Vianden, heer van Breda (1451-1504)*, in *HKKOLKM*, t. XCV, 1991, p. 96, n° 2).
[410] BNF, Pièces Originales, 787, n° 19-20 et n° 24-27. Voir aussi GACHARD, *Les archives royales*, p. 312 et C. HUBERT, *Quelques lettres inédites de Philippe de Clèves*, in *RN*, t. IL, 1967, p. 303.
[411] JOUANNA, *Le devoir de révolte*, p. 43. Voir aussi HARSGOR, *Recherches*, t. III, p. 1720 et DE FOUW, *Philips van Kleef*, p. 283-329.

Conclusion générale: la défense de l'ordre naturel

Philippe de Clèves est un homme de son temps et n'est en rien le héros du particularisme urbain tel que l'ont présenté Pirenne et par le Général Guillaume. Sa participation ultérieure aux côtés du roi de France dans les guerres d'Italie le démontre clairement: de 1499 à 1507, il consacre en effet toute son énergie à briser le pouvoir de cités cisalpines au profit de la couronne de France.[412] Tout au long de sa révolte contre Maximilien d'Autriche, Philippe n'a d'ailleurs jamais revendiqué une quelconque forme d'indépendance pour la Flandre. Au contraire: il a toujours reconnu le roi de France comme souverain du comté. Philippe de Clèves a respecté les codes de la société féodale et il ne s'est pas davantage rebellé contre l'Etat bourguignon: il a, au contraire, pris la défense de cet Etat. A l'instar de la révolte des Pays-Bas au XVIe siècle[413], la noblesse bourguignonne des années 1480 s'oppose à Maximilien et aux aristocrates qui violent les règles de l'ancien Etat bourguignon. Les "rebelles" reprochent au roi des Romains et aux usurpateurs de l'héritage bourguignon de ne pas respecter les traditions bourguignonnes et les privilèges flamands − et, par là, de ne plus garantir les intérêts de leurs sujets. Un seigneur inefficace déstabilise la structure hiérarchique de l'Etat, pyramide sur laquelle reposent les privilèges de la noblesse. Pour l'aristocratie, Maximilien et ses "mauvais" conseillers veulent détruire l'Etat bourguignon − ou ce qu'elle considère comme tel, à savoir dire les formes traditionnelles de l'Etat dont la noblesse était la gardienne. L'opposition politique − ce que Jouanna appelle le devoir de révolte − apparaît donc comme le seul remède. Prendre les armes pour la cause nobiliaire, c'est défendre le bien public, qui se confond "naturellement" avec la grandeur de la noblesse.[414] Dans une optique plutôt conservatrice, l'aristocratie et les élites urbaines prennent la défense de cet ordre naturel que constitue à leurs yeux la société féodale. On peut ainsi interpréter les révoltes des années 1477-1492 comme une mise en cause des valeurs essentielles de la culture politique.[415]

A l'origine, la révolte de Philippe de Clèves est une révolte urbaine. Sans la contestation du pouvoir de Maximilien par les villes flamandes et le vide politique qui en a découlé, Philippe n'aurait jamais pris les armes contre son prince. Il n'en aurait d'ailleurs jamais eu les moyens, pas plus qu'il n'aurait reçu de soutien à sa cause; peut-être même n'aurait-il jamais eu l'intention de contester la politique autocratique du roi des Romains. Ce front uni de communautés urbaines ne s'engage pas dans une lutte *contre* un prince dominateur: elles se mobilisent avant tout *pour* la garantie de leurs intérêts les plus fondamentaux.[416] La haute noblesse flamande a su s'associer aux rebelles, qui, eux aussi, avaient leurs propres motifs de révolte. L'Etat, qui s'avance alors irrémédiablement sur la voie de la modernisation, s'appuye de plus en plus sur son administration et sur ses juristes. Les niveaux de pouvoir

[412] Voir l'article de Hans Cools dans ce volume.
[413] HAEMERS & SICKING, *De Vlaamse opstand*. Sur l'opposition noble contre Philippe II, roi d'Espagne, voir H. VAN NIEROP, *The nobles and the revolt*, in G. DARBY (éd.), *The origins and development of the Dutch Revolt*, New York, 2001, p. 52-53.
[414] JOUANNA, *Le devoir de révolte*, p. 116 et p. 391-399. Adolphe de Clèves a toujours prétendu défendre "la chose publicque" du pays, de ses sujets et même de la dynastie bourguignonne (STERCHI, *Über den Umgang*, p. 551-552; A. VANDERJAGT, *Qui sa vertu anoblist: the concepts of noblesse and chose publicque in Burgundian political thought,* Groningue, 1981; COOLS, *Mannen met macht*, p. 143; H. VAN NIEROP, *The nobility of Holland: from knights to regents, 1500-1650*, Cambridge, 1993, p. 224-225: en ces temps troublés, la noblesse est en effet poussée par le conservatisme).
[415] Voir les remarques de BLOCKMANS, *Autocratie ou polyarchie ?*, p. 307; M. BOONE, *Elites urbaines, noblesse d'état: bourgeois et nobles dans la société des Pays-Bas bourguignons (principalement en Flandre et en Brabant)*, in J. PAVIOT (éd.), *Liber Amicorum Raphaël de Smedt. 3. Historia* (Miscellanea Neerlandica, XXV), Louvain, 2001, p. 82.
[416] E. LECUPPRE-DESJARDIN, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Studies in European Urban History, 1100-1800, IV), Turnhout, 2004, p. 329.

concurrentiels sont progressivement éliminés.[417] Les nobles perdent peu à peu leur pouvoir et leurs anciens privilèges. La noblesse, tout comme les villes d'ailleurs, va perdre cette bataille politique.[418] Le "réflexe national de la noblesse bourguignonne" − pour reprendre l'expression de Pirenne − qui s'oppose à cette diminution du pouvoir au profit d'un petit groupe de fonctionnaires et de "nouveaux riches", se manifeste pour la première fois à l'époque de Maximilien.[419] Les véritables nobles de sang, comme ils se qualifient eux-mêmes, préfèrent opter pour un modèle d'Etat médiéval où la balance du pouvoir penche du côté de l'aristocratie et des villes − un Etat où les intérêts de la noblesse et de l'élite urbaine sont défendus par des parlements représentatifs.[420] Le chef de l'Etat a ainsi le devoir d'assurer à ses sujets des bénéfices sociaux, politiques et financiers pour garantir la paix à l'intérieur et à l'extérieur des frontières. Si le prince ne respecte plus le "contrat politique" de la féodalité, ses sujets se chercheront un autre prince.

Philippe de Clèves accepte d'être le gouverneur général de Flandre parce qu'il est tenu par son serment prêté lors la paix de Bruges. Cette tentative de légitimation a été mise en avant pour justifier la prise de pouvoir par la coalition de la noblesse et des villes flamandes. Cet argument était avant tout invoqué pour convaincre les opposants aux rebelles de rejoindre leur camp. Philippe de Clèves est la parfaite incarnation du désir des rebelles flamands de rassembler tous les Pays-Bas dans une lutte générale pour la défense de l'ordre naturel; il est le leader idéal d'une opposition unie. Philippe a choisi de rejoindre les rangs des opposants parce qu'il y voyait la garantie de ses intérêts d'aristocrate. Tout au long des années 1470 et jusqu'au début de l'année 1477, Adolphe de Clèves protège son fils en lui assurant une solide base économique, financière, sociale et politique. Entre août 1477 (sa première nomination en fonction par Maximilien) et mai 1488 (date du serment de Bruges), mais certainement aussi durant les années de rébellion d'Adolphe, Maximilien s'emploiera à assurer de larges revenus à Philippes de Clèves. Le roi des Romains rémunère plus que généreusement les services rendus par Philippe. Il le gratifie d'une manière typiquement féodale par de l'argent, du prestige, des offices politiques, des seigneuries et d'un mariage. Philippe fait ainsi son entrée dans cette noblesse supra-régionale érigée par les ducs de Bourgogne au rang de pilier essentiel de leur pouvoir princier.[421] Durant les graves crises politiques, ces grandes familles pouvaient cependant choisir de défendre le "bien public" du pays et de ses sujets au détriment des intérêts d'un prince unanimement contesté. Paradoxalement, les bénéfices octroyés à Philippe lui ont permis d'acquérir une plus large d'autonomie. Son mariage l'a introduit dans les réseaux d'une autre cour − qui a pu faire figure d'alternative. Un Etat qui entend agrandir son pouvoir se doit donc de limiter l'indépendance de l'aristocratie.

---

[417] W.P. BLOCKMANS, *Voracious states and obstructing cities: an aspect of state formation in preindustrial Europe*, in *Theory and Society,* t. XVIII, 1989, p. 752.

[418] W.P. BLOCKMANS, *Princes conquérants et bourgeois calculateurs. Le poids des réseaux urbains dans la formations des états*, in N. BULST & J.-P. GENET (éds), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'Etat moderne (XIIe-XVIIIe s.)*, Paris, 1988, p. 167-181; BOONE, *Elites urbaines*, p. 83-85. Après la dernière révolte politique de la noblesse des Pays-Bas méridionaux dans les années 1630, "la noblesse traditionnelle devenait une noblesse serviable, qui ne voulait pas être une concurrente de l'autorité royale, mais qui se plaisait à recevoir des faveurs et des honneurs, en échange de sa loyauté et de son soutien" (R. VERMEIR, *L'ambition du pouvoir. La noblesse des Pays-Bas méridionaux et Philippe IV, 1621-1648*, in *RN*, LXXXVII, 2005, p. 110).

[419] R. VAN UYTVEN, *Crisis als cesuur*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, t. V, Bussum, 1980, p. 433-434. Des cas comparables s'observent en Hollande (A. JANSE, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*, Hilversum, 2001, p. 424-425; M. BAELDE, *Edellieden en juristen in het centrale bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden (1531-1578)*, in *TG*, t. LXXX, 1967, p. 48-49; H. VAN NIEROP, *The nobility of Holland*, p. 140 et p. 161-166).

[420] BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging*, p. 564.

[421] Sur cette noblesse d'Etat supra-régionale, voir W.P. BLOCKMANS & W. PREVENIER, *De Bourgondiërs, de Nederlanden op weg naar eenheid (1384-1530)*, Amsterdam, 1997, p. 144; PARAVICINI, *Guy de Brimeu*, p. 545-546; COOLS, *Mannen met macht*, p. 144; BOONE, *Elites urbaines*, p. 80-81.

Les choix stratégiques de Philippe de Clèves en 1488 sont l'expression − typiquement aristocratique − des événements politiques. Fermement soutenu par ses partisans et convaincu de son "devoir de révolte", Philippe aspire à mener, à la manière d'un chevalier, l'opposition et la résistance militaire contre un ennemi politique − mais sans pour autant, bien entendu, négliger ses propres intérêts financiers. Dans de telles situations à l'issue incertaine, l'aristocratie doit faire des choix si elle veut garantir ses possessions.[422] Le nouveau "prince" de Philippe de Clèves − le Conseil de régence des villes flamandes et la noblesse traditionnelle − lui assure à la fois le pouvoir, les réseaux et les ressources financières pour "vivre noblement". Comme en témoigne son *Instruction de toutes manières de guerroyer* rédigée dans la fleur de l'âge, Philippe est un ambitieux chevalier doté d'un véritable esprit guerrier. Durant sa jeunesse, Philippe n'hésite pas à choisir une carrière militaire qui lui va permettre d'accéder aux honneurs). Pour un homme de son "estat", la gloire acquise au champs de bataille figure au panthéon des plus nobles vertus. En somme, au coeur d'une période de vide politique, Philippe de Clèves a réagi en aristocrate. Le désir de s'assurer son propre "estat" d'aristocrate face aux événements politiques viennent expliquer le pourquoi de sa prise d'armes.

Annexes

1.

Contrat de mariage entre Philippe de Clèves et Anne de Borsele.

[Middelbourg-en-Zélande ?], 4 novembre 1481

A. Original: parchemin (H. 415, repli 100, L. 485). Sceaux intacts avec queue en parchemin d'Adolphe de Clèves, Anne de Borsele, Wolfart de Borsele, Louis de Bruges, Arnould de Trazignies et des villes de Middelbourg-en-Zélande et Zierikzee. Le sceau de Philippe de Clèves n'a probablement jamais été appendu. Ceux de Louis de Stenghen, Adrien de Schoonhove et Nicolas de Reymerswale sont perdus.
Au verso: 1) 'Contract entre madame Anne de Ravestain et la maison de la Vere' (quinzième siècle); 2) 'nr. 9' (dix-huitième siècle); 3) '4 nov 1481'; 'Namur'; 'Tresorie de Flandre, II° Serie' (mains du dix-neuvième siècle).
AGR, Trésor de Flandres, Deuxième Série, boîte 50, pièce de 4 novembre 1481.
[A'. Expédition originale probablement perdue, mentionnée dans A]
[A''. Deuxième expédition orginale probablement perdue, mentionnée dans A]

Wij, Lodewijck van Brugge, grave van Wincestere, heere van den Gruythuusen[423], Aernout van Trasignies, heere van Aremude van Langestrate, Clays van Reymerswale, heere van Lodijck ende Nieustrienne, Lodewijck van Stenghen, ridderen ende Adriaen van Scoenhove, mannen der graeflicheit van Zeelant, buerchmeesters, scepenen ende raed van der stede van Middelburch ende buerchmeesters, scepenen ende raed van der stede van Zierickxzee, doen cond allen luyden, hoe dat up den dach van hedent voer ons gecommen ende gecomparert zijn in hueren propren persoonen, edele hogeboren ende moghende heere ende vrauwe mijn heere Adolph van Cleven ende van der Marcke, heere van Ravestein, van Winendale etc., ende vrauwe Anne van Bourgoignen, vrauwe van Ravestain zijne ghesellinne,

[422] COOLS, *Mannen met macht*, p. 147; BUYLAERT, *Sociale mobiliteit*, p. 243-245.
[423] Pour l'identification des personnes nommées, voir notre article.

joncheere Philips van Cleven ende van der Marcke, zone van mijnen voirnomden heere van Ravestein, an deen zijde, ende edele ende mogende heere mijn heere Wolffart van Borsselle, grave van Grantpre ende van Bochem, heere van der Vere etc., ende vrauwe Charlotte van Bourbon, vrauwe van der Vere an dander zijde, dewelke ende elc van hun bijsondere voir hun selven ende voir zijne hoiren ende nacommelinghen ende dezelve vrauwen van Ravestein ende van der Vere bij beliefte ende hiertoe vulcommelicke voir ons geauctorisert bij mijnen voirnomden heeren van Ravestein ende van der Vere, huere mans, gekent ende beleden hebben voir ons als voir mannen, buerchmeesters, scepenen ende raed voirnomt; hoe dat zekeren tijt es leden ende zonderlinghe corts naer toverlijden van wijlen was zaligher gedinckenessen mer Adriaen van Borsselle in zijnen levene ruddere, heere van Brugdam, eerste man van mijn voirseide vrauwe van Ravestein ende omme die successie, goeden ende besterfte van denzelven wijlen heere van Brugdam, zekere groote ende zware processen, questien ende ghescillen geresen zijn geweist ende zom noch hanghende zijn ongetermineert ende niet geeyndt voer mijnen genadigen heere ende vrauwe van Oosterijck ende mijns heeren van hueren Grooten Rade, tusschen mijn voirnomde vrauwe van Ravestein an deen zijde ende mijnen voerseiden heere van der Vere als hoir van zijnen vadere zaligher gedinckenessen ende als recht ende actie hebbende van wijlen joncvrauwe Beatrix van Borsselle, zijn moye, an dandere zijde.

Ende nu is waer hoe dat bij toedoen ende middele van zekeren hielicke nu onlancx gemaect ende gesloten tusschen den voerseiden joncheere Philips van Cleven ende joncvrauwe Anne van Borssele, oudste dochter van den voirnomden heere ende vrauwe van der Vere, dezelve vrauwe van Ravestein ende heere van der Veere vereenicht, verleken ende vriendelicke verappointiert zijn van hueren voerseiden processen ende gescillen ende van den goeden successie ende besterfte van den voirnoemden wijlen heere van Brugdam in der manieren hiernaer volghende.

Eerst, want bij denzelven processe ende tusschen de voirnomde partien, questie ende ghescil was, onder andere goeden van der voersiede besterfte van den landen ende heerlicheden van Duvelant ende van Sinte Laureins ende van der rente van den haringhen up de Schelt ende thienden van Caukerke, soe ist dat mijn voirnomde vrauwe van Ravestein ende heere van der Vere zamentelick ende oeck elc voer hem ende versteyen uut alsulck recht, cause, actie ende aensprake als zij ende elc van hem bijsondere heeft ende hebben mach bij wat middele, zake ende maniere dat het zij in de voirnomde goeder onverstervelicke leenen, huusen van Zwanenburch ende andere mit allen den landen aerfgoeden, thienden, renten ende andere incommende goeden van Duvelant ende van Sinte Laureins voersiet, mit allen hueren gevolge ende toebehoerte, mitgaders ooc in de voirnomde renten van den haringen up de Schelt ende thienden van Caukerke gebleven ende ghelaten bij toverlijden van den voirnomden wijlen heere van Brugdam, omme bij den voirseiden joncheere Philips van Cleven ende joncvrauwe Anne van Borsselle, zijne toecommende gesellinne, ende bij hueren hoiren ende nacommelingen ervelick ende in eygendomme te besitten ende gebruycken van den heerlicheden, leenen, huusen, landen, thienden, renten ende andere goede voirnomt naer toverlijden van mijn voirnomde vrauwe van Ravestein ende niet eer.

Up condicie ende voirwarde indien mijn voirseide vrauwe van Ravestein hierna eenige kinderen gecrege, naer huere doot te live blivende, dat dezelve huere kinderen in dat schijn hebben ende behouden zullen mitter successie ende besterfte voer de ghifte van den eersten hyelicke van der voirseide vrauwe mitten voirnomden wijlen heere van Brugdam, dies zoe zal de voerseide vrauwe van Ravestain besitten ende gebruycken huer leven lanc geduerende, als voerseit es, van den heerlicheden, landen, leenen, thienden ende renten bovengenomt.

Ende indien de voirnomde joncheere Philips ende joncvrauwe van der Vere overlijden deser weerelt zonder hoyr van hueren live commende, de voirnomde goeden, renten ende heerlicheden zullen alsdan ende naer toverlijden van den lancxst levende van hem beeden

commen vallen ende verschijnen up die hoiren ende nacommelingen van derzelver joncvrauwe van der Vere belast mitten duust vrancken tsiaers voirnomt oft vijftienduust vrancken eens up dat mijn voirseiden vrauwe eenige kinderen laet als voerseit is.

Ende mijn voerseiden vrauwe van Ravestain zal gehouden wesen ende heift oec geloeft dat alzo langhe als zij leven zal ende de voerseiden goeden besit ende gebruyct, zij dragen ende betalen zal de somme van zeven ende dertich ponden grooten vlaemscher munten tsiaers die tcappitel van Westerzouborch ervelic daerup heift ende oec tnegentich nobelen die men jaerlicx sculdich ys den voirnomden heere van der Vere nae die brieven daeraf gewagende metgaders oec alle andere lasten, cheinsen ende pensien van thienden gelegen in Duvelant ende in Caukerke, tot zulken daghen ende termijnen als men deselve renten, cheinsen ende pensien sculdich is.

Ende naer toverlijden van mijnre voirnomde vrauwe van Ravestein, so zullen desgelicx de voerseiden joncheere Philips ende joncvrauwe betaelne de renten ende lasten voerseit na die lettren, brieven ende bezettinghen die daerof zijn.

Ende als van den tienden van Beoostduvelant, die de voorseiden wijlen heere van Brugdam binnen zijnen levene gegeven ende bewesen heift den voirnomden capitel van Zouborch ende daerinne mijn voirnomde heere van der Vere hun oec recht vermeten heift, dezelve thienden zullen bliven behouden ende besitten daerinne doen zal.

Ende als van den anderen goeden, renten, landen, heerlichende, thienden ende roerende ende onroerende goeden gebleven ende gelaten bij den overlijdene van den voirnomden heere van Brugdam, ghelijk als Sommelsdijck, Mallant, jegenwordelick genaemt Sinte Annelant, ende alsulc deel ende rente als dezelve heere van Brugdam hadde, ende mijn voirnomde vrauwe van Ravestein jegewordelic besit ende heift in de Butgorsen over de Zijpe, mitgaders ooc thuus van Zouborch, mitten anderen landen, renten ende goed in Walcheren gelegen mit allen hueren gevolghe ende toebehoren, die zal hebben behouden ende besitten mijn voirnomde vrauwe van Ravestein huere hoiren ende nacommelingen gelijc als huere propre eygen goeden.

Van welken goeden, renten, landen, heerlicheden ende andere roerende ende onroerende goeden die de voirnomde heere van Brugdam ghelaten heift de voirnomde heere van Veere die ooc daerin hem recht vermat, is te weten als erfgenaem van wijlen mijnen heere van den Vere zijnen vader ende als recht ende updracht hebbende van wijlen was joncvrauwe Beatrix van Borsselle zijn moye, heift up den dach van hedene voer ons mannen, burchmeesters ende scepenen bovengenomt gherenunchiert, upgedregen ende te buten gegaen voir hun zelven zijnen hoiren ende nacommelinghen tot behouf ende proffijte van mer voirseide vrauwe van Ravestain ende van hueren hoiren ende nacommelinghen als voirseit is.

Behouden dies indien mijn voirnomde vrauwe overlijt deser weerelt zonder kinderen van hueren live te latene, ofte laet zij kint of kinderen ende die oec sterven zonder kinderen dat voirseide deel van den voirnomden Butgorsen ende renten over de Zijpe zullen alsdan wesen ende toebehoeren den voirnomden joncheere Philips ende zijne toecommede huusvrauwe ofte hueren hoiren ende nacommelingen naer uutwijsen van der hilicscher voirwaerde die daerof mencie maect.

Ende mids desen ende up die voerseide goede die mijn voirseiden vrauwe aldus hebben ende behouden zal als voerseit es, zoe zal zij gehouden wesen ende heift ooc voor ons gelooft quite ende ongelast te houden den voirnomden heere van der Vere, mijnen voirseiden joncheere Philips ende mijn joncvrauwe van der Vere ende huerlieder erfgenamen van alsulcke sculden als de voirnomde heere van Brugdam sculdich was ten daghe van zijnen overlijdene ende daer zijn sterfhuus afbelast was.

Ende zullen hiermede alle de voirnomde processen, questien ende ghescillen die tusschen der voirnomde vrauwe van Ravestein ende heere van der Vere noch hanghende zijn, voir

mijnen voirnomden genadigen heere ende zijnen Grooten Raed ende anderssins, doot, gheendt ende te nieute wesen ende bliven, alle zaken zonder arch ofte list ende tot goeden verstande.

Ende van al welcke zaken voerscreven gemaect zijn drie lettren ende brieven van eenre vorme ende inhouden daerof mijn voirnomde vrauwe van Ravestein eenen heeft, mijn heere van der Vere den tweesten, ende mijn voirnomde joncheere Philips den derden.

In kennessen van welken zaken ende dat die voir ons, als voir mannen, buerchmeesters ende scepenen boven genomt aldus gedaen ende gheschiet zijn, zo hebben wij, mannen, onse zegels hieran gehangen, ende wij buerchmeesters, scepenen ende raiden voirnomt de zegels van zaken van den voirseide steden.

Ende tot meerder kennesse ende verzekertheit van dien, ende dat wij, Adolph van Cleven ende van der Marke, heere van Ravestein, van Winendale etc., Anne van Bourgoingnen, vrauwe van Ravestein, Philips van Cleven ende Wolfaert van Borsselle, heere van der Vere voirnomt, willen ende begheeren dat dese voerseide zaken updrachten, renunciacien, condicien ende geloften hiervooren verclaerst ende elc point bijzondere duechdelic ende wel geachtervolcht, onderhouden ende vulcommen zij, zonder nimmermeer daerjegens te doene noch te doen doene in eeniger manieren, so hebben wij voor ons zelven ende voir onsen hoirs ende nacommelingen onse zegels ooc ende alvooren hieran doen hangen up den vierden dach van novembre int jaer ons Heeren duust vierhondert een ende tachtentich.

2.

Serment de Philippe de Clèves devant la communauté de Gand, dans lequel il jure de se tenir à la paix de Bruges du 16 mai 1488

Gand, 9 juin 1488

A. Original perdu.
B. Enregistrement contemporain: AVG, série 93, 7: Register G (‘vrauwmarieboeck’), f° 50 v°.

Den eedt ghedaen bij mer Phelips van Cleve up heden, IX^{en} in wedemaend anno LXXXVIII, die als ostagier van den paeyse over den coninc van den Romeynen hem binnen deser stede ghevonden hadde ende mids dat hem den paeys niet en onderhoudt, zo presenteert hem dezelve mer Phelips volghende zijnen eede te voughene metten lande van Vlaenderen omme te helpen resisterene de infracteurs van den paeyse.

Dat zwerdij. Bij den trauwe die ghij Gode sculdich zijt ende der verbintenisse van uwer ziele der stede van Ghend ende den andren leden slands van Vlaendren, in de querelle die zij sustineren in den name van onsen harden gheduchten heere ende naturlicken prince, den hertoghe Phelips, metgaders den coninc van Vranckericke, onsen souverainen heere, ende zijne gheallierde dezelve querelle sustinerende, goet ende ghetrauwe te zijne jeghen den Roemschen coninc ende alle zijne gheallierde als infracteur van den paeyse, onlancx tusschen hem ende den vornoemden leden slands van Vlaendren ghemaect, denzelven coninc van den Romeynen zijne gheallierde ende den infracteurs van den paeyse goede ende scerpe orloghe te doene ende te helpene cranckene bij alle middelen ende weghen van faiten, daerinne employerende lijf ende goet, volghende den inhoudene van den paeyse ende den eede bij hem tanderen tijde daeraf ghedaen, ende den vorseiden coninc, onsen souverainen heere, deser stede ende den vorseiden anderen leden, noch den insetenen van dien in gheender manieren af te gane omme gheener andere zaken die herte ghepeynsen mach of ment ghespreken, also moet u God helpen ende alle zijne helighen.

Actum IX in juno LXXXVIII.

3.

Charles VIII, roi de France, établit Philippe de Clèves gouverneur et son lieutenant général au comté de Flandre.

Laval, 19 octobre 1491

A. Original sur parchemin aux archives de l'Etat à Düsseldorf.[424]
B. Enregistrement contemporaine: AVG, série 93, nr. 7: Register G ('vrauwmarieboeck'), f° 96 v°.
Dans le marge: 'Philips de Cleve, gouverneur van Vlaendren ghemaect'.
Nous avons édité la copie (B) de cet acte.

Charles, par la grace de Dieu, roy de France, a tous ceulx qui ses presentes lettres verront, salut. Comme puis certain temps en ca, nous avons esté advertiz et bien au long informez du grant desordre, perversite et maltraictemens en quoy les vassaulx et subgetz des pays et conté de Flandres ont esté et encoires sont de present, constituez par faulte d'aulcuns contrevenans a l'entretenement de la paix faicte tant l'an IIII^{XX} et deux par feu notre tres chier seigneur et pere, que Dieu absoille, que depuis par nous en notre bonne ville et cité de Tours, aussi du gouvernement de la justice et police qui petitement et tres mal sont conduitz, gardez et observez es diz pays et subgetz, par ceulx qui ont esté et sont grandement endommagiez, destruiz et interessez et plus seroyent, se provision sur ce n'y estoit donnee a ceste cause.

Et comme nous, comme souverain des dits pays et conté de Flandres, loise et appartiengne donner ordre et prompte provision, meismement en l'absence de notre tres chier et tres amé frere et cousin l'archeduc Phelippe, conte de Flandres, estans en bas aage et duquel desirons le bien de ses affaires, autant comme de notres propres, et qu'il soit besoing pour ce faire, commectre et ordonner quelque bon et notable personnaige seur et feable au bien de la dite paix et de la chose publicque des dits pays, savoir faisons que nous, desirans de tout notre cueur aidier et subvenir comme faire le devons et tenuz, y sommes en souverainite que dit est aux vassaulx et subgetz des dits pays et conté de Flandres et y faire garder et entretenir la paix dessus dit de point en point sans riens estre fait ou innové au contraire, aussi y faire regner et administrer justice et pollice comme il appartient pour la tres bonne grande parfaicte et entiere confidence que nous avons de la personne de notre chier et amé cousin Phelippe de Cleves, chambelier, et de ses grans sens, prudence, loyauté, experience, souffissance et bonne diligence icellui pour ces causes par l'advis et deliberacion de pluiseurs princes et seigneurs de notre sang et gens de notre conseil estant lez nous, et pour autres grandes raisons et consideracions a ce nous mouvans, avons fait, commis, ordonné et establi et par la teneur de ces presentes singnees de notre main, commettons, faisons, ordonnons et establissons de notre auctorité royal et comme souverain des dits pais et conté de Flandres, gouverneur et notre lieutenant general en yceulx pays pour y faire observer, garder et entretenir la dite paix, faicte et juree comme dit est, aussi la justice et police mectre et donner ordre es choses touchant et concernans le bien d'iceulx pais et subgetz et les y faire vivre, maintenir et garder en la meilleur paix, union et transquillité que faire se pourra.

Et que ordre de droit le vueilt et requiert aussi pugnir et corrigier par justice tous malesnes et abuz, donner et octroyer lettres de graces et remissions de tous crimes et delitz et

[424] GACHARD, *Les archives*, p. 309-310.

generalement de faire et ordonner touttes les choses que au fait de gouverneur et lieutenant general es dits pais appertient au bien et seureté de notre dit frere et cousin et des dits pais et conté, ensemble de la chose publicque d'iceulx. Et tant ainsi qu'il verra et trouvera estre a faire pour le mieulx, et que ferions et faire pourions se presens y estions en personne.

En tesmoing de ce, nous avons fait mectre notre sceelle a ces dits presentes. Donné à Laval, le XIXe jour d'octobre l'an de grace mil IIII^{C} IIII^{XX} xi et de notre regne le IXe. Et ainsi signé soubz le ploy 'Charles'. Et avoit escript sur le ploy 'par le roy, messieurs les ducz d'Orleans, de Bourbon, l'evesque d'Alby, les seigneurs de Graville, amyral, de l'Isle, de Grimault, le general de Languedoc et autres presens'.[425] Et signé du secretaire 'Parent'.

4.

Paix conclue entre Albert, duc de Saxe, lieutenant général du Roi des Romains dans les Pays-Bas, et Philippe de Clèves, seigneur de Ravenstein; dite la 'Paix de l'Ecluse'.

Au siège de l'Ecluse, 12 octobre 1492

A. Original perdu.
B. Vidimus d'octobre 1492: ADN: B 1707, 44r-47v (édité ci-après), sous le titre 'Traicté de l'Escluze fait l'an IIII^{C}IIII^{XX}XII'. Cette acte est une version brabançonne du paix de l'Ecluse.
C. Un vidimus d'octobre 1492 d'une version flamande du paix de l'Ecluse est enregistré dans AVB: Cartulaire 12 ('Groenenboek B'), f° 92 v° - 97 r°.

Une traduction du paix de l'Ecluse fait partie des chroniques de Jean Molinet, (*Chroniques*, t. II, p. 321-328). Dumont (dans son *Corps diplomatique*, t. III (2), p. 289-291) a édité cette traduction, d'après Molinet.

Aelbrecht, van Gods genaden, hertoge van onsen alder genadigen heere des Roems Conijnck, ende van onsen harden lieven neve des eertshertoghen zijn zoon in huere landen van haerwaerts over, doen kond eenen yeghelicke jegewoordich ende toecommende, alzoe de welghebooren onsen lieven neve heer Phelips van Cleven, heere van Ravestein, zekeren tijd van jaren die stad ende beyde de casteelen van der Sluys inne gehouden heeft, daerinne ende uuyter zelver stede ende slooten, oorloghe gedaen ende doen doen den lande ende goetwilleghe ondersaten ons genadichs heere ende neve voorseit, daerduer ende omme in de sake te remedieren ende den voorseiden heere van Ravestein ende de voorseide stad ende slooten van den Sluys te bringhen tot geoirsaemheyt ons in de name ende als stadhouder voorseit ende bij expresse bevele van den conijnclicker maiesteyt van noode es geweest de voorseide stede ende sloten met heercracht te belegghen. Ende nu dat bij den voorseiden heere van Ravestein de stad ende beyde de casteelen zeekeren tijd beleghen hebben gehad, soe heeft die voirseide heere van Ravestain an ons doen verzoucken met ons te moghen communiquieren omme te pacifieren ende neder te legghen alle differenten wesende tusschen der conijnclicker maiesteyt ende onsen voorseiden neve den ertshertoghen ter eender zijde ende hem ende zijnen adherenten ter andere. In welcke communicacie zoevele gedaen es bij tusschenspreken van den welgeboren onsen bezonder lieve neve Engelbert, grave van Nassou, heere van Breda, stedehouder in Vlaenderen, de prince van Chimay, den heeren van Beveren

[425] Le duc Louis II d'Orléans, le duc Pierre de Beaujeu, l'évêque Louis d'Amboise, l'amiral Louis Malet, Jean du Mas, Etienne de Vesc et le général Jean de la Roche-Aymon; voir HARSGOR, *Recherches sur le personnel*, *passim* et LABANDE-MAILFERT, *Charles VIII*, *passim*.

ende van Chievre[426], dat eenen zeker tractaet gemaect es tusschen ons in de name ende als stadhouder voirseit ter eender zijde, ende den voorseiden heere van Ravestain ter andere, zulck als hiernaer van woorde te woorde volghende es.

Eerst dat de voirseide heere van Ravestein eed doen sal in handen van mijnen genadeghen heere van Saxen, in den name ende als stadhouder der conijnclicker maiesteyt ende mijns heeren des eertshertoghen, goet ende getrauwe te wesen ende te blijven ende al te doene dat een goed getrauwen ende geoirsaem vassael ende ondersate sculdich es ende behoort te doene ende te dienen jeghens eenen yeghelicken zonder exceptie.

Item, up tversouck dat de voorseiden heere van Ravestein gedaen heeft om den keyserlicken banne af gedaen te zijne mijn genaedich heere van Saxen, de heeren van den Oorden ende andere alhier wesende, zullen gheerne haer diligence doen ende an den conijnclicken maiesteyt scriven, verzouckende dat de conijnclicke maiesteyt vervolghen wille an der keyserlicker maiesteyt omme den voorseiden banne af te doene. Want der voorseide ban af te doen alleenlick der keiserlicken maiestaet anghaet. Ende der conijnclicker maiesteyt, mijn heere de ertshertoghe, mijn genadigen heere van Sassen ende heeren van den Oorden ende andere van den rade zullen den voorseiden heere van Ravestein gheen letsel doen gedreghen, noch laten geschien zoe vele als in hemlieden es in deser landen ende heerlicheden omme ende ter cause van den voorseiden banne.

Item, de voorseide heere van Ravesteyn sal dat groot casteel terstond stellen in handen van mijnen genadeghen heere van Saxen als stadhouder der conijnclicker maiesteyt ende des ertshertoghen zijns zoons, mids leverende den slotelen van dien. Ende dat gedaen zijnde, wilt mijn genadigen heere van Sassen der voorseiden heere van Ravesteyn tzelve slot weder in gheven amptgewijs, wel verstaende dat den voorseiden heere van Ravestein gehouden wesen sal ende beloven tzelve slot in handen van den conijnclicken maiesteyt weder omme te stellen tot aller tijd als zijnder conijnclicker maiesteyt dat in persoone ter Sluys begheeren sal, of van gelijcken in handen van mijnen heere de eertshertoghe gecommen ende oudt zijnde achtien jaren ende ontfanghen zijnde van den landen. Ende oft gebuerde, dat God verhoeden wil, dat voore ende al eer mijn voorseide heere de ertshertoghe quame tot zijnen XVIII jaren deser weerel overleedt, zoe sal die voorseide heere van Ravestein gehouden wesen naer den voorseiden tijd tvoorseide slote te leveren in handen van den rechten erven van den voorseiden eertshertoghe. Ende tot allen tijden alst der conijnclicker maiesteyt oft mijn heeren den eertshertoghe gelieven sal in persoene te commen int zelve slot sal de voorseide heere van Ravestein gehouden zijn hemlieden int zelve casteel te laten met al zulcker macht ende cracht als haere genaden dat gelieven sal zonder eeneghe condicie oft voorwaerde ende de voorseide heere van Ravesteyn sal terstond eedt doen ende an den heleghen zweeren up de verbuerenesse van zijn lijf ende alle zijn goeden dat hij hanghende desen ende in middelen tijde gheen scade doen en sal, noch gedaeghen, noch laten geschien uuyt of int voorseide groote casteel, te water noch te lande, den ondersaten der conijnclicker maiesteyt ende mijns heeren den eertshertoghe, den conijnc van Ingeland, noch zijn ondersaten ende heure gealieerde.

Item, sal de voorseide heere van Ravestein ter stond dat cleen casteel ende de steede van der Sluys stellen in handen der conijnclicker maiesteyt ende mijns heeren des ertshertoghen ende leveren in handen van mijnen genadigen heere van Sassen als huer genadigen stadhouder generael zonder eeneghen middele.

Item, heer Phelips van Ravestein sal hebben zulcke jaerlicxsche pensie als hij geploghen heeft te hebben, te weten VI^{M} lb. van XL groten tpond siaers, zoe langhe alst der conijnclicker maiesteyt gelieven sal.

[426] Charles de Croÿ, Philippe de Bourgogne et Guillaume de Croÿ; sur eux, voir le texte et des articles y cités.

Item, de voorseiden heere van Ravestein zullen volghen alle zijn goeder hem angecommen wesende van zijnen vader ende moeder ende anders tgoent dat heeren van rechtsweghen toebehoeren es, daerinne de conijnclicke maiesteyt, mijn heere de ertshertoghe ende mijn genadigen heere van Sassen hem gheen letsel inne doen en zullen.

Item, denzelven heere van Ravestein zullen volghen die renten van den goeden zijnder huysvrauwe, haer van rechtsweghen toebehoirende, ende daertoe die steden, sloten ende lande van Eynghen. Ende daerenboven sal dezelve heere van Ravestain ontfanghen ende bueren die renten van den goeden van der vrauwe van Vendosme, zijn scoenzuster ende rentmeesters stellen om die penninghen ende renten up te bueren ende tontfanghen wesende in de lande ende heerlichede der conijnclicker maiesteyt ende des ertshertochen zijn zoen, behoudelick dat hij gheen auctoriteyt oft jurisdictie hebben en sal, in dezelve stede officieren stellen of wetten te vernyeuwen geduerende tot dat de scheydinghe ende deylinghe tusschen des voorseiden heere van Ravestein huysvrauwe ende der vrauwe van Vendosme gedaen sal zijn, zo langhe alst der conijnclicker maiesteyt gelieven sal.

Item, dat alle des voorseide heere van Ravestein dienaers, van zo wat state, lande of condicie dat zij wesen moghen, of zijn partie gehouden hebbende, van zoe wat tijde dat zij sichtent den beghinsel van desen jeghewoirdeghen differenten, alzoewel jegewoirdich als absent, mitsgaders alle burghers ende inwonende van der stad van der Sluys ende die daerinne gevlucht ende geweken zijn geweest of elders, omme redene van den voorseiden geschillen, zullen moghen wesen, keeren ende wonen, daer ende in alle de landen der conijnclicker maiesteyt ende des eertshertoghen. Ende in dezelve wesen vry ende paysivelick als zij deden voir de voorseide gheschillen zonder dat om redens van des geschiet es geduerende dese geschillen of wesen mach teghens wyen dat zij ter zee oft te lande bij fayte, bij woorden of andersins, men hemlieden emmermeer yet sal moghen heysschen. Maer sal al des geschiet ende geleden es bij desen jegewoirdeghen tractaet geremitteert, geabolieert ende gehouden zijn als nyet gedaen ende geschiet. Ende indien dezelve heere van Ravestein eeneghe dienaers ende huysgesinne in Vranckerijcke of luyden van oorloghen heeft ter Bassee oft int casteel van Camersijs, die zullen in deser tractaet begrepen zijn ende abolicie hebben, indien zij haerwaerts overe commen in xv daghen naer de date van der publicacie van desen tractate, daertoe men hemlieden geleyde geven sal thueren verzoucke, behoudelick dat de tractaten van Loeven, Bruessel, Ghend ende Brugghe gemaect in hueren viguer ende cracht blijven zullen ende die persoenen bij denzelven tractate gereserveert zullen gereserveert blijven, uuytgenomen Jan van Riebeke, die in desen tractaet begrepen sal zijn, wel verstaende dat hij in de stad van Brugghe nyet commen en sal zonder tconsent van der conijnclicker maiesteyt ofte van mijnen genadeghen heere van Saxen. Ende sal bij desen tractaet vergeven ende geaboliert zijn tfait geschiet an den persoen van wijlen heer Adrien Vilein, in zijnen leven heere van Raesseghem, zoe vele alst in den conijnclicken maiesteyt ende mijnen heere den eertshertoghen es zonder dat ter cause van dien bij partie of andersins eenich vervolch gedaen sal moghen werden in den landen ende heerlicheden der conijnclicker maiesteyt ende des eertshertoghen criminelick up ten gheven die an tvoorseiden fait colpable moghen zijn, wel verstaende dat de voorseide heere van Ravestein gehouden werd partie van den voorseide heere van Raesseghem binnen zes maenden naestcommende civilick alleenlick te contenteren indient hem moghelick zij ende partie hem gracelick wil laten vinden. Ende indien partye hem nyet gracelick wil laten vinden, zoe sal die voorseide heere van Ravestein volstaen mids vulcommende tguent dat bij den prince of zijnen gecommitteerden geordonnert sal worden ende of de voorseide heere van Ravestein binnen voorseide zes maende nyet en vervoughen alzoe voorseit es, zoe zullen zij huere actie moghen intenteren civilick alleenlick.

Item, dat alle de gevangenen van oirloghen ter eender zijde ende ter andere die te rensoene gestelt zijn, huere rensoen betalen zullen. Ende deghene die noch te rensoene nyet

gestelt en zijn, zullen gestelt ende mids zeker gracelicke financen ende rensoen gelevert worden. Maer Jan van Lannoy sal gequeten jeghens Pierkin van Vendosme.

Item, dat eenyegelick ter eender zijde ende ter andere, zou wye hij zij, jegewoirdich of absent van den voorseiden lande der conijnclicker maiesteyt ende des eertshertogen voorseit, ter cause van den voorseiden geschillen begrepen zijnde in desen tractaet, zullen wederkeeren tot allen hueren goeden, houdanich die moghen zijn, in alzulcken state als zij die vinden zullen. Ende indien van den onroerende goeden eenich vercocht oft vervremt waren, dat en sal deghene diese toebehoiren nyet hinderen noch preiudicieren, maer zullen alzulcke vercoopinghe gehouden werden van gheender weerden ende zullen de lasten, renten ende ypothequen van den landen ende erven diewelcke die geconfisquiert hebben geweest over beyden zijden, betaelt worden ten laste van denghenen die van denzelven landen ende erven gebruyct ende geproffiteert zullen hebben ende nyet van den proprietarissen. Uytgenomen Guy de Baenst[427], wiens huysinghe staende binnen der stede van der Sluys geraseert es ende nyet geschiet es bij exploicten van oirloghen, soe zullen die van der Sluys, die van Oostende ende die van Casand up desen tijd wesende binnen der stede van der Sluys, of geweest hebben binnen tijde van desen jegewoirdighen belegghe, denzelven Ghuy de Baenst betalen ter reparacie van denzelven husinghen die somme van zessduysent ponden van XL groten tpond ende dat binnen drie jaren naestcommende, daervan den eersten termijn vallen ende verschijnen sal up ten eersten dach van octobri int jaer van XCIII ende de twee andere termijnen binnen twee jaren daernaer volghende ende daervan goede versekeringhe doen.

Item, indien eeneghe van den dienaers, huysgesin of andere gehouden hebbende de partie van den voorseiden heere van Ravestein die in processe zijn gheweest voir of geduerende dese geschellen, om wat redene dat zij int heesschen oft int verweeren, zij zullen ontfanghen weerden in justicie om te vervolghene huer recht ende wederomme gestelt zijn in alzulcken state als zij waren int beghinsel van den voorseiden geschillen, nyetjeghenstaende eeneghe appointementen jeghens hemlieden gegeven of uuyt gesproken bij continuacien hanghende huerlieder absencie. Ende als van den processe die zij of gewesen zullen hebben omme redenen van eeneghen faeyten ende exploicten van oirloghen, geschiet ter zee, off te lande, sichtent den paeys van Brugghe van den jare LXXXVII [sic], diezelve processen ende alle andere procedueren die daeruuyt gesproken moghen zijn, zullen bij desen tractate geaboliert ende te nyeuten gedaen zijn.

Item, indien die voorseide heere van Ravestein of yemend van zijnen dienaers hanghenden den tijd van desen jegewoirdeghen geschillen of daervooren hemlieden in sculden gestelt of hem verbonden hebben gehad in eeneghe penninghen, zij zullen diezelve huere sculden moghen betalen binnen twee maenden naer de publicacie van desen jegewoordeghen tractaet, ghevende goud of zelvere tot zulcken prijse ende weerde als dat loop hadde ten daghe ende huere als diezelve sculden gemaect ende gecontraheert waren. Ende van ghelijcken zullen moghen doen deghene die zijn partie gehouden hebben schuldich moghen zijn.

Item, dat alle de gesten van confiscacien bij der voorseide heere van Ravestein gedaen ende de penninghen bij hem ende tot zijnen proffijte ontfanghen ende deghene diewelcken hij daerof gheste ende quytance gedaen heeft ende zonderlinghe den lichame der stad van der Sluys, tzij van den demeynen der conijnclicker maiesteyt ende mijns heeren des eertshertoghen, oft andere, penninghen ende schulden die men hemlieden sculdich wesen mach, te wat cause dat het zij, oft eeneghe andere particulieren persoenen alzoe wel van renten, roerlicken goeden ende achterstellinghe, zullen blijven gegeven, gequeten, gehaven ende ontfanghen zonder dat men te dier cause yet sal moghen retracteren of heysschen. Ende insglijckx alle tgone dat bij den voorseiden heere van Ravestein ende den bailliu,

[427] A ce moment, Guy de Baenst était conseiller dans le conseil de Flandre et conseiller et chambellan de Maximilien d'Autriche, voir notre texte et BUYLAERT, *Sociale mobiliteit*, *passim*.

burgemeesters, scepenen ende raed der stede van der Sluys geduerende de voorseiden divisien geordonneert, gewesen, geappointeert ende geexecuteert geweest heeft, in wat manieren dat zij up deghone die in der Sluys geweest zijn, nyet jeghenstaende eeneghe vrijheden oft previlegen ter contrarien.

Item, alzoe die voorseide heere van Ravestein de conijnclicke maiesteyt ende den eertshertoghe heeschende es zeker groote somme van penninghen die zij hem sculdich zouden zijn ter cause van zekere diensten hemlieden gedaen alst blijck bij zekere besloten rekeninghen geteyckent bij den hand van den conijnclicken maiesteyt ende eenighe van den financien alzoe hij zeecht, ende hij oit de conijnclicke maiesteyt de somme van L^M gouden gulden heysschende is, ter causen van den reparacien ende costen bij hem gedaen an tgroote casteel van der Sluys, mijn genadechen heere van Saxen es metten voorseide heere van Ravestein geappointeert van al tguent dat hij der conijnclicker maiesteyt ende den eertshertoghen ter cause voorseit ende totten daghe toe van huyden zoude mochen heysschen omme der somme van XXX^M ponden van xl groten vlaemsch tpond die men hem assigneren sal up de vier landen, te weten Brabant, Vlaendren, Holland ende Zeeland, betalen X^M der voorseide ponden binnen twee maenden teerstcommende ende dandere XX^M te twee halve jaren naer date van dier twee maenden eerstvolghende. Ende zo wanneer de conijnclicke maiesteyt of mijn heere den eertshertoghe tvoorseide groot casteel uuyt handen van den voorseiden heere van Ravestein ontfanghen sal, beloeft de conijnclicke maiesteyt ende mijn heere de eertshertoghe als dan den voorseiden heere van Ravestein yet meer te geven om die reparacie ende costen bij hem gedaen an denzelven groot casteel, dat sal staen in de goede ghelieffte van den conijnclicken maiesteyt ende mijns heere des ertshertoghen voorseit.

Item, dat alle de scepen van oirloghen jeghewoirdelic wesende in de havene ter Sluys, toebehoirende de ingesetenen van der Sluys of huysgesin of broodeghe dienaers van den voorseiden heere van Ravestein, zullen aldaer paysivelic moghen blijven ende gebruycken van desen jeghewoordeghen tractaet, behoudelic nochtans dat zij gheen exploicten van oirloghen up de alierde ende goetwilleghe van den conijnclicken maiesteyt van mijn heere den ersthertoghe zijnen hove doen en zullen up de peyne van gerekent te zyne vianden ende inbrekers van paeyse. Ende anghaende de vreemde die ter Sluys nyet wonachtich, noch huysgezin en zijn van der voorseide heere van Ravestein zullen vertrecken binnen xv daghen daer zij thuus behoiren naer de publicacie van desen tractaet, wel verstaende dat zij eed doen zullen der conijnclicker maiesteyt, mijnen heere den eertshertoghe, hueren lande ende ondersaten gheen scade te doene int vertrecken van der Sluys binnen eender maend eerstcommende.

Item, up tverzouck gedaen bij der voorseide heere van Ravestein omme te voorziene dat in de landen van haerwaerts over, noch elders, gheene discentien of processen en geschien ter causen van den exploicten van oirloghen gedaen ter zee up de lichamen ende goeden van den vremde coopluyden, van zo wat state, nacie oft condicie zij wesen, moghen hanghende dese voorseide geschillen, dat de conijnclicke maiesteyt ende mijn gheduchte heere de ertshertoghe beloven zouden dat alle deghone die de querelle van den voorseiden heere van Ravestein gehouden hebben, noch huerlieder scepen, goeden ende coopmanscepen, om wat vervolch noch tot wiens verzoucke dat zij ter cause van den voirseiden prinsen doen, noch en zouden gedooghen, beletten, arresteren oft beschadeghen bij justicie noch anderssins in wat manieren dat zij, maer zouden bij desen tractaet blijven vry ende vredelic in alle de plaetsen van den gehoirsaemheit der conijnclicker maiesteyt ende des eertshertoghen etc. Es geseyt bij desen tractaete dat de conijnclicke maiesteyt ende mijn heere de ertshertoghe, mijn heere de hertoghe van Saxen, mijn heeren van den Oorden ende van den rade scriven ende verzoucken zullen an den conijnc van Ingheland, van Spaengen ende andere princen daert van noode wesen sal, dat zij huer ondersaten ende ingesetenen daertoe informeren, induceren ende zulck hebben dat zij den voorseiden heere van Ravestein ende alle die zijn partie gehouden hebben

van tinhouden van desen article ongemoeyt laten. Ende de conijnclicke maiesteyt, mijn heere de ersthertoghe, mijn genadeghen heere van Saxen, de heere van den Oorden ende anderen van den rade en zullen nyet gedaghen noch laten geschien dat die voorseide heere van Ravestein, of die zijn partie gehouden hebben in de lande ende heerlicheden der conijnclicker maiesteyt ende des ertshertoghe eenich vervolch, hinder of letsel gedaen sal worden omme ende ter cause van saken geschiet, te water of te lande, duerende dese jegewoirdeghe differenten, maer zullen daerof vry ende ontlast zijn, blijven ende moghen converseren in de landen ende heerlicheden voorseit.

Item, dat alle de lieden van oirloghe, coopluyden ende andere, van zoe wat state, lande oft nacie dat zij wesen moghen, jegewoordich zijnde in der Sluys, zullen hem moghen met hueren coopmanscepen ende alle hoedanichede huere goeden vertrecken, daert hemlieden goet dincken sal, tzij in Vranckerijcke of elders binnen XV daghen naer de publicacie van desen tractaet, zonder dat men hemlieden sal moghen geven of doen eenich arrest of hinder. Maer indien van noode zij ende omme zekerlick te lijden ende vertrecken, zullen hemlieden saulfconduit gegeven worden om hemlieden ende huere goeden. Ende indien eenighe van dien uuyt crachte van desen jegewoordeghen tractaet blijven willen ende gehoirsaemeyt des conijnclicke maiesteyts ende ertshertoghe ende gebruycken van denzelven tractate, zij zullen dat moghen doen zonder dat men hemlieden om reden van eeneghe saken bij hemlieden gedaen of geschiet hanghende den voorseiden geschillen yet sal moghen heeschen.

Item, dat de burgmeesters, scepenen, raed, poorters ende inwonende der voorseiden stede van der Sluys zullen van nu voortan gebruycken van den gracie ende quittance hemlieden gedaen bij der conijnclicker maiesteyt ende mijne heere den ertshertoghe int jaer LXXXVI, welcke es van den drie deelen an huerlieder porcie van allen beden ende subvencien vry te zijne hemlieden doen ter tijd geaccordeert oft te accorderen hanghende den tijd van thien jaeren alzoe naestvolghende.

Item, dat alle ghiften, previlegen, vryheden, costumen ende octroyen van denwelcken de voorseide stad van der Sluys gebruyct heeft bij der tijden van der conijnclicker maiesteyt ende van wijlen vrauwe Maerie van Bourgognen, wiens ziele God genadich zij, van wijlen mijn heeren de hertoghen Phelips ende Kaerle ende huere voorsaters graven ende gravinnen van Vlaendren, hemlieden geconfirmeert ende geratiffieert zullen zijn bij desen tractaet ende dat zij daervan van nu voortan paysivelick zullen moghen genyeten ende gebruycken alzoe zij tot noch toe gedaen hebben.

Ende mids doende ende volbringhende alle tghone dat voorseit es, hebben wij, in de name ende als stadhouder voorseit, den voorseiden heere van Ravestein ende allen anderen zijn querelle ende partie gehouden hebbende tot up den dach van huyden begrepen in de bovenghenoumde articlen vergheven, gequeten, geremitteert ende geaboliert, vergheven, schelden quyte, remitteren ende abolieren uuyt zonderlinghe gracie bij desen onsen jegewoirdeghen brieve alle tghone dat hij ende die zijne voorseide partie ende querele gehouden hebben ende een yegelicken van hemlieden perpetrerende de mesdaden, excessen ende mesusen boven verclaert ende diesser uuytgesproken mach zijn zint den beghinsel van den voorseiden geschillen tot up den dach van hedent misdaen, mesbruyct ende geoffenseert moghen hebben jeghens de hoocheyt ende heerlicheyt onsen voorseiden heeren ende neve des ertshertoghe ende justicie in wat manieren dat zij. Ende hebben hemlieden als van desen gerestitueert ende wedergestelt, restitueren ende wederstellen tot allen den landen ende heerlicheden der conijnclicker maiesteyt ende onse voorseiden neve des ertshertoghe voorseit tot hueren goeden fame, name ende geruchte in allen ende hoedanich hueren goeden, roerlick ende onroerlic, erve ende gront, al naer luyd ende inhouden der specificacie van den bovenghenoemde articlen daervan mencie makende. Ende dat in allen voughen ende manieren alzoe zij waren voor de voorseide geschillen ende aleer zij de voorseide mesdaden, excessen ende mesusen geperpetreert hadden, imponerende hier up den procureur general ende allen

anderen justicieren ende officieren ons voorseide heeren des roomsch conijnck ende ersthertoghe een euwich zwijghen ende scilencie. Ontbieden ende bevelen daeromme onsen lieven ende getrauwen den heere van Champvans ende van Sorre[428], ridder, cancelier, ende dandre luyden van den grooten rade, den cancelier ende luyden van den rade in Brabant, den president ende luyden van den rade in Vlaendren, den stadhouder ende luyden van rade in Holland, Zeeland ende Vriesland ende allen anderen officieren, justicieren ende ondersaten ons genadichs heeren sRooms conijnck ende onsen voorseiden neve zijn zoon, wien dit anghaen oft annopen sal moghen, oft hueren stedehouderen ende elcken van hem bijzondre evenverre hem dat toebehoeren sal, dat zij van dese onse gracie, quytscheldinghe, remissie ende abolicie alzoe ende in den manieren als voorseit es doen gedoeghen ende laten den voorseiden heere van Ravestein ende alle deghone die zijn voorseiden partie ende querelle gehouden hebben vulcommelick, rustelic, vredelick ende ooc eeuwegher daghen genyeten ende gebruycken zonder hemlieden of yemend van hem te doene oft laten mesdoen oft te laten ghescheden in lijve, noch in goede, nu noch in toecommende tijde, eenich arrest, hinder, letsel oft moyenesse ter contrarien want ons alzoe ghelieft. Ende ten hende dat dit van weerden, vast ende gestadich blijve tot eeuweghen daghen, zoe hebben wij onsen zeghel hier an doen hanghen. Ende omme meerder verzekerthede ende vastichede, zoe hebben wij, Engelbert, grave van Nassou, heere van Breda, stadhoudere in Vlaendren, Kaerle van Croy, prince van Chimay, Phelips van Bourgognen, heere van Beveren ende van der Vere, ende Willem van Croy, heere van Chievre, insgelijcx onse zeghelen hier an gehanghen. Ende belooft ende beloven mids desen, alzo verre alst in ons es, desen zelven tractaet tonderhouden ende te doen onderhouden naer zijn voorme ende inhoude naer alle onsen vermoghen. Gegheven in den belegghe van ons stadhouder voorscreven voor der stad van der Sluys den XII^{en} dach van octobris int jaer ons heeren duust vierhondert twee ende tneghentich. Aldus geteekent bij mijnen heere den hertoghe van Saxen, stadhouder generael, Engelbert, grave van Nassou, stadhouder in Vlaenderen, mijn heere de prince van Chimay, de heeren van Beveren ende van Chievre, van Meerwede[429] ende meer andere van den rade jeghewoordich ende van der secretaris J. de Barry.

[428] Jean Carondelet.
[429] Daniël de Praet, le souverain-bailli de Flandre.

B. De souverein-baljuws van Vlaanderen en de baljuws van Gent, Brugge en Ieper (1477-1492)[1]

1. De souverein-baljuw van Vlaanderen

28/03/1474-10/06/1477: **Josse de Lalaing**[2]
10/06/1474-19/04/1477: **Jan van Dadizeele**[3]
13/06/1477-20/08/1479: **Jean de Bourgogne fs Jean**[4]
20/08/1479-19/05/1480: **Josse de Lalaing**[5]
19/05/1480-16/11/1484: **Jacob van Gistel**[6]
16/11/1484-12/04/1485: **Jan van Gistel**[7]
12/04/1485-09/07/1488: **Daneel van Praet**[8]
09/07/1488-??/12/1489: **Adriaan Vilain van Liedekerke**[9]
??/12/1489-?: **Daneel van Praet**[10]

2. Gent[11]

05/07/1467-08/02/1477: **Lodewijk van Schoorisse**
28/02/1477-20/10/1481: **Jan van Dadizeele**
20/10/1481-09/10/1483: **Jacob de Gouy**
10/10/1483-31/05/1485: **Joris van Schoorisse**
22/07/1485-03/02/1486: **Jacob van Gistel**
21/05/1486-04/11/1487: **Jan van Kruininghen**
10/11/1487-01/03/1491: **Karel van Massemen**
01/03/1491-12/06/1491: **Denijs van Moerbeke**
12/06/1491-21/11/1491: **Jan van Poeke**
22/11/1491-07/08/1492: **Jan van Schoonhove**
07/08/1492-12/12/1493: **Joost van Gistel**

3. Brugge[12]

[1] In voetnoot vindt men een korte verwijzing naar de voornaamste bron voor de termini van elk mandaat, in de fiche van de persoon in kwestie vindt men meer informatie.
[2] Aangezien er geen rekeningen van hem bewaard bleven, is het moeilijk te bepalen hoe lang hij zijn functie uitoefende. In mei 1480 werd hij benoemd tot stadhouder van Holland; in 1483 sneuvelde hij in het beleg voor Utrecht (Cools, *Mannen met macht*, 246).
[3] Jan van Dadizeele oefende het ambt uit in naam van Josse de Lalaing vanaf 10 juni 1477 (aldus Proost, *Recherches*, 296). Het is onduidelijk hoe lang hij de functie van souverein-baljuw combineerde met die van baljuw van Gent.
[4] Aldus Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, 615 en Proost, *Recherches*, 296.
[5] ADN: 4122, 29r.
[6] Fris, *Les grands baillis*, 410 (noot 4) en Proost, *Recherches*, 296.
[7] Cools, *Mannen met macht*, 213 en Proost, *Recherches*, 296.
[8] Er bleef in ARA: Rk., 13522 een rekening bewaard die loopt van 15/1/1487 tot 15/1/1488.
[9] Diegerick, *Correspondance des magistrats*, 266 en RAG: RV, 7513, 5r.
[10] Wanneer zijn mandaat aanving en hoe lang hij de functie uitoefende is onduidelijk, we beschikken enkel over sporadische vermeldingen; hij bleef zeker in functie tot aan het einde van de Vlaamse Opstand in 1492.
[11] Deze lijst is gebaseerd op het onderzoek van Fris, *Les grands baillis*, 409-411 en ARA: Rk., 14117-9.
[12] Tenzij anders aangegeven baseerden we ons op ARA: Rk., 13709-10 (baljuwsrekeningen) en 13780-2 (rekeningen van de Brugse schout).

Baljuw van de stad Brugge en het Brugse Vrije:
26/04/1472-10/01/1477: **Antoon van Halewijn**
10/01/1477-16/05/1478: **Jacob van Halewijn**
15/09/1478-01/05/1482: **Roeland van Halewijn**
01/05/1482-20/03/1484: **Karel van Halewijn**
20/03/1484-06/07/1485: **Lodewijk de Crane**
06/07/1485-12/05/1488: **Karel van Halewijn**
12/05/1488-12/01/1490: **Jacob van Huele**
12/01/1490-12/12/1496: **Karel van Halewijn**

Schout van Brugge:
01/03/1473-12/12/1476: **Joost van Varssenare**
25/02/1477-28/04/1479: **Antoon van der Vichte**
28/04/1479-03/02/1480: **Willem de Wintere**
03/02/1480-22/04/1482: **Antoon van der Vichte**
22/04/1482-07/09/1483: **Maarten Lem**
07/09/1483-23/03/1485: **Jan van Nieuwenhove fs. Klaas**
23/03/1485-05/07/1485: **Joost van den Berghe**
05/07/1485-31/01/1488: **Pieter Lanchals**[13]
01/02/1488-04/05/1488: **Pieter Mettenye**
18/08/1488-13/07/1489: **Joris Pikavet**[14]
13/07/1489-26/12/1489: **Willem Moreel**
26/12/1489-18/01/1490: **Antonis de Witte**[15]
18/01/1490-30/04/1490: **Joos de Baenst**[16]
01/05/1490-15/07/1495: **Cornelis Mettenye fs. Jan**[17]

4. Ieper[18]

20/09/1472-06/06/1477: **Hector van Hollebeke**[19]
06/06/1477-16/07/1479: **Joost van Cortewille**
16/07/1479-09/02/1481: **Gillis Ghyselin**
09/02/1481-27/12/1484: **Adriaan de Wale**
27/12/1484-26/04/1485: **Colard van Halewijn**
26/04/1485-19/10/1485: **Jacob van Sint-Omaars**
19/10/1485-21/10/1491: **Jan van Overschelde**
21/10/1491-05/05/1499: **Gaspard de Premecques**

[13] Pieter Lanchals werd door Maximiliaan reeds op 19 mei 1484 als schout van Brugge aangesteld, i.p.v. de overleden Antonis van der Vichte, maar deze functie kon hij maar vanaf juli 1485 uitoefenen (Boone, *Lanchals (Pieter)*, 476; ARA: Rk. 13781, 76r; benoemingsbrief in SAG: FLL, 1431).
[14] Op 18 juli 1488 werd hij door de regentschapsraad als schout benoemd nadat de vorige schout in mei gevlucht was (SAB: CA, 12, 68v).
[15] Op 6 juni 1489 werd hij reeds als Brugs schout aangesteld door Maximiliaan, maar hij kon zijn functie pas eind december 1489 opnemen (ADN: B 33, 154r).
[16] Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 447.
[17] SAB: CA, 12, 85r. In juli 1490 vluchtte hij echter de stad uit (Despars, *Cronycke van den lande*, IV, 462 en ARA: Rk. 13782, 16r). Pas na de Vrede van Damme (6 december 1490) kon hij zijn functie opnieuw opnemen.
[18] Zie ARA: Rk. 14550-1 en KB: M 104, I.
[19] Vanaf 1 oktober 1476 werd de functie waargenomen door zijn echtgenote en zijn erfgenamen (zie Gachard, *Inventaire des archives*, II, 425).

C. Het overheidspersoneel van het graafschap Vlaanderen (1482-1492)[1]

Instelling-functie	***Prelude (28/3/1482-5/6/1483)***	***Eerste regentschapsraad (5/6/1483-28/6/1485)***	***Eerste regentschap van Maximiliaan (28/6/1485-16/5/1488)***	***Tweede regentschapsraad (16/5/1488-30/10/1489)***	***Tweede regentschap van Maximiliaan (30/10/1489-12/10/1492)***
Algemeen ontvanger van Vlaanderen	Roeland le Fevre	Jan van der Scaghe	Roeland le Fevre	Jan van der Scaghe	Roeland le Fevre
President van de Rekenkamer	Geraard de la Roche	Jean le Doubz	Jean le Doubz	Jean le Doubz	Jean le Doubz en Thibaut Barradot
President van de Raad van Vlaanderen	Paul de Baenst	Paul de Baenst	Paul de Baenst	Filips Wielant	Paul de Baenst
Generaal Muntmeester	Filips van der Zickelen	Filips van der Zickelen	Filips van den Berghe	Colard le Bungueteur	Willem Havic en Filips van den Berghe
Waardein van de munt	Daneel Onredene	Daneel Onredene	Marc Houtmaerct	Lieven de Moor	?
Zegelbewaarder van de graaf	Jan van de Kethulle en Antoon Spillaert	Jan de Beere	Nicolas de Rutere	Jan de Beere	Geraard Numan
Bewaarder van de charters	Berthélemy Trotin	Berthélemy Trotin	Geraard Numan	?	Geraard Numan
Kapitein-generaal	Jacob van Savoye	Jacob van Savoye en Filips van Beveren	Filips van Kleef	Filips van Kleef	Engelbert van Nassau
Admiraal van Vlaanderen	Jacob van Savoye	Jacob van Savoye	Filips van Kleef	Filips van Kleef	Filips van Bourgondië-Beveren
Watergraaf en moermeester	Lodewijk van Massemen	Lodewijk van Massemen	Jan van Nieuwenhove fs. Michiel	Lodewijk van Massemen	Ghijselbrecht Dullaert
Ontvanger van buitengewone inkomsten	Jan van der Scaghe	Lodewijk van Massemen	Jan van der Scaghe	Jan van der Scaghe	Maarten van Nieuwenhove

[1] De bewijslast van deze bijlage vindt men in de prosopografische fiche van de persoon in kwestie in bijlage D. In de periode van het tweede regentschap van Maximiliaan gaven we de namen weer van de personen die door Maximiliaan aangesteld waren. Gent en Filips van Kleef gehoorzaamden soms andere functionarissen.

D. Tabellen bij grafieken 1 tot 26

Grafiek 1: de inkomsten van de rekening van de algemeen ontvanger van alle financiën tijdens de regering van Karel de Stoute en Maria van Bourgondië.[1]

Jaar	*groten*
1467	15693123
1468	21603200
1469	13310974
1470	14244866
1471	38135545
1472	44429587
1473	46824751
1474	21002657
1475	21796701
1476	15227006
1477	5973937
1478	
1479	20366686
1480	16744151
1481	17883708
1482	17088923

Grafiek 2: de inkomsten van de algemeen ontvanger van alle financiën in 1475.[2]

Categorie	*groten*	*%*
Buitengewone inkomsten	7161663	32,9
Som verloren gebieden	4903501	22,5
Som kerngebieden	4593219	21,1
Som leningen	2494000	11,4
Som beden	1992372	9,14
Zesde penning	651944	2,99
Totaal	*21796698*	*100*

Grafiek 3: de inkomsten van de rekening van de algemeen ontvanger van Brugge en het Brugse Vrije (1471-1479).[3]

Jaar	*groten*	*Jaar*	*groten*
1471	2329410	**1476**	2217650
1472	2989608	**1477**	1342043
1473	2553319	**1478**	1375562
1474	2409698	**1479**	1817779
1475	3008506		

[1] Bronnen: ADN: B 2065, 2067, 2072, 2077-8, 2084, 2090, 2094, 2099, 2104, 2108, 2115, 2118, 2121, 2124, 2127. Let wel: het rekenjaar 1471 loopt tot en met 31 maart 1472; rekenjaar 1472 loopt dus maar vanaf 1 april tot 31 december 1472. Rekenjaar 1476 loopt tot 28 februari 1477. Rekenjaar 1477 loopt van 1 september tot 31 december 1477. De overige jaren volgen het kalenderjaar. De rekening van 1478 is niet bewaard.
[2] Bron: ADN: B 2104.
[3] Bronnen: ADN: B 4113-21 en ARA: Rk., 2707 (het jaar 1473) en 2709 (het jaar 1478).

Grafiek 4: analyse van de inkomsten van de algemeen ontvanger van Brugge en het Brugse Vrije (1476-1477), in groten.[4]

Categorie	***1476***	***1477***
Redeninge	159706	193900
Buiten Redeninge	367552	359510
Brugge	72020,7	50595
Westkwartier	50649	40639
Andere renten	1008789	436402
Leenverheffingen	10902,3	9440,08
Baljuws	325069	113902
Sleischat	24000	2902,33
Assizen	60555	63328,4
Buitengewoon	56610	0
Rest	81797,5	71424,7
Totaal	*2217650*	*1342043*

Grafiek 5: de inkomsten van de algemeen ontvanger van alle financiën tijdens de regering van Maria van Bourgondië.[5]

	1477		***1479***		***1480***		***1481***		***1482***	
Categorie	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***
Som landen	2631444	44	12944789	63,56	13649637	72,2	12180708	64,62	13092398	76,61
Vlaanderen	*1618073*	*27,1*	*4441791*	*21,81*	*1026665*	*6,13*	*2116509*	*11,83*	*6169864*	*36,1*
Brabant	*600947*	*10,1*	*2527867*	*12,41*	*2104703*	*12,6*	*3509193*	*19,62*	*2469441*	*14,45*
Holland	*147560*	*2,47*	*4535591*	*22,27*	*7958577*	*47,5*	*4705392*	*26,31*	*3929869*	*23*
Andere landen	*264864*	*4,43*	*1439540*	*7,068*	*2559692*	*5,99*	*1849614*	*6,853*	*523224,2*	*3,062*
Confiscaties	0	0	778000	3,82	396576	2,37	213520	1,194	0	0
Leningen	485000	8,12	828620	4,069	904360	5,4	1228960	6,872	0	0
Buitengewoon	2857493	47,8	5815277	28,55	1793578	20	4260520	27,31	3996525	23,39
Totaal	*5973937*	*100*	*20366686*	*100*	*16744151*	*100*	*17883708*	*100*	*17088923*	*100*

Grafiek 6: de opbrengst van de beden in het graafschap Vlaanderen (1471-1482).[6]

Jaar	***groten***	***Jaar***	***groten***
1471	680000	**1477**	500000
1472	780000	**1478**	920000
1473	630000	**1479**	1280000
1474	700000	**1480**	680000
1475	1820000	**1481**	650000
1476	824000	**1482**	1650000

[4] Bron: respectievelijk ADN: B 4119 en B 4120.
[5] Bron: ADN: B 2115, 2118, 2121, 2124 en 2127 (uit het jaar 1478 bleef geen rekening bewaard).
[6] Bron: Blockmans, *Autocratie ou polyarchie*, 259. Deze bedragen zijn niet dezelfde als de jaarlijks toegekende beden, maar de effectieve inningen per jaar.

Grafiek 7-8-9-10: de besteding van de algemeen ontvanger van alle financiën tijdens de regering van Maria van Bourgondië.[7]

	1477		1479		1480		1481		1482	
Categorie	**groten**	**%**	**groten**	**%**	**groten**	**%**	**groten**	**%**	**groten**	**%**
Hotel hertog	233264	3,8	1672044	9,26	1421705	8,5	1510153	8,39	2031997	10,7
Hotel hertogin	323680	5,28	2952974	16,3	1394274	8,34	2516740	14	1591319	8,4
Vaatwerk-laken	396882	6,47	1165794	6,45	466978	2,79	695257,7	3,86	363745	1,92
Persoonlijk	1046000	17	3362324	18,6	3918506	23,4	1717862	9,54	896090	4,73
Salarissen	611604,5	9,97	2536141	14	1672600	10	2016877	11,2	2641633	13,9
Ambassades	363990,5	5,93	622656,2	3,45	464120,5	2,77	506187	2,81	497863	2,63
Giften	371746	6,06	1477991	8,18	1730571	10,3	2110674	11,7	6499707	34,3
Leger	2712272	44,2	4232481	23,4	5509844	32,9	6602880	36,7	3374691	17,8
Rest	76254	1,24	43792	0,24	148706	0,89	327508	1,82	1040907	5,5
Totaal	*6135693*	*100*	*18066198*	*100*	*16727303*	*100*	*18004138*	*100*	*18937952*	*100*

	Gemiddeld	
Categorie	**groten**	**%**
Hotel hertog	1373833	8,13
Hotel hertogin	1755797	10,5
Vaatwerk-laken	617731,4	4,3
Persoonlijk	2188156	14,7
Salarissen	1895771	11,8
Ambassades	490963,4	3,52
Giften	2438137	14,1
Leger	4486434	31
Rest	327433,4	1,94
Totaal	*15574257*	*100*

Grafiek 11: procentuele analyse van de uitgaven van de stad Brugge (1475-1476).[8]

Categorie	**Groten**	**%**
Afbetaling schulden	499316	16,2
Aflossing renten	757563	24,6
Vorst en oorlog	1290182	41,8
Bestuurlijke onkosten	315991	10,2
Allerlei	222198	7,2
Totaal	*3085250*	*100*

[7] Bron: ADN: B 2115, 2118, 2121, 2124 en 2127 (uit het jaar 1478 bleef geen rekening bewaard).

[8] Bron: SAB: SR, 1475-76. De Brugse inkomsten en uitgaven van het daaropvolgende schepenjaar (van 2 september 1476 tot 18 april 1477) werden opgenomen in één rekening voor de periode van 2 september 1476 tot 1 september 1477. De schepenbank van september 1476 noch die van april 1477 brachten een aparte rekening voort, waardoor een klaar zicht op de inkomsten en uitgaven van het laatste stadsbestuur dat op last van Karel de Stoute werd benoemd (die van september 1476) ontbreekt.

Grafiek 12 en 19: de nominale opbrengst van de Brugse verbruiksbelasting (1468-1476).[9]

Schepenjaar	*Wijn*	*Brugs bier*	*Vreemd bier*	*Graan*	*Totaal*
1468-69	680243	749931	421528		1851702
1469-70	605064	737611	439114		1781789
1470-71	627780	732245	427558		1787583
1471-72	561536	730535	387786		1679857
1472-73	491795	692756	384658		1569209
1473-74	498838	669969	397570		1566377
1474-75	442843	576715	427360		1446918
1475-76	510789	692233	421340	217244	1841606
1476-77	629818	491902	308876	119624	1550220
1477-78	601020	661643	699865	227897	2190425
1478-79	768344	945433	829581	453856	2997214
1479-80	714406	1031758	657223	316115	2719502
1480-81	972640	1071792	530104	310084	2884620
1481-82	873979	745311	396720	37655	2053665
Gemiddeld (1468-1482)	*641364*	*752131*	*480663*		*1994335*

Grafiek 13-14-15-16-18: de uitgaven van de stad Brugge, per categorie (1476-1482).[10]

	1476-77		***1477-78***		***1478-79***		***1479-80***		***1480-81***		***1481-82***	
Categorie	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***
Schuld	97010	2,78	1249450	28,6	368508	8,79	200248	5,13	522972	12,3	586067	11,7
Renten	389887	11,17	463239	10,6	965052	23	1025125	26,3	961332	22,6	1207754	24,1
Vorst	525805	15,07	920416	21,1	1148416	27,4	236260	6,06	256900	6,03	362504	7,22
Oorlog	1492711	42,77	233938	5,36	323605	7,72	956160	24,5	478906	11,2	1189234	23,7
Bouw	359925	10,31	474988	10,9	560064	13,4	709405	18,2	719212	16,9	567942	11,3
Allerlei	383199	10,98	647561	14,8	315787	7,53	269778	6,92	749634	17,6	579826	11,5
Onkosten	241543	6,921	373257	8,56	510766	12,2	503120	12,9	572640	13,4	528271	10,5
Totaal	*3490080*	*100*	*4362849*	*100*	*4192198*	*100*	*3900096*	*100*	*4261596*	*100*	*5021598*	*100*

	Gemiddeld	
Categorie	***groten***	***%***
Schuld	504043	11,55
Rentelossing	835398	19,62
Vorst	575050	13,81
Oorlog	779092	19,21
Bouwwerken	565256	13,49
Allerlei	490964	11,57
Onkosten	454933	10,75
Totaal	*4204736*	*100*

[9] Bron: de Brugse stadsrekeningen.
[10] Bron: de Brugse stadsrekeningen (de kosten aan de fortificatie van de stad werden in de categorie '(stedelijke) bouw(werken)' opgenomen).

Grafiek 17: de inkomsten van de stad Brugge (schepenjaren 1476-1482).[11]

	1476-77		*1477-78*		*1478-79*		*1479-80*		*1480-81*		*1481-82*	
Categorie	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***	***groten***	***%***
Assizen	1550220	49	2190425	49,4	2997214	63,4	2719502	65,1	2884620	68,8	2053665	46,7
Buitengew	1310370	41,4	1683480	38	578370	12,2	0	0	0	0	1446953	32,9
Heer	53480	1,69	0	0	387931	8,21	280051	6,7	328156	7,83	298251	6,78
Land-bestuur	237792	7,52	241229	5,44	297727	6,3	484461	11,6	390477	9,31	291833	6,63
Diverse	11365	0,36	320704	7,23	464430	9,83	694516	16,6	588836	14	310009	7,04
Totaal	*3163227*	*100*	*4435838*	*100*	*4725672*	*100*	*4178530*	*100*	*4192089*	*100*	*4400711*	*100*

	Gemiddeld (1476-1482)	
Categorie	***groten***	***%***
Assizen	2399274	57,1
Buitengewoon	836529	20,7
Heer	224645	5,2
Land en bestuur	323920	7,8
Diverse inkomsten	398310	9,19
Totaal	*4182678*	*100*

Grafiek 20: inkomsten van de Brugse tol en uitgaven aan de inning ervan en aan de tolheer (1481-1491), in groten.[12]

Schepenjaar	***Inkomsten***	***Uitgaven***
1481-82	121348	273643
1482-83	111757	277021
1483-84	106836	277348
1484-85	110498	176625
1485-86	145993	179902
1486-87	94274	178204
1487-88	89676	180440
1488-89	47259	181440
1489-90	52992	189724
1490-91	4630	35668

Grafiek 21: uitgaven en inkomsten van het Brugse grute, toen ze door de stad geïnd werd (1481-1492), in groten.[13]

Schepenjaar	***Inkomsten***	***Uitgaven***	***Schepenjaar***	***Inkomsten***	***Uitgaven***
1481-82	245606	144000	**1486-87**	168561	152498
1482-83	137838	152720	**1487-88**	127736	158000
1483-84	133390	127460	**1488-89**	182092	158000
1484-85	112812	106500	**1489-90**	162892	158000
1485-86	208358	178655	**1490-91**	122970	132667

[11] Bron: de Brugse stadsrekeningen.
[12] Deze cijfers werden uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancien tonlieu*, II, 164-7.
[13] Bron: de Brugse stadsrekeningen.

Grafiek 23: Besteding van de beden die in het Gentse kwartier geïnd werden in 1483 en 1484 en van de bede in het Brugse kwartier van april 1484.[14]

	Gent 1483		Gent 1484		Gent gemiddeld		Brugge 1484	
Categorie	**groten**	**%**	**groten**	**%**	**groten**	**%**	**groten**	**%**
Landsverdediging	556562	71,51	1524261	90,4	1040412	81	1442383	81,1
Graaf	102986	13,23	60000	3,56	81493	8,4	202263,6	11,4
Onkosten landsbestuur	118803	15,26	101032	5,99	109918	10,6	134268,5	7,55
Totaal	*778351*	*100*	*1685293*	*100*	*1231822*	*100*	*1778915*	*100*

Grafiek 24: het procentuele aandeel van de inkomsten van de algemeen ontvanger van alle financiën uit de gewesten Vlaanderen en Brabant (inkomsten uit beden en uit het domein), 1477-1492.[15]

	Vlaanderen		Brabant		Totaal	
Jaar	**groten**	**%**	**groten**	**%**	**groten**	**%**
1477	1618073	27,1	600947,3	10,1	2219020	37,1
1478						
1479	4441791	21,8	2527867	12,4	6969658	34,2
1480	1026665	6,13	2104703	12,6	3131369	18,7
1481	2116509	11,8	3509193	19,6	5625702	31,5
1482	6169864	36,1	2469441	14,5	8639305	50,6
1483						
1484	0	0	2588037	22,5	2588037	22,5
1485						
1486	17425559	53,1	2548926	7,77	19974485	60,9
1487						
1488	2387009	12,7	2624942	14	5011950	26,7
1489	1088472	12,1	505824,5	5,6	1594297	17,7
1490	2634082	10,3	3055234	11,9	5689316	22,2
1491	876633	3,14	6102875	21,8	6979508	25
1492	6807436	36,4	396112	2,12	7203548	38,6
Gemiddeld	*3882674*	*19,2*	*2419508*	*12,9*	*6302183*	*32,1*

[14] Bron: respectievelijk SAG: 20, 3 en 4 en SAB: OR, 3 en 4.
[15] Bron: ADN: B 2115, 2118, 2121, 2124, 2127, 2130, 2133, 2136, 2138, 2140, 2142 en 2144. De rekeningen van de jaren 1478, 1483, 1485 en 1487 zijn verloren.

Grafiek 25: De opbrengst van de Brugse assizen en de (opgetelde) uitgaven aan de vorst en aan de oorlog (schepenjaren 1467-1488).[16]

Schepenjaar	Inkomsten uit assizen	Uitgaven aan vorst en oorlog	Aandeel[17]
1467-68	1568446	222220	14,2
1468-69	1851702	720686	38,9
1469-70	1781789	728348	40,9
1470-71	1787583	750794	42
1471-72	1679857	393866	23,4
1472-73	1569209	579402	36,9
1473-74	1566377	739481	47,2
1474-75	1446918	852671	58,9
1475-76	1841606	1290182	70,1
1476-77	1550220	2018516	130
1477-78	2190425	1154354	52,7
1478-79	2997214	1472021	49,1
1479-80	2719502	1192420	43,8
1480-81	2884620	735806	25,5
1481-82	2053665	1551738	75,6
1482-83	2575401	1505140	58,4
1483-84	2505462	694930	27,7
1484-85	1726848	1105715	64
1485-86	3349381	2961995	88,4
1486-87	2699999	2007356	74,3
1487-88	1217273	875120	71,9
Gemidddeld	*2074452*	*1121560*	*54*

Grafiek 26: het procentuele aandeel van de Brugse uitgaven aan de vorst en aan de oorlog in de schepenjaren 1482-1488.[18]

	Vorst		Oorlog		Totaal	
Schepenjaar	groten	%	groten	%	groten	%
1482-83	242020	4,28	1263120	22,3	1505140	26,6
1483-84	254980	5,75	439950	9,93	694930	15,7
1484-85	236500	7,78	869215	28,6	1105715	36,4
Gemiddeld (1482-1485)	*244500*	*5,94*	*857428*	*20,3*	*1101928*	*26,2*
1485-86	2961995	41,2	0	0	2961995	41,2
1486-87	2007356	31,9	0	0	2007356	31,9
1487-88	875120	41,7	0	0	875120	41,7
Gemiddeld (1485-1488)	*1948157*	*38,2*	*0*	*0*	*1948157*	*38,2*
Gemiddeld (1482-1488)	*1096329*	*22,1*	*428714*	*10,1*	*1525043*	*32,2*

[16] Bron: de Brugse stadsrekeningen.
[17] Het betreft het aandeel van de inkomsten uit de Brugse assizen in de uitgaven aan de vorst en de oorlog.
[18] Bron: de Brugse stadsrekeningen.

E. Databank 'Vlaanderen (1477-1492)'.

Deze bijlage bestaat uit de prosopografische databank 'Vlaanderen (1477-1492)'. Ze bevat de fiches van de personen die in de Vlaamse Opstand een rol van betekenis speelden. In de inleiding van dit proefschrift vindt de gebruiker van deze databank een methodologische introductie op het gebruik van deze databank. Ze had in ons onderzoek enkel de functie van hulpmiddel in de zoektocht naar de verklaring van de opstanden uit het tijdvak van 1477 tot 1492. De vorm en de inhoud van de databank zijn dan ook enkel tegen deze achtergrond te begrijpen. De databank wil geen exhaustieve biografieën verzamelen over de behandelde personen. Ze bevat enkel de voornaamste informatie die we in de bestaande literatuur over de onderzochte personen aantroffen én alle informatie die we in de doorgenomen archief- en verhalende bronnen vonden. Dat betekent dat enkel de periode van 1477 tot 1492 uit het leven van de 1130 personen die we in de databank opnamen, uitvoerig behandeld wordt. Omdat de jaren vóór 1477 en na 1492 geen onderwerp van onderzoek uitmaakten, blijven deze jaren onderbelicht in de fiche van deze personen.

Een databank is steeds een persoonlijk werkinstrument. Dat impliceert dat een databank ontworpen is om de samensteller van nut te zijn. Hij legt er dan ook een persoonlijke toets in die het er de externe gebruiker niet makkelijker op maakt. Om het gebruik van de databank te verduidelijken, volgt hier een kleine handleiding.

De fiche van elke persoon bevat maximaal 19 velden. De velden die voor een bepaalde persoon in kwestie niet ingevuld werden, werden uit de fiche weggelaten. Deze 19 velden zijn:

- **Naam**: de naam van de persoon in kwestie. In de bronnen, en in de fiche, kan men andere schrijfwijzen van deze naam aantreffen omdat de bronnen geen consequente spelling voor de schrijfwijze hanteerden.
- **Titel**: de eventuele titel die een persoon droeg.
- **Naamgenoten**: dit veld bevat informatie over contemporaine naamgenoten van de persoon in kwestie, of informatie die we niet met zekerheid aan deze persoon konden toeschrijven.
- **Data**: de mogelijke geboorte- en overlijdensdatum (met eventueel een verwijzing naar de begraafplaats van de persoon).
- **Antecedenten**: de familiale situatie van de persoon. Dit veld vat meestal aan met 'fs', de afkorting voor 'filius': zoon van. Ook informatie over de broers en zussen van een persoon treft men daar aan.
- **Huwelijk**: het huwelijk van de persoon. 'x' betekent: 'getrouwd met'. 'x^1' betekent: de eerste maal getrouwd met; 'x^2': tweede maal getrouwd met, enzovoort.
- **Nageslacht**: een opsomming van het nageslacht van de persoon en eventuele partners van de kinderen.
- **Politieke carrière**: de politieke functies van de persoon, zowel in vorstelijke als in stedelijke dienst. Deze velden zijn erg schematisch ingevuld. Bijvoorbeeld:
    - 'Vorst: superintendant 82-3' betekent bijvoorbeeld dat de persoon superintendant in de vorstelijke administratie was in de jaren 1482-1483.
    - 'Gent: gedele 74; keure 76' betekent dat de persoon schepen van Gedele was in het schepenaar 1474 en schepen van de Keure in het schepenjaar 1476. Let wel: een Gents schepenjaar startte op 15 augustus en liep tot 14 augustus het jaar daarop. In het voorbeeld is

de persoon in kwestie dus schepen van Gedele van 15 augustus 1474 tot 14 augustus 1475. In de bestudeerde opstanden eindigde een Gents schepenjaar soms vroeger dan gepland.[1] Een * na een schepenfunctie betekent dat de persoon in kwestie voorschepen van de schepenbank was. 'Gent: keure 74*' betekent dus dat persoon voorschepen van de schepenbank van de Keure was van 15 augustus 1474 tot 14 augustus 1475. De Gentse schepenlijsten vindt men in het 'bestand Gent' – zie de inleiding van dit proefschrift.

- 'Brugge: schepen 74; raadslid 77' betekent dat de persoon schepen was in het schepenjaar 1474 en raadslid in het schepenjaar 1477. Let wel: een Brugs schepenjaar startte op 2 september en liep tot 1 september het jaar daarop. In het voorbeeld is de persoon in kwestie dus schepen van 2 september 1474 tot 1 september 1475, en raadslid van 2 september 1477 tot 1 september 1478. In de bestudeerde opstanden eindigde een Brugs schepenjaar soms vroeger dan gepland.[2] Een * na een functie betekent dat de persoon in kwestie burgemeester was. 'Brugge: raadslid 74*' betekent dus dat persoon burgemeester van de '*courpse*' was van 2 september 1474 tot 1 september 1475. De Brugse schepenlijsten vindt men in de registers van de wetsvernieuwing in het Brugse stadsarchief (SAB: RW).
- 'Ieper: schepen 74; raad 77' betekent dat de persoon schepen was in het schepenjaar 1474 en raadslid in het schepenjaar 1477. Let wel: een Iepers schepenjaar startte op 8 februari en liep tot 7 februari het jaar daarop. In het voorbeeld is de persoon in kwestie dus schepen van 8 februari 1474 tot 7 februari 1475, en raadslid van 8 februari 1477 tot 7 februari 1478. In de bestudeerde opstanden eindigde een Iepers schepenjaar soms vroeger dan gepland.[3] De Ieperse schepenlijsten vindt men in de (in de negentiende eeuw gekopieerde) registers van de wetsvernieuwing in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel (KB: M 103, II).
- 'Vrije schepen: 77-81' betekent dat de persoon schepen van het Brugse Vrije was in de periode van 1477 tot en met 1481. Let wel: een schepenjaar in het Brugse Vrije startte op een wisselende dag in september. Een * na een functie betekent dat de persoon in kwestie burgemeester van de schepenbank was. In de bestudeerde

[1] De uitzonderingen zijn: het schepenjaar 1476 eindigde te Gent op 18 februari 1477. De schepenbank die toen aangesteld werd, heet in de databank 'feb77'. Dat schepenjaar liep van 18 februari 1477 tot 14 augustus 1477. Het schepenjaar 1484 liep tot 8 juni 1485. Dan werd een nieuwe schepenbank aangesteld ('juni85') die in functie was tot 22 juli 1485. Toen installeerde Maximiliaan een nieuwe schepenbank ('juli85') die tot 14 augustus 1486 aanbleef. De schepenbank van 1487 bleef aan tot 4 november 1487. Toen stelden de Gentse opstandelingen een nieuwe schepenbank aan ('nov87') die tot 14 augustus 1488 aanbleef.

[2] De uitzonderingen zijn: het schepenjaar 1476 eindigde te Brugge op 19 april 1477. De schepenbank die toen aangesteld werd, heet in de databank 'april77'. Dat schepenjaar liep van 19 april 1477 tot 1 september 1477. Het schepenjaar 1481 liep tot 19 april 1482. Toen werd een nieuwe schepenbank aangesteld ('april82') die op 1 september 1482 aftrad. Het schepenjaar 1484 liep tot 30 juni 1485. Dan werd een nieuwe schepenbank aangesteld ('juni85') die in functie was tot 1 september 1486. De schepenbank van 1487 bleef aan tot 18 februari 1488. Toen stelden de Brugse opstandelingen een nieuwe schepenbank aan ('feb87') die tot 1 september 1488 aanbleef. De schepenbank van 1489 werd op 18 januari 1490 vervangen door een nieuwe ('jan90'). Deze bleef aan tot 12 december 1490. De schepenbank die toen aangesteld werd ('dec90') bleef aan tot 1 september 1491.

[3] Met name op 22 mei 1477 werd een nieuwe schepenbank aangesteld die deze van 8 februari 1477 verving.

opstanden eindigde een schepenjaar soms vroeger dan gepland.[4] De schepenlijsten van het Brugse Vrije werden uitgegeven.[5]

- **Taken en diensten**: de taken en diensten die een persoon in overheidsdienst of in stedelijke dienst vervulde.
- **Beroep**: informatie over de economische bezigheden van een persoon.
- **Sociaal kapitaal**: informatie over sociale netwerken, verwantschappelijke relaties en vriendschapsbanden van personen.
- **Cultureel veld**: de culturele en symbolische prestaties van een persoon.
- **Leenbezit**: over het bezit van welke lenen vonden we informatie terug?
- **Bezit**: de economische situatie en financiële achtergrond.
- **Rol in de opstand**: de politieke levenswandel van de persoon in kwestie in de periode van 1477 tot 1492.
- **Confiscatie**: werd de persoon verbannen en zo ja, hoeveel bracht dit de confisquerende overheid op?
- **Verbanning**: na de datum waarop de persoon (eventueel) verbannen werd, vindt men informatie over de redenen van zijn verbanning.
- **Extra**: informatie die niet in de andere categorieën onder te brengen was.
- **Bronnen**: hier wordt verwezen naar reeds bestaande biografische fiches van de persoon in kwestie.

Na elke bewering over een persoon gaven we de referentie weer waar we de verzamelde informatie aantroffen. Een archiefreferentie werd steeds afgekort. Aan de hand van de 'lijst van afkortingen' en de 'archieflijst' (zie 'V. Bibliografie') kan men deze referentie decoderen.

We drukten deze bijlage niet af, maar verschaffen ze in elektronische vorm aan de gebruiker. Dit deden we om ecologische redenen. Bovendien laat een elektronische versie de gebruiker toe te zoeken in de fiches (via de zoekfunctie 'ctrl+F'). Indien een bepaalde bewering moeilijk te begrijpen is, raden we de gebruiker aan het proefschrift ter hand te nemen. De databank is immers slechts een hulpmiddel bij de tekst van het proefschrift, waarin men meer verduidelijking in verband met de historische context zal aantreffen.

We gaan ervan uit dat elke gebruiker deze databank eerlijk zal gebruiken en alle intellectuele rechten van de auteur zal respecteren – waarvoor dank.

Ter informatie drukken we de lijst van de in de databank opgenomen personen af. De fiches van de personen werden alfabetisch geordend.

Abeele, Jan van den
Abinsvoorde, Joost van
Adornes, Anselmus
Adornes, Arnoud
Adornes, Pieter
Aelterman, Gijsbrecht
Aertrijcke, Pieter van

[4] Met name in mei 1477, april 1482, juni 1485, februari 1488 en januari 1490 werden nieuwe schepenbanken aangesteld (zie de opmerking in verband met Brugge).

[5] De schepenlijsten werden uitgegeven door F. Priem, *Documents extraits du dépôt des archives de la Flandre-occidentale à Bruges. Deuxième série*, Brugge, 1850, dln. 7 en 8 ('lijsten Vrije'). Deze uitgave is echter aan grondige herziening toe. We verifieerden de carrière van de schepenen aan de hand van de rekeningen van het Brugse Vrije die in het Rijksarchief van Brugge bewaard worden.

Aertrycke, Filips van
Alaert, Gautier
Alaert, Jan
Anaert, Jacob
Andries, Andries
Andries, Joost
Anghereel, Geraard van
Annaert, Simon
Antoon fs Jans
Asaert, Jan
Asselt, Jan van den (1)
Asselt, Jan van den (2)
Assenede, Jacob van
Assenede, Lieven van
Assenede, Noël van
Avesaert, Joachim van
Avesoete, Jan (fs Claeys)
Axpoele, Geraard van
Backere, Jan de
Baenst, Adriaan de
Baenst, Antoon de
Baenst, Guy (II) de
Baenst, Jacob de
Baenst, Jan (III) de
Baenst, Jan (IV) de
Baenst, Jan de
Baenst, Joost de
Baenst, Lodewijk (II) de
Baenst, Olivier de
Baenst, Paul de
Baenst, Roeland (I) de
Baert, Jan
Baert, Joris
Baetsaert, Antoon
Bake, Joos de
Banc, Simon van der
Barbesaen, Jan
Barbesaen, Willem
Barradot, Thibaut
Basin, Adriaan
Bassevelde, Frans van
Bassevelde, Pieter van
Bateman, Hendrik
Baume, Guillaume de La
Bave, Joris
Bave, Lodewijk de
Baye, Jan
Becelaere, Andries van

Bederwaen, Kristof van
Beere, Jan de
Beissel, Joost
Beke, Arend van der
Beke, Boudewijn van der
Beke, Filips
Beke, Jacob van der
Beke, Joost van der
Beke, Lodewijk van der
Belle, Cornelis van
Belle, Inghele van
Belle, Joost van
Belle, Lucas van der
Belle, Olivier
Belle, Tristam van
Bels, Gillis de
Berghe, Adriaan van den
Berghe, Cornelis van den
Berghe, Filips van den
Berghe, Joost van den (1)
Berghe, Joost van den (2)
Berghe, Laureins van den
Berghe, Silvester van
Berman, Pieter
Berst, Adriaen van der
Berthoz, Hippolyte de
Bestkin, Jacob
Bette, Joos
Bette, Willem
Beyaert, Lambrecht
Beyaert, Mathijs
Beydins, Pieter
Beys, Jan (1)
Beys, Jan (2)
Bieze, Jacob
Bilget, Joos
Blasere, Jan de
Bliec, Jan de
Blondeel, Joost
Blootacker, Lucas
Bochoute, Quinten van
Bode, Willem de
Boele, François
Boeyman, Jan
Bogaert, Pieter
Bollaert, Meeukin
Bolloc, Jacob
Bolloc, Zegher

Bomale, Klaas van
Bonin, Thomas
Boonem, Cornelis van
Boonem, Jan van
Boonem, Karel van
Boot, Cornelis de (1)
Boot, Cornelis de (2)
Boot, Jan de
Borluut, Gheerom
Borluut, Simon (1)
Borluut, Simon (2)
Borssele, Wolfart (VI) van
Bosch, Geraard
Bossche, Filips van den
Bossche, Gillis van den
Bossche, Gillis van den
Bossche, Hendrik van den
Bossche, Lieven van de
Bost, Lieven van
Bouchoute, Pieter van
Boudeloot, Rycquaert
Bouderave, Laureins
Bouderave, Willem
Boudins, Pieter
Boullin, Jean
Boulogne, Robert de
Bourbon, François de
Bourgogne, Antoine de
Bourgogne, Jean de
Bourgondië, Filips van
Bourleke, Willem de
Bouverie, Jean de la
Boven, Jan van den
Boxelaer, Pieter van
Braem, Lieven (1)
Braem, Lieven (2)
Brauwere, Jan de
Breydel, Adriaan
Breydel, Arnoud
Breydel, Cornelis
Breydel, Ghislain
Breydel, Jan
Brievere, Anceel de
Brievere, Andries de
Brievere, Joos de
Brievere, Joris de
Brouckaert, Jan
Brouckaert, Lieven

Broucke, Gillis van der
Broucke, Jan van den
Brouckere, Jacob de
Brouckere, Mattheeus de
Bruaen, Christoffel van
Bruel, Jan de
Brugghe, Antoon van der
Brugghe, Jan van der (1)
Brugghe, Jan van der (2)
Brugghe, Joos van der
Brugghe, Klaas van der
Brulinc, Marc
Brumeu, Guy de
Brune, Jacob de
Brune, Jan de
Brune, Joos de
Brune, Maarten de
Brune, Tristam de
Bruneel, Pieter
Bruwaen, Jan van
Buc, Jan de
Bueckele, Antoon
Bueckele, Jan de
Buedin, Pauwels
Buedin, Pieter
Buendere, Jan van der
Buendere, Martin van den
Buerstin, Joris
Buisson, Jacob du
Bul, Jacob de
Bullinck, Jan
Bultinc, Pieter
Bungueteur, Colard le
Burch, Willem van der
Buridaen, Christoffels
Busche, Maarten van den
Busken, Maarten
Cabelliau, Jan
Caboot, Joost
Caluwe, Simon
Cameren, Willem van der
Camerling, Mattheeus
Caneel, Jacob
Caneel, Jan
Cardevaghere, Jan de
Carondelet, Jean
Carrebrouc, Geraard
Casenbroot, Leonard

Cathon, Pieter
Cauwenberghe, Joris van
Cauweric, Jacob
Centurion, Joris
Claeissone, Omaer
Claeys, Amand
Claeys, Christoffel
Claeys, Jan
Claeyszone, Jacob
Clapdorp, Joris van
Claus, Daneel
Cleerc, Arend de
Cleerc, Arnout de (alias Ploughenare)
Cleerc, Danneel de
Cleerc, François de
Cleerc, Gillis de
Cleerc, Jacob de
Cleerc, Jan de
Cleerc, Willem de
Clerc, Willem de
Clerck, Jacob de
Clincke, Filip
Clocman, Simon (1)
Clocman, Simon (2)
Cloot, Jan de
Clouckaert, Laureins
Clutere, Jacob de
Cockaert, Jan
Cockuit, Pieter
Cockuut, Martin
Colaert, Jan (1)
Colaert, Jan (2)
Colin, Andries
Colin, Gillis
Colve, Antonius
Colve, Jan
Coninc, Jacob de
Coninc, Jan de
Conrault, Philippe
Coolbrant, Jacob (1)
Coolbrant, Jacob (2)
Coolman, Wouter
Cools, Jan
Cooman, Jacob de
Coorden, Simon van
Coppenhole, Frans van Coppenhole, Frans van
Coppenhole, Jan van
Coppenhole, Pieter van

Cordewaen, Joost
Cordier, Roeland
Corte, Jan de
Corte, Joos de
Cortewille, Joost van
Cottengys, Nikolaas van
Cottolf, Lodewijk
Crabbe, Jacob
Crabbe, Jan
Crane, Jan de
Crane, Lodewijk de
Cret, Etienne du
Crèvecoeur, Philippe de
Croec, Ghuwis (Guyot/Guido) de
Croes, Marc
Croeselins, Daneel
Crombrugghe, Joos van
Croone, Pauwels van der
Croÿ, Charles de
Croÿ, Guillaume de
Croÿ, Philippe de
Cruininghen, Jan (V) van
Cruyloot, Jan
Cudseghem, Jan van
Cuelne, Yeronimus van
Cuenync, Jacob de
Cuervere, Lieven de
Cupere, Jan de
Cupere, Lodewijk de
Dadizeele, Jan van
Damhoudere, Joost
Damman, Filips
Damman, Jan (1)
Damman, Jan (2)
Damman, Simon
Danckaert, Jacob
Danneels, Daneel
Danneetenzone, Joos
Daris, Pieter
d'Auffay, Jean
Daveluys, Nicolas
Debuysere, Paulus
Deckere, Jacob de
Deckere, Jan de
Deckere, Joos de
Deinze, Joos van
Delft, Nikolaas van
Denne, Jan van den

Denys, Jan
Denys, Matheeus
Despaers, Jacob
Despaers, Wouter
Dey, Andries
Deynaert, Joos
Deynoot, Antonis
Deynoot, Lieven
Deynoot, Pauwels
Deynoot, Victor
Dhamere, Cornelis
Dhamere, Jan
Dheere, Jacob (1)
Dheere, Jacob (2)
Dheere, Michiel
Dherde, Lieven (1)
Dherde, Lieven (2)
Dhond, Jan
Dhondt, Jan (de jonghe - grossier)
Dhondt, Paulus
Dierickx, Lieven
Dierickx, Lodewijk
Dierixzone, Nikolaas
Dixmude, Jan van
Dixmude, Joos van
Doedins, Jan
Doedins, Lieven
Doedins, Willem
Doemeniet, Blasius
Domessent, Guillaume
Donaes, Willem
Donche, Jacob
Donckere, Jacob de
Donckere, Pieter de
Donct, Boudewijn van der
Dongies, Boudewijn
Doorle, Joost van
Doorne, Boudewijn van
Doorne, Cornelis van
Doorne, Jan van den
Doulz, Jean le
Drabbe, Adriaan
Driesche, Jacob van den
Duenckers, Jan
Duerghys, Jan
Duermeer, Jacob van
Duernagel, Lodewijk
Duhomme, Gillebert

Dullaert, Ghijselbrecht
Dullaert, Jacob (1)
Dullaert, Jacob (2)
Dullaert, Jan
Dullaert, Pauwels
Dycstad, Jan van den
Eechaute, Gillis van der
Eecke, Jan van
Eecke, Pieter van der
Eecke, Rogier
Eecken, Jacob van der
Eecken, Jan van der (1)
Eecken, Jan van der (2)
Eecken, Joos van der
Eede, Jan van
Eede, Jennijn van den
Eede, Maarten van
Eede, Robert van der
Ercke, Jan
Erpe, Filips van
Ertbuer, Martin van
Evele, Pieter van
Everbout, Pieter (1)
Everbout, Pieter (2)
Everwijn, Jan
Eysackere, Pieter van
Fagheel, Christoffel
Ferrant, Hendrik
Fevre, Jan de
Fevre, Roeland le
Fierins, Jan
Floreys, Adriaen
Follengier, Jacob
Formelis, Jan van
Formelis, Willem van
Forret, Cornelis
Frans, Hendrik
Frans, Joost
Fretin, Jean de
Galeyden, Jan van der
Galtere, Jan van
Galyot, Jacques
Gheerolf, Jacob
Gheinste, Steven van der
Ghelder, Willem de
Ghier, Klaas de
Ghiselin, Gillis
Ghys, Jan

Ghys, Zegher
Ghyselin, Jan
Ghyselin, Joris
Ghyselins, Mathijs
Ghyselins, Pieter
Gillis, Pieter
Gilloen, Joos
Gistel, Achelet van
Gistel, Jacob van (1)
Gistel, Jacob van (2)
Gistel, Jan van
Gistel, Joost van
Gistel, Joris van
Gistel, Karel van
Glymes-Bergen, Jean III de
Goetghebuer, Daneel
Goetghebuer, Geraard
Goetghebuer, Gherolf
Goetghebuer, Jacob
Goetghebuer, Pieter (1)
Goetghebuer, Pieter (2)
Goethals, Boudewijn
Goethals, Jan
Goethals, Lieven
Goetsone, Pieter
Gommez, Joris
Gondebault, Jacques de
Gooris, Lieven
Gorges, Pierre de
Gouy, Jacques de
Gracht, Gregorius van der
Gracht, Jan van der
Gracht, Wouter van der
Grave, Christoffels de
Grave, Jacob de
Grave, Olivier de
Grave, Simon de
Grave, Wouter de
Greffin, Lodewijk
Groote, Boudewijn de
Groote, Geraard de
Groote, Gillis de
Groote, Laureins de
Groote, Lieven de
Grutere, Boudewijn de
Grutere, Filips de
Grutere, Jacob de
Grutere, Jan de Grutere, Jan de

Gruuthuze, Jan (V) van
Gruuthuze, Lodewijk van
Grysen, Cornelis
Gryspere, Willem van
Guleke, Jacob van
Gyns, Jan
Haecke, Jan
Haeuwe, Jan
Haghe, Geerolf van der
Haghe, Jacob van der
Haghe, Jan van der
Haghe, Joos van der
Haghe, Lieven van der
Haghebaert, Boudewijn
Halewyn, Antoon van
Halewyn, Bernaerd van
Halewyn, Colard van
Halewyn, Cornelis van
Halewyn, Jacob van Halewyn, Jacob van
Halewyn, Jan van
Halewyn, Joost van
Halewyn, Karel van
Halewyn, Lodewijk van
Halewyn, Roeland van
Halewyn, Willem van
Hamere, Christiaen de
Hamere, Lieven de
Hane, Daneel van den
Hane, Jacob van den
Hanssens, Jan
Hatinck, Jan
Haute, Antonis van
Haute, Gillis van den
Haute, Jan van den
Haute, Joos van den
Haute, Ritsaert van den
Hauwaert, Pieter van den
Hauweel, Ingelram
Havic, Pieter
Havic, Willem
Hebbelin, Godevaart
Hebberecht, Michiel
Heede, Jan van den (1)
Heede, Jan van den (2)
Heede, Race van den
Heghels, Joost
Helle, Cornelis
Helzen, Vincent van

Hende, Geraard van den
Hert, Joos de
Herzele, Jan van
Heule, Colard van
Heyden, Jan van der
Heylinc, Thomas
Heyman, Denijs
Heyman, Jacob (1)
Heyman, Jacob (2)
Heyman, Jaspar
Heyndricx, Boudewijn
Heyndricx, Jan
Heyns, Gregorius
Heyse, Jan
Heyse, Lieven
Hoeyen, Geraard van der
Hole, Jaspar van der
Hollebeke, Hector van
Hollebeke, Jacob van
Hond, Jan de
Hondt, François de
Honte, Jan van den
Hooghe, Lieven de
Hooghe, Lodewijk de
Hoorebeke, Jan van
Hoorene, Richard van
Horneweder, Joris
Hoste, Olivier
Houte, Jan van den
Houtmaerct, Andries
Houtmaerct, Marc
Houtmaerct, Renier
Houtmaerct, Thomas
Houtmaerct, Willem
Houtte, Jan van den
Houtte, Maarten van den
Hove, Jacob van
Hubert, Remeeus
Huele, Jacob van
Hueribloc, Jacob
Hueribloc, Jan
Hueribloc, Pieter
Huerne, Filips van
Hughe, Eloy
Hughe, Leonard
Hugheins, Jacob
Hughens, Victor
Hugonet, Guillaume

Hulle, Jacob van den
Impens, Jacob
Jacobs, Jacob
Jacquemijns, Gillis
Jaghere, Filips de
Jaghere, Hubrecht de
Jaghere, Joos de
Janszuene, Antoon
Joris, Jacob
Kathelinen, Jan van de
Keere, Jan van der
Kemele, Gillis de
Kemp, Jacob de
Kerckhove, Claeys van den
Kerckhove, Guy van de
Kerkvoorde, Joris van
Kerrebrouc, Klaas van
Kethulle, Frans van den
Kethulle, Jan van den
Keysere, Jan de
Keyt, Jan de (1)
Keyt, Jan de (2)
Kleef, Adolf van (en van der Mark)
Kleef, Filips van (en van der Mark)
Knibbe, Winnock
Knijf, Klaas de
Labe, Antoon
Labye, Boudewijn de
Labye, Colard de
Ladesoubs, Alard de
Lake, Jan van
Lalaing, Josse de
Lammins, Cornelis
Lammins, Jan
Lanchals, Pieter
Lanczwaert, Lamsin
Lanen, Jan
Lanezuene, Adriaan
Lanezuene, Pauwels
Lanezuene, Pieter
Langejans, Gillis
Langhe, Pieter de
Lannoy, Baudouin (II) de
Lannoy, Jean de (1)
Lannoy, Jean II de (2)
Lannoy, Jean III de (3)
Lansaem, Clais
Lansaem, Jacob

Lansaem, Olivier
Lansaem, Pieter (1)
Lansaem, Pieter (2)
Lansaem, Pieter (3)
Lansaem, Willem
Lason, Jacob
Laubeel, Jan de
Lauwerein, Yeronimus
Lauwereyns, Colard
Lavocant, Nicasius
Leene, Gillis van de
Leeuwe, Heijnric van
Leeuwe, Simon van
Lem, Jan
Lem, Karel
Lem, Maarten
Lende, Jan van der
Lende, Lieven van der
l'Espine, Mathieu de
Letewe, Pieter van de
Leye, Joost van der
Leys, Lieven van
Lichtervelde, Jan
Lichtervelde, Jan
Lichtervelde, Nicasius van
Lichtervelde, Victor van
Lichtervelde, Wulfaert van
Lieve, Jan de
Lievens, Jacob
Lippens, Jan
Lippens, Simon
Lixbonne, Fernand de
Lobbeel, Jan de
Loisir, Jacob
Lombyse, Robert van
Longin, Simon
Loo, Adriaan van
Loo, Antonis van
Loo, Filips van
Loo, François van
Loo, Jan van (1)
Loo, Jan van (2)
Loo, Jan van (3)
Loof, Pieter
Looren, Jan van der
Lopin, Karel
Loppaert, Joos
Losschaert, Antonis

Losschaert, Jan
Lotin, Jaspar
Louf, Antonis
Lu, Ghyselbrecht de
Lueribrouck, Hubert van
Luts, Antonis
Luts, Jan
Luxembourg, Jacques de
Lyndrayere, Jan de
Lynezone, Martin
Macharis, Gheleyn
Macharis, Richard
Maercke, Lodewijk van
Maerke, Joris van
Maes, Jan
Maets, Joris de
Maldegem, Filips van
Maldeghem, Jacob van
Malen, Jacob van
Malet, Thomas
Malfeyt, Willem
Mannins, Yeronimus
Marant, Jan
Marche, Olivier de la
Maroot, Jan
Marteels, Klaas
Massemen, Bertelmeeus van
Massemen, Karel van
Massemen, Lodewijk van
Massemen, Ogier van
Mast, Arend
Mast, Jan
Mathijs, Jan
Mattheeus, Pieter
Meerendree, Cornelis van
Meerendree, Pieter van
Meerhaute, Willem van
Meersch, Lauwereins van der
Meetesoone, Joos de
Meinghersruyt (van Cruybeke), Joost van
Melle, Jacob van
Melle, Jan van
Melle, Joos van (1)
Melle, Joos van (2)
Melle, Lieven van
Melun, Hugues de
Merghaert, Wouter
Merkem, Joris van

Mersschem, Joost van
Mesdach, Colard
Metteneye, Cornelis (1)
Metteneye, Cornelis (2)
Metteneye, Denijs
Metteneye, Jacob
Metteneye, Jan
Metteneye, Pieter
Mey, Zegher de
Meyeraert, Vincent
Meyere, Christoffels de
Meyere, Jacob de
Michiels, Jan
Mielins, Cornelis
Minne, Antoon
Minne, Jan
Minne, Luc
Minne, Pieter
Moerbeke, Denijs van
Moere, Boudewijn de
Moere, Jacob van der
Moere, Jan van der
Moere, Joris van der
Moere, Klaas van der
Moeschron, Alexander
Mont, Roland
Montengy, Nikolaas van
Moor, Donaas de
Moor, Lieven de
Moreel, Lieven
Moreel, Willem Moreel, Willem
Motte, Roeland van der
Muelenbeke, Pieter van
Muelins, Cornelis
Muelne, Gossijn van der
Muelne, Jacob van der
Muelne, Willem van der
Muenc, Andries de
Muenc, Hendrik de
Muenekereede, Jan van
Muer, Adriaan de
Mutere, Jan de
Naaldwijk, Jan van
Naghele, Joos de
Nassau, Engelbert van
Nevele, Pieter van
Nieppe, Humbert van der
Nieuweghe, Jan van

Nieuwenhove, Antoon van
Nieuwenhove, Jan van (1)
Nieuwenhove, Jan van (2)
Nieuwenhove, Jan van (3)
Nieuwenhove, Maarten van
Nieuwenhuys, Pieter van
Nijs, Jan
Nokere, Jan van
Noorhaute, Pieter van
Numan, Geraard
Obbelaere, Jan
Obrecht, Jan van
Onderberghe, Pieter van
Onredene, Daneel
Oost, Jan van
Oostkamp, Jan van Oostkamp, Jan van
Oste, Fierin
Overbeke, Joos van
Overbeken, Jan van
Overlope, Michiel van
Overschelde, Jan van
Overtvelt, Jan van
Overtvelt, Paul van
Paelding, Andries
Paelding, Andries
Paelding, Joris
Paelding, Joris
Pale, Jan van der
Panne, Joost (1)
Panne, Joost (2)
Pape, Jacob de
Papeghem, Jacob van
Pappal, Hendrik
Pappal, Oste
Parmentier, Frans
Passcharis, Gillis
Passcharis, Joost
Peenen, Jan van
Pehaert, Mathijs
Petyt, Boudewijn
Peyaert, Jan
Peystere, Boudewijn de
Peystere, Jan de (1)
Peystere, Jan de (2)
Pic, Geraard de
Pic, Jan de
Picavet, Joris
Pierins, Nicasius

Piers, Nicolas
Piet, Maarten van der
Pieters, Cornelis
Pieters, Jan
Pieters, Victor
Plaet, Jan de
Plaine, Thomas de
Poele, Jan van den
Poelvoet, Joris
Polheim (zu Wels), Martin von
Polleijt, Joos
Poorte, Frans van der
Poorte, Joos van de
Poorte, Karel van der
Poortere, Jan de
Porte, Pieter de la
Pot, Laureins de
Pottelsberghe, Jan van
Pottelsberghe, Nikolaas
Pottere, Lieven de
Poucke, Jan van (1)
Poucke, Jan van (2)
Pourcelot, Jacques
Praet, Daniël van
Praet, Lieven van
Premecques, Gaspard de
Preumbout, Christiaen
Prevost, Nicolas le
Provin, Jan van
Provin, Pauwels
Putte, Joos van de
Putte, Melchior van de
Pype, Willem
Quaetyonck, Pieter
Quarré, Louis
Quicke, Mattheeus de
Quistecoorne, Adriaan
Rade, Oste van den
Raloos, Jan
Rammecourt, Jacques de
Rans, Hans
Rans, Joos
Rantere, Jan de
Ravenstein, Jan van
Raveric, Jacob
Raveschoote, Jan van
Reverdey, Jan
Reverdey, Jan

Reyneville, Jan
Reyngoot, Jan
Reyngoot, Martin
Reyns, Mathijs
Reyphin, Pieter
Ridsaert, Adriaan
Ridsaert, Frans
Ridsaert, Hendrik
Ridsaert, Joris
Riebeke, Jacob van
Riebeke, Jan van (1)
Riebeke, Jan van (2)
Riebeke, Turiaen van
Riemslede, Pieter van
Rijdts, Joos de
Roche, Geerard de la
Roegiers, Jan
Roelands, Joris
Roelens, Antoon (alias Lenaerts)
Roghman, Willem
Rome, Jan van
Rommelin, Pieter
Roode, Arnout van
Roode, Joos de
Roode, Zeger van
Roose, Andries van
Rose, Boudewijn van der
Royen, Olivier van
Ruddere, Jacob de
Ruddere, Vincent de
Ruebs, Ambrosius
Ruebs, Joost
Rufelaert, Jacob
Rufelaert, Jan
Ruter, Nicolas de
Ruwe, Andries de
Rycke, Jacob de
Rycke, Pieter de
Rycke, Victor de
Ryckeman, Pauwel
Ryckewaert, Daniel
Rycqaerts, Jan
Rycqaerts, Paulus Eeke, Rogier
Rycx, Pieter
Rye, Boudewijn van
Rym, Willem
Ryne, Jan van den
Ryne, Klaas van

Ryne, Maarten van
Ryne, Simon van den
Ryns, Pieter de
Saint-Omer, Jacques de
Saint-Omer, Josse de (alias van Moerbeke)
Saksen, Albrecht van
Saren, Denijs van den
Sasseghem, Jan van
Sauvage, Jean le
Savoye, Jacques de
Scaghe, Jan van der
Scaghe, Servaas van der
Scaghe, Willem van der
Schampes, Pieter van
Schans, Jan de
Schaubroek, Guy van
Scheppere, Lieven de
Schermere, Jan de
Schietecatte, Justaes
Schildere, Robert de
Schoonbrouck, Diederik van
Schoonhove, Adriaan van
Schoonhove, Jan van
Schoore, Jacob van
Schoorisse, Joris van
Schoorisse, Lodewijk van
Schoot, Cornelis van der
Schoot, Pieter van der
Schoutharinck, Willem
Schuere, Joost van der
Schuere, Wouter van der
Scoteleere, Lieven de
Scrapere, Hiëronymus
Sergant, Joris
Sersanders, Daneel
Sersanders, Jan
Sersanders, Philips (1)
Sersanders, Philips (2)
Sessin, Claeys
Sey, Jacob
Seyssin, Augustin
Simon fs Jan
Sint-Jacobshuus, Willem van
Slinghere, Joris
Sloc, Joris
Sloeve, Willem
Smet, Boudewijn de
Smet, Jan de

Smitere, Jacob de
Smout, Gillis
Snahinc, Jacob
Spiere, Joos van
Spinghele, Leon
Spyllaert, Antoon
Stameraert, Joos
Standaert, Simon
Stavele, Jan van
Steel, Inghelram
Steel, Jan
Steel, Joos
Steene, Clais van den
Steene, Robert van den
Steenwerpere, Jacob de (1)
Steenwerpere, Jacob de (2)
Steenwerpere, Jan de
Steppe, Arend
Steppe, Ghyselbrecht
Steppe, Pieter
Steylin, Lodewijk
Stichelen, Hendrik van den
Stichelen, Thomas van der
Stoct, Cornelis van der
Stoct, Gillis van der
Storm, François de
Straten, Hendrik van der
Straten, Joost van der
Stuerm, Michiel
Suyxgate, Engelbert van
Sycleer, Jan van
Taureel, Antonis
Taye, Jan de
Taye, Lambrecht de
Temmerman, Jacob de
Theimseke, Adriaan van
Theimseke, Andries van
Theimseke, Christoffels van
Theimseke, Ghislain van
Theimseke, Jan van
Theimseke, Joost van
Theimseke, Michiel van
Thente, Jan
Thielman, Cornelis
Tielt, Adriaan van
Tielt, Daan van
Tienpond, Andries
Tinteville, Jean de

Toebast, Lieven
Toenin, Luc
Tolleneere, Rogier de
Tombeele, Pieter van
Triest, Christoffel
Triest, Geraard
Triest, Joos
Trotin, Barthélemy
Troyen, Diederik van
Truebelin, Joost
Tsoenin, Jan
Urbaen, Pieter
Utendale, Daneel
Utendale, Jacob
Utendale, Pieter
Utenhove, Gillis
Utenhove, Jan (1)
Utenhove, Jan (2)
Utenhove, Jan (3)
Utenhove, Lieven
Utenhove, Rijckaert
Utenhove, Wouter
Utenkelnare, Gillis
Utermeere, Jan
Utermeere, Lieven
Vaenkin, Olivier
Vaernewijck, Alexander van
Vaernewijck, Jan van
Valcke, Maarten
Valkenare, Jan van
Vallée, Louis de la
Valleyen, Jan van der
Varssenare, Joost van
Vechtere, Jan de
Vechtere, Lieven de
Velde, François van de
Velde, Jacob van de
Velde, Jan van de
Velde, Jan van de
Velde, Laureins van de
Velde, Marc van de
Velle, Cornelis
Venne, Jan van den
Veranneman, Nikolaas
Vernadelin, Jan
Vernier, Joos
Vettere, Hendrik de
Vettere, Jacob de

Vettere, Rogier de
Vichte, Antonius van der
Vichte, Jan van der
Vilain, Adriaan (1) van Rasseghem
Vilain, Adriaan (2) van Raveschoot,
Vilain, Colard
Vinaige, Jacob du
Viven, Andries van
Viven, Cornelis van
Viven, Hiëronymus van
Viven, Jacob van
Viven, Jan van
Viven, Leon van
Viven, Lieven van
Vlaminc, Jan
Vleeschauwere, Jan de
Vleeschouwere, Hendrik de
Vleeschouwere, Willem de
Vlieghe, Guiselin
Voet, Antoon
Vogaets, Antoon
Voghele, Lieven de
Voghele, Simon de
Volkestein, Vijt van
Volmersbeke, Victor van
Vondelink, François
Voocht, Jacob de
Voorde, Arnout van den
Voorde, Willem van de
Vos, Adriaan de
Vos, Jacob de
Vos, Jan de (1)
Vos, Jan de (2)
Vos, Jan de (3)
Vos, Joris de
Vos, Lieven de
Vos, Malin de
Vos, Roeland de
Vos, Willem de
Vriend, Lieven de
Vriese, Jan de
Vriese, Klaas de
Vriese, Zegher de
Vroede, Michiel de
Vyt, Christoffel
Waele, Andries de
Waele, Melchior de
Waele, Victor de

Waes, Jan van
Waes, Lieven van
Wale, Adriaan de
Wale, Christiaan de
Wale, Jan de (1)
Wale, Jan de (2)
Wale, Joris de
Wale, Melchior de
Wale, Pieter de
Wale, Pieter de
Walle, Jacob van de
Walle, Jan van de
Watere, Lieven van de
Wauters, Laureins
Wedergrate, Roeland van (1)
Wedergrate, Roeland van (2)
Weerde, Jan van der
Weghe, Joris van den
Westvoorde, Pieter van
Weylaert, Joris
Wielant, Filips
Wiest, Pieter de
Wilde, Jan de (1)
Wilde, Jan de (2)
Wilde, Joris de
Willems, Pauwels
Wils, Pieter
Wintere, Willem de
Withene, Pieter
Witte, Antoon de
Witte, Jacob de (1)
Witte, Jacob de (2)
Witte, Jan de (1)
Witte, Jan de (2)
Witte, Joris de
Witte, Pieter de
Witte, Willem de
Woestijne, Joost van der
Woestijne, Victor van de
Woestine, Hector van de
Wouters, Jan
Wulf, Hendrik de
Wulf, Pieter de
Wulfsberghe, Jan van
Wulfsberghe, Joos van
Wychuus, Jan van
Wychuus, Joos van
Wychuus, Olivier van

Wymeersch, Jacob van
Wyncle, Jan van de
Wyngaerde, Vincent van den
Wyts, Jan
Ydeghem, Jacob van
Yoens, Joos
Zac, Omaer de
Zaemslacht, Joos van
Zeelandere, Jan de
Zegers, Jacob
Zeveren, Jan van
Zickelen, Filips van der
Zoetamijs, Lieven
Zoete, Willem
Zonnemare, Gillis van der
Zwalmen, Gillis van der
Zwalmen, Willem van der
Zwanckaert, Lamsin
Zwarte, Maarten de
Zype, Willem van der
Zype, Wouter van der

INHOUDSTAFEL

Voorwoord 3

INHOUDSTAFEL 4

I. INLEIDING 8
A. Theoretische achtergrond 9
1. Staat, staatsvorming en staatstypes 9
2. Het koningsmechanisme van Elias en staatsvorming in Vlaanderen 17
3. Weerstand tegen staatsvorming in de Vlaamse steden 23
3.1 Representatie, corporatisme en opstanden 23
3.2 De sociale actoren in een middeleeuwse stad … 29
3.3 … en hun sociaal kapitaal. 33
B. Methode en bronnen 37
C. Inhoud 39

II. VLAANDEREN ONDER MARIA VAN BOURGONDIË 41
A. De staat 41
1. De privileges van 1477 41
2. De staat herstelt zich (1477-1482) 47
2.1 Het huwelijk van Maria en Maximiliaan 47
2.2 De oorlog tegen Frankrijk 50
2.3 De staatsfinanciën 54
2.3.1 De lege schatkist 54
2.3.2 Het institutionele kader 63
2.3.3 Het geldelijke herstel 71
Fiscaliteit 72
Winsten op domein en officies 77
Giften en leningen 87
Besluit: de financiële politiek van Maximiliaan van Oostenrijk 97
2.4 Het politieke beleid van Maximiliaan 98
2.4.1 De bestedingen van de centrale ontvangerij 98
2.4.2 De politiek van de overheid ten opzichte van de privileges van 1477 ... 104
2.4.3 De staatsfunctionarissen: Pieter Lanchals, Willem Moreen en Maarten Lem 116
3. De weerstand tegen het beleid van Maximiliaan 129
3.1 De opsluiting van Willem Moreel 129
3.2 De kritiek van de administratie en de Drie Leden op het beleid van de overheid 137
4. Besluit 145
B. De adel 147
1. De crisis van 1477 147
1.1 De reactie op de dood van Karel de Stoute 147
1.2 Adolf van Kleef en Lodewijk van Gruuthuze: beschermheren van de dynastie 151
2. De netelige positie van de adel aan het hof van Maria en Maximiliaan 157
2.1 De overwinning van Antoon van der Vichte, of de positie van de adel in de stad 157

2.2 Adellijke onvrede ... 164
2.3 Het huwelijk van Anna van Borssele, of de positie van de adel aan het hof ... 180
3. Besluit ... 185
C. De stad ... 189
1. Brugge ... 189
1.1 De partij rond Willem Moreel ... 189
1.2 De Brugse stadsfinanciën tijdens de regering van Karel de Stoute (1467-1476) ... 199
1.3 De Brugse opstand van 1477 ... 208
1.3.1 De Brugse motor achter het Groot en het Vlaams privilege ... 208
1.3.2 De ambachten keren terug op het politieke toneel ... 213
1.3.3 Het Brugs privilege van 30 maart 1477 ... 219
1.3.4 Aprilse grillen en de Brugse conflictbeheersing ... 227
1.3.5 De schepenbank van april 1477 en het tweede Brugs privilege ... 231
1.3.6 De woelige meidagen te Brugge ... 239
1.4 Het beleid te Brugge (1477-1481) ... 244
1.4.1 Het nieuwe bewind ... 244
1.4.2 De financiële politiek van het nieuwe bewind ... 247
De uitgaven van het stadsbestuur aan de vorst en aan de oorlog ... 247
De uitgaven van Brugge aan schulden en het bestuur van de stad ... 254
Het fiscale regime van de stad Brugge ... 257
1.5 De wankelende Brugse economie ... 269
1.6 De voedselcrisis van 1481-1482 ... 280
1.7 Brugse spanningen tot aan de dood van Maria van Bourgondië ... 286
1.8 Besluit: 'eigenbelang' of 'algemeen welzijn' als politiek motto? ... 294
2. Gent en Ieper ... 298
2.1 Gent ... 298
2.1.1 De opstand van 1477 in het licht van haar voorgeschiedenis ... 298
2.1.2 De politieke achtergrond van het nieuwe regime ... 308
2.1.3 Het beleid te Gent en de februariopstand van 1479 ... 315
2.1.4 Besluit: vergelijking met Brugge ... 322
2.2 Ieper ... 323
2.2.1 De opstand van 1477 ... 323
2.2.2 De bestraffing van de opstand van 1477 ... 331
2.3 Besluit: vergelijking Ieper, Brugge en Gent ... 336

III. DE VLAAMSE OPSTAND TEGEN MAXIMILIAAN VAN OOSTENRIJK (1482-1492) ... 342
A. De Vlaamse regentschapsraad ... 345
1. De prelude. Politieke onduidelijkheid over het regentschap van Filips de Schone (1482-1483) ... 345
1.1 Groeiende autonomie van de Drie Leden ... 345
1.2 De reactie van Maximiliaan en de 'Akte van Eenheid' ... 349
1.3 De Vrede van Atrecht (23 december 1482) ... 354
2. Het ontstaan van de eerste Vlaamse regentschapsraad ... 358
2.1 De huldiging van Filips de Schone ... 358
2.2 Het bondgenootschap van de Drie Leden met de adel en het Franse hof ... 363
3. De samenstelling van de eerste Vlaamse regentschapsraad ... 367
3.1 De relatie van de regentschapsraad met Maximiliaan ... 367
3.2 De adel in de regentschapsraad ... 370
3.3 De Drie Leden in de regentschapsraad ... 373

4. De uitbouw van drie stadsstaten 378
4.1 Het ommeland en de grafelijke instellingen 378
4.2 De aanpak van politieke tegenstand 382
4.3 Besluit: de uitbouw van stadstaten in Vlaanderen 385
5. Het beleid van de eerste Vlaamse regentschapsraad 386
5.1 De financiële, monetaire en militaire politiek van de Drie Leden 387
5.1.1 Geld en oorlog 387
5.1.2 Een 'financiële revolutie' in Vlaanderen ? 393
5.2. De economische politiek van de Drie Leden 397
5.3 Besluit: het beleid van de Vlaamse 'stadstaten' 405
6. Het woelige einde van de eerste Vlaamse regentschapsraad 407
7. Besluit: de 'federale stedenbond' 412
B. Het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1485-1488) 418
1. De Vrede van Brugge en de repressie van Maximiliaan 418
1.1 De Vrede van Brugge 418
1.2 De politieke uitschakeling van de edelen uit de regentschapsraad 419
1.3 De repressie en de machtsovername van Maximiliaan te Ieper, Brugge en het Brugse Vrije 423
1.3.1 Ieper 423
1.3.2 Brugge 424
1.3.3 Het Brugse Vrije 431
1.4 De repressie en de juliopstand te Gent 434
1.5 De politieke zuivering van de overheidsinstellingen 440
1.6 Besluit: partijstrijd in Vlaanderen 445
2. Het beleid van Maximiliaan en de Brugse vorstelijke partij 446
2.1 De monetaire en financiële politiek in het graafschap 447
2.1.1 De monetaire politiek 447
2.1.2 De fiscale politiek en de beden 449
2.1.3 Leningen op het openbare domein 453
2.2 De fiscale en economische politiek te Brugge 459
2.2.1 De inkomsten van Brugge 459
2.2.2 De uitgaven van Brugge en het economische beleid van de stad 467
3. Groeiend verzet in Vlaanderen 473
3.1 Onrust in de steden 473
3.2 De Gentse opstand van november 1487 478
3.3 Onrust in de vergadering van de Leden van Vlaanderen 482
3.4 De bewaking van de Brugse stadspoorten 486
3.5 Het verzet van de negen leden van Brugge (1488) 490
3.5.1 De achtergrond van het verzet 490
3.5.2 De eisen van de negen leden 495
4. Besluit: een autocratische bestuurswijze 498
C. Epiloog: van Brugge tot Sluis (1488-1492) 501

IV. BESLUIT 505

V. BIBLIOGRAFIE 519
A. Lijst van de gebruikte afkortingen 519
B. Bronnen 520
1. Onuitgegeven bronnen 520
2. Uitgegeven bronnen 524

2.1 Verhalende bronnen 524
2.2 Niet-verhalende bronnen 525
C. Literatuur 532

VI. BIJLAGEN 612
A. Philippe de Clèves et la Flandre. 613
B. De souverein-baljuws van Vlaanderen en de baljuws van Gent, Brugge en Ieper (1477-1492) 677
C. Het overheidspersoneel van het graafschap Vlaanderen (1482-1492) 679
D. Tabellen bij grafieken 1 tot 26 680
E. Databank 'Vlaanderen (1477-1492)'. 687

INHOUDSTAFEL 714